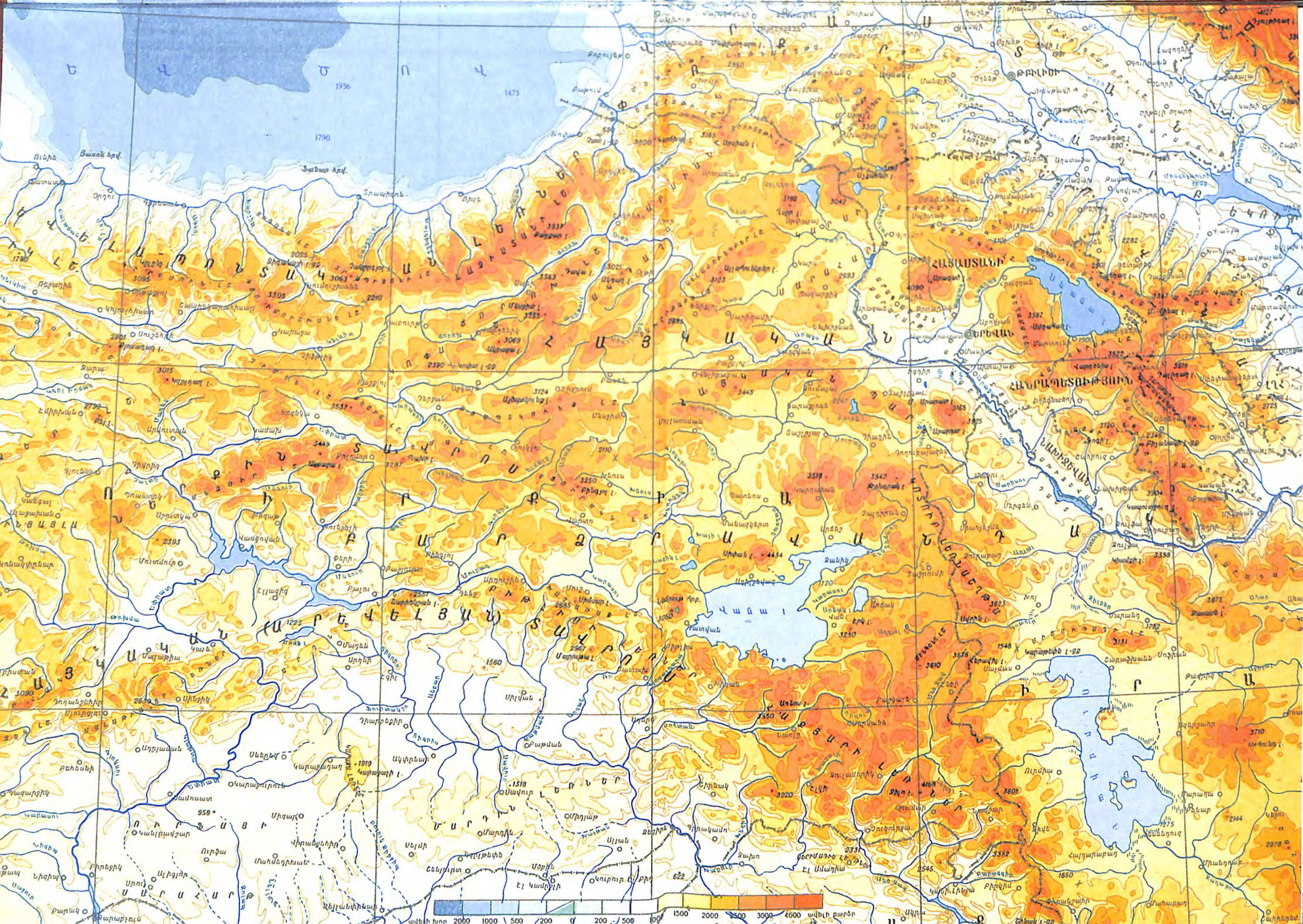

Աննա Պետրոսյան

ԲՈՒՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

17.925)

- 50 ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

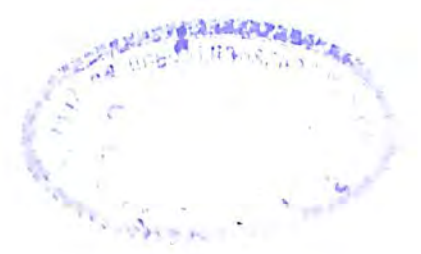
ԲՈԼՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(ԿԿԱՅԱԳԻՐՔ՝ ԸՍՏ ԱՄԵՆԱՅՆԻ)

4613

ՀԱՏՈՐ Ե

(19-րդ դար)

ԵՐԵՎԱՆ

«ԴԱՐ» տարածաշրջանային
գարգացման և մրցունակության հիմնադրամ
2012

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (23)
Պ 505

Հրատարակված է «Դար» տարածաշրջանային
գարգացման և մրցունակության հիմնադրամի
աջակցությամբ:

Պետրոսյան Աննա

Պ 505 Բոլոր ժամանակների Հայաստանը: Վկայագիրք ըստ ամենայնի /
Ա. Պետրոսյան.— Եր.: «Դար» տարածաշրջանային գարգացման և
մրցունակության հիմնադրամ, 2012. Հատոր Ե: 19-րդ դար.- 656 էջ:

Վկայագիրքը պատմում է Հայոց խոյանքների, անկումների, հաղթա-
նակների և գոյատևման գաղտնիքի մասին՝ արժանավոր և ճշմարիտ
որդիների մասին: Այն փորձում է ճանաչել Հայոց ազգային բնավորու-
թյունը, հասկանալ նրա սեփական գոյության ձգտումը դեպի իր սկիզբը,
որտեղից քայլ է առել և հասել մինչև 21-րդ դար:

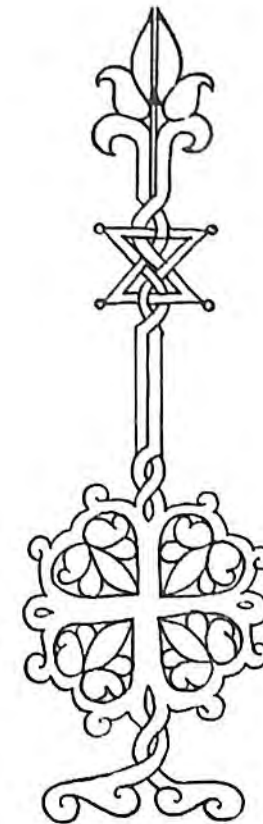
ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (23)

ISBN 978-99941-2-647-7

© Պետրոսյան Ա., 2012
© «Դար» հիմնադրամ, 2012

ա խոսք է հավատի և հույսի:
Նաև սիրո խոսք է, որը մնում է միակը,
և որից փոխադարձություն չի պահանջվում:
Սա էության ամենաթաքուն և սրբազան խորշերում
ապրող զգացում է աշխարհի այն հատվածի հանդեպ,
որ նախախնամության կամքով բաժին է ընկել մարդուն,
և մարդն այն կոչել է՝ **Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք**:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրի Ե հատորը
նվիրվում է բոլոր ժամանակների Հայոց ազատատենչ հայորդի-
ներին և Ոգեղենի տիրույթների իմաստասեր պահապաններին:

ԵՍ ՔՆՈՒՄ ԵՄ ԶԵՅԹՈՒՆ...

Բոլոր խարդավանքների միջով, բոլոր նսեմ զգացումների, ամոթի և խորին ափսոսանքի հետ քայլ առ քայլ փորձում եմ հեռանալ Կոստանդնուպոլսից, որտեղ ականատես եղանք **Հայոց Բնավորության** աղճատումին, հանդիպեցինք միմյանց հալածելու, դավաճանելու մոլուցքին, և օտարի ճորտության մեջ ազգովին միանալու, բռունցք դառնալու ջանքերի փոխարեն ճաշակեցինք բաժանումի ահավոր ցավը:

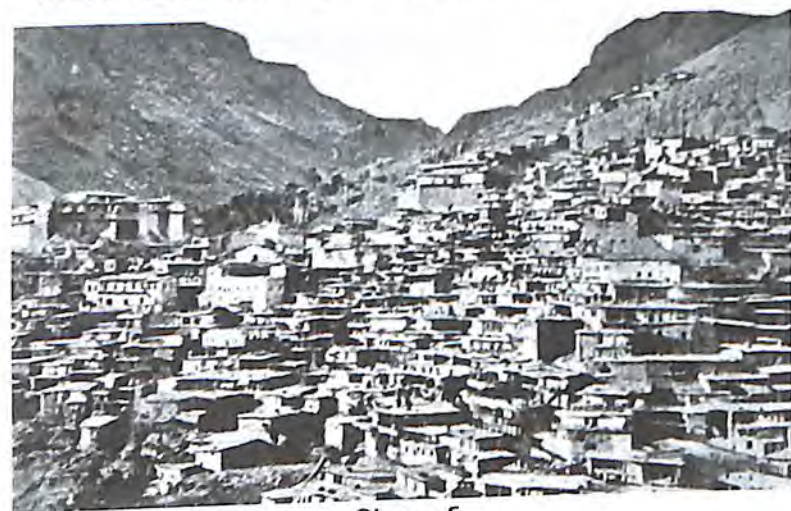
Միթե իրոք **Հայ Ազգը**, որը դարերի տառապանքների միջով բերել էր իր Ազնիվ հոգեկերտվածքը, հիմա խարխլվել է իր հիմքի վրա և փլվելով պիտի փոշու վերածվի ու քամիների բերանն ընկած՝ ցրվի գա... Կորչի:

Անհնար է: Ես չեմ հավատում: Բայց ճշտելու համար իմ համոզումը, ես պիտի հանդիպեմ նրանց, ովքեր իրենց արյան և ավիշների ներսում պահում են **Հայոց Ազնիվ Բնավորությունը**:

Ես գնում եմ Զեյթուն:

Տավրոսյան լեռնաշղթայի ստորոտին, երկու խոր ծորերով առանձնացած բարձրունքի վրա է բազմել Ձեյթունը իր Ուլիմա գյուղաքաղաքով, անմատչելի ամրոցով: Լեռնային Կիլիկիայի մի մասն էր Ձեյթունը: Հայկական թագավորության անկումից հետո այն չհայաթափվեց, այլ իր 29 գյուղերով ապրեց և նույնիսկ պահպանեց ինքնավարությունը: Ձեյթունն ուներ չորս իշխան, որոնցից մեկը իշխանապետ էր: Այս իշխանները հնագույն ազնվական տների ժառանգներ էին, ովքեր իրենց 5-8 հազար զինված մարտիկներով կարողացել են մշտապես պահել ժողովրդի ազատությունը:

1830-ական թվականներից սկսած Արևմտյան Հայաստանի գավառներում սուլթանական կառավարության դեմ զինված ինքնապաշտպանական կռիվների ելան նաև հայերը. Ճապաղջուրում, Մոկսում, Շատախում, Սասունում, Մուշում, Դիարբեքիրում, Ձեյթունում... Թեժ մարտերի կենտրոնը Մարաշի փաշայության

Ձեյթուն

մեջ մտնող Լեռնային Կիլիկիայի Ձեյթուն գավառն էր: Ազատատենչ Ձեյթունը իր քաջությամբ և համառությամբ կարողանում էր պահպանել կիսաանկախ դրությունը, որն ամեն կերպ վերացնել էր ջանում սուլթանական կառավարությունը: Ձեյթունցիները անառիկ լեռների ընդերքներից հանում էին երկաթ, կապարածաթ, բորակ, ծծումբ և պատրաստում հրացան, վա-

ռող, թուր, նիզակ, դաշույն և զինավառվելով դիմադրում արշավող օսմանյան բանակներին: Իսկ խաղաղ ժամանակ, զենք պատրաստելու հետ մեկտեղ, զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ, անասնապահությամբ, արհեստներով:

Ձեյթունի ողջ գավառում ապրում էին ընդամենը 40 հազար հայ, որոնք, սակայն, կարողանում էին ետ շարտել թուրքական հոծ բանակների հարձակումները: Դեռ 1780-ական թվականներին թուրքերի արշավանքները Ձեյթուն ավարտվեցին պարտությամբ: Հարձակումներ եղան և դարասկզբին, որոնք նույնպես պարտությամբ ավարտվեցին:

1829 թվական. թուրքական բանակը Կոկիսոնի մոտ հանդիպում է փոքրաթիվ զեյթունցիների դիմադրությանը: Կեսարիայի նահանգապետ **Քեոսե փաշան** հանձնարարություն էր ստացել ամեն գնով նվաճել Ձեյթունը: Մի բուռ զեյթունցիների կռիվը կյանքի ու մահու կռիվ էր թուրքական մի քանի հազարանոց կանոնավոր բանակի դեմ: Եվ երբ **իշխան Ասատուր Յաղուբյանի** գնդակով սպանվում էր թուրքական **Ջելլադը**, փաշայի զորքը խուճապահար ինքն իրեն ոտնատակ տալով նահանջում է:

Երեք տարի անց Մարաշի **Սուլեյման փաշան** է շարժվում դեպի Ձեյթուն և բանակ դնում Ձերմուկի դաշտում: Փաշան երդվել էր հիմնահատակ կործանել Ձեյթունը: Սակայն թշնամու թվաշատությունը մշտապես արհամարհող զեյթունցիները, զիշերը հանկարծակի հարձակման անցնելով՝ չորս կողմից շրջապատում են փաշայի բանակը, ոչնչացնում մի մասին, մյուս մասին ստիպում փախուստի դիմել: **Սուլեյման փաշան** մարտադաշտում թողնելով հարյուրավոր դիակներ՝ **«շունչը Մարաշ կառնե և քովը եղողներուն կըսե, թե այդ կյավուրներուն հետ թշնամությունը անօգուտ է, պետք է բարեկամությամբ վարվիլ»:**

Մարտերում մյուս քաջերի կողքին կռվում էր նաև **Դելի Քեշիշ** մականվամբ **Տեր Օհան քահանան**, որ քաջ լինելուց բացի՝ իմաստուն այր էր: Այդ պատճառով Ձեյթունի իշխանները նրան վստահեցին դեսպանի կարևոր առաքելությունը: **Տեր Օհանը** հասավ Կոստանդնուպոլիս, ներկայացավ սուլթան **Մահմուդ Երկրորդին**՝ պահանջելով վերահաստատել Ձեյթունի կիսաանկախ դրության իրավունքները: Հարկաչափը մնում էր նույն տասնհինգ հազար դահեկանը, որը դեռ սկզբից միշտ վճարվել էր **Այա Սոֆիա** տաճարին: Տեր Օհանը վստահեցրեց, որ այն առանց ուշացման մշտապես կվճարվի, եթե սուլթանը խոստանա Ձեյթունն ազատել Մարաշի փաշաների ապօրինություններից, նրանց անընդատ հարձակումներից:

Սուլթանն ստիպված էր ընդունել զեյթունցիների պահանջը, որովհետև այդ ժամանակ նա զբաղված էր Եգիպտոսի **Իբրահիմ փաշային** չեզոքացնելու խնդրով, որ ապստամբելով՝ գրավել էր թուրքական բազմաթիվ նահանգներ, այդ թվում՝ Դաշտային Կիլիկիան և շարժվում էր դեպի մայրաքաղաք:

Դելի Քեշիշ Տեր Օհան քահանան վերադարձավ սուլթանի հրովարտակով և թվում էր, թե Ձեյթունը զոհե ժամանակավորապես պետք է խաղաղվի:

Սակայն գրավելով Դաշտային Կիլիկիան՝ Եգիպտոսի փաշան որոշեց իրեն ենթարկել նաև անառիկ Ձեյթունը:

«Մասյաց աղավնի» պարբերականի վկայությամբ **«Ձեյթունցիք քաջությամբ դեմ կեցան եգիպտացոց բանակին, չորս տարի հուսահատաբար կռվեցան Իբրահիմ փաշայի հետ, և վերջապես ստիպեցին, որ ետ կենա յուր անպտուղ աշխատանքեն ու մեկդի քաշվի...»:**

1840 թվականին եգիպտացիները վերջապես հեռացան ոչ միայն Ձեյթունից, այլև ողջ Կիլիկիայից:

Մեկ տարի անց **խասեք** անունով մի թուրք զինվորական 500 հեծյալով մտավ Ձեյթուն իբրև հյուր, ապա երեք օր պայմանաժամկետով պահանջեց բոլորովին չպատճառաբանված հարկագումար, սպառնալով, որ եթե զեյթունցիները չտան իր ցանկացածը, ապա... և այլն: Ձեյթունցի առաջնորդները նրան կալանավորեցին և զգուշացրին, թե հանկարծ չփորձի փախչել, կամ դուրս գալ, **«վասնզի մեր երիտասարդները այստեղ թուրք տեսած չըլլալուն համար՝ ծանր**

Ձեյթունցիներ

1860 թվականին **Խուրշիդ փաշայի** գլխավորությամբ օսմանյան 10-հազարանոց կանոնավոր զորքը, չերքեզներն ու խաժամուժ ամբոխը ներխուժեց Լեռնագավառ, բանակեց Ջեթունից 20 կմ հեռու գտնվող Ջահան գետի հովտում և պահանջեց 12 տարվա գոյություն չունեցող հարկը: Ստանալով բացասական պատասխան՝ **Խուրշիդ փաշան** շարժվում է դեպի Ջերմուկի դաշտը և սկսում հարձակումը: Սակայն այս անգամ ևս զեյթունցիները «կհարձակին բանակին վրա, որ խուճապահար կփախչի և շատերը կամուրջին անցնիլ չկարենալով գետը կնետվին կեավուրների գերի չիյնալու համար»:

Թուրք

Դեռահաս աղջիկներին ու կանանց տեղավորեցին Յաղուայան թաղամասի մերձակա բարձունքին. նրանք այնտեղից քարեր պիտի տեղային թշնամու գլխին, իսկ պարտության դեպքում պիտի նետվեին վիհերը՝ չընկնելու համար թշնամու ձեռքը:

Ձեթունը որոշել էր մեռնել հերոսաբար:

Անհնար է մեկիկ-մեկիկ նկարագրել այս պատերազմի դրվագները: Թե ինչպես անհավասար մարտերում զեթունցիները կարողանում էին կանգնեցնել թշնամու առաջխաղացումը, թե ինչպես ավերվում էին ու մոխրակույտերի վերածվում ճանապարհին ընկած 10 գյուղերը, թե ինչպես Արեգ գյուղում **«Արք և կանայք և տղայք բոլորը սուրի բերան գնացին, տուները կողոպտեցան և ամբողջ գյուղը հրո ճարակ եղավ: Արյունը փաղոցներու մեջ կվազեր, և հրդեհին մուխը սոսկում ու սարսափ կծավալեր մերձակա գյուղերը: Փաշան հրամայեց մոտակա հայ վանքին դռները խորտակել, այս արյան ծարավի մարդիկը կուսակալին աչաց առջև և նրա հրամանով վանահայրը և միաբանք փողոտեցին... Եվ նվիրական սպասքը, անոթ և զարդեր բաժանելե վերջ՝ յուր զորաց հրամայեց փաշան վանքն էլ հրդեհել»:**

Թուրք հրոսակները ներխուժում էին ճանապարհին հանդիպած բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը՝ հաշվեհարդար տեսնում հոգևորականների հետ, թալանում, կործանում:

Նրանք ոգևորվել էին իրենց ստոր հաղթանակներից: Սակայն **Ազիզ փաշան** իր ահռելի բանակի հետ միասին կարիք ուներ նաև խարդավելու: Նա բանագնաց բանագնացի ետևից ուղարկում էր Ձեթունի իշխանների մոտ, ծանր պայմաններով հաշտություն առաջարկում, ամեն անգամ շեշտելով նաև իր բանակի ահռելի քանակը: Սակայն իշխանապետ **Հովհաննես Շովրոյանը** ողջ Ձեթունի անունից բանախոսներին պատասխանում էր, թե մտադիր չեն ստրկական գիշումների գնալ, իսկ ինչ վերաբերվում է նրանց բանակի մեծաքանակությանը, ապա զեթունցիները սովոր են դեն առ դեն ելնել և առանց վարանման չափել իրենց ուժերը:

Թուրքական բանակի մի հսկա հատված և նրան հետևող խաժամուժը **Ահմեդ փաշայի** հրամանատարությամբ շարժվում է դեպի Ավագ-Կետիկ կոչվող կիրճը: Կիրճի անցքերը պահող 500 զեթունցիներ կարողանում են հաղթել բազմաթիվ անգամ գերազանցող թշնամուն:

Ահմեդի ջարդված, խուճափ մատնված բանակի բեկորները միանալով Ազիզ փաշայի զորքին, այնպիսի սարսափ են տարածում վրիժառու զեթունցիների անպարտելիության մասին պատմություններով, որ շատերը կասկածում են, թե իրենց շատությունը կարող է հաղթանակ ապահովել:

Իսկ զեթունցիները պատրաստվում են վճռական ճակատամարտի: Ինչպիսի հպարտությամբ ու խանդավառությամբ պիտի պատմեն այդ ճակատամարտի մասին: Ես ամենուրեք փնտրում եմ Հայոց բնավորության լավագույնը, որ նախ ինքս ինձ հավաստեմ, թե այն անընդունելին, որ ձեռք էր բերել ազգը

Ավերված սրբություն

ճորտության նվաստ գիտակցությամբ՝ բնավ էլ համընդհանուր չէ, որ նա գիտի մեռնել, բայց առուծախի չհամել իր **Ազատությունը:**

Ոգո՛ւ Ազատությունը:

1862 թվականի օգոստոսի 2-ի առավոտը բացվեց սքանչելի խաղաղությամբ: Բնությունը դանդաղորեն ազատվում էր խավարի կապանքներից, իսկ արևը, որ դեռ թաքնված էր լեռների պատնեշներից անդին, դեռ իր նրբահյուս կաթնամշուշոտ լույսն էր միայն առաքում Ձեթունի քաջերին, որոնք իրենց դիրքերում դաժանակալած սպասում էին **Սկզբին:**

Սկիզբը չուշացավ:

Արևը դեռ չէր հասցրել իր ողջ փառահեղությամբ լեռների ետևից երևալ, երբ առավոտի խաղաղությունն ահաբեկվեց հազարավոր հրացանազարկերի ու տասնյակ թնդանոթների որոտով:

Ձեթունցի հեծյալ

Ազիզ փաշան ռմբակոծում էր կենտրոնական թաղամասերը, **Օսման բեյի** թուրքմենները 12 հազար զինվորով Անեծորից շարժվում են ճեմարանի մարտկոցի դեմ:

Երկու իշխանների հրամանատարությամբ 3000 հայ զինվոր հրաման են ստանում չկրակել, մինչև թշնամին այնքան մոտենա, որ **«վառողն ալ գնդակին հետ փորերնին մտնե»:**

Սբ. Աստվածածին վանքը պաշտպանում էր ծերունազարդ վարդապետ **Մահտեսի Գրիգոր Մարտիրոսյանը** ընդամենը յոթ չափահաս զինվորով և մի քանի պատանիներով...

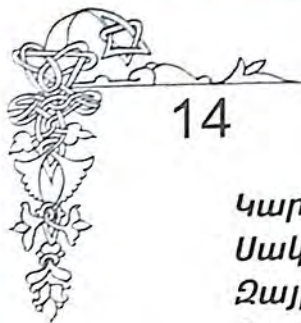
Այս ծերունազարդ վարդապետը ինձ հաշտեցնում է բոլոր այն կղերականների հետ, որ հոգևորական էին դարձել ոչ թե հանուն իրենց հոտի, այլ հանուն իրենց փառասիրության և անձնական օգուտի: Ծերունազարդ այս վարդապետը ոչ միայն հաշտեցնում, այլ նաև իր հեռավոր ժամանակներից խորհուրդ է տալիս ինձ, երբեք վատը չընդհանրացնել, որքան էլ այն շատ լինի, որովհետև լավն էլ պակաս չէ այդ շատությունից:

Շարունակենք:

Դերվիշներն ու շեյխերը, առաջ գցած թուրք դրոշակակիրներին, բղավոց-ճվաղոցով հասան վանքին և փորձում էին կացիներով կոտրել նրա դռները: Բայց վանքը պաշտպանող յոթ զինվորը և մի քանի պատանիները զորավար դարձած ծերունի վարդապետի հրամանատարությամբ նախ գնդակահարում են դրոշակակիրներին ու մոլլաներին, ապա վանքի դռան մոտ կուտակում թուրք զինվորների դիակները:

Մյուս թևում թուրքական բանակի մի զորամաս հասնում է քաղաքի եզերքը:

«Նորեկ որդվույս կենացն արև
Ձեզի համար փայլի՛, հայեր»
Այսպես յայնժամ դու կ'երգիր՝
Օրորոցիս նըստյալ բովեր.
Անոնց համար շիջավ, և դուռ
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Ձեյթուն:

Կարմիր կայլակը ցայտին վերքես,
Սակայն, մա՛յր իմ, նայե՛ չորս դին,
Ձայրունըռուշտ թուրքերըն տես՝
Հագարներով փրռված գետին.
Կերավ զանոնք սուրը մեր, ու դուն
Ուրախ լուրեր տար ի Ձեթուն:

Մոնչեցին ինչպես վիշապ
Ու մեր վրա հարձակվեցան.
Ով Հայրենիք, ի հուր, ի բոց
Քո համար մեր սիրտք վառեցան,
Կարմիր ներկան ծորք մեր, ու դուն
Ուրախ լուրեր տար ի Ձեթուն:

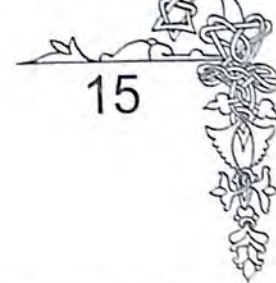
Ու ծափ զարկին մեր հարց ոսկերք
Ձի չէ՛ մեռած Հայոց կըրակ,
Ու ցընծացին այնչափ զոհեր
Ձի լուծավ վրեժ յարյան վըտակ:
Խնդաց Մասիս, Մայր իմ, և դուն
Ուրախ լուրեր տար ի Ձեթուն:

Վերջին համբյուր տամ քեզ, մայրիկ,
Հատուցանես զայն սիրուհվոյս.
Վերջին անգամ գրկել մեր հող
Ուր արդ կիջնամ ի ծոցն անլոյս.
Խաչ մը տընկե վըրաս, ու դուն
Ուրախ լուրեր տար ի Ձեթուն:

...Մի քանի տող էլ Սկրտիչ Պեշկեթաշյանի «Թաղումն քաջորդւոյն» բանաստեղծութիւնից:

«Ո՛չ փող զարկինք, ո՛չ արծագանք լեռնասույզ
Սարե ի սար չարաշրշուկ տարին լուր,
Ու չերգեցինք ողբոց երգեր սրտահույզ,
Երբ պատանվոյն բացինք մըռայլ փոսին դուռ:

Բայց երբ գլուխն ի բարձ դրինք հողաշեն,
Տեսանք ըզգեղ ճակտին ու վերքըն պայծառ,
«Ով պատանյակ, ըսինք ամենքս մեկ բերնեն,
Վասն հայրենյաց մեռար, դու շա՛տ ապրեցար»:

Յայնժամ ցուրտ հող լեցուցինք յուր վըրան,
Խաչ մը դըրինք, ինչպես յուր մոր պատվեր ետ.
Ոչ՛ այլ շըքեղ արծանագիր, ո՛չ տապան.
Ձինքըն մինա՛կ թողուցինք յուր փառքին հետ..»:

Ձեթունցիների այս հերոսամարտերի հաղթանակները ոչ միայն ապահովեցին Ձեթունի ազատատենչ ոգու իրավունքը թուրքական բռնատիրության մեջ, այլև եղան այն ոգևորիչ ուժը, որով մշտապես հպարտ եղավ հայ ժողովուրդը՝ Հայաստանում, թե սփյուռքում:

19-րդ դար. ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ, ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՆՈՐ ՀՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

18-րդ դարի ավարտին մնացել էր ընդամենը 6 տարի, երբ **Աղա Մահմեդ խանը**, հիշո՞ւմ եք, Հայաստանի վրայով արշավեց Թիֆլիս, գրավեց, յոթ օր շարունակ կողոպտելուց և բնակիչներին կոտորելուց հետո՝ մեծ ավարով և գերիներով վերադարձավ Պարսկաստան:

Թիֆլիսը երկարատև պատմության ընթացքում շատ անգամ է ավերվել, կոտորվել, կողոպտվել: Յուրաքանչյուր նման պատուհասից հետո այն նորից արագ վերականգնվել է ու նորից շենացել՝ մեծ մասամբ այնտեղ բնակվող հայերի շնորհիվ:

Թիֆլիսը ըստ Ժան Շարդենի

Հասկանալ ու բացատրել այն, ինչ 18-րդ դարում և նրանից հետո կատարվում էր Բուև Հայաստանում, հնարավոր չէ, եթե նրանից անջատենք հայ գաղութների կյանքը: Մենք այդ միտումով էլ ճամփորդեցինք Աշխարհով մեկ ցրված հայ գաղթավայրերով: Իսկ Վրաստանի մասին, որպես գաղթավայր՝ չպատմեցինք, որովհետև հայերի կապը այդ երկրի հետ հազարամյակներ շարունակ մշտապես եղել է: Հայությունը Վրաստանում ավելի, քան որևէ տեղ, հնուց ուներ իր ներքին ազգագրական ուժեղ ծովածքը, ինքնուրույն, հայախոս լեզվով պահպանելով իր առանձին միջավայրը, ազգային ավանդական առանձնահատկությունը:

19-րդ դարի սկզբին Վրաստանում կար 53 գուտ հայաբնակ գյուղ, 147 գյուղ՝ բնակիչները գրեթե հավասար քանակությամբ վրացիներ և հայեր, ապա թուրք և հայ խառը՝ 6 գյուղ:

Ըստ «**Ռուսական տիրույթների զննումը Անդրկովկասում**» 1-ին հատորում զետեղված փաստաթղթերի՝ Վրաստանը 19-րդ դար էր հասել ամենայն հարգատույն միջնադարյան իր խիստ ավատատիրական կարգով, որտեղ ճորտ գյուղացիությունն ապրում էր իր տիրոջ ամրոցների շուրջը: Փաստորեն, վրաց ազնվականությունը գերադասում էր ապրել ոչ թե քաղաքներում, այլ իր

սեփական գյուղերով շրջապատված ամրոցներում: Ուստի և Արևելյան Վրաստանում քաղաքային ազգաբնակչության մեծ մասը հայեր էին, իսկ Արևմտյան Վրաստանում՝ իրեաներ: Թիֆլիսում ապրում էր 2951 տուն հայ և միայն 417 տուն վրացի, Գորիում՝ 331 տուն հայ և 121 տուն վրացի և ռուս միասին հաշված, Թելավիում՝ 236 տուն հայ և 74 տուն վրացի: Այսպես մյուս քաղաքները նույնպես:

Դարեր շարունակ վրաց թագավորները գաթակղելով գրավել են հայերին՝ տալով նրանց մեծ արտոնություններ եղած քաղաքները նրանցով մարդաշատ դարձնելու և ապա նոր քաղաքներ կառուցելու համար:

Լեոն վկայակոչելով բազմաթիվ արխիվային նյութեր՝ գրում է.

«Մի լռիկ համաձայնությամբ երկու ազգերի մեջ դիրքերը բաժանված էին այսպես. վրացիներին պատկանում էր իշխանություն, կառավարելու իրավունքն առավելապես, հայերին՝ կուլտուրական աշխատանքն առանձնապես: Այս, իհարկե, չի նշանակում, թե երկու դրույթների մեջ չինական պատ էր քաշված: Վրաց ազնվականության մեջ կային և շատ հայեր: Արտոնատեր էր իշխող ու կառավարող կողմը, և պակաս չէին և այն արտոնությունները, որոնք հայ կուլտուրական տարրի դիրքն էին ամրապնդում՝ իրենց ասպարեզում հարատևելու համար»:

Նույն «**Ռուսական տիրույթների զննումը Անդրկովկասում**» փաստաթղթերի ժողովածուում այսպես է նկարագրված վրաց ազնվականությունը.

«Խաղաղության այն կարծատև ժամանակներում, որոնք ունենում էր Վրաստանը՝ ազնվականները (թավաղներն ու ազնավուրները) թողնում էին Թիֆլիսի արքունիքները, հեռանում էին իրենց կավածքները, Վրաստանի խորքերը և այնտեղ որոնում էին ասիական փափկակենցաղության կոպիտ հաճույքները, քիչ հոգ տանելով իրենց կավածքների բարեկարգման մասին: Բարակի, բազեի, ուրուրի որսորդությունը նրանց գլխավոր զբաղմունքն էր: Անհոգ դատարկապորտության, պճնամոլության, վատնումների արտաքին փայլ, մեծարժեք զենքեր, թանկագին զարդերով ձի, որոնք նրա փառամոլության արդյունքն են: Մինչդեռ նրանց բնակարանները թողնված են անխնամ, տների մեջ մաքրություն չի տիրում: Կանայք էլ պակաս պճնամոլ չեն և անհոգ: Թիֆլիսում նրանց միակ զբաղմունքը լավ հագնվելն ու զարդարվելն է»:

Պարզ է, որ այս դասակարգը չպետք է կարողանար հոգալ իր պետության հարստության և հզորության մասին: Եվ, հասկանալի է, որ արդյունաբերող, վաճառաշահությամբ տնտեսությունը բարձրացնող հայերը պիտի հովանավորություն ունենային թագավորների կողմից: Հայերը, վաճառական, թե արհեստավոր, որոշակի հարկ էին մուծում պետության գանձարան... և ազատ էին իրենց գործունեության ասպարեզում: Այսպես, հայությունը Թիֆլիսում կարողացել էր հայ դատավորներով և մեղիքներով ձեռք բերել ինքնավարություն:

Բեհրությանների իջևանատունը

Բարսեղ Բեհբուլժյան

ՄԵԼԻՔ ԲԵԻՐՈՒԹՅԱՆԻ
տափանաքարի
բեկորները

Ահա, թե ինչ են առաջարկում վրաց դատավաստակը ունեցող վաշտերը:
«Վրաստանը դառնում է Ռուսաստանի հպատակը: Վրաց ամբողջ ժողովուրդը պարտավորվում է սրբությամբ կատարել այն ամենը, ինչ կատարում են ռուսահպատակները, չհրաժարվելով ոչ մի օրենքից և հրամանից: Ճանաչել ռուսական կայսրին իր բնական թագավոր և ինքնակալ: Մնալով իր գահին Գեորգի թագավորը պարտավորվում էր կառավարել երկիրը ռուսաց կայսեր տված օրենքներով: Նաև պարտավորվում էր իր կողմից օրենքներ չհրապարակել Վրաստանում: Այս բոլոր պարտավորությունների դիմաց Գեորգին խնդրում էր իրեն տարեկան 200 հազար ռուբլի ռոճիկ նշանակել և 30 հազար ռուս ծորտեր: Իր եղբայրների՝ Դերջան թագուհու որդիների համար խնդրում էր նշանակել թոշակ՝ պահելով նրանց Վրաստանում, կամ տանելով Ռուսաստան: Այս բոլորի դիմաց Ռուսաստանին էր թողնում Վրաստանի բոլոր եկամուտները»:

Գեորգի թագավորը չիմանալով այս նասին, մինչ դեսպանների վերադարձը՝ վախճանվեց:

Հովսեփ
արքեպիսկոպոս Արղուքյան

1799 թվականի դեկտեմբերի 28-ին, այսինքն Գեորգի թագավորի վախճանից ճիշտ մեկ տարի առաջ՝ 19 տարի և հինգ ամիս պաշտոնավարելուց հետո վախճանվել էր **Սիմեոն Առաջին Երևանցի** կաթողի-

Ղուկասը, Մաղաքիա Օրմանյանի գնահատմամբ, շինարար կաթողիկոս էր։

Տաճարը սկսեց վերանորոգվել **Ագուլեցի Կարապետ Պապյանի, Կեսարացի Խըտըր Աբրահամյանի** ծախսերով և **Գասպար** քաջահմուտ ճարտարապետի ձեռքով:

Դուկաս Առաջին Կարնեցի գեղագետ կաթողիկոսը այդ գործի համար թիֆլիսից հրավիրեց Յովնաթանյան գերդաստանի տաղանդավոր ժառանգներից մեկին՝ Յովնաթան Յովնաթանյանին: Յովնաթանյան 300-ամյա արվեստագետ ընտանիքի մասին իր տեղում պատմել ենք արդեն:

Այժմ արդեն **Ղուկաս Առաջին Կարնեցին** վախճանվել էր, և Ամենայն Հայոց

Ինչևէ:

Ֆրանսիան իր հերթին գործակալներ է ուղարկում Պարսկաստան՝ հակառակորդ պետությունների դեմ պայքարելու նպատակով և միաժամանակ, 1802 թվականին, Փարիզում հաշտության պայմանագիր է կնքում Թուրքիայի հետ:

Սկսվում է **Ռուս-պարսկական Առաջին պատերազմը**։
Էջմիածնում պարսկական թագաժառանգ **Աբբաս Միրզայի** 20-հազարանոց
հեծելազորի և քանակով չորս անգամ նվազ ռուսական զորքերի միջև ճակատա-
մարտը ավարտվում է ռուսական զորքերի հաղթանակով, որից հետո ռուսական
բանակը սկանում է Երևան և պաշարում ամրոցը։

Պարենի և ռազմամթերքի պակասը մեծ դժվարություններ է ստեղծում ռուսական զորքերի համար, և նրանք թողնելով Երևանը՝ վերադառնում են Վրաստան:

1805 թվականին ռուսական զորքերը գրավեցին Շիրակը: Ապա նույն թվականին խաղաղ բանակցություններով Ռուսաստանին միացան Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, իսկ 1806 թվականին՝ Բաքվի, Դերբենդի և Ղուբայի խանությունները:

Շիրվան

Դերբենդ

Հայ ժողովուրդը պարսկական ու թուրքական լծից ազատվելու իր ծգտումը իրականացած տեսնում էր միայն ու միայն Ռուսաստանի հաղթանակներով: Հայերը Ռուսաստանում բարգավաճում էին, ուրեմն՝ Բուն Հայաստանում նույնպես կբարգավաճեին, եթե այն ազատագրվեր մուսուլման տիրողների լծից:

Ռուս-պարսկական պատերազմի հենց սկզբից հայերը հավաքեցին աշխարհագրային ջոկատներ, որոնք թշնամու հարձակումներից պաշտպանում էին իրենց բնակավայրերը և միաժամանակ մասնակցում ռուսական զորքերի հարձակողական մարտերին: Այս կռիվներում մեծ անուն վաստակեց Գյուլիստանի **Մելիք Աբովի Ռոստոմ բեկի** հայկական հեծյալ ջոկատը: Անգնահատելի էր հատկապես նրա օգնությունը զինամթերք տեղափոխող ռուսական զորամասերը անվտանգ Երևան հասցնելու գործում:

...Մի անգամ, երբ առաջին դիրքերում հայերի ջոկատը պաշպանում էր ռազմամթերքի տեղափոխումը, Փամբակի

կիրճում հանկարծակի հարձակման ենթարկվեց թշնամու մի քանի անգամ գերակշիռ ուժերից: Ռոստոմ բեկի ջոկատը մի ամբողջ օր քաջաբար կռվեց: Անհավասար մարտում ընկան շատ հերոսներ: Մի քանի տեղից ծանր վիրավոր ջոկատի հրամանատարը գերի ընկավ, շղթայակապ ուղարկվեց Թեհրան և տանջահարությամբ սպանվեց:

...Համշահի Ռախուն գյուղի քաջարի հոգևորական **Գրիգոր Մանուչարյանը** 500 կտրիճներից մի հեծելագունդ էր կազմել և ինքը դարձել նրանց գնդապետը: Հոգևորական տարազի փոխարեն նա հագել էր շինականի չուխա, գլուխը ծածկել ռզխարի մեծ փափախով, կապել թուր և դաշույն, հրացանը ձեռքին, սպիտակ նժույգի վրա նստած առաջնորդում էր իր քաջարի գունդը: Պարսից հեծելագործին ճա-

կատահար հարձակման ենթարկողները միշտ Գրիգոր եպիսկոպոսն ու իր քաջերն էին: Սարսափելի էր դառնում այս հեզ ու համեստ հոգևորականը պատերազմի դաշտում: Մինչև այսօր էլ ավանդաբար քաջագործությունների հրաշքներ են պատմում **Մանուչարյան Գրիգոր եպիսկոպոսի** մասին, և պաշտոնական գրությունները հաստատում են ժողովրդական ավանդույթները: Նա մեծ դեր կատարեց Համշահին, Ղազախը, Բորչալուն հարձակումներից պաշտպանելու համար:

Գրիգոր եպիսկոպոսի ջոկատը մասնակցել է նաև ռուսական բանակի հարձակողական պատերազմներին, Գանձակի գրավմանը, Երևանյան առաջին և երկրորդ արշավանքներին: Ջոկատի խիզախության համբավը, նրա ցույց տված անուրանալի օգնությունը ռուսական բանակին, նրա զորավարի հերոսական պահվածքը գնահատելով՝ ռուսական բանակի հրամանատարությունը **Գրիգոր Մանուչարյանին** և նրա զինվորներից շատերին պարգևատրեց շքանշաններով:

Ռուսական զորքերին էին միացել նաև Լոռի Փամբակի, Մեղրիի, Ջանգեզուրի, Ղարաբաղի հայ աշխարհագրային ջոկատները:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ, ԹՈՒՐԵՔԱՆ, ՆԱՊՈԼԵՈՆԸ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ, ԴԵՎԱԲԻՍՏՆԵՐԸ

Հիմա պիտի նորից հիշենք **Նապոլեոն Բոնապարտին**: Գիտենք, որ 1806 թվականին Թեհրան ժամանեց նրա գործակալը, ում հաջողվեց պարսկական շահի հետ ռազմական դաշինք կնքելու համաձայնություն ստանալ: Նապոլեոնի նպատակն էր կանխել Ռուսաստանի առաջխաղացումը Անդրկովկաս, հեռու պահել նրան Արևելյան շուկաներից և Ֆրանսիայի մահացու հակառակորդ Անգլիային դուրս մղել Մերձավոր Արևելքից և Հնդկաստանից:

Իր հերթին, Թուրքիայում Ֆրանսիայի նոր դեսպանը կարողանում է Օսմանյան կայսրությանը հանել Ռուսաստանի դեմ: 1806 թվականի դեկտեմբերին Թուրքիան պատերազմ է հայտարարում Ռուսաստանին: Նապոլեոնի հաջորդ քայլը Թուրքիային և Պարսկաստանին հաշտեցնելն էր ու ընդհանուր դաշինք ստեղծելը:

1807 թվականին վերջապես կնքվեց ֆրանս-պարսկական պայմանագիրը:

Պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց, ըստ որի Պարսկաստանը կհարձակվի Վրաստանի վրա, երբ Թուրքիան իր բանակներով պատերազմ սկսի Կովկասյան ճակատում:

1807 թվականի հունիսի 18-ին Ախուրյան գետի ափին մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ ռուսական 7000-անոց և թուրքական 20000-անոց բանակների միջև: Կռիվը տևեց 7 ժամ և ավարտվեց ռուսների հաղթանակով:

Պարսիկները տեսնելով ռուսների հաղթանակը՝ նահանջեցին:

Նապոլեոն

Իսկ հայերը...

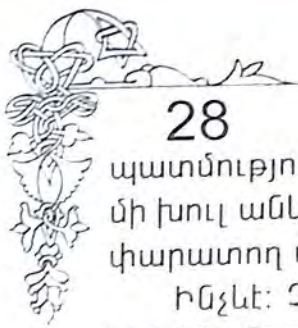

ԿՈՆՍՏԱՆԳՆԱԿ

Գիտենք, թե ինչպիսին էր ռուսների հաղթանակը: Հայերն իրենց բաժինն ունե-

A black and white portrait of a young man, likely a French general, wearing a military uniform with a high collar and epaulettes. He is looking slightly to the left.

ԱԼԵՔՍԱՆՈՒՐ ԱՌԱՋԻՆ

պատմությունը ծնունդ տվեց մի ուրիշ առասպելի, ըստ որի նա թաքնվել է Սիբիրի մի խուլ անկյունում ծերունի Ֆեոդոր Կուզմիչ անունով՝ որպես ժողովրդի վշտերը փարատող մի սուրբ հոգևորական:

Ինչևէ: Չոգևորվե՞նք: Բոլոր պետությունների արքայազները առատորեն ունեն նմանատիպ խորհրդավոր պատմություններ:

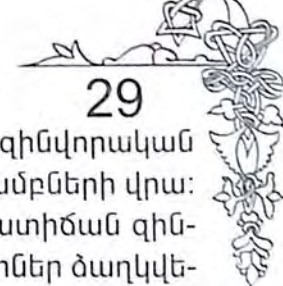
Ռուսաստանում, անկախ իր հաղթանակներից, ներքին կյանքը բավական բարդ էր ու հակասական. ճորտերի վիճակը անհուսալի էր, կայսերական ընտանիքում գահակալական անհամաձայնություններ էին, իսկ բարձր կրթություն ստացած մի մեծ խումբ ազնվական սպաներ, որոնք մասնակցել էին 1812 թվականի Չայրենական պատերազմին, ապա ռուսական բանակի հրամանատարության շարքերում կռվել Եվրոպայում՝ սարսափելի դժգոհ էին իրենց սիրելի հայրենիքի շարքերում կռվել Եվրոպայում՝ սարսափելի դժգոհ էին իրենց սիրելի հայրենիքի ճորտատիրական բռնակալական կարգերից և քաղաքական պայքարի համար ստեղծել էին իրենց առաջին գաղտնի ընկերությունը: Նրանք գտնում էին, որ Ռուսաստանը պետք է դառնա հանրապետություն, պետք է վերանա ճորտատիրությունը, հողը պետք է տրվի գյուղացուն, պետք է լինի բոլոր դասերի ու խավերի լուծարում, պետք է հռչակվի բոլորի հավասարությունը օրենքի առջև և վերջապես պետք է լինի խոսքի, մանուկի, ժողովների, դավանանքների ազատություն:

Ցարիզմը պիտի հանդուրժե՞ր սա:

...Այս հեղափոխական ազնվական սպայակույտը ստացավ **դեկաբրիստներ** անվանումը, որովհետև նրանց առաջին մասսայական ելույթը, տարիներ շարունակ ձգվող գաղտնի ժողովներից հետո, տեղի ունեցավ 1825 թվականի դեկտեմբերի 14-ին Պետերբուրգում: Լեյբգվարդիայի Մոսկովյան ծովային անձնակազմը հեղափոխական ազնվականության գլխավորությամբ դուրս եկավ Սենատի հրապարակ և շարվեց Պետրոս Առաջինի հուշարձանի մոտ:

Դեկաբրիստների ապստամբությունը, 1825 թ. դեկտեմբերի 26-ին

Հրապարակ մտան Նիկոլայ Առաջինին հավատարիմ մնացած զինվորական կորպուսները, որոնք անմիջապես կրակ տեղացին խաղաղ ապստամբների վրա:

...Երեկոյան Սենատի հրապարակում մնաց 80 դիակ: Բարձրաստիճան զինվորականությունից ծերբակալվեց 579 մարդ: 1000-ից ավելի զինվորներ ծաղկվեցին՝ անցկացվելով զորաշարի միջով: Կենդանի մնացածներն ուղարկվեցին Սիբիրի Ներգինսկի հանքերում տաժանակիր աշխատանքների: Առաջնորդներից Սիբիր կախաղան բարձրացվեցին: 121 դեկաբրիստներ աքսորվեցին Սիբիր՝ հինգը կախաղան բարձրացվեցին: Ռուսական պատմության և գրականության թելու, այլ արագ մեռնելու համար: Ռուսական պատմության և գրականության նյութ դարձան դեկաբրիստների ազնվական քնքուշ կանայք, ովքեր հետևեցին Սիբիր աքսորված իրենց ամուսիններին և նրանց հետ տարան տաժանակրության անլուր տառապանքները:

Մնացած 2000 զինվոր իրենց հրամանատարներով, նաև Չեռնիգորյան տուգանային գունդը, տեղափոխվեցին Կովկաս՝ գործող բանակ:

Մենք նրանց կհանդիպենք ռուս-պարսկական երկրորդ՝ 1826 թվականին սկսված պատերազմի ժամանակ:

ՌՈՒՄ - ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Պարսկաստանն առնելով Ռուսաստանից եկող այս լուրերը՝ կարծեց, թե նրան հարվածելու և Անդրկովկասում իր կորցրած տիրույթները ետ բերելու ամենահարմար ժամանակն է:

1826 թվականի հունիսի 16-ին Երևանի **Հուսեյն խանի** զորքերը հանկարծակի հարձակվեցին ռուսական սահմանային զորքերի վրա և գրավեցին Շիրակ և Փամբակ գավառները:

Հաջորդ օրը **Աբբաս-Միրզա** թագաժառանգի 60-հազարանոց բանակը ներխուժեց Ղարաբաղ:

Ռուսական զորքերի հրամանատարությունը չէր կարող լուրջ դիմադրություն ցույց տալ ու կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը առանց լրացուցիչ ուժեր ստանալու: Եվ նորից ոտքի է կանգնում հայությունը:

Հայոց աշխարհագորայինները ավելի քան վեց ամիս Շուշին պաշտպանեցին Աբբաս-Միրզայի հարձակումներից՝ փակելով նաև նրա Թիֆլիս տանող ճանապարհը:

Ռուսական փոքրաքանակ զորամասերը ոչինչ չէին կարող անել առանց հայ կամավորականների, որոնց ոգևորության ներշնչանքը **Ներսես Աշտարակեցի** մարտական կոչերն էին:

Մի քանի խոսք այս մեծ հայրենասերի մասին, ով իր անձով, բնավորությամբ, իմաստությամբ, իր ապրած կյանքի բոլոր դրվագներով կերտեց հայ կրոնավորի քան նպաստավոր իրականության մեջ:

Ներսես Աշտարակեցի

Ծնվել է Աշտարակ գյուղում 1770 թվականին **Հարություն քահանա Շահազիզյանի** ընտանիքում:

Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը իր ժամանակին էջմիածնում բացել էր ժառանգավորաց դպրոցը, ուր և տալիս են սովորելու 8-ամյա Ներսեսին:

Ավարտելով ժառանգավորաց դպրոցը՝ 16-ամյա Ներսեսին **Գալուստ արքեպիսկոպոսն** ուղարկում է Կոստանդնուպոլիս՝ համբավվոր ուսուցիչ **Թագվորի** մոտ շարունակելու ուսումը: Երեք տարի անց նա վերադառնում է էջմիածին և իր առաքինի վարքով և արտակարգ

ընդունակություններով գրավում է **Ղուկաս կաթողիկոսի** ուշադրությունը, որը նրան ձեռնադրելով ավագ սարկավագ՝ նշանակում է իր քարտուղարը: Երեք տարի անց Ներսեսն արդեն վարդապետ էր: Նրան վստահում են եկեղեցական գործերով այցելել Զմյուռնիա, Մոլդավիա, Հունաստան, Կոստանդնուպոլիս: Երբ 1799 թվականին վերադառնում է էջմիածին, այստեղ արդեն **Ղուկաս կաթողիկոսի** և **Հովսեփ Արղությանի** մահից հետո կաթողիկոսական գահի շուրջը ծավալվել էր **Դավիթ -Դանիելյան** երկու կուսակցությունների անառողջ պայքարը:

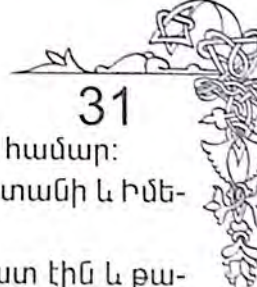
Ներսես վարդապետը հեռու այդ պայքարից՝ մի մեծ երազանք ուներ. համալսարան հիմնել էջմիածնում: Սակայն գիտեր, որ պարսկական իշխանության տակ հազիվ գոյատևող Հայոց հոգևոր կենտրոնում նման մի գաղափար իրագործելն անհնար է:

Շուտով **Ներսես վարդապետը** նշանակվում է Նոր Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ և որոշում, որ համալսարանը կարելի է բացել Նոր Նախիջևանում, ուր ամեն կողմից կարող են սովորելու գալ հայ պատանիները: Մանավանդ որ այդ նույն ժամանակ Մոսկվայում վախճանված մեծահարուստ **Հովհաննես Լազարյանը** իր կտակում հայաշատ որևէ վայրում հայ չքավոր երեխաների նոր դպրոց բացելու համար 200.000 ռուբլի էր տրամադրել: Կտակատար **Հովակիմ Լազարյանը** դժվարանում էր որոշել այն վայրը, ուր պետք է բացվեր Հայոց նոր դպրոցը:

Ներսես վարդապետը և Նորնախիջևանցիները խնդրագիր են հղում Հովակիմ Լազարյանին, որպեսզի համաձայնվի դպրոցը բացել Նոր Նախիջևանում:

Սակայն այդ նույն ժամանակ Ներսես վարդապետին շտապ կանչում են էջմիածին, որով և անկատար է մնում Նոր Նախիջևանում դպրոց հիմնելու գործը:

1808 թվականն էր: Ներսես վարդապետը ձեռնադրվում է եպիսկոպոս և ստանում արքեպիսկոպոսության աստիճան: Նրա ջանքերով բացվում է էջմիածնի **«Բարձրագույն խորհրդարանը»**, նորից վերանորոգումներ կատարվում վանքում, վերակառուցվում է Սիմեոն կաթողիկոսի հիմնադրած ժառանգավորաց դպ-

րոցը և կառուցվում է ուսումնական մի փոքրիկ շենք 50 աշակերտի համար:

Վեց տարի անց **Ներսես արքեպիսկոպոսը** նշանակվում է Վրաստանի և Իմերեթիայի Հայոց թեմի առաջնորդ:

Վրաստանի Հայոց թեմի գործերը վատ էին: Եկեղեցիները աղքատ էին և քալանված: Քահանաներից շատերը նույնիսկ գրել-կարդալ չգիտեին: Ժամասացությունները բերանացի սովորել էին նախորդներից: Քաղաքի հայերից շատերը դարձել էին վրացախոս:

Թիֆլիսում Ներսես արքեպիսկոպոսը ավելի համոզվեց, թե որքան կարևոր է Հայոց նոր դպրոցը, որով հնարավոր կլինի կրթել ու լուսավորել ժողովրդի բոլոր խավերի զավակներին:

Ստավոր հաշվումներով՝ դպրոցի շենք կառուցելու համար հարկավոր էր 30 հազար ռուբլի: Իր թեմում 12.000 հայ ընտանիք կար, որոնցից մտածում էր մեկական ռուբլի գանձել, իսկ մնացածը հավաքել մյուս թեմերից և դրսի հայ գաղութներից:

...Երբ **Ներսես արքեպիսկոպոսը** իր մոտ հրավիրելով Թիֆլիսի մեծամեծներին ներկայացրեց իր ծրագիրը՝ մեծամեծները միմյանց ականջի փսփսացին, թե **«վարդապետը բանկ է ուզում չինել»**, և գտան, որ անհնար է 30 հազար հավաքել:

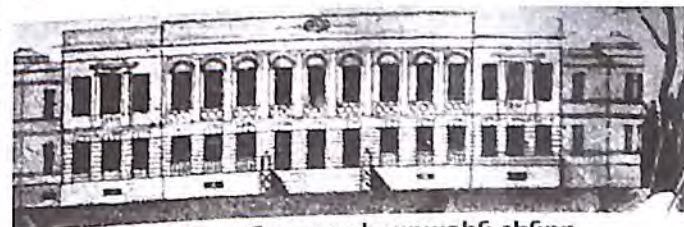
Բայց նա ճշմարիտ հայրենասեր էր և գիտեր իր երազանքի և գաղափարի արժեքը:

1815 թվականին Թիֆլիսի վանքի խցերից մեկում նա բացեց ժամանակավոր իր փոքրիկ դպրոցը, որտեղ սկսեցին սովորել 20 երեխա: Բացի համառ արքեպիսկոպոսից՝ այս դպրոցի առաջին ուսուցիչները եղան նաև վաղարշապատցի **Տեր-Հովնան ավագ քահանա Ռսկերչյանը**, գիտնական և հայկաբան, դարաբաղցի **Պողոս վարդապետը**:

Ներսես արքեպիսկոպոսի բարենորոգչական, շինարարական անշահախնդիր նվիրումը, փոքրիկ դպրոցի օրեցօր ավելացող գեղեցիկ համբավը նրա շուրջն են հավաքում հասարակության այն խավին, որն սկզբում կասկածանքով էր վերաբերվել նրա գաղափարներին:

Թիֆլիսում և նրանից դուրս դպրոց կառուցելու համար սկսվում են դրամահավաքություն և մեծ ու փոքր նվիրատվություններ:

Ներսես արքեպիսկոպոսը վանքի հյուսիս-արևմտյան մասում սկսում է իր դպրոցի կառուցումը: Ապահովելու համար դպրոցի նյութական կյանքը՝ նա կառուցել է տալիս նաև 32 խանութ, գնում է տներ, հողամասեր:

Ներսիսյան դպրոցի առաջին շենքը

...1822 թվականի փետրվարի 7-ին Ներսես արքեպիսկոպոսը կուսակալ **Երմուկովի**, քաղաքի նշանավոր մարդկանց, հոգևորականների և ժողովրդի հոծ բազմության ներկայությամբ կատարում է դպրոցի հիմնօրհները:

Շենքի կառուցումն ավարտվում է 1829 թվականին: **Սա Ներսիսյան դպրոցն էր:** Նրա մասին դեռ կպատմենք... Կպատմենք նրա ազնիվ ուսուցիչների, նրա բարոյական կեցվածքի, նրա անուրանալի Ոգեղեն հրացուլքի մասին, որը փայլատակեց մի ողջ հարյուրամյակ:

Ահա, այս սքանչելի հոգևորականի հայրենասիրական մարտական կոչերն էին, որ ոգևորում էին Հայոց կամավորներին ու աշխարհագորայիններին: Սակայն մա չի բավարարվում միայն ոգեշունչ, մարտական շրջաբերականներ ուղղելով, հայրենիքը պարսկական լծից ազատելու հայրենասիրական բուռն կոչերով:

Ներսես Աշտարակեցին Հարություն Ալամդարյանի և Թիֆլիսում գտնվող հայ մտավորականների օգնությամբ կազմակերպում է Առաջին Հայկական կամավորական ջոկատը: Սրանք աշխարհագորայիններից տարբերվում էին նրանով, որ ստանում էին զինվորական կարգավիճակ և ռուսական կանոնավոր բանակների հետ մասնակցում ռազմական գործողություններին: Հայկական կամավորական ջոկատները ունեին իրենց ազգային դրոշակը: Հրամանատարները հայեր էին, հրամաններն ու զինավարժությունները կատարվում էին հայերեն լեզվով: Կամավորական ջոկատների մեջ ընդգրկվում էին ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից եկած հայ երիտասարդներ:

Հայկական կամավորականության հրամանատարն էր 1812 թվականի ֆրանս-ռուսական պատերազմի հերոսներից մեկը, հայազգի իշխան, գեներալ **Բարսեղ Բեհբությանը՝ Բեհբութովը:**

Արշավանքի դուրս գալուց առաջ հայ կամավորականները և աշխարհագորայինները Ներսես արքեպիսկոպոսի ներկայությամբ, նրա օրհնությամբ և գլխավորությամբ զորահանդես էին կատարում:

ՌՈՒՄ - ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՅԵՐ

...1826 թվականի աշնանը ռուսական բանակը գեներալ **Երմոլովի** հրամանատարությամբ վերջապես հակահարձակման է անցնում:

Այստեղ նորից պիտի հանդիպենք **Վալերյան Մաղաթովին՝ Ռոստոմ Մաղաթյանին**, ռուսական բանակի հայազգի զորավարին, որ սխրանքի իր էջերն էր թողել 1806-1812 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի տարեգրքում: Անուրանալի խիզախության համար նրան շնորհվել է գեներալ-լեյտենանտի կոչում,

Ներսես Աշտարակեցին հայ կամավորների առջև

պարզևատրվել է ռուսական բանակի բարձրագույն շքանշաններով, ապա նշանակվել Ղարաբաղի, Շիրվանի և Շաքիի խանությունների միացյալ նահանգապետ՝ մշտապես երկաթե բուռնցքով զսպելով Ղաղստանի լեռնականների պատերազմական հարձակումները:

Եվ այս նույն Մաղաթով զորավարի հրամանատարությամբ 2000-անոց զորագնդով ջախջախվեց պարսկական 10.000-անոց առաջապահ զորամասը:

Տասը օր անց, Ելիզավետպոլի մոտ պարսկական բանակը նորից պարտություն կրեց: **Աբբաս-Միրզան** պատերազմի դաշտում թողնելով 2000 սպանված՝ փախուստի դիմեց: Ռուսական մեկ այլ զորամաս, Հայրենական պատերազմի մեկ փառաբանված հերոսի՝ **Դենիս Դավիդովի** հրամանատարությամբ Փամբայլ փառաբանված հերոսի՝ **Դենիս Դավիդովի** հրամանատարությամբ Փամբայլում և Շիրակում հաղթանակ տանելով՝ պարսկական զորքերը ետ շարտեց մինչև Երևան:

1826 թվականի աշնանը պարսիկներից նորից ետ գրավվեցին Գյուլիստանի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած տիրույթները:

Ռուսական հրամանատարության նպատակը հիմա Երևանի գրավումն էր:

...Կովկասի կառավարչապետ և զորքերի գլխավոր հրամանատար **Երմոլովը** կասկածվելով դեկաբրիստների հետ ունեցված կապերի մեջ **Նիկոլայ Առաջինի** հրամանով ազատվում է պաշտոնից:

Նրա փոխարեն նշանակվում է գեներալ **Իվան Պասկևիչը:** Պասկևիչին հաջողվում է առանց դիմադրության գրավել Էջմիածինը, Նախիջևանը, ապա Արաքսի ափին կառուցված Աբասաբադ բերդը:

Երևանը դեռ չէր գրավված: Ամառվա սաստիկ շոգերի պատճառով վերացվում է Երևանի պաշարումը: Փոքրիկ մի գումարտակ թողնելով Էջմիածնում՝ ռուսական ողջ բանակը Պասկևիչի հրամանով գնում է հանգստանալու Արագածի ստորոտում և Ղարաբաղի լեռնաստանում:

Աբբաս-Միրզան օգտվելով այս վիճակից՝ 30.000-անոց զորքով հարձակվում է Էջմիածնի վրա, ճանապարհին գրավելով Աշտարակը: Պարսկական 30.000-անոց բանակի դիմաց ռուսական փոքրաթիվ կայազորն էր և հայ աշխարհագորայինները, որոնք կյանքի ու մահու գոտեմարտում դիմադրում էին պարտություններից կրկնակի կատաղի դարձած պարսիկ զինվորներին:

Ստանալով Էջմիածնի պաշարման լուրը, **Կրասովսկու** հրամանատարությամբ Արագածի փեշերին հանգստացող զինվորներից 3000-ը շտապում են կայազորին և հայ աշխարհագորայիններին օգնության:

Օգոստոսի 7-ին Օշական գյուղի մոտ 3000-ը հանդիպում են թվով տասն անգամ ավելի պարսկական բանակին: Սկսվում է արյունալի ճակատա-

Էջմիածին. Սբ. Գայանե և Սբ. Հովսիսիմե

մարտը: Ռուսական զորամասերին և աշխարհագորայիններին ծանր կորուստների գնով հաջողվում է ճեղքել հակառակորդի դիմադրությունը, մտնել էջմիածին և փրկել այն թշնամու ասպատակությունից:

Օշականի ճակատամարտում հերոսաբար զոհվածների հիշատակին էջմիածնից Օշական տանող ճանապարհին 1834 թվականին հուշարձան կառուցվեց:

Սարդարապատը նույնպես ազատագրվեց: Դեռ մնում էր Երևանը: Սեպտեմբերի 25-ին Երևանը պաշարվեց ռուսական զորքերի կողմից:

Հասան խանը, որը փախել էր Սարդարապատի ճակատամարտից, ամրացել էր Երևանի բերդում և բռնի հավաքելով 18.000 հայ տարել էր բերդ, որպեսզի նրանց առաջ մղելով ծածկի պարսիկներին ռուսական հրետանու կրակից:

Պաշարման օրերին Երևանի բերդի վրա 40 թնդանոթից 1000 ռումբ արձակելուց և մեծ ավերածություններ պատճառելուց հետո 1827 թվականի հոկտեմբերի 1-ին ռուսական զորքերը, հայ կամավորական ջոկատները և աշխարհագորայինները գրավեցին այն:

Երևանյան արշավանքի ժամանակ զորքերի և աշխարհագորայինների հետ էին **Ներսես Աշտարակեցին**, հայազգի քաղաքացիական պաշտոնյաներ, թարգմանիչներ, ուղեկցորդներ: Գեներալ **Բեկենդորֆի** առաջապահ զորամասերի հետ Թիֆլիսից Հայաստան էր եկել **Ալեքսանդր Գրիբոյեդովը**, որը վարում էր Կովկասի դիվանագիտական առաքելության գործերը:

Քանի դեռ ռուսական բանակը և հայկական կամավորական ու աշխարհագորային զորքերը հետապնդում են արագորեն նահանջող պարսկական զորքերին՝ մի քանի խոսք այս լուսավոր մարդու՝ **Ալեքսանդր Գրիբոյեդովի** մասին, որովհետև մեր պատմության այս շրջանը առնչվում է նաև նրա անվան հետ:

Ալեքսանդր Գրիբոյեդով

Ալեքսանդր Գրիբոյեդովը Հայաստան եկավ այնպիսի մի ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը կենաց ու մահու պայքարի բուն կենտրոնում էր գտնվում:

23-24 տարեկան, համալսարանական բարձր կրթությամբ արդեն գրողի համբավ ձեռք բերած երիտասարդը 1818 թվականին նշանակվեց Ռուսական առաքելության քարտուղար Իրանում: Թեհրան մեկնելիս նա եղավ Հայաստանում, որին շատ լավ ծանոթ էր հնագույն դասական հեղինակների՝ **Հերոդոտոսի, Ստրաբոնի, Պլուտարքոսի** գործերից: Կարդացել էր **Մովսես Խորենացու «Պատմությունը»**, որը թարգմանվել էր եվրոպական լեզուներով, իսկ 1809 թվականին՝ նաև ռուսերեն: Նա

ծանոթ էր **Ադամ Օլեարի «Ճանապարհորդություն դեպի Մոսկվա և Պարսկաստան»** գրքին, որտեղ հարուստ տեղեկություններ կան Հայաստանի մասին:

Գրիբոյեդովը ազատորեն տիրապետում էր հունարենին, լատիներենին, անգլերենին, ֆրանսերենին, գերմաներենին, ապա և արաբերենին ու պարսկերենին,

այնպես, որ նրա համար դժվար չէր տեղեկություններ հավաքել ցանկացած երկրի մասին, որը նրան հետաքրքրում էր: Իսկ Հայաստանը իր հնագույն մշակույթով նրան իրոք գրավում էր:

Նա Թիֆլիսում բարեկամացել էր շատ հայերի հետ, որոնց հետ անկեղծորեն կապվել էր. **Մադաթով, Բեհբուլով**, Ներսիսյան դպրոցի սքանչելի ուսուցիչներ **Հարություն Ալամդարյան, Հակոբ Շահան-Ջրպետյան...** Հիշո՞ւմ եք. **Շահան-Ջրպետյանը** Նապոլեոն Բոնապարտի ցանկությամբ Փարիզում բացված Հայագիտական Կենտրոնի տնօրենն էր, որ հետո հրավիրվեց Ներսիսյան Դպրոց՝ լեզուներ դասավանդելու:

Ալեքսանդր Գրիբոյեդովի մեծագույն բարեկամն էր արքեպիսկոպոս Ներսես Աշտարակեցին, ում նա գնահատում էր մեծագույն խոնարհումով:

Աշտարակեցին փաստորեն ռուս կառավարող շրջանների մոտ հայերի ներկայացուցիչն էր և կրոնական, և քաղաքական, և դիվանագիտական հարցեր վճռելիս: Եվ, բնական էր, որ Պարսկաստան մեկնող «**Ռուսական առաքելության**» խնդիրներով զբաղվող նրա անդամները՝ ղեկավար **Մազարևիչը**, նրա թարգման **Շամիրբեգ Մելիք-Բեգլարյանը** և քարտուղար **Ալեքսանդր Գրիբոյեդովը** անձնական շփումների բազմաթիվ առիթներ ունենային, ճանաչեին նրան և խորապես գնահատեին նրա իմաստությունը՝ դառնալով նրա ջերմ բարեկամները:

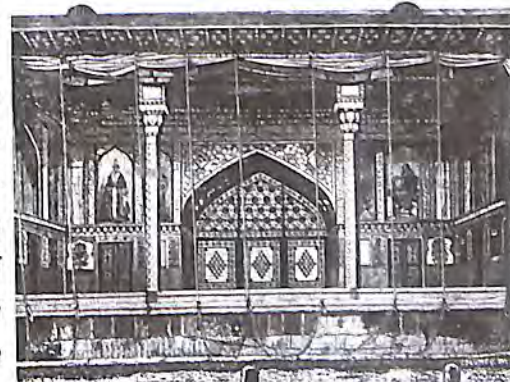
Գրիբոյեդովը այցելելով Հայաստան՝ անչափ տպավորվում է նրա բնությամբ և հատկապես Արարատից:

Իր «**Ճանապարհորդական նյութեր**» գրքում նա գրել է.

«Անժայրածիր հովտում տարածված մառախուղի վրա հանկարծ մեր առջև կանգնեցին հեռվում երկու լեռ: Առաջինն ավելի այն կողմ՝ մոտիկ, արտակարգ բարձրությամբ: Ոչ Ստեփան Ծմինդան (Կազբեկը), ոչ էլ Կովկասյան մյուս հսկաները չեն ապշեցրել ինձ այդպիսի վիթխարիությամբ. երկուսը միասին գրավել էին հորիզոնի մեծ մասը: Երկգագաթ Արարատն էր դա... Դեռ երեկ կապտին էին տալիս նրա կատարները: Բացի այն վերիուղծության, որոնք տրոփյունով են լցնում յուրաքանչյուր հոգի, ով երկյուղածությամբ է զգում սրբազան ավանդությունների նկատմամբ, այդ վաղնջական լեռան տեսքը շճեցնում է անպատմելի զարմանքով: Ես երկար ժամանակ կանգնել էի անշարժ...»:

Հետաքրքիր է նաև **սարդարի պալատի** ստացած նրա տպավորությունը:

«Մենք հասանք բերդի ատամնավոր պատերին, հետո անցնելով մի քանի անցքերից, որոնց փողոց են անվանում, դժվարությամբ ամբոխը ճեղքելով մոտեցանք սարդարի վերջին բակին: Չգիտեմ ինչ ասեմ բեգ ապարանքի մասին, ոչ մի ամբողջական բան չկա, ըստ որում, այնքան ծուռ ու մուռ տեղեր, ոլորույտներ, նրբանցքներ, կից շի-

Սարդարի պալատ

նություններ, վերնահարկեր, մուտքեր, անցքեր՝ նեղ, կիսախավար, որ հագիվ են տեղ հասնում: Նախագավիթը որջանման բան... Ընդունարանը, ըստ երևույթին հարմար պարսկական ճաշակին՝ մեծ էր, հատակը ծածկված թանկարժեք գորգերով և առաստաղն ու ամբողջ սրահը նախշված էր ամբողջական գարդարանքներով: Երկար պատի մեջ կիսաշրջանաձև խորք կա, որի ուռուցիկ առաստաղը հայելու կտորների քառս էր: Բոլոր պատերին, իրար վրա երկշարք նկարներ են՝ պարսկական առասպելական Ռոստոմի շահատակությունները... Ես բավական ժամանակ ունեի իմ լոռնետը սևեռելու այդ ամենի վրա»:

Գրիբոյեդովը իր տպավորություններն է գրանցել նաև էջմիածնի մասին: Վանքը նրան հյուրընկալում է պատշաճորեն: Նա այցելում է պատմական հուշարձաններ, ծանոթանում հայկական ձեռագրերին, լինում վանական դպրոցում և տպարանում... Տպավորված այդ ամենից՝ ավստսանքով գրում է.

«Պատրիարքի դրությունը խղճալի է... Հայերը թուրքերից վատ են ապրում»:

...Երբ Գրիբոյեդովը վերադարձավ Պարսկաստան իր առաջին այցելությունից՝ սկսեց պաշտոնավարել Թիֆլիսում:

Ապա, երբ ռուսական բանակը արշավում էր Երևան Պասկևիչի հրամանատարությամբ՝ Գրիբոյեդովը նրա հետ էր: Բանակն անցնում էր Լոռիով: Գրիբոյեդովը գրում է.

«Լուսաբացին հեծնում են հովատակը, որը սաստիկ կամակոր է և սլանում դեպի Լոռու ավերակները, ծամբարից երեք վերստ հեռու... Իջնում են քարքարոտ ու սեպալանջ ձորը, որտեղով հոսում է Դեբետը՝ աղմուկով, մռնչոցով ու փրփրալով: Մի վճիտ ջրվեժ շաղվում է աջակողմյան քարերի վրա: Խոշոր, սրբատաշ քարերից շինված մի համարձակ կամար է նետված նրա վրա: Դեբետի մի այլ կամուրջի ավերակներ ևս կան: Մի քանի հարկանի պարիսպներն ու հրակնատները հանդիպակած ապառաժի վրա. մի փոքրիկ բացվածքից սկսվում է լայն, ատամնավոր աշտարակը, ուր ջրամբար է եղել. հավանաբար գետից ջուրը բերվել է գետնի տակով... Մի ծածուկ տեղից սեպածև ու նեղ շավիղ է ոլորվելով բարձրանում անդունդի վրա: Գոտեպնդվելով մագլցում են վեր: Երկու եկեղեցիների, բաղնիքի, հրակնատավոր դղյակի ավերակներ, այնտեղից հյուսիս դարպասը. փորագրական մեծ աշխատանք... Առաջ Տաի (նկատի ունի Տայքի և Շիրակի Բագրատունիների արքայատունը, որի մի ձյուղը Կյուրիկյաններն էին) ուժեղ դիմաստիան էր իշխում այստեղ, 8-12-րդ դարերի քաջ, խելացի թագավորները... Իսկ հիմա ավերակների վրա բնակություն են հաստատել նորերս Փամբակից փոքրաթիվ գաղթածները»:

Դուրս գալով Լոռուց՝ ռուսական զորքերը և Հայոց գնդերը սլանում են էջմիածին:

Էջմիածնի հոգևորականությունը գեներալ Բեկենդորֆի ավանգարդային գործառնների հետ նախօրոք այդտեղ ժամանած Ներսես Աշտարակեցու գլխավորությամբ՝ ողջունում է ռուսական զորքերի գալուստը զանգերի երկարատև ու խորհրդավոր դողանքներով...

Գրիբոյեդովը երկրորդ անգամ էր լինում էջմիածնում:

«8-ին ժամանում ենք էջմիածին: Կղերը հոգևորական հանդես են կազմակերպել... Գլխավոր հրամանատարին դիմավորում են զանգերի դողանքով: Վրան են խփում երկու ծառի միջև. ծաղիկներ, ջրմուղ: Մեծ ծառ հովվապետի մոտ:

12-ին, կիրակի: Վանքում պատարագ: Երեկոյան գնում ենք դեպի Երևան: Անամպ Արարատը իր ամբողջ գեղեցկությամբ հասնում էր մինչ երկնքի կապույտին:

...Հաջորդ օրը վերադառնում ենք էջմիածին: Ով ուզում է լինել մարդկանց ծշմարիտ բարեկամը, պետք է նվազեցնի իր ունեցած կապերը...

...Բանաստեղծական երեկո էջմիածնի պատշգամբում... Լուսավորվում է լուսինը. հովվապետը դեգերում է ստվերի պես...»:

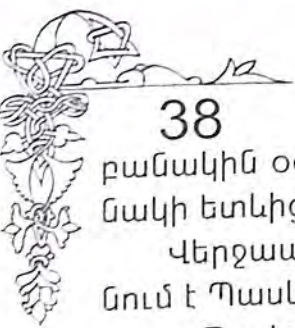

Երևանի հանձնումը ռուսական զորքերին

Իսկ հետո Երևանի բերդի գրավումն էր, որի կռիվներին ամենաքաջարի զինվորի նման մասնակցեց այս ամենահամակրելի ռուս մտավորականը: Մենք դեռ նրան կհանդիպենք մեր դեգերումների ընթացքում:

Հիմա հասնենք ռուսական զորքերին ու հայ կամավորներին ովքեր շարունակում էին հետապնդել արագորեն նահանջող պարսիկներին:

Երևանը գրավելուց 13 օր անց ռուսները գրավեցին Թավրիզը, հետո Ուրմիան, Խոյը, Սալմաստը, Մարաղան և Արդաբիլը: Ամենուրեք ռուսական արշավող

բանակին օգնում էին տեղացի հայերը: Անկանոն նահանջող պարսկական բանակի ետևից հաղթողները սլանում էին դեպի Թեհրան:

Վերջապես Պարսկաստանում Անգլիայի դեսպան **Մակդոնալդը** ներկայացնում է Պասկևիչին և հայտնում, թե **Ֆաթալի շահը** հաշտություն է խնդրում:

...Թավրիզից Թեհրան տանող ճանապարհի վրա է գտնվում Թուրքմենչայ փոքրիկ, աննշան գյուղը: Ահա այստեղ սկսվեցին ռուս-պարսկական բանակցությունները: 1827 թվականի փետրվարի 7-ին էր: Փետրվարի 10-ին արդեն Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքվում է հաշտության երկկողմանի պայմանագիր, որը Ռուսաստանի կողմից ստորագրում են գեներալ **Պասկևիչը** և պետական խորհրդական **Ա. Օբրեզկովը**, Պարսկաստանի կողմից՝ թագաժառանգ **Աբբաս-Միրզան**:

Թուրքմենչայի պայմանագրով ռուս-պարսկական սահման է ճանաչվում Արաքս գետը: Երևանի, Նախիջևանի խանությունները և Օրդուբադի գավառը միացվում են Ռուսաստանին: Պարսկաստանը պարտավորվում է վճարել 20 միլիոն ռուբլի ռազմական տուգանք: Երկու երկրների միջև վերականգնվում են դիվանագիտական և առևտրական հարաբերությունները: Պարսկաստանը արգելք է հարուցի քրիստոնյաներին գաղթելու և բնակություն հաստատելու ռուսական տիրապետության սահմաններում:

Կասպից ծովում ռազմական նավատորմ ունենալու իրավունքը վերապահվում է միայն Ռուսաստանին:

Թուրքմենչայի պայմանագրով Արևելյան Հայաստանը ազատագրվեց Պարսկաստանից և միավորվեց Ռուսաստանի հետ:

Պասկևիչը և Աբբաս Միրզան
Թուրքմենչայում 1828 թ.

Հայոց այս հույսը մեկտեղվում էր խորին հավատի հետ:

ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ԻՐԵՆՑ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի մի մասը Պարսկաստանի տիրակալությունից ազատվեց ռուսական բանակի և նրա դիվանագիտության շնորհիվ: Բայց գիտենք, հայերը ձեռքերը ծալած չէին նստել: Նրանք ոտքի էին ելել, և նրանց կռիվը ազատագրական

մեծ կռիվ էր, որ ռուսական նվաճողական պատերազմի հետ միանգամայն միասնական էր իր վերջնական գաղափարով. նվաճել Կովկասը, ազատագրել Հայաստանը:

Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի մասնակից գեներալ **Ն. Մուրավյովը** գրում է.

«Հայկական դրուժինային տրվեց Թիֆլիսում պատրաստված մի դրոշակ: Նա արշավանքի դուրս եկավ հոժարական և արտասովոր եռանդով, ունենալով երիտասարդ զինվորի ոգի: Այս առաջին դրուժինան միանալով մեզ հետգիտե ուժեղանում էր պարսկական գումարտակներից փախած հայ սարքազներով ու երևանի խանության բնակիչներով: Բոլորը հավատարիմ ծառայության երդում էին ընդունում և մեզ հետ մասնակցում մեր բոլոր արշավներին, որտեղ հանդես էին գալիս, ինչպես վայել է զինվորներին և կռվում էին պարսիկների դեմ այնպես, ինչպես կարելի է միայն ցանկանալ»:

«Հայ ժողովրդի պատմության» 5-րդ հատորում կարդում ենք.

«Երևանի ազատագրումը պարսկական տիրապետությունից, անտարակույս, հնարավոր եղավ Կովկասյան կորպուսի բարձր մարտունակության, հակառակորդի դեմ մղված մարտերում ռուս զինվորների ցուցաբերած քաջության ու խիզախության շնորհիվ: Միաժամանակ երևանյան երրորդ արշավանքի հաջող ավարտին մեծ չափով նպաստեց հայերի ռուսական արշավող զորքերին ցույց տրված համակողմանի օգնությունը: Սարդարապատի և Երևանի բերդերի գրավման մարտերում մշտապես առաջին գծում էին հայկական կամավորական գումարտակները: Սրանց հետ միասին թշնամու դեմ անձնվիրաբար կռվում էին Լոռի-Փամբակում, Շիրակում և Հայաստանի այլ շրջաններում գյուղացիներից ձևավորված աշխարհագորային-պարտիզանական ջոկատները»:

Խաչատուր Աբովյանը գրում է.

«Ինչ որ պարսից կռվի ժամանակին հայերն արին... թե մարդ չիմանա, քարերը վկայություն կտան»:

Հայկական կամավորական գումարտակների և աշխարհագորային ջոկատների շատ զորայիններ իրենց քաջության և անձնագոհության համար արժանացան մարտական շքանշանների ու մեդալների:

Քաջությունը՝ քաջություն էր, անձնագոհությունը՝ աներևակայելի... Վկա Շուշի ամրոցի պաշտպանությունը:

Պատմենք:

Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի ժամանակ, երբ պարսկական զորքերի հանկարծակի ներխուժման հետևանքով ծանր դրություն է ստեղծվում, ռուսական կապազորի 1700-անոց զորամասին շրջակա գյուղերից օգնության են գալիս 1500 աշխարհագորայիններ, ովքեր հերոսաբար

Շուշիի բերդը

պաշտպանում են ամրոցը պարսկական մեծաքանակ բանակի անընդմեջ հարձակումներից: Շուշիում հացի պաշարներ չկային: Հայ գյուղացիները ռուսական կայազորին էին հանձնել իրենց ունեցած ցորենը, ալյուրը, անասունները... Ձորում էին գտնվում ջրաղացները, անասելի դժվար էր հացահատիկ աղալը: Պարսիկները սովի մատնելու գնով ուզում էին ծնկի բերել Շուշին:

Շուշեցիները **Թարխանյան** եղբայրների գլխավորությամբ պաշտպանում էին ջրաղացները: Հայերը՝ տղամարդ և կին, գիշերները դժվարանց արահետներով ցորենի ծանր պարկերը ուսերին իջնում էին ջրաղացները, ալյուր աղում և վերադառնում: Այսպես հայ գյուղացիները ռուսական կայազորի հետ վեց շաբաթ շարունակ ետ էին մղում հակառակորդի կատաղի գրոհները... Նրանք անձնատուր չեղան:

Շուշեցիներ

Ռուսական արխիվներում պահպանվել են վկայություններ այս անօրինակ խիզախության մասին.

«Բերդում ապաստանած հայ գյուղացիները տվեցին իրենց բոլոր անասունները կայազորին, իբրև կերակուր: Հայ հարուստներ Հախումյանը, Բեհրամբեկ Մելիք-Շահնազարյանը, Ջոհրաբ աղա Թառումյանը և ուրիշներ տվեցին ընդհանուր օգտագործման համար իրենց հացի բոլոր մեծամեծ պաշարները,

որոնք սակայն աղացած չէին: Հայերը գիշերներն իրենց ուսերի վրա տանում էին հացահատիկի ծանր պարկերը Շուշի գյուղի ջրաղացները, ուր յուզբաշի եղբայրներ Սաֆար և Ռոստոմ Թարխանյանները արագ աղում էին հացահատիկը և էլի ետ էին ուղարկում բերդ: Առանց այդ օգնության կայազորը երբեք չէր կարող տանել վեցշաբաթյա պաշարումը:

Աբբաս-Միրզան մի քանի անգամ փորձեց վերցնել այդ ջրաղացները, բայց նրա բոլոր ջանքերը ջախջախվեցին զարնվելով հայերի հերոսական դիմադրությանը, որոնց առաջնորդում էին Թարխանյան եղբայրները»:

Հայ արհեստավորները ռուսական կայազորին օգնում էին իրենց ձեռքով պատրաստած զինամթերքով: Միայն «բարութի» **Պողոսը** կայազորի համար օրական անհատույց պատրաստում էր 20-25 ֆունտ վառոդ:

Շուշի բերդի ռուսական կայազորի պետ գնդապետ **Ռեուտը** գեներալ Երմոլովին ներկայացված իր զեկույցում գրում է.

«Ինչ վերաբերում է բերդի պաշտպան հայերին, իմ պարտքն եմ համարում հայտնել, որ նրանց ծառայությունն արժանի է ուշադրության, որովհետև նրանք բոլորն էլ գործում էին գերազանց քաջությամբ, դիմանում էին բազմաթիվ գրոհների, թշնամուն ետ էին մղում խոշոր կորուստներով, արհամարհում էին պարենի պակասը և երբեք չէին մտածում բերդը հանձնելու մասին, թեև վրա էր հասել կատարյալ սովը»:

Ռուսական զորքերին կռվողներով, պարենով, սայլերով, բեռնակիր անասուններով օգնում էին Խլի-Ղարաբիլիսայի, Լոռի-Փամբակի, Ղազախ-Շամշադինի,

Շիրակի, Արարատյան դաշտի, Ջանգեզուրի, Գորիսի, Էջմիածնի, Ապարանի, Աշտարակի, Թալինի և մյուս շրջանների գյուղացիները:

Հիշո՞ւմ եք, թե ինչպես էին Երևանի բերդում պարսիկները մեկուսացրել շրջակա գյուղերի բնակչությանը: Ահա նրանք մահն աչքի առաջ ունենալով՝ գաղտնի նամակներ էին ուղարկում ռուս հրամանատարին, հայտնում Երևանում և Էջմիածնում պահված սեփական հացահատիկի հորերի տեղը՝ դրանք հոժարական դնելով ռուսական զորամասերի տրամադրության տակ:

Իսկ արքեպիսկոպոս Ներսես Աշտարակեցի՞ն...

«**Հասավ ժամը, երբ աչքով պիտի տեսնենք Արարատյան աշխարհի և Հայոց ազգի ազատագրությունը. հասավ ժամը, երբ Մայր աթոռը պիտի վերականգնի յուր վաղեմի անկախությունը: Ոտքի կանգնեք, Հայոց քաջեր, թոթափեցեք պարսից լուծը, ուրախացրեք ալեգարդ Մասիսին, մի անգամ արյունով ներկեցեք հայրենի հողը և ապա ապրեցեք ազատ...»:**

Կամ Աշտարակի և Օշականի հայ հասարակությանն ուղղված կոչը.

«Գրում եմ բազմաթիվ օրհնություններով, որպեսզի գրությունս ստանալուն պես, առանց թույլ կորցնելու, թողեք ձեր տան և ընտանիքին վերաբերվող բոլոր գործերը, թվանք ունեցող և չունեցող և հետևակ կտրիժ տղաներ շուտ հավաքել և այսօր սեպտեմբերի 28-ին, չորեքշաբթի օրը մինչև արեգակի մայր մտնելը հասնել այստեղ մեզ: Եվ եթե ձեզանից որևէ մեկը ծուլանա և ուշանա, թող իմանա, որ թեկուզ իմ աչքի լույսը լինի, չեմ խնայի հանել և դեն նետել»:

Այս կոչին ընդառաջ՝ որքա՞ն հայ կտրիժներ շտապեցին ռուսական զորայիններին օգնության:

Հիմա պիտի այդ կտրիժ շատերից ընտրեն **Հակոբ Հարությունյանին** և պատմեմ նրա անուրանալի սխրանքների մասին:

...**Հակոբ Հարությունյանը**, որ հմուտ հրամոթածիզ էր, հարկադրաբար տարվել էր պարսկական բանակ: 1827 թվականի օգոստոսին, Օշականի ճակատամարտի ժամանակ, պարսիկները իրենց թվական գերազանցությամբ կարողացան հետզհետե շրջապատել ռուսական զորագունդը: Ռուսների և հայերի կատաղի դիմադրությունը վեր էր ամեն մի նկարագրությունից:

Դեկաբրիստ **Ե. Լաչինովը**, որ մասնակցում էր Օշականի մարտերին, իր հուշերում գրում է.

«Այդ ճակատամարտը բոլոր տեսակետերից կարող է դասվել կատաղի ճակատամարտերի շարքին, մանավանդ, եթե նկատի ունենալու լինենք կռվող կողմերի թվական անհամաչափությունը և մեր դրությունը: Միայն այդ մեկ օրում ես կարողացա տեսնել պատերազմի բոլոր սարսափները. ամեն տեսակ հրազեններ, որ նույնիսկ Եվրոպան դեռ չէր գործածում, դարձվեցին մեր դեմ, սակայն դրանով կատարված կոտորածը չի կարող համեմատվել այն բանի հետ, երբ մեր հյուծված ռազմիկների վրա մեծ խմբով նետվեցին հեծյալների թարմ ուժեր, երբ սկսվեց մենամարտը, որի ընթացքում մեր աչ-

քերի առջև փայլատակում էին նրանց դաշույները, իսկ գլուխներիս վրա՝ շառաչում թրերը»:

Ահա նաև բազմավաստակ պատմաբան Մկրտիչ Ներսիսյանի «Դեկաբրիստները Հայաստանում» գրքից այդ կռվի նկարագրությունը:

«Երբ Էջմիածնի ծանր դրության լուրը հասավ Կրասովսկուն, նա շտապեց օգնության հասնել պաշարվածներին: Ջոկատը, որ կազմված էր ոչ ավել քան 2800 մարդուց, այդ թվում և հայկական առաջին դրուժինայից, առաջ շարժվեց դեպի Էջմիածին, բայց դեռ տեղ չհասած, Օշական գյուղի մոտ հանդիպեց 30.000 հետևակայիններից բաղկացած թշնամու զորքերին...

Կրասովսկու ջոկատը շրջապատվեց, սկսվեց մի կատաղի արյունահեղ կռիվ: Ռուսական զինվորները իրենց հիասթափեցնելով քաջությամբ անվեհությամբ ետ էին մղում ուժեղ, բազմաքանակ թշնամու կատաղի գրոհները: Անհավասար ճակատամարտը շարունակվեց առավոտից մինչև մայրամուտ: Չնայած Աբբաս-Միրզայի զործադրած բոլոր ծիզերին Կրասովսկու ջոկատը

ոչ միայն չպարտվեց, այլ անգուգական հերոսությամբ ճեղքեց պարսկական հոծ զորքերի շղթան, հասավ Էջմիածին և այն փրկեց ավերումից ու կոտորածից: Արյունահեղ այդ մարտում ռուսական զորքերը կորցրին մոտ 1150 մարդ, իսկ պարսկական բանակը՝ 3000 մարդ»:

Բերված երկու օրինակներից և ոչ մեկում՝ ոչ դեկաբրիստի, ոչ հայ պատմաբանի շարադրանքների մեջ խոսք անգամ չկա այն մասին, թե իրականում ինչպես կարողացան ռուսները ճեղքել պարսկական **«հոծ զորքերի»** շղթան: Ոչ մի խոսք այն մասին, թե ինչպես, երբ օղակը սեղմվում է, ճակատագրական այդ պահին, **Հակոբ Հարությունյան հայը** կարողացավ վճռել թե՛ ճակատամարտի ելքը իր հիրավի **«անգուգական հերոսությամբ»:**

Հակոբ Հարությունյանը գտնվում էր պարսիկների բանակում՝ նրանց կողմից իրեն հանձնված ծանր թնդանոթով: Ճգնաժամային մի պահի նա այդ թնդանոթի փողը ուղղեց դեպի պարսկական զորաշարքերը, առաջացնելով այնպիսի մի խուճապ, որ պարսիկները կարծեցին, թե օժանդակ ուժեր են օգնության հասել ռուսներին: Հակոբ Հարությունյանի սոսկալի գնդակոծության տակ մինչև կհասկանային, թե ինչն ինչոց է՝ ռուսական զորագունդը և հայ կամավորական ջոկատը ճեղքում են թշնամու շղթան և մտնում Էջմիածին:

Ի՞նչ է ստացվում: Ստացվում է, որ **Հակոբ Հարությունյանը** ապահովեց մեծ հաղթանակը և ազատագրեց Էջմիածինը պարսիկներից նախճիրի ենթարկվելու ճակատագրից:

Հակոբը փորձեց միանալ դեպի Էջմիածին սլացող ռուսական բանակին, սա-

կայն Էջմիածնի մատույցներում պարսիկները նրան բռնեցին, հանեցին աչքերը, կտրեցին քիթը, շրթունքները, ականջները, կրունկները, և կարծելով թե մահացել է՝ նետեցին դաշտում թափված դիակների վրա... Բայց նա սթափվեց... Այլանդակված, արյունաշաղախ դեմքով, հոշոտումի ահռելի ցավը սեղմած սրտում, անմարդկային ջանքեր գործադրելով՝ սողում էր դեպի Էջմիածին՝ իր սարսափելի մթության մեջ արևի ջերմությամբ գուշակելով ճանապարհի ուղղությունը...

Հետո նրան գտան և տարան վանք... Նրան սկսեցին բուժել... չկարողանալով անշուշտ վերադարձնել նրա աչքերի լույսը և խեղված դեմքի ու մարմնի նախկին գեղեցկությունը:

Ռուսական կառավարությունը **«ցուցաբերած սխրագործության համար Հ.Հարությունյանին պարգևատրում է միանվագ տասը ոսկով և նշանակում տարեկան 100 ռուբլի ցմահ կենսաթոշակ»:**

Հայ պատմաբանները շնորհակալությամբ են նշում ռուսական բանակի հրամանատարության այս **«նվիրատվությունը»:**

Բայց արդյոք այս քաջ մարդը, որ իր մահն աչքի առջև ունենալով ապահովել էր ռուսական բանակի հաղթանակը և փրկել մինչև վերջին զինվորը զոհվելու ճակատագրից, արժանի էր այդ ողորմելի նպաստին...

Ողորմի քաջին:

Պատմենք նաև **Հովհաննես Ասլանյան** քաջորդու մասին:

...1827 թվականի ապրիլին ռուսական առաջապահ զորամասերը Երևանյան երրորդ արշավանքի ժամանակ երբ մտան Հայաստանի սահմաններից ներս, Ներսես Աշտարակեցին **Հովհաննես Ասլանյանին** որպես սուրհանդակ ուղարկեց Էջմիածին այդ լուրը հաղորդելու և ռուսներին ամեն կերպ աջակցելու հանձնարարությամբ:

Հովհաննես Ասլանյանին Էջմիածնի մատույցներում բռնում են պարսիկները և ենթարկում դաժան խոշտանգումների, որպեսզի նա հայտնի այն տեղեկությունները, որի համար ուղարկված է Էջմիածին: Երբ նա համառորեն շարունակում է լռել, կտրում են լեզուն, ականջները, հանում աչքերը և մորից մեռած կրծելով՝ նետում ամայի դաշտում ու հեռանում: Սա էլ, ահա, սթափվելով, արյունաշաղախ, մարմնական ահռելի ցավերի հետ սողալով հասնում է վանք և մի կերպ ձեռքի շարժումներով հաղորդում է Ներսես արքեպիսկոպոսի հաղորդած լուրը:

Հովհաննես Ասլանյանին այդ խիզախության համար պարգևատրում են Ռսկե մեդալով և ցմահ 200 ռուբլի տարեկան կենսաթոշակով:

Ողորմի նաև այս քաջորդուն:

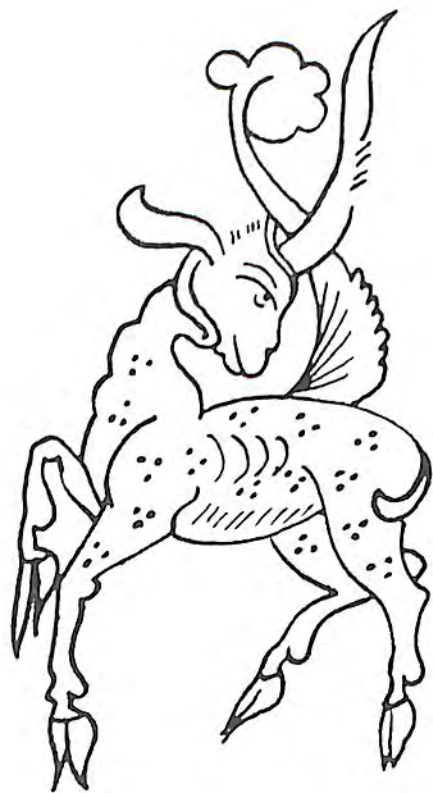
Հայերը միայն կռվող կամավորներ ու աշխարհագորայիններ չէին: Նրանք հետախույզներ էին, սուրհանդակներ, կապավորներ: Նրանք ռազմադաշտից, տեղացող կրակներից կռվողների ոտքերի տակից դուրս էին կորզում վիրավորներին, տեղափոխում ապահով վայր և խնամում էին, բուժում: Նրանք ռազմա-

կան, նյութական օգնություն էին ցույց տալիս: Տեղանքին լավ ծանոթ լինելով՝ առաջնորդում էին զորքերին:

Նրանք թարգմանիչներ էին:

Նրանք կազմակերպում էին զինվորական հոսպիտալներ, նվիրաբերում մահճակալներ, բամբակ ու բուրդ՝ ներքնակ-վերմակ պատրաստելու համար: Ռուս բժիշկների հետ ծառայում էին եվրոպայում կրթություն ստացած հայ բժիշկները, բուժակները, ժողովրդական խոցադեղ ու բալասան պատրաստողները:

Այս պատերազմում հայերը հանդես եկան իրենց բնավորության լավագույն գծերով: Այդ մասին են պատմում արխիվներում պահպանված ռուսական վկայությունները: Այդ վկայություններին դեռ կանդրադառնանք:

ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտից մի քանի ամիս անց, 1828 թվականի ապրիլի 14-ին երկու՝ Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներով սկսվեց Ռուս-թուրքական պատերազմը:

Ապրիլի 14-ին Կովկասի ռուսական բանակի գլխավոր ուժերը գեներալ **Պասկևիչի** հրամանատարությամբ Գյումրիի մոտից անցնելով Ախուրյան գետը՝ շարժվեցին դեպի Կարս:

Կարսի նշանավոր բերդը շրջափակված էր հաստ ու բարձր երկշարք պարիսպներով, բուրգերը հարմարեցված էին հրանոթների համար, իսկ վիթխարի ժայռերին՝ անառիկ միջնաբերդն էր:

Կարսը Օսմանյան կայսրության սահմանային խիստ ամրացված կարևոր հենակետ էր և համարվում էր անառիկ: Սակայն երեքօրյա ահեղ մարտերից հետո՝ հունիսի 26-ին, Կարսն անցավ ռուսների ձեռքը: Եվ այստեղ ռուսներին, իրենց իսկ խոստովանությամբ, մեծապես օգնեցին հայերը՝ կամավորները, աշխարհագորայիները, հետախույզ-կապավորները, թարգմանիչները, բժիշկներն ու բուժակները:

Օգոստոսի 15-ին, համառ գրոհներից ու արյունահեղ ճակատամարտերից հետո ռուսները գրավեցին Ախալքալակը, Ախալցխան, Արդահանը:

Այդ նույն ժամանակ նորաստեղծ Հայկական Մարզի կառավարիչ գեներալ **Ա. Ճավճավաձեն** հայ աշխարհագորային ջոկատի օգնությամբ գրավեց Բայազետը, Դիադինը և Ալաշկերտը:

Կարսի պաշարումը

Ռուսական մի քանի այլ գործառնաքեր գրավեցին Սև ծովի առափնյա Անապա, Սուխումի և Փոթի քաղաքները:

Սակայն թուրքիան հեշտությամբ չպետք է հանդուրժեր իր խայտառակ պարտությունները: Եվ 20.000-անոց բանակով 1829 թվականի փետրվարին պաշարում է Ախալցխան: Ամրոցի կայագործը **գեներալ Բեհբուջյանի** հրամանատարությամբ ետ է շարտում թշնամուն՝ արգելելով նրա ներխուժումը քաղաք: Թուրքերին չի հաջողվում ընկճել նաև Բայազետի կայագործի և հայ աշխարհագորայինների համառ դիմադրությունը:

Կոստանդնուպոլիս

1829 թվականի հունիսին ռուսները գրեթե առանց կռվի, գրավում են Արևմտյան Հայաստանի ամենախոշոր, Օսմանյան կայսրության ռազմական գլխավոր կենտրոն Երզրում՝ Կարին քաղաքը: Ապա, մեկը մյուսի ետևից արագորեն գրավում են Օլթին, Քղին, Խնուսը, Մուշը, Դերջանը, Բաբերդը:

Ինչպես էին հրճվում արևմտահայերը, ինչպես էին օգնում ռուսներին, ինչ հույսեր էին կապել իրենց հիմա-

վուրց հայրենիքի այս նոր ազատագրման հետ: Նրանք չէին խնայում ոչ իրենց կյանքը, ոչ ունեցվածքը, որպեսզի օգնելով ռուսներին՝ մոտ բերեն ազատության տենչալի օրը:

Ա. Գրիբոյեդովը խոսելով հայերի մասին՝ գրում է.

«Անհնարին է նկարագրել այստեղ բնակիչների՝ հայերի հրճվանքը, որոնք դուրս էին եկել դիմավորելու հաղթողներին, մուսուլմանների երկարատև տանջալից լծից իրենց ազատագրողներին»:

...Իսկ Պասկևիչի՝ արագությամբ և անարգելք առաջ ընթացող բանակին դիմավորում էին ամենուրեք հայ գյուղացիք և իրենց ունեցած չունեցածը անկեղծ սիրով ընծայում էին ռուսաց զորքին:

Սակայն Արևմտյան Հայաստանում ևս ռուսաց զորքերին հայերը միայն ուրախությամբ դիմավորելով և ընծաներով չսահմանափակվեցին: Նրանք ևս արևելահայերի նման կազմեցին հետևակ ու հեծյալ կամավորական ու աշխարհագորային ջոկատներ: Արևմտահայերի այս ջոկատներին օգնության եկան Երևանում ստեղծված 400-անոց **«Հայկական հեծյալ գունդը»** և 8000-անոց **«Հայկական հետևակային գումարտակը»:** Ռուս-թուրքական պատերազմին Արևելյան Հայաստանից մասնակցում էին շուրջ 3000 աշխարհագորայիններ:

Ազատագրվում էր Արևմտյան Հայաստանը:

1829 թվականի ամռանը ռուսները իրենց ռազմական հաջողությունները գրանցեցին նաև Բալկանյան ռազմաճակատում: Նրանք գրավեցին Սիլիստրա

ամրոցը, Բուրգաս քաղաքը, Ադրիանապոլիսը... Հաջորդը, դեպի ուր պիտի արշավեն ռուսական զորքերը՝ Կոստանդնուպոլիսն էր:

Սակայն երկու ռազմաճակատներում ռուսների տարած փայլուն հաղթանակները և թուրքական բանակների խայտառակ պարտությունները մեծ իրարանցում առաջացրին արևմտյան տերությունների մեջ: Անգլիան, Ֆրանսիան, Ավստրիան Ռուսաստանին սպառնում էին պատերազմ սկսել, եթե նրա զորքերը շարժվեն Կոստանդնուպոլիսի վրա:

Ռուսաստանը համաձայնվեց հաշտության բանակցություններ սկսել թուրքիայի հետ:

1829 թվականի սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլիսում կնքվեց հաշտության պայմանագիր, ըստ որի Ռուսաստանին անցան Դանուբի գետաբերանը, Սև ծովի արևելյան ափը՝ Անապա և Փոթի նավահանգիստներով, Ախալցխայի փաշայության մի մասը՝ Ախալքալակ և Ախալցխա բերդաքաղաքներով: Թուրքիան ծանաչեց Հունաստանի անկախությունը, Մոլդավիայի, Վալախիայի, Սերբիայի ավտոնոմիան, ինչպես նաև Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին:

Թուրքիային վերադարձրեցին Կարսը, Արդահանը, Բայազետը, Ալաշկերտը, Երզրումը և պատերազմի ընթացքում գրավված Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջանները:

...Ռուսաստանը հաղթել էր **Նապոլեոն Բոնապարտին** ոչ միայն իր սահմանների ներսում, այլ նաև դրսում: Ռուսաստանը հաղթել էր Կովկասյան և Բալկանյան պատերազմներում: Ռուսաստանը ստիպեց Պարսկաստանին հրաժարվել Արևելյան Հայաստանից... Իսկ ինչո՞ւ հիմա հրաժարվեց Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքներից: Ինչո՞ւ չարդարացրեց հայերի հույսերը, որոնք այնքան օգնել էին հաղթանակներ տանելիս... Ռուսաստանի կառավարող շրջանները շատ լավ գիտեին, որ եթե Արևմտյան Հայաստանը շարունակի մնալ Օսմանյան կայսրության տիրակալության տակ՝ ինչ կարող է տեղի ունենալ նրա հետ... Արյունռուշտ, արյունարբու ջիհադի ու շարիաթի դաժան օրենքներով դեկավարվող սուլթանական Թուրքիան երբեք չպետք է ներեր հայերին նրա **«ռուսասիրության»** համար: Երբեք:

Մենք դեռ կհամոզվենք դրանում:

...Ռուսական զորքերին Արևմտյան Հայաստանում հրաժեշտ տալուց առաջ ինչ-որ բաների մասին դեռ պիտի պատմենք:

ՌՈՒՍ ԴԵԿԱԲՐԻՍՏՆԵՐԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Քաղաքական, միջպետական խարդավանքները բացառելով՝ արժանին պիտի հատուցել այն ռուս քաջերին, որոնց արյունը առատորեն հեղվեց այս պատերազմներում:

Նրանք կոչվում էին դեկաբրիստներ:

Հիշո՞ւմ եք. ցարական կառավարությունը նրանցից շատերին աքսորեց Սիբիր, իսկ մյուսներին՝ **«տաք Սիբիր»**՝ Կովկաս: Կովկաս աքսորվեցին ազնվական դեկաբրիստները, սեմյոնովյան գնդի ապստամբները, լեհական

«խոռվարարները» և այլ «քաղաքական հանցագործները»:

Նիկոլայ Առաքինը դեկաբրիստներին աքսորելով Կովկաս՝ հույս ուներ, որ կովկասյան պատերազմների բազմաթիվ արյունալի ճակատամարտերում նրանք «կոչնչանան ավելի շատ ու ավելի շուտ, քան ցրտաշունչ Սիբիրում»:

Կովկաս աքսորված դեկաբրիստների և նրանց գործի մեղսակիցների 3000-անոց խմբից կազմվեց առանձին զորամաս՝ «**Լեյբ-գվարդիական հավաքական գունդ**» անունով: Այս գունդը Կովկասի ռուսական զորքերի ավանգարդն էր և մասնակցեց պարսիկների դեմ մղվող բոլոր հիմնական ճակատամարտերին:

Դեկաբրիստները ռազմական գերազանց գիտելիքներ ունեին և արշավանքների ու ճակատամարտերի ժամանակ նրանց ցուցաբերած քաջությունն ու խիզախությունը, անձնագոհությունը արժանի էր նրանց գիտելիքներին:

Դեկաբրիստ **Միխայիլ Պուշկինը** ռազմական արվեստի խոր գիտելիքների շնորհիվ դարձավ Կովկասյան կորպուսի ինժեներական մասի ղեկավարը:

Հայտնի ազնվական դեկաբրիստներից էր ռուս մեծ բանաստեղծ **Ալեքսանդր Պուշկինի** եղբայր **Լև Պուշկինը**:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Ալեքսանդր Պուշկինը Պետերբուրգից հասավ Երզրում, հանդիպեց իր եղբորը և գրեց իր տպավորությունների «**Ճանապարհորդություն դեպի Արզրում**» գիրքը:

Մի փոքրիկ հատված այդ գրքից.

«**Կազակները ինձ զարթնեցրին արշալույսին...**

Դուրս եկա վրանից առավոտյան թարմ օդ շնչելու: Արևածագ էր: Պարզ երկնքի վրա սպիտակին էր տալիս ծյունապատ երկգլխանի մի սար. «Այդ ի՞նչ սար է», - հարցրի ծնկոտելով և լսեցի պատասխանը, - «Դա Արարատն է»: Որքան զորավոր է հնչյունների ներգործությունը: Ազահաբար նայում էի բիբլիական սարին, տեսնում էի տապանը, որ կանգ էր առել նրա գագաթին՝ նորոգման և կյանքի հուսով, և դուրս թռչող ագռավն ու աղավնին, պարտքի և հաշտության խորհրդանիշներին...

Ձիս պատրաստ էր: Ճանապարհ ընկանք ուղեկցիս հետ: Առավոտը հիանալի էր: Փայլում էր արևը: Մենք գնում էինք լայն մարգագետինով, ցողով ու երեկվա անձրևի կաթիլներով ոռոգված հողի վրայով: Մեր առջև փայլում էր մի գետակ, որ պետք է անցնեինք: «Ահա և Արփաչայը», - ասաց ինձ կազա-

Բանտարկյալ դեկաբրիստներ

Միխայիլ Պուշկին

կը: Արփաչա՛յ, մեր սահմանը... Դա արժե Արարատին: Ես սուրացի դեպի գետը մի անմեկնելի զգացումով... Ես ուրախությամբ մտա նվիրական գետը և իմ լավ ծին ինձ դուրս հանեց թուրքական ափ: Սակայն այն ափն արդեն նվաճված էր, ես դեռևս գտնվում էի Ռուսաստանում»:

Ալեքսանդր Պուշկին

Դեկաբրիստներից շատերը ծանոթ էին հայ գործիչներ Ալամդարյանի, Ջրպետյանի, Ներսես արքեպիսկոպոսի հետ: Նրանք համատեղ արշավանքների են ելել հայ զորավարների՝ գեներալներ Վ. Բեիբուքովի, Վ. Մադաթովի, գնդապետ Լ. Լազարևի հետ:

Դեկաբրիստներից ոմանք այն ժամանակվա պարբերականներում հրատարակել են իրենց նամակները, թղթակցությունները ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների մասին, տեղեկություններ տվել հայ ժողովրդի բնավորության և կենցաղի, հայաստանից ստացած նրանց տպավորությունների մասին:

Եվդակիմ Լաչինովը, որպես ապստամբ, նույնպես ծերբակալվում է դեկտեմբերյան հայտնի դեպքերից հետո, հանձնվում ռազմական դատարան, պաշտոնազրկվում, իջեցվում աստիճանից, զրկվում շքանշաններից, ազնվական կոչումից: Ջորջի առաջ նրա վրայից հանում են զինվորական մունդիրը՝ սուրը գլխի վրա կոտրելով: Ութ ամիս Տիրասպոլի բերդում պահելուց հետո ուղարկում են Կովկաս՝ որպես շարքային զինվոր:

Լաչինովը իր ժամանակի լավագույն կրթված անձնավորություններից մեկն էր: Նա մասնակցել է բոլոր գլխավոր ճակատամարտերին և գրել իր «**Օրագիրը**»:

Կարդանք մի քանի մեջբերումներ այդ օրագրից.
«**Գեներալ Կրասովսկին ընթացիկ տարվա (1828թ.) սկզբում ինձ հանձնարարեց զբաղվել Երևանի մարզի վիճակագրական մանրամասն նկարագրությամբ: Որպեսզի երևանի մարզի վիճակագրական սիստեմով ու կարգով, անհրաժեշտ էր ծրայող կատարվեր հետևողական սիստեմով ու կարգով, անհրաժեշտ էր ծրայող գիր պատրաստել, ըստ որի հավաքելով տեղեկությունները կարելի կլիներ հետազայում սարքել ինչ-որ մի ամբողջականություն, որը գոնե մի քիչ համապատասխաներ նպատակին, նյութի կարևորությանը և այն հետաքրքրությանը, որ առաջ է բերում այս կլասիկ երկիրը, հին աշխարհի այս ռուսականը, որ առաջ է բերում այս կլասիկ երկիրը, հին աշխարհի այս ռուսականը... Ես տեղեկություններ էի սպասում զանազան անձանցից, հատկապես արքեպիսկոպոս Ներսեսից, որի՝ այս երկրին վերաբերվող բազմաթույն պանդակ գիտելիքները կարող էր երաշխավորել մեր նկարագրությունների ճշտությունը: Թիֆլիս մեկնելով գեներալը ինձ վերցրեց իր հետ, որպեսզի ինձ հնարավորություն տա օգտվելու Փարիզում պրոֆեսոր եղած և Արևել-**

Եվդակիմ Լաչինով

...Երևանից վանք գնացող քարե կամուրջը դիմացկուն ու լավ կառուցված կամարների վրա՝ գտնվում է բերդի ամրությունների դիմաց: Բայց ճանապարհը դժվարանցանելի էր նույնիսկ բեռների և ձիավորների համար: Ճանապարհը անցնում է այգիների միջով և շրջանցելով բերդը շրջապատող բարձրությունները, որոնց միջով գալարվում են առվակները, մտնում է էջմիածնի ընդարձակ հարթավայրը: Փարաքար անունով մի գյուղ գտնվում է այս ճանապարհի վրա, բայց նրա մոտ կան մի քանի գյուղեր ևս: Բնահողը ավազա-կոպիճային է, հողը մշակված չէ և միայն բուսնում է անասունի համար վնասակար մանր օշինդր, բայց տների շրջակայքում, հատկապես վան-

Ակոռի եկեղեցու մասին, ահա, թե ինչ էր առաջին պատմությունը: Սբ. Հակոբը ցանկանալով Նոյի տապանից փախտ ձեռք բերել, որոշեց հասնել այնտեղ, որտեղ նա կանգ էր առել: Նախաձեռնության դժվարությունը չէր վախեցնում նրան: Նա անցնում է ճանապարհի մի մասը: Տեսնում է իր առջև ժայռը, բայց

Հայկական բնաշխարհ

խոչընդոտը հաղթահարելու հույսը դեռ նրան չի թողնում: Սակայն իզուր ժայռերը կանգնեցնում են նրան: Նույնիսկ երկնի թռչունները չեն համարձակվում թռչել այնտեղ: Կոտրված սրտով հասկանում է բարեպաշտ իր մտադրության ողջ հանդգնությունը: Եվ այնտեղ, որտեղ բնության հզոր ձեռքը ցույց տվեց նրան իր սեփական անզորությունը, նա հիմնեց մենաստան, որը մինչև այսօր էլ իր անունն է կրում:

Այս վանքի մոտ ջրով լցված մի քար կա, որը երբեք չի ցամաքում, թեև չի նկատվում, որ ջուրը որևէ տեղից հոսի այնտեղ: Ձմեռը, սակայն, այս ջուրը սառչում է: Այն օգտագործում են մորեխի դեմ և հավատացնում են, որ միջատ չի մոտենում դրանով ցողված այգիներին ու դաշտերին: Ավանդությունն ասում է, որ չի կարելի գետին դնել այն անոթը, որը պարունակում է այդ ջուրը, այլապես կկորցնի իր ազդեցությունը...»:

Մենք չենք կարող, ենթարկելով գայթակղությանը շարունակել Լաչինովի «Օրագիրը», որովհետև բոլոր էջերն էլ շատ հետաքրքիր են, թե պատերազմների, թե հայ ժողովրդի բնավորության և թե նրա ավանդույթների առումով:

Նա պատմում է Խոր Վիրապի ու Էջմիածնի, Տրդատի և առաջինը քրիստոնեությունն ընդունած ժողովրդի մասին:

«Այս երկրում կան հեռավոր հնությանը սրբացված շատ հուշարձաններ: Այս երկրի պատմությունը շատ հետաքրքրական է, բայց ժամանակ և միջոցներ են հարկավոր վերցնելու նրան ծածկող վարագույրը: Եթե հանգամանքները արգելք չհանդիսանան, ապա ժողովուրդների այս օրրանի պատմության գիրքը կբացվի մեզ համար, և այնտեղ թաքնված գանձերը կդառնան պատմություն սիրողների ընդհանուր սեփականություն...»:

Եվդակիմ Լաչինովը նաև այսպիսի հուզավառ տողեր ունի իր գրքում.

«Դու, երբեմնի, մեծահռչակ Հայաստան, դու որ մեզ մինչև հիմա հիացնող այդքան հուշարձաններ ես թողել, ի՞նչ է քեզ սպասում: Կհայտնվե՞ս արդյոք նորից փառքի ասպարեզում, թե քո տխուր զավակներին վիճակված է հավիտյանս լքյալ գոյություն: Կարևոր իրադարձություններ պիտի բացվեն մեր հարյուրամյակում... Դուք կարող եք հավատացած լինել, որ ձեր հերթն էլ կգա աշխարհի թատերաբեմում փայլելու համար...»:

Հիշենք նաև դեկաբրիստներից մի քանիսի անունները: Նրանք բոլորն էլ բարձր կրթություն ստացած տաղանդավոր գինվորականներ էին, որոնք այնքան ջերմ պատմություններ են գրել Հայաստանի ու հայերի մասին:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՎՈԼԽՈՎՍԿԻ

«Այստեղ ապրում են հայերը և որտեղ նրանք են, ամենուրեք կհանդիպես նրանց կառուցած գեղեցիկ եկեղեցիների, հիանալի կամուրջների: Իսկ թաթար-

Վլադիմիր Վոլխովսկի

ների մեծ մասը քոչվոր են և բացի իրենց կեղտոտ վրաններից, ուրիշ ոչինչ չունեն: Հայոց գյուղերին կից լավ մշակված այգիներ կան: Եթե բնակիչները պատերազմի պատճառով իրենց գյուղերից հանված չլինեին, ապա մենք առատության մեջ կլինեինք...»:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԲԵՍՏՈՒԺԵՎ-ՄԱԼԻՆՍԿԻ

Ալեքսանդր
Բեստուժև-Մալինսկի

Նա գրեց այսպես, երբ Պարսկաստանից անցնում էր ազատագրված Արևելյան Հայաստանով:

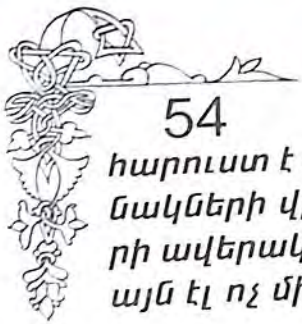
«Որտեղից վերցնել բավական սև թանաք, որպեսզի ծածկենք այն ծիածանային գույները, որոնցով պոետներն ու ծանապարհորդները գունազարդել են Պարսկաստանը: Մերկ լեռներ, փոշոտ տափաստաններ, որտեղ բնակվում էին միայն բորենիներն ու քամիները... Միայն գյուղերի մոտ կղզյակների նման երևան են գալիս ավերակների կույտեր... Նեխած ծափեր, որ թողնված են բամբակենու և սորոչինյան կորեկի համար, իրենց մեռյալ գույնը հողին են տալիս, իսկ օդին՝ իրենց գարշահոտությունը: Երբեմն հանդիպում ենք քոչով եզ-

դիների կամ քրդերի՝ առաջիններին բեռնակիր եզներով, մյուսներին փոքր ձիերի վրա ծոծուն նիզակներով, բայց ամեն ինչ, թե՛ բնությունը, թե՛ մարդիկ մռայլ են:

...Հետո ես թափառում էի հայկական թագավորության ավերակներում... Ես տեսա լեռները, որոնց վրա հենվում է Աստծո պատգամների ծիածանը... Ես թափառում էի հայկական թագավորության ավերակներում, ես տեսա վշտոտ երկիրը, ես քայլեցի Արարատի ստորոտներով, ես եղա Սարդարապատում, ապա Երևանում, որը դեռ վարակված էր ժանտախտով: Տեսա մեր ռումբերի արկերի հարվածների հետքը մզկիթների վրա, տեսա այն աղետալի ծանապարհը, որով դեպի Էջմիածին էր գնացել Կրասովսկին, որտեղ ընկան այնքան ռուսներ՝ չհաղթված, բայց հոգնած: Առհասարակ այս ամբողջ երկիրը թախիծ է բերում մարդու սրտին: Ես անցա Բզովդալի լեռնաշղթայով և վերադարձա Վրաստան: Այսպիսով մի քանի օր լողանալով Լենայի կողմերում, ես խմեցի լիառատ Վոլգայի շիթերը, անցա դասական Արաքսը և իմ ձիուն ջուր տվեցի Եփրատից»:

ԱԼԵՔՍԵՅ ՎԵԴԵՆՅԱՊԻՆ

«Փորփրում են հայ հոգևորականության աղքատ արխիվները և փոշոտ, մկների կողմից կիսակրծած հսկայական ձեռագիր ֆոլիանտներից ես գտնում եմ պատմական տեղեկություններ խառնված երևակայության հեքիաթների հետ: Դիտում եմ հին ժամանակների հուշարձանները, որոնցով

հարուստ է այս երկիրը, բայց որոնց գոյությունը ծածկված է անցյալ ժամանակների վիհերում: Հաճախ հանդիպում ես խիստ տարօրինակ քաղաքների ավերակների, և միայն գուշակություններով ու պատմական նշաններով, այն էլ ոչ միշտ բավարար, ենթադրում ես, թե ինչ անուն է նա կրել...

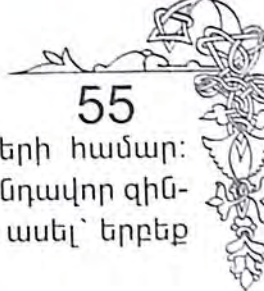

Դեկաբրիստներից մի քանիսը, որոնք կռվել են Հայոց հողում

Էջմիածնի շուրջը հսկայական և կտրտված սյուներով մի հոյակապ քաղաքի ավերակներ են: Պետք է ենթադրել, որ այդ Վաղարշապատ քաղաքն է կառուցված 194 թվականին Զ.Օ.Հ., հայկական թագավոր Վաղարշի կողմից: Կենտրոնում 302 թ. Զ.Օ.Հ. կառուցված էջմիածնի վանքն է: Քաղաքը, ինչպես և վանքը, գտնվում են Արագած և Մասիս լեռների միջև...

...Արգրումն էլ Բարձր Հայքի մի մասն է: Կառուցվել է հեռավոր անցյալում և մինչև հիմա կարևոր քաղաք է առևտրով ու հնություններով... Բնակչության 1/3 հայեր են, մնացածները թուրքեր, հրեաներ, քրդեր, լազեր, աջարներ, սաֆիներ և այլն, և այլն...»:

Հնարավոր չէ մեկ-մեկ թվարկել Կովկաս ուղարկված դեկաբրիստների ճանապարհորդական նոթերի, նամակների, ռազմական գործողությունների նկարագրությունների օրագրերի մեջ ամփոփված բոլոր նյութերը: Այս նյութերում թերևս կարևորն այն է, որ հայ ժողովուրդը վկայվում է որպես հնագույն ժողովուրդ, աշխատասեր և քաջարի ժողովուրդ: Այս կարծիքը մեզ՝ հայերիս, որևէ բան չէր տալիս, բայց հետաքրքիր էր ռուսների համար, որոնք, փաստորեն, չէին ճանաչում Կովկասյան ժողովուրդներին և նրանց հետ նաև՝ հայերին: Իրենց հին, կործանված քաղաքների մասին էլ հայերը գիտեին, իրենց ավանդույթներն էլ

գիտեին: Այդ բոլորի մասին ռուսները պատմում էին յուրայինների համար: Շնորհակալ պետք է լինել, որ ռուս այս հեղինակները, ովքեր տաղանդավոր գինավորականներ էին, բայց ոչ պատմաբաններ, վստահաբար կարելի է ասել՝ երբեք չեն աղավաղել իրողությունը:

Դեկաբրիստների մասին խոսքն ավարտենք, հիշելով, թե ինչպես Երևանի գրավումից հետո Սարգարի պալատի հայելապատ դահլիճում նրանք իրականացրին Ալեքսանդր Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհասը» պիեսի ներկայացումը:

...Երևանը գրավելուց մի քանի օր հետո Պասկևիչի հրամանով կազմվում է Երևանի ժամանակավոր Վարչություն՝ գեներալ-լեյտենանտ Կրասովսկու նախագահությամբ, Ներսես Աշտարակեցու և փոխգնդապետ Բորոդինովի անդամակցությամբ: Ինքնաբերական հանձնարարված էր գրավված մարզերի կառավարումը, երկրում կարգ Վարչությանը հանձնարարված էր գրավված մարզերի կառավարումը, երկրում կարգ ու կանոն հաստատելը, բերդերը պաշտպանելը, ռազմաճակատին օգնելը:

Ահա այս ժամանակ էր, որ Կրասովսկու սպաները, որոնցից շատերը դեկաբրիստներ էին, սարգարի պալատում բեմադրեցին «Խելքից պատուհասը»:

«Խելքից պատուհասը» ձեռագիր շատերին էր հայտնի: Գրիբոյեդովը երկար ժամանակ փորձել էր իր այս թատերգությունը հրատարակել և բեմադրել Պետերբուրգում, սակայն հաղթահարել գրաքննության արգելքները նրան չէր հաջողվել:

Եվ այսպես. «Խելքից պատուհասը» կատակերգությունը առաջին անգամ խաղացվեց 1827 թվականին Երևանում, Սարգարի պալատի հայելապատ դահլիճում, հեղինակի ներկայությամբ...

1832 թվականին այս կոմեդիան բեմադրվում է նաև Թիֆլիսում, զորավար Բագրատիոնի եղբոր բնակարանում:

«Խելքից պատուհասը» բեմադրեցին նաև Ներսիսյան դպրոցում:

Այնուհետև թարգմանվեց հայերեն և խաղացվեց հայկական բեմերում: Ալեքսանդր Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհասը» թատերգության Երևանում կայացած առաջին բեմադրության մասին ազդարարող հուշատախտակը գտնվում է Երևան քաղաքի գինու գործարանի պատին, որը կառուցվել է Սարգարի պալատի տեղում:

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԳԱՂԹԸ

Սկսվեց հայի ներգաղթը պարսկահայաստանից և թուրքահայաստանից ռուսահայաստան դարձած իր երկիրը:

1827 թվականին էջմիածնից Պետերբուրգ Լազարյանին գրած իր մի նամակում Ներսես Աշտարակեցին ցավալի նկարագրություններով պատմում է, թե ինչպես պատերազմների պատճառով ժողովուրդը հեռացել է իր հողից, իր տեղից և այդ պատճառով երկիրը մնացել է անալի, դադարել է երկրագործությունը, հատկապես լայնածավալ և բազմամարդ Արարատյան դաշտում:

Հայոց առաջնահերթ խնդիրն էր հիմա ցաք ու ցրիվ եղած հայերին հավաքել իր Բուն Հայրենիքում և բնակեցնելով դարձնել մարդաշատ:

Կազմակերպ

Դաշնագրում պարտադիր կանոն հաստատել, որպեսզի այդպիսի գաղթը չարգելվի, որովհետև Էջմիածնի մայր աթոռը հայ ժողովրդի կենտրոնն է, և Նախիջևանի ու Երևանի մարզերը Էջմիածնի հետ կազմում են նախկին Թագավորության հիմքը, դրա համար էլ այդ ժողովուրդը բնակվելու համար

Իր նամակից մեկուն Ալեքսանդր Բեստուժև-Մալինսկին գրում է.

ԳԵՆԵՐԱԼ ՊԱՍԿԵԼԻՅ

«Սերգեյ Գլինկան հանձն է առնում ամեն ինչ. նույնիսկ Հայաստանի պատմությունը գրել: Բայց եթե իմանային, թե ինչպես կատարվեց հայերի գաղթը Պարսկաստանից, կսարսափեին անգամ քարերը: Լազարևին հանձնարարված էր Անդրկովկաս կանչել երեսուն հազար հայեր, բայց ցանկացողները իննսուն հազար էին, և կոմսը թույլ տվեց այնքանին, որքան կարող է: Ոսկե սարեր խոստացան, և նրանք շարժվեցին... Եկան և չգտան հացի հատիկ, գլուխ դնելու տեղ, ծյուղ՝ կյանքը պահպանելու համար: Ոչինչ չէր պատրաստվել: Նրանց տվեցին կորստաբեր կլիմա, անբերրի հող և դրա հետ աննշան դրամական օգնություն, այն էլ մի մասին: Նրանցից կեսը կոտորվեց, քառորդը՝ ցրվեց, վերջին քառորդը իր թշվառ գոյությունն է քարշ տալիս: Իսկ Գլինկան շոայլում է բացականչություններ. «Ահա մեր գաղթողները... Նայեցեք Երևանը, Ախալցխան մեր դրոշի տակ են»: Ամոթ է ու ծիծաղելի այդպես խոսելը»:

Սերգեյ Գլինկա

Ախալցխան մեր դրոշի տակ են»: Ամոթ է ու ծիծաղելի այդպես խոսելը»:

Գրիբոյեդովի՝ Պասկևիչին ներկայացրած զեկուցագրից.

«Գաղթականների գործերը վարելու համար հիմնվել է Կոմիտե, որը սակայն ոչինչ չգիտի և ավելի քան արժանի է պարսավանքի: Գործի ընդունակ ոչ մի մարդ չկա այստեղ: Նրանք ավելի շատ ինքնագովությանը, անօգուտ կոչեր գրելով են զբաղված, քան գործնական աշխատանքով: Հայ գաղթականներին դրամական նպաստներ բաժանելիս անկարգություններ են տեղի ունեցել. աղքատներին քիչ են տվել, հարուստներին ավելի շատ: Մարգային վարչությունը հոգ չի տարել իր ժամանակին գաղթականներին բնակատեղ հատկացնել, բնակարաններ կառուցելու անտառանյութ մթերելու մասին»:

...Կարծես կրկնվում էր Ղրիմից Դոնի տափաստաններ գաղթեցված հայերի ճակատագիրը...

Գրիբոյեդովը և առաջադեմ ռուսներից ոմանք գիտեին. այն բոլոր ծախսերը, որ կարվեն հայ գաղթականների համար՝ չնչին ծախսեր են համեմատած այն օգուտի հետ, որ պետք է սպասել արհեստավոր ու երկրագործ «անչափ աշխատասեր» ժողովրդից:

Այսպես. գաղթի ճանապարհներին կամ տեղ հասնելուց հետո մի մասը կնքեց իր մահկանացուն... Ողջ մնացողները իրենց բնատուր աշխատասիրությանը կարողացան քիչ-քիչ շտկել իրենց ապրուստը: Եվ նրանք, այս ողջ մնացածները, ի վերջո, կարողացան այս ներգաղթին ազգահավաքման կարևոր իմաստ տալ:

Հիմա պիտի խոսենք մեկ այլ խնդրի մասին:

Ցարական կառավարությունը մտադրություն ուներ Հայաստանը դարձնել Ռուսաստանի գաղութ:

Հայերը դարեր շարունակ քաջաբար պայքարել էին, հերոսական ջանքեր գործադրել իրենց ազգային ազատագրական շարժումներով և նույնիսկ բացեի-

բաց կռիվներով, որպեսզի վերականգնվի Հայաստանի պետականությունը: Հիմա արդեն պարսկական լուծը թոթափելուց հետո, պիտի կամենայի՞ն փոխել Ռուսական ցարական կայսրության լծի հետ: Հայ ժողովուրդը նույնպես կռվել է քական ցարական կայսրության լծի հետ: Հայ ժողովուրդը ամենաթեժ տեղերում էր, տեսանք՝ ջությամբ, և տեսանք, որ նա պատերազմի ամենաթեժ տեղերում էր, տեսանք՝ նպաստել էր հաղթանակներին և ունեցել բազմաթիվ զոհեր: Եվ շատ հաճախ՝ անօրինակ քաջությամբ մոտ բերել հաղթանակը... Միթե՞ այդ ամենը արվեց մի օտարի տիրապետությունը մյուս օտարի տիրապետությանը փոխարինելու համար: Ոչ իհարկե:

Հայաստանը Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանագլխին Ռուսաստանի համար հուսալի պատվար էր: Հայ ժողովուրդը անվերապահորեն հավատարիմ էր Ռուսաստանին, և դա գիտեին ռուսական կառավարող շրջանները, որոնք հասկանում էին նաև, թե Թուրքիայի հետ խնդիրը դեռ լուծում չի ստացել: Ուրեմն, Ռուսաստանը ստիպված էր հրաժարվել Հայաստանը գաղութ հռչակելուց, բայց դա չէր նշանակում, թե պետք է վերականգնվի նրա անկախ պետականությունը: Պարսկաստանը, Երևանի ու Նախիջևանի նախկին խանությունները ու Օրդուբադի շրջազապես, Երևանի ու Նախիջևանի նախկին խանությունները ու Օրդուբադի շրջանը Նիկոլայ կայսրի հրամանով միացվում են և կոչվում են **Հայկական Մարզ**:

Հայերին թույլ տրվեց սեփական զինանշան ունենալ և էլի ինչ-որ մանր-մունր իրավունքներ:

«Հրամայում են. այսուհետև խանությունները բոլոր գործերում անվանել Հայկական Մարզ և այն մուծել մեր տիտղոսի մեջ»:

Իհարկե, մեծանուն հայերը, և առաջին հերթին՝ Ներսես արքեպիսկոպոսը, քիչ ջանք չթափեցին, որպեսզի իրենց հայրենիքի վրա վերականգնվի Հայկական անվանումը: Նրանց այս հարցում մեծապես օգնեց նաև Գրիբոյեդովը:

ԳՐԻԲՈՅԵԴՈՎԻ ՄԱՅՆ

Նրան՝ Ալեքսանդր Գրիբոյեդով լուսավոր այս մարդուն սպանեցին 1829 թվականի հունվարի 30-ին Պարսկաստանում, ուր նա նորից մեկնել էր որպես Ռուսաստանի դեսպան:

Ընկերներից մեկին՝ Բեդիչևին Մոսկվայում հրաժեշտ տալիս նա ասել է.

«Մնաս բարով եղբայր Ստեփան, այլևս հազիվ թե մենք իրար տեսնենք... Ես գիտեմ պարսիկներին: Ալլահայր խանը իմ անձնական թշնամին է, նա իմ Գլուխը կուտի: Նա ինձ չի պարգևատրի պարսիկների հետ կնքված պայմանագրի համար... Այնտեղ իմ գերեզմանն է. զգում եմ, որ այլևս չեմ տեսնելու Ռուսաստանը»:

Պարսկաստանում Գրիբոյեդովը զբաղվում էր հատկացված ռազմատուգանքը գանձելով և պատերազմի ժամանակ գերեվարված զինվորների հարցով, որոնց ազատելիս նա խտրություն չէր դնում ռուս և այլազգի զինվորների միջև:

Գրիբոյեդովը զբաղվում էր նաև հայերի ներգաղթը կազմակերպելով:

Գալուստ Շերմազանյանը իր «Նյութեր ազգային պատմության համար. Երևելի հայկազունքի Պարսկաստան» գրքում հետաքրքիր դեպքեր է հիշում ռազմագերիների և հարեմներ տարվածների մասին՝ կապված Գրիբոյեդովի գործունեության հետ:

Գրիբոյեդովը պարսկական հարեմներից ազատում էր հայ կանանց, պատսպարում ռուսական դեսպանատանը և հետո ուղարկում հայրենիք: Նա երբեք չէր վերցնում նրանց, ովքեր չէին ուզում վերադառնալ:

Հետաքրքիր է **Հակոբ Մարգարյանի՝ Միրզա Յաղուբի** պատմությունը:

Հակոբը բնիկ երևանցի էր, որ Պարսկաստան էր տարվել դեռ առաջին ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ: Իր արտակարգ ընդունակությունների և ազնիվ բնավորության շնորհիվ նա կարողանում է պաշտոնական աստիճաններով այնքան բարձրանալ, որ նույնիսկ արժանանում է շահի կանանոցի գանձապետի պաշտոնին:

Ահա այս **Հակոբ Միրզա Յաղուբը** մի օր ներկայանում է ռուս դեսպաններին և խնդրում իրեն հայրենիք ուղարկել: Ինչպես մյուս գերիները, նա ևս ժամանակավոր ապաստարան է ստանում ռուսական դեսպանատանը: Այս մասին իմանում են շահը և իր կառավարության պաշտոնյաները: Ավելին՝ իմանում է Թեհրանի մուսուլման հասարակությունը: **Հակոբ Միրզա Յաղուբը** 15 տարի շարունակ աշխատել էր շահի հարեմում և մանրամասն ծանոթ էր հարեմական ներքին կյանքի գաղտնիքներին: Շահը չպետք է ցանկանար, որ այդ գաղտնիքները քրիստոնեական աշխարհի ասել-խոսելու նյութ դառնային: Եվ տարածվում է մի լուր, ըստ որի **Հակոբ Միրզա Յաղուբը** գանձարանից մեծ գումար է գողացել և պատսպարվել ռուսական դեսպանատանը:

Թեհրանի մոլեռանդ հոգևորականները, կատաղած ռուս դեսպանի գործունեությունից, կարողացան սադրիչ լուրեր տարածել՝ գրգռելով ամբոխին, և տանել դեսպանատան դեմ:

Շահի գանձապետ հայազգի **Մանուչար Խան Ենիկուլայանը** իմանալով ռուսական դեսպանատանն սպառնող վտանգի մասին, իր բարեկամ **Գրիբոյեդովին** անձամբ ծանոթ **Սողոմոն Մելիքյանին** ուղարկում է դեսպանատուն՝ լուր տալու ստեղծված վտանգի մասին և խնդրում, որ **Հակոբ Միրզա Յաղուբին** ուղարկեն Շահ Աբդլ-Ազիմի ուխտատեղը, մինչև կհանդարտվեն կրքերը: **Գրիբոյեդովը Մելիքյանին** պատասխանում է.

«Ես չեմ կարող ռուսական դրոշակին ապավինած մեկին, մանավանդ ռուսահպատակ, դուրս անել դեսպանատնից, իսկ եթե Միրզա Յաղուբն իր կամքով դուրս գնա, ես արգելք չեմ լինի»:

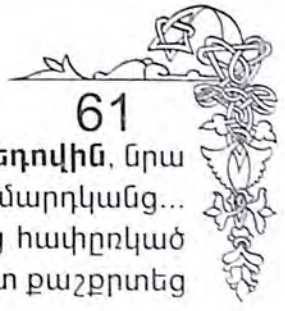
Հակոբ Միրզա Յաղուբը հրաժարվում է ինքնակամ հեռանալ դեսպանատնից:

Գրիբոյեդովը ատելի էր պարսիկներին: Առիթ էր պետք սանձազերծելու այն:

...1829 թվականի հունվարի 30-ին նոր էր լույսը բացվել, երբ հանկարծ լսվեց մի խուլ մռնչյուն, որը հետո հետզհետե ահագնանալով դարձավ սոսկալի, միահամուռ աղաղակ. **«յա Ալի, սալվաթ»:** Թեհրանի մուսուլման ամբոխը մոլլաների առաջնորդությամբ հարձակվեց ռուսական դեսպանատան վրա: Ավերեցին

Պարսիկներ

չենքը, թալանեցին... Գազանաբար հոշոտեցին **Ալեքսանդր Գրիբոյեդովին**, նրա աշխատակիցներին, նրա մոտ ապաստանած գերի կանանց և տղամարդկանց... Ընդամենը 54 մարդ... Երկու ամբողջ օր, արյան տեսքից ու հոտից հափըռված ամբոխը դեսպանի և մյուսների դիակները, սատակ շների լեշերի հետ քաշքրտեց փողոցներում:

Երկու օրից հետո միայն շահը հրամայեց հավաքել դիակները:

Շահը գիտեր. կատարվածը Ռուսաստանի հետ կնքված պայմանագրի ծանրագույն խախտում էր: Եվ նա որոշեց վարվել մուսուլմանական ամենամոլորի խորամանկությամբ: Նա իր ամենագեղեցիկ որդուն՝ **Խոսրով-Միրզային**, պարանոցից մի թուր կախելով, ուղարկեց **Նիկոլայ Առաջինի** մոտ՝ ներողություն խնդրելու և հայտնելու հետևյալը.

«Իմ անմիտ, տգետ ժողովրդի գործած հանցանքի համար, թափված ռուս թանկագին արյան դիմաց, ահա քեզ հարազատ ժառանգս և թուրս: Սպանիր նրան, և արյունը թող լվացվի արյունով»:

Ասում են, երբ գեղեցիկ թագաժառանգը ծնկաչոք ներկայանում է Նիկոլայ Առաջինին և հայտնում շահի խոսքերը, կայսրն ասում է. **«Վեր կաց արքայորդի, ես չեմ կամենում արյունը արյունով լվանալ»:**

Իսկ Թեհրանի սգավոր հայերը հավաքում են Գրիբոյեդովի և մյուս զոհվածների դիակները և հոգեհանգստի պատարագ կատարելով՝ թաղում են տեղի հայկական եկեղեցու գավիթում:

Մի քանի ամիս անց, ապրիլին, ռուսական կառավարության պահանջով Գրիբոյեդովի դիակը Պարսկաստանից փոխադրվում է Թիֆլիս:

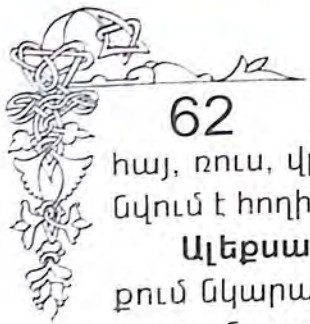
Մինչև Թիֆլիս հասնելը հայերը՝ գեղջուկից մինչև մեծահարուստ, քահանայից մինչև բարձրաստիճան հոգևորական, կին ու տղամարդ, մանուկ ու ծեր, ամենուրեք դիմավորում էին մահվան թափորը: Ականատեսների վկայությամբ, այդ սգո թափորները այնպիսի՝ վեհությամբ էին թանկագին բեռը քաղաքից քաղաք, գյուղից գյուղ միմյանց փոխանցում:

Դազադին հետևող ռուս մի պաշտոնյա գրում է.

«Ժողովուրդը արտասովոր շատ էր, տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ... Բոլորը կարծես կենդանի մասնակցություն էին ցույց տալիս հանգուցյալի դժբախտությանը և հաճախ լսվում էր բարձրաձայն լաց ու կոծ: Կանայք մինչև ուշ գիշեր չէին հեռանում եկեղեցուց: Դրանք հայեր էին, որոնց այդօրինակ մասնակցությունը, հարկավ, պատիվ է բերում այդ ժողովրդին... Մենք դեռ չէինք տեսել ժողովրդի այդպիսի միահամուռ, ընդհանուր տխրություն...»:

Նախիջևան, Երևան, Էջմիածին, Սարդարապատ, Գյումրի, Ջալալօղլի, Թիֆլիս...

Այս եղերական թափորի ժամանակ Հայաստանի շատ ու շատ եկեղեցիներում, բազմամարդ ժողովրդի ներկայությամբ հոգեհանգիստներ էին կատարվում: Վերջապես, հուլիսի 17-ին Գրիբոյեդովի դագաղը հասնում է Թիֆլիս, իսկ 18-ին

հայ, ռուս, վրացի հոծ բազմության ներկայությամբ Սբ. Դավթի եկեղեցուն հանձնվում է հողին: Չարչրկված մարմինը վերջապես գտնում է իր հանգստարանը:

Ալեքսանդր Պուշկինը իր «Ճանապարհորդություն դեպի Արգրում» գրքում նկարագրում է, թե ինչպես Բզովդալում հանդիպում է Գրիբոյեդովի դագաղը տանող սայլին:

«Ես չէի կարծում, թե երբևիցե կհանդիպեմ մեր Գրիբոյեդովին: Ես բաժանվեցի նրանից անցյալ տարի Պետերբուրգում, նրա Պարսկաստան գնալուց առաջ: Նա տխուր էր և տարօրինակ նախազգացումներ ուներ: Ես սկսեցի նրան հանգստացնել, նա ինձ ասաց. «Դուք կտեսնեք, որ բանը կհասնի դանակների...»:

Բզովդալում՝ Գրիբոյեդովի դագաղին Պուշկինի հանդիպման վայրում կանգնեցված հուշարձանը

Նա ընկավ պարսիկների դաշույնից, որպես տգիտության և նենգության զոհ: Նրա այլանդակված դիակը, որ երեք օր թեհրանի ամբոխի խաղալիքն է եղել, ծանաչվել է ձեռքից, որ մի ժամանակ ծակված է եղել ատրճանակի գնդակից»:

Հայերը, հետո, շատ տարիներ անց, ռուս լուսավոր այդ մարդկանց հանդիպման տեղում հուշարձան կառուցեցին:

Գրիբոյեդովը վերջին անգամ իր վրացուհի կնոջը հրաժեշտ տալիս, խնդրել է նրան, որ եթե

ինչ-որ բան կատարվի իր հետ, չթողնի իր դիակը օտարի հողում...

Գրիբոյեդովի կինը Հայկական Մարզի առաջին կառավարիչ գեներալ-մայոր **Ալեքսանդր Ճավճավաձեի** դուստրն էր:

Հայ ժողովուրդը երբեք չմոռացավ իր մեծ բարեկամին: Ողորմի նրան:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲՈՆԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1829 թվականն էր: Ժանտախտը մոլեգնում էր Երևանում, և պատերազմի տարած զոհերին միանում էին նաև ժանտախտի զոհերը: Բայց հիմա ժողովրդի գլխին թափված այս նոր փորձանքի մասին չէ մեր պատմության շարունակությունը: Նման աղետները գալիս ու գնում են, տանելով իրենց բաժին զոհերին, որից հետո կյանքը անենօրյա մեծ ու փոքր չարչարանքներով ընթանում է իր հունով...

Խոսքը **Ներսես Աշտարակեցի արքեպիսկոպոսի** մասին է, ում կյանքը հիմա, փաստորեն, Հայոց քաղաքական կյանքի պատմության շարունակությունն է: Տեսանք ու համոզվեցինք, որ **Ներսես Աշտարակեցին** հոգևորականի այն սքանչելի անձնավորումն էր, որին անհուն խոնարհումով պիտի հիշեն հայերը: Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ հայ կամավորական զորամասեր կազմակերպելու և անձամբ Երևանի, Էջմիածնի, Սարդարապատի ազատագրումների մասնակցելու համար ռուսական կառավարությունը նրան պարգևատրել էր **Ալեքսանդր Նևսկու շքանշանով**:

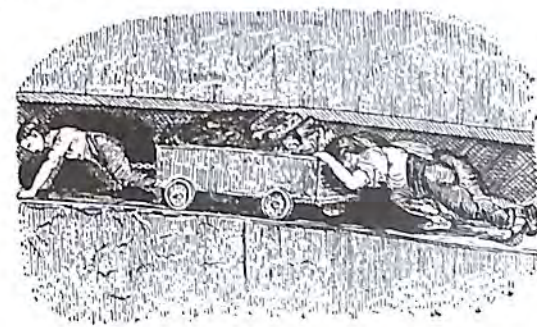
Բայց **Ներսես արքեպիսկոպոսի** համար դեռ լուծված չէին Հայոց հետ կապված շատ կարևոր խնդիրներ: Եվ ահա, նրա ղեկավարությամբ, Ռուսաստանում գործող հայրենամյներ հայերի կողմից մշակվեց և ռուսական կառավարությանը ներկայացվեց մի **նախագիծ**, որը անհրաժեշտ էր համարում վերականգնել **Հայկական թագավորությունը** և Նիկոլայ Առաջինի տիտղոսին ավելացնել Հայոց թագավոր տիտղոսը: Այս բարի լուրը կխանդավառի աշխարհով մեկ սփռված հայ ժողովրդին, որն ամեն կողմից կներհոսի դեպի նորատեղծ Հայոց թագավորություն և դրանով իսկ մեծ հարված կհասցնի թուրքիայի և Պարսկաստանի տնտեսական և քաղաքական վիճակին:

Սբ. Ալ. Նևսկու շքանշան

Նախագծի հեղինակները ցանկություն էին հայտնում հայերից կազմված սեփական բանակ ունենալ, որը կփոխարիներ ռուսական զորքերին և նրանց փոխարեն սահմանապահ ծառայություն կկատարեր: Հիշյալ բանակի սպայակույտում պետք է բացառապես հայեր լինեին և պետք է կրթություն ստանային Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում և Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում:

Հայկական թագավորությունը գտնվելու էր Ռուսաստանի հովանու ներքո, սակայն նախագծի հեղինակները ձգտել էին անհնարին դարձնել ճորտատիրական կարգերի հաստատումը Արևելյան Հայաստանում այնպիսի, ինչպիսին Ռուսաստանում և հարևան Վրաստանում էին: Եվ քանի որ դրանից **«շատ չարիքներ և անկարգություններ են առաջանում, անհրաժեշտ է վերացնել ճորտատիրական իրավունքը Վրաստանում, կամ գեթ արգելվի մարդկանց վաճառելու կամ գաղթեցնելու ճորտատերերի իրավունքը»:** Ըստ նախագծի, ապագա **«Հայաստանի թագավորության բնակիչների իրավունքների պաշտպանությունը պետք է խարսխված լինի կայուն օրենքների վրա, ընդ որում, այդ օրենքների մշակմանն ու կենսագործմանը մասնակցություն պետք է ունենան հայերի ներկայացուցիչները՝ հանձնես Հայոց եկեղեցու և Հայոց առավել նշանավոր տոհմերի լիազորված անդամների»:**

Իսկ ղեկաբրիստների ապստամբությունից անմիջապես հետո, ցարական կառավարությունը ճորտատիրական կարգերը այնպիսի մի դաժան ծայրահեղության էր հասցրել, որ հայերի այս որոշակի հակաճորտատիրական ձգտումները

պարզապես պատճառ դարձան հակահայկական տրամադրությունների, որոնց խթանողը Կովկասի կառավարչապետ **Պասկևիչ**ն էր: Անցել էին այն ժամանակները, երբ ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ Պասկևիչը այնպես կարիք ուներ հայերի օգնության: Նա հիմա պարզապես ատում էր հայերին:

Պասկևիչի հայատյաց քաղաքականության առաջին քայլերից էր հայկական ինքնավարական ձգտումների ջատագով գործիչներին ասպարեզից հեռացնելը: Իսկ այդ գործիչների առաջին շարքում **Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին** էր:

Պասկևիչի սադրանքով ցարական կառավարությունը Հայաստանից հեռացրեց այս «անհնազանդ» արքեպիսկոպոսին, որը ոչ ավել, ոչ պակաս՝ երազում էր Հայոց թագավորություն:

Նրան արքայազնին Բեսարաբիա՝ որպես Հայոց թեմի առաջնորդ: Այնտեղ ավելի դյուրությամբ կարելի էր հետևել նրա «**հակառուսական**» քայլերին:

Նա մեղադրվում էր մի քանի կետով: Նախ, իր ազդեցության տակ առնելով գեներալ **Կրասովսկուն**՝ Երևանի ժամանակավոր վարչության պետին, հայերի նկատմամբ վարել է աչառու քաղաքականություն և դրանով իսկ մահմեդական ազգաբնակչությանը «գրգռել» ընդդեմ հայերի: Երկրորդ՝ **Ներսես արքեպիսկոպոսը** փորձել է ընդլայնել Էջմիածնի կալվածատիրական իրավունքներն ի հաշիվ արքունի գանձարանի: Երրորդ՝ նրան վերագրվում էին հակառուսական տրամադրություններ, և, որպես անժխտելի փաստ, օրինակ էր բերվում **Աշտարակեցու** այն մտադրությունը, որով նա ուզում էր կազմակերպել 200 մարդուց բաղկացած զինախումբ Էջմիածնի վանքի պաշտպանության համար... ամենուրեք թափառող ավազակախմբերից: Այս 200 մարդուց բաղկացած զինախումբը դիտվեց որպես Ռուսաստանի դեմ հայերի ապստամբություն կազմակերպելու բանակ: Ոչ ավել, ոչ պակաս:

... **Ներսես Աշտարակեցին** շատ լավ հասկանում էր, որ վաղ թե ուշ ցարական բռնատիրությունը Հայաստանը դարձնելու էր ճորտատիրական գաղութ, ինչպես իր կայսրության մեջ մտնող յուրաքանչյուր երկիր, որոնք դարձել էին անիրավունք և անլեզու հպատակներ:

Ներսես արքեպիսկոպոսի անհանգստությունը իզուր չէր: 1840 թվականին վերացվեց Հայկական Մարզը և Անդրկովկասում վարչական նոր բաժանում անցկացվեց, որի արդյունքում ստեղծվեց երկու նահանգ:

Վրաց-իմերեթական նահանգի մեջ, բացի վրացական գավառներից, մտնում էին նաև Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի գավառները: Կասպիական մարզի մեջ մտնում էին մի քանի գավառներ, իսկ Հայաստանից՝ Ղարաբաղը:

Եվ այսպես. ընդամենը տասներկուամյա գոյությունից հետո վերացվում է Հայկական Մարզը և նրա ընդհանրությունը բաժան-բաժան է լինում՝ խորտակելով Ռուսաստանի հովանու տակ ինքնուրույն պետություն դառնալու Հայոց հույսը: Խոստովանենք. սա ևս Հայոց դյուրահավատ բնավորության դասական օրինակ է:

Ցարիզմը միացրեց և բաժանեց Անդրկովկասի ժողովուրդներին՝ ամենակի հաշվի չառնելով յուրաքանչյուրի ազգային և դավանաբանական առանձնահատկությունները:

Ի դեպ, սա կատարվեց **Նիկոլայ Առաջինի** Անդրկովկաս և Հայաստան այցելելուց հետո... Ըստ երևույթին նա եկել էր իր նոր տիրությունների տնտեսական և ռազմական հնարավորությունները անձամբ ստուգելու:

...Հայ ժողովրդի հիշողության մեջ մնացել է այս այցելության ավանդապատումային մի դրվագ: Ասում են, Նիկոլայ ցարը շատ էր ուզում տեսնել Արարատ բիբլիական լեռը: Սակայն այն երկու օրերի ընթացքում, երբ ցարը Էջմիածնում էր, լեռը ծածկված էր անթափանց մշուշով: Հեռանալիս՝ վիրավորված ցարը լեռանը է ուղղում իր ծանր խոսքը. «**Ես քեզ չտեսա: Բայց դու էլ ինձ չտեսար**»:

Գոռոզության, մեծամտության ինչպիսի փայլուն օրինակ... Ի դեպ, այս բաժանումից հետո, ութ տարի անց, Նիկոլայ Առաջինը երկրորդ, ապա երրորդ բաժանումը կատարեց:

Մեր պատմության էջերից ինչ իմանանք կամ չիմանանք, սակայն մի բան անպայման գիտենք. պետականության կորստից հետո, դարեր շարունակ հայ եկեղեցին այն միակ կազմակերպությունն էր, որ համազգային էր և միմյանց էր շաղկապում ինչպես իր տարանջատված հայրենիքի, այնպես էլ աշխարհով մեկ սփռված հայությանը: Անկախ երբեմն հայ եկեղեցու ներսում հոգևորականների անպատշաճ պահվածքից, այնուամենայնիվ, պարսկական և թուրքական տիրապետության տակ հայ եկեղեցին իր ժողովրդի ազգապահպանության գործում քիչ դեր չի կատարել:

Հիմա ցարական Ռուսաստանի նպատակներից մեկն էր հայ եկեղեցու այս դիրքն օգտագործել ոչ միայն իր իշխանությունը Արևելահայաստանում ամրապնդելու, այլև Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետության տակ մնացած և արտասահմանյան երկրներում ցրված հայերի վրա ռուսական ազդեցությունը տարածելու համար: Ահա, այս մտադրությամբ էլ հիմնվեց «**Պոլոժենի**» կոչված կանոնադրությունը:

«**Պոլոժենին**» դժգոհությամբ ընդունեց հայ եկեղեցին և ժողովուրդը: Այն իրավամբ համարվեց Հայոց ազգային իրավունքներն ու ավանդույթները սահմանափակող օրենք: Սրա միջոցով հայ ժողովրդի լուսավորության գործը հանձնվեց միայն հոգևորականությանը: Այսինքն, դպրոցները պետք է լինեին միայն ծխական, եկեղեցուն կից, հոգևորական սպասավորներ պատրաստելու համար:

Ռուսաստանի սահմաններից դուրս ապրող հայերի հետ կաթողիկոսը կարող էր կապ պահպանել միայն ցարական արտաքին գործերի մինիստրության միջոցով:

«**Պոլոժենին**» վերահաստատում էր հոգևորության տիրապետությունը Ամենայն Հայոց համար և եկեղեցու ղեկավար կրկին հռչակվում էր կաթողիկոսը:

Եկեղեցու հովանու ներքո...

Դարեր շարունակ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ընտրվում էր ամբողջ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների կողմից, համազգային ընդհանուր ժողովում՝ աշխարհիկ և հոգևոր պատգամավորների քվեներով:

Հիմա, ըստ «Պոլոժենի»-ի համազգային այս ժողովը իր ընտրության մեջ ազատ չէր, որովհետև նա կարող էր քվեարկել թեկնածուներից նրան՝ ով արժանացել էր ռուսական ցարի հավանությանը: Այսինքն, ինչպես առաջ, նախ չէին ընտրում կաթողիկոսին, ապա ուղարկում շահի և սուլթանի հաստատմանը, այլ նախքան ընտրելը ռուսական ցարը տալիս էր իր թեկնածուին, որին հայերը պարտավոր էին ընտրել: Ռուսական քաղաքականությունը չէր կարող այլ կերպ վարվել, քան վարվում էր: Մանավանդ, եթե նրա կայսրն էր Նիկոլայ Առաջինը: Նա իր գահակալությունը սկսեց դեկաբրիստների ապստամբությունը ճնշելով, երկրում հաստատեց ռազմառոտիկական դիկտատուրա, ստեղծեց «Երրորդ բաժանմունքը», դաժանորեն հալածեց Ռուսաստանի առաջավոր մտավորականությանը, վերացրեց Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերի բնակչության առանձնաշնորհումները, հալածվեցին հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչները, ի վերջո վաստակեց «Եվրոպայի ժանդարմ» տիտղոսը:

Եվ ամենասարսափելին հայերի համար, որն արեց այս ժանդարմը...

Ինչպես գիտենք, սկզբում մերժվել էր ռուսների հոծ բազմությունները Հայաստան գաղթեցնելու ծրագիրը: Այժմ Պետական Խորհուրդը ցարի հրամանով, 1830 թվականի հոկտեմբերի 20-ին որոշում ընդունեց դուխոբորներին, իկոնոբորներին, մոլոկաններին և ռուս այլ աղանդավորներին բնակեցնել Անդրկովկասում: Եվ ցարը, և իր Պետական Խորհուրդը գիտեին, որ Արևելյան Հայաստանում ազատ հողատարածություններ չկային, ուստի Ռուսաստանից այս վտարվածներին հողով հնարավոր էր ապահովել միայն ի հաշիվ տեղացիների հողաբաժինների:

Ռուս գաղթականների համար ստեղծում են բոլոր պայմանները: Կայսրության մեջ գործող ընդհանուր օրենքների համաձայն նոր վայրեր գաղթող գյուղական բնակչությունը ստանում էր վեցամյա հարկային արտոնություն: Այդ տարիների

Գաղթականներ

ընթացքում նրանք ընդհանրապես ազատվում էին պետությանը հարկեր և տուրքեր վճարելու պարտականությունից: Անդրկովկաս գաղթող աղանդավորներին նաև տրվեց ութ տարվա արտոնություն: Կամովին Անդրկովկաս գաղթած և այնտեղ ուղղափառ դավանանք ընդունած նախկին աղանդավորները տուրքերից ազատվում էին 26 տարով: Սա աղանդավորներին ուղղափառության գիրկը վերադարձնելու խայծ էր:

Այս առանձնաշնորհումները ոչ մի եզր չունեին Պարսկաստանից և Թուրքիայից հայրենիք ներգաղթած հայերի հետ, որոնք կորցրել էին իրենց ողջ ունեց-

վածքը, բայց հարկերից ու տուրքերից ազատ լինելու միայն վեց տարվա արտոնություն ունեին: Բայց սա չափազանց քիչ ժամանակ էր բոլորովին սնանկ, ամեն բան կորցրած, գաղթական գյուղացիությանը ոտքի ելնելու, իր գերդաստանն ամենաչնչին չափով ապահովելու և պետական հարկեր էլ վճարելու համար: Իսկ դրանք միայն պետական չէին, այլ նաև կալվածատերերին վճարվող հարկեր էին:

Ի դեպ, այն ռուսները, որոնք աղանդավոր չէին, բայց ցանկություն ունեին բնակվել Անդրկովկասում, ունեին հարկերից ազատվելու տասը տարվա արտոնություն:

Եզրակացությունն ավելի քան հստակ է. նվաճողը՝ նվաճող է և նրան ազատաբար հորջորջել, մեղմ ասած, չափազանցություն է:

Առաջին ռուսաբնակ գյուղերը Արևելյան Հայաստանում հիմնեցին իշխան Վոռոնցովի փոխարքայության տարիներին Թիֆլիսի և Ալեքսանդրապոլի միջև ընկած տարածքներում, Լոռու դաշտավայրում ի հաշիվ հայ գեղջուկից խլված ընդարձակ և բարեբեր հողատարածությունների:

Հայ բնիկ ժողովրդի ողբերգությունը շարունակվում էր: Այս անգամ արդեն «ազատարարի» շնորհիվ: Բնիկ ժողովուրդը իր սեփական հայրենիքում դառնում էր գաղթական: Զրկվելով հողից՝ նա ստիպված հեռանում էր, ինքն էլ չգիտեր, թե ուր, մինչև հանդիպելով մի քարքարոտ, փուշ ու տատասկոտ անբերրի տեղի, կառուցում էր իր ողորմելի խրճիթը, հավաքում քարը, փուշն ու տատաստեղի, կառուցում էր իր ողորմելի խրճիթը, հավաքում քարը, փուշն ու տատաստեղի, իր արյունոտված մատներով փորփորում հողը, իր դառը քրտինքով ջրում այն կը, իր արյունոտված մատներով փորփորում հողը, իր դառը քրտինքով ջրում այն կը, իր արյունոտված մատներով փորփորում հողը, իր դառը քրտինքով ջրում այն կը, իր արյունոտված մատներով փորփորում հողը, իր դառը քրտինքով ջրում այն կը, իր արյունոտված մատներով փորփորում հողը, իր դառը քրտինքով ջրում այն կը...

Այս էր:

Հայոց սևահողի վրա կառուցվում էին ռուսական բնակավայրեր: Բայց երբ ռուսական իշխանությունները որոշեցին Ալեքսանդրապոլից Մեծ Ղարաքիլիսա, ռուսական իշխանությունները որոշեցին Ալեքսանդրապոլից Մեծ Ղարաքիլիսա, ռուսական իշխանությունները որոշեցին Ալեքսանդրապոլից Մեծ Ղարաքիլիսա, ռուսական իշխանությունները որոշեցին Ալեքսանդրապոլից Մեծ Ղարաքիլիսա, ռուսական իշխանությունները որոշեցին Ալեքսանդրապոլից Մեծ Ղարաքիլիսա...

Երկրագործության և պետական գույքերի մինիստրության կովկասյան լիազոր Զադենի կարծիքով տեղական գյուղացիության բուռն բողոքների և ընդգործողների հետ հաշվի նստելու անհրաժեշտություն չկար:

Ավելին: Մեծ քանակությամբ արդեն վարած և ցանած հողերի վրա դրվեցին սահմանաձողեր և միացվեցին այդ հողերի հարևանությամբ բուսած ռուսական գյուղերին: Նրանք առայժմ երեսունն էին: «Ազատագրված» Հայաստանում, ի հաշիվ բնիկ ժողովրդի պապենական հողերի՝ արագ թափով ստեղծվեց երեսուն հողատիրական գյուղ, որոնց շնորհիվ կայսրությունը լավագույնս լուծեց աղանդավորներից ազատվելու և Հայաստանը ռուսացնելու խնդիրը:

Գեղջուկը անհանգիստ էր: Եվ նա, որ տեղաբնիկ էր, և նա, որին գաղթեցրել էին...

Որովհետև խլված հողերի հետ, կառավարությունը գյուղացիների ընթացիկ

A black and white portrait of Prince Alexander of Serbia. He is a middle-aged man with dark hair and a mustache, wearing a dark military uniform with ornate epaulettes and several medals on his chest. He is looking slightly to the right of the camera.

Ներկեցինք: Ոչինչ: Մի տաղանդավոր հայկումսագետ
մանակների ճայաստանի» տարածքում՝ կարևոր է:

Թուրքական նավատորմը ջախջախվեց:

Ռազմական գործողությունները տեղափոխվեցին Կովկաս, որի սահմանների պաշտպանությունը տրված էր **Վ. Բեհբուքովի** հրամանատարությամբ գործող զորագնդին:

Թուրքական 100-հազարանոց բանակը ծրագրում էր Ախալցխայի, Ալեքսանդրապոլի և Երևանի ուղղություններով ներխուժել Անդրկովկաս, գրավել Թիֆլիսը և ավարտել Կովկասի զավթումը: Սակայն թուրքական այս բանակը նույնպես ջախջախվեց:

Շամիլը որդիների հետ

Թուրքիայի այս խոշոր պարտություններից հետո Անգլիան և Ֆրանսիան «**Պաշտպանական ու հարձակողական**» դաշնագիր կնքեցին Թուրքիայի հետ և պաշտոնապես մտան պատերազմի մեջ: Ռուսաստանն այժմ ստիպված էր պատերազմել Թուրքիայի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միացյալ ուժերի դեմ:

Սակայն ռուսները հաղթում էին: Այդ նույն ժամանակ Դաղստանի ռազմաստվածապետական պետության՝ իմամության ղեկավար **Շամիլը** որոշեց նորից հրահրել Ռուսաստանի գաղութատիրության դեմ իր 20-ական թվականներից հայտարարած սրբազան պատերազմը՝ **ղազավաթը**: Նա 40-ական թվականներին կարողացավ խոշոր հաղթանակներ տանել: **Շամիլի** դեմ ռազմական գործողությունները ղեկավարել են ցարական բանակի հայազգի զորավարներ **Բեյբուքովը** և **Արդության-Երկայնաբազուկը**:

Վերջին կռիվների ժամանակ **Շամիլի**՝ Կախեթիան գրավելու և ռուսական բանակը թիկունքից կտրելու փորձը ձախողվեց: **Շամիլը** պարտվեց և անձնատուր եղավ: Այսպես ավարտվեց նրա ազատագրական պայքարը ռուսների դեմ:

Որոշ ժամանակ անց **Շամիլը** ուխտագնացություն կատարեց Մեքքա և վախճանվեց այնտեղ:

Թուրքիան և դաշնակիցները 73 հազար զինվորի կորստյան գնով գրավեցին Սևաստոպոլը: Կովկասյան ռազմաճակատում այդ նույն ժամանակ ռուսները գրավեցին Կարսը:

Բոլոր մեծ ու փոքր կռիվների ժամանակ, ինչպես միշտ, մասնակցում էին հայ կամավորական զինախմբերը և գյուղացիական աշխարհագորայինները: Ելնելով նախորդ պատերազմների փորձից, թուրքերը շատ լավ գիտեին հայերի մեծ համակրանքը՝ հանդեպ ռուսների: Եվ թուրքերը մահմանամեծ գյուղերից ասպատակությամբ, սպանությամբ և գերեվարությամբ զանգվածաբար տեղահանեցին հայերին: Բացի թուրքական կանոնավոր բանակներից՝ ամենուր գործում

էին թուրք հրոսակախմբեր, որոնց դեմ կռվում էին ու վնասագերծում միայն հայ կամավորները և աշխարհագորայինները:

Կամավորական ռազմաջոկատները հաճախ են գործել ռուսական զորքերից առանձին և աչքի ընկել իրենց հաղթանակներով:

Կարսի համար մղվող կռիվներում անուրանալի էր հայկական կամավորական զինջոկատների և խաղաղ ժողովրդի օգնությունը:

Հայերը ռուսական բանակին տրամադրում էին հմուտ սուրհանդակներ, կամավորներ, ուղեկիցներ, 1700 սայլ՝ քաշող անասուններով... Հայերը կառուցում էին ռազմական ամրություններ: Գյուղերը հոգում էին տեղ հասած զորամասերի սնունդը: Հայ կանայք և աղջիկները խնամում էին վիրավոր ու հիվանդ զինվորներին:

Նրանց տեղավորում էին իրենց կազմակերպած հոսպիտալներում, հաճախ իրենց տներում, ապահովում բուժումն ու սնունդը՝ հրաժարվելով որևէ վարձատրությունից:

Կարսի համար մղվող կռիվներում Հայոց կամավորական զինջոկատները առաջնորդում էր **Լոռիս-Մելիքով** հայազգի զորավարը: **Միքայել Լոռիս-Մելիքովը**՝ հեծելազորի գեներալ, գեներալ-ադյուտանտ, Ռուսաստանի պետական և ռազմական գործիչ, կոմսի տիտղոսով Վրաստանի հայ ազնվականներից էր:

Ծնվել է Թիֆլիսում, սովորել Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում և Պետերբուրգի յունկերների դպրոցում: Մասնակցել է **Շամիլի** գլխավորած լեռնականների դեմ ռազմական գործողություններին, իսկ ռուս-թուրքական այս պատերազմի ժամանակ, որպես առաջապահ հեծելազորի ջոկատի հրամանատար քաջաբար կռվել է Բայանդուրի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի մարզերում և ստացել գեներալ-մայորի աստճան:

Միքայել Լոռիս-Մելիքովին մենք դեռ կհանդիպենք...

Ղրիմի պատերազմն ավարտվեց 1856 թվականի մարտի 30-ին Փարիզում կնքված հաշտության պայմանագրով, որի համաձայն Կարսը և Արևմտյան Հայաստանի գրաված տարածքները վերադարձրին Թուրքիային, Ղրիմում Սևաստոպոլը և դաշնակիցների կողմից օկուպացված մյուս քաղաքները՝ Ռուսաստանին:

Ռուսաստանը զրկվեց Դանուբի գետաբերանից, Բեսարաբիայի հարավ-արևմտյան մասից, ինչպես նաև Սև ծովում ռազմական նավատորմիդ պահելու, նրա ափերին ռազմական ամրություններ ունենալու իրավունքից:

Ռուսաստանը ճանաչեց մեծ պետությունների միասնական հովանավորությունը Թուրքիայի գերիշխանության տակ գտնվող քրիստոնյաների վրա:

Այս պատերազմը ևս չլուծեց Թուրքական տիրապետությունից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցը: Իսկ ողջ պատերազմի ընթացքում յուրաքանչյուր զոհի հետ մխիթարվում էին, թե զոհը հանուն Հայաստանի ամբողջական ազատագրության համար էր, հանուն Հայաստանի միասնական Հայրենիքի համար էր:

ՆՈՐԻՑ ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ

«**Ձեռքը բաց, սիրտը լայն, առատ ծախքերու կ'ենթարկուէր առանց վարանման, եւ թէպէտ պատրաստը պակաս եւ անբաւական էր, սակայն ոչ մի գործ կիսակատար թողուց, զի ուղղամիտ եւ օգտակար եւ իմաստուն մատակարարութիւնը ամենքը կը յորդորէր պէտք եղածը իրեն չզլանալու: Այդ արդիւններն էին որ զինքը միշտ բարձրութեան վրայ պահեցին եւ կաթողիկո-**

Ներսես կաթողիկոսը ամեն անգամ մանրակրկիտ գլխավորում էր հայ լուսավորչական դավանանքի եությունը՝ անիրականաճալի դարձնելով դավանությունը և արդյունքում ամրապնդելով հայ լուսավորչական դավանանքի հանդեպ:

«Եթե ես ընդունեմ Քաղկեդոնի ժողովը, ոչ մի հայ ինձ չի հետևի: Հայերն իրենց առաքելական կրոնն անփոփոխ են պահել՝ զոհելով ամենայն ինչ»:

Ուրեմն, Հայոց նորընտիր կաթողիկոսին մատուցած այդքան հարգանքն ու պատիվը իր խորքում ուներ նաև նրան, ապա և նրանով ողջ հայությունը դավանաբանական կախվածության մեջ դնելու խնդիրը:

Պատմենք նաև մի միջադեպի մասին, որն ավելի է պայծառացնում Ներսես Աշտարակեցու կերպարը:

...Իշխան **Խաչատուր Լազարյանը**, որի բարձր հյուրընկալությունն էր վայելում Հայոց կաթողիկոսը, առաջարկում է, որ նա՝ կաթողիկոսը, փոխարինաբար, առանց տոկոսի երկու հարյուր ռուբլու խնդրագիր ներկայացնի կայսրին, վստահեցնելով, որ իր միջամտությամբ այն դրական լուծում կստանա: Կաթողիկոսը ստանալով այդ գումարը՝ այն կարող է տրամադրել դպրոցների վերականգնման աշխատանքներին:

Ներսես հայրապետը մերժեց այդ առաջարկը, պատճառաբանելով, որ ինքը չի եկել այստեղ պետությունից օգնություն մուրալու և այդ պետության աչքում իր ազգային արժանապատվությունը ոտնահարելու համար: Նա մշտապես ապավինել է Աստծուն և Հայոց ազգի առատաձեռնությանը՝ նրա իսկ հոգսերը հոգալու համար:

Նա վերադարձավ Էջմիածին՝ Ռուսաստանում սփռված բոլոր մեծ ու փոքր հայկական գաղթավայրերն այցելելով, իմանալու համար օտար երկրների տակ ապրող հայության կացությունը և փութա օգնության, եթե դրա կարիքն զգացվեր:

Այսպես հասավ Թիֆլիս:

...Թիֆլիսում նա իր հիմնադրած և փայփայած **Ներսիսյան ուսումնարանը** տեսավ քայքայման եզրին հասած: Փոքրացվել էին ուսումնական ծրագրերը, վարժարանի հասույթները հասցված էին նվազագույնի, շենքի մի մասը պետական կիրառության էր հանձնված, անունը փոխված էր և մտադրություն կար այն բոլորովին փակել:

Պատճառը **«Պոլոժենի»**-ի այն կետն էր, որով հայկական դպրոցները միայն եկեղեցիներին կից համեստ ծրագրով թեմական դպրոցներ կարող էին լինել, առանց ազգային դաստիարակության օրրան լինելու հավակնության:

Ահա, Ներսիսյան սքանչելի դպրոցը ևս դատապարտված էր լինել Վրաստանի թեմի հոգևոր սեմինարիա:

Ներսես կաթողիկոսը մեծ ջանքերի շնորհիվ կարողացավ ոտքի կանգնեցնել հոգևորքի մեջ գտնվող ուսումնարանը: Նա նախ ստեղծեց երկու հոգևորականից և ութ աշխարհականից կազմված մի հոգաբարձություն, որոնք պետք է տնօրինեին ուսումնարանի տնտեսական, կարգապահական, ուսուցիչների և աշակերտների խնամքի համար առանձնացված գումարները, հետևեին ուսումնական ծրագրերի լիակատար կատարմանը:

Ուսումնարանի ընդհանուր տնօրինությունը կաթողիկոսը ինքը վերցրեց՝ որպես նրա մեծ ու փոքր խնդիրների ու հոգսերի մշտական պատասխանատու: Նա վստահ էր. լավագույն կրթության հնարավորություն ընձեռնելով ազգին, ազգն այն կվերադարձնի իր մտային ուժերը բազմապատկած:

Ներսես կաթողիկոսը դեռ օծված չէր: Նա միայն հաստատված էր: Նրա օծումը կատարվեց 1846 թվականի հունիսի 9-ին բացառիկ հանդիսավորությամբ և շքեղությամբ:

Ներսես Աշտարակեցու տապանաքարը

Հայոց սքանչելի այս Հայրապետը 86 տարեկան էր, երբ կնքեց իր մահկանացուն: 1857 թվականն էր:

61 տարի շարունակ նա իր կյանքն ամբողջությամբ նվիրեց իր սիրասուն ազգին և նրա հետ կապված որևէ խնդիր, հոգևոր թե աշխարհական, քաղաքական ու դիվանագիտական, ռամկական թե ազնվական, պատերազմի թե խաղաղության՝ երբեք չամոտեցնեց նրա կողմից, և ամեն ասպարեզում այն փնտրված գործիչը եղավ, որ միշտ հնարավոր հաջողությամբ կատարեց իր բոլոր ազգանվեր ձեռնարկումները:

Նրա կաթողիկոսության շրջանում էր, որ սկսվեց և ավարտվեց ռուս-թուրքական՝ Արևելյան կոչված պատերազմը: Այս պատերազմը նույնպես ստացավ նրա ջանադիր օգնությունը: Եվ յուրաքանչյուր հայի նման ապրեց հույսի և հիասթափության իր բաժինը:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը գրում է.

«Կրնանք առանց վարանման յայտարարել, թե իր ժամանակին ամենամեծ ազգային դեմքը հանդիսացաւ...»

...Այն համբաւը զոր վայելեց իր կենդանութեան տարիներուն մէջ, այն համակրական զգացումը, որով հայրապետական գահ բարձրացաւ, այն ընդհանուր հռչակը զոր մահուանէ ետեւ ալ վայելեց և կը վայելէ, բաւական են արդարացնել մեր տեսութիւնները զորս անկաշկանդ բացատրել խղճի պարտաւորութիւն սեպեցինք»:

Հազար ողորմի նրա պայծառ հիշատակին:

Հայ ժողովուրդը բոլոր ժամանակների անդաստաններում մշտապես կարիք ունի **Ներսես Աշտարակեցի** ազգասեր ու հայրենասեր նկարագրի տեր մարդուն: Երանի միշտ լինեին, շատ լինեին նրանք: Այդ դեպքում գուցե Հայոց տառապանքները այդչափ ցավալի չէին լինի:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿԱՍ ԴՐԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

19-րդ դարի 60-ական թվականներն էին: Մինչև հաջորդ՝ 1877 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմը ժամանակի չնչին հատված էր մնացել:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, ապա Ղրիմյան պատերազմից հետո հաստատված քիչ տարիների խաղաղությունը չնչին հնարավորություն էր մեր էր հայության համար ի մի բերելու իր բնածին շնորհքը, կազմակերպելու իր ներքին կարողությունները, ձեռքերի ու իր մկանների ուժը, մտքի ու հոգու զգայունությունը և իրեն տրված ժամանակի հատվածում հաստատելու իր ապրելը:

1861 թվականի փետրվարի 19-ին մանիֆեստով Ռուսաստանում վերացվեց ճորտատիրական իրավունքը:

Անդրկովկասում սկսեց գործել զինապարտության վերաբերյալ նոր կանոնադրություն: Բանակ զորակոչվում էին միայն հայերն ու վրացիները, իսկ մահմեդականները, որպես անբարեհույսներ, ծառայելու փոխարեն պետք է վճարեին զինվորական հարկ:

Հրապարակվեց նաև Արևելյան Հայաստանի գյուղացիական «բարենորոգումների» օրենքը: Հողի սեփականատերեր էին ճանաչվում կալվածատերերը, բայց գյուղացու 15 տարեկանից բարձր արական մեկ չնչին տրամադրվում էր 5,46 հա հող: Որոշակի սահմանափակումներով գյուղացուն թույլատրվում էր իր կորցրած հողը փրկագնել, որը նրան երբեք չէր հաջողվում: Եվ նորից հավերժական դարձած աղքատությունը գյուղացու անդավաճան ուղեկիցն էր: Որովհետև գյուղացին իրեն տրամադրվող հողի դիմաց չէր կարող իշխանությունների ներկայացրած արժեքը վճարել:

Սա գյուղն էր: Իսկ քաղաքները ոչ Հայաստանի Արևմտյան, ոչ Արևելյան մասերում արդեն այն շքեղ, ծաղկուն, առևտրաշահ քաղաքները չէին... Փոշի էր կուտակվել նրանց նախկին փառքի վրա: Արդեն քանի դար նրանք ասպատակողների սմբակների տակ փլուզվում էին՝ զրկված նորից հառնելու հնարավորությունից: Նրանք կամ վերջնականապես ամայանում էին ինչպես Անին, կամ դառնում չնչին գյուղաքաղաք... Հետաքրքրասեր ուսումնասիրողը կամ ճանապարհորդը այստեղ ու այնտեղ մուսուլմանի մի որևէ ողորմելի խրճիթի պատի մեջ կարող էր գտնել սրբատաշ ու զարդանախշ մի քար և զարմանալ, թե ինչ գործ ունի ցեխից ու քարերի կտորտանք խիբարից, հիմքի վրա դողդողացող այս չնչին շինվածքի պատի մեջ գերված սքանչելի այս բեկորը... Եվ եթե համբերություն ունենա այս ուսումնասիրողը կամ ճանապարհորդը՝ պիտի իսկապես բազմաթիվ տեղերում ցրված հանդիպի հին քաղաքների այդ բեկորներին, երբեմն նույնիսկ եկեղեցիների ու ամրոցների ավերակների և ինքն իրեն հարց տա, թե ո՞ր է այդ ժողովուրդը, որ կերտել է իր կա-

«Մայր Հայաստան»
իր քանդված երկրի ժողովրդի
պատկերացումը

ռույցները այդպես սքանչելի և հիմա ինչո՞ւ է անհետացել: Կիսագետնափոր ողորմելի խրճիթների անլույս ընդերքներում դեգերողները սրա՞նք են, թե...

Սա, անշուշտ, հռետորական հարց է միայն: Այդ ժողովուրդը չէր անհետացել: Նա կար: Նա ամեն կերպ, ինչպես տեսանք ու վկայեցինք, պայքարում էր գտնելու իր արժանապատիվ բարոյական ազատությունը, որպեսզի նորից կերտի իր քաղաքները՝ արժանի այդ ազատության ընձեռած բարձր հնարավորության: Նրա

այդ սքանչելի իղձը առայժմ այդպես էլ երազանքից չվերածվեց իրականության: Առայժմ Հայաստանում չկային այն քաղաքները, որտեղ կարող էին ծաղկել 19-րդ դարի գիտության ընձեռած ճարտարագիտական նորարարություններով հարստացած արդյունաբերական ձեռնարկություններ, գործարաններ....

Հայը իր փլատակների վերածված երկրում չէր կարող դառնալ արդյունաբերող, որը համապատասխաներ ժամանակի չափանիշներին և դառնար մրցունակ աշխարհի այն հատվածի համար, որն արդեն հսկայական թափով առաջ էր մղվում զարգացման ճանապարհով...

Գիտենք: Բազմիցս համոզվեցինք. աշխարհով մեկ սփռված Հայոց կապիտալը, որը կարող էր Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանը միասին դարձնել բարգավաճ և ժամանակակից հնարավորություններով առաջադիմական երկիր՝ չէր հասնում նրան: Այդ կապիտալը հարստություն և բարգավաճում էր բերում ուր ասես, բայց ոչ գերության շղթաներով բրտորեն կապկապված Հայրենիքին:

19-րդ դարի առաջադիմությունը Հայոց Աշխարհի համար դեռ անհասանելի տեսիլք էր:

Սակայն Ոգեղենի անդաստանում 19-րդ դարը այնպիսի սքանչելի դրսևորումներով հանդես եկավ, որ թվում էր, թե հոգևոր հարստության նման առատ բխումը Հայոց ազգը նախապատրաստել էր հետագայի կարևոր մի նշանակության համար:

**19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ
ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գիտնականները հավաստիացնում են, որ տեխնիկական առաջադիմությունն անպայմանորեն կիրառական, ճշգրիտ, բնական գիտությունների զարգացման արդյունքն է:

Անշուշտ, տեխնիկան տարբեր երկրներում համահավասար չէր զարգանում: Համահավասար չէր զարգանում նաև նույն երկրի արդյունաբերության բոլոր ճյուղերում: Բայց մեքենայական արտադրանքը սկսել էր արագ թափով փոխարինել ձեռքի աշխատանքներին: Սա հեղաշրջում էր, որն սկսվել էր դեռ 18-րդ դարի 2-րդ կեսին: Ձեռքի աշխատանքը մասնակի կամ լրիվ փոխարինվում էր մեքենաներով, տարբեր մեխանիզմներով ու սարքերով: Արտադրության մեքենայացումը մարդուն ազատում էր ծանր, աշխատատար և հոգնեցուցիչ գործողություններ կատարելուց: Նպաստում էր հումքի խնայողությանը, որակի բարձրացմանը, ինքնարժեքի իջեցմանը:

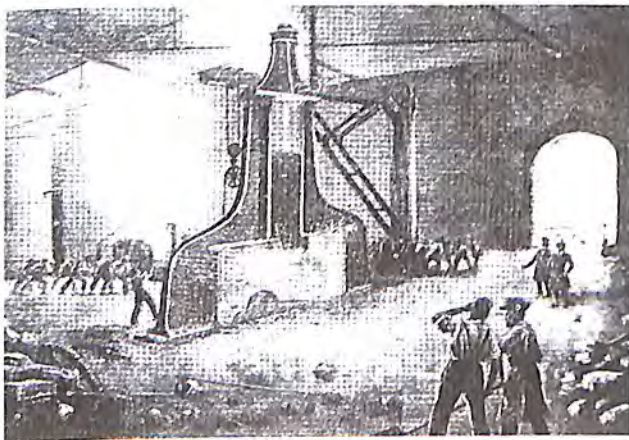
Մեքենաշինությունը և արտադրության մեքենայացումը սկիզբ առավ 18-րդ դարում Մեծ Բրիտանիայում և արագորեն սկսեց զարգանալ ոչ միայն այստեղ, այլ նաև Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրներում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում և Ռուսաստանում: Սկզբում սահմանափակ տեսականիով փոքր ծավալի արտադրություններ էին մեքենայացվում: Այսպես՝ գրեթե մեկ դար:

19-րդ դարի երկրորդ կեսը սքանչելի գյուտերի մեծ ժամանակ էր, ինչը հիմնականում կապված էր մեխանիկական շարժիչների կատարելագործման հետ:

...Հիշենք. մարդկության երկարատև պատմության մեջ առաջին **մեխանիկական շարժիչը** ջրային անիվն էր, որ հին Արևելքի գրեթե բոլոր երկրներում և Հայաստանում նույնպես օգտագործվում էր ոռոգման նպատակով:

Եվրոպայում այս ջրային անիվները տարածվեցին միայն միջին դարերում, որտեղ սկսեցին օգտագործել նաև հողմաշարժիչներ:

13-րդ դարից սկսած մարդկային միտքը տենդագին աշխատել է **հավերժական շարժիչ** ստեղծելու վրա: Ավադ, ապարդյուն:

Հոգեմուրժ

17-րդ դարի վերջին ստեղծվեց վառելիքի ջերմային էներգիան օգտագործող **մխոցավոր շոգենթնուորտային մեքենան:**

Սա համարվեց կատարելություն,
որը, սակայն, նորից ու նորից մեծ
առաջընթաց ապրեց:

18-րդ դարի վերջին Լոնդոնի թագավորական ընկերության անդամ, Գլազգոյի համալսարանի դասախոս անգլիացի **Ջեյմս Ուատտո** ստեղծեց

առաջին **Բազմակողմանի շոգենքենան**: Բազմաթիվ ճարտարագետներ 19-րդ դարի ողջ ընթացքում կատարելագործեցին այն:

Գործածության մեջ մտավ նաև էլեկտրական շարժիչը, որն էլեկտրական էներգիան փոխակերպում էր մեխանիկականի: Նման առաջին շարժիչը ստեղծեց ֆիզիկոս **Բ. Յակոբինը**, ապա կատարելագործեց **Պոլիվո-Պոբրովսկին**, որ հնա-
րեց եռաֆազ կարճ միացված էլեկտրական շարժիչը: Այս շարժիչի ավելի կատա-
րելագործված ձևերը օգտագործվեցին արդյունաբերության մեջ, կենցաղում և
տրանսպորտում: Հորինվեց միտցցավոր գործող մեքենա: Հորինվեցին բամբա-
կազտիչ, ժանեկագործական, գործող, կարող մեքենաներ:

Ամերիկացի **Ի. Ջինգերը** հիմնեց ամբողջ աշխարհում հայտնի **Ջինգեր** կարի մեքենաների ձեռնարկությունը, որը մինչև այժմ չի կորցրել իր համբավը:

18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբներին արված մեծ թափ էր ստացել մետաղամշակման, լեռնարդյունահանության մեքենայացումը: Այս երկու ասպարեզները հատկապես նպաստեցին **երկաթգծի** կառուցմանը, որն իր հերթին թելադրեց երկաթյա կազմվածքով կամուրջների անհրաժեշտությունը:

...Առաջին ռելսային գծերը փայտից էին, քարից, իսկ 15-րդ դարից սկսած՝ բուջից: Օգտագործվել են Անգլիայի, Իռլանդիայի, հետո Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հանքերում՝ որպես հանքաքարը հանքից դուրս բերելու միջոց:

միջոց:
18-րդ դարի 80-ական թվականներին **Ջեյմս Ուատ-**
տի աշակերտ **Ուիլյամ Մյորդոկը** և լեռնային ճարտա-
րագետ **Ռիչարդ Տրևիսիկը** հորինեցին շոգեքարշը, որը
տարին տարու վրա, շատ ուրիշ ճարտարագետների ան-
դուլ աշխատանքների շնորհիվ հասավ այնպիսի մի
տեխնիկական հաջեցվածության, որ երկաթգծեր կա-

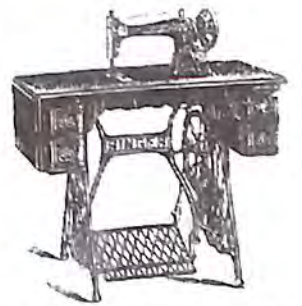
Մանչեսթեր-Լիվերպուլ Երկաթգիծն էր: Հետո
Առաջինը 50 կիլոմետրանոց Մանչեսթեր-Լիվերպուլ Երկաթգիծն էր: Հետո
առաջնորդը ապրող աշխարհի բոլոր երկրները պիտի ցանկանային ունենալ այդ
հրաշալի տրոհարարամիջոցը:

Եվ ունեցան: Նրանց հետ մաս: Ռուսաստանը:
Ռուսաստանում առաջին երկաթուղին կառուցվեց 1837 թվականին և ձգվեց
Պետերբուրգից Ցարսկոյե Սելո:
Պետերբուրգից Ցարսկոյե Սելո: Ռուսական երկաթգիծը տարածվեց կայսրության

Մինչև 19-րդ դարի կեսը Ռուսական երկաթգիծը տարածվեց կայսրության
ամենատարբեր ուղիներով: Այն հասավ նաև Անդրկովկաս: Առաջին գիծը՝ Թիֆ-
լիս-Բաքու, որով Վոլգան, Կասպից ծովը, Բաքուն, Թիֆլիսը միանում էին և երկ-
րորդը՝ Փոթի-Թիֆլիս, որով միանում էին Դոնը, Դնեպրը, Սև ծովը, Փոթին և
Թիֆլիսը: Փոթի-Թիֆլիս-Բաքու գիծը համարձակ մտահղացում էր: Ցարական կա-

Իսաիական Ձիճգեր

Զինգեր կարի մեքենա

ռավարությունը հիմնեց հատուկ հանձնախումբ Անդրկովկասի երկրամասի քաղաքական վարչության փոխարքա իշխան Բարսեղ Բեյբությանի նախագահությամբ:

1872 թվականին հանդիսավոր կերպով բացվեց Փոթի-Թիֆլիս երկաթգծի առաջին հատվածը:

Երբ կառուցվեց Բաթումի-Բաքու երկաթգիծը, Բաքվի նավթը թափանցեց արտասահմանյան շուկա և նպաստեց Բաքվի նավթամշակման արդյունաբերության զարգացմանը, որի համար մեծ ներդրումներ կատարեցին հայ արդյունաբերողները:

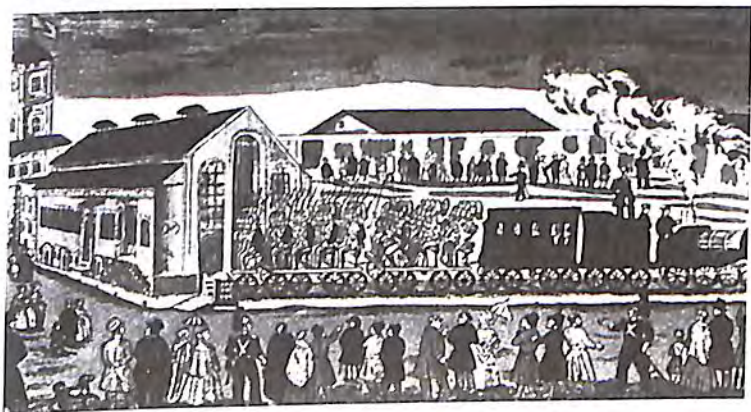
Անդրկովկասում ծավալված այս աշխատանքների մասին կարելի է կարդալ **Արիստակես Սահրադյանի «Անդրկովկասի երկաթուղիների պատմությունը»** գրքում: Այստեղ կարելի է հանդիպել այն բոլոր ճարտարագետների անուններին, ովքեր նախագծել և մետր առ մետր կառուցել ու գործարկել են երթուղիները, այն բոլոր դժվարությունների մասին, որոնք լեռնային տարածքները պարտադրել են կառուցողներին, այն ճարտարագիտական տաղանդավոր հաշվումների մասին, որ նրանք կիրառել են լեռների կարծր ընդերքներում երկար ու կարճ թունելներ փորելիս. Սուրամի և Ջաջուռի նման ահռելի թունելները փորելիս:

Ջաջուռի թունելում առաջին անգամ օգտագործվեցին էլեկտրական փորող մեքենաներ և ջրերը հեռացնող պոմպեր:

Վերջապես երկաթուղի կառուցողները հասան նաև Չայաստան:

Նավթլուդ-Ալեքսանդրապոլ-Կարս և Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուլֆա երկաթուղիների կառուցումները անչափ խրախուսում էին Ալավերդու, Կապանի մետաղահանքերը շահագործող արդյունաբերողներին և զինվորական իշխանություններին:

Այս ճանապարհները ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեին, որովհետև կապում էին Ռուսաց Չայաստանի հարավային սահմանային շրջանը բուն կայսրության հետ:

Անդրկովկասյան երկաթուղու երրորդ հերթ համարված այս կառույցը հիմնականում անցնում էր Չայաստանի տարածքով: Ահա, այս գիծը կառուցելիս էր, որ շինարարները 1896-ից 1898 թվականներին Ջաջուռի թունելից բացի ևս 13 թունել կառուցեցին:

Առաջին գնացքը Ալեքսանդրապոլ հասավ 1899 թվականի փետրվարի 7-ին: Չայերն այս առաջին գնացքով առնչվում էին գիտության հզոր, զարմանալի, դեռ անհասկանալի երևույթին:

Երկաթգծի կառուցման գլխավոր ճարտարագետ **Լ. Ա. Տեր-Միքայելյանը** կարող էր հպարտ լինել իր աշխատանքով: Նա իր կառույցը իրականացրել էր մեծ մասամբ հայ բանվորների ձեռքերով:

Ալեքսանդրապոլից Ջուլֆա երկաթգծի տեղանքը դժվար հաղթահարելի էր: Դժվար էր դիմակայել նաև հարձակումներին, որոնց ենթարկվում էին հատկապես ճարտարագետ-տեխնիկների խմբերը քուրդ ջալալեղիների կողմից: Նրանք այնուամենայնիվ շինանյութը, թալանում ու սպանում էին ճանապարհաշինարարներին: Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ այս հարձակումները սադրանքի արդյունք էին, որ սանձազերծվում էին եվրոպական երկրների կողմից, արգելելու համար երկաթուղու կառուցումը մինչև Ջուլֆա... Կովկասի փոխարքան ստիպված եղավ աշխատանքային տեղամասերը պաշտպանել զինված պահակախմբերով, որոնք բազմաթիվ ընդհարումներից հետո քրդերին ստիպեցին քաշվել իրենց լեռները:

1908 թվականի հունվարի 20-ին ավարտվեց Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուլֆա երկաթգծի կառուցումը: Մինչ այդ շահագործման էր հանձնվել Նավթլուդ-Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթգիծը:

...Կովկասյան բազմաթիվ երթուղիներով սլացող գնացքները փաստում էին 19-րդ դարի վերջին տասնամյակների տեխնիկական անառարկելի առաջադիմության մասին:

Եվրոպայում շոգեքարշեր էին սլանում երկաթուղիների ամենատարբեր ճանապարհներով: Իսկ հզոր շոգեմավերն ակոսում էին ծովերն ու օվկիանոսները:

Գործում էր **էլեկտրական հեռագիրը**:

Երկրագունդը ծածկվում էր անտեսանելի հեռագրային ու հեռախոսային ցանցով:

Ջարգացման նոր փուլ էր ապրում ռազմական տեխնիկան: Եվրոպայի բանակները զինվում էին նորագույն հրացաններով, հրանոթներով, որոնց հզորությունն անհամեմատելի էր հների հետ: Եվ նրանց առաջացրած ավերածությունները և արյունահեղությունը՝ նույնպես:

Էմանուել Նոբել

ՆՈԲԵԼ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Մի քանի խոսք տաղանդաշատ ու տարօրինակ **Նոբել** ընտանիքի մասին:

Նոբելները չվեղ գյուտարարներ ու արդյունաբերողներ էին:

Էմանուել Նոբելը ծնվել է 1801 թվականին և մահացել 1872-ին՝ հասցնելով ստեղծել **ստորջրյա ականներ**: Նա որոշ ժամանակ ապրել է Պետերբուրգում և այնտեղ հիմնել մեխանիկական գործարան: 1853 թվականին, Դրիմի պատերազմի ժամանակ ռուսական բանակին մատակարարել է զինամթերք և ականներ:

Էմանուել Նոբելի որդին՝ **Ալֆրեդ Բեռնար Նոբելը** սկզբում հայտնագործեց **նիտրոգլիցերինը**, ապա՝ **դինամիտը** ու **բալիստիտը**։ Մեծ Բրիտանիայում արտոնագրել է առաջին շառաչուն պատիճ-դետանատորը։ Եղել է դինամիտի արտադրության ձեռնարկությունների կազմակերպիչը և տնօրենը։ Այդ ձեռնարկությունները գործել են Արևմտյան Եվրոպայի գրեթե բոլոր երկրներում։ Եղել է Լոնդոնի թագավորական ընկերության և Շվեդիայի Գիտությունների ակադեմիայի անդամ։

Ալֆրեդ Բեռնար Նոբել

Ալֆրեդ Բեռնար Նոբելի մահից հետո, նրա կտակի համաձայն կազմվել է **Նոբելյան ֆոնդ** և մրցանակներ տրվել ֆիզիկայի, քիմիայի, բժշկության, գրականության ասպարեզների լավագույն գյուտարարներին և գրողներին, հետագայում նաև տնտեսագիտության բնագավառի և խաղաղության ամրապնդման գործունեության համար։

Նոբելյան մրցանակի ոսկե մեդալը **Ալֆրեդ Նոբելի** պատկերով է՝ համապատասխան մակագրությամբ։ Այն նաև դրամական պարզ և՛ 30-70 հազար դոլար՝ ըստ ֆոնդի եկամուտների։

Մարդը, որ հնարել էր ուժանակը՝ դինամիտը, նաև բանաստեղծ էր և սիրում էր պոեմներ և ներբողներ գրել։ Նա, անշուշտ, մեծ գիտնական էր, որ իր ուժանակը հորինել էր գուցե և բարի նպատակներով... Այսինքն, այդ ահռելի ուժի պայթուցիկը կարելի էր օգտագործել լեռնարդյունաբերության, շինարարության և այլ խաղաղ նպատակների համար։ Երբ նրան մեղադրել են, թե դա մասսայական բնաջնջման զենք է, նա պատասխանել է.

«Իմ դինամիտային գործարաններն ավելի շուտ վերջ կտան պատերազմներին, քան ձեր բոլոր կոնգրեսներն ու համաժողովները։ Այն օրը, երբ երկու բանակները մի վայրկյանում կոչնչացնեն միմյանց, բոլոր քաղաքակրթված ազգերը սարսափահար կցրեն իրենց բանակները»։

Միամիտ էր, արդյոք, մեծ գիտնականը, թե՞ ուզում էր իրեն մխիթարել ինքնաճնդնչմամբ... Հավատում էր մարդկության հավաքական բանականությանը, թե՞ խղճի ինքնապաշտպանական բնազդին։ Եթե ապրեր մինչև համաշխարհային պատերազմը, մինչև Հիբոսիմայի և Նագասակիի ողբերգությունը... Եթե քայլեր պատերազմի դարի բավիղներով, երբ գերտերությունների արհամարհանքը մարդկության հանդեպ գումարվել էր բնության նկատմամբ շարունակաբար կատարվող ծանր ոճրագործություններին, երբ 20-րդ դարի մտքի գիգանտները մեկը մյուսի ետևից հորինում էին իրենց հանճարեղ ու զարհուրելի գյուտերը, որոնք Հողա-գունդը հետզհետե դարձնում են վիրավոր, անպաշտպան, խոցելի և **բնապահպանական Աղետը այլևս անխուսափելի...**

Ինչևէ։

Դառնանք նորից **Նոբել ընտանիքին**։

Էմանուել Նոբելի մյուս որդին՝ **Լյուդվիգ Նոբելը** Պետերբուրգում հոր ստեղծ

Լյուդվիգ Նոբել

տանում, իսկ այնուհետև՝ Շվեդիայում։

Ահա, այս ընտանիքը մահացու զենքը դարձրեց ավելի մահացու, ամենուր հիմնեց նրա արտադրանքը, աշխարհը լցրեց պայթուցիկ ռումբերով, իսկ հետո խաղաղության ամրապնդման համար մրցանակ սահմանեց։

19-րդ դարի ՄՅՈՒՄ ԳՅՈՒՏԵՐԸ

Իսկապես, 19-րդ դարը մեծ հայտնագործությունների դար էր։

Գերմանացի ֆիզիկոս **Յուստուս Լիբի** գյուտարարը գյուղատնտեսության մեջ ներդրեց ագրոքիմիան։

Անգլիացի գյուտարար **Ջորջ Ստենսոնը** 1825 թվականին երկաթյա ռելսի վրա դրեց իր կառուցած առաջին **շոգեքարշը**։

Ամերիկացի գյուտարար **Ռոբերտ Ֆուլտոնը** առաջին **շոգենավի** հեղինակն է։ 70-ական թվականներին Լիվերպուլից Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ օվկիանոսը 27 օրվա փոխարեն կարելի էր անցնել 7-8 օրվա ընթացքում։

Յոզեֆ և Էտյեն Մոնգոլֆները փորձարկեցին իրենց **օդապարիկը**։ Խոշորագույն գիտնական ֆիզիկոս, քիմիկոս, էլեկտրամագնիսական դաշտի մասին ուսմունքի հիմնադիր **Սամուել Մորզեն** հայտնագործեց էլեկտրամագնիսական **հեռագրական ապարատը** և մինչև այժմ օգտագործվող **հեռագրական կոդը**, որը կոչվում է իր՝

Մորզեի անունով։

Ռուս քիմիկոս **Դմիտրի Մենդելեևը** հայտնաբերեց **տարրերի պարբերական համակարգը**։

1895 թվականին գերմանացի տաղանդավոր ֆիզիկոս **Վիլհելմ Կոնրադ Ռենտգենը** գտավ **X-ճառագայթը** և ստեղծեց առաջին **ռենտգենյան խողովակները**։ Այս հայտնագործությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ ատոմի և մյուս կառուցվածքների ուսումնասիրության համար։ Կիրառվեց բժշկության, գիտության

Նոբելյան մրցանակի ոսկե մեդալը

Վիլհելմ Կոնրադ Ռենտգեն

ու տեխնիկայի շատ բնագավառներում:

Վիլհելմ Կոնրադ Ռենտգենը Նոբելյան մրցանակի առաջին դափնեկիրն է:
Ռենտգենն ասել է, որ իր գյուտը պատկանում է մարդկությանը և հրաժարվել է պատենտից: Մեծ մարդասերը զայրույթով մերժել է **X-ճառագայթը** զինվորական նպատակներով օգտագործելու **Վիլհելմ Երկրորդ կայսեր** առաջարկը:

19-րդ դարը նաև բժշկության ասպարեզում կատարվող հայտնագործությունների ժամանակ էր: Շատ հիվանդություններ էին բացահայտվում և ստանում իրենց դեղամիջոցները: Շարունակ կարելի է թվարկել 19-րդ դարի գիտական հայտնագործությունները, սակայն չկարողանալ լրացնել նրանց փոքրիկ ցանկն անգամ: Ուրեմն, փորձենք ավարտել սա կախման կետերով, ավելացնելով սակայն, թե 19-րդ դարը ոչ միայն գիտության ասպարեզի հայնագործումների փայլուն ժամանակաշրջանն էր, այլ նաև...

19-րդ դարը Երկրագնդի անհայտ անկյունները բացահայտելու, «սպիտակ կետերը» հայտնաբերելու ժամանակն էր: 19-րդ դարը խիզախ ճանապարհորդների դարն էր, նրանց մեծագույն հայտնագործությունների ժամանակը:

Մենք չենք մոռացել, թե ինչպես 15-17-րդ դարերում եվրոպական ճանապարհորդները կատարեցին աշխարհագրական մեծագույն բացահայտումներ: **Կոլումբոսը** հայտնագործեց Ամերիկան, **Յոկաստան** տանող շուրջաֆրիկյան ճանապարհը բացեց **Վասկո դա Գաման, Մագելանը** կատարեց առաջին շուրջ-երկրյա նավարկությունը... Հայտնաբերվում էին նոր երկրներ, գաղութացվում, կոդոպտվում ու շահագործում էին...

Սակայն այս հայտնագործությունները կատարում էին նրանք, ում խորթ էին հարստության կուտակումի շահամուլական նպատակները կամ գաղութատիրական իշխանության վարկն ու հեղինակությունը: Այս խիզախ ճանապարհորդները դուրս էին գալիս թափառումների՝ հանում իմացության կամ, թերևս, հանում ռոմանտիկ արկածների: Նրանք նավարկում էին օվկիանոսների փոթորկածին ու մշուշապատ անհայտ հեռուներում, Աֆրիկայի անանցանելի ջունգլիներում ուղիներ հարթում, մխրճվում Անտարկտիդայի և Արկտիկայի հավերժական սառցաներ հարթում, մխրճվում հզոր անապատների ավազների մեջ՝ հասկանալու պատ խորշերը, թաղվում հզոր անապատների ավազների մեջ՝ հասկանալու համար իրենց էության անծանոթ այդ կանչի իմաստը, բացահայտելու համար **Երկրագունդ** կոչվող **Սֆինքսի** զարմանալի, խորախորհուրդ գաղտնիքները, նայելու նրա գաղտնիքներից անդին և տեսնելու այն **Կարևորը**, որը փնտրում ու չեն գտնում սովորական կյանքի, առօրեական կենցաղի չափված-ծեղված հարաբերությունների բավիղներում շփոթված **Երագողները: Որովհետև չի կարելի խիզախել հեռանալով դեպի անհայտություն, եթե Ոգին չի սնվում Երագանքի հասուն պտուղով:** Նրանք տարբեր մասնագիտությունների գիտնականներ էին, նավորդներ, ճանապարհորդներ, ովքեր շատ հաճախ ճանապարհ էին ընտրում իրենց պետությունների հովանավորությամբ կազմակերպված արշավախմբերով, որովհետև այդ պետությունների իշխանություններին հետաքրքրում էին նոր հայտնաբերվածի հարստությունները: Բայց ինչ էլ որ լինեք վերջնական նպատա-

կը՝ նրանց օգնությամբ Աշխարհի քարտեզը կատարելագործվեց, անծանոթ ժողովուրդներ ճանաչվեցին, անծանոթ բուսական ու կենդանական, անծանոթ մարդաբանական, ազգագրական հայտնաբերումներ կատարվեցին:

Որքան սքանչելի գրքեր են գրվել այս խիզախ ճանապարհորդների և նրանց հայտնագործությունների մասին: Գրքեր՝ որոնք մի ամբողջ հարյուրամյակ ոգևորելով և խիզախության դասեր տալով պատանիներին՝ ոչ երևակայական, այլ բացառապես իրական ճանապարհորդների ազնիվ ու քաջ կերպարները բացահայտեցին:

21-րդ դարի մարդը, որի համար այլևս չկան Երկրագնդի չբացահայտված անկյուններ, սեփական բացահայտումների երագանքն ուղղել է տիեզերք: Սակայն, եթե չլինեին 19-րդ և 20-րդ դարերի հայնագործումները, 21-րդ դարի մարդը չպետք է կարողանար հայացքը հառել տիեզերքին:

Ողորմի անցյալի խիզախներին և բարեմաղթանքներ նորերին:

ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

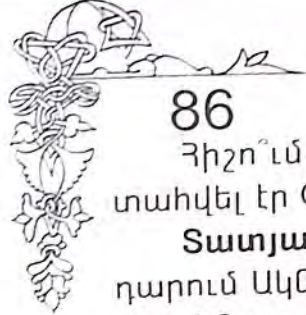
Այսպես ուրեմն, բոլոր իմաստներով 19-րդ դարը եվրոպայի համար մեծ առաջադիմությունների ու զարգացումների ժամանակ էր: Բայց սա երկսայրի սուր էր: Ջողազուրկ գյուղացի-Քայքայվում էին ու աղքատանում մանր արտադրողները: Հողագուրկ գյուղացիությունը հեռանում էր դեպի խոշոր քաղաքներ և արդյունաբերական մեծ ձեռնարկություններում դառնում էր բանվոր:

Նույնը կատարվում էր նաև Հայաստանում: Բայց, որովհետև Հայաստանում չկային արդյունաբերական խոշոր քաղաքներ՝ ծայր էր առել մի նոր ձևի գաղթա-կանություն: Հայրենի միջավայրից հեռացածները, քիչ թե շատ վաստակելու համար կուտակվում էին օտար քաղաքներում, որտեղ նախկին համբալ-պան-դուխտները դառնում էին բանվոր-պանդուխտներ:

Բայց միայն սրանք չէին: Օտար քաղաքներում լայնածավալ գործունեություն էին ծավալել նաև հայ արդյունաբերողները:

Ինչո՞ւ ոչ Բուն Հայաստանում: Որովհետև Օսմանյան կայսրությունն ինքը գտնվում էր առաջադիմության խորին անգիտության մեջ: Բայց, այնուամենայնիվ, Թուրքիայում առաջին գործարաններն ու ֆաբրիկաները հիմնադրողները եղան հայերը: Գիտենք, որ հայ վաճառականությունը և՛ եվրոպայի, Եգիպտոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Կիլիկիայի, և Սև ծովի հարավային շրջանների խոշոր քաղաքներում հիմնել էր առևտրական տներ: Ելնելով ժամանակի պահանջից՝ այդ առևտրական տներից շատերը միավորվելով դառնում էին խոշոր առևտրական Սիւրբյուրներ և Ընկերություններ, որոնց շնորհիվ Արևմտահայ առևտրական կապիտալը հետզհետե շրջանառության ոլորտից անցնում էր արտադրության ոլորտ: Եվ սրա շնորհիվ հայերը սկսեցին գործարաններ կառուցել Թուրքիայում, հատկապես Ստամբուլ դարձած Կոստանդնուպոլսում, որտեղ 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներում ապրում էր 250-300 հազար հայ:

...Մի քանի խոսք **Տառյան** ընտանիքի մասին, որն ըստ եվրոպական չափանիշների՝ այստեղ դարձել էր առաջին արդյունաբերողը:

Հիշո՞ւմ եք. իր տեղում պատմել ենք **Տատյան** ընտանիքի մասին. որին վստահվել էր Օսմանյան կայսրության արքունի վառողապետի պաշտոնը:

Տատյանների նախահայրը՝ արհեստավոր **Մահտեսի Առաքել-Տատը**, 18-րդ դարում Ակնի Ապուլեխ գյուղից գաղթում է Կոստանդնուպոլիս: Եվ 18-րդ դարի վերջին արդեն ամիրայի կոչումով Թուրքիայի հայտնի պետական գործիչներից էր, որ նշանակվել էր արքունի վառողապետի պաշտոնում:

Այս պաշտոնը դրամահատարանի տնօրենի պաշտոնի նման, որը վարում էր **Տուգյան ամիրան**, անչափ պատասխանատու պաշտոն էր: Փաստորեն, արքունիքում այս երկու կարևոր և պատասխանատու պաշտոնները գտնվում էին հայերի ձեռքին: 75 տարի **Տատյան** գերդաստանի ժառանգները չղաղարելով արքունի վառողապետի պաշտոնը վարելուց՝ հիմնադրեցին և ղեկավարեցին Թուրքիայի զենքի արտադրության, դրանց հետ միասին՝ թղթի և բանակի հանդերձավորման գործարանները:

Սիմոն բեյ Տատյան

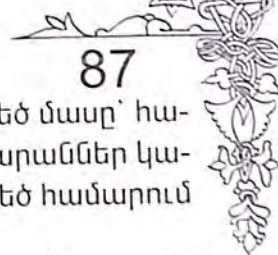
Օհանես բեյ Տատյան

Բողոս բեյ Տատյան

Տատյանները երբեք չմոռացան, որ իրենք հայեր են: Այս գերդաստանի միջոցներով կառուցվել են Այստեֆանոյի և Մաքրիգյուղի Հայոց եկեղեցիները, հովանավորվել պոլսահայ շատ մտավորականներ: **Ներսես Տատյանը** եղել է առաջնակարգ ճարտարապետ և **Պալյան** ճարտարապետների հետ կառուցել նոր ժամանակների Կոստանդնուպոլիսը: **Տատյանները** եղել են բազմակողմանի զարգացած մտավորականներ, տիրապետել են եվրոպական մի քանի լեզուների, թղթակցել են ֆրանսիական կենտրոնական թերթերին: Նրանք մինչև 20-րդ դարի սկիզբը մեծ ազդեցություն են ունեցել թուրքական արքունիքում և մեծապես օգտակար են եղել հայ համայնքին՝ եկեղեցուն, աղքատախնամ հիմնարկներին, դպրոցներին, մշակույթին: Նրանք մշտապես նյութական միջոցներ են տրամադրել **Մխիթարյան Միաբանությանը**: Ուսումնասիրողները սուլթան Մահմուդի գահակալության շրջանը անվանել են «**Տատյան դար**»: Ի դեպ, **Տատյան** գերդաստանի ամառանոցում է ստորագրվել 1878 թվականի Սան Ստեֆանոյի ռուս-թուրքական պայմանագիրը, որի մասին իր տեղում դեռ կպատմենք:

Սակայն միայն **Տատյանները** չէ, որ հիմնեցին գործարաններ: Կայսրության մայրաքաղաքում և ծովափնյա վայրերում մեկը մյուսի ետևից բացվում էին ժա-

մանակակից սարքավորումներով գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, մեծ մասը՝ հայերի շնորհիվ: Հայ արդյունաբերողները հետզհետե սկսում են գործարաններ կառուցել նաև Բուս Հայաստանում, որոնց արտադրած ապրանքները մեծ համարում ունեին երկրից դուրս:

Այսպես. Կարինում հայերը պատրաստում էին նուրբ փորագրերով հրաշալի կողպեքներ, Վանում արտադրում էին սքանչելի ոսկյա և արծաթյա իրեր, Մուշում՝ ոսկեզօծ զարդանախշերով կճուճներ: Խարբերդի գորգերի մասին ասում էին. «**Մարդ կզարմանա, թե ինչպե՞ս կը յաջողին այդչափ գեղեցիկ ու պատշաճաւոր եղանակով իրարու յարմարեցնել բազմազան երանգներն, զորս իրենք կը ներկեն՝ գործածելով զուտ տեղական բույսեր և հանքեր**»:

Այս գորգերի մեծ մասն արտահանվում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ:

Գործարաններում և ֆաբրիկաներում հայ մասնագետների ձեռքով պատրաստված կահույքը, զանազան տեսակի կոշիկները և Ձինգեր մեքենայով կարված ամենատարբեր զգեստները մեծ համարում ունեին նույնիսկ Եվրոպայում:

Վանում գործում էին հմուտ ժամագործները, որոնց ժամացույցները փնտրված էին ամենուրեք: Այստեղ հիմնվել էին նաև կտավագործարաններ, որտեղ վաճառվում էին աբա, շալ, կտավ, բրդյա նուրբ ամեն գույնի ու զարդերով վեարտադրվում էին աբա, շալ, կտավ, բրդյա նուրբ ամեն գույնի ու զարդերով վեարկուի, տաբատի կտորներ, ամառային հագուստի համար բամբակե գործվածքներ, արխալուղի կտորներ, կանացի ծածկոցներ:

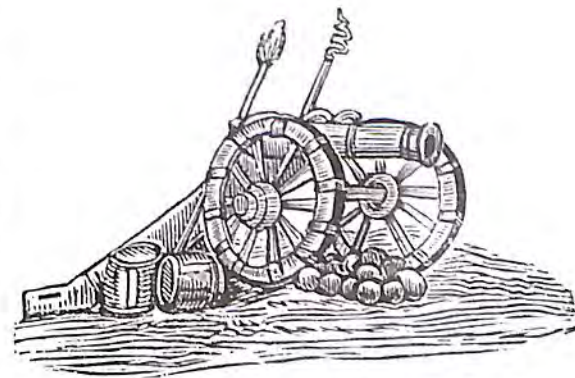
Արաբկիրում մեծ հռչակ էին վայելում մանսույի ձեռնարկությունը, սավանի, սփռոցի գործարանները:

Ամենուրեք հիմնվել էին տեխնիկական նորագույն սարքավորումներով կաշիների ու մորթիների մշակման գործարաններ, կտավագործական, ծխախոտագործական ձեռնարկություններ:

Նույնիսկ Երզնկայում բացվում է լուցկու արտադրություն, որը, սակայն, շուտով փակվում է, որովհետև տուփերի վրա գրված էր՝ «**Լուցկիք Հայաստանի**»:

Թուրքական կառավարությանը այս մակագրությունը սարսափելի զայրացրեց: Հայ արդյունաբերողները Եվրոպայից և Ամերիկայից մեքենաներ ներմուծելով՝ Խարբերդում և Մեզիրեում մետաքսամշակման գործարաններ հիմնեցին: Բայց նաև կառուցեցին մեքենաշինական գործարաններ, որտեղ արտադրվում էին ջրի մեքենաներ, քամիարներ, գյուղատնտեսական զանազան գործիքներ:

Հայ արդյունաբերողները հիմնեցին նաև Ձեյթուն-Բուռնի հրամոթներ արտադրող գործարանը, որտեղ տեղադրված էին եվրոպական մեքենաներ և գործում էին տեղական երկաթահանքերի հումքով: Այս գործարանն ուներ 3500 բանվոր՝ մեծագույն մասը՝ հայեր:

Տնտեսապես քայքայված գյուղացիները գաղթում էին դեպի այս քաղաքը՝ որտեղ գործարաններ կային: Գաղթում էին հատկապես Ստամբուլ: Միայն 19-րդ դարի վերջին երեք տասնամյակում արտագնա աշխատանքների դիմեցին Վանի գավառից՝ 38.000, Մուշի գավառից՝ 17.000, Սղերդի գավառից՝ 5.000, Զըղիի գա-

Թուրքիայում և նրա տիրապետության տակ գտնվող
նում աշխատավորների դժոխային կեցությունը նույնն էր թե գյուղերում մնացած
գեղջուկի, թե քաղաքներում ալկամա բանվոր դարձածների համար: Հայ ժողովր-

դի մեծ մասը ապրում էր համընդհանուր հյուծումի գարիուրելի ճակատագրին ենթարկված:

Արևելյան Հայաստանում երկաթուղու անցկացումը և դրան զուգընթաց կառուցվող խճապատված ճանապարհները քիչ ավելի նպաստեցին նրա զարգացմանը:

Ասել, թե ռուսական կապիտալը նպաստեց Հայաստանի զարգացմանը, սխալ է, որովհետև այստեղ ցարիզմը բնավ հակված չէր զարգացման համապատասխան աստիճան ապահովել: Հայաստանն ընդամենը նրա համար Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ հուսալի ռազմադաշտ էր, որտեղ ամեն առիթով կարող էին մարտական նոր գործողություններ ծավալել: Այդ երկիրը, ինչպես դարեր շարունակ եղել էր երկու միմյանց դեմ կռվող օտարների մարտադաշտ, հիմա էլ Ռուսաստանի և Պարսկաստան-Թուրքիայի խախուտ հարաբերությունները ճշտելու, բանակների բախման ամենահարմար ասպարեզն էր:

Սակայն սա քիչ ավելի առավելություն ուներ Արևմտյան Հայաստանի հանդեպ, այն առումով, որ ռուսական կառավարությունը, ոչ էլ օտարերկրացիները չէին խանգարում հայ դրամատերերին գործարաններ ու ֆաբրիկաներ ստեղծել:

Արևելյան Հայաստանում հայերը առաջինը միջոցներ ներդրեցին լեռնային արդյունաբերության մեջ: Սակայն շուտով իրենց կապիտալով հայտնվեցին նաև օտարերկրացիները. Գետաբեկի պղնձահանքերում գերմանացիները, Ախթալայում՝ ֆրանսիացիները: 1887 թվականին ֆրանսիացիների «**Ախթալայի հանքերի ընկերությունը**» վարձակալեց նաև Ալավերդու պղնձահանքերը:

Իսկ Ղափանում «**Սյունիք**» պղնձածուլական գործարան կառուցեց **Սելիք-Ազարյանը**:

19-րդ դարի վերջին քառորդում արդեն՝ Արևելյան Հայաստանը պղնձարտադրությամբ առաջ անցավ Ռուսաստանի մի քանի շրջաններից:

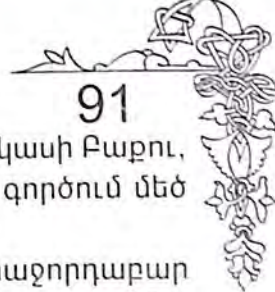
Արարատյան դաշտում հիմնվեցին բամբակագտիչ ձեռնարկություններ, որոնց արտադրանքն ուղարկվում էր Ռուսաստան:

Շուշիի, Նախիջևանի, Երևանի գործարաններում մշակված մետաքսաթելը և կաշվեղենը նույնպես ուղարկվում էր Ռուսաստան:

Այստեղ-այնտեղ բացվել էին օղեթորման և գարեջրի գործարաններ, իսկ 1887 թվականին **Ն. Թաիրյանի** կապիտալով բացվեց Երևանի հայտնի կոնյակի գործարանը:

Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում աշխատում էին մետաղամշակման, գյուղատնտեսական գործիքների, ատաղձագործական, զինագործական, գորգագործական, կառքերի, ֆուրգոնների ու սայլերի պատրաստման ու վերանորոգման արհեստանոցներ:

Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի վերջին երեսնամյակում արդեն մտել էր ժամանակակից արդյունաբերության տիրույթները: Սակայն այն չէր համապատասխանում հայ ձեռներեցի կարողություններին: Այդ կարողությունները չափից ավելին էին, և այն փնտրում էր զարգանալու ու բարգավաճելու իր ասպարեզը:

Այդ ասպարեզը հայրենիքից դուրս էր: Այդ ասպարեզը Անդրկովկասի Բաքու, Թիֆլիս և այլ քաղաքներում էր: Հայ արդյունաբերողի կայացման գործում մեծ դեր է խաղացել Բաքուն իր նավթով:

19-րդ դարի վերջին 30-ամյակում Ապշերոնյան թերակղզում հաջորդաբար շահագործման են հանձնվել նավթաբեր տարածքները: Եվ հայերը այս տարիներին ընթացքում, մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, ունեին 155 նավթահոր, այն դեպքում, երբ մյուս ազգերի արդյունաբերողները՝ ռուսներ, եվրոպացիներ և այլն, միասին ունեին 140 նավթահոր:

...Հիշենք նավթաբեր այս տարածքի պատմությունը: Այն մանրամասն իր տեղում պատմել ենք, սակայն, կարծում են, հիշեցումը անհրաժեշտ է:

Անանիա Շիրակացին իր «**Աշխարհացույց**» գրքում Հայոց տարածքների մասին գրելիս հաղորդում է, որ Փայտակարանը Հայոց տասնմեկերորդ աշխարհն էր և ուներ տասներկու գավառ: Փայտակարան աշխարհով Հայաստանն իր արևելքով հարում էր Կասպից ծովին և եղել է Հայոց արքունիքի ձմեռանոցը: Իր բարեհամբավ կլիմայով հարյուրավոր տարիներ շարունակ Մուղանի դաշտի հարուստ արոտավայրերը, հատկապես՝ վայրի գարիով, շատ հարմար էին արքունիքի զորքերի ձմեռային հանգստի համար: Փայտակարանի անտառների փայտով կառուցված նավակները ծեղքում էին Կասպյան ջրերը և նրա բարիքները հորդառատ գետերով հասցնում էին Հայոց միջնաշխարհ: Փայտակարանի լեռների ժայռազետերով հասցնում էին Հայոց միջնաշխարհ: Փայտակարանի լեռների ժայռապատկերներում մնացել են այդ նավակների պատկերները: Նրանք փորագրվել են այն ժամանակներում, երբ այս կողմերի տերերը հայեր էին:

Հայերն այստեղ կառուցել են ջրանցքներ ու ամբարտակներ, որոնք դանդաղորեն ավերվել են, երբ այլևս Փայտակարանը չէր պատկանում նրանց, այլ գտնվում էր Ատրպատականի կազմում և արդեն արաբների արշավանքների ժամանակ վերածվել էր ավերակների:

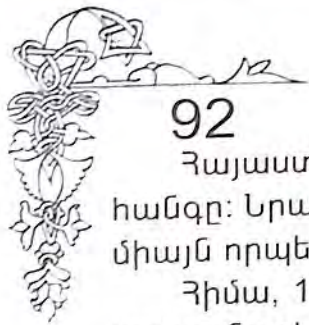
Թե Փայտակարան աշխարհում հատկապես որ հեթանոս աստվածներին են պաշտել՝ հայտնի չէ, բայց նրա 12 գավառներով մեկ սփռված են եղել նրանց պաշտամունքի տաճարներն ու բազիլիկները. Յոթնփորական Բագինք, Բագավան, Հրաքոտ, Սպանդարատ: Կողք կողքի գտնվող սրբավայրերը եղել են կրակի, ջրի, Սանդարամետ գետնաշխարհի կարևոր պաշտամունքի տեղերը:

Հայոց ավանդույթներից մեկը պատմում է, որ վրկանա՝ Կասպից ծովի մեջ Փայտակարան նույնանուն քաղաքի դիմաց կրակի սյուներ են վեր խոյացել: Կրակի և ջրի միասնական պաշտումը սրա պատճառով է: Ծովի ջրերից դուրս խոյացող կրակները նավթի հզոր շատրվաններ են եղել, որոնք մեկ անգամ բոցավառվելով այլևս չեն հանգել:

Ավանդությունն ասում է, որ այս կրակի ահռելի բարձրության հզոր սյուները յոթն են եղել:

Հնագույն հայերի պաշտամունքային պատկերացումների համար, որտեղ խտանում է բնապաշտության մեծ գորովանքը, անշուշտ, այս տեսարանը տապալորիչ պիտի լիներ:

Ի դեպ, Յոթնփորական Բագինի տեղում է եղել Հայոց այն հին քաղաքը, որն այժմ կոչվում է Բաքու:

Հայաստանը 428 թվականին կորցրեց իր տասնմեկերորդ Փայտակարան մահանգը: Նրա պատմության շարունակությունն իր տեղում պատմել ենք: Այսքանը միայն որպես հիշեցում:

Հիմա, 19-րդ դարի վերջին երեսնամյակի այս Բագին-Բաքու թաղաքի նավթարդյունաբերության մեծագույն մասը պատկանում էր հայ արդյունաբերողներին:

Նորել ընտանիքի դրամագլուխը Բաքվում կազմում էր 15 միլիոն, **Ռոտշիլդի-նը**՝ 6 միլիոն ռուբլի: **Ալեքսանդր Մանթաշյանին** անցնում էր 22 միլիոն ռուբլուց, **Միրզոյան** եղբայրներին՝ 3 միլիոն էր, **Եղիազարյաններին**՝ 2 միլիոն: Բաքվից Բաթումի և այնտեղից էլ դուրս նավթի արտահանությամբ զբաղվող 18 ձեռնարկություններից 5-ը պատկանում էր հայերին, մնացածը՝ ռուսներին, եվրոպացիներին, վրացիներին և մյուսներին:

Բաքվի հին նավթահորերը

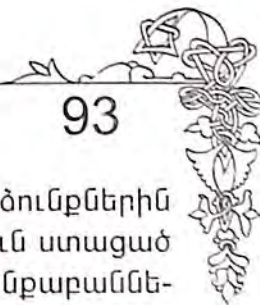
կուտակած կապիտալները շրջանառության մեջ էին դնում կալվածքներ գնելով և գործարաններ կառուցելով՝ հիմնականում քարյուղի գտման գործարաններ: Նավթարդյունաբերող գործարանատերեր էին **Միրզոյան** ընտանիքը, **Լիանոսյանը**, **Ղուկասյան** եղբայրները:

1888 թվականին հիմնվեց «**Բաքվի քարյուղի արդյունաբերողների միությունը**», որի նախագահ է ընտրվում **Պողոս Ղուկասյանը**:

Ղուկասյանները Բաքվում հիմնել էին մի քանի ձեռնարկություններ, Կասպից ջրնուղ կայանը՝ բազմաճյուղ խողովակաշատ ցանցով, որը քաղաքին մատակարարում էր անհրաժեշտ քանակությամբ ջուր, Բաքվի մեքենաշինական հսկա գործարանը, որը մեքենաներ ու հորատող սարքեր, խողովակներ էր պատրաստում Կովկասի արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար, էլեկտրամեքենաշինական գործարանը և այլն:

Ղուկասյան եղբայրները հմուտ ճարտարագետներ էին, տնտեսագետներ ու տաղանդավոր կազմակերպիչներ: Նրանք իրենք էին վարում իրենց գործերը և սիրում էին ի օգուտ հայրենակիցների՝ բարեգործությամբ զբաղվել: Բաքվում նրանք հիվանդանոց կառուցեցին, իսկ իրենց ծննդավայր Շուշիում, ի հիշատակ իրենց քրոջը՝ «**Մարիամ Ղուկասյան**» օրհորդաց դպրոցը, նրան տրամադրելով **Ղուկասյան** գերդաստանի պապենական մեծ տունը և 50 հազար ռուբլի՝ դպրոցական ծախսերի համար:

Ավետիս Ղուկասյանը իր ողջ անշարժ կայքը և 500 հազար ռուբլի կտակեց էջմիածնի եկեղեցուն: Իսկ **Արշակ Ղուկասյանը** իր ողջ ունեցվածքը՝ 8 միլիոն ռուբլի, կտակել էր իր ժողովրդի կրթական և մշակութային գործին ի նպաստ: Սակայն նրանց մահից անմիջապես հետո Բաքվում եղբայրների ողջ ունեցվածքը՝ դրամը, արժեթղթերը, անշարժ կայքը յուրացվեց: Հայությունն այսպես զրկվեց նաև այս ժառանգությունից: Գիտենք, թե որքան էր զրկվել մինչև այդ և դեռ որքան

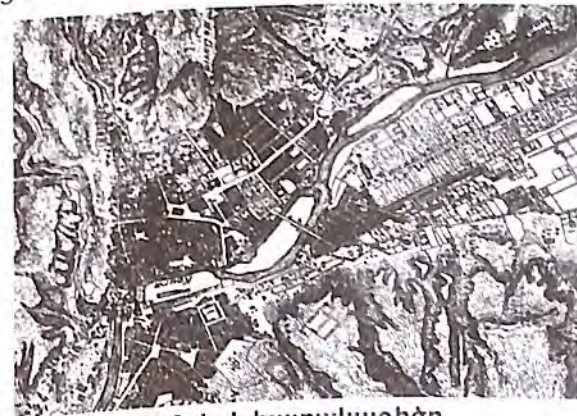
էր զրկվելու:

Բաքվում նավթարդյունաբերությունը ժամանակի ընթացքում բարձունքներին հասցրեցին ոչ միայն մեծահարուստները, այլ նաև բարձր կրթություն ստացած հայ ճարտարապետներն ու ճարտարագետները, շինարարները, հանքաբանները, քիմիկոսները, էլեկտրագետները, մեքենաշինարարները: Բազմաթիվ անուններ, որից հիշենք մի քանիսին միայն. **Հայկ Գյանջունցյան, Միքայել Ալիբեգյան, Ստեփան Թաղիանոսյան, Սեդրակ Տեր-Գաբրիելյան, Կոստանդին Խատիսյան**: Նրանցից շատերը զբաղվում էին նաև մշակութային գործունեությամբ:

Խատիսյանի ջանքերով և միջոցներով կազմակերպվեց «**Բաքվի հայոց մշակութային միությունը**», որն ուներ գրական, հրատարակչական, կրթական, թատերական մասնաճյուղեր: Այս միությունը Բաքու էր հրավիրում ոչ միայն հայ նշանավոր դերասանների, այլ նաև օտարազգի թատերական խմբերի: **Խատիսյանի** նախաձեռնությամբ Բաքվում բեմադրվեց **Չուխաճյանի «Լեբլեբջի հոր-հոր աղա»** երաժշտական կատակերգությունը:

Բաքուն և Թիֆլիսը կառուցեցին հայերը:

Հայ նավթարդյունաբերողները կառուցում էին ոչ միայն Բաքվում այլ նաև՝ Թիֆլիսում և Անդրկովկասի այլ քաղաքներում: Թիֆլիսում նրանք հիմնադրել ու տնօրինում էին թեթև ու սննդի, կաշվի և էլի ուրիշ ձեռնարկություններ: Մեծահարուստ հայերը կառուցում էին, հարստացնում ու շքեղացնում էին օտար քաղաքները, բայց ոչ իրենց Բուն Հայրենիքը, եթե ոչ Արևմտյանը՝ գոնե Արևելյան իրենց մատչելի Հայաստանը: Նրանք ապրում էին Բաքվում, Թիֆլիսում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Դոնի Ռոստովում և Ռուսաստանի ինչ-որ քաղաքներում՝ իրենց կապիտալները ներդնելով նրանց բարգավաճման ու զարգացման ընդհանուր գործի մեջ:

Թիֆլիսի հատակագիծը
19-րդ դարի կեսին

Տեխնիկական բարեփոխումների ուժով բարգավաճող կապիտալիզմը հրապարակ էր հանում ոչ միայն կորովի հայ արդյունաբերողներին, այլ նաև նրանց, ում հարստությունը իրենց ձեռքեղի ուժն էր միայն: Նրանք հայ գյուղացիներն էին, որոնք բանվորներ էին դարձել:

Բաքվի նավթարդյունաբերության և մեխանիկական գործարաններում աշխատող հսկայաքանակ բանվորների կեսից ավելին Արևմտյան Հայաստանից էին: Ոչ լրիվ հաշվառված մի կտոր հաց փնտրող գեղջուկն ու արհեստավորն էին: Ոչ լրիվ հաշվառված մի գյուղերից գաղթել էր 80 հազար մարդ:

Նրանք հասել էին այստեղ՝ ենթարկվելու համար ուրիշ մի ձևի տանջալից շահագործման: Շատ երկար էր աշխատանքային օրը, ցածր՝ վարձատրությունը, համախիթար՝ կենցաղային պայմանները: Աշխատանքային օրը 14 ժամ էր, վարձատրությունը՝ ամսական 14 ռուբլի:

Ռուսական «Նովոյե օբոգրենիե» թերթը գրել է.

«Առանձնապես վատ էին բանվորների կացարանները: Դրանք մեծամասամբ լուսամուտից զուրկ, մեկ դռնով, երբեմն էլ առանց դռան, մի կլոր անցքով միայն գետնախորշեր են: Վեց արշին երկարությամբ և 2 1/2 արշին բարձրությամբ այդ գետնախորշերում տեղավորված են 10-12 մարդ: Ամռանը բանվորները պառկում են դրսում, ձմռանը կամա թե ակամա հարկ է լինում իրար վրա կուտակվել գետնախորշերում... Բանվորների մեջ չափազանց մեծ են մահացությունները... Բանվորները զրկված էին ամենատարրական իրավունքներից»:

Նրանք՝ բնության, հողի քաջառողջ զավակները, դատարկելով Յայրենիքը իրենց կարևոր ներկայությունից՝ մեռնում էին հագարներով:

Գյուղացին դառնալով բանվոր՝ չէր ազատվում չարքաշ գոյակերպից:

Այսպես. Յայաստանը գրեթե դուրս էր մնում հայ արդյունաբերողի կապիտալ ներդրումներից: Սակայն այն անուղղակի կերպով նպաստում էր, որ Յայրենիքը դատարկվի իր ամենակենսունակ ուժից:

Յայոց, ամեն առունով, անուրանալի հարստության շնորհիվ կառուցվեցին Թիֆլիսն ու Բաքուն: Երբ գա ժամանակը, կառուցողների գործերի վրայից կխլվեն նրանց անունները: Ցավալի է մտածել, թե աշխարհով մեկ ցրված հայ կապիտալը եթե հավաքվեր ու գործի դրվեր Բուն Յայաստանում, ինչպիսին կլինեին այն... Թերևս, այնքան պաշտպանված, որ հնարավոր չէր լինի նրան տալ սպանդի երախը: Յեռվից հեռու դատողություններ անելը թերևս դուրսին է... Եիշտ է, 19-րդ դարը մեծ փոփոխությունների դար էր, և հայ ժողովուրդը նրա վերջին 30-ամյա ժամանակահատվածում դեռ չգիտեր, թե ինչ անակնկալների առջև կհայտնվի: Բայց, միևնույն է, հայրենի հողի վրա նետած սերմը կարող էր ուրիշ պտուղներ տալ:

Սակայն, այնուամենայնիվ, հայ արդյունաբերողները աշխարհի ամենատարբեր անկյուններից, ով ինչպես կարողացել է, օգնել է հայությանը:

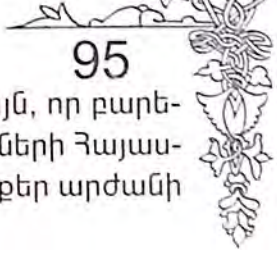
Գիտենք, որ սկզբում, իրենց վաստակի չափով ու իրավունքով հայ վաճառականական դասը ղեկավարել է Յայոց ազգային գործերը իբրև ազդեցիկ խորհրդական ու ծրագրող: Կարգավորել դիվանագիտական հարաբերություններ, կաթողիկոսական ընտրություններ, դեսպանությունների աշխատանքներ:

«Յովիտ» գրական շաբաթաթերթի համարներից մեկում կարդում ենք.

«Ոչ ո՞ք կարող է ուրանալ, թե հայ վաճառական դասը դարերի ընթացքում պահպանել, կենարար սնունդ է մատակարարել հայկական շատ հաստատություններին, որով ապրել, աճել են նրանք ու պահպանել հայությունը...»:

19-րդ դարում ասպարեզն արդեն արդյունաբերողներին էր և նրանք էլ, ինչպես ժամանակին վաճառականությունը, կարողանում էին օգտակար լինել հայությանը՝ ով որքան հնարավոր էր համարում այդ:

Ո՞վ է առարկում: Խոսքը բնավ էլ բարեգործության մասին չէ: Խոսքը մինչև 19-րդ դարի վերջը Աշխարհի բոլոր միջօրեականներում կուտակված հայերի

կապիտալի մասին է, որը կորսվել է Բուն Յայրենիքի համար: Իսկ այն, որ բարեգործել են, գիտենք: Որքան օրինակներ ենք բերել «Բոլոր ժամանակների Յայաստանի» պատմության էջերը գրելիս... Յիշենք նաև երկու-երեքին, ովքեր արժանի են իրենց անձով, խրախուսելի՝ իրենց գործերով:

ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՆԱՍԱՐՅԱՆ

Մկրտիչ Սանասարյան

Խաչատուր Դադայանը իր «10 կապիտալիստ» գրքում գրում է.

«Լույս հոգի այս մարդու ամբողջ կյանքն անցավ Ավետարանի սրբազնագիր նշանաբանի ներքո. «Մի գիտասցե ծախք զինչ գործի աջքո»: Նա պատկանում էր ազգանվեր հայկազունների այն աստղաբույլին, որի վերցնող բերող ծախք ձեռքը չիմացավ, թե ինչ է անում բաժանող-տվող աջը:

Մկրտիչ Սանասարյանի գերդաստանը Վանից էր եկել Թիֆլիս: Ուներ Ներսիսյան դպրոցի կրթություն և եկել Թիֆլիս: Մասնակցելու համար ռուս-գինվորական էր դարձել՝ մասնակցելու համար ռուս-պարսկական, ռուս-թուրքական պատերազմներին, ար-

ժամանալով Սբ. Գևորգի շքանշանին: Վերադարձվել էր, պաշտոնաթող եղել և 1849 թվականին տեղափոխվել Սանկտ-Պետերբուրգ, որտեղ էլ ապրել էր մինչև իր կյանքի վերջը:

Ասում են՝ նա մեծահարուստ էր դարձել իր ծառայության ընթացքում գինվորական բարձր թոշակը խնայելով և **«Կովկաս և Մերկուրիոս»** շոգենավային ընկերության մասնաբաժիններ գնելով: Սա Ռուսաստանի ամենախոշոր գետային ընկերությունն էր, որի նավերը Վոլգայով մտնում էին Կասպից ծով և հասնում Պարսկաստան:

Սանասարյանը տաղանդավոր տնտեսագետ էր, որի շնորհիվ, ի վերջո, ընտրվեց ընկերության տնօրեն: Եվ ընկերությանը մատուցած ազնիվ և բանիմաց ծառայության համար վարչական խորհուրդը իր նավերից մեկը անվանեց **«Նիկիտա Սանասարով»**, Մկրտիչ Սանասարյան: Իսկ Պարսից շահը ռուս-պարսկական առևտրական բարգավաճման համար նրան պարգևատրեց երկրի **«Շիրի խուրշիդ»**՝ Արև և Առյուծ բարձրագույն շքանշանով:

Սակայն միայն այս չէր: Սանասարյանը փայաբաժիններ ուներ արդյունահանող բազմաթիվ ընկերություններում:

Մկրտիչ Սանասարյան մեծահարուստ հայի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցավ հանդիպումը **Կարապետ Եզյանի** հետ:

Յիշենք, թե ով էր **Եզյանը**:

Կարապետ Եզյանը 19-րդ դարի լավագույն հայ պատմաբան բանասերներից մեկն էր, ազնվական, Ռուսական կայսրության արքունիքի գաղտնի խորհրդական: Ծնվելով Մոսկվայում, սովորելով Մոսկվայում, ավարտելով Լազարյան

ճեմարանը, ապա Պետերբուրգի համալսարանի արևել-
յան լեզուների բաժինը, պաշտոնավարելով ներքին
գործերի, ապա Լուսավորության նախարարություննե-
րում՝ նա որպես գիտնական ամբողջությամբ նվիրվեց
Հայագիտությանը: Գրվեց «**Հին Հայաստանի ներքին
կյանքը**», «**Պետրոս Մեծի հարաբերությունները հայ
ժողովրդի հետ**» ուսումնասիրությունները, որոնցից, իր
տեղում, շատ ենթ օգտվել այդ շրջանի պատմությունը
գրելիս:

Կարապետ Եզյանը իր հոգու յուրաքանչյուր թրթի-
ռով, ազգասեր-հայրենասերի ողջախոհ մտածումներով
և զգացմունքներով կապված էր Հայոց Աշխարհի բազ-
մադարյան կյանքին և մշակույթին:

Նա ամեն հնարավոր առիթով փորձում էր հայ մեծահարուստներին ներշնչել
հեռավոր Հայրենիքի ոգեղեն վերապրումի ջատագովներից լինել:

Ահա, **Կարապետ Եզյանի** հետ ունեցած իր հանդիպումով է, որ մեծա-
հարուստ **Սկրտիչ Սանասարյանի** ուշադրությունը բացի իր կապիտալի շահե-
կան գործառնություններից՝ սևեռվում է նաև անմիջականորեն իր ազգին
վերաբերվող խնդիրների վրա:

Սանասարյանը սկսում է օժանդակել Կովկասի հայ ուսանողներին կրթա-
թոշակներ տրամադրելով, ոմանց էլ՝ կրթությունը շարունակելու համար արտա-
սահման ուղարկել:

Վանում, որն իր նախնիների երկիրն էր, տեղի «**Սանդխտյան ընկերու-
թյան**» հետ հիմնադրում է Սանդխտյան բարձրակարգ իգական վարժարան և մի
քանի տարի անց կառուցում նոր վարժարանի բարեկարգ շենք: Ի գնահատումն
սրա՝ վարժարանը Սանասարյանի մոր անունով սկսեց կոչվել «**Սանդխտյան-
Մարիամյան**» վարժարան: Դպրոցին կից բացվել էր նաև իգական որբանոց: Դպ-
րոցն ուներ 9 դասարան, 13 ուսուցիչ, 223 աշակերտուհի: Այն գործել է մինչև
եղերական 1915 թվականը:

Սանասարյանը իր միջոցներով դպրոցներ բացել տվեց Վանի գավառի Խա-
ռակունիս և Նուխիի գավառի Նիժ, Վարդաշեն գյուղերում: Օժանդակում է նաև Աթ-
լեջմիածնի Գևորգյան ճեմարանին: Ոչ միայն իր հիմնադրած, այլ նաև ուրիշ շատ
հայկական դպրոցների անվճար տրամադրում էր գրականություն և հովանավո-
րում գրքերի, դասագրքերի, ձեռնարկների հրատարակումը:

Նրա հիմնադրած վարժարաններից հատկապես առանձնանում է Կարինի՝
Երզրումի «**Սանասարյան**» դպրոցը, որը հիմնադրվեց նրա միջոցներով և **Եզ-
յանի** ջանքերով: Վարժարանում կարող էին սովորել գավառական դպրոցն
ավարտած 11-12 տարեկան երեխաները: Գավառից եկած երեխաների համար
դպրոցն ուներ գիշերօթիկ բաժին:

Ուսումնարանն ուներ 9 դասարան, նաև երկու տարվա ծրագրով ուսուցչա-
նոց, մանկավարժական և արհեստագիտական բաժիններ: Դասավանդվել են

Կարապետ Եզյան

մայրենի լեզու՝ աշխարհաբար և գրաբար, պատմություն, աշխարհագրություն,
մատենագիտություն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, տաճկերեն, հանրահաշիվ,
երկսրաչափություն, եռանկյունաչափություն, բնագիտություն, քիմիա, աստղա-
գիտություն, տոմարագիտություն... Մանկավարժական բաժնում հավելվել են
մանկավարժություն, հոգեբանություն, տրամաբանություն, իմաստասիրություն,
մեթոդիկա, դպրոցական առողջապահու-
թյուն առարկաները: Արհեստագիտական
բաժնում սովորել են գավառի պահանջ-
ներին համապատասխան արհեստներ:

Սանասարյան վարժարանը ունեցել
է լաբորատոր սարքավորումներ, գրա-
դարան, հիվանդանոց, դեղատուն, փուռ,
ներկատուն, թանգարան, որտեղ պահվել
են 94 հնագույն ձեռագրեր:

Այս վարժարանը կարող էր մրցել աշխարհի լավագույն դպրոցական հաստա-
տությունների հետ:

Սկրտիչ Սանասարյանը վախճանվեց 1890 թվականին, անգավակ, իր ողջ
հարստությունը կտակելով Հայոց դպրոցներին, իսկ Սանասարյան վարժարա-
նին՝ նաև իր մատենադարանը, ալբոմները, նկարների հավաքածուն, տպագրա-
կան պարագաները:

Նա մեռավ անգավակ՝ Սանասարյան դպրոցի 840 սաներին համարելով իր
զավակները:

Ողորմի բարի մարդուն:

Սանասարյան դպրոցը ապրեց մինչև 1915 թվականը: Նրա սաները իրենց ու-
սուցիչների հետ հոշոտվեցին վարժարանի ավերակների վրա:

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՐԱՄՅԱՆՑ

Միքայել Արամյանց

Նորից պետք է օգտվեմ **Խաչատուր Դադայանի**
«**10 կապիտալիստ**» գրքի Միքայել Արամյանցին
նվիրված գլխից:

«**Միջնադարյան մեր թագավորներից մեկը որո-
շեց քաղաք կառուցել: Շինարարությունն այնքան
թանկ արժեցավ, որ ծախսեց ամբողջ ունեցածքը:
Ապա քաղաքի մուտքի մոտ, բլրի վրա կանգնեցրեց իր
արձանը՝ հասակով մեկ, բաց ափի մեջ մեկ դրամ: Այ-
սինքն ինչ ունեի՝ ծախսեցի, և ահա թե ինչ մնաց ինձ:**

**Միքայել Արամյանցին կպատկերել նույն կերպ,
միայն թե՝ երկու դատարկ ափը պարզած, առանց
որևէ լուծալի: Որովհետև իր միլիոնները տվեց մի
քաղաքի, որին միանտաքար համարում էր իրենը: Այդ**

Կարնո Սանասարյան վարժարան

քաղաքի հիմնական բնակիչները հայեր էին, և նրա մտքով իսկ չէր անցնում, թե կգա մի ժամանակ, երբ Հայոց կապիտալը կխլվի և ազգակիցները կվռնդվեն: Չգիտեմ որ մեղքի համար, բայց սեփական աչքով տեսավ այդ ժամանակները. հարազատ համարված քաղաքը խլեց նրա վիթխարի ունեցվածքը, և մեծագույն հայերից մեկը վախճանվեց ծայր աղքատության մեջ:

Քաղաքի անունն էր Թիֆլիս»:

...Նա ծնվել է Ղարաբաղի Քյաթուկ գյուղում. հայրը տանուտեր էր, մայրը մեղքական տոհմերից մեկի ժառանգուհին: Ավարտելով Շուշիի գավառական դպրոցը՝ նա դարձավ վաճառական Թառումյանի աշակերտը, որը Պարսկաստանում զբաղվում էր կտորեղենի առևտրով: Եվ Պարսկաստան իր այցելությունից մեկի ժամանակ իր խելացի օգնականին իր հետ տանում է Թավրիզ:

Միքայելը երկու տարուց հետո վերադառնում է Թավրիզից ամենայն նրբությամբ տիրապետելով վաճառական արհեստը: Շուշի վերադառնալուց հետո նա որոշ ժամանակ մածահարուստ արդյունաբերողների մոտ աշխատում է որպես կառավարիչ, մինչև իր վաստակած գումարները շահավետ շրջանառության մեջ դնելով այնքան դրամագլուխ է ծեռք բերում, որ կարողանում է «ոտք դնել Թիֆլիսի առևտրական աշխարհ»:

Միքայել Արամյանցը ընտանիքի հետ

Արամյանցը ուրիշ 30 խոշոր հայ վաճառականների, մեկ ռուս պաշտոնյայի և մեկ վրացի իշխանի դրամագլխով հիմնում է Թիֆլիսի առևտրային ամենախոշոր Բանկը: Սակայն այդքան հայերի ներկայությունն այս գործում՝ չհաղթահարեց կայսրական մեծապետական վերաբերմունքը և բանկի տնօրեն նշանակվեց ռուս **Կ. Ռեյտերը**:

Արամյանցը գերազանց տիրապետելով բրդի և հում մետաքսի առևտրի գաղտնիքներին՝ շատ արագ ահռելի գումարներ վաստակեց, ապա կորցրեց 1877 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, որի մասին դեռ պիտի պատմենք, և որոշելով, որ այդ առևտուրը այնքան էլ ապահով չէ պատերազմների ժամանակ՝ որոշեց զբաղվել նավթարդյունաբերությամբ: Եվ նա մեկնեց Բաքու:

Նպատակ չունենք երկարել նավթարդյունաբերության մեջ **Արամյանցի** հաջողությունների կամ վերելք-վայրէջքի մասին պատմությունները: Փաստենք միայն, որ երբ **Ալեքսանդր Մանթաշյանին** հաջողվեց

Առաջին թենիսի դաշտը Արամյանցի կալվածքում

կազմակերպել ամենահարուստ նավթարդյունաբերության և առևտրի «**Ա. Հ. Մանթաշյանց և ընկ.**» կազմակերպությունը՝ Մանթաշյանցն ինքն ուներ մասնաբաժնի 75 % -ը, իսկ Արամյանցը 25 % -ը:

Բայց նա սիրում էր Թիֆլիսը և ցանկանում էր վերադառնալ այնտեղ: Ապահովելով իր հարստությունը, որն ամբողջությամբ ներդրվել էր նավթարդյունաբերության մեջ, վաճառեց իր շքեղաշուք առանձնատունը Բաքվում և 10 միլիոն ռուբլի շահույթ ստացած՝ տեղափոխվեց Թիֆլիս:

Միքայել Արամյանցը սկսեց կառուցել Թիֆլիսում առանց ազգային նկատառումների: Նախ կառուցեց հիվանդանոց, որը մինչև հեղափոխությունը կոչվում էր «**Արամյանցի հիվանդանոց**»: Խոշոր գումարներ տվեց և վերականգնեց Կույրերի ուսումնարանը:

Նպաստներ տվեց սովյալներին՝ անկախ ազգությունից: Թաթարական գյուղերի համար ցորեն գնեց: Նրա աջակցությամբ «**Новое общество**» թերթը շարունակեց իր գոյությունը: Հիմնեց տպարան, կառուցեց երկու բազմաբնակարան գեղեցիկ շենքեր, մեծ գումարներ հատկացրեց հնագիտական պեղումների և հնագեղեցիկ շենքեր, մեծ գումարներ հատկացրեց «**Մածեստիկ**» հյուրանոցը, աբանական արշավախմբերի համար, կառուցվեց «**Մածեստիկ**» հյուրանոցը, գնեց «**Պալասօբել**», վերակառուցեց կինոթատրոնը:

Իսկ ամենօրյա, ամենամսյա, ամենատարբեր օգնություններին, նպաստներին թիվ ու համարանք չկար: Ոչ ոք չի կարող հաշվել նրա տվածի չափը, որ նա ընծայել է, հաշվի չառնելով, ստացողը հայ է, վրացի, թե թաթար...

... Անձամբ իր հայրենակիցների համար նույնպես ջանաց: Խոշոր գումարներով մշտապես օգնեց «**Ներսիսյան**» ճեմարանին: Բորչալու գավառում, որտեղ ուներ 8 000 հեկտար հող, գետնափոր խրճիթներում ապրող հայ գաղթականներին համար կառուցել տվեց ընդարձակ, լուսավոր տներ, դպրոց, եկեղեցի և իր սեփական հողը բաժանեց գյուղացիներին, տվեց սերմացու, գյուղատնտեսական գործիքներ: Գաղթականության թերարժեքությունից ազատված գյուղացիները իրենց գյուղն անվանեցին **Արամաշեն**...

Խոշոր գումարներ տրամադրեց էջմիածնին, անտառներ ու վարելահողեր նվիրեց Հաղպատի վանքին: Վրացի կալվածատիրոջից վարելու հող գնելով Աղթալայում՝ նվիրեց հայ գյուղացիներին: Փոթիի հայ համայնքի համար եկեղեցի կառուցեց: Նա Թիֆլիսի 2-րդ արական գիմնազիայի հոգաբարձուն էր, «**Հայոց Ազգագրական**» ընկերության անդամ:

...Հետո, 1917 թվականին, եկան նրանք. սկզբում վրաց մենչևիկները, հետո՝ բոլշևիկները: Գիտենք, թե իր հետ ինչ է բերում հեղափոխությունը, երբ իշխանությունն անցնում է վայրենացած ու գռեհիկ ամբոխին: Մեզ ծանոթ են ֆրանսիական հեղափոխության վայրիվերումները, դաժան հաշվեհարդարները: Նախկին միլիոնատերը, որ կարծես միլիոնատեր էր դարձել բարեգործության համար, Թիֆլիս քաղաքի պատվավոր քաղաքացին, ենթարկվեց այնպիսի թալան-բռնազավթումների ու հալածանքի՝ ինչի ընդունակ էին նրանք, որ եկան իշխանության:

... Նրան թույլ տվեցին ապրել իր շքեղաշուք առանձնատան ետնամասի մի կիսանկուղում:

Ինչո՞ւ նա մյուս մեծահարուստների նման ժամանակին իր կապիտալով հանդերձ չհեռացավ... Հավատում էր իր սիրելի քաղաքի երախտագիտությանը և չէր հավատում, թե նա...

Կարելի է պատկերացնել, թե այն չորս-հինգ տարիները ինչպես ապրեց միայնակ ծերունին անլույս ու մութ նկուղում, բզկտվելով մշտական կիսաքաղցած իր գոյությամբ, ապրելով խորին հիասթափություն, երազելով իր զարհուրելի կյանքի վախճանը:

Այսպես ծայրաստիճան թշվառության մեջ 1922 թվականին **Միքայել Արամյանցը** ավանդեց հոգին:

Նրան մի քանի հայրենակիցներ հողին հանձնեցին խոշիվանքի գերեզմանատանը: Քիչ անց նրա վախճանից՝ նրա շիրինը հողին հավասարեցրին «անչափ երախտապարտ» վրացիները:

Միամիտ, միամիտ հայ. ողորմի քո բարեգութ հոգուն:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՆՔԱՇՅԱՆՑ

Ալեքսանդր Մանթաշյանց

Նա ծնվել էր Թիֆլիսում 1842 թվականի մարտի 3-ին: Հայրը՝ **Հովհաննես Մանթաշյանցը**, կտորեղենի վաճառական էր, որի գործը հիմնականում բարգավաճում էր Թեհրանում: Ավարտելով Թիֆլիսի **Գալուստ Փափազյանցի** մասնավոր դպրոցը, հայրը նրան տանում է Թեհրան, որտեղից 4 տարի անց մեկնում է Լայպցիգ, ապա Լոնդոն և Մանչեստր: **Մանթաշյանց** հայր և որդի վաճառականներին հաջողվում է առևտրական կապեր ստեղծել այդ քաղաքներում, որից հետո վերադառնալով Պարսկաստան՝ ավելի են ընդարձակում իրենց մեծածավալ առևտուրը:

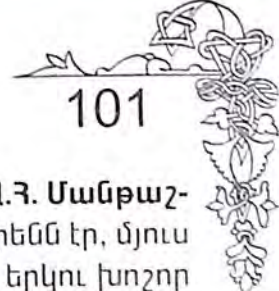
Որդի **Մանթաշյանցը** այնուհետև շարունակում է մեկնել Եվրոպական զանազան քաղաքներ՝ առևտրային նոր պայմանագրեր կնքելու: Ի դեպ. ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն, ռուսերեն, պարսկերեն լեզուների բազմիմացությունը նրան շատ էր օգնում հաջողության հասնելու:

Բավականաչափ հարստություն կուտակելուց հետո հայր և որդի **Մանթաշյանցները** վերադառնում են Թիֆլիս և այնտեղ բացում կտորեղենի երկու մեծ խանութ: Երբ մահացավ **Հովհաննես Մանթաշյանցը**, որդին ժառանգեց 20 000 ռուբլի, որով Թիֆլիսի առևտրական բանկում շարունակ գնելով բանկի արտոնագրերի և բաժնեթղթերի մեծ մասը՝ դառնում է նրա գլխավոր բաժնետերը, ընտրվում նախագահ:

Ավարտած համարելով իր վաճառականական գործը, **Ալեքսանդր Մանթաշյանցը**

Միքայել Արամյանցը, երբ դեռ երջանիկ էր իր բարեգործություններով

յանցը որոշեց դառնալ արդյունաբերող:

Նա մեկնում է Բաքու. նվիրվում արդյունահանմանը: Հիմնում «**Ա.Հ. Մանթաշյանց և ընկ.**» կազմակերպությունը, որի բաժնետոմսերի 75% -ը իրենն էր, մյուս 25% -ը՝ **Միքայել Արամյանցին**: Բաքվում և Բաթումում բացում է երկու խոշոր բանկեր, դառնում նաև Պետերբուրգի երկու խոշոր բանկերի անդամ, ընտրվում նրանց վարչության խորհրդի անդամ...

...Ասում են, **Մանթաշյանցի** հաջողությունների նախապայմաններից մեկը մասնագետների՝ ճարտարագետների, մեքենաշինարարների, էլետրաշինարարների, երկրաբանների, քիմիկոսների, հաշվապահների, գանձապահների, աշների, խարհով մեկ սփռված նրա առևտրական գրասենյակների ղեկավարների ճիշտ ընտրությունն էր: Նրանք կարող և բանիմաց մասնագետներ լինելուց բացի պետք է օժտված լինեին մարդկային բարձր արժանիքներով: **Նրանք պետք է առաքինի լինեին**: Նա գիտեր գնահատել մարդկային արժանիքները և վարձատրել ըստ արժանվույն:

Մի կարևոր հանգամանք ևս. նյութական, ֆինանսական բոլոր գործերի ղեկավարները պարտադիր կերպով հայեր էին:

Բանվորները, հայերից բացի, ռուսներ էին, վրացիներ, թաթարներ: **Մանթաշյանցը**, բացի հարուստ նավթաբեր հողերից, ուներ մշակման գործարաններ, նավթամուղ խողովակներ, փոխադրամիջոցներ, օգտագործում էր բնական գազի պաշարներ և ինքն էր կազմակերպում նավթի ողջ արդյունահանումը:

Բաքվում նրանից բացի նման արդյունահանողներ միայն երկուսն էին. **Նոբելը և Ռոտշիլդը**:

... Բաքու-Բաթումի երկաթուղին սկսել էր գործել, բայց դեռ այնքան հնարավորություններ չուներ, որպեսզի բավարարեր արտահանվող ապրանքի քանավորություններ չուներ, որպեսզի բավարարեր արտահանվող ապրանքի քանավորությունը: Այդ ընթացքում է, որ Ռուսական կառավարությունը կառուցում է 835 կմ

16 վերամշակման կայաններով ձգվող Բաքու-Բաթումի նավթամուղը: Սա 19-րդ դարի վերջին՝ աշխարհի ամենաերկար նավթամուղն էր:

Ջրային տեղափոխումների համար քարյուղը աշխարհի ամենահեռավոր մասերն էր ուղարկվում շոգենավերով: **Մանթաշյանցը** երեք նավի սեփականատեր էր:

Նրա բոլոր նավերի, խոշոր քաղաքներում կառուցված նավթամբարների, պահեստների, առևտրական տների վրա դրոշմված էր **Մանթաշյանցի** առևտրական զինանշանը՝ «**Գառն Աստծո**» պատկերը:

Մանթաշյանց արդյունաբերողը ամբողջ աշխարհում հայտնի էր և որպես խոշոր նավթարդյունաբերող, և որպես բանկիր: Թիֆլիսի Առևտրային բանկի, որի նախագահն էր, մասնաճյուղերը գտնվում էին տարբեր քաղաքներում: Նրա հիմնադիր կապիտալը 22 միլիոն ռուբլի էր:

Մեր խնդրից դուրս է մանրամասնել նրա գործունեության հզոր տարածքը:

Գառն Աստծո

Հայ վաճառականներ, դուք հայ ազգի վաստակավոր ձեռքն եք, նրա հաստատություններին սնունդ մատակարարող աշխատավորը, նրա կենդանի գանձն եք ու գանձարանը: Հետևաբար, նրանց վրա հսկելու, կարգադրելու, կարգի բերելու բարոյական իրավատերը: Մի՛ լռեք, մի՛ հեռանաք հայ վաճառականի ավանդական ծանապարհից, մի՛ մերժեք ձեր պարտքերն առ հայրենիք, մի՛ հրաժարվեք ձեր իրավունքներից, ազգային գործերի դեկլ՝ ձեր ձեռքերից վար թողնելով»:

Հայ արդյունաբերողների
Բաքվի նավթահանքերը

Բագրատ Նավասարդյան

Երկու սթանդեղի մտավորականներ՝ **Բ. Նավասարդյանը** և **Լ. Բաբայանը** հաստատում են ընկերության կանոնադրությունը, որից հետո նրա գանձարկղին առաջին մուծումներն են կատարում ութ հայ մեծահարուստներ: Այդ մեծահարուստներից մեկը **Ալեքսանդր Մանթաշյանցն** էր, որն ընտրվում է **Ընկերության** փոխնախագահ: Իսկ մի քանի տարի անց՝ ցմահ պատվավոր նախագահ:

...«**Բարեգործական Հայկական Ընկերության**» մասնաճյուղեր հիմնվեցին Շուշիում, Երևանում, Ախլցխայում, Նախիջևանում, Վաղարշապատում, Դերբենդում, Կարսում, Վլադիկովկասում, Քութաիսում, Բաթումում, Նոր Բայազետում, Ալեքսանդրապոլում և այլ հայաշատ վայրերում: Ընդհանուր թվով՝ 46 բարեգործական մասնաճյուղեր, որոնք ղեկավարվում էին, ճիշտ է, ընդհանուր ծրագրով, բայց ունեին նաև իրենց մասնավոր նպատակները:

...«**Բարեգործական Հայկական Ընկերությունը**» տեղավորված էր Թիֆլիսի հայտնի մեծահարուստ և բարերար **Խուդադյանի** տանը: Այստեղ բացի Բարեգործականի գրասենյակներից՝ գտնվում էր նաև աղջիկների որբանոցը, ճաշարանը, ընդարձակ դահլիճը, հարուստ գրապահոցով ընթերցարանը: **Խուդադյան** բարերարի անունը կրող աղջիկների որբանոցը ղեկավարում էր իշխանուհի **Մարիամ Թումանյանը**, որ մի արտակարգ ոգեշնչված մշակութային գործիչ էր ու բարերար:

Որք աղջիկները սովորում էին հայկական դպրոցում և միաժամանակ տեր դառնում կնոջը հարմար որևէ արհեստի. կար ու ձև, գորգագործություն, ժանեկագործություն, խոհարարություն...

Ընկերությունը ստեղծել էր նաև «Հրատարակչական հիմնադրամ» տպագրելու համար հայագիտական աշխատություններ և դասագրքեր:

Սմբատ Շահագիզի նախաձեռնությամբ հիմնվել է նաև «**Աբովյան-Նազարյանց**» գրական հիմնադրամը, որի տոկոսներն օգտագործում էին կարոտյալ հայ գրողներին օգնություն կազմակերպելու և նրանց գրքերը հրատարակելու համար:

«**Կովկասյան Հայկական Բարեգործական Ընկերությունը**» հոգ էր տանում Արևմտյան Հայաստանից այստեղ հասած գաղթականներին:

Ընկերության կարևոր գործերից էր մասնաճյուղերի միջոցով գավառներում դպրոցներ բացելը, նրանց ուսուցիչներով և դասագրքերով ապահովելը: Մեծահարուստների նվիրատվությունների շնորհիվ գավառներում բացվում էին դեղատներ, հիվանդանոցներ, ծերանոցներ, որբանոցներ, կազմակերպվում էր օգնություն կարոտյալներին, բազմազավակ ընտանիքներին, հիվանդանոցներին:

Ալեքսանդր Մանթաշյանցը իր անչափ կարևոր մասնակցությունն ուներ բոլոր ասպարեզներում կիրառվող Ընկերության բարեգործական միջոցառումներում:

Նա իսկապես ազգասեր մի մարդ էր, որ ճակատագրի կամեցողությամբ, իր տաղանդի ընձեռումներով դարձել էր ահռելի հարստության տեր և հիմա ուզում էր ամեն կերպ օգտակար լինել աշխարհով մեկ ցրված հայության գոնե մի մասին ոչ միայն Բարեգործականի միջոցով, այլ նաև առանձին:

Նա խորապես գիտակցում էր հայապահպանման դժվարին գործը Հայաստանում և նրանից դուրս, նրա համախմբումը ազգային ավանդությունների շուրջը: Նրա լեզվի, հավատի անաղարտությունը անխաթար պահելու առաքելությունը պատկանում է եկեղեցուն: Եկեղեցին պատասխանատու է իշխանություններից

զուրկ, հավաքականությունից զուրկ ազգի ապագայի համար: Մանթաշյանցը սկսում է վերանորոգել տալ խարխլված եկեղեցիները, միաբաններին ոտքի կանգնելու և նորից ժողովրդի հոգևոր կարիքները հարկը հարկին հոգալու հնարավորություն ընձեռելու համար:

Այսպես վերակառուցվեցին Թիֆլիսի «**Վանքի եկեղեցին**» և Էջմիածնի Մայր Տաճարը, որի տանիքը այն աստիճանի էր խարխլված, որ անձրևային ջրերը

Եռագմբեթ առաջնորդարանի վանքը

անարգել ներս էին թափանցում և նպաստում ոչ միայն պատերի խարխլմանը, այլ նաև վտանգում թանգարանում պահված անչափ թանկարժեք հնությունները:

«**Վանքի եկեղեցին**» Մանթաշյանցին իր բարեգործության համար տրամադրում է եկեղեցու արտաքին գավիթի մի անկյունում իր և իր ընտանիքի համար հանգստարան կառուցելու իրավունք:

Իսկ Էջմիածնի Մայր Տաճարի վերանորոգումն ավարտվելուց հետո Մանթաշյանցը ձեռնարկում է կառուցել նոր Վեհարան ընդարձակ սրահներով, ընդունալուսանոցներով, հարմարավետ ու լուսավոր հյուրասենյակներով ու ցուցասրահներով: Վեհարանը պետք է ունենար թանգարանի առանձին սրահ, ընդարձակ դահլիճ - ժողովարան:

Ժամանակից առաջ անցնելով ասենք, որ նոր Վեհարանի շինարարությունն ավարտվեց 1914 թվականի մայիսին: Մանթաշյանցը արդեն կնքել էր իր մահկանացուն: Սկսվել էր համաշխարհային պատերազմը: Վեհարանը տրամադրվեց զինվորական հիվանդանոցին, իսկ հետո դարձվեց զորանոց: Նրա սրահներն ու դահլիճները ենթապատերով բաժանվեցին առանձին փոքր սենյակների, որտեղ տեղավորվեցին զորանոցի գրասենյակները, զինամթերքի պահեստները, ճաշարանը... ծիերը:

Միայն 1957 թվականին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս **Վազգեն Առաքինի** ջանքերով Վեհարանը վերադարձվեց պատկանելույն, վերանորոգվեց և վերականգնվեց ըստ նրա կառուցող ճարտարապետ **Ջոհրաբյանցի** նախագծերի և նորից գեղեցկորեն հառնեց՝ ի ուրախություն մեզ:

...Այդ տարիներին Փարիզում բավականին շատ հայություն էր հավաքվել, սակայն նրանք իրենց եկեղեցին չունեին: Նրանք կիրակի օրերին մի քանի ժամով վարձում էին Փարիզի բողոքական բավական անշուք սրահը, որտեղ հայ հոգևորականները վաղ առավոտյան պատարագ էին մատուցում, որը պիտի ավարտվեր ճիշտ ժամը 11 անց կեսին:

Մանթաշյանցը որոշեց դուրս բերել հայ հոգևորականներին և հավատացյալ ժողովրդին այդ ստորացուցիչ վիճակից և կառուցեց նրան արժանի Լուսավորչական իր եկեղեցին:

Ելիսեյան դաշտի մոտ, ժամ Գուժոն փողոցում նա հողամաս գնեց և Աղթա-

... Երևանում նա կամենում էր կառուցել գյուղատնտեսական ուսումնարան:
Սակայն մահը թույլ չտվեց իրագործել այդ մտադրությունը:

Փարիզի Յովհ. Մկրտիչ
Եկեղեցին

Նպաստ էր տալիս Թիֆլիսի Ռեալական դպրոցին, որտեղ նշանակված էր նրա անվան կրթաթոշակ՝ գերազանց սովորողների համար:

Մանթաշյանը հիմնովին վերակառուցել տվեց Ներսիսյան դպրոցի շենքը:

«Ազգերը մեռնում են այն օրը, երբ ազգային լե-
ն է մեռնում, երբ ազգային գիտակցությունն է քա-
նում նրանց գանգի մեջ: Հարկ էր քաջալերել
յաշունչ վարժարանը, և Մանթաշյանցը իր առատ

տակին իր սիրովը շաղախեց ու Ներսիսյան հայաշունչ վարժարանի հիմքում դրավ՝ այն բարձր սարի վրա, որպես շողարձակ ճրագ, որ հայու հոգու խավարը լուսավորվի, որպես հայ աշխարհին նոր հույսերի ավետիք կարդացող ծիծեռնակ, որ հայերեն է ծվվում, որպես փառքի տաճար, որ օտար փառքերու մեջ հայուն շուք է տալու»:

Մանթաշյանցի միջոցներով Կովկասի ամենատարբեր վայրերում կառուցվել են նոր եկեղեցիներ, նրանց հովանու տակ հիմնվել են նոր դպրոցներ և նրանց ապրուստը ապահովելու համար գնվել հողատարածություններ:

Արևմտյան Հայաստանից համիդյան եղեռնից փախեցած Կովկաս հասած հայ գաղթականների համար առնձին գյուղեր հիմնելու հողատարածություններ էր առնում և նվիրում նրանց:

Նա հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնում էր այստեղ ու այնտեղ հիմնադրվող կամ արդեն գործող դպրոցներին, թերթերին, պարբերականներին, նպաստներ տրամադրում կարոտյալ ուսուցիչներին, հրատարակիչներին, թղթակիցներին: Նա գաղտնորեն օգնում էր նաև կարոտյալ մտավորականներին, աշխատելով չկապել նրանց արժանապատվությանը:

Օգնում էր արհեստավորներին, հողի մշակներին:

Նա անչափ կարևորում էր Արևմտյան Հայաստանում նոր կրթօջախների բացումը:

Հետաքրքիր է Կոստանդնուպոլիսի Ռուբինյան երկսեռ վարժարանի տնօրեն **Աբրուսիոս Ռուբինյանց** վարդապետի 1879 թվականին «Փորձ» հանդեսի 5-րդ համարում տպագրած նամակը:

«Մենք, ինչպես շատերը, ի վաղուց անտի համոզված լինելով, որ ազգային վերակենդանությունը և հայաստանի վերաշինությունը լուսավորող

թյամբ ու գիտությամբ միայն հնարավոր է իրագործել, մեր մասնավոր և
փոքր աշխատությամբ, այդ ընդհանուր դաստիարակության գործույն մաս-
նակցեցանք, բայց այժմ, որ պարագաները և ժամանակը փոփոխված ընդ-
հանուր ազգեն ընդհանուր շարժում և աշխատություն կպահանջե
զարգացման և հառաջադիմության համար, մյուս կողմեն ուրախությամբ
տեսնելով, ազգօգուտ ընկերությունները, ինչպես Արարատյան և դպրոցա-
սիրաց Արևելյանը անձնվեր և բարեպաշտ ընկերությունները, որոնք բուռն
ձիգեր կթափեն Վասպուրականի և Տարոնո Մամիկոնյան աշխարհներու
մանկանց լույս և գիտություն սփռելու և հայ ազգին աղետից և վշտաց վերջ
տալու, այս նպատակով ես ինձ բաժին ընտրած էի Հայաստանի սիրտը և
կենտրոնը եղող բարձր Հայոց կարնո (էրզրում) քաղաքին մեջ երկրագործա-
կան ընդարձակ ուսումնարան մի բանալ և նույն գավառի մերձակա գտն-
ված Բասենու, Ալաշկերտի, Բաբերդի և Խնուսի վիճակներու հայ մանկաց ոչ
միայն մտքի լույս և սրտի կրթության, այլև ուսման հետ զուգընթաց նաև
գերագույնը ամենայն արվեստից:

...Հագար շնորհակալություն նաև Տփխիսու պատվական և ազնիվ ագ-
գայնոց, որք առաջինը լինելով, այս մեծ և նվիրական գործոյն, իրենց համա-
կիր զգացումը, սերն ու հարգանքը և առատածէռն օժանդակութիւնը
նվիրեցին և կնիվերեն և համարձակությամբ և պարծանոք կը հայտարա-
րեն, որ փառավոր և հաղթական արծան մի պետք կանգնեցնեն հայրենյաց
սրտին և հողոյն վերա ի փառս և ի պատիվ իրենց և ընդհանուր ազգին:
...Երկու պատվական և ազգասեր անձինք իրենց հաճութիւնը և բարի
կամեցողությանը նվիրեցին և Ռուբինյան երկրագործական ուսումնարանի
խնամակալության պաշտոնն հանձն առին, որոնց առաջինն է Տփխիսու
առաջին վաճառական մեծապատիվ պ. Ալեքսանդր Մանթաշյանցը` պատ-
վավոր և բարձր ազգայինը և երկրորդը Տփխիսու պատվավոր և ուսումնա-
կան ազգայիններէ մեծ պ. Աբգար Հովհաննիսյանցը` «Փորձ» պատվական
ամսագրի մեծարգո խմբագիրը»:

1868 թվականին Գաբրիել Սունդուկ-
յանի, Մ. Տեր-Գրիգորյանի նախաձեռնու-
թյամբ, Պ. Պռոշյանի և Գ. Չմշկյանի
ղեկավարությամբ հիմնվում է «Արտիս-
տական ընկերության հայ թատրոնը»:

Փիթոյանը՝ «Ե. Ի. Փիթոն» առևտրական տան տնօրենը, Թիֆլիսի կենտրոնում կառուցում է մշակույթի տուն, որը նախատեսված էր թատերական ներկայացումների համար: Սակայն պարզվում է, որ կառույցն

Եսայի Փիթոյանը ընտանիքի հետ

ավարտելու **Փիթոյանի** միջոցները չեն բավականացնում: Մանթաշյանցը ոչ միայն ավարտում է շինարարությունը, այլև նաև շինարարական ամբողջ ծախսերը փոխադրում է իր առևտրական տան հաշվին և փրկում **Փիթոյանին** սնանկացումից: Հետագայում էլ, մինչև իր կյանքի վերջը, **Մանթաշյանցը** մշտապես հոգացել է թատրոնի և դերասանների կարիքները:

Մանթաշյանցի միջոցներով Ռուսաստանյան մայրաքաղաքներում և Եվրոպայում, հատկապես Իտալիայում, իրենց ծայնն են մշակել շնորհալի հայ երիտասարդներ, որոնց թվում համաշխարհային ճանաչում ստացած երգիչներ **Տիգրան Նալբանդյանը**, **Արմենակ Շահնուրադյանը**, **Հայկանուշ Դանիելյանը**, **Կոմիտասը**:

Եվ ապա. նրա բարեգործությամբ երկու հարյուր հայ երիտասարդներ էին բարձրագույն կրթություն ստանում Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Իտալիայի համալսարաններում, որտեղ դառնում էին տնտեսագետ, քիմիկոս, հանքաբան, փիլիսոփա, լեզվաբան, ճարտարագետ, բժիշկ, երաժիշտ, աստվածաբան:

Այս 200 ուսանողներից են եղել տաղանդավոր պատմաբաններ **Նիկողայոս Ադոնցը**, **Հակոբ Մանանդյանը**, **Գարեգին Հովսեփյանցը**, **Ալեքսանդր և Կոստանդին Խատիսյան** եղբայրները, **Հայկ Գյանդունցյանը**, **Գևորգ Չորեքչյանը**... Հնարավոր չէ բոլորի անունները տալ: Այս երկու հարյուրից յուրաքանչյուրն իր ասպարեզում դարձել էր շնորհաշատ ու տաղանդավոր մասնագետ:

Նոր Նախիջևանի Մայր եկեղեցու վանահայր **Հուսիկ վարդապետի** կարծիքով.

«Մանթաշյանցը մի անսասան կաղնի է, որի փարթամ ծյուղերի ներքո պատսպարվում էին հայ ազգի անտերունջ զավակները և ստանալով իրենց ուսումը՝ ձիթենյա ծյուղեր կտրած դիմում էին դեպի հայրենյաց գիրկը»:

Ալեքսանդր Մանթաշյանցը իր մահկանացուն կնքեց 1911 թվականի ապրիլի 20 - ին, Պետերբուրգում:

Ապրիլի 21-ին Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցում **«խուռն բազմության ներկայությամբ կատարվեց Ալեքսանդր Մանթաշյանցի հոգեհանգստի արարողությունը»:**

Ալեքսանդր Մանթաշյանցի վերջին նկարը

Նրա աճյունը տեղափոխվեց Թիֆլիս և հողին հանձնվեց Թիֆլիսի Հայոց Վանքի Մանթաշյանցների ընտանեկան շիրմատանը:

«Մշակ» թերթը գրեց.

«Մեզանում բազում հարուստներ էլ են մեռել, սակայն նրանց մոտ երբեք այդչափ ցավակցություն չի առաջացել հասարակական խավերում, որչափ Մանթաշյանցի մահը: Այս երևույթն, անկասկած, ունի իր պատճառները:

Նրա հայրական հսկողությունը դեպի թշվառն ու տնանկը, նրա աջակցություններն առևտրականներին և արհեստավորներին, նրա նպատակները հարյուրավոր և հազարավոր երկսեռ

ուսանողության, այլև նաև նվիրաբերումները, որ անում էր նա ազգային եկեղեցական հաստատությունների օգտին՝ այնպես առատաձեռն ու համոզված, ինքնաբուխ ու ջերմեռանդ սրտով, - ահա պատճառները այն ցավակցության, որ ազգաբնակչությունն այսօր արտահայտում է Մանթաշյանցի մահվան համար և հետաքրքրվում նրա մահվան պարագաներով այնքան, որչափ կհետաքրքրվեր մի բարձրաստիճան անձնավորության, մի հայրապետի, մի մեծ հանձարի մեռած ժամանակ»:

Նրա թաղման օրը փակ էին Թիֆլիսի հայ վաճառականների բոլոր խանութները: Թաղման սգահանդեսին **«նրանք ներկա գտնվեցին ամբողջ կազմով»:** Հոգեհանգստի արարողություններ կատարվեցին Հայոց եկեղեցիներում, Հայոց Դրամատիկական վարչությունում, Ի. Փիթոյանի առևտրական տանը, Թիֆլիսի կենտրոնական առևտրական բանկում, կովկասյան Հայոց հրատարակչական ընկերություններում, Ներսիսյան դպրոցում, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերություններում և այլ հայկական կազմակերպություններում:

Հուլարկավորության օրը փակ էին Սոլոկակից դեպի Մանթաշյանց հանգստարան ձգվող գլխավոր փողոցները... Ամենուր հոծ բազմություն էր՝ սև քողով պատած նահուզիչը հարյուրավոր համքարների ներկայությունն էր՝ սև քողով պատած իրենց դրոշներով...

24 քահանաները, Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ եպիսկոպոսը և վարդապետները, էջմիածնից ժամանած Հուսիկ արքեպիսկոպոսը կատարեցին հոգեհանգստի արարողությունը:

...Հուլարկավորության թափորը շարժվում էր ծովացած ժողովրդի միջով: Կառքերն առջևից տանում էին 170 պսակ, 36-ը՝ արծաթե: Ոստիկանությունը շղթա էր կազմել ու հագիվ էր կարողանում զսպել վշտացյալ ժողովրդին:

Ողորմի՛ Արժանահիշատակ Բարերարին:

Նա բուն Հայաստանում ոչինչ չկառուցեց: Բայց նա իր մեծ գործերի կողքին,

այսպես՝ ձեռքի հետ, ինչպես ասում են, կառուցեց Թիֆլիսի քարվանսարայը, առևտրական խանութների շարքը, ծերանոցը, որն այժմ մանկական հիվանդանոց է, Դիդուբեի ծխաբուծական գործարանը, **«Բո-Մոնդ»** հյուրանոցը, բազմաթիվ բնակելի տներ: Նա առաջինն էր, որ հեռախոսագիծ անցկացրեց Թիֆլիսում... Եվ էլի ուրիշ կառույցներ ու գործեր Թիֆլիս քաղաքի համար: Բայց այդ ամենը նույնիսկ իր ժառանգներին չմնաց, որոնք ութն էին. չորս

Թիֆլիսի ծխաբարձը

ժառանգներին չմնաց, որոնք ութն էին. չորս տղա և չորս աղջիկ: Պայթեց հեղափոխությունը և ամեն բան տակնուվրա արեց: Նրա ժառանգները այդ խառը ժամանակներում հազիվ կարողացան հասնել Փարիզ, իրենց հետ տանելով միայն արժեզրկված բաժնետոմսեր...

Մանթաշյանցի կառուցած իր բաժին Թիֆլիսը իր ողջ հարստության հետ և Բաքվում կուտակված իր ողջ ահռելի ունեցվածքը ժառանգեց հեղափոխությունը:

Թիֆլիսն ու Բաքուն կառուցեցին նաև մյուս հայ մեծահարուստները: Կառուցեցին ոգեշնչված, զարդարեցին շքեղաշուք շենքերով, քաղաքները քաղաք դարձրին և թողեցին ի վայելումն անարժանների:

Մի փոքր հավելում:

1938 թվականի Թիֆլիսի Վանքի եկեղեցին վրացիները հիմնահատակ քանդեցին, հողին հավասարեցրին, ոչնչացրին նրա հովանու տակ գտնվող հայ նշանավոր այրերի հանգստարանը և ողջ համալիրից մնացած զանգակատան վրայից ջանասիրաբար ջնջեցին հայատառ արձանագրությունները... Բայց միթե միայն ավերող ձեռքից ազատված այս խեղճ զանգակատան արձանագրություններն են ոչնչացվել... Որքան ցանկանաք առատ են օրինակները ոչ միայն Վրաստանում, Բաքվում, Կովկասում, Ռուսաստանում, ի վերջո աշխարհի ամեն անկյունում, ուր հեկիս հասել է հայը և շունչը տեղը բերելուց հետո կառուցել է օտար երկրների տակ, օտար հողի վրա... Այս մեր երկար-երկար պատմության ընթացքում որքան օրինակներ ունեցանք: Հայը ամբողջ աշխարհով մեկ ցրել է իր հզոր կապիտալը: Եվ որքան դեպքերի մասին իմացանք, երբ նա դառն դատել՝ դատարկ է նստել... Եթե նրանք կարողանային շենացնել իրենց **Հայաստանը**, կառուցեին իրենց տանը, **սրբազան հողի** վրա, թեկուզ օտարի տիրապետության տակ: Չէ որ, երբ հեռանում էին աշխարհի միջօրեականներով, գնում էին ենթարկվելու օտար երկրների, օտար իշխանությունների օրենքներին՝ Հայրենիքում էլ օտարի օրենքն էր ու իշխանությունը, մի տարբերությամբ միայն, կամ ավելի ճիշտ՝ մի առավելությամբ. **հողն էր հարազատ, հողի ընդերքից ծայնող նախնիների կանչն էր հարազատ, Հայոց անխաթարելի հիշատակներն էին այնտեղ...** Ով գիտե. գուցե այս բոլոր դատողություններն ավելորդ են, քանի որ իրականությունը այլ է, դատողությունը այլ... Գուցե 20-րդ դարում ապրած և 21-րդ դար հասած մարդուն դժվար է ընկալել ու հասկանալ հայ մեծահարուստի ճակատագիրը և քննել ու դատել նրա ապրած կյանքը, նրա գործը, առավել ևս՝ նրա զգացմունքները: Մենք գիտենք, որ նրանցից շատերը բարեգործ են եղել, օգնել են եկեղեցիներին, դպրոցներին, տնամկին ու սնանկին... Երազել են ուխտի գալ Էջմիածին, երազել են տեսնել Արարատը... Երազել են ազատագրված տեսնել Հայաստանը... Երազել են: Բայց որքան հարազատ ու կենդանի կմնային նրանց հիշատակները, եթե Հայոց հողի վրա կառուցեին իրենց ապարանքները, գործարանները... Հայաստանը նավթ չունեի, բայց նրա լեռների ներսում ահռելի հարստություններ էին կուտակված: Դեռ Արատտայի ժամանակներից, Արամյան արքայատոհմից էլ առաջ լեռների ընդերքներից հանված հարստությունը Հայոց Աշխարհի մեծագույն հովանավորն է եղել:

... Եթե 19-րդ դարի հզոր գյուտերի վերջին խոսքով գործող եվրոպական սարքավորումները ոչ թե մի օտար երկրից տանեին ուրիշ մի օտար երկիր և այնտեղ կազմակերպեին արդյունաբերությունը, այլ բերեին Հայաստան և Հայաստանը դարձնեին իրենց հզոր կապիտալի կառուցման տեղը, գուցե այդ ժամանակ կլիներ ազատագրումը... Գուցե այդ ճամանակ Եղեռնը չէր լինի Հայոց ճակատագիրը: Բայց միթե այս կերպ մտածելը փուչ չէ՞ և անտեղի, և անհարիր Աշխարհի դրվածքին:

ԹԻՖԼԻՍ ԲԱՂԱՔԻ ՀԱՅ ԲԱՂԱՔԱԳԼՈՒՄՆԵՐԸ

Չեմ կարող չպատմել նաև Թիֆլիս քաղաքի հայ կառավարիչների մասին: Հետաքրքիր է:

Գուցե Թիֆլիս քաղաքը չկառուցեին հայերը, եթե նրա քաղաքագլուխներից շատերը չլինեին հայեր: Թիֆլիսը, Վրաստանի հնագույն քաղաքը, իր գոյության վերջին մեկ հազարամյակում կառավարվել է իրար հաջորդած և այս քաղաքին անսահման նվիրված ազգությամբ հայ քաղաքագլուխ գործիչներով, որոնք բոլոր իմաստներով քաղաքը քաղաք դարձրին, կառուցեցին, հարստացրին, խնամեցին, փայփայեցին, նույնիսկ՝ թշնամու ավերումներից հետո, ինչպես օրինակ՝ Աղա Մահմեդ խանի կողմից թալանվելուց, հրկիզվելուց, քարուքանդ լինելուց հետո, մեծագույն ջանքերով նորից կառուցեցին, հարստացրին և արագ բարգավաճումի հնարավորություն ընձեռեցին:

Չլքեցին ավերված քաղաքը, ինչպես սեփական մայրաքաղաք Անին... Չլքեցին ավերված քաղաքը, ինչպես սեփական մայրաքաղաք Անին... 12-րդ դարից մինչև 1917 թվականը 47 քաղաքագլուխներ են կառավարել Թիֆլիս քաղաքը, որոնցից 45-ը ազգությամբ հայ էին: 12-13-րդ դարերում քաղաքագլուխները կոչվում էին **շահաբ** կամ **ամիրա**, հետագայում նաև՝ **մելիք**: Եվ առաջին հայ ամիրաները այս ժամանակից են հիշատակվում: Նրանք **Մահկանաբերդի Արծրունյանց** իշխանական տան ժառանգներն էին, որոնք այս պաշտոնում հաջորդում էին միմյանց:

Մի կողմ թողնելով հազարամյա մի ժամանակաշրջանի սկզբի հարյուրամյակները, մեր պատմությունը սկսենք 17-րդ դարից և մի քանի խոսքով ներկայացնենք Թիֆլիսի քաղաքագլուխներին՝ հասկանալու համար, թե ինչպես էին հայերը գրավել մի այդպիսի կարևոր և պատվաբեր պաշտոն:

Սկսած 1640-ական թվականներից մինչև 1801 թվականը, երբ Վրաստանը միավորվեց Ռուսաստանի հետ, Թիֆլիսի քաղաքագլխի պաշտոնը ժառանգական իրավունքով վարել են միմյանց հաջորդող **Բեիքության** տասնհինգ իշխանները:

Բեիքության իշխաններից առաջ Թիֆլիս քաղաքի քաղաքագլուխներ են եղել հայ **Մելիք Էնալը** և **Մելիք Բայանդուրը**:

1640-ից մինչև 1840 թվականը, երկու դար անընդմեջ **Բեիքության** քաղաքագլուխները կառուցեցին Թիֆլիսում և նրա շրջակա տարածքներում:

Նախ. Ծիրանավոր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին իրենց տոհմական գերեզմանոցում, որը կառուցողի՝ **Մելիք Խոջա Բեիքությանի** անունով կոչվեց **Խոջիվանք**:

Կառուցեցին նաև Սբ. Նշան եկեղեցին: Ապա իրենց պալատին կից, անմիջապես ժայռի վրա կառուցվեց վանական կանանց Կուսուկնաց վանքը, նրան պատկանող տներ և խցեր կույս վանականների բնակության համար: Կառուցեցին նաև Նորաշեն և Մուղնի եկեղեցիները, քաղաքի այս ու այն մասում՝ մատուռներ և շրջակայքում էլի մի քանի եկեղեցի:

Բեիքությանները Թիֆլիսում կառուցել են նաև բազմաթիվ հասարակական նշանակության շենքեր, խանութներ, նպաստել օտարերկրյա առևտրական կապերի զարգացմանը: Նրանք կարողացել են կազմակերպել քաղաքացիական

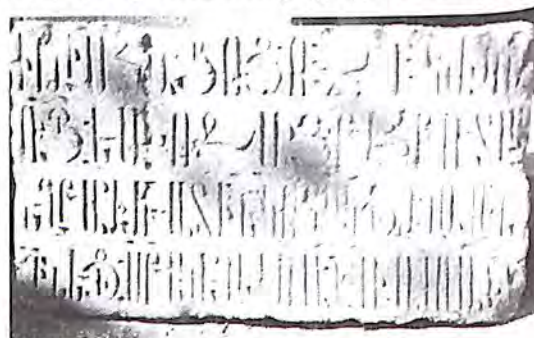
պես օգտագործման համար՝ նվիրել էին Էջնիածնի վանքին:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս **Ղուկաս Կարնեցին** գոհունակության և շնորհակալության թուղթ է ուղարկում իր օրհնության հետ միասին քաղաքագլուխ **մելիք Ավետիքին**, որ կարողանում է իր ժողովրդի հետ միասին դիմագրավել վրացական արքունի ճնշումներն ու խարդավանքները:

Քեհրության իշխանների կառավարման մի ժամանակահատվածը համընկեց **Աղա Մահմեդ խանի** արշավանքից հետո, որի արդյունքում Թիֆլիս քաղաքն ավերվեց այնպես, որ թվում էր թե նորից վերականգնելն անհնար է։ Սակայն նրա

Եվ այս բոլորը ավելի շատ իրենց անձնական ունեցվածքի շնորհիվ, քան թե ի հաշիվ Թիֆլիսի հարկերից առաջացած և միայն իրեն՝ քաղաքին տրամադրվող գումարների:

Ի դեպ՝ **Բեհբուքյանները** Թիֆլիս քաղաքի համար կառուցած խանութներից երեքը գնելով և դարձնելով իրենց անձնականը, նրանց հասույթներն ամբողջությամբ մշտա-

**Հայերեն արձանագրություն
Խոջիվանքի կառուցման մասին**

Երբ Աղա-Մահմեդի արշավանքից հետո Յերակլի որդի Գեորգին ժառանգելով Վրաստանի գահը՝ այցելեց ավերված մայրաքաղաք, բնակություն հաստատեց քաղաքի միակ կանգուն, իշխան Բեհբությանի տանը։ Այնտեղ էլ, երկու փոքրիկ սենյակներում ապրեց մինչև իր վախճանը։ Խեղճ թագավոր Գեորգի... Եվ սրանք պահանջում էին հայերի դավանափոխումը։ Այս մասին կարելի է կարդալ Ն.Դուրբովիկի և Եզյանի ուսումնասիրություններում, որոնք նվիրված են Կովկասում ռուսների տիրապետության ժամանակաշրջանին։ Բազմաթիվ նյութեր և կամակերպներ կան, նաև կարծիքներ, որոնք գրել են ռուս գեներալները, ներկայացնում են Վրաստանի կառավարման գործերը, երբ 1801 թվականին այս երկիրը միացվեց Ռուսաստանին։

Օրինակ.
«Թիֆլիսի մելիք իշխան Դարչի բեհրությունը և նրա հորեղբայր Ավետ
բեհրությունը վայելում են տեղի բնակիչների համակրանքն ու վստահություն-
նը:»

Նրանք տեղաբնակիչներին պահում են պարիսկների և անդորրության մեջ» (գեներալ Լազարև):

«Ոստիկանական կարգ ու կանոնի պետ՝ տեղի մելիք իշխան Բեհրուժ-
վի վարքագիծը, մասնավոր կանոնները և հավասարության շահերի եռան-
դը Ձեզ հայտնի է» (գեներալ Կնորինգ):

1801 թվականին, պետական պարգևատրման արժանի
իր կարծիքն է հայտնել գեներալ Լազարևը.

«Ինչ վերաբերում է խաչերին, ապա իմ վախճանից հետո, երբ մեծացա, ես
մասն առավել առժանի են իշխաններ իգնատ թունանովը, Դարչի Բեհրու-
նի...»

...Վրաստանի՝ 1801 թվականին Ռուսաստանի հետ միավորվելուց և ռուսական օրենքների՝ Վրաստանում տարածվելուց հետո ժառանգական իրավունքները Թիֆլիսը կառավարող քաղաքապետ Բեիքովյանները վայր են դնում իրենց իրավունքները:

Թիֆլիսն այդ ժամանակ «գրեթե զուտ հայաբնակ էր (87,6%) և Բեհրու-
թյանները Թիֆլիսում բնակվող բոլոր հայերի գլխավոր դատավորներն ու
կառավարիչներն էին»:

Տարիգնի կառավարման օրենքներով բաղա-
վեր ընտրությամբ:

Հիմա մի քանի խոսք ընտրությամբ պաշտոնավորված հայազգի քաղաքագետների մասին, որոնք նորից չափազանց հաջող շենացրին Վրաստանի մայրաքաղաքը:

«**Երբ 1801թ. ռուսական իշխանությունները դադարեցրին քաղաքի վերջին մելիք Դարչի Ավետիքյան Բեհբուդյանցի պաշտոնավորությունն ու վայրդրին նրա իրավունքները, միառժամանակ, մինչև 1840թ. Թիֆլիսն այլևս քաղաքագլուխ չունեցավ: Ամբողջ 4 տասնամյակ քաղաքը գտնվում է կայսեր կառավարիչների հոգածության ներքո: Արդեն այդ տարիներին սկիզբ է դրվում քաղաքի բարեգործման լայնածավալ աշխատանքներին**», - կարդում ենք Սամվել Կարապետյանի «Թիֆլիսի քաղաքագլուխները» գրքում:

Գերմանացի ճանապարհորդ Մորից Ֆոն Կոցեբուն 1817 թվականին Վրաստանի մասին գրել է.

«**Ճանապարհները բոլոր նահանգներում անգործածելի էին, և Թիֆլիսն իսկ թաղված էր ցեխի մեջ**»:

Մի ուրիշ գերմանացի՝ Դե Էյխվալդը 1835 թվականին «**Ուղևորություն ի Կովկաս**» աշխատության մեջ գրում է.

«**Անձրևային ժամանակ Թիֆլիսի փողոցները չափազանց ցեխոտ են, իսկ չոր ժամանակ և մանավանդ, երբ քամի կա, փոշին ամպերի պես պատում է քաղաքը: Ամեն տեսակ աղբ է թափվում փողոցները և շատ անգամ պատահում է, որ անցնորդները ողողվում են վերևից թափվող աղտեղության մեջ և գնում են վարձատրություն պահանջելու իրենց ապականված զգեստների համար**»:

Ռուսական իշխանությունները հասկանում էին՝ անհրաժեշտ է, որ Կովկասի մայրաքաղաք համարվող Թիֆլիսը բարեկարգվի, և որի համար պահանջվում են տեղացի կառավարիչներ:

Եվ, սկսած 1840 թվականից, հաստատվում է քաղաքի հասարակական կառավարման կանոնադրությունը: Թիֆլիսում քաղաքագլխի պաշտոնը հաջորդաբար վարում են քաղաքի բնիկ հայտնի հայ գերդաստանների ներկայացուցիչները, և նույնիսկ, երբեմն՝ եկվոր հայերը:

1840 թվականից մինչև 1917 թվականին սկսած ռուսական հեղափոխությունը Թիֆլիսը կառավարել են 26 հայ քաղաքագլուխներ: Մենք նրանց անունները չենք նշի, հետաքրքրվողը կարող է կարդալ **Սամվել Կարապետյանի «Թիֆլիսի քաղաքագլուխները»** անչափ հետաքրքիր փաստագրությունը: Կարճառոտ կնշենք միայն 77 տարիների ընթացքում նրանց կատարած գործերը, նրանց դերը Թիֆլիս քաղաքի բարենորոգման ու «երկրորդ Փարիզ» դարձնելու մեծագույն աշխատանքները:

Փոշոտ, ցեխոտ, կեղտոտ Թիֆլիսի փողոցներն ու հրապարակները սալահատակեցին: Քաղաքի կենտրոնական փողոցում կառուցեցին հսկա վաճառանոց՝ բազմաթիվ խանութներով: Կառուցեցին իջևանատներ, հյուրանոցներ: Վերականգնեցին հրի ճարակ դարձած Թիֆլիսի առևտրական շարքերը: Կառուցեցին Քաղաքային առևտրի շենքը և Քաղաքի կառավարման տունը Երևանյան փողոցում: Կառուցեցին քաղաքային նոր հիվանդանոց, ապա Հավլաբար և Խարփուղ թաղամասերի հիվանդանոցները, կատաղած կենդանիների կանխարգելիչ պատվաստումների կայանը, հանքաբուժական կայանները: Քաղաքում անցկացրել էին

կոյուղի, ջրմուղի ու ջրատարների մի քանի ուղիներ, որոնք լրիվ բավարարում էին բնակչության պետքերը: Լուսավորել են փողոցները, հրապարակները, կամուրջները: Կառուցել են Կուր գետի վրա երկու կամուրջ և երրորդը՝ հնգաթև, ապա այստեղ ու այնտեղ նորից տարբեր երկարության ու մեծության կամուրջներ:

Նրանք կառուցեցին Չիարշավարանը և իր դպրոցը նույնպես: Նրանք տաղանդավոր քաղաքաշինարարներ էին, բազմավաստակ գործիչներ, սքանչելի կրթություն ստացած մարդիկ, որոնք անսահմանորեն գնահատում էին ռուսման դերը և իրենց ղեկավարած քաղաքին նվիրեցին ամենատարբեր ուսումնական հաստատություններ. Հողաչափական ուսումնարան, Այգեգործական դպրոց, Ֆունկերական դպրոց, Արհեստավորաց ուսումնարան, Գայանյան օրիորդաց ուսումնարանը և Հովնանյան դպրոցը, նույնիսկ՝ Խուլ-համրերի վարժարան: Կազմակերպել են դրսի տարբեր համալսարաններում սովորող ուսանողների թոշակադրամներ իրենց անձնական եկամուտներից:

Կառուցել են մանկատուն, ուր մեծ խնամքով պահել են որբ երեխաներին... Նրանք գրասեր էին և բացի իրենց հարուստ գրադարաններից՝ Թիֆլիս քաղաքի համար կառուցեցին սքանչելի, իր պարունակությամբ հարուստ գրադարան, ուր աշխարհի բոլոր ծայրերից բերեցին ամենատարբեր բովանդակության բազմահազար գրքեր:

Ի դեպ, կառուցեցին նաև առանձին Հայկական գրադարան:

Հիմնեցին տպարան:

Իրեն հարգող որևէ մայրաքաղաք չէր կարող թանգարանից զուրկ լինել: Եվ ահա, հայ քաղաքագլուխները այստեղ կառուցեցին Կովկասյան թանգարանը:

Թիֆլիսը դարձրին 19-րդ դարին արժանի քաղաքակիրթ քաղաք՝ բերելով նաև առաջին ծիսքարշը և հեռախոսը...

Նրանք նաև անսահման գնահատում էին թատրոնի դերը ժողովրդի մշակութային գիտակցությունը բարձրացնելու գործում: Եվ կառուցեցին **Արքունի** նոթային գիտակցությունը բարձրացնելու գործում: Հայերեն և ռուսերեն հրատարակում իսկիմն թատրոնը և Ռուսական թատրոնը: Հայերեն և ռուսերեն հրատարակում էին «**Կովկաս**» թերթը:

Նրանք կառավարել են մաքսատները, հիմնել ամենատարբեր բանկեր, ինչպես՝ Հողային բանկը:

Քաղաքը զարդարել են նորանոր գեղեցիկ շենքերով: Քաղաքը մաքուր էր, քաղաքը զարդարել են նորանոր գեղեցիկ շենքերով: Քաղաքը մաքուր էր, քաղաքը զարդարել են նորանոր գեղեցիկ շենքերով:

Քաղաքը լուսավոր էր, քաղաքը սալահատակված էր, քաղաքում ապրելը հաճելի էր, օտարներն այժմ այն համարում էին **երկրորդ Փարիզ**:

Ռուս-թուրքական, ռուս-պարսկական պատերազմների ժամանակ, որպեսզի իրենց սիրելի քաղաքը պաշտպանված լիներ, կազմակերպում էին աշխարհագրորային ջոկատներ և իրենցից շատերը գնում էին կռվելու, ինչպես գեներալ **Բարսեղ Բեհբուդյանը** և գնդապետ **Երենյա Արծրունին**՝ «**Մշակ**» թերթի խմբագիր **Գրիգոր Արծրունու** հայրը:

Թիֆլիսի հայ քաղաքագլուխները մշտապես պատրաստ էին պատերազմների ժամանակ քաղաք ելունուտ անող ռուսական զորքերի խնամքը, ընդունումն ու ճանապարհելը կատարել բարձր մակարդակով:»

Չկար մի ասպարեզ, որ վրիպեր հայ քաղաքագլուխների մտահոգությունից: Ի դեպ, քաղաքային դումայի պաշտոնակատարներից շատերը նույնպես հայեր էին:

Հայ քաղաքագլուխները և հայ մեծահարուստները կառուցեցին Թիֆլիս քաղաքը մեծ մասամբ իրենց սեփական ներդրումներով: Ռուսական կառավարությունը նրանց գնահատում էր՝ պարգևատրելով կայսերական բարձրաստիճան շքանշաններով, մահվան առիթով ցավակցություն հայտնում և թույլատրում իրենց կիսանդրիները կանգնեցնել շիրիմներին:

Քաղաքային խորհրդի շենքը

Հայ քաղաքագլուխները իրենց հարստության մեծ մասը կտակել են Թիֆլիս քաղաքին: Իսկ ոմանք էլ կտակել են ողջ ունեցվածքը, ինչպես Ալեքսանդր Մատինյանցը, որի նվիրատվությունը 200 000 ռուբլուց ավելի էր: Միայն 20-րդ դարի սկզբին Թիֆլիս քաղաքը հայերից ժառանգել է մեկ միլիոն ռուբլի, չհաշված այն բոլոր կառուցումների և բարեգործությունների համար իրենց կենդանության ժամանակ ծախսած գումարները:

Եվ ամեն անգամ վրացական, ռուսական և մանավանդ հայկական մամուլը գովաբանության և առավել՝ փառաբանության հոդվածներով, ակնարկներով և նույնիսկ բանաստեղծությամբ էին հանդես գալիս իրենց էջերում... Տեսեք, տեսեք հայ մեծահարուստները, հայ քաղաքագլուխները որքան են Թիֆլիս քաղաքին անկեղծորեն նվիրված... Տեսեք...

Միայն պատմաբան **Գրիգոր Նիկողոսյանը** բողոքեց այս հրճվալից ոգևորության դեմ:

«**Հետևելով սրտիս մղումին և զգացումիս թելադրության, բարձրաձայն դատապարտում եմ այնպիսի հայերի արարքը և հիշատակը, որոնք կտակում են իրենց կարողությունը ոչ թե բացառապես հայ ազգի օգտին, այլ մի քաղաքի, որի մեջ ապրող ուրիշ ազգությունները ատելով ատում են հայերին և պատրաստ են մի գավաթ ջրի մեջ խեղդել... Արդարև, հայերը Ռուսաստանում ամենքի աչքի գրողն են դառել նրանով, իբր թե նրանք զրկում են, կողոպտում են, ծծում են, արյունաքամ են անում Կովկասյան ազգություններին. անխղճաբար շահագործում են, հափշտակում են նրանց շարժական ու անշարժ կայքերը, աղքատացրել են, թշվառացրել են, վռնդել խեղճ վրացիներին նրանց մայրաքաղաքից և անօգնական ռուսներին իրենց ստրուկն ու գերին են դարձ-**

Միքայելյան կամուրջը

րել: Այդ չափն էլ հերիք չէ, այլ... պարզամիտ, անմեղ և անարատ թուրքերին, պարսիկներին էլ իրենց անհագ շահագործման առարկա են շինել և անօթի թողել... Հետևաբար՝ հայերին պետք է աչք տալ և լույս չտալ, պետք է սահմանափակիչ առանձին օրենքներ սահմանել՝ գիշատիչ հայերին զսպելու և նրանց կլանիչ ախորժակները չափավորելու համար:

...Եվ այս ամենից հետո պետք է օրհնե՞լ, թե անիծե՞լ այն հայի հիշատակը, որը վերցնում է ու իր ամբողջ կարողությունը, կամ նրա մեծագույն մասը կտակում է հօգուտ այնպիսի քաղաքի ինչպիսին Աստրախանն է կամ Թիֆլիսը... Ի՞նչ ասել այդպիսի մի «բարեգործ» հայի մասին, որը հայ եկեղեցու և ազգի զավակ լինելով, անգիտանում է էջմիածնի կենսական պահանջները, արհամարում է իր ազգի անթիվ ցավերը, հոգսերը, տառապանքները, տասնյակ հազար որբերի և աղքատների ծայրագույն թշվառություն և ահագին կարողություն

Արքունի թատրոնի շենքը

նը Կովկասում և Տաճկաստանում և վերցնում է ահագին կարողություն կտակում այնպիսի մի հարուստ քաղաքի օգտին, որի մեջ ռուսաց արխիերե-րը՝ առաջնորդը, տարեկան երկու միլիոն ռուբլի հասույթ է ստանում քաղա-րը՝ առաջնորդը, վանքապատկան կայքերից: Իսկ Թիֆլիսի հայ Շիրիմները, էլիմիրզովները, Շամխարովները և վերջումս էլ Ալեք Մատինովը նույնան-ման վերաբերվեցին դեպի իրենց ազգությունը: Դրանց կտակներով Թիֆլիս ման քաղաքին թողած կարողության գումարը մեկ միլիոն ռուբլու է հասնում:

Քաղաքին թողած կարողության գումարը մեկ միլիոն ռուբլու է հասնում: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ապրում է խաղաղության միջ-քի մեջ, որ վեհարանի նվիրական անունն է կրում. Գևորգյան ճեմարանը մի-ջոց չունի մի քանի տարի իր գոյությունը պահելու և նույնիսկ տասնյակ սաներ պահելու, հայ գյուղացիները փող չունին, որ իրենց արտերի համար սերմացու ցորեն առնեն, հնար չունին գյուղական մի աղքատիկ դպրոց պա-հելու, արհաջան և անձնվեր հայ ուսուցիչնե-րը տասնյակ տարիներ վարժապետություն անելուց հետո՝ ծերացել են և հացի կարոտ են մնացել, իսկ մեր այլասերված և անազգի «բարեգործները» վերցնում են մի միլիոն ռուբլի և փեշքեշ անում Թիֆլիսի պես մի քա-նի ճոխ ու փարթամ քաղաքներին...

Ամենաետ ընկած փոքր հայկական գյու-ղում մի դպրոց ու բաղնիք չեն փոխիլ Թիֆ-լիսի քաղաքային վարչության բոլոր հայ անդամների հետ»:

Որքան իրավացի է Նիկողոսյանը իր այս վրդովմունքի մեջ:

«Ղուկասյան» կրոնապատմական թանգարանը առաջնորդանիստ վանքի բակում

Ա. Մարտինյանց

Գ. Վարդանյան -
Շերմագանյանց

Գ. Եվանգոլյանց

Ա. Ղորղանյանց

Հայր և որդի՝
Ավակուն և Քրիստափոր Վերմիշյանց

Պ. Իզմայիլյանց

Ա. Խատիսյանց

Հայ քաղաքագլուխներից մի քանիսի
դիմանկարները

Մի քանի տող Սամվել Կարապետյանի «Թիֆլիսի քաղաքագլուխները» գրքի վերջաբանից և ավարտենք այս պատմությունը ևս.

«Շենագնել. այս է այն սրբազան առաքելությունը, որին կոչված է և որով հազարամյակներ շարունակ առաջնորդվում է մեր ժողովուրդը: Հավատամքին հավատարիմ հայը շենագրել է բոլոր այն վայրերը, ուր դիպել է ոտքը, լինի հարազատ բնօրրանում, թե օտար մի երկրում, որտեղ որ ակամա հայտնվել է պատմական անցքերի բերումով:

Հայ մարդու քրտինքով են շենացել հայրենիքին մոտ և հեռու գտնվող անթիվ գյուղեր, քաղաքամասեր, իսկ երբեմն էլ ամբողջ քաղաքներ: Երևույթին առկա փոքրասիական քաղաքներից սկսած մինչև Կոստանդնուպոլիս, Նոր Զուղայից մինչև Թավրիզ, ապա՝ Աստրախանից մինչև Լվով ու Ղրիմ, Նոր-Նախիջևանից Արմավիր, ապա՝ Սբ. Խաչ, Մոզդոկ ու Ղզլար, Բաքվից՝ Շամախի, Շաքի ու Զաքաթալա, ապա Գրեմ, Թելավ ու Սղնախ, հետո՝ Դուշեթ, Գորի և Ախալցխա ու վերջապես՝ Թիֆլիս:

Տփղիս-Թիֆլիս-Թբիլիսի հայ քաղաքագլուխների բազմադարյան պատմությունը առավելագույնս հաստատում է վերոհիշյալը և առանձնակի տեղ զբաղեցնում հայ ժողովրդի քաղաքաշինական և մշակութային պատմության մեջ... Անհրաժեշտ է խորամուխ լինել հայ մարդու ստեղծագործ էության մեջ, հաղորդակից լինել նրա երազանքներին, մաքառումներին ու նվաճումներին:

...Թիֆլիս քաղաքը հայ քաղաքագլուխների կողմից կառավարվել է բոլոր ժամանակներում, ինի դա վրաստանի թագավորության հզորության, թե պարսից, թուրքաց և կամ՝ ռուսաց տիրապետությունների օրոք:

Քաղաքագլուխների և քաղաքային խորհուրդների (դումա) իրավասու-
ների կազմում ազգությամբ հայ պաշտոնատարների մեծաթիվ լինելն ամ-
բողջ ժԹ դարի ընթացքում և մինչև 1917 թ. հատուկ է եղել ոչ միայն
Թիֆլիսին, այլև Անդրկովկասի բազմաթիվ այլ քաղաքներին:

1918թ.-ից ի վեր Թիֆլիսը քաղաքաշինական առումով թևակոխել է բոլորովին նոր, աննախադեպ և, հատկանշական է, նաև անբնական ժամանակաշրջան: Քաղաքագլխի պաշտոնում հայտնված և իրար հաջորդած բացառապես վրացագգի պաշտոնատարները, շփոթված հանկարծ բաժին ստացած քաղաք-ժառանգությունից, անցած ավելի քան 80 տարիների ընթացքում չունենալով և չտիրապետելով քաղաքաշինական մշակույթին և փորձառությանը, ոչ միայն ի վիճակի չեն եղել քաղաքը նոր արժեքներով բարձրացնելու (եթե զանց առնենք խորհրդային չափանիշների համեմատ հրամցված ու կյանքի կոչված միօրինակ նախագծերը, Խոջիվանքի Հայոց գերեզմանատան հազարավոր շիրմաքարերից կառուցված Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի շենքը, ապա և նույն գերեզմանատան մնացորդների տեղում հիմնադրված վրաց առաջնորդանիստ նոր եկեղեցին և համանման կառույցները), այլև անկարող են եղել գոնե պահպանել եղածը:

...Շուրջ 800 տարվա ընթացքում պաշտոնավարած 47 քաղաքագլուխներ-
 ռի գերեզմաններից, ցավոք ոչ պատահականորեն պահպանվում են միայն
 այն երկուսինը, որոնք ազգությամբ վրացի են (Դ.Ղիփանի և Վ.Չերքեզով):

Մինչդեռ ազգությամբ 45 հայ քաղաքագլուխներից բոլորը՝ Վրաստանի և Աբխազիայի քաղաքագլուխները, ովքեր թաղված են Թիֆլիսում (ևս մեկը՝ Կարնում, Արևմտյան Հայաստան) հիմնականում ոչնչացել են: Պահպանվել են միայն մի քանի այն քաղաքագլուխների տապանաքարերը, որոնք չեն թաղվել Թիֆլիսում (օրինակ՝ Քուրդ ամիրա, Ն.Արղության-Երկայնաբազուկ, Ա.Խատիսյան):

Յավալի է, բայց փաստ, որ վերջին շուրջ ութ տասնամյակում վրացագգի մերօրյա քաղաքագլուխները, փոխանակ թիֆլիսը կերտած առաջին դեմքերի գերեզմանները հարգանքով ու ակնածանքով վերաբերվելու և պահպանելուն, գլխավորել ու իրականացրել են այդ նվիրական գերեզմանների միտումնավոր ավերման ու անհետացման ստոր ծրագրերը: Ինչպես նաև, փոխանակ քաղաքագլուխների ապրած կամ կառուցած շենքերին հուշատախտակներ փակցնելուն՝ անվերջ ու անհոգ քանդել կամ այլափոխել են այդ շենքերը: Հայրենիքումդ, կառուցել ես ավագների վրա:

Պատմությունը հիշողություն է, դաս է, սակայն այսօր էլ մեծավ մասամբ հայր շարունակում է շենացնել օտար հողն ու հանգչում օտարության մեջ: Իրենն անմշակ՝ հայր այսօր էլ ժամանակը, եռանդն ու ավյունը վատնում է ուրիշների պարտեզները ծաղկացնելով: Զոհ՝ ժամանակավոր, անհեռա- նկար ու թվացյալ բարեկեցության գայթակղությանը «ի վայելումն այլոց» էլի քանի կովկասյան փարիզների վերածած թիֆլիսներ պիտի ստեղծենք աշխարհիս չորսբլորն ու միառժամանակ հետո ի մի բերենք և արձանա- գրենք անգաղափար նվիրումների հերթական մի պատմություն...»:

Աղազար Լազարյան

1605 թվականին, Շահ-Աբասի ժամանակ, դեռ Ջուղայի գաղթից առաջ, Նախիջևանի Գավառի Դաշտ գյուղից Սպահան գաղթեց **Ղազարի** որդի **խոջա Մանուկը**:

խոջա Մանուկ Եղիազարյանի որդի **Աղազարը** այս գաղթից 50 տարի անց հաստատվում է Նոր Ջուղայի իր հոր ծննդավայրի անունը կրող Դաշտ քաղաքում:

Եղիազարյանները լավ վաճառականներ էին և հարուստ էին, միաժամանակ բարեգործության հանդեպ զգայուն վերաբերմունք ունեին: Այլ բարեգործությունների հետ՝ Նոր Ջուղայի Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցու համար կառուցեցին մի քանի շահութաբեր շենքեր և քաղաքի

հայտնի կուսանոցը: Ինչպես Ջուղայի բոլոր մեծահարուստ և կարող վաճառականները, այնպես էլ **Եղիազարյան** տոհմի վաճառականները իրենց առևտրական քարավաններով անցնելով աշխարհի շատ ճանապարհներով, հասել էին Ռուսաստանի մայրաքաղաք և այն տնտեսական հուսալի կապերով կապել Պարսկաստանի հետ:

Նախիջևանի գաղթից ճիշտ 144 տարի անց Նոր Ջուղայի քաղաքապետ-կառավարիչ դարձած **Նազարեթի** որդի **Աղազարը**, որ **խոջա Մանուկի** թոռան թոռն էր, իր չորս որդիների և իր ահռելի հարստության հետ գաղթեց Ռուսաստան, սկզբում՝ Աստրախան, հետո՝ Մոսկվա:

Նա մեծ հեղինակություն ու դիրք ուներ պարսից արքունիքում, և այս անսպասելի գաղթի պատճառը Պարսկաստանում սկսված գահակալական անգիջում կռիվներն էին և սրա արդյունքում հայերի հանդեպ սանձազերծված բռնությունները:

1749 թվականին **Եղիազարյանները** Մոսկվայում դարձան **Լազարյաններ**՝ հայերի, և **Լազարևներ**՝ ռուսների համար:

Լազարյանները տաղանդավոր վաճառականներ էին և իրենց կապիտալը շահեցնելու լայն հնարավորություններ ստեղծեցին: Նախ գնեցին Բոգորոդսկի գավառի մետաքսի գործարանը և կարճ ժամանակ հետո այն դարձրին Ռուսաստանում գործող 26 ճոթեղեն արտադրող գործարաններից լավագույնը:

Այնքան ակնհայտ էր **Լազարյանների** ներդրումը Ռուսաստանի տնտեսության մեջ, որ 1774 թվականին, այսինքն, Մոսկվայում հաստատվելուց 25 տարի անց, **Եկատերինա Երկրորդի** հրամանագրով **Լազարյաններին** շնորհվում է ռուսական ժառանգական ազնվականի տիտղոս:

Լազարյանները ծեռք են բերում **Ստրոգոնովների** երկաթի և աղի հանքերը Պերմի նահանգում և հիմնում երկաթաձուլական գործարաններ: Նրանք արդյունաբերողներ և հարուստ կալվածատերեր էին միաժամանակ: Նրանց կալվածքները գտնվում էին Բեսարաբիայում, Կալուգայում, Պոդոլսկում, Տուլայում, Մոսկվայում և Պետերբուրգում:

Լազարյան չորս եղբայրները՝ **Աղազարի** որդիները, ժամանակի բարձր կրթություն ստացած տաղանդավոր տնտեսագետներ լինելով հանդերձ՝ Ռուսական իրականության մեջ պետական գործիչներ և նրբագույն վարվեցողության քաղաքագետ-դիվանագետներ էին:

Մինաս Լազարյանը ռուսական արքունիքում խորհրդական էր, Հայոց կաթողիկոսի հավատարմատարն այնտեղ, որտեղ առանց դադարի զբաղվում էր

Մինաս Լազարյան

Հայաստանի ազատագրության հարցով: Հայոց եկեղեցու կառավարումը բարեփոխելու նպատակով մշակել է կանոնադրություն, որի հիման վրա հետագայում ստեղծվել է եկեղեցու Բարձրագույն խորհուրդը:

Խաչատուր Լազարյանը՝ Աղազարի մյուս որդին, նույնպես հայ ազատագրության ջատագովներից էր և բարեգործ: Ի դեպ, այս որդու միջոցներով էր, որ Աղազարը 1779 թվականին Մոսկվայում կառուցել տվեց Սբ. Խաչ եկեղեցին:

Խաչատուր Լազարյան

Հովհաննեսը Աղազարի մյուս որդին էր և թերևս ամենաբազմաշնորհը: Փայլուն կրթություն էր ստացել և կալվածատեր-արդյունաբերող տնտեսագետի տաղանդը, ֆինանսագետի հմտությունը, ռուսական արքունիքի հետ ունեցած մերձավոր հարաբերությունները, իր բաժնեդրժարակ դիվանագիտական շնորհը թույլ են տվել նրան մեծ հեղինակություն

ձեռք բերել թե ռուսական, թե հայկական շրջանակներում: **Հովհաննես Լազարյանը** Մոսկվայում և Պետերբուրգում կառուցել տվեց Հայոց եկեղեցիներ: Իր դիվանագիտական փայլուն աշխատանքների շնորհիվ Ավստրիայի կայսր **Իոսիֆ Երկրորդից** նախ ստացավ բարոնի, ապա կոմսի տիտղոս:

Նրա ջանքերով կառուցվեցին Կիզելի և Պոլագնիցի մետալուրգական գործարանները:

Հովհաննես Լազարյան

Հովհաննես Լազարյանի մեծագույն երազանքը Հայաստանի ազատագրությունն էր: Նա «**Ծրագիր**» էր ներկայացրել կառավարությանը, որտեղ Ռուսաստանի հովանու ներքո հայ պետականության վերականգման անհրաժեշտության խնդիր էր դրված:

Հովհաննես Լազարյանն այն հայ մեծահարուստներից էր, որի համար իր ազգի կրթության ու լուսավորության գործը մշտապես եղել է մտահոգության պատճառ: Նա անհրաժեշտ էր համարում եվրոպական երկրներից վերցնել այն, ինչը կարող էր օգտակար լինել «**ի պետս մարզութեան մանկանց՝ Հայաստանեայց**»:

Հովհաննես Լազարյանը Յարսկոյե Սելոյում իր միջոցներով բացում է օրիորդաց դպրոց, իսկ Նոր Նախիջևանում և Գրիգորիուպոլսում՝ հայկական դպրոցներ, 300 ռուբլու ամենամյա թոշակ նշանակում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցին:

Հովակիմ Լազարյան

Բայց դպրոցական գործի իր նվիրումի գլուխգործոցը պիտի լիներ մի ճեմարան, որը պիտի բացեր իր եղբայր **Հովակիմ Լազարյանի**՝ Աղազարի չորրորդ որդու հետ: Նա երազում էր, որ շատ կարճ ժամանակում այն պետք է դառնար հայագիտական և արևելագիտական ուսումնական և գիտական խոշոր կենտրոն:

1800 թվականի հունվարի 4-ին կազմած իր կտակով **Հովհաննես Լազարյանը** կայսերական խնամակալական խորհուրդ է ներդնում 200 հազար ռուբլի և հանձնարարում իր եղբայր **Հովակիմին**՝ ներդրած գումարների տոկոսներով հայկական դպրոց հիմնել **«որբաց և չքավոր հայ եղբայրների համար»**:

Մեկ տարի անց, 66 տարեկան հասակում վախճանվում է **Հովհաննես Լազարյանը**՝ չտեսնելով իր երազած դպրոցը իրականություն դարձած:

Հովակիմ Լազարյանը, որ իր կտակակատարն էր, ցանկանալով շուտափույթ կատարել իր եղբոր պատգամը՝ չսպասեց խնամակալական խորհուրդ ներդրած գումարի տոկոսների կուտակմանը, իր միջոցներով շտապեց բացել դպրոցը:

Ամենաբարդ հարցը, որ ծառացել էր **Հովակիմ Լազարյանի** առջև, այն էր, թե որտե՞ղ, ո՞ր քաղաքում պետք է հիմնել դպրոցը: Միմյանց հետ այդ դպրոցը ունենալու համար վիճում էին երեք քաղաքներ՝ Նոր Նախիջևանը, Աստրախանը, Թիֆլիսը: Սակայն **Հովակիմ Լազարյանը** վերջնականապես որոշեց Մոսկվայում հիմնել այն, քանի որ այնտեղ կար կազմակերպված հայկական գաղութ և բավական բարձր մշակութային մակարդակ:

Նապոլեոնի արշավանքը Ռուսաստան պատճառ դարձավ, որ դպրոցի շինարարությունը հետաձգվի: Պետերբուրգի կենտրոնական պետական արխիվում պահվող վավերագրերից մեկը հայտնում է.

«1813 թվականին կտակակատարը՝ Հովակիմ Լազարյանը, հիմնական կապիտալից գոյացած տոկոսներին ավելացնելով իր միջոցներից որոշ գումար՝ Մոսկվայում սկսում է շենքի կառուցումը, որի որոշ մասն արդեն պատրաստ էր 1814 թվականին»:

...ճեմարանի շենքի պատրաստի մասում 1814 թվականի մայիսի 10-ին տեղի ունեցավ ուսումնական հաստատության հիմնադրման հանդեսը՝ հայ և ռուս հասարակության բարձր աստիճանավորների մասնակցությամբ»:

Հարություն Ալամդարյանը, որ պետք է լիներ Լազարյան ճեմարանի առաջին տեսուչը և ուսուցիչը նույնպես, ներկա էր այս հիմնադրման հանդեսին:

Քիչ հեռանալով **Լազարյան** ընտանիքի պատմությունից՝ հիշենք այս նվիրյալ մանկավարժին, հասարակական, եկեղեցական գործչին և բանաստեղծին՝ շնորհակալությամբ և խոնարհումով:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱԼԱՄԴԱՐՅԱՆ

Հարություն Ալամդարյան

Հարություն Ալամդարյանը ապրել է ընդամենը 39 տարի:

Աստրախանցի կոշկակար **Մանուկ Ալամդարյանի** ընտանիքում ծնված երեխան ոչ մի հակում չուներ դեպի ավանդական արհեստը: Դրա փոխարեն սիրում էր սովորել և փայլուն ավարտեց Աստրախանի **Աղաբաբյան դպրոցը**:

Գրագետ ու պատրաստված երիտասարդի համբավը արագ տարածվեց Ռուսաստանի հայ գաղութներում և 1813 թվականին, երբ ընդամենը 18 տարեկան էր, հրավիրվում է Մոսկվա, որպես դպիր աշխատելու **Լազարյանների** մոտ և նշանակվում է նաև Մոսկվայի հայկական եկեղեցում կից դպրոցի ուսուցիչ: Եվ երբ

1814 թվականին ներկա գտնվեց Լազարյան ճեմարանի բացման արարողությանը, նրա հետ էին նաև իր աշակերտները:

Հարություն Ալամդարյանը այդ նույն ժամանակ սովորում էր Մոսկվայի համալսարանում: Եվ **Հովակիմ Լազարյանը** խորապես գնահատելով տաղանդալից երիտասարդի ունակությունները՝ նրան հրավիրեց որպես **Լազարյան ճեմարանի** առաջին տնօրեն և հայերեն, ռուսերեն, լատիներեն, թվաբանություն և առարկաների ուսուցիչ: Նա ընդամենը 19 տարեկան էր:

Առաջին շրջանում ճեմարան դասավանդելու էին հրավիրվում նաև **Մխիթարյան Միաբանությունում** ուսանած երկու գիտնական վարդապետներ՝ **Սերովբե Կարսեցին և Միքայել Սալլանթյանը**:

Միքայել Սալլանթյանը դասավանդման հարցում իր սկզբունքներն ուներ, որոնք անհարիր էին առաջադեմ մանկավարժության ջատագով Ալամդարյանի գաղափարներին: Նա ամեն կերպ ջանում էր ուսումը դարձնել մատչելի, հատկապես գրաբարը, որը հասկանալի դարձնելու համար դիմում էր աշխարհիկ խոսակցական լեզվին: Թերևս սա էր պատճառը, որ **Սալլանթյանը** չէր հանդուրժում **Ալամդարյանին**: Այս անհանդուրժողականությունը փոխադարձ էր, որը և պատճառ դարձավ ճեմարանից **Ալամդարյանի** հեռանալուն: Ստանալով հրավեր Ներսիսյան դպրոցից՝ նա մեկնեց Թիֆլիս: Ներսիսյան դպրոցում ևս նա դարձավ տեսուչ և ուսուցիչ այնպիսի հաջողությամբ, որ հետագայում պատմության մեջ այս ժամանակահատվածը հայտնի դարձավ **«Դար Ալամդարյան»** անունով:

Ալամդարյանը սքանչելի ուսուցիչ և դպրոցական կազմակերպիչ ու ղեկավար լինելուց բացի՝ բանաստեղծ էր: Նա իր առաջին քնարական բանաստեղծությունը գրել է իր վաղամեռիկ, պաշտելի կնոջ մահվան ազդեցությամբ: Նա իր վաղանցիկ սերը դարձրել էր անմխիթար տառապանքի աղբյուր:

**«Որպես ծուխն ի վեր բնապես ձգի,
Որպես նետն առ իր նպատակ բերի,
Որպես ջուր վերուստ ի վայր սողոսկի,
Որպես մարդ հիվանդ՝ ողջ լինի կամի»**

**Նույնպես սիրտ, մարմին, իմ բոլոր հոգի
Քեզ բաղձայ, սէր իմ, խն վառի, մաշի...»:**

Նրա հոգևոր տողերը, որքան որ տուրք են առեղծվածի գաղտնիքին, նույն-
քան էլ բողոք են անողոք ճակատագրի, մահվան անխուսափելիության, մարդ-
կային չդադարող ողբերգության դեմ:

**«Մեռնելոց իշխան, կմախք սոսկալի,
Համայն կենդանեաց տեսիլ սոսկալի...»:**

Ալամդարյանը նաև հեղինակ է բազմաթիվ նամակների, ճառերի, հոդվածնե-
րի, թարգմանությունների:

Բայց նա ըստ ամենայնի, բառարանագետ էր. **«Համառոտ բառարան ի ռու-
սաց, լեզուի ի հայ»**, **«Ռուս-հայերեն գործնական համառոտ քերականու-
թիւն»**: Նրա գերագույն նպատակն էր դուրսացնել ռուսաց լեզվի յուրացումը հայ
երեխաների կողմից:

Նրա գրչին է պատկանում Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչների համար կազմած
«Ցուցակ պարտավորաթեանց վարժապետաց» հրահանգ կանոնադրությունը,
որտեղ ամբողջությամբ բացահայտվում է ճշմարիտ մարդասերի կերպարը, իր

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի շենքը

ստանձնած գործի՝ մանկավար-
ժության հանդեպ ունեցած նրա
զգայուն վերաբերմունքը:

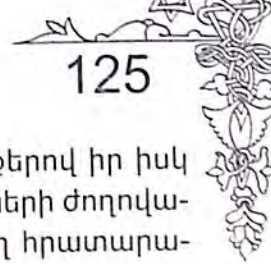
Դեռ Լազարյան ճեմարանում
նա ջանում էր ուսուցումը դարձ-
նել մատչելի, որովհետև Ռուսաս-
տանի տարբեր հայ գաղութներից
եկած երեխաները ունեին տեղա-
կան դպրոցներից բերած ամենա-

տարբեր մակարդակի գիտելիքներ: Նա գիտեր, թե որքան կարևոր է այնպես անել,
որ նրանք՝ հատկապես աղքատ կամ որբ պատանիները, իրենց ճնշված ու հալած-
ված չզգան, չունենան թերաթեքության ծանր զգացումը:

Ալամդարյանը ծառայում էր մանկավարժը **«անձնուրաց հովիվ է»** և ոչ թե
«վարձկան պաշտոնյա»՝ գաղափարին: Նա մերժում էր ծեծը, աշակերտի հետ
կոպիտ խոսելը, որովհետև, նրա համոզմամբ, աշակերտի հանդեպ նման վերա-
բերմունքը անգործության հետևանք է: Նա համոզված էր, որ երեխայի ընդունակու-
թյունները պետք է բացահայտել և զարգացնել աստիճանաբար՝ պարզից բարդը
գնալով, գործնականորեն առարկաների տեսական իմացությունն ամրապնդելով:

Շնորհիվ **Ալամդարյան** ուսուցչի՝ և Լազարյան ճեմարանում, և Ներսիսյան
դպրոցում սաները շատ կարճ ժամանակում հաղթահարում էին հայոց և ռուսաց
լեզվի բարդությունները և հասնում բարձր առաջադիմության:

Ալամդարյանը ճշմարիտ ուսուցիչ էր և մեծ հայրենասեր: Նա ուներ ռուսա-
կան կողմնորոշում, բայց պաշտպանում էր հայ եկեղեցական և ազգային հաս-
տատությունների ինքնուրույնությունը, որոնք նպաստում էին Հայոց մեջ
լուսավորություն տարածելու գործին: Սա, փաստորեն, նշանակում էր դեմ կանգ-

նել Ռուսական կայսրության վարած ծուլման քաղաքականությանը:

Ներսիսյան դպրոցի իր տնօրինության տարիներին նրա ջանքերով իր իսկ
հիմնած դպրոցական տպարանում լույս են տեսել սաների գրվածքների ժողովա-
ծումները **«Երեխայիք Ներսիսյան դպրոցի»** խորագրով: Այստեղ հրատարա-
կել է նաև երեսուն անուն գիրք և ուսումնական ձեռնարկներ:

1827 թվականի ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ նա օգնում էր
Ներսես Աշտարակեցուն կամավորական ջոկատներ կազմելիս:

Ի դեպ, Ներսիսյան դպրոցի աշակերտներից շատերը, ոգևորված Հայրենիքի
ազատության գաղափարով, զինվորագրվեցին կամավորական շարժմանը:

Հիշում եք, 1828 թվականին Կովկասի կուսակալ **Պասկևիչը**, առանց պատ-
ճառաբանության, **Ներսես Աշտարակեցուն** նրա ազատատենչ ոգորումների հա-
մար աքսորեց Բեսարաբիա որպես հայ գաղութի հոգևոր առաջնորդ: Թող հեռու

մար աքսորեց Բեսարաբիա որպես հայ գաղութի հոգևոր առաջնորդ:

Լինի իր հայրենիքից, որի ազատությունն է տենչում այս հոգևորականը:
Եվ, քանի որ Ալամդարյանը նրա խոհակիցն էր, նրան նույնպես Պասկևիչի
թելադրանքով և էջմիածնի սինդոդի որոշմամբ, **«իբրև խուվարար ոք և ներսիս-
յանական»**, աքսորում են Հաղպատի վանք՝ գրկելով նրան մանկավարժական
գործով զբաղվելու հնարավորությունից:

Ներսես Աշտարակեցին նրան հրավիրում է իր մոտ և նշանակում Նոր Նա-
խիջևանի Սուրբ Խաչ վանքի վանահայր: Նա արդեն պատրաստվում էր այնտեղ
ևս ծավալել իր մանկավարժական գործունեությունը, սակայն վաղաժամ մահը
հայ մանուկներին գրկեց սքանչելի ուսուցչի ձեռքի տակ ուսում ստանալու հնա-
րավորությունից:

Հարություն Ալամդարյանը հայ մշակույթի խոշոր երախտավորներից մեկն
էր, ում գերագույն ազնիվ նպատակը դպրոցը կատարյալ ուսման ու հայրենասի-
րության դարբնոց դարձնելն էր: Դա նրան հաջողվում էր, անկախ այն բանից, որ
մշտապես ստիպված էր լինում պայքարի ելնել իր դեմ ծավալվող հակառակորդ
գաղափարների հարուցած խոչընդոտների դեմ:

ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՆԷ ԼԱԶԱՐՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

Լազարյան ճեմարան

Ճեմարանը շատ կարճ
ժամանակահատվածում
դարձել էր Արևելագիտական
միակ կենտրոնը ամբողջ Ռու-
սաստանում: Հանրակրթա-
կան առարկաների հետ
դասավանդվում էր հայերեն,
ռուսերեն, լատիներեն, ֆրան-

սերեն, գերմաներեն, պարսկերեն, թուրքերեն, արաբերեն:
Ճեմարան կարող էին ընդունվել նաև ռուսներ և այլազգիներ: Ճեմարանն ավար-
տած սաները կարող էին իրենց ուսումը շարունակել Եվրոպայի ամենախոշափա-
հանջ համալսարաններում: Ճեմարանն ավարտածների պատրաստվածությունն ու

Ծննդարանը պատրաստում էր նաև պետական պաշտոնյաներ, հատկապես լեզուների գիտակ դեսպաններ:

1841 թվականին Ճեմարանին կից բացվեց հոգևոր բաժին՝ հայ եկեղեցու սպասավորներ և հոգևոր ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով։ Մի քանի տարի անց **Լազարյան Ճեմարանը** դասվեց 8-ամյա ուսուցմամբ պետական 1-ին աստիճանի դպրոցների կարգը։ Իսկ 1848 թվականից սկսած Ճեմարանը ընդունեց շեշտված արևելագիտական բնույթ։ Պատրաստվել են թարգմանիչներ, դիվանագիտության բնագավառի աշխատողներ, արևելյան լեզուների ուսուցիչներ։ Երեք տարի անց Ճեմարանին կից բացվել է նախապատրաստական բաժին, որտեղ երեխաներին նախօրոք պատրաստում էին Ճեմարան ընդունելու համար։

Թեև **Լազարյան ճեմարանն** ունեցել է ընդգծված արևելագիտական թեքում և ուսման լեզուն եղել է ռուսերենը, սակայն իր գոյության ողջ ընթացքում պահպանել է իր հայկական դիմագիծը: Հայերեն լեզուն և հայագիտական բոլոր առարկաները եղել են ուսումնասիրության կենտրոնական առարկաները և դասավանդվել են միայն հայերենով: Ուսուցիչների մեծագույն մասը եղել են հայեր. տնօրինությունն ու հոգաբարձությունը նույնպես հայեր են եղել:

1872 թվականին լիցեյական դասարանների հիման վրա ստեղծվում է Արևելյան լեզուների բաժին՝ որպես բարձրագույն համալսարանական հաստատություն:

...Լազարյան ճեմարանի բարձրագույն համալսարանական այս բաժինը անու-
րանալի դեր կատարեց հայագիտության ասպարեզում: Այնտեղ են իրենց կրթու-
թյունն ստացել անվանի հայագետներ **Սկրտիչ Էմինը, Գրիգոր Խալաթյանը,**
հայր և որդի Կարապետ և Յովսեփ Կուսիկյանները, Կարո Մելիք-Օհանջանյա-
նը, գրականագետներ **Յուլակ Խանզադյանը, Պողոս Մակինցյանը,** բանաս-
տեղծներ **Գևորգ Դոդոխյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Սմբատ Շահազիզը,**
Յովհաննես Յովհաննիսյանը, Վահան Տերյանը, նկարիչ **Վարդգես Սուրենյան-**
ցը և էլի ուրիշներ, ովքեր իրենց մասնագիտության հետ հավասար կատարեցին
մանկավարժի սրբազան գործը հենց **Լազարյան ճեմարանում, Ներսիսյան դպ-**
րոցում, Բուն Հայրենիքում և ամենուր ցրված հայ գաղթօջախներում:

Լազարյան ձեմարանում պատրաստվել են ուսումնական ձեռնարկներ, մե-
նագրություններ, արևելյան ամենատարբեր լեզուների լեզվաբանությանը, Արևել-
քի և Անդրկովկասի պատմությանը, մշակույթին նվիրված հետազոտություններ:
Երևանի համալսարանական արվեստի դարբնոց էր, որտեղ հայերենից

ճեմարանը նաև թարգմանչական արվեստն ու դարձնում էր, որպեսզի ինչպես ռուսերեն և այլ օտար լեզուներ, ապա ռուսերենից և օտար լեզուներից հայերեն թարգմանություններ էին կատարվում պրոֆեսորների, ուսուցիչների, սաների միջոցով՝ որպես ամենաբազմազան գրականության մշակութային արժեքներ:

Հովհաննես Յ. Լազարյան

Լազարյան ճեմարանում սովորել ու այն ավարտել է ռուս արևելագետների ու մշակույթի գործիչների մի փայլուն խումբ՝ որպես թուրքագետներ, արաբագետներ, տաջիկական և ուզբեկական մշակույթի գիտական, իրանագետներ... Լազարյան ճեմարանում են կազմվել «Ռուս-պարսկերեն», «Արաբերեն-ռուսերեն» բառարանները, «Չուվաշերեն» բազմահատորը:

Այստեղ են սովորել ռուս մեծ գրողներ **Լև Տոլստոյը**, **Իվան Տուրգենևը**, **Յուրի Վեսելկովսկին**, **ռեժիսորներ Կոստանդին Ստանիսլավսկին**, **Ռուբեն Սիմոնյովը** և էլի շատ շատերը:

Լազարյան ձեմարան էին գալիս կրթություն ստանալու Կովկասից, Թուրքիայից, Պարսկաստանից, Հնդկաստանից, մյուս գաղթօջախներից, Հայոց տարբեր աշխատավայրերից։ Գալիս էին ամենատարբեր բարբառներով խոսող երեխաներ, գավառներից։ Գալիս էին ամենատարբեր բարբառներով խոսող երեխաներ, հոգեկան նկարագիրը, անգիր բանահյուսությունը, տեղային ավան-
ձեմարանում, որ բոլոր առումներով օգտակար էր հայագիտությանն ու պատ-

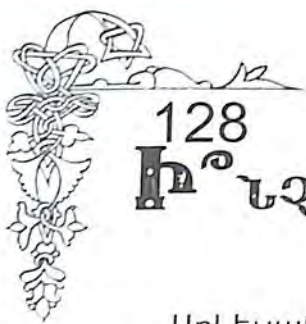
Լազարյան ճեմարանն ավարտած սաներից Համար 1-ից 10-ը ընտրվել են Մոսկվայի Պետերբուրգի, Դորպատի և Եվրոպայի լավագույն համալսարաններում, որ հետո Հայոց դպրոցներում դառնան ուսուցիչներ ու Հայոց սարաններում, որ հետո Հայոց դպրոցներում դառնան իրավաբաններ, ճարտարագետներ ու մանուկի հրատարակիչներ, դառնան իրավաբաններ, ճարտարագետներ ու մանուկի հրատարակիչներ, դառնան իրավաբաններ, ճարտարագետներ ու մանուկի հրատարակիչներ: Դառնան այն, ինչ հարկավոր էր պատերազմներից հալածված, օտաբժիշկներ: Դառնան այն, ինչ հարկավոր էր պատերազմներից հալածված, օտաբժիշկներ: Դառնան այն, ինչ հարկավոր էր պատերազմներից հալածված, օտաբժիշկներ:

...Շատերն են շարադրել ճեմարանի պատմությունը՝ և հայերը, և օտարերկրացիները։ Այդ բոլոր շարադրանքներից կարելի է անչափ կարևոր եզրահանգուման գալ։ Մույնիսկ իրար հաջորդող քաղաքական ծանր պայմաններին, իր լինել-չլինելու ամենաօրհասական պահերին անգամ հայ ժողովուրդը չի կորցրել հոգու արիությունը և մտքի սլացքը։ Նա մշտապես խորին գիտակցությամբ փաստել է դպրոցի կարևորությունը, որով և մաքառել է հանուն իր ոգեղեն գոյության։

Հայոց այս առաքելությունը կատարելի ուժով կենսաներ: Այդ մեկենասներից էին նաև **Լազարյանները**:

Փառք նրանց և ողորմի:

Արևելյան Հայաստանը Պարսկաստանի տիրապետությունից անցավ Ռուսական կայսրության իշխանության տակ և, անկախ որևէ բանից, սա նպաստավոր էր Հայոց համար: Հայերը չէին դադարում երազելուց, որ Արևմտյան Հայաստանը նույնպես ազատագրվելու է Օսմանյան պետության ճիրաններից և կազմակերպվելու է իր ինքնուրույն կյանքը: Գուցե այս երազանքն էր հիմքը Հայոց Ոգեղենի այն հզոր առաջընթացի, որով մեր մշակույթին հայտնի է 19-րդ դարը:

Մենք թափառեցինք Աշխարհով մեկ և տեսանք, թե ինչպես են հայ մեծահարուստները տնտեսական հզորության հասնում Աշխարհի ամենատարբեր երկրներում: Այդպես նաև Հայոց մշակութային գործիչներն էին ամենուրեք, որոնց գերագույն նպատակը, անշուշտ, հայությանը ուժացումից փրկելն էր:

Սա այսպես էր: 19-րդ դարից սկսած Մայր Հայրենիքում գործում էր մտավորականության մի սքանչելի բույլ: Եվ սրա համար նպաստավոր միջավայր ստեղծեցին նաև 19-րդ դարում գահակալած Հայոց հայրապետները:

Քիչ թե շատ ճանաչեցինք **Ներսես Աշտարակեցի** սքանչելի կաթողիկոսին, որը իր մահկանացուն կնքեց 1857 թվականին 82 տարեկան հասակում:

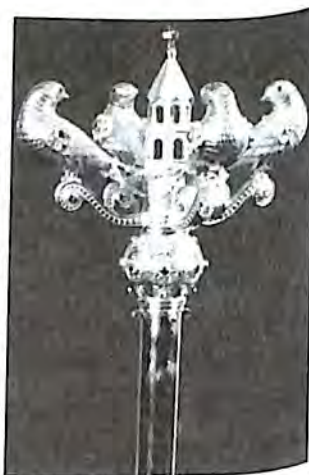
Հիմա պատմենք նրանից հետո գահակալած **Մատթեոս Առաջին Կոստանդնուպոլսեցի Չուխաջյանի** և մինչև դարավերջ գահակալած մյուսների մասին: Ի վերջո, ինքնուրույնությունից և պետությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար իր և օտար տիրակալների միջև միջնորդ են եղել Հայոց կաթողիկոսները: Եվ ժողովուրդն, անշուշտ, շահել է, եթե իր հայրապետը հայրենասեր ու ժողովրդասեր է եղել: Եվ ժողովուրդը խորապես տառապել է սեփական թերաբժեքության զգացումից և վիրավորված արժանապատվությունից, եթե կաթողիկոսական գահին բազմածը եղել է փառասեր և եսասեր:

ՄԱՏԹԵՈՍ ԱՌԱՋԻՆ

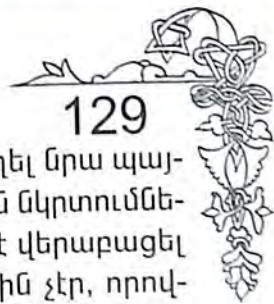
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԵՑԻ ՉՈՒԽԱՋՅԱՆ

Ըստ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանի, **Մատթեոս Առաջին Կոստանդնուպոլսեցի Չուխաջյանը** կաթողիկոս է դարձել 57 տարեկան հասակում 1859 թվականին և եղել է իր ժամանակի ամենապատրաստված, խոր և բազմակողմանի աստվածաբանական գիտելիքների տեր հոգևորականներից: Նախքան կաթողիկոս ընտրվելը եղել է Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքը և նրա ջանքերով կարգավորվել են պատրիարքարանի և էջմիածնի կաթողիկոսարանի բավական հաճախ կրկնվող անհամաձայնությունն ու ներքին լարումը:

Մատթեոս պատրիարքը եղել է Հայոց եկեղեցու սկզ-

Կաթողիկոսական գավազան

բունքների ամենահետևողական պաշտպաններից: Անհրաժեշտ է եղել նրա պաշարը արևմտահայ բողոքականների, հայ կաթողիկոսների և պապական նկրտումների դեմ: Հովանավորել է կրթական և գրական կյանքը: Կարողացել է վերաբացել Կոստանդնուպոլսի **Սկյուտարի ճեմարանը**, որն այնքան էլ դյուրին չէր, որովհետև թուրքական կառավարությունը այն դարձրել էր զինվորական հիվանդանոց: Դպրոցներ է հիմնադրել Սամաթիայում, Ջմյուռնիայում և այլուր: Նրա օրոք Նոյ: Դպրոցներ է հիմնադրել Սամաթիայում, Ջմյուռնիայում և այլուր: Նրա օրոք Կոստանդնուպոլսում գործել են 25 բարձրակարգ վարժարաններ, տպարաններ, հրատարակվել են մի քանի պարբերականներ, հիմնադրվել են մշակութային ընկերություններ: Եվրոպայում բարձրագույն կրթություն ստանալու համար հովակերություններ: Եվրոպայում բարձրագույն կրթություն ստանալու համար հովակերություններ է բազմաթիվ շնորհաշատ երիտասարդների: Եվ, վերջապես, **Գրիգոր Մալոմալի** է բազմաթիվ շնորհաշատ երիտասարդների: Եվ, վերջապես, **Գրիգոր Փեշտիմալձյանի** հետ հրատարակել է «**Հայսմավուրք**» մեծածավալ և մեծարժեք ժողովածուն: Հեղինակ է մեկ տասնյակից ավելի կրոնագիտական և աստվածաբանական գործերի:

Կաթողիկոսական գահ բարձրանալուց հետո **Մատթեոս Առաջին Չուխաջյան** հայրապետի ուշադրության կենտրոնում են եղել դպրոցները և, հատկապես, Ներսիսյան դպրոցը:

Մատթեոս Առաջին հայրապետը ազնվորեն կատարել է իր պատրիարքական և, այնուհետև հայրապետական պարտականությունները:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը «Ազգապատում» մեծածավալ աշխատության Գ հատորում վկայում է, որ **Մատթեոս հայրապետը «Իբր գործիչ եւ պաշտօնական անձ բաւական արդյունաւոր շրջան մը ունեցաւ կաթողիկոսութենէ առաջ թէպէտ զայն չարդարացուց կաթողիկոսական աթոռին վրայ»:**

Ինչէ:

Մատթեոս կաթողիկոսը մահացավ 1865 թվականի օգոստոսին 63 տարեկան հասակում «**կարճօրեայ հիւանդութիւնից յետոյ...**»:

Ողորմի:

ԳԵՎՈՐԳ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ԵՎ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԵՏՄԱՐԱՆԸ

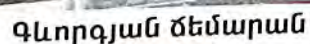

Գևորգ Չորրորդ Կոստանդնուպոլսեցի

Գևորգ Չորրորդ Կոստանդնուպոլսեցին ծնվել է 1813 թվականին, ապրել 69 տարի, սովորել Գում-Գաբու-ի ժառանգավորաց դպրոցում, ձեռնադրվել կուսակրոն քահանա, ստացել ծայրագույն վարդապետի աստիճան, օծվել եպիսկոպոս, դարձել արևմտահայ Բուրսայի թեմի առաջնորդ, ապա Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք: Ընտրվել է կաթողիկոս 1866 թվականին, տեղափոխվել էջմիածին, բուռն գործունեություն ծավալել հայաբնակ բոլոր քաղաքներում և գյուղերում դպրոցներ բացելու համար:

Օրմանյանի վկայությամբ՝ «**Վարժարաններն եղան իր մտադրութեան առաջին առարկան**»:

«Պոլոժենի»-ի 141 հոդվածներից 35 և 77 կետերը նախատեսում էին եկեղեցիներին կից ստեղծել ծխական դպրոցներ: Աշխարհիկ դպրոցներ բացելն արգելվում էր: Այսպես կասեցվում էր Հայոց լուսավորության գործը: Եկեղեցին գտնվում էր ցարիզմի գաղութային աչալուրջ հսկողության տակ: Հասկանալի է, թե որքան դժվար էր եկեղեցու համար ազգապահպանման ինքնուրույն քայլեր ձեռնարկելը: 1874 թվականի հուլիսի 19-ին հատուկ կարգադրությամբ հրապարակվեց, որով նույնիսկ ծխական դպրոցների ուսուցիչները պետք է իրենց ծրագրերը համաձայնեցնեին պետական իշխանությունների հետ՝ պարտադիր գործադրելով նրանց հրահանգները: Կարգադրվում է մահ ուսուցումը կատարել ռուսերեն լեզվով և Ռուսաստանի պատմությունն ու աշխարհագրությունը դասավանդել որպես պարտադիր առարկաներ: Դասավանդելու իրավունք ունենալու համար ուսուցիչները պետք է կառավարական պաշտոնյաների կողմից քննության ենթարկվեին:

Երախտապարտ ժամանակակիցիները **Գևորգ Չորրորդ Կաթողիկոսին** տվել են **Մեծագործ** անունը, որովհետև նա Հայոց այն հոգևոր հայրերից էր, ովքեր հայրապետական պաշտոնն ու իրավունքը ծառայեցրել են ժողովրդի կրթության և լուսավորության գործին: 1866 թվականի մայիսին, Կաթողիկոս օծվելուց անմիջապես հետո նա էջմիածնում կազմակերպում է ուսումնական հանձնաժողով, որի միջոցով ձեռնարկում է դպրոցներ բացել ռուսահպատակ այն հայաբնակ քաղաքներում և գյուղերում, որտեղ դպրոցներ չկային:

Այս հրամանները բացառելով՝
Գևորգ Չորրորդը 1874 թվականի սեպ-
տեմբերի 28-ին բացում է **Գևորգյան
ճենարանը**։ Կովկասի կառավարու-
թյունը զայրացած դպրոցներին վերա-
բերվող իր հրամանները մերժելու
հայկական համառությունից՝ կար-
գադրում է անհապաղ հայկական դա-
րոցները փակել և ռուսերեն լեզվով
դասավանդվող դպրոցներ բացել։ Այս
պարտադրանքին հալոթալետոթ պա-

«...2գտումը դեպի կրթություն այնպիսի է, որով զանազանվում են հայերը մեր երկրի մյուս ազգաբնակչությունների հետ»

րից: Ծխական ուսումնարանները, նրանց պահպանության համար կատարվող կամավոր տուրքերը, ծրի ուսում տալը, դպրոցներին դրամ կտակելը կենսական նշանակություն են ստացել հայերի մոտ... Մի հայ կին յուր բոլոր հարստությունը՝ 700 ռուբլի բաժանել է յուր ամուսնու և ուսումնարանի միջև. մարդուն՝ 300 ռ., իսկ ուսումնարանին՝ 400 ռ. տալով»:

Բերված օրինակները առանձին դեպքեր են: Նրանք շատ-շատ են, երբեմն այնքան արտառոց, սակայն Հայոց բնավորությանը այնքան հարազատ:

Հայոց դպրոցները, ահա, այսպես գործում էին համառ ժողովրդի բնավորության, կամքի ու համառության միահյուսումով, իսկ Ռուսական կայսրությունը ամեն կերպ աշխատում էր Հայոց դպրոցները, Հայոց լեզուն, հայեցի մտածողությունը վերացնել, բարոյապես ճնշել, ծուլել, ոչնչացնել:

Պետք է խոստովանել. Հայոց դպրոցի ճակատագիրը ճիշտ և ճիշտ իր ժողովրդի ճակատագրի արտացոլումն է: Ժողովրդի ճնշված ու հալածական վիճակը, նրա գլխով անցած արհավիրքները, օտար նվաճողների սանձարձակ բռնատիրությունը, հարկադրական տեղահանություններն ու գաղթականությունը, գոյատևման ներքին կամքը, ազատության ու անկախության համար մղած կյանքի ու մահու համառ պայքարը չէր կարող չանդրադառնալ նրա դպրոցի վրա: Եվ ցրված աշխարհով մեկ, իր սեփական ճակատագրի հետևից ընկած ուր էլ որ հասել է հայը, որքան էլ փոքրաթիվ է եղել հայը, երբեք չի մոռացել, որ իր **ազգապահպանման գլխավոր գործոնը դպրոցն է:**

1830-ական թվականներից միայն Ռուսական կայսրության սահմաններից ներս բացվել ու գործում էր 1200 հայկական դպրոց: Այս դպրոցները բացվել են անկախ նյութական սուղ միջոցներից, անկախ Ռուսաստանյան կայսրության վարած ազգային դրսևորումները արգելելու քաղաքականությունից, անկախ հազար ու մի հայտնի և գաղտնի խոչընդոտներից: Դպրոցներ են բացվել ոչ միայն Անդրկովկասում, Հյուսիսային Կովկասում, Բեսարաբիայում, Ղրիմում, Ուկրաինայում, Մոսկվայում ու Պետերբուրգում, այլև հեռավոր Անդրկասպյան ու Թուրքեստանյան մարզերում, Ամուդարիայի ափերին, որտեղ հայերի թիվը չափազանց քիչ է եղել:

Արական դպրոցների կողքին բացվել են նաև օրիորդաց դպրոցներ, որտեղ սովորել են ոչ միայն ապահովված ընտանիքների աղջիկները: Սրանք դպրոցներ էին, որոնք փաստում էին հայ ժողովրդի այն գիտակցումը, թե կրթված ու բանիմաց այրերի կողքին անհրաժեշտ են կրթված մայրեր, ովքեր իրենց ժառանգների դաստիարակության գործում անչափ օգտակար ու կարևոր դեր կարող են ունենալ:

Այդ բոլոր արական և իգական դպրոցները իրենց առաքելությունը կատարել են ամենայն պատասխանատվությամբ: Բայց նաև եղել են դպրոցներ, որոնք իրագործել են ոչ միայն ազգապահպանման խնդիրներ, այլև ամենատարբեր ասպարեզների մտավորականության բարձրագույն դարբնոց են հանդիսացել:

Լազարյանը, Ներսիսյանը, ահա նաև՝ Գևորգյանը: Ռուսաստանի կայսեր կողմից 1874 թվականին հաստատված կանոնադրության համաձայն՝ **Գևորգյան ճեմարանի** նպատակն էր պատրաստել հայ եկեղեցու սպասավորներ և ծխական դպրոցի ուսուցիչներ:

Տնօրենը **Գևորգ Զորրորդ կաթողիկոսն** էր, որը գործում էր խորհրդի միջոցով: Ճեմարանը գիշերօթիկ էր և քիչ թվով երթևեկ աշակերտներ ուներ: Բաղկացած էր երկու բաժնից. դասարանական՝ 6-ամյա, և լսարանական՝ 3-ամյա ուսուցմամբ, որն ապահովում էր հոգևոր բարձրագույն կրթությունը:

Ճեմարան էին ընդունվում հայաբնակ վայրերի հոգևորականների ու չքավոր ընտանիքների 14 տարեկան ընդունակ զավակները, ովքեր կարողանում էին հանձնել ընդունելության քննությունները: Ճեմարանը պահվում էր Էջմիածնի վանքի եկամուտներով և բարերարների նվիրատվություններով: Ճեմարանն, ինչպես ասացինք, գրանցված էր որպես հոգևոր բարձրագույն դպրոց, սակայն այնպեղ դասավանդվող 23 առարկաներից 9-ն էր միայն կրոնական, և **Գևորգ Զորրորդ կաթողիկոսի** ժամանակ շրջանավարտներից որևէ մեկը հոգևորական չի դարձել: **Գևորգ Զորրորդին** հաջորդող **Մակար Առաջին Թեղուտցի կաթողիկոսի** ժամանակ և նրա ջանքերով շրջանավարտներից 4-ը ձեռնադրվել են կուսակրոն հոգևորական:

Ճեմարանի նպատակը շատ ավելի ընդգրկում էր և ընդարձակ: Դասավանդվող առարկաներն այդ էին հաստատում: Հայոց լեզու՝ աշխարհաբար և գրաբար, Հայոց պատմություն, գրականություն, աշխարհագրություն, հայկական մատենագրություն: Օտար լեզուներից՝ ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, եվրոպական գրականություն, բնագիտություն, ֆիզիկա, փիլիսոփայություն, քաղաքատնտեսություն, ծիսագիտություն:

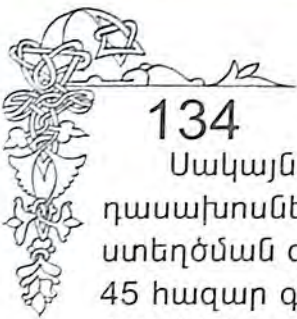
Ընդհանրապես, ճեմարանում տիրում էր աշխարհիկ ոգին: Շրջանավարտները քննական շարադրությունների թեմաները կրոնականի փոխարեն Հայոց լեզվին և գրականությանը, մանկավարժությանն ու հոգեբանությանն էին նվիրում: Ճեմարանավարտները մեծ հաջողությամբ էին իրենց ուսումը շարունակում Ռուսաստանի և Եվրոպայի առաջնակարգ համալսարաններում:

Գևորգյան ճեմարանը, փաստորեն, հայագիտության զարգացման կենտրոն էր՝ հոգևոր դպրոցի քողի տակ: Այստեղ մշտապես լուծվել են հայագիտական բազմաթիվ հարցեր, մշակվել հայկական դպրոցների ուսումնական ծրագրերը, քննարկվել և տպագրության արժանացել Հայոց լեզվին, պատմությանը, մանկավարժությանը վերաբերվող բազմաթիվ բարձրարժեք աշխատություններ: Այստեղ կրթությունների մեծ մասը նվիրվել է մանկավարժությանը և գիտությանը: Այստեղ ճեմարանում ստանալուց հետո՝ շատերն են մնացել և դասախոսել ճեմարանում:

Ճեմարանն ուներ 250 աշակերտ, որոնցից 230-ը սովորում էին անվարձապես, և միայն 20-ը, լինելով ապահով ընտանիքների զավակներ, վճարում էին ուսման համար:

Ուսանողները իրենց մանկավարժական հմտությունները ստանում էին հենակետային դպրոցում, որը կոչվում էր Վարժոց:

...Ժամանակից առաջ անցնելով՝ ասենք, որ Գևորգյան ճեմարանը 1917 թվականին փակվեց: Տասնամյակներ շարունակ այն նորից բացվելու ջանքերը անհնար եղան: 1945 թվականին **Գևորգ Վեցերորդ Զորեքչյան** հայրապետի ջանքերով այն վերջապես կրկին վերաբացվեց:

Մակայն այն տարիներին, երբ փակ էին Գևորգյան ճեմարանի դռները, նրա դասախոսները մեծ և կարևոր դեր կատարեցին Հայաստանի համալսարանի ստեղծման գործում: Ծեմարանի գրադարանի եզակի և հարուստ հավաքածուն՝ 45 հազար գիրք, դարձել են Ազգային գրադարանի և Մատենադարանի ստեղծման հիմքը:

Գևորգ Չորրորդ Կոստանդնուպոլսեցի հայրապետը ամենայն իրավամբ արժանի էր Մեծագործ կոչվելու: Նրա սրբազան ջանքերով 1874 թվականին հիմնվեց սբանչելի ճեմարանը, որի նպատակը, ի հեճուկս Ռուսական կայսերապետական նկրտումների, շատ ավելի ընդգրկուն և ընդարձակ էր, քան միայն կուսակրոն հոգևորականներ պատրաստելը:

Գևորգ Չորրորդը կազմակերպել է «Արարատ» ամսագրի հրատարակումը, էջմիածնի թանգարանը, կարգավորել է Մայր Աթոռի տպարանն ու մատենադարանը:

Գևորգ Չորրորդ կաթողիկոսի սբանչելի գործերից է նաև 1879 թվականին **Մեսրոպ Մաշտոցի** շիրիմի վրա կառուցված **Օշականի եկեղեցին**:

Լինելով հմուտ շարականագետ՝ նա նաև կանոնավորություն է մտցրել հոգևոր երաժշտության մեջ, կազմակերպել հայկական ծայնագրության համակարգի ուսուցումն ու տարածումը, հոգևոր երգերի ժողովածուների պաշտոնական վավերացումն ու հրատարակումը: 1882 թվականի դեկտեմբերի 6-ին **Գևորգ Չորրորդ կաթողիկոսը** կնքեց իր մահկանացուն:

Ողորմի՛ Նվիրյալին:

ՄԱԿԱՐ ԱՌԱՋԻՆ ԹԵՂՈՒՏՅԻ

Մակար Ա Տեր-Պետրոսյանց Թեղուտցի

Կաթողիկոսի գահին **Գևորգ Չորրորդ Կոստանդնուպոլսեցի** հայրապետին հաջորդեց **Մակար Առաջին Թեղուտցի Տեր-Պետրոսյանցը**: Ծնվել է Բիթլիսի նահանգի Բուլանըխ գավառի Թեղուտ գյուղում 1813 թվականի ապրիլի 6-ին, նույն գյուղի քահանա **Տեր-Պետրոսի** ընտանիքում, ում անունն էլ իր զավակների ազգանունն էր դարձել:

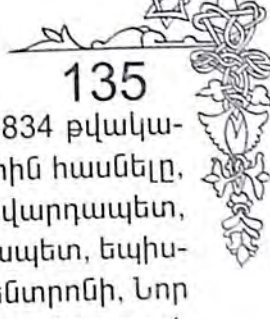
1828 թվականին, ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, **Տեր-Պետրոսը Մխիթար և Մակար** որդիներին, դստերը, կնոջը, տան մյուս անդամներին առած, հեռացող ռուսական զորքերի հետ անցավ Արևելյան Հայաստան և բնակություն հաստատեց Գյումրի քաղաքում:

Տեր-Պետրոսի մտահոգությունը իր Մակար որդու կրթության գործն էր, քանի որ տղան ուսման հանդեպ

հատուկ վերաբերմունք ուներ: Նա հոգաց, որ իր այս ուսումնասեր զավակը շու-

«Արարատ» ամսագրի տիտղոսաթերթը

տափույթ ընդունվի Մայր Աթոռի ժառանգավորաց վարժարանը: 1834 թվականից, վարժարանն ավարտելուց հետո, մինչև կաթողիկոսական գահին հասնելը, նա անցավ հոգևոր բոլոր աստիճաններով, դպիրից՝ սարկավագ, վարդապետ, Մայր Աթոռի դպրանոցի տեսուչ, սինոդի անդամ, ծայրագույն վարդապետ, եպիսկոպոս, արքեպիսկոպոս, լուսարարապետ, Թիֆլիսի հայ հոգևոր կենտրոնի, Նոր կոնստանդնուպոլսի և Բեսարաբիայի հայության հոգևոր առաջնորդ, Գևորգ Չորրորդի Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայության հոգևոր առաջնորդ, վախճանված հայրապետին:

Գահակալության առաջին օրվանից նա ստիպված էր լուծել կարևոր այն խնդիրը, որ նորից ծանրացել էր Հայոց իրականության վրա: Խոսքը 1836 թվականին Դիլիջանի կառավարության կողմից Հայոց վրդպետական փաթեթված «Պոլոժենի»-ի և ռուսական կառավարության կողմից Հայոց վրդպետական փաթեթված «Պոլոժենի»-ի մասին է:

Գիտենք արդեն, որ 1870-ական թվականներից սկսած ռուսական իշխանությունները ինչպիսի համառությամբ էին հայկական դպրոցներին պարտադրում իրենց կայսերական, մեծապետական օրենքները: Գիտենք նաև, որ **Գևորգ Չորրորդ հայրապետի** կողմից երբեք ընթացք չտրվեց այդ օրենքներին: Հիշենք, այդ օրենքները պահանջում էին հայկական դպրոցներում բոլոր առարկաների ռուսերեն լեզվով դասավանդումը, Ռուսաստանի պատմությունն ու աշխարհագրությունը հիմնական առարկաներ դարձնելը և վարժարանները կառավարական պաշտոնյաների կողմից մշտապես հսկողության տակ պահելը: Եվ, ամենաարտառոցը, Հայոց կրոնի դասավանդումը ռուսերենով իրականացնելը:

Ռուսական կառավարությունը իր հրամանի հանդեպ անտարբերություն ցուցաբերող **Գևորգ Չորրորդ հայրապետին** 1881 թվականի մարտի 20-ին վերջնագրի նման մի նամակ է հղում՝ պահանջելով կատարել դպրոցներին վերաբերող իր պարտադրանքը: Սա նույնպես անարդյունք մնաց:

Այս ցավալի խնդիրը դեռ չէր ստացել իր լուծումը, երբ **Գևորգ Չորրորդ կաթողիկոսը** կնքեց իր մահկանացուն: Եվ քանի դեռ չէր օծվել նոր կաթողիկոսը, նա ինքնուրույն կառավարությանը, թե միայն կաթողիկոսի կողմից սինոդը որոշեց հայտնել կառավարությանը, թե միայն կաթողիկոսի կողմից սինոդի այս պատասխանին է վերապահված դպրոցներին վերաբերվող խնդիրների լուծումը, և պետք է հետևեց կառավարության 1885 թվականի փետրվարի 6-ի նոր հրամանագիրը, որով, երկու շաբաթ պայմանաժամով, խստությամբ պահանջվում էր օրենքի անմիջական գործադրություն, հակառակ պարագային կտրվի Հայոց դպրոցները փակելու հրաման:

...1885 թվականի փետրվարի 25-ին սկսեցին փակվել Հայոց դպրոցները, որը ցնցող տպավորություն գործեց համայն հայության վրա և հայրենիքում, և՛ սփյուռքում:

Փակվեցին 600 գյուղական դպրոցներ և բարձրագույն հաստատություններ: Կովկասի փոխարքան փորձելով դպրոցների փակումը արդարացնել՝ հորդորում էր հոգևորությանը, որպեսզի դիմեն իշխանություններին կառավարական դպրոցներ բացելու համար, որը «սիրով» անմիջապես կկատարվի:

Կառավարական դպրոց, այսինքն՝ հայերենի վտարումն ամբողջությամբ:

թեան կրօնական պահանջներուն տրուած կենցաղական քան թե քաղաքական առանձնաշնորհութիւնները, եւ կրթական գործին ամբողջապէս պատրիարքաններու թողուած ըլլալը, իրենց մտքին մէջ կառավարութենէ անկախաբար եւ լոկ ազգային իշխանութեամբ ուզածնին ընելու գաղափարը հաստատած էր, եւ որեւէ պետական միջամտութիւն՝ պետական բռնութիւն կը նկատէր, եւ վարժարաններու մասին ռուսահայ պայմանները Տաճկահայերը գոհ չթողուցին...»:

Այսպէս՝

«Բացարձակ կերպով ստացուած յաջողութիւնը անարգեց. Մակարը քննադատեց, եւ իբր եկեղեցին կործանման մատնուած կարծեց, կամ կարծել տալ աշխատեցաւ: Ուր ընդհակառակն Ռուսհայոց կողմէ Մակար իբր շրջահայեաց, հաստատական եւ խոհուն անձնաւորութիւն դատուեցաւ, եւ 1884-ին փակուած դպրոցները բանալը գովուեցաւ իբր յիշատակաց արժանի իւր առաջին գործերից մեկը: Արդիւնք ալ արդարացուց այդ դատողութիւնը, զի Մակարի ձեռքով հաստատուած դպրոցական դրութիւնն ու կարգադրութիւնը իրապէս նպաստեց հասարակութեան զարգացման եւ ուսումնական յառաջադիմութեան»:

Փակված 600 և ավելի դպրոցները վերաբացելուց հետո, Մակար կաթողիկոսի մյուս մտահոգութիւնը Գևորգյան ճեմարանն էր, որի սկզբնական նպատակն էր եկեղեցուն բարձր կրթության և բացառիկ զարգացածության տեղ հոգևորականութեանը ապահովելը: Սակայն Գևորգյան ճեմարանը բոլոր ասպարեզների գիտակներ պատրաստելով հանդերձ՝ դեռ որևէ հոգևորական չէր պարգևել եկեղեցուն:

Մակար կաթողիկոսը որոշեց ամեն գնով ճեմարանից նաև կրթված ու բարձրագույն արժանիքներով օժտված հոգևորականներ ստանալ: Եվ ահա. ռուսահայոց մեջ որքան «ընտրելագույն» ուսուցիչներ կային գոհացուցիչ պայմաններով, նախաձեռնության ընդարձակ արտոնությամբ՝ հրավիրվեցին էջմիածին դասավանդելու համար Գևորգյան ճեմարանում: Սակայն, խնդիրն այն էր, որ հրավիրվածները, որոնք բոլորն էլ համալսարանավարտներ էին՝ մասնագետ էին գրեթե բոլոր առարկաների, բայց ոչ կրոնական, աստվածաբանական ճյուղի, որը և ամենակարևորն էր ճեմարանի համար: Այդ պատճառով էլ ցածր դասարաններում կրոնական դասերը պակասում էին:

Այս բացը լրացնելու համար Մակար կաթողիկոսը էջմիածին է հրավիրում Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանին, որը հանձն է առնում աստվածաբանություն դասավանդել ճեմարանում:

Մենք այնքան հաճախ ենք վկայակոչում Օրմանյան արքեպիսկոպոսի հրաշալի «Ազգապատում» կոթողային աշխատությունը՝ որևէ բան չիմանալով նրա անձի մասին: Ժամանակն է, որ քիչ ընդհատելով մեր պատմության ընթացքը, խոսենք նրա մասին:

ՄԱՂԱԹԻԱ ԱՐԷԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆՅԱՆ

Մաղաթիա արք. Օրմանյան

Նա հայ եկեղեցու նվիրյալ և երախտարժան հոգևորական լինելուց բացի՝ մեծ գիտնական էր: Յուրաքանչյուր մտավորական խոնարհունով պետք է ընդունի նրա մեծությունը, նրա վաստակը, որը այսօր էլ դեռ շարունակում է լուսավորել մեր ազգային կյանքի հոգևոր-իմացական բնագավառները: Հայ եկեղեցու սքանչելի հովիվը հավատավոր իր խոսքը և բանիմաց մտքի արգասիքները հարազատ ժողովրդին է մատուցել եկեղեցագիտական ու հայագիտական մեծարժեք գործերով, թողնելով հարուստ ու թանկագին ժառանգություն: Նրա «Ազգապատում»-ը Հայ եկեղեցու պատմությունը համակարգված ներկայացնելու առաջին և առաջուր եզակի փորձն է:

Այսօր էլ Հայոց եկեղեցին այն կարծիքին է, որ «Օրմանյան անձի մեջ ներդաշնակորեն շաղախված էին տիպար հոգևորականի և գիտնականի կոչումն ու նվիրումը, բնատուր մանկավարժի սերը: Հոգևոր-ազգային մեր կյանքում զորացնելով նաև կրթության հիմքերը, Սրբազան Պատրիարքը Գևորգյան ճեմարանում և Արմաշի դպրեվանքում հասունացրեց մի սերունդ, որը մեր ժողովրդի համար հույսով և միաժամանակ հիասթափություններով լեցուն բարդ ժամանակաշրջանում՝ 20-րդ դարասկզբին կազմեց հայ եկեղեցու անվանի հոգևորականների պանծալի փաղանգը»:

Նա ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1841 թվականին հայ կաթոլիկ ընտանիքում և մկրտվել Պողոս անունով: Հաճախել է կաթոլիկ Անտոնյան դպրոցը և 17 տարեկան հասակում ստացել կրոնավորի անուն՝ կոչվելով «Եղբայր Մաղաթիա Օրմանեան միանձն կրոնավոր»:

Երկու տարի անց, աստվածաբանական հրապարակալից ընկնություն տալով՝ ձեռնադրվում է քահանա և նշանակվում Կոստանդնուպոլսի Անտոնյան վարժարանի տեսուչ և ուսուցիչ:

27 տարեկանում Մաղաթիան արդեն ստացել էր հիմաստասիրության, աստվածաբանության և եկեղեցական իրավագիտության մագիստրոսության աստիճան և դարձել Հռոմի աստվածաբանական կաճառի անդամ:

Այդ շրջանում նրա գրած և հրատարակած գրքերը պապական գրաքննության կողմից ենթարկվում են հալածանքի և արգելվում: Հալածանքի է ենթարկվում նաև նրա անձը: Արգելված գրքերն էին՝ «Հայք և պապություն»՝ իտալերեն, «Արեւելեան կաթոլիկաց կրոնական ազատությունը և քաղաքացիական իրավունքները»՝ ֆրանսերեն և «Վատիկան և Հայք»՝ ֆրանսերեն աշխատությունները,

Ներսես արք. Վարժապետյան

...**Օրմանյանը** Հռոմից վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, ներկայացավ պատրիարք **Ներսես Վարժապետյանին** և Գյուլտ Խաչի տոնին հրաժարվելով կաթոլիկությունից՝ օծվեց որպես հայ առաքելական եկեղեցու հավատավոր ծայրագույն վարդապետ:

Նա այն հոգևորականներից էր, ում համար Հայոց ազատության խնդիրը կարևոր երազանք էր, որը դեռ պիտի իրականանար:

Մակար կաթողիկոսը 1886 թվականին էջմիածնում **Օրմանյանին** ձեռնադրեց եպիսկոպոս, իսկ մեկ տարի անց կաթողիկոսական կոնդակով հրավիրեց Գևորգյան ճեմարանն աստվածաբանություն դասավանդելու:

Մակար կաթողիկոսին չհաջողվեց կասեցնել **Մաղաքիա Օրմանյանի** վտարումը: **Օրմանյանը** խոր ցավով հեռացավ Էջմիածնից: Սակայն նրա ցանաժ սերմերը արդյունք տվեցին:

Երբ **Օրմանյանը** էջմիածնից վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս՝ նշանակվեց Արմաշի վանքի վանահայր և իր իսկ կազմակերպած դպրեվանքի տեսուչ և ուսուցիչ:

1889 թվականին **Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը** ընտրվեց ողջ Արևմտյան Հայաստանի պատրիարք։ Արդուլ Համիդյան բռնապետության արյունոտ ժամանակներն էին։ Մայրաքաղաքում և Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում սկսվել էին հայկական ջարդերն ու տեղահանությունները։ Արյունոտ այս տարիներին օգտագործելով իր անձնական հարաբերությունները՝ աներևակայելի տառապանքներով նա կարողացավ ազատել 1200 հայ բանտարկյալի, 30-ի նահապատիժը փոխել տալ բանտարկության, դատապարտել տալ 72 թուրք ջար-

Օրմանյան արքեպիսկոպոսի պատրիարքությունը եղել է նրա կյանքի դառն ժամանակաշրջանը: Նա իր զգույշ գործելակերպով առաջացրել է Կոստանդնուպոլսի ազգային որոշ շրջանակների դժգոհությունը: Եվ, հաշվի չառնելով նրա փրկարար գործունեությունը, 1899 թվականին, Սբ. Ծննդյան տոնին, երբ նա պատարագում էր եկեղեցում, **Հակոբ Խաչիկյան** անունով կուսակցական մի երիտասարդ կրակեց նրա վրա: Փառք Աստծո, վիրավորել կարողացավ միայն ուսը: Նրան կուսակցական այդ շրջանակները մեղադրել են, թե նա իբր խուլ է ազգի ցավերին, դավաճանել է ազգային սահմանադրությանը, կառչած է պատրիարքի աթոռին, այն դեպքում, երբ նա վաղուց ներկայացրել էր իր հրաժարականը, որը չէր ընդունվել...

Օրմանյանը գրել է նաև «Խոհ և Խոսք», «Համապատում», «Ծիսական Բառարան», հրապարակախոսական, դավանաբանական, գիտական և գրական բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք տպագրվել են պարբերականներում, ինչպես նաև բազմաթիվ ամսօրիկ և ամսվարտ գործեր:

«Ազգապատումը» աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ազգի երկու հազար տարիների ալեկոծ և հերոսական կյանքի բազմաշերտ և բազմերանգ պատմությունն է:

Ոչ միայն ըստ ամենայնի եկեղեցու, այլ, առհասարակ, հայ ժողովրդի ճշմարիտ պատմությունն է, Հայոց բնավորության վերլուծումը առանց չնչին իսկ աղավաղումի, իր լավ ու վատով, իր բարձր ու վեհ պահվածքով և ողորմելի, չնչին վաղումի, իր լավ ու վատով, ինչպես եղել է և կա, այնպես, ինչպես գոյատևել է...
Նկրտումներով: Այնպես, ինչպես Վահագն Բախչաճյանը վախճանվել է 1918 թվականի նոյեմբերին: Օրմանյանը իր բնույթական դամբարանում:

Մաղաքի արքեպիսկոպոս Օրմանյանը խոսելով իր ընտանեկան դանձարանում, յնմբերի 6-ին և թաղվել Շիշլիի գերեզմանատան իր ընտանեկան դանձարանում։

Հազար ողորմի նվիրյալին, որ մեզ և մեր սերունդներին ժառանգություն թողեց «Ազգապատում» սքանչելի եռահատորը, որը Հայոց մեծագույն գրքերից մեկն է լինելու անգամ ժամանակի հեռու ժիրերում։

ՀԱՅԵԹՅՈՒՆԸ

ՄԱԿԱՐ ԹԵՂՈՒՏՅՈՒ ԸՆԴՀԱՏՎԱԾ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
Վերադառնալիս էք ձեր հայրենիք՝ Մակար Թեղուտցի կաթողիկոսի ընդհատված պատմության եզրը։ Մեր կաթողիկոսների մեծ մասը հայտնի է եղել իր շինարարական գործունեությամբ։ Մակար Թեղուտցին արդեն ծեր էր. 72 տարեկան, երբ նստեց կաթողիկոսական գահին և գիտեր, որ դժվար թե որևէ մեծ

ՄԱԿԱՐ ԹԵՂՈՒՏՅՈՒ ԸՆԴՀԱՏՎԱԾ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

կառուցում կարողանա ավարտին հասցնել: Սակայն նա ձեռնարկեց ամբողջապես քայքայված Մայր տաճարի վերանորոգումը, և վտանգված շենքը փրկեց փլուզումից:

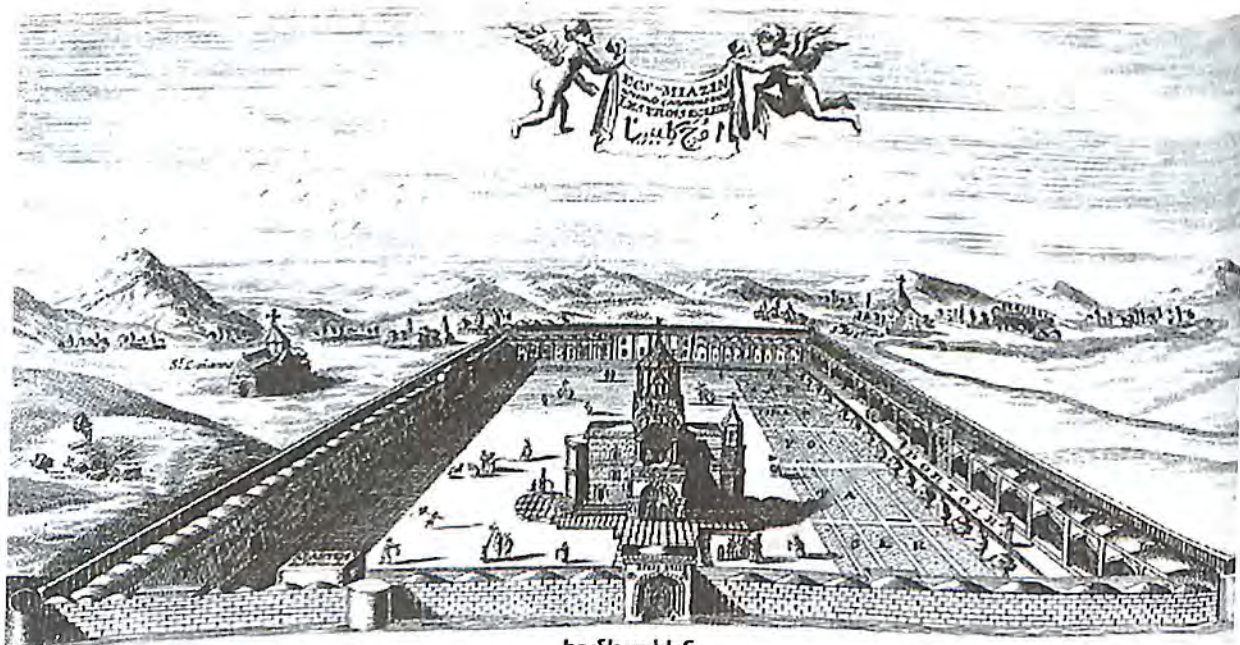
Վերջին անգամ Մայր տաճարը վերանորոգվել էր **Շահ-Աբասի** ասպատակությանից հետո, երբ Հայաստան ողջ աշխարհը բարբարոսաբար քարուքանդ էր արվել Էջմիածնի հետ միասին: **Դավրիժեցին** ողբերգական շեշտերով է նկարագրել Մայր տաճարի վիճակը հրոսակների հարձակումներից հետո: Նրան սպառնում էր վերջնական փլուզում: **Մովսես Երրորդ Տաթևացի** կաթողիկոսը վերանորոգեց այն 1620-ական թվականներին: Մինչև 19-րդ դարը, ավելի քան 200 տարի, այն այլևս հիմնավոր չէր վերանորոգվել, չհաշված տաճարի ներսում և դրսում երբեմն-երբեմն կատարված մանր-մունր նորոգումները: Եվ հիմա տաճարը հիմնական վերանորոգման կարիք ուներ:

Աշխատանքը հսկայական էր, որը հանձնարարվեց հմուտ ճարտարապետ **Միքայել Սալամբեգյանին**:

Հետաքրքիր է այս վերանորոգման պատմությունը: Մանրագին քննությունից հետո պարզվեց, որ հարկավոր է տաճարը նախ ազատել ներքին խոնավությունից, ապա հիմնովին վերանորոգել տանիքը և լցնել շենքի չորս կողմի վտանգավոր ճեղքվածքները:

Վերանորոգումը սկսվեց 1888 թվականի ապրիլի 6-ին, **Մակար կաթողիկոսի** 75-ամյակի օրը:

Ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ վանքի ծանր խոնավությունը արդյունք է այն բանի, որ բակի մակերևույթը դարեդար բարձրանալով՝ տաճարի հատակը շուրջանակի թողել է հողից ներքև, գրեթե սանդուխքի երեք աստիճանի չափով: Տաճարի հատակը շրջապատող պատերը մնալով հողին գերի՝ սպունգի նման ներծծել են գետնի ողջ խոնավությունը:

Էջմիածին

Երբ 10 հազար քառակուսի մետր տարածքով սկսեցին իջեցնել բակի հողը, տաճարի առջև հայտնվեցին շիրիմներ, որոնց գոյության մասին վաղուց մոռացվել էր: Շիրիմները նորից խնամքով պատրաստվեցին, և հին դարերի հանգուցյալների հիշատակին պատարագ մատուցվեց:

Ողջ ամառվա ընթացքում տասը հազար քառակուսի մետր տարածքը հաջողությամբ ազատվեց ավելորդ հողածածկույթից, սալահատակվեց, վանքի պատերը շուրջանակի պատվանդաններով ամրացվեցին:

Այս ծախսատար գործը կատարելու համար ամեն կողմ հորդորներ ուղարկվեց, որը բավական արդյունավետ եղավ, որովհետև **«Էջմիածինը հայ ազգին հոգին է, հայ ազգին սիրտն է, նա ամբողջ ազգինն է, նա բոլոր եկեղեցած մայրն է»:**

Մակար կաթողիկոսի այս ձեռնարկումով Մայր տաճարը նորից հառնեց իր ողջ փայլով:

Մակար կաթողիկոսը հասցրեց կառուցել նաև նոր տպարան, քանգի հինն ամբողջությամբ և իր խարխուլ շենքով և տպագրական մեքենաներով դարձել էր անօգտագործելի:

Տպարանի շենքը կառուցվեց վանքի շենքից դուրս, ուր բերվեցին և տեղադրվեցին ժամանակակից տպագրական բոլոր մեքենաներն ու պիտույքները:

Մակար կաթողիկոսի երազանքն էր Մայր աթոռի հսկողության ներքո տպագրել տալ մի նոր Աստվածաշունչ, որի կարիքը շատ էր զգացվում: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դա նրան չհաջողվեց:

...Թվում էր, թե դպրոցների հարցը լուծված էր բարեհաջող և որևէ բան չէր սպառնում ձեռք բերված հաջողությանը:

Սակայն Ռուսական կառավարությունը, չգիտես նորից ինչ հանկարծահաս դրդապատճառով, հրամանագիր ուղարկեց Կովկասի փոխարքայություն, պահանջելով, որ Հայոց կաթողիկոսի միջոցով այն գործադրվի 1891 թվականի մարտի 7-ից սկսած:

Պաշտոնական այս հրամանագիրը նորից վերաբերում էր Հայոց դպրոցներին: Այս անգամ էլ հրամանագիրը պարտադրում էր.

Ա. Հայոց դպրոցներում ուսուցիչներին արգելել դասավանդել՝ մինչև չունենան կառավարության արտոնագիր:

Բ. Հայոց լեզվից և կրոնի դասերից բացի բոլոր առարկաներն ավանդել ռուսերենով:

Գ. Պետական դպրոցներում մույնիսկ Հայ կրոնի դասերը պարտադիր պետք է անցկացնել ռուսերենով:

Դ. Հայոց եկեղեցական կալվածքները հանձնել կառավարությանը՝ փոխառենը ստանալով պաշտոնական թոշակ և որոշ գումար ընդհանուր ծախսերի համար:

Ե. Էջմիածնի աթոռին պատկանող գյուղերից ստացած հասույթը հարքունիս գրավել՝ դրամական փոխարինության պայմանով:

Զ. Դատարաններում դատաստանական երդումը ռուսերեն կատարել:

Է. Եկեղեցականներին, ովքեր մասնակցում են քաղաքական այս կամ այն Հարժանք, ձերբակալել, պատժել առանց կաթողիկոսին տեղյակ պահելու:

Ստանալով այս հրամանագիրը՝ **Մակար կաթողիկոսը** սաստիկ վրդովվում է... Որքան ճիգ ու ջանք էր թափել մինչև հաջողվել էր բացել փակված դպրոցները: Նա հիմա սրտի կսկիծով հասկացավ, որ դպրոցների և ուսուցիչների գլխին նորից մեծ տագնապ է կախված: Կաթողիկոսն արդեն ծեր էր, և նման ծանր անհանգստությունը նպաստավոր չէր կարող լինել նրա համար:

Ապրիլի 8-ին նա խորհրդակցության հրավիրելով մի քանի եպիսկոպոսների՝ գրել տվեց իր պատասխանը, որը հանձնարարեց թարգմանել ռուսերեն և ուղարկել ուր հարկն է: Կաթողիկոսի պատասխանը ազդու էր և մերժողական: Մի քանի օր սովորական գործերով զբաղվեց այն հաստատ մտադրությամբ, որ ոչ մի զիջում չպետք է թույլ տա ռուսական կառավարության պահանջին:

...Ապրիլի 16-ի առավոտյան վեհարանի սենեկապետը զանգակի ազդարարությամբ մտնում է նրա ննջարանը: Կաթողիկոսը հայտնում է, որ լավ չի զգում և թեյ է խնդրում: Բայց թեյը մատուցած սենակեպետի աղաղակը լսելով՝ հասնում են ծառայողները, վարդապետները, եպիսկոպոսները և կաթողիկոսին տեսնում նվաղումի մեջ:

Առավոտյան ժամը 7-ին **Մակար կաթողիկոսը** ավանդում է հոգին:

Նա թեպետ ծերացած էր, սակայն քաջառողջ էր, երբևէ հիվանդությամբ չէր տառապել, միտքը պայծառ էր, դատողությունները՝ կատարյալ, երևույթով՝ առույգ: Ռուսական կառավարությունը նորից սկսել էր իր մեծապետական նկրտումները, և ծերունու սիրտը հակահարված տալով հանդերձ՝ չէր դիմացել այդ ծանրությանը:

Մակար Առաջին Թեղուտցի կաթողիկոսին թաղեցին Մայր տաճարի զանգակատան հարավային սյան մոտ: Ժողովրդի բազմությունը, ընդհանուրի վշտակցությունը, հեռվից եկած պատգամավորները, ամեն կողմից տեղացող ցավակցական հեռագրերը վկայում էին այն մեծ հարգանքի մասին, որ կար հանգուցյալի նկատմամբ:

Նա ընդամենը վեց տարի եղավ կաթողիկոսական գահին: Սակայն մինչ այդ էլ, մշտապես այս ու այն պաշտոնը վարելիս՝ էջմիածնում, Թիֆլիսում, թե Բեսարաբիայում, երբեք չէր ծախողել իր պարտականությունները, թեև հաճախ էր կանգնել դժվարությունների դեմ հանդիման:

Իր նկարագիրը հանդարտ խոհականությունն էր, ծանրաբարո վարմունքը, պատկառազդիկ կերպարանքը և անխոնջ աշխատասիրությունը: Բանբասանքների նյութ չէր եղել երբեք իր անձը մինչև կաթողիկոսական ընտրությունը, երբ մի խումբ եկեղեցականներ տարածեցին այն լուրը, թե **Մակարի** բարեկամների զաղտնի մեքենայությունների պատճառով նա հասավ կաթողիկոսական գահին: **Օրմանյանը** իր «Ազգապատումի» Գ հատորում վրդովմունքով մերժում է այս զազրախոսությունը: Ճշմարտությունն այն էր, որ կար կաթողիկոսի երկու թեկնածու. **Մակար Թեղուտցին և Սկրտիչ Խրիմյանը**: Գաղտնի քվեարկության ժամանակ Մակարը երեք ձայն ավելի էր ստացել Խրիմյանից:

Մակար Թեղուտցին, նորից **Օրմանյանի** վկայությամբ, երբեք անձնահավանական փառասեր ծգտումներ չի ունեցել: Պարզապես, նրա ողջ կյանքը խորին նվիրաբերում էր ազգասիրության և եկեղեցասիրության խորանի առջև: Ազգային

իրավունքն արժանապատվորեն պահելու կամք ուներ նա, ինչը հատկապես դրսևորվում էր կայսերական իշխանությունների թելադրանքները բացառելու ժամանակ: Նրա վերջին տարիները, նույնիսկ վերջին օրերը Ռուսական կայսրության մահաճակատ, մեծապետական նկրտումներին դիմադրելու ահռելի ճիգերով է անագգահալած, մեծապետական նկրտումներին դիմադրելու ահռելի ճիգերով է անցել՝ մեկ ակնթարթ անգամ թույլ չտալով զիջումի հնարավորությունը:

Ժողովրդի մեջ ևս շատ բարձր էր նրա անձի հանդեպ հարգանքն ու սերը, բայց, տարածվել էր լուր, թե նրան թունավորել են: Սակայն ո՞վ, կամ ովքե՞ր: Նրա ազգապահպանման քաղաքականության ընդդիմադիրները, թե՞ Ռուսական կայսրության պաշտոնյաների վարձու մարդասպանը: Այդ պաշտոնյաների դժգոհությունը ավելի քան իրավունք ուներ սաստկանալու, քանի որ չէին կարող հույս ունենալ, որ նա իրավունք ուներ Զայոց դպրոցներին վերաբերող հրամաններն ի նույն կայսեր պալատից եկած Զայոց դպրոցներով պատկառելի Նահապետի կատարած առաջին համառոտ, սակայն բոլոր առումներով պատկառելի Նահապետի դիմադրության, արժանապատվությամբ լեցուն նրա վերջին պատասխան-մերժումի պատճառով: Ինչպես կարելի է այս դեպքում իմանալ ճշմարտությունը:

Մեր ընտանիքի բանավոր հիշողության մեջ նույնպես պահպանվել է այն կարծիքը, թե նրան թունավորել են:

Ինչո՞ւ մեր ընտանիքի: Որովհետև այդ ընտանիքի ժառանգները **Տեր-Պետրոսի** մյուս որդու՝ **Մխիթարի** զավակների սերունդներն էին, ովքեր նույնպես կրում էին **Տեր-Պետրոսյան** ազգանունը և խորհրդային իշխանության տարիներին, դժբախտաբար, ստիպված եղան հրաժարվել ազգանվան **Տեր** մասնիկից: Ես ևս ժառանգություն ստացա Պետրոսյան ազգանունը՝ առանց **Տեր** մասնիկի:

Լինել **Տեր-Պետրոս քահանայի, Մակար Տեր-Պետրոսյան կաթողիկոսի, Մխիթար Տեր-Պետրոսյան** հարուստ վաճառականի զարմը՝ այնքան վտանգավոր էր խորհրդային բռնության տարիներին: Վկա 1937 թվականը:

Ինչևէ: Ափսոսանքս անսահման է, որ ժամանակին չեն հոգացել վերականգնել իմ ազգանվան պատվավոր **Տեր** մասնիկը:

Ողորմի **Տեր-Պետրոսի** արժանավոր զավակ **Մակար Առաջին Թեղուտցի հայրապետի** նվիրյալ անձին և հոգուն:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՌԱՋԻՆ ՎԱՆԵՑԻ ԽՐԻՄՅԱՆ

Ժողովուրդը նրան տվել էր **Յայրիկ** պատվանունը: 20-րդ դարի մեկ ուրիշ Յայոց հայրապետ՝ **Վազգեն Առաջին կաթողիկոսը**, նրան այս տողերն է նվիրել:

«**Գրելու համար Յայրիկի մասին, պետք է գրիչը թաթախել հայ ժողովրդի հույզերու սուրբ ավազանին մեջ, զի ամեն հայ մարդ երկու հայր ունի՝ իրը և Ամենայն Յայոց Յայրիկը**»:

Յայրիկ: Ոչ անուն է, ոչ մականուն և ոչ տիտղոս: Սակայն բոլոր կոչումներից ամենաքանդելին է, որը բնութագրում է Յայոց եկեղեցու մեծագույն հայրա-

Խրիմյան Յայրիկ

Իր Ձայնը լսելի պիտի դարձնել նրանց, ովքեր ստեղծելով աշխարհի բարիքը՝ ամենաանպաշտպանն էին ու ամենաարհամարիվածը:

Խրիմյանը միացավ նրանց: Բայց, սր
մուկի էջերից գիտեին Հայոց գավառների դժվար կյանքի մասին, **Խրիմյանը** մո-
տիկից էր այն տեսել: Եվ այդ մասին նա պիտի պատմեր մամուլի էջերում: Այն
մամուլի, որ չի վախենում հալածանքներից և բացեիբաց կգրի ճշմարտության
մասին:

Աղթամար

Այդպիսի մամուլ ինքը պետք է ստեղծեր: Եվ մեծ ջանքերի գնով, 1855 թվականի հունիսից մինչև 1856 թվականը, հրատարակեց իր սքանչելի «Արծվի Վասպուրական» ամսաթերթը:

1856 թվականին **Խրիմյան վարդապետը** Կոստանդնուպոլսում Հայոց պատրիարքի կոնդակով ստանում է Վարագավանքի վանահայրությունը: Նրան հաջողվեց իր հետ այստեղ բերել տպարանը և շարունակել տպագրել «Արծվի Վասպուրական»-ը որպես շաբաթաթերթ, որը, փաստորեն, Արևմտյան Հայաստանում տպագրվող առաջին պարբերականն էր:

«Արծվի Վասպուրական» շաբաթաթերթը ամեն առումով ազգային էր. լուսավորությունն ու կրթությունը ջատագովող, գավառահայության թուրքական շահագործումների դեմ բողոքի արտահայտիչ, ազգային բարքերի, ավանդական ծեսերի սրբագործման գաղափարների քարոզիչ և Հայոց պատմական անցյալի դժվար էջերը ներկայացնող:

Վարագավանք

Նա ազգային-ազատագրական պայքարի խոսափողն էր, որը պահանջում էր կիրառել Ազգային Սահմանադրությունը Արևմտյան Հայաստանում:

Շաբաթաթերթը լույս էր տեսնում գրաբարախառն աշխարհաբարով: Նրան հաջողվել էր նաև Վարագավանքում հիմնել ժառանգավորաց դպրոցը: Ժառանգավորաց էին կոչվում վանքերին կից եկեղեցիների համար հոգևորականներ պատրաստող դպրոցները: Այստեղ սովորում էին նրանք, ովքեր պիտի ժառանգեին հայ դավանանքի ուսմունքը և անվերապահորեն ծառայեին եկեղեցուն: Սակայն Խրիմյանի նպատակն էր նաև պատրաստել կրթված և գիտակից մտավորականներ. ուսուցիչներ, հանրային գործիչներ, գյուղատնտեսներ, ովքեր նույնպես կարող էին ծառայել ազգի բարօրության համար:

Նորաբաց դպրոցը կահավորված էր տեղը տեղին և ուներ աշխարհագրական քարտեզներ: Այստեղ բացառված էր երեխաներին ծեծելը կամ վիրավորելը:

Ժառանգավորաց առաջին սաներից էր **Գարեգին Սրվանձտյանցը**, որ հետո դարձավ **Խրիմյան վարդապետի** նվիրյալ օգնականը:

1860 թվականի նոյեմբերի 10-ին Խրիմյան վարդապետը ուղևորվում է Արևելյան Հայաստան իր վարժարանի համար հանգանակություն կատարելու, ծանոթանալու երկրի այս հատվածի ու նրա ժողովրդի հետ:

Երկու ուղեկցողների և Գարեգին Սրվանձտյանցի հետ նա ներկայանում է **Մատթեոս Առաջին կաթողիկոսին**, որը նրան Ղարաբաղի և Շուշիի ազգակիցներից հանգանակություն կատարելու կոնդակ է տալիս:

«Արծվի Վասպուրական» ամսաթերթի անվանաթերթը

Էջմիածնից նրանք գնում են Երևան, հանդիպում տեղի ազգային գործիչների և երիտասարդների հետ: Ամենուրեք **Խրիմյանին** ընդունում են մեծ ոգևորությամբ:

Նրանք լինում են նաև Թիֆլիսում, որտեղ Խրիմյանի այցը ողջունում է «Կռունկ Հայոց Աշխարհի» հանդեսը: Այս հանդեսը գրական, բանասիրական, փիլիսոփայական, բարոյախոսական և տեղեկատու ամսօրյա էր, որը հայ ժողովրդի լուսավորության հիմնական գործոնները համարում էր լեզուն, պատմությունը և կրոնը: Կարևոր դեր է կատարել աշխարհաբար գրական հայերենի ձևավորման գործում: Մշտապես տպագրել է ժամանակակից հայ գրողների և թարգմանական գործեր:

Խրիմյանը Թիֆլիսից հետո իր խմբով լինում է Սյունիքում, Արցախում, ապա մեծ տպավորություններով Պարսկաստանով վերադառնում է Վան:

Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքությունը որոշելով ավելի ընդարձակել Խրիմյան վարդապետի գործունեության շրջանակը՝ նրան է հանձնում Տարոկի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը և Սբ. Կարապետ վանքի վանահայրությունը:

Սբ. Կարապետ վանքը Արևմտյան Հայաստանի ամենամեծ վանքերից էր, հայտնի իր հասույթներով, ողջ Հայաստանից ժամանող ուխտավորների և աշխարհի իր հասույթներով, ողջ Հայաստանից ժամանող ուխտավորների և աշխարհի իր հասույթներով, ողջ Հայաստանից ժամանող ուխտավորների և աշխարհի իր հասույթներով, ողջ Հայաստանից ժամանող ուխտավորների և աշխարհի իր հասույթներով:

ազգագույն գործերում:

Խրիմյանի նախաձեռնությամբ և **Սրվանձտյանցի**

ջանքերով Սբ. Կարապետ վանքում բացվում է մի նոր

Ժառանգավորաց դպրոց, **Սրվանձտյանցի** խմբագրու-

թյամբ հիմնվում է նաև «Արծվիկ Տարոնո» երկշաբա-

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

թաթերթը: Երկշաբաթաթերթը հրատարակվում էր աշխարհաբարով և մեկ

Սշո Սբ. Կարապետ վանք

առաջադիմության սերմեր՝ պատրաստելով արևմտահայության վերածնունդը:
Խրիմյանն առաջիններից էր, որին առաջնորդում էին ոչ թե վերացական գաղափարները, այլ որոշակի իրականությունից ծնունդ առնող մտածումները, որոնք անցնում էին սրտի երակներով և շիկանում բանաստեղծի զգայնությամբ ու առաքյալի ոգևորությամբ:

«Ես քու սերմնացան մշակն եմ, որդյակ, այս իմ սև սև գրեր իբրև մի մի ցորենհատիկ սրտիդ պարարտ երկրին վրան ցանեցի այժմիկ. երկինք յուր սրտով և անձրևով բուսուցնե և Աստված աճեցուցանե»:

Նա Մեծ Դաստիարակ էր, հախուռն նկարագրի տեր: Նա դիվանագետ չէր: Նա հեղափոխական խառնվածքի տեր մեկն էր այդ բառի ամենատարրողունակ և դրական իմաստով:

Հայ գյուղացին կորցրել էր իր հոգեկան առողջ կորովը և դարձել անփութ, հետադեմ արևելցի, առաջադիմության հորիզոնները տեսնելուն անընդունակ: Դարերի դաժան լուծը, բռնությունը, կեղեքումները, հալածանքները, կոտորածները, նվաստացումները հայ շինականին դարձրել էին հուսաբեկ ու ճակատագրապաշտ: Սակայն նրա արյան ու ավիշների մեջ գաղտնորեն ապրում էին նրա ցեղային ու հոգեկան, բարոյական ու մշակութային ընդունակություններն ու կարելիությունները:

«Մեր աշխարհ նոր օրերն է սիրեր, մենք հնության մեջ ծնանք, պետք է հնության մեջ մեռնինք, զի հնություն մեր խանձարուրն է, պետք է նաև մեր պատանք լինի: Մի՛ հավատա ժողովուրդ. այս վարդապետությունը տիրապետաց ոգին ստեղծեր է: Հանե՛ք այդ հնովի հանդերձներ, ով հնասեր ժողովուրդ, հանե՛ք ձեր անձեն ու փոխեցեք, ինչպես կը փոխե օձն յուր շապիկ»:

Սա հեղափոխական բարենորոգիչի խոսք է:

Կրթական աշխատանքներին զուգընթաց՝ նա մոտիկից հետաքրքրվեց իր ժողովրդի ամենօրյա կյանքով, լսեց կեղեքված գյուղացուն, պարտքերի ծանրության տակ հեղացող խանութպաններին, զավակին պանդխտության ուղարկած մայրերի սրտառուչ պատմություններն ու լացը, քրդերի սարսափից թափառական դարձած խեղճերին:

Բոլորը դիմում էին նրան, իրենց հոգևոր առաջնորդին, որը ոչ միայն իր թերթի էջերում արձանագրում էր այդ եղելությունները, այլև բողոքագրերով Ազգային պատրիարքարանից և կառավարությունից բարեկարգումներ պահանջում: Նա շատ հաճախ անձամբ հանդիպումներ էր ունենում այս ու այն թուրք պաշտոնյաների հետ և վերացնել տալիս անիրավությունները: Երբ մի անգամ Կարին գնալով և ներկայանալով նահանգապետին՝ ժողովրդի վրա դրված անհարկի տուրքը վերացնել տվեց, Մուշի ժողովուրդը իր **Հովվի** հաղթական վերադարձը ողջունեց աննկարագրելի խանդավառությամբ և նրան երախտագիտությամբ շնորհեց մեծ իմաստ **Հայրիկ** պատվանունը:

Այնուամենայնիվ, թուրք կառավարությունը նրան համարելով քաղաքականապես անբարեհույս հոգևորական, փակում է ժառանգավորաց դպրոցը և **«Արծվիկ Տարոնո»** թերթը:

Հետո...

1868 թվականին օծվեց եպիսկոպոս, իսկ մեկ տարի անց Կոստանդնուպոլսում Ազգային ժողովի կողմից ընտրվեց **պատրիարք**:

Վանքի կառուցում

Նա դիմեց ժողովրդին այս խոսքերով.

«Իմ վրաս Պոլսո Պատրիարքի պես մի նայեք: Ես Հայաստանի ցավոտ պատկերն եմ...»:

Ամեն բանից առաջ, նա իր ժողովրդի ազատությունն էր ցանկանում: Խոսքը դեռ քաղաքական ազատության մասին չէր: Նա պահանջում էր, որ նախ կյանքի ապահովություն ստեղծվեր, ապա աշխատանքի արդյունքը վայելելու հնարավորություն, կրթվելու, քաղաքակրթական բարիքներից օգտվելու ազատություն:

«Աշխարհիս մեծագույն շինարար մասն է ժողովուրդը... Աշխատավոր և հաց վաստակող մշակ՝ ժողովուրդն է. նմանապես քաղաքներու բնակիչներին մեծ մասամբ ժողովուրդն է... Ժողովուրդդ մարդկային ընկերության մեջ՝ բուն մարդոց կյանք և պիտույք կազմող և պատրաստող ամենախոր և պիտանի օգտակար մասն է...»

...Ժողովրդի մեծագույն մասն երկրիս վրա միշտ կարոտ ու չարչարված կյանք կը վառեն: Նա ոչ միայն արևելքի մեջ, այլև արևմտյան քաղաքականության աշխարհին մեջ, ուր լույս տարածված է, տակավին ժողովրդին մեծ մասն ծանր աշխատության և կարողության մեջ կը մաշի»:

Հողն է աշխարհի մեծագույն հարստությունը: Հողն ապրում է, բայց կարող է մեռնել: Հողը կյանքի աղբյուր է, որը ծնում է ցորեն և պտուղ, որտեղից հոսում է մեղր ու կաթ: Հողը մարդկային կյանքի արգանդն է, այնտեղ է թաղվում և մարդը, այնտեղից ծնվելու համար: Հողը ընտանիքի և համայնքի անմահությունն է ժամանակի մեջ:

Հողը Հայրենիք է:

Հողը նյութական իրականություն չէ միայն: Հողի ընդերքներից աներևույթ ուժ է բարձրանում դեպի վեր, դեպի արևը: Դա կենաց ուժն է, որ ստեղծում է և՛ բուսականություն, և՛ կենդանական աշխարհ, և՛ մարդկային իրականություն: Մարդն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ հողի օրգանական մեկ միավորը, մեկ մասնիկը, որը կարող է նրա տերը դառնալ, եթե հպատակվի նրա՝ հողի օրենքին:

Սկրտիչ Խրիմյան գրողը իր «Պապիկ և թոռնիկ» սքանչելի գործում այսպիսի դրվագ ունի:

Պսակելով թռռանը՝ պապը նրան իր նորահարսի հետ տանում է դաշտ:

«Սիրելի թոռնիկ, ես նորեն և կրկին զքեզ պիտի պսակեմ. դու մի՛ կարծեր, որ եկեղեցվո կամ քահանայի պսակ քեզ բավական է և շատ: Այո՛, հոգեվորապես և Աստծո օրենքով բավական է և շատ: Բայց, եթե պապիկն այդ պսակին վրա իր պսակ չդնե, դու անոթի կմեռնիս...

...Լծեցեք գութան. դու տես հիմի, թոռնիկ, թե ի՞նչպես պիտի պսակեմ զքեզ: Գնա՛ նախ գոմշուկներուն և եզներուն ծակատներ համբուրե, ձեռքս մաճին դրած եմ, համբուրե: Պապիկին ձեռք և մաճ ահա քառասուն տարվա մաճկալ, Պապիկ այսօր քեզ կը հանձնե մաճկալության վսեմագույն պաշտոն, զոր Տեր Աստված Ադամա մեր մեծ Պապիկին տվավ, որ գործե երկիր և պահե:

Ազնիվ Թոռնիկ, իմ խորհրդավոր պսակիս նշանակությունն է. քահանան քեզ պսակեց Շուշանի հետ, Պապիկն այսօր քեզ կը պսակե հողին հետ...»:

Հողը մշակում է գեղջուկը և ապրեցնում է մարդկությանը: Գեղջուկին իր մեծ վսեմ գործը կատարելու համար ոչինչ պետք չէ, բացի խաղաղությունից:

Սակայն՝

«Կարդա հնախոս պատմությունները և կը տեսնաս, որ մեծամեծ աշխարհակալներ եկան, այս աշխարհի խռովության մեջ թողին, իրենք գերեզմանին մեջ խաղաղություն գտան: Նոքա իրենց գործությամբ ու սրով բնավ չկարացին խաղաղություն տալ երկրին, այլ մանավանդ երկրի երեսը արյունով լվացին ու սոսկալի բռնության տակ ջախջախեցին մարդու ազատությունն ու կյանքը»:

Ամենասոսկալին այն է, որ քաղաքակրթությունը դեռ շարունակ մահվան գործիքներ է ստեղծում՝ մեկը մյուսից ահարկու:

«Քուն ու հանգիստ չունին աշխարհի տիրակալներ ու դիվանագետներ: Վիշապի նման տուտի վրա կեցած կը ֆշան, կը սպառնան և ի՞նչ կը ցանկանան. պատերազմ, անշուշտ, զիրար կլանելու համար»:

Երկրագնդի վրա տիրող աշխարհակալը շահույթն է:

Նա գիտեր սա, սակայն հավատում էր, այնուամենայնիվ, գիտության լույսով կարելի է հալածել խավարը և սիրո միությանը կարելի է վանել երկպառակությունը:

Գիտությունը, կրթությունը, դաստիարակությունը զարդեր չեն մարդու համար, այլ հարատև բարոյական որակներ, որոնք սերունդների տքնության և աշխատասիրության արդյունքն են:

Ժողովրդի փրկությունը ուսման լույսով, դաստիարակությամբ հոգին և սիրտը կրթելով բարի ընտանիք կազմելն է և տնտեսությամբ ապագան ապահովելը:

Իսկ հայ շինականի համար դժոխքից ազատվելու միակ փրկությունը դարձել էր պանդխտությունը: Թողնելով հայրենի հողը, ընտանիքը գնում էր հեռու, օտար աշխարհներում դրամ վաստակելու:

«Իմ ժառանգությունս որ կը թողում քեզ, ոսկի չէ, այլ ոսկիեն շատ ավել»

լի թանկագին ու շահեբեր է... Ես կը թողում քեզ մեր հայրենի ժառանգություն, դաշտեր ու հողեր, որ միշտ իր տեղ անփոփոխ հաստատուն է...

...Հը լինի, չը լինի, որ գեղ թողուք, հող թողուք և երթաք քաղաք բնակիք,

գիտեցեք, որ թշվառ կը լինիք, երբ հողն կորսնցնեք, ձեր կյանքն ալ հողին հետ կը կորսվի...»:

Նրա երազանքներում շինականը երբեք չէր բաժանվում իր հողից, մտավորականն ուսումն առնելով վերադառնում էր գյուղ՝ օրինակ և ուսուցիչ դառնալու համար տգետ ժողովրդին: Ի՞նչ էր, ի վերջո, նրա համար կրթությունը և այդ համալիրում՝ ընտանիքը:

«Տունը և ընտանիքը մի փոքրիկ թագավորություն է...

Տեր Աստված կին՝ իբրև ամուսին տվավ այդ մարդուն ոչ թե միայն զավակ ծնելու համար, հապա իբրև ընկեր և օգնական տվավ, որ աշխատության մեջ գործակից լինի, մարդը դուրսի մեջ աշխատի, կինն ալ տան մեջ...

Մարդիկ էնպես կը կարծեն, որ միայն վարժապետեն կամ վարդապետեն պետք է սորվին մանուկները: Այդպես չէ:

Տան ընտանեկան դպրոցին առաջին բնական և մեծ ուսուցիչ ու կրթիչ՝ ծնող մայրն է, չենք սխալիր, թե ասենք, առաջին վարժապետ, վարդապետ, ծնող մայրն է, չենք սխալիր, թե ասենք, առաջին վարժապետ, վարդապետ, աստվածաբան դաստիարակ մայրն է և մանավանդ բարեպաշտ մայրն, որ միայն լեզվով չուսուցաներ, այլ մայրենի բարի օրինակով կը կրթե զավակները...

Մեծապես կը սխալին ծնողք, եթե այնպես հավատան, որ նյութական բարիքները առանց հոգեկան և բարի դաստիարակության մնայուն և ճշմարիտ բարիք են որդոց համար...

Առանց հայրական և մայրական դաստիարակության՝ անհնարին է բառեկեցիկ ազգ, ժողովուրդ կազմել: Վասնզի ինչ որ շինենք, ինչ որ կազմենք, ոեկեցիկ ազգ, ժողովուրդ կազմել: Կազմող առաջին տարերքը ընտանիքն է...»:

Իսկ դպրոցը դառնում էր ընտանեկան կյանքի շարունակությունը... Նա անգրագիտության մահացու թշնամին էր և նրա համար դպրոցը գործնական կյանքի կարևորագույն մասն էր:

Խրիմյանը մեծ մարդասեր էր:

Երկիրը մարդու դրախտն է, իսկ աշխատանքը՝ օրհնություն, որով մարդը ձեռք է բերում իր բարոյական ինքնակերտումը և ինքնակատարելագործումը: Իսկ սա կատարվում է ընտանիքի և դպրոցի միջոցով:

Ասացինք արդեն, որ Խրիմյան Հայրիկը Պատրիարք էր: Եվ նա Պատրիարքի իրավունքով Ազգային ժողովի քննարկմանն է դնում Ազգային Սահմանադրության վերանայման, գավառահայության հարստահարությունների, գավառների

հոգևոր առաջնորդների ընտրության, գավառական երեսփոխանների թիվը Ազգային ժողովում ավելացնելու հարցերը:

Նրա նախաձեռնությամբ ստեղծվում է գավառահայության հարստահարությունները քննող հանձնաժողով, որի կազմած տեղեկագիրը ներկայացվել է Բարձր Դուռ: Սա այնպիսի մի վրդովմունք առաջացրեց թուրք կառավարության միջավայրում, որ անմիջապես արձագանք գտավ պոլսահայ մեծահարուստների մոտ, և սրանց միասնական ջանքերով ստեղծված սադրանքների պատճառով Խրիմյանը հոգնած ու հիասթափված՝ 1873 թվականի օգոստոսին հրաժարվեց Պատրիարքի պաշտոնից:

Այս առիթով **Բաֆֆին** գրեց.

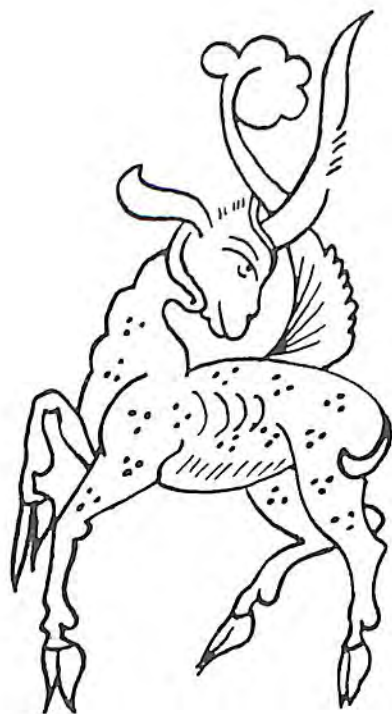
«Եվ նրա ազնիվ ճգնաց փոխարեն

Տգետը փշյա պսակ է հյուսում.

Իսկ նա լի հույսով յուր սերմն է ցանում

Եվ ապագայում հունձի սպասում»:

Մի պահ ընդհատենք պատմությունը **Խրիմյան Հայրիկի** մասին, որպեսզի քիչ մանրամասնենք 1877 թվականի ռուս-թուրքական մոր պատերազմը, որն այնքան մոտիկից առնչվեց նաև նրա հետագա կյանքի և մտածումների հետ:

ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱՆ ՆՈՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵ ԵՎ ՀԱՅ ԶՈՐԱՎԱՐՆԵՐԸ

Ոճիրն անարգել խրախճանում էր՝ չխնայելով Օսմանյան կայսրության հսկա տարածքում ապրող ժողովուրդների արժանապատվությունն ու կյանքը: Նաև՝ հայ ժողովրդի կյանքն ու արժանապատվությունը, թերևս ավելի դաժանորեն, թերևս ավելի ատելությամբ:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդը հայտարարել էր. **«Ես կջնջեմ Հայաստան Բառը աշխարհի երեսից: Ես կփակեմ Հայկական Հարցը»:** Եվ նա պիտի բոլոր միջոցներով հասներ իր չարագույժ նպատակին:

Բայց հզոր և անխորտակ համարված Օսմանյան կայսրությունը դանդաղորեն փլվում էր: Ստրկացված ժողովուրդներն այլևս անկարող էին տանել թուրքի պատճառած զարհուրանքը, քնահաճությունը, բռնությունը, կեղեքումը, անմեղության բռնաբարումը, օրենքի եղծումը, արյան մշտական բաղանիքը: Պայքարը, որն սկսվեց բոլոր կեղեքված ժողովուրդների և կայսրության միջև՝ օրհասական էր:

Առաջինը ոտքի ելան **Լիբանան** ու **Սիրիան**: Սակայն պարտվեցին: Թուրքերը ջարդի երախը նետեցին այդ երկրներում ապրող 40 հազար քրիստոնյաների: Ֆրանսիական, Բրիտանական և Ռուսական նավերն իրենց զինվորներին ափ հիշեցրին Բեյրութում:

Լիբանանը հայտարարվեց ինքնավար պետություն: Ոտքի ելան նաև **Բոսնիան, Հերցոգովինան, Չեռնոգորիան, Սերբիան, Ռումինիան, Բուլղարիան, Հունաստանը**:

Եվրոպական տերությունները նորից խառնվեցին, անհանգստացան և միջամտեցին ոչ միայն համաձայնագրերով ու դիվանագիտական ասուլիսներով, այլև զենք ու զրահով, բանակ-զինվորով: Հարմար պահ էր քրիստոնյա ժողովուրդները Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող այս կամ այն երկիրը: 1878 թվականին Անգլիան զավթեց Կրպոսը, հետո՝ Եգիպտոսը: Ավստրիան գրավեց Բոսնիան ու Հերցոգովինան, իսկ Ֆրանսիան՝ Թունիսը:

Ռուսաստանը նույնպես Բալկաններում և Փոքր Ասիայում քաղաքական ու տնտեսական ներթափանցման նպատակներ հետապնդելով հանդերձ՝ փրկարարի հովեր էր վերցրել:

Անշուշտ, այս բոլոր նշված երկրների իշխանությունների տակ գտնվելը անպայման գերադասելի էր թուրքական լծից:

Կոստանդնուպոլսում, Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ հրավիրված դեսպանների միջազգային կոնֆերանսում նշակված՝ Բոսնիային, Յերցոգովինային և Բուլղարիային ինքնավարություն տալու նախագիծը թուրքիան մերժեց:

Ռուսաստանը այս կապակցությամբ պատերազմ հայտարարեց:

Պատերազմը Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում միաժամանակ սկսվեց:

Երկարատև և արդյունահեղ մարտերում կոտրելով թուրքերի դիմադրությունը, Շիպկայի և Պլենայի մոտ տեղի ունեցած կատաղի մարտերից հետո, 1878 թվականի հունվարի 4-ին ռուսական զորքերը մտան Սոֆիա, ապա ընդհուպ մոտեցան Կոստանդնուպոլսին:

Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսների առաջնահերթ խնդիրն էր որքան հնարավոր է ռազմաճակատ քաշել թուրքական մեծաթիվ ուժեր՝ Կոստանդնուպոլսի վրա շարժվող ռուսական բանակների հաղթարշավն ապահովելու համար:

Ռուսական զորքերը Կովկասում համալրված էին տեղական վաթսուն հազարանոց կորպուսով, որի հրամանատարն էր հեծելազորի գեներալ, գեներալ-ադյուտանտ, Ռուսաստանի պետական և ռազմական գործիչ, Լոռու և Վրաստանի հայ ազնվական **Միքայել Լոռիս-Մելիքովը**:

Հիշո՞ւմ եք. **Միքայել Լոռիս-Մելիքովը** վերին աստիճանի զարգացած անձնավորություն էր: Դրիմի պատերազմին մասնակցել էր՝ որպես առաջապահ հեծելազորի հրամանատար:

Նա հերոսի անուն վաստակեց թուրքերի դեմ Բայանդուրի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի համար մղված մարտերում և ստացավ գեներալ-մայորի աստիճան:

Ռուս-թուրքական այս պատերազմում ղեկավարելով Կովկասյան ճակատի ռազմական գործողությունները՝ ջախջախեց **Մուխթար փաշայի** զորքերը, գրավեց Կարսը:

Պատերազմից հետո ստացավ կոմսի տիտղոս, դարձավ Աստրախանի, Սարատովի և Խարկովի նահանգների գեներալ նահանգապետ, որոշ ժամանակ անց ստանձնեց նաև ցարական Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը: Այս միջոցին էր, որ **Լոռիս-Մելիքովը Ալեքսանդր Երկրորդ** ցարին ներկայացրեց տնտեսական բարեփոխումների ծրագիր, որն ընդունվեց նրա կողմից:

Ալեքսանդր Երկրորդի սպանությունից հետո Ալեքսանդր Երրորդը մերժեց այդ ծրագիրը:

Ինչևէ: Այժմ, ռուս-թուրքական այս պատերազմում **Միքայել Լոռիս-Մելիքովը** ղեկավարում էր Կովկասյան կորպուսը:

Միքայել Լոռիս-Մելիքով

Արշակ Տեր-Ղուկասով մյուս հայ գեներալի հրամանատարությամբ գործում էին Երևանյան ռազմաջոկատն ու հայ աշխարհագրայինները, որոնք Իգդիրից շարժվելով Բայազետ՝ երեք օրում գրավեցին այն, ապա անցան Դիադին, Ալաշ-կերտ, Կաղզվան և տեղացի հայերի օգնությամբ գրավեցին այս քաղաքները:

Հայ կանոնավոր քաջարի ջոկատների ու աշխարհագրայինների օգնությամբ և հայ տաղանդավոր զորահրամանատարների փայլուն ղեկավարությամբ թուրք կայազորների զինվորները խուճապահար փախչում էին: Երևանյան ջոկատը լեռներում հաղթական ճակատամարտեր տալով ետ էր մղում ամուր դիրք բռնած և թվական գերակշռություն ունեցող թուրքական բանակի կատաղի գրոհները: Թուրքական կենտրոնական հրամանատարությունը ստիպված մեծ ուժեր կենտրոնացրեց ռազմաճակատի այդ հատվածում: Թուրքերի առաջխաղացման հետ կապված պաշարման սպառնալիքից խուսափելու համար Երևանյան ջոկատը նահանջի հրաման ստացավ: Գեներալ **Տեր-Ղուկասովը** այդ նահանջը կազմակերպեց ռազմավարական փայլուն վարպետությամբ՝ իր հետ տանելով և կոտորածից փրկելով 20 հազար հայ զաղթական:

Պատերազմի այս տարիներին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն էր **Գևորգ Զորորդ** Կոստանդնուպոլսեցին, նա, որ էջմիածնում հիմնադրեց **Գևորգյան ճեմարանը** և **Մեսրոպ Մաշտոցի** գերեզմանի վրա կառուցեց Օշականի եկեղեցին:

Ահա այս, միանգամայն հայրենասեր կաթողիկոսը դեմ էր դեպի Անդրկովկաս հայերի նոր գաղթին, այն պատճառաբանությամբ, թե հայերը, ինչ էլ որ լինի, չպետք է դատարկեն Արևմտյան Հայաստանի գավառները, չպետք է լքեն Հայրենիքը, որովհետև բուն ժողովրդից նույնիսկ ժամանակավոր դատարկված երկիրը չատարագ լցվում է օտարներով և անչափ դժվար է նորից ետ գրավել այն: Թերևս սա է եղել պատճառը, որ նա գործում մասնակցություն չի ունեցել արևմտահայ զաղթականներին օգնելու նպատակով ծավալված համահայկական հանգամանադրականներին օգնելու նպատակով ծավալված համադատության: Բայց նրա գործելու կոթողներին, որի համար ենթարկվել է չոր քննադատության: Բայց նրա գործելու կոթողներին, որի համար են եղել, որ հայրենասեր հայրապետը, հիշո՞ւմ եք, ժողովրդից կոչվեց **Մեծագործ**:

Սակայն վերադառնալով պատերազմին:

Թուրքական զորքերը, թուրք ու քուրդ ահռելի բազմության խաժամուժը օգտվելով Երևանյան կորպուսի նահանջից, նորից պաշարում է Բայազետի միջնաբերդը, որը 23 օր շարունակ քաջաբար պաշտպանում էին ռուսական փոքրաթիվ կայազորը և մի քանի հարյուր հայ կամավորականները:

Գեներալ **Տեր-Ղուկասովը** նահանջի ճանապարհին ստացավ պաշարվածների օգնության հայցող նամակը և ետ վերադարձավ: Ի դեպ, գեներալին խնդրագիրը կարողացել էր հասցնել **Սամսոն Տեր-Պողոսյանը**, որը քաջությամբ և Գիրը կարողացել էր հասցնել

Արշակ Տեր-Ղուկասով

հնարանտությամբ անցնելով ամրոցը պաշարած թշնամու սեղմ օղակից, հասավ **Տեր-Ղուկասովի** մոտ: Ղա **Րաֆֆու** «**Խենթը**» վեպի հերոս **Վարդանն** էր:

Համառ մարտերից հետո թուրքական զորքերը ջախջախվեցին: Բայազետը նորից ազատ էր:

...**Արշակ Տեր-Ղուկասյան**. ռուսական բանակի հայազգի զորավար, գեներալ-լեյտենանտ, թիֆլիսցի հայ հոգևորականի զավակ: Ավարտելով Ներսիսյան դպրոցը Թիֆլիսում՝ սովորում է Պետերբուրգի հաղորդակցության ճանապարհների ինստիտուտում, ուղարկվում է Ռուսաստանի համար չափազանց կարևոր Կովկասի ռազմավարական ճանապարհի շինարարության վրա աշխատելու: Այս ճանապարհը կառուցելու համար ընտրվում էին լավագույն մասնագետ ճարտարագետներ, որոնցից մեկն էլ, ահա, **Արշակ Տեր-Ղուկասյանն** էր:

Ճանապարհի շինարարության վրա աշխատում էին նաև բազմաթիվ այլ մասնագիտությունների տեր հարյուրավոր հայեր: Այնպես որ, ամեն իմաստով կարևոր այդ ճանապարհի վրա կառուցողի իրենց տաղանդով ջանացել են նաև հայերը:

Բայց **Արշակ** հայ ճարտարագետին հրապուրում էր ավելի զինվորական գործը, և նա զինվորական ծառայության մտնելով՝ մասնակցում է լեռնականների դեմ մղվող մարտերին, որոնք, ի դեպ, քիչ զխացավանք չէին պատճառում ճանապարհաշինարարներին:

Տեր-Ղուկասյանը, որն արդեն դարձել էր **Ղուկասով**, իր խիզախության և ռազմավարական հմտության համար նշանակվեց Ապշերոնյան գնդի հրամանատար:

Այս վերջին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ նա ազատագրել է Ղիադինը, Ղարաքիլիսան, Ալաշկերտը, Ջեդկանը: Բոլոր ճակատամարտերում ջախջախել է մեծ գերակշռություն ունեցող թուրքական զորքեր: Պատերազմի ավարտից հետո նշանակվել է Անդրկովկասյան զորքերի և Կովկասյան 2-րդ կորպուսի հրամանատար:

Եղիազար Լազարև

Արշակ Տեր-Ղուկասովը արժանացել է ոչ միայն ռուսական, այլև օտարերկրյա շքանշանների, պարգևատրումների:

Այս երկու հայ տաղանդավոր զորավարների հետ Կովկասյան ռազմաճակատում իր ռազմավարական անուրանալի հմտություններն էր դրսևորում նաև **Եղիազար Լազարևը, Լազարյան** հանրահայտ հայկական տոհմի քաջարի զորավարը:

Նա կարողացավ իր գլուխը ջոկատով գրավել թուրքական 30-հազարանոց և 300 հրանոթներով ամուր պաշտպանված Կարսի ամրոցը:

Կարսի ամրոցի գրավումը կարևոր նշանակություն

ուներ ինչպես Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերի առաջխաղացման, այնպես էլ պատերազմի ապագա ճակատագրի համար:

Շարունակենք պատմությունը 1877 թվականին սկսված ռուս-թուրքական պատերազմի հետագա անցքերի մասին:

Ռուսական զորքերն ու հայ կամավորական զորամիավորումները ընդհուպ մոտեցել էին Կարինին: Թե՛ մարտեր էին գնում նաև Սևծովյան Կովկասյան ռազմաճակատում: Թուրքերին հաջողվել էր գրավել Սուխումին, սակայն նորից հայ կամավորների օգնությամբ ետ չափարվեցին, և այս քաղաքը նույնպես ազատագրվեց:

Իսկ Բալկանյան ռազմաճակատում Ադրիանապոլիսը գրաված ռուսական զորքերը կանգնել էին Օսմանյան մայրաքաղաքի մատույցներում: Պարտված Թուրքիան հաշտություն է խնդրում:

1878 թվականի հունվարին կնքված զինադադարի համաձայն պատերազմական գործողությունները դադարեցվեցին և Թուրքիան, փետրվարին, առանց կռվի, Կարինը հանձնեց Ռուսական զորքերին:

Կարելի է պատկերացնել հույսի այն բռնկումը, որ լուսավորեց թուրքերի ու քրդերի ճիրանների մեջ հոշոտվող հայության խավարած հոգին:

Ազատությունն այլևս այստեղ էր, մոտ մի տեղ և շատ շուտով պիտի իրականություն դառնար դարերի անագորույն երթի ներսում ընկճված, խեղճացած, կիսամեռ դարձած **Հայոց Հույսի երազանքը**:

Հայ ժողովուրդը ձեռքերը ծալած չէր նստել և չէր սպասում Աստծու մանանային: Նա կռվում էր: Կռվում էր որպես կանոնավոր բանակի զինվոր, որպես կամավորական, որպես աշխարհագորային:

Ինչպես նախկին ռուս-պարսկական, ռուս-թուրքական պատերազմներում, 1877-1878 թվականների այս պատերազմում ևս հայ ժողովուրդը ցույց տվեց ազատության հանդեպ իր հերոսական ջոկատ կեցվածքի ողջ փայլը:

Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանի նահանգներում, Ռուսաստանի հայաբնակ շատ վայրերում հրավիրվում էին ժողովներ, կազմակերպվում էին ժողովրդին կոչ անելով կացույցեր ժողովրդին կոչ անելով կամավորներ տալ գործող ռուսական բանակին՝ թուրքական լծի տակ տառապող արևմտահայերին ազատափելու համար:

Այսպես ձևավորվեցին Հայոց կամավորական ու թուրքական զորամիավորումները, որոնք պատերազմի հենց սկզբից մտան ռազմական գործողությունների մեջ:

Կամավորական խմբերի ստեղծումը շարունակվեց ողջ պատերազմի ընթացքում: Ռուսական հարձակվող բանակ ներգրավվեց ավելի քան 40 հազար հայ կամավորականներ: Իսկ Ռուսական զորքերին ամենատարբեր կարգի օգնություն ցույց տվեցին շուրջ 500 հազար հայեր:

Հետաքրքիր է մի հանգամանք:

Պայմանագրի 16-րդ հոդվածով նախատեսվում էր բարեփոխումներ անցկացնել Արևմտյան Հայաստանում:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումը

Եթե Ռուսաստանը և եվրոպական պետությունները այս կամ այն կերպ ստացան այն, ինչ ակնկալում էին այս պատերազմից, ապա հայերը նորից մնացին կոտրած տաշտակի առջև, իրենց բզկտված երազանքի հետ մենակ:

Ահա այսպես, հզորների խեղկատակությամբ առաջ քաշվեց **Հայկական**
Հարցը:

Այս բառակապակցությունը միջազգային դիվանագիտության մեջ սկսեց գործածվել ռուս-թուրքական վերջին պատերազմից հետո և կազմում էր **Արևելյան Հարցի** բաղկացուցիչ մասը, տեղ գրավելով Օսմանյան կայսրությունում ազդեցության ոլորտների և նրա տիրույթների բաժանման համար մեծ պետությունների մերձարևելյան քաղաքական պայքարում:

Հայկական Հարցը հայ ժողովրդի համար օտարների տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրման, Հայկական Լեռնաշխարհում Հայկական պետականության վերականգնման, հայ ժողովրդի համախմբման և այդ նպատակներին հասնելու համար մղված իր ազգային ազատագրական պայքարի հիմնահարցերի ամբողջությունն էր:

Օսմանյան կայսրության ներսում ապրող քրիստոնյա ժողովուրդների, այն թվում՝ հայ ժողովրդի ծանր վիճակն օգտագործելով Բարձր Դռան՝ Օսմանյան կառավարության վրա իբրև ճնշում գործադրելով և նրա գործերին միջամտելով՝ մեծ տերությունները ոչ միայն չէին նպաստում ազգային փոքրամասնությունների դրության բարելավմանը, այլև ավելի էին վատթարացնում այն:

Օսմանյան կառավարությունը ծագելով կասեցնել կայսրության փլուզումը և երկիրը դուրս բերել ծայրահեղ հետամնացությունից, նաև ցանկանալով եվրոպայի աչքում բարեկիրթ երևալ՝ 19-րդ դարի կեսերին հրապարակեց բարենորոգումների ծրագիր, որը հռչակում էր բոլոր հպատակների կյանքի, գույքի, պատվի անձեռնմխելիություն, մահմեդական և ոչ մահմեդական բնակչության հավասարություն, տնտեսական վերափոխումներ:

Սակայն որևէ վերափոխում տեղի չունեցավ: Նողկալիորեն հարստահարվող հայ ժողովրդի վիճակը մնաց նույնը: Եվ սա էր պատճառն, անշուշտ, որ ուժեղացավ հայ ազգային-ազատագրական պայքարը Արևմտյան Հայաստանում. վանում, Ջեթունում, Մուշում: Եվ երբ ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսները հաղթեցին և գրավեցին գրեթե ողջ Արևմտյան Հայաստանը, թվաց, թե հնարավոր է քրիստոնյա պետությունների օգնությամբ, ունենալով ազատագրված Բալկանյան երկրների օրինակը՝ լրջորեն քննարկել նաև **Հայկական Հարցը**:

Այսպես առաջին անգամ **Հայկական Հարցը** իր արտահայտությունը գտավ 1878 թվականի Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում, որի 16-րդ հոդվածով Բարձր Պուրը պարտավորվում էր բարեփոխումներ անցկացնել **Բուն Հայաստանում** և հայաբնակ այլ վայրերում:

16-րդ հոդվածի առավելությունն այն էր, որ Ռուսաստանը հանդես էր գալիս իբրև հայ ժողովրդի պաշտոնական հովանավոր, և հայերին ազգային համախմբումի, տնտեսական ու մշակութային զարգացման հնարավորություն էր ընձեռում:

Սակայն պայմանագիրը կնքվեց միջազգային լարված պայմաններում, Ռուսաստանին հակադրվեց անգլո-ավստրիական ուժեղ դաշինքը: Մեծ Բրիտանիան և Ավստրո-Յունգարիան նախաձեռնեցին հրավիրել միջազգային նոր վեհաժողով, որի նպատակն էր խոչընդոտել Ռուսաստանին օգտվելու իր հաղթանակի պտուղներից:

Վեհաժողովը հրավիրվեց Բեռլինում գերմանիայի աջակցությամբ Բազմազգային ֆանոյի պայմանագրի վերանայման նպատակով, 1878 թվականի հունիսի 13-ից հուլիսի 13-ը:

Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի հանձնարարությամբ, հայ ժողովրդի անունից Բեռլինի վեհաժողով ներկայացնելու համար, հայտնի մտավորական **Գրիգոր Օտյանը** ինքնավարություն ստացած Լիբանանի սահմանադրության սկզբունքներով կազմեց «**Ծրագիր կազմակերպական Օսմանյան Հայաստանի**» փաստաթուղթը:

Հայաստանի» փաստաթուղթը:

Հայկական պատվիրակությունը մեկնեց Բեռլին՝ մասնակցելու համար վեհաժողովին: Որքան էլ որ զարմանալի է, սուլթան **Աբդուլ Համիդի** գիտությամբ և թույլտվությամբ էր այս պատվիրակությունը մեկնում վեհաժողովի աշխատանքներին մասնակցելու: Ավելին. **Համիդը** նախօրոք ծանոթացել էր հայերի կազմած ծրագրին և տվել իր համաձայնությունը: Արդյոք նա նախօրոք գիտե՞ր, թե ինչ ընթացք էր ստանալու հայերի խնդիրը Բեռլինյան վեհաժողովում:

Սկզբում հայկական պատվիրակությունը ղեկավարում էր **Սկր-**

Կեհաժողով մեկնող հայկական պատվիրակության
Լուիզ Նիքոլայան: Ես եմ ընդ քարտուղար և թարգմանիչ Մինաս

Պատվիրակության կազմում էին նրա քարտուղարը և բարձրագույն տեխնիկական ու գործողությունների համակարգչային ծառայության պետները։
Չերազը, Խորեն Գալֆայանը և Ստեփան Փափազյանը: Այս սբանջելի հայորդիները, որոնք բարձր մտավորականության ներկայացուցիչներ էին Հայոց մեջ, իրենց գերազնիվ բնավորությամբ բացարձակ չէին համապատասխանում այն դերին, որն ստանձնել էին խաբեությանը լեցուն աշխարհում։ Նրանք իրենց **դու-րահավատությամբ** միանգամայն անհարիր էին վեհաժողովում տիրող մթնոլորտին, ուր գործում էին դիվանագիտական գիշատիչ խաբեության ու ստի-նորագրուն հմտություններով գործող վամպիրները։

Նրբագույն հմտություններով գործող է.
Հայոց այս պատվիրակության մասին Լեոն գրել է.
«Եթե կար մի պաշտոն, որ ամենևին չէր գալիս խրիմյանին, այդ հենց դի-
վանագիտությունն էր, որովհետև բացի հոգևորականի հատկություններից,
նա ուներ և ժողովրդական մարդու դյուրահավատությունը, բանաստեղծի
երազույն հակումներ, մի խոսքով՝ մեծ չափերով ուներ այն ամենը, ինչ չպիտի
ուներնար մի դիվանագետ: Երբ խրիմյանին հարցրին, թե ինչպես պիտի կատա-
րի այդ դիվանագիտական շրջագայությունը, քանի որ ոչ մի եվրոպական լե-
զու չգիտե, նա պատասխանեց. «Պիտի խոսեն լեզու մը, որ համաշխարհային
է և տառապանքի լեզու է միևնույն ժամանակ, այսինքն պիտի լամ»: Միան-
գամայն ճիշտ խոսքեր պատկերացնելու համար հայ դիվանագիտությունը, որ
առաջին անգամ գնում էր եվրոպա Բիսմարկների դռները ծեծելու»:

Նախքան բեռլին հասնելը հայկական պատվիրակության անդամները հանդիպում են Գերմանիայի Դաշնային Դեմոկրատիկ Հանրապետության Կառավարության անդամներին՝ Ֆրանցիսկա Անգլիա, իսկ Գալֆայանը մեկնեց Պետերբուրգ:

Եվ ջանացին: Հայոց պատվիրակներին թույլ չտվեցին մասնակցել վեհաժողովի աշխատանքներին:

Վեհաժողովի առաջին նիստում, ուր նախագահ էր ընտրված Գերմանիայի կանցլեր **Բիսմարկը** և որը խոստացել էր «**ազնիվ միջնորդի**» դեր կատարել, հայտարարեց, որ **Սան-Ստեֆանոյի** պայմանագիրը պետք է քննարկվի ոչ թե ըստ հոդվածների հերթականության, այլ՝ ելնելով հարցերի կարևորությունից:

Այսպես, **Սան-Ստեֆանոյում** կնքված պայմանագրի **16-րդ**, հայերի խնդրին վերաբերվող հոդվածը Բեռլինի վեհաժողովում շրջվելով դարձավ **61-րդ հոդված**... Եվ վեց խոշոր երկրների դիվանագետները երեք միլիոն հայության ճակատագիրը առանց Հայաստանի մասնակցության, առանց լրջորեն ճանաչելու Հայաստանն

Վեհաժողովը ոչ ընդունեց Հայոց պատվիրակությանը, ոչ էլ հաշվի առավ նրա ներկայացրած Ծրագիրը: Հայոց «**ՂԵՍԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**» անգամ չթույլատրվեց մասնակցել 61-րդ հոդվածը քննարկող նիստերին... Եվ այս ամենի մեջ ոչ թե ողբերգականը, այլ զավեշտականն այն էր, որ այդ 61-րդ հոդվածում Հայաստան անունն իսկ չկար...

Պատերազմում հաղթանակած Ռուսաստանը պարտություն կրեց դիվանագիտական սեղանի մոտ: Իսկ Հայաստանը դարձավ այս «պատվավոր հաշտության սեղանի» զոհը: «Հաշտության սեղանի» մոտ հաղթեցին հզոր բանակները, նավատորմիղները՝ դիվանագիտական «արժանիքներ» ունեցող իրենց տերերի շնորհիվ:

Իսկ Հայոց պատվիրակության ղեկավար **Խրիմյան Հայրիկը** հասկացել էր եվրոպական պետությունների երկերեսանիությունն ու խարդավանքները...

ժը և սեփական գեները:
 Ինքնախաբաղանման ցավով պիտի ասվեին **Մկրտիչ Խրիմյանի** խոսքերը,
 որոնք մինչև այժմ չեն մոռացվել հայության կողմից:
 ... **Ինչպես կարվեին բոլոր հպատակ ազգերին, ին-**

... Իսկ Ռուսաստանը՝ որի զինվորներն արյուն թափեցին Արևմտյան Հայաստանում, որի հայաբնակային ասուլիսներում:

... Իսկ Լիւնանմանը, որի մասին խոսում էր, որ անգլիական մատակարարում, ինչո՞ւ պարտվեց դիվանագիտական ամուլի լիմիտումը։

Քաղաքական այս իրադարձությունների ժամանակ էր, որ անգլիական մատակարարումը ահագանգում էր, թե գրավելով Հայաստանը՝ Ռուսաստանը փակում է Անգլիայի առևտրական ճանապարհները, որ Ռուսաստանի առջև բացվում են բոլոր ուղիները դեպի հարավ, դեպի նեղուցները։ Պատերազմից անմիջապես հետո Անգլիան սպառնում էր ռուսական բանակների Կոստանդնուպոլիս մտնելու դեպքում իր զորքերը առափել Թուրքիայի մայրաքաղաքում։ Եվ որպես նախաքայլ՝ 1878 թվականի փետրվարի 15-ին բրիտանական նավատորմը խարիսխ ձգեց Կոստանդնուպոլիսի դիմաց՝ Իշխանաց կղզիների առջև։

Ռուսաստանի տարած հաղթանակների վավերացման խափանելուն էին ուղղված նաև եվրոպական մյուս տերությունների ջանքերը:

Բայց ինքը՝ Ռուսաստանն էլ մտա-
հոգված չէր Հայաստանով և Հայկա-
կան Հարցով: Այս նույն ժամանակ նա
փորձում էր փակել Հայկական դպրոց-
ները Ռուսաստանում և Ռուսաստանի
ու Կովկասի Հայոց գաղթավայրերում:

Այս մասին պատմել ենք արդեն:

Այս մասին պատմել ենք արդեն:
Ռուսական կայսրության վերջնա-
կան նպատակը իր իշխանության տակ գտնվող ժողովուրդներին ուժացումով ոչն-
չացնելն էր որպես ազգային անհատականություն: Դա դժվար էր իրագործել
հայերի նկատմամբ, որովհետև ինչ որ կորցրել էր, ինչից էլ որ զրկվել էր հայություն-
նը, **Դպրոցի** միջոցով մշտապես կանգուն էր պահել իր ազգային խորին անհա-
տականությունը:

Այսպես. Թուրքիան, Ռուսաստանը, Եվրոպան և, չարաբաստիկ, ողբերգական, անլուծելի **Հայկական Հարցը, Հայոց կյանքը, Հայոց մահը, «Բեռլինյան դաշնագիրը», 61-րդ հոդվածը...**

Բրիտանական նավատորմ

Ծաղր չէր մի՞թե, երբ «քաղաքակիրթ» Եվրոպան Հայոց չարչրկված կյանքը նորից հանձնեց Կարմիր սուլթանի արյունոտ ձեռքը:

Սուլթանը Բեռլինի վեհաժողովին վստահեցրել էր, որ պիտի անպայման «բարենորոգումներ» կատարի այս հարցի շուրջը այն դեպքում, երբ Հայոց սեփական հայրենիքում սուլթանը բացառել էր հայերի ապրելը:

Այս նույն 1878 թվականին էր, որ Աբդուլ Համիդը արձակեց թուրքական խորհրդարանը և հաստատեց իր դաժան վարչակարգը: Մտցնելով խիստ գրաքննություն, առաջին հերթին արգելեց օգտագործել «ազատություն» բառը, իսկ այնուհետև, իր երդման համաձայն, նաև Հայաստան բառը:

Հիշո՞ւմ եք նրա հոխորտանքը. «Ես կփակեմ Հայկական Հարցը... Ես կջնջեմ Հայաստան բառը աշխարհի երեսից»:

Եվ հայ ժողովրդին նետեց եղեռնի արյունոտ ժանիքների մեջ: Այսինքն՝ չկա հայություն, չի լինի և հայության հայրենիք Հայաստանը՝ իր հարցի հետ միասին:

Բայց այս մասին դեռ մանրամասն չենք պատմի: Այս մասին հետո, առանց ընդհատումների... Եղեռնի պատմությունը իր նյութով և իր եզրահանգումներով այնքան տարողունակ է...

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մկրտիչ Խրիմյանը իր դիվանագիտական առաքելությունից վերադարձավ կեղծ ու պատիր եվրոպաներից դառնացած ու ողբեգականորեն հիասթափված: Նրան ոչինչ չէր մնում, բացի այն, որ նորից անմնացորդ նվիրումով իր խաբված ժողովրդի կողքին լինի: 1879 թվականին նա նշանակվեց Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ: 1876 թվականին Վանում տեղի էր ունեցել ահավոր հրդեհ և կողոպուտ, որի հետևանքով քաղաքը գտնվում էր խղճալի վիճակում: Այս աղետից հետո վրա էր հասել ռուս-թուրքական պատերազմը, իսկ հետո էլ՝ հաշտությունը իր ծանր հետևանքներով, և աղետը սոսկալիորեն ընդարձակվել էր:

«Մինչև հյուսիս հարավի դեմ ի՛ մարտ կորոտար, Հայոց լեռներուն հին ավազակներն ի՛ գեն կը կոչվեին. այդ բանը՝ նոցա համար մի բախտ և պատեհ ժամ էր: Նոքա որ սորված էին առանց քրտնաց վաստակի՝ գյուղական ժողովրդին ճակատի քրտնաց հացն ուտել, միշտ ավարով ու հափշտակությամբ ապրիլ, իրավունք համարեցին իրենց համար ամեն բռնության, ամեն եղեռն և ոճիր ի՛ գործ դնել քրիստոնյա ժողովրդին վերա և անչափ անվախ ու անկասկած կը գործեին չարիքներ, որպես թե երկիրն անիշխան էր, ոչ իրավունք կար,

Ենիշերիներ
Հին ու նոր ավազակներ...

ոչ դատավոր, ոչ դատաստան: Մարախի ու թրթուրի նման թափեցան, Հայոց գյուղեր ու դաշտեր ծածկեցին... ամեն կանաչություն կերան ու չորացուցին այն շեն շեն գեղեր և ավաններ անապատ դարձուցին: Միթե չգիտե՞նք

ի՛ սկզբանե անտի, որ այս ազգին ձեռքը միշտ քանդող է, երբեք չինել չգիտե, ես էլ չգիտեմ, թե ինչո՞ւ համար է, որ երկրին իշխանություն այդ աշխարհաբանդ ձեռք կարծիլ չուզեր...»:

Հայաստանը նորից պատերազմից ավերված, քրդերի ու թուրքերի սանձազերծած նախծիրից ու թալանից դժբախտության վերջին սահմանին հասած... Նա գնաց որպես Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ և գիտեր, որ բոլոր աղետների, հայրենի կորուստների, բոլոր դժբախտությունների, բոլոր նահանջների չափն ու կշիռը ծանրանալու է իր սրտին... Ժողովրդին որոշակի օգնություն էր պետք, բացի հայրական մխիթարական խոսքերից...

Նա Վանի աղետից հետո հեղինակել էր «Վանգոյժ» կարծես արյունով և արցունքով գրված իր գործը, որը չափածո չլինելով՝ ամբողջությամբ բնաբերգություն է:

«Վանգոյժ» գրքի ողջ հասույթը նա տրամադրեց Վանի որբացած մանուկներին...

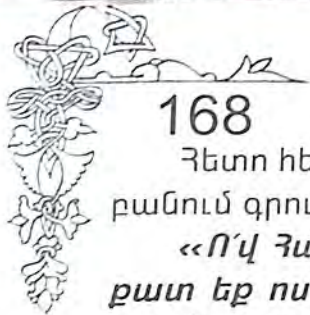
«Վանգոյժ»-ը առաքյալի իմաստուն խոսք էր՝ ուղղված իր ժողովրդին: «Հրո և սրո ժամանակին մեջ ցուցեք ձեր առաքինության հանդեսը, զորացեք ու զորացուցեք վիստած որդիները, նկուն մի՛ լինիք փորձության առաջ՝ զի մարդու կենաց ծանապարհ այս աշխարհիս վրա լի է դժնդակ փուլերով: Առաքինիք միայն զայն կոխելով կ'անցին, իսկ վատասիրներ կը լքանին...»

...Մի՛ նստիք ու հուսահատ ողբաք այդ ապաժույժ ավերակաց վրա... Ելե՛ք վանեցիք ու առեք բահ ու բրիչ, հորդեցեք, պեղեցեք ձեր ավերակները, դուր ձեզ համար ծարտարապետ եղիք, հիմքը դրեք և շինեցեք ավերյալ տունն ու քաղաքը...

...Գարուն մոտ է, Հայոց Աշխարհ, և պիտի գա ծիծեռնակ մեզ ավետիս տա, Թուրքիո աշխարհեն երկունք կանցնի և յուր մոխրակույտ ագարակեն անդեն բողբոջալով կը կանաչի և քո վերջին բարգավաճ կը լինի քան զառաջին: Դու լույս ու արև կը սիրես, լույս ու արև զքեզ կը դառնա, որ Արծվերուստ վրայեստ անցնելով պիտի զարմացնամք նայի երբ տեսնա, որ Արծված են, զոր բռնությունը փետտեց որ լերկամարմին անպատանք մեռնի...»:

Խեղճ Հայրիկ, լավ է չապրեց 15 թվականը: Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդը օգնություն կազմակերպեց Վանի սով-յալների ու աղետյալների համար, ապա հիմնեց գիշերօթիկ գյուղատնտեսական դպրոց:

Հետո հեղինակեց «Դրախտի ընտանիքը», որի «Առ ընթերցողս» նախաբանում գրում է.

«Ո՛վ Հայոց ընտանիք, ծանաչեք Ձեր չափն ու վիճակը, դուք շատ աղքատ եք ոսկով ու մտքով, աղքատ եք դաստիարակությամբ և ազատությամբ, աղքատ եք գործունյա աշխատասիրությամբ, աղքատ եք արվեստական հանճարով, աղքատ եք իմաստուն տնտեսագիտությամբ: Դու դեռ երեկ սկսեցիր նոր երեխայի պես քերական կարդալ, կը կարծես ու կը հավատա՞ս թե ուսյալ և քաղաքականիիրք եվրոպացի դարձար:

Ես կը գովեմ միայն թե սխալ ըմբռնած ես, որպես թե զեխության, զեղծմունք, նորասիրության բուռն տենչանքը ճշմարիտ քաղաքակրթության քո եռանդը, որ մը ձգտիս դեպի առաջադիմության և քաղաքակրթության նմանողությունն է: Այդ նույնիսկ քաղաքակիրթ ժողովրդոց մեջ սինլքոր մասին կարծիքն է և վարք: Դու ազնիվ եղիր ու ազնիվ ժողովրդոց բարի ու պարկեշտ օրինակին հետևի՛, որոց ամենայն ինչ կշռով ու չափով է, որոց ընտանեկան կյանքին լույս և առաջնորդ՝ ուսումն, դաստիարակություն և տնտեսությունն է»:

Նա համոզված էր. «Ներքին զեղծումներն զհայրենիք ավելի կը դավաճանեն, քան թե օտար թշնամիք»:

Եվ. «Մարդիկ հավասար կը ծնին, անհավասար կապրին և հավասար կը մեռնին...»:

Սակայն. «Ողբով ու կոծով մեր կորսված դրախտը միթե՞ կարող ենք գտնել, թող մեր աչքը լա, մեր սիրտն զգա, բայց աշխատինք մտքով, աշխատինք ձեռքով... Գիտցիր այսուհետև, թե դու ինքդ ես միայն քեզ օգնական... Սոսկ լալով ու ողբով, եթե շաղախենք մեր հայրենյաց հող՝ հայրենիք չշինվի...»:

Բեռլինյան վեհաժողովից վերադառնալուց հետո նա արդեն գիտեր. այն աշխատանքը, այն քրտինքը, որը թափվում էր հայրենի հողին, պիտի անպայման պաշտպանել զենքով... Եվ Վասպուրականի հոգևոր Առաջնորդ դառնալով՝ նա սկսեց օժանդակել Վանի «Սև խաչ» և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» ազգային ազատագրական գաղտնի կազմակերպությունների ստեղծմանն ու գործունեությանը: Սատարում էր նաև երբեմն-երբեմն այս ու այն գավառում բռնկվող ժողովրդական հուզումները:

«...Ամենն առաջ քո ազատության հույսը քո վրա դիր, քո խելքին և բազկին ուժ տուր, մարդ ինքնիմեն պետք է աշխատի ու փրկվի... Ձենք առեք և զենքը ինչ կրնար գործել կը գործեն... Ձենք առեք և դարձյա՛լ զենք»:

Վասպուրականի հոգևոր Առաջնորդին համարելով ժողովրդական հուզումների ոգևորիչ՝ Բարձր Դուռը նրան կանչում է Կոստանդնուպոլիս և խիստ հսկողություն սահմանում անհանգիստ հոգևորականի անձի վրա: Սակայն նա այստեղ ևս հանգիստ չի մնում: Եվ որպես Կրոնական ժողովի ատենապետ, համագումար ժողովրդի անունից Բարձր Դուռ բողոքագիր է ներկայացնում գավառական ժողովրդի ծանր ու հալածական վիճակի մասին:

Ազատվելու համար համառ հոգևորականից, թուրքական կառավարությունը նրան «երկարատև ուխտագնացության» է ուղարկում Երուսաղեմ, թույլ չտալով այնտեղից հեռանալ:

Իսկ ժողովրդի մոտ ավելի ու ավելի է աճում նրա համբավը: 1890 թվականին ողջ հայությունը նշեց նրա ծննդյան 70-ամյակը: Այս կապակցությամբ «Մուրճ» ամսագիրը գրեց.

«Նա այսօր, որպես և անցյալում, ամենահեղինակավոր, ամենապատկառելի, ամենավստահելի ներկայացուցիչն է այն գաղափարի, որը մի պատրիարքի դարձնում է Ներսես, մի վիպասանի՝ Րաֆֆի, անհայտին՝ Գոռշյան»:

1892 թվականին Մկրտիչ Խրիմյանը միաձայն ընտրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

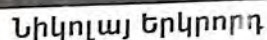
Այս կապակցությամբ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը գրում է. «Ինչ որ մենք քաղվածորեն պատմեցինք տկար և տժգույն ստվերագիծ մըն է այն եռանդոտ և խանդավառ խնդության, որով ամեն կողմերե ողջունվեցավ և տոնեցավ Խրիմյանի կաթողիկոսությունը իր տեսակի մեջ գերավեցավ և տոնեցավ Խրիմյանի կաթողիկոսության ներքև, այնպես որ զանց և աննախընթաց ըսվելու արժանի տպավորության ներքև, այնպես որ իրավամբ կրնանք հարցնել, թե ի՞նչ է այդ երևույթին իսկական պատճառը: Հանդիսական և տոնական ցուցադրություններ երկու տեսակետով կը կազմվին, մեկն իբրև անցյալին երախտագիտություն, մյուսն իբրև ապագա-լին ակնկալություն...»

...Խրիմյանի գերազանց արժանիքը եղած էր հայ տարրին սրտին մեջ ինքնաճանաչ զգացմանց, ներքին զարգացմանց, գավառական պահանջից, և ստորին դասակարգի պաշտպանության գաղափարը ոչ թե միայն արժարժեք, այլև ստեղծել, ինչպես որ նկատած ենք իր պատրիարքական ընտրության առթիվ: Խրիմյան ստեղծիչ կամ հիմնադիր եղավ այդ ըմբռնմանց և այս է Հայրիկ մակդիր անունին իմաստը, որ իրեն տրվեցավ անդստին իր առաջին կյանքին մեջ վարժապետությամբ զբաղված օրերին:

Մենք պետք չունինք նոր կաթողիկոսը ծանցնելու համար անոր նախընթացը պատմելու...»:

Նրա կաթողիկոսության տարիներին էր, որ տեղի ունեցավ սուլթան Համիդի սանձազերծած 1894-96 թվականների առաջին եղեռնը: 300 հազար հայ նետվեց ջարդի երախը, որի մասին դեռ իր տեղում մանրամասն կպատմենք:

Կարելի է պատկերացնել ծերունի կաթողիկոսի անչափելի վիշտը իր տառապյալ ժողովրդին հասած այս նոր աննկարագրելի ոճիրի պատճառով:

Ռուսաստանի կայսրն էր **Նիկոլայ Երկրորդը**։ Նա հարազատ զավակն էր ռուսական ինքնակալության ոգու դաստիարակության, որին հաճախ, գրեթե ամեն առիթով հանդիպել ենք։ Ռուսական մեծապետական շրջինիզմը մեկ անգամ չէ, որ դրսևորվել է հայկական խնդիրներ լուծելիս։ Եվ հիմա ի՞նչ էր սպասում իր ժողովրդի ցավից բզկտված Հայոց հայրապետը ռուսական ցարից ու կառավարությունից, որն արդեն Ծրագիր էր մշակում նորից Հայոց կյանքը նոր հալածանքների ենթարկելու համար։ Ճիշտ այնպիսի մի Ծրագիր, որը նա չկարողացավ իրականացնել **Մակար Առաջին Թեղուտցի** հայրապետի օրոք։ Հայկական դպրոցները փակելու և եկեղեցական կալվածքները խլելու հայահալած, բռնատիրական, անազնիվ Ծրագիր մշակած կառավարությունը պիտի պաշտպաներ արևմտահայությանը

ԽՐԻՃՅԱՆՐ Ռուսաստանում կարողացավ միայն ցարական արքունիքին հղած ամենատարբեր խնդրագրերով թուլտվություն ստանալ իրականացնելու հանգանակություն՝ Ռուսական կայսրության հայաբնակ վայրերում:

Նա վերադարձավ Էջմիածին և նրա մեծագույն մտահոգությունը հիմա միայն մեկն էր. կոտորածներից մազապուրծ գաղթականության ֆիզիկական գոյությունն ապահովել և վերստին, որքան հնարավոր է, հարազատ վայրեր վերադարձնել:

Օրենքի նպատակը մեկն էր. իր ազգահալած քաղաքականությամբ հայկական լուսավորական և մշակութային կենտրոնները գրկել նյութական օժանդակությունից և արագացնել հայ ժողովրդի ռուսացման գործընթացը՝ նորից փակել Հայոց դպրոցները և հայ հոգևորականությանը դարձնել պետությունից չնչին նպաստ ստացող հնազանդ պաշտոնություն:

Այս օրենքի դեմ հայ ժողովրդի ներսում բռնկված զայրույթն ահավոր էր: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս **Մկրտիչ Խրիմյանը** ամենուր հրահանգներ էր ուղարկում:

կում. չենթարկվել իշխանություններին և ծառանալ սյուսնյա դինաստիային։

Օրենքի դեմ ելան նաև հայ ազգային կուսակցությունները։ Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Կարսում, Շուշիում, Ալեք- շաբաթ քաղաքներում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Կարսում, Շուշիում, Ալեք- սանդրապոլում, Ելիզավետպոլում, բազմաթիվ գյուղերում տեղի ունեցան զանգ- սանդրապոլում, Ելիզավետպոլում, բազմաթիվ գյուղերում տեղի ունեցան զանգ- վաճառի գույքեր, ընդհարումներ ժողովրդի և ոստիկանության ու զորքերի միջև։ Ցարական պաշտոնյաներն ահաբեկվել էին, որովհետև տեսան. հայերի հակա- Ցարական պաշտոնյաներն ահաբեկվել էին, որովհետև տեսան. հայերի հակա- կայսերական բողոքը համաժողովրդական էր, և այդ բողոքին միացել էր նաև ար- կայսերական բողոքը համաժողովրդական էր, և այդ բողոքին միացել էր նաև ար- տերկրի հայությունը՝ բազմաթիվ բողոքագրեր հղելով Սանկտ-Պետերբուրգ։

Արևելահայկական հարցի լուծման համար իր որոշումից։ Օրենքն ի կա-

Սակայն կառավարությունը հետ չէր կանգնում իր որոշումից։ Օրենքն ի կատար էր ածվում անգամ բռնությամբ։ Եկեղեցուն պատկանող հողերի մեծագույն տար էր ածվում անգամ բռնությամբ։ Եկեղեցուն պատկանող հողերի մեծագույն տար էր ածվում անգամ բռնությամբ։ Եկեղեցուն պատկանող հողերի մեծագույն տար էր ածվում անգամ բռնությամբ։

Ռուսական կայսրությունը ստիպված էր նահանջել: 1905 թվականի օգոստոսի 1-ին **Նիկոլայ Երկրորդը** ստորագրեց Հայոց եկեղեցական գույքը տիրոջը վերադարձնելու և Հայոց դպրոցները վերաբացելու հրամանագիրը:

Ասում են. «**Գեղ կանգնի գերան կկոտորի**»։ Ի վերջ
նախարար ոտքի կանգնեց և այս անգամ էլ փորձանքն անցավ:

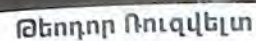
Գալուստյանը հայտարարեց, որ իր անձնական կյանքում չկա ոչ մի փոփոխություն, որը կարող էր ազդել իր վրա:

Նա 1905 թվականի հունվարի 10-ի կոնդակով դրանց
ԱՄՆ -ի նախագահ **Թեոդոր Ռուզվելտին** և ստացավ
Հատ քաղաքավարի պատասխան, թե հակառակ իր
Բաղձանքին՝ չի կարող դրական պատասխան տալ Ամե-
նայն Հայոց կաթողիկոսի խնդրանքին, քանզի իր պե-
տությունը որևէ պարտավորություն չի ստանձնել
Բեռլինի Վեհաժողովում ստորագրված համաձայնագրի
մեջ... որովհետև չի մասնակցել 1878 թվականի այդ ժո-
ղովին:

մեջ... որովհետև չի մասնակցել 1970 թ. հոկտեմբերի հեղափոխությանը։

Խրիմյանը չէր հանգստանում։ 1907 թվականին պատվիրակություն ուղարկեց Յուլանդիայի Լահեում գումարվող **Միջազգային Խաղաղության Ժողովին**... Նույն նպատակով կոչ արեց Բրիտանիայի թագավորին... պատասխան չստացավ։

...Կարծես քիչ ավելի խաղաղ էր օրը: Խրինյան Հայրիկը զբաղված էր իր առօրեական գործերով. նորոգում է էջնիածնի Սբ. Հռիփսիմե և Սբ. Գայանե եկեղեցիները, կառուցում սինոդի նոր շենք, թանգարան, նոր մատենադարան, նոր հյուրանոց: Գրում է հոդվածներ, որոնք լույս էին տեսնում «Արարատ» պարբերականում:

րականի էջերում: Այդ հոդվածները մեծ մասամբ հայ հոգևորականության դաս-
տիարակության, կրթված, զարգացած հոգևորական նոր սերունդ ստեղծելու մա-
սին էին: Շարունակել է գրել բազմաթիվ քարոզներ, ճառեր, հոգևոր կրոնական
ու խրատական ստեղծագործություններ:

Նրա «Սիրաք և Սամվել», «Պապիկ ու Թոռնիկ» գործերը ոչ միայն բարո-
յախոսական են և խրատական, այլ նաև լեցուն են ազգանվեր, ծանրաբեռ Հայոց
հոգսերով, երազանքներով, տոհմային ոգու և բնավորության գերզգայուն մտա-
ծումներով:

«Պապիկ և Թոռնիկ» -ը ճշմարիտ գլուխգործոց է, կատարյալ և միաձուլ իր
փիլիսոփայությամբ, իր բարոյագիտությամբ, իր վերգագցողությամբ՝ որպես բո-
լոր ժամանակների համար գրված կարևոր խրատ:

Մեր մեծերից շատերն են գրել Խրիմյան Հայրիկի մասին: Գրել են խնկար-
կումով, երախտագիտությամբ, խոնարհումով... Պատմել նրա հետ ունեցած
հանդիպումների, ստացած տպավորությունների մասին ամենատարբեր հուշա-
գրություններում և նրա մասին ուսումնասիրություններում:

Նրա մասին բանաստեղծություններ են գրել Պետրոս Դուրյանը, Ղազարոս
Աղայանը, Մինաս Զերազը, Կարապետ Հ. Պլուզյանը, Գևորգ Շերենցը:

Ես ուզում եմ ավարտել Խրիմյան Հայրիկի մասին ոչ լիարժեք, կիսատ
պռատ գրույցը, նրա կյանքի երկու դրվագի մասին ևս պատմելուց հետո:

Առաջինը:

Գերմանացի մի հնախույզ հասնում է էջմիածին և ներկայանում կաթողիկո-
սին: Հայրիկը խոսում է թարգմանչի միջոցով:

- Ըսեք, որ ես թանկագին հնություն մը ունիմ. քանի՞ տարվա կենթադրե:
- Հինգերորդ դարի՞...
- Անկեց ալ հին...
- Քրիստոսի ժամանակվա՞...
- Անկեց ալ հին...

Հնախույզի հետաքրքրությունը հասնում է զագաթնակետին, և նա ոգևորված
բացականչում է.

- Ցույց տվեք, Վեհափառ... Ի՞նչ է այդ թանկագին հնությունը...

- Իմ Ազգս է: Քրիստոսեն ալ, Մովսեսեն ալ հին իմ թշվառ Ազգը: Անտես-
ված այս թանկագին հնությունը՝ հին քար մը կամ առարկա մը փնտրելու
կելլեք...

Խրիմյանն ուզում է ասել. գեղարվեստական և պատմական արժեքներ գնա-
հատող մարդկությունը անտարբեր և նույնիսկ թշնամի է այդ արժեքները
ստեղծած և ստեղծող ժողովրդի նկատմամբ:

Երկրորդ դրվագը.

Խոսքը «Պարի լուսու աստղ էրեվաց» երգի մասին է, որը հորինվել է Վաս-
պուրականում 19-րդ դարի 60-ական թվականներին, երբ Մկրտիչ Խրիմյանի նա-
խաձեռնությամբ գավառ բերվեց առաջին գութանը և փոխարինեց արորին:

Պատմում են, և դա ճշմարտություն է, որ առաջին գութանավարը եղել է ին-
քը՝ Հայրիկը, որ վարն սկսել է այս երգով.

«Պարի լուսու աստղ էրեվաց,
Աղոթարան, տըռներն իպաց,
Պարով պացվեր լուս աղոթարան,
Սարված լըծեմ էրթամ կյութան:

Կյութնի թախում նմուշ-նմուշ
Չըկեր վաստակ քյանց էն անուշ,
Աշխարհի չեն վեր կյութնին էր,
Կյութան չելներ, աշխարհն ի՞նչ էր»:

Հայոց հնագույն գութան

Սա հենց նրա փիլիսոփայությունն էր. «Աշխարհի չեն վեր կյութնին էր»: Նրա
համոզմունքը, նրա մարդասիրությունն ուղղված իր ազգին և հանուր մարդկու-
թյանը. «Կյութան չելներ աշխարհն ի՞նչ էր»: Նման առաքինի պաշտամունք
հողը մշակող գործիքի հանդեպ չէր կարող գտնել որևէ ժողովրդի հնագույն և նո-
րագույն պաշտամունքների նույնիսկ բնապաշտական շերտերում: Եվ օրհնանք,
որն ուղղված է Աշխարհին՝ «Աստված տա, խոփ չառնի քյարին...»:

Գրում է Վազգեն Առաջին Հայոց կաթողիկոսը, 20-րդ դարի մեծագույն այ-
րերից մեկը.

«Հայ ժողովուրդը ինքզինքը երջանիկ պետք է համարի, որ ուրիշ մեծե-
րու կողքին ունի նաև իր Խրիմյան Հայրիկը, իր մշտապես կենդանի մեծ դաս-
տիարակը, որ այսօր ալ տակավին հոնկէ ուր որ է, տխուր աչքերով կը նայի
իր սիրելի ժողովրդին ու կը հետևի անոր քայլերուն մերթ տրտմելով, մերթ
զայրանալով, մերթ ուրախանալով»:

Հայոց Հայրիկը իր մահկանացուն կնքեց 1907 թվականի հոկտեմբերի 4-ին:
Ազատագրված նյութեղեն կապանքներից՝ կենդանի մնաց նա իր հոգով՝ հսկելու
համար իր Հայրենի երկրի և ժողովրդի կյանքի ու ճակատագրի վրա:

Լույս, լույս, խաղաղություն և օրհնություն և հավիտենական փառք Մեծ
Նվիրյալին, Երանաշնորհ Հայոց Հայրիկին. Ամեն:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՎԱՆՉՏՅԱՆՑ

Գարեգին Սրվանձտյանց

Նա ծնվել էր Վանի Այգեստանում և դեռ մանուկ՝ հո-
գին հրժվել էր բնության գեղեցկությամբ և անսահման
տպավորվել շուրջ բոլորն այնքան առատորեն ներկա
հնագույն կառույցներով և նրանց վրա դրոշմված խորի-
դավոր, անընթեռնելի արձանագրություններով: Զըմփ-
զըմփ մաղարան, Ագռավու քարը, Վանի միջնաբերդը
նույնքան երևակայությունը հուզող, որքան բնության
ողջ գեղեցկությունը, Վանա լճի սքանչելի արշալույս-
ներն ու վերջալույսները և, իհարկե, այն հեքիաթները,
այն պատմությունները, որոնցով այնքան առատ էր Հա-
յոց Աշխարհն ընդհանրապես և Վասպուրականը մասնա-

վորապես: Այդ ավանդապատումներն ու հեքիաթները, որ նա լսում էր իրենց թաղի ծերերից, նրանց երգն ու տաղը, առածներն ու ասացվածքները նրա մանուկ երևակայության ամենաիրական սնունդն էին: Ծնվել է 1840 թվականին **Սանդենց** գերդաստանում **Մանուկ-Յովհաննես** անունով և դպրոցահասակ տարիքում կրթության տրվել Վանի **Յայկույսների** վարժարան:

Դպրոցն ավարտելուց հետո ծնողները միանգամայն չափավոր համարելով նրա կրթությունը, հետևելով հայկական մի ասացվածքի իմաստությանը, թե «**Արհեստը ոսկե ապարանջան է մարդու բազկին**», նրան տալիս են կոշկակար վարպետի մոտ արհեստ սովորելու:

Ծնողները չգիտեին, որ նա ծնվել էր ուրիշ մի տարածքում՝ հոգևոր տարածքում ապրելու և գործելու առաքելությամբ:

Ուսումնատենչ հոգին և անսահման երևակայությունը նրան՝ 17-ամյա պատանուն տարավ Վարագա վանք, որտեղ դարձավ **Մկրտիչ Խրիմյանի** նոր հիմնադրած **Ժառանգավորաց** վարժարանի առաջին սաներից մեկը:

Ուսումնառության տարիներին առնչվելով մատենագիրների, հատկապես **Եղիշեի** ստեղծագործությունների հետ՝ նրա միտքը, նրա անսահմանորեն տպավորվող հոգին ամբողջությամբ ներառում է իր ժողովրդի պատմության զգայնությունը, նրա «**աղու մրմունջները**»: Այդ պատմություններից դուրս կորզված մի հերոսի անուն վերցնելով դառնում է **Գարեգին Սրվանձտյանց** և սկսում այդ անունով հոգվածներ գրել **Խրիմյանի**՝ Կոստանդնուպոլսում 1856 թվականից հրատարակվող «**Արծվի Վասպուրական**» ամսագրի համար:

Ավարտելով ժառանգավորաց դպրոցը՝ դառնում է նրա ուսուցիչներից մեկը: 1860 թվականի նոյեմբերին, երբ **Խրիմյանն** ուղևորվում է Արևելյան Յայաստան իր վարժարանի համար հանգանակություն կատարելու՝ իր հետ տանում է նաև ժառանգավորացի ուսուցիչ դարձած իր սաներին. **Գարեգին Սրվանձտյանցին**, **Յրաչյա Սևկյանին**, **Երեմա Տևկանցին**: Մենք այս ճամփորդության մասին արդեն պատմել ենք, ավելացնենք միայն, որ նույն ժամանակ «**Մեղու**» պարբերականի համարներում տպագրվում է **Գարեգին Սրվանձտյանցի «Ուղևորություն Մկրտիչ վարդապետի Խրիմյանի Ռուսահայք»** հոդվածաշարը՝ գրված **Խրիմյանի** հանդեպ մեծ ակնածանքով:

Երբ **Խրիմյանը** ընտրվում է Տարոնի հոգևոր առաջնորդ, **Սրվանձտյանցը** նրա հետ մեկնում է Տարոն և դառնում նրա անփոխարինելի օգնականը իր բոլոր ձեռնարկումներում, հատկապես, երբ բացվում է Սբ. Կարապետ վանքի ժառանգավորաց դպրոցը և հիմնվում է Տարոն աշխարհի առաջին պարբերական «**Արծվիկ Տարոնո**» երկշաբաթաթերթը:

Գիտենք, որ այս լրագրի նպատակը ավելի քան ազգային-ազգասիրական էր, որպես Արևմտյան Յայաստանի թմրած ինքնագիտակցությունն արթնացնելու կարևոր միջոց:

Սրվանձտյանցը «Արծվի Վասպուրական»-ի փոխխմբագիրն էր և «Արծվիկ Տարոնո» թերթի խմբագիրը:

Սրվանձտյանցը ճշմարիտ Ուսուցիչ լինելով հանդերձ՝ **ճշմարիտ հրապարակախոս** էր նաև:

Խրիմյանի նման նա էլ նկարագրելով ժողովրդի տառապալից վիճակը իր հրապարակախոսություններում՝ առաջարկում է **Սովորել**:

«**Ուսանիլ պետք է: Բռնությունից, խեղճությունից ազատվելու համար պետք է կարդալ, գրել, ուսանիլ...** Պատիժը բառնալու համար խելք ունենանք, խելք ունենալու համար վարժարան-դպրոցներ բանանք: Այս է Արծվիկի խելք ունենալու համար վարժարան-դպրոցներ բանանք... Բաղձանքն ու նպատակը, այս է Յայաստանի դեղ ու ցավոց միակ սփոփանքը... ...Կարդացողը գիտե, թե տերություն ինչքան տուրք սահմաններ է, այնքան կուտա, չկարդացողն ինչքան որ ուզեն՝ կուտա: Կարդացողը գիտե քրքան կուտա, չկարդացողն ինչքան որ ուզեն՝ կուտա: Կարդացողը գիտե և դատ դի կամ բարբարոսի համար տերության կառավարության բողոքել և դատ վաստակել, չկարդացողն բռնության և անիրավության գերի է, ինչ որ ուզեն կուտանեն ու ինքը կլռե: Կարդացողը գիտե պզտիկ արտե մը շատ պտուղ քակտանեն ու ինքը կլռե: Կարդացողը գիտե և շատ ալ ցանե, բայց անոթի կմնա: Դե, չկարդացողն շատ արտ ունենա և շատ ալ ցանե, բայց անոթի կմնա: ...Վարժարաններ պետք են ամեն գեղի մեջ, ամեն թաղի մեջ, ամեն քաղքի մեջ... Վերջապես ամեն հայի մեջ»:

Ավելին ասել, թերևս հնարավոր չէր: Եվ նա փորձում է դպրոցներ բացել այստեղ ու այնտեղ՝ որքան հնարավոր է շատ:

Գայլերի դեմ մարտնչելու համար հարկավոր է առյուծ դառնալ: Նրա համար հիմա ամենակարևորը այս կարգախոսն էր: Ժողովուրդը պետք է սովորի պաշտպանել ինքն իրեն միասնությամբ և համախմբվածությամբ «**զի միությունը զորություն է...**»: Նա առաջարկում է նաև **Եղիշեի**՝ մինչև այսօր ապրող և ոգևորող **«մահ իմացյալ՝ անմահություն է»** սքանչելի պատգամը:

«**Սկսենք մեր գործը, նորեն սկսենք**» հոգվածում գրում է.

«**Կոխե ու կոխվիր, զարկ ու զարկվիր, ինկար, վեր կանգնի, անշուշտ կհաղթես, մեռնիս ալ կհաղթես, վասզնի նոր ես ու լուսավոր ես**»:

Յայրենիքի և նրա ապագայի մասին ունեցած անհանգստությունն է նրա հրապարակախոսության հիմնական մտահոգությունը: Եվ ընթերցող ժողովրդին նա փորձում է ներարկել այն գաղափարները, որոնցով նա կարող է դիմագրավել անընդմեջ տեղի ունեցող կործանումներին:

«**Արծվի Վասպուրական**» պարբերականի 1861 թվականի 2-րդ համարում **Սրվանձտյանցը** գրում է.

«**...Նախնայաց հիշատակներ այնչափ մեծ արդյունք ունեն, որ ազգություն այնու հաստատ կմնա, ազգաց մեռելություն այնու կկենդանանա, նահատակաց հոգիք այնու կգորանան և հայրենյաց վերանորոգություն այն տեղեն կառաջանա: Ասոր համար շատ բարբարոս ու խորամանկ բռնավորները ազգ մը բնաջինջ առնել կամ ազգության ուրանալ տալ ուզեին, նախ երբոր ազգ մը բնաջինջ առնել կամ ազգության ուրանալ տալ ուզեին, նախ այդ ազգի մեջ եղյալ գրքերը կայրեին, կարդացողները կսպանեին, նախնայաց շիրիմներ կքանդեին և այն ազգի դյուցազանց, նահապետաց, թագաւորաց և քաջաց պատվական ոսկորներ կփշրեին կամ կվառնեին...**»

«**Մեր կտրտած երակներ իրարու հետ հողելու համար անխտրություն պետք է ունենա հայրենասերին, և ճանաչելով, որ բուն հայրենիքն կկայանա այն տեղին վրա, ուր մեր դյուցազանց և սրբազան հարց հիշատակներ են.**»

ահա այն տեղն է մեր սիրտ, ո՛ր հայրենասերը, մեր ազգության վիրավոր սիրտը այնտեղ նեղության և ցավաց ներքո կհեծծե, կմորմորի...»:

Մորմորում և հեծում էր հենց իր՝ մեծ հայրենասերի սիրտը: Եվ նրա հրապարակախոսության մեծագույն նպատակն էր դառնում ժողովրդի «միտքերնիմ զարթուցանել ազգասիրական և քաղաքական սկզբունքներ լսելու, կարդալու և ուսանելու»:

Քաղաքական սկզբունքներ: Սա արդեն չափից ավելի էր բռնակալի համար: 60-ական թվականներից **Խրիմյանը** և **Սրվանձտյանցը** կառավարության կողմից համարվում են անբարեհույս: Փակվում են «Արծվի Վասպուրական» և «Արծվիկ Տարոնո» պարբերականները:

Սակայն միայն այս երկու պարբերականները չէ, որ փակվում են: Գոյության իրավունքից զրկվում են ընդհանրապես արևմտահայ այն պարբերականները, որոնք, թեկուզ հպանցիկ, շոշափել են ազգասիրական և քաղաքական ըմբռնումները:

Լրագրի ընծեռած հնարավորությունները սպառված են: Հայոց բոլոր խավերի, հատկապես գեղջուկի հետ խոսելու կարիքն անչափ մեծ էր: Ուրեմն նա պետք է լիներ նվիրակ, նրա քարոզիչը և առավել՝ նրա գրուցակիցը դեմ առ դեմ...

1867 թվականին նա ձեռնադրվում է վարդապետ և ուղարկվում Կարին, որպես տեղի վարժարանի տեսուչ: Կարինի հայությունը **Սրվանձտյանցին** է հանձնում նաև քաղաքի Կենտրոնական վարժարանի տեսուչի պաշտոնը, որտեղ նա ստանձնում է պատմության առարկայի դասավանդումը:

Որպես Կարինի վարժարանների լիազոր տեսուչ՝ հոգաց, որ ավելի ընդարձակ և հիմնավոր դասավանդվեն ֆիզիկա, քիմիա, մաթեմատիկա, հողագործություն, հայոց պատմություն և օտար լեզուներ առարկաները:

Կոստանդնուպոլսի «Մանգումեի էֆթիար» հայ պարբերականը իր 1869 թվականի 995 համարում գրում է.

«Կարնո ուսումնարանը հառաջադիմության քայլափոխին մեջ սքանչելի փոփոխություններ ունեցած է սա Սրվանձտյանց Գարեգին վարդապետին շնորհիվը, որ ազգայնոցս անզուգական ոմն է, տեղվոյս ժողովրդյան թախանձանոքը, դպրոցի տեսուչ կարգված է. ինքը գրեթե առավոտեն մինչև երեկո մանկաց դաստիարակությանը համար քրտինք կթափե»:

Մինչև Կարին գալը **Սրվանձտյանցի** նախաձեռնությամբ բազմաթիվ դպրոցներ էին բացվել: Բայց այն դպրոցը, որ նա բացեց Կարինում՝ առաջինն էր ընդհանրապես իր տեսակի մեջ: Դա **Կիրակնօրյա** երեկոյան դպրոցն էր մեծահասակների համար:

Տարեց մարդիկ ամեն կիրակի հավաքվում էին դպրոցում, որտեղ ունկնդրում էին **Սրվանձտյանցի** դասերը: Այդ դասերը իրենց իմաստով սովորական չէին, այլ

Կարին. համայնապատկեր

հայրենիքի, նրա անցյալի մասին ոգեշունչ գրույցներ: Այդ դասերից հետո հայրենասիրության ապրումը դառնում էր այնքան հարազատ ու մտերիմ: Մարդիկ իրենց զգում էին պատասխանատու ինչ-որ բանի հանդեպ, որի մասին իրենց ծանր օր ու կյանքի պատճառով ժամանակ չէին ունեցել խորհելու:

Սրվանձտյանցը Կարինում է գրել իր հայտնի «Ճառ ազգային լուսավորութեան և դաստիարակութեան վրա» ակնարկը:

«Հայուն բնություն կամ սովորություն է կարծես աղքատաց ողորմություն տալ և վանքերուն նվերներ բաշխել: Իմ ըսելս այն չէ, թե ասոնք աղքատություն չեն: Բայց կուգեմ ըսել թե աղքատին ինչ որ տանք, նա դարձյալ կություն չեն: Բայց կուգեմ ըսել թե աղքատին ինչ որ տանք, նա դարձյալ աղքատ կը մնա և վանքերը միշտ «Տվեք, տվեք» կը կանչեն, առանց այն-քան տվեքներու փոխարեն «առեքմը» ցույց տալու: Այդ ողորմությունները քեզ հանուն դպրոցներու նվիրվին, - կարծեմ դպրոցներու մեջն ալ աղքատներ չատ կան, և վանքեն առավել՝ վանք և դպրոց՝ դպրոցին մեջ մտած աղքատը՝ դպրոցեն աղքատ չեղներ. ինձ այնպես կթվի թե աղքատությունն ալ, աղքատն ալ մեր ազգի մեջեն սպառեցնելու միակ ծամբան աս է: Ուսմունք ունեցող աղքատ չի մնար, չուզեր մնալ, և չի կրնար մնալ»:

Ազգային ինքնագիտակցության արթնացման այս պահին այնքան ակնբախ էր, որ չէր կարող աննկատ մնալ թուրք կառավարության տեղի կառավարիչներից: **Կիրակնօրյա** դպրոցը փակվում է և ծավալված հալածանքներից ազատելու համար **Խրիմյան Հայրիկը** նրան հրավիրում է Մուշ և նշանակում Սրվանձտյանցի վանքի վանահայրության փոխանորդ:

Այս շրջանում **Սկրտիչ Խրիմյան պատրիարքի** անմիջական օգնությամբ **Սրվանձտյանցը** բազմաթիվ դպրոցներ է բացում Տարոնում. Մշո դաշտի, Վերին և Ներքին Բուլանիների, Մանազկերտի, Վարդոյի գյուղերում, Սրբ. Հովհաննու, Սրբ. Առաքելոց, Սրբ. Դանիել, Սրբ. Կարապետ վանքերում: Այդ դպրոցներն ունեին ավելի քան 1000 աշակերտ:

1871 թվականին նա նշանակվում է Վասպուրականի Սահմանադրության գործադիր: Եվ նորից դպրոցների հարցն է, որ առաջնային է դառնում նրա համար: Այստեղ ևս փորձում է լավագույնս լուծել այս խնդիրը՝ նոր դպրոցներ բացելով և եղածները ուսուցիչներով և գրքերով ապահովելով:

Առանձնահատուկ էր **Իգալան** դպրոցի բացումը Վանում: Այս վարժարանը մշտապես մնաց նրա հոգածության շրջանակում: Այն կոչվում էր **Սանդիստյան վարժարան:**

«Ոչ բարբարոս քրդերու ելուզակությունը, ոչ վանքերու կամ եկեղեցյաց կողոպտվիլը, ոչ այս և այն անհատ հայու սպանվիլը, ոչ Պոլսո թափուր մնացած պատրիարքարանը, այնչափ իմ կարեկցությունս չեն կրնար գրավել. ասոնք գրեթե աննշան դեպքեր են բոլորովին՝ դպրոցական խնդրոյն առջև...»

Մուշ. համայնապատկեր

Նա գիտե՛ր. «ուսմունքն մտաց հացն է»:

«Չկարծեք թե գտնվի ազգ մը, կամ ժողովուրդ, կամ քաղաք մը, ուր տգետներ չգտնվին. այլ գոնե կերանենք այն տեղին ուր տգետներ քիչ կգտնվին...

...Որչափ պատվական և սուրբ հանձարներ, վսեմ հոգիներ, քո գարշ ու ժանտ ժանյացդ պատառ պատառ ի զոհ լինելով, փոշիներու մեջ թաղվեցան կամ զնդեցան:

...Հայ ազգքո մեջ կգտնվին ամեն կերպ տգետներ, ազատվելու համար այս ժանտախտներեն, հաճախե, ընդարձակե ուսումնարաններ, գեղեցիկ ունիս մանկտի և քաջահարմար կրթության ժամանակ, շատցուր այդ բարի բանակը, իմաստնոց կաճառը, կանգնին, զինվին ախոյան ընդդեմ տգիտաց և անբարոյաց. ահա մեր փրկության օրն այն է. հաղթանակն անշուշտ է: Ո՛ր երջանիկ:

Նա լրջորեն մտադրվել էր Արևմտյան Հայաստանի հայությանը փոքրից-մեծ դարձնել գրագետ կամ գոնե գրաճանաչ:

«Գ. Սրվանձտյանը Արևմտյան Հայաստանում վարել է մի շարք գավառների հոգևոր առաջնորդի, նրա քարոզչի, նվիրակի, վանահոր և վանահայրության փոխանորդի, պարբերականի խմբագրի և փոխխմբագրի, ուսուցչի, ուսուցչապետի պաշտոններ: Այդ առիթներով նա եղել է Արևմտյան Հայաստանի համարյա ողջ տարածքում, նաև՝ Արևելյան Հայաստանում»:

Նա պիտի գնար և տեսներ իր երկիրը: Նրան ճանաչելու ցանկությունն անսահման էր: Եվ պիտի կատարվեր այդ ցանկությունը լիովին:

Վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից հետո պատրիարք **Ներսես Վարժա**

[illegible]

Եվ պատրիարքին իր ուղևորության արդյունքների մասին մշտապես մանրամասն զեկուզագրեր ուղարկելուց բացի, նա գրում է նաև իր ճամփորդական «Հայրենիք» երկհատորյակ գրքում:

Ասենք, որ մինչ այս ստեղծագործությունը, մա փոխ է մանկությանը, որը համարում է «Հուշանոթեր: Առաջիններից էր «Անկունն Արշակունյաց հարստության» և «Շուշան Շավարշանա» թատերգությունները 4-5-րդ դարերի Հայոց համար բախտորոշ ժամանակների մասին: Այս գործերը բեմադրվել էին Տաթևում և Վարազուն ու մեծ հաջողություն ունեցել: Այն գաղափարը, որն ամփոփված էր այս գործերում, բանից պարզվեց, մոտ էր թվացյալ թմբի մեջ ապրող ժողովրդի սրտին. «**Յրա-շալի է արդարև մեռնելով հաղթել, իյնալով քաջալերվել, մահով անմահա-նալ, զոհվելով փրկվել**»:

Նախքան իր այս ճամփորդությունը Արևմտյան Հայաստանով՝ նա առիթներ ընդունելի դարձնել իր ժողովրդին:

Հատ էր ունեցել գործի բերունդով լինել այս կամ այն գավառում: Դեռ այն ժամանակ էր երիտասարդ վանականը հասկացել, թե ինչ ահռելի նյութ է ամփոփված նրա ոգեղեն Հայոց Հայրենիքի ներսում... Ի՞նչ ահռելի էներգիա է կուտակված նրա ոգեղեն տարածքում: Ի՞նչ հարուստ է նրա լեզուն և ինչ իմաստուն:

Նախքան իր այս ճամփորդությունը Արևմտյան Հայաստանով՝ նա առիթներ ընդունելի դարձնել իր ժողովրդին:

Նա իր առաջին ճանփորդությունների ժամանակ և, որում մասնակցություն է ունեցել իր սեփական **Ռզու** հակումները, նախասիրությունները, ճանաչեց իր **Կոչումը**, իր **Պարտքը**:

Կատարելով ուսուցչի, խմբավարի, հոգևորականների առաջնությունները ամենայն բարեխղճությամբ և պատշաճ
առաջնորդի իր պարտականությունները ամենայն բարեխղճությամբ և պատշաճ
սիրով, սքանչացունով ունկնդրեց սեփական ժողովրդի բառ ու բանին, այն-

Նա գրել է «Գրոց-բրոց», «Մանանա», «Համով-հոտով», «Հնոց-նորոց»:

181
ռաքանչյուր
ծաղիկներե,
ի, պես պես
խոցերը բու-

Միերի դուռ

Սրվանձտյանցը վեպը գրի է առնում այն բարբառով, ինչպես **ասացողը** պատմում է:

Կատարվել էր հայ ժողովրդական դյուցազնավեպի հայտնագործում և այսօր գոյություն ունեցող շուրջ 150 տպագիր ու անտիպ պատմությունների մեջ նա արժանի է լավերից մեկը համարվելու:

Սրվանձտյանցը այս վեպը գնահատել է որպես **«նկարագիր քաջության, ընտանության, բարեպաշտության... Դավթի ուժի անսահմանության և տիրապետաց անհունությունը ցուցանելով»:**

«Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպի 1000-ամյակի առթիվ՝ 1939 թվականին, **Աբեղյանը** գնահատելով վեպի գրառման և ուսումնասիրության ասպարեզում հայ բանահավաքների ու բանաստեղծների գործը, այնուամենայնիվ, առաջին տեղը տալիս է **Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանցին**, իբրև **«Սասունցի Դավթի»** առաջին գրառողի և ուսումնասիրողի:

«Սասունցի Դավթի» այս հայտնագործումով և իր ճշմարիտ ընդհանրացումներով Գարեգին վարդապետը 100 և ավելի տարի առաջ հիմք դրեց հայ էպոսագիտությանը՝ լայն ասպարեզի հնարավորություն տալով հետագա ուսումնասիրողներին:

Հետո նա գրեց **«Մանանա»** գործը:

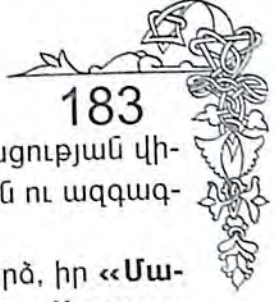
Ի՞նչ է մանանան: Արևմտյան Հայաստանում գազպենը գոյանում է զանազան ծաղիկների հյութերից, երբ այգաբացի ցողով և արևի ջերմիկ ճառագայթներով շաղախվելով շաքարախմորի և մեղրի համով իբրև **«գինդ հակինթ կամ հատ հատ մարգարիտ»** հայտնվում է բնության մեջ ամենուրեք ծաղիկների թերթերին, տերևներին սքանչելի արծաթափայլով՝ նույն հատիկի նմանողությամբ: Ժողովուրդը հավաքելով այն՝ օգտագործում է որպես քաղցրավենիք:

Սրվանձտյանցը ժողովրդական բանավոր մշակույթը համեմատում է այս քաղցր գազպա-մանանայի հետ, իսկ իր կատարած աշխատանքը, որն ամփոփել էր այս գրքի մեջ՝ **«Բանասիրաց և գրասիրաց համար պատրաստած նախնական նյութ»:** Իսկ այդ նյութը **«համն ու հոտն է հայրենյաց, վեպն են հայրենյանց, երգք և նվագք են հայրենյաց, գավառական բառն ու բանք են հայրենյաց, հնությունք են հայրենյաց»:**

Նա շարունակում էր իր ճամփորդությունը ողջ Հայաստան Աշխարհով: Եվ թափառումների ընթացքում այնպես մանրամասն ու սրտացավորեն էր ուսումնասիրում իր ժողովրդի վիճակը: Ապրելով նրա խրճիթներում և տեսնելով նրա կարիքը՝ իր զգայուն սրտի վրա է առել նրա բազմազան ցավերը: Ապա, պարտքի իր ահռելի զգացողությամբ, ուսուցչի, խմբագրի, քարոզչի, առաջնորդի ու նվիրակի գործերը կատարելու հետ միասին՝ հավաքել ու տպագրության է հանձնել:

«Մանանա»
Ժողովածուի
տիտղոսաթերթը

սկզբում մամուլի էջերում, իսկ ավելի ուշ՝ առանձին գրքերով, մոռացության վիճակից հանելով և կորստից փրկելով անզուգական բանահյուսական ու ազգաբանական նյութեր:

Նա իր **«Գրոց-բրոց»**՝ **«Սասունցի Դավթի»** վեպերով հանդերձ, իր **«Մանանա»**, **«Համով-հոտով»**, **«Հնոց-նորոց»** երկհատորյա **«Թորոս Աղբար»** գործերով բացեց մեր բազմադարյան բանավեպի անհայտ գաղտնարանները:

Հիրավի անգնահատելի է նրա վաստակը հայագիտության, հնագիտական, ժողովրդագիտական ասպարեզներում:

Նա մի նոր, մինչ այդ մոռացված աշխարհ բացեց հայ գիտնականների ու գրողների առջև, առատ նյութ մատակարարելով հետազոտությունների ու գրական ստեղծագործությունների համար:

«Գրոց-բրոց» ժողովածուն հարուստ նյութերի պահեստարան է Տարոնի և Վասպուրականի ժողովրդական բժշկության, հարսանեկան սովորությունների, Համբարձման տոնի վիճակախաղի, Վարդավառի տոնակատարության, բուժիչ աղբյուրների, սրբացած ծառերի, հրաշագործ քարերի, օձի հետ կապված հավատալիքների, Թուխ Մանուկների, Ցասման խաչերի, գյուղատնտեսական գործիքների, թռչունների, կենդանիների, բույսերի, պտուղների, ծառերի, ծաղիկների, գրական լեզվում բացակայող բարբառային տարբեր տեսակների այնքան գեղեցիկ անունների մասին է...

«Մանանա» ժողովածուն Վանի տեղագրությունն է, ընտանեկան սովորությունների, մանկական խաղերի, ժողովրդական նախապաշարումների, ծածկագրերի, ժողովրդական, հատկապես Ակնա երգերի գրառումների հարուստ ընտրանի է:

«Համով-հոտով» Արևմտյան Հայաստանի ամենատարբեր գավառների, քաղաքների, գյուղերի, բնաշխարհի, լեռների, ձորերի, անտառների, դաշտերի, լճերի, կղզիների, ջրերի, աղբյուրների տեղագրությունների, բերդերի, վանքերի նկարագրությունն է:

«Հնոց-նորոց» գրչագիր մատյաններից արված կարևոր քաղվածքների և հիշատակարանների ուշագրավ ժողովածու է... Մեր հնագույն մեծերի մասին ավանդաբանությունների, քաջերի ազատագրական պայքարի հուշապատումն է:

«Համով-հոտով»-ի
տիտղոսաթերթը

Ապա՝ **«Թորոս Աղբար»** երկհատորյակը գրեց, երբ նորից անցավ Հայաստանի ճանապարհներով, քարոզելու համար ժողովրդին, որ նա ետ կանգնի արտագաղթից, հաստատունա **«հայրենի շենից և ավերակաց վրա»**, ինչպես նաև կազմելու պատերազմից հետո այնքան կարևոր բոլոր բնագավառների Հայոց վիճակագրությունը: Բայց մի՞թե դյուրին է նորից քայլել պատերազմից ավելի անանցանելի դարձած ճանապարհներով: Դյուրին է քայլել ամառվա տապին, ծմբովա սառնամանիքին, ուռքով, լավագույն դեպքում՝ ձիով կամ ջորիով՝ անծրկից հետո մինչև ծնկները հասնող ցեխը ճնշելով, ձյունների մեջ խրվելով...

Բայց ահա, թե ինչ է գրում ինքը՝ Սրվանձտյանց վարդապետը:

Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանցը իր երկրին սիրահարված, հողի, ջրի պաշտամունքը, քրիստոնյա լինելով հանդերձ, հեթանոս բնապաշտի ահռելի խանդով էր ներառել իր մեջ, իր արյան, իր ավիշների, իր մտածումների ու զգացումների մեջ: Բնության յուրաքանչյուր տեսարանի հանդիպումն նախօրոք նրա հոգին լցնում էր աննկարագրելի տվայտանքներով:

...Ո՛վ իմ պաշտելի Շնորհավույս տեսած ու առած, օրինված ու օրհնած, աղոթաց ու երգաց տեղի, տեսարան ու հանդիսարան... Այժմ կ'զգամ թե մարդիկ աստիճան հափշտակության մեջ կը գտնվի, երբ յուր՝ ամենեն ավելի սիրածին հանդիպի: Քարերու գլուխը քարացած մնացել են, և ապա գետին թափալեցա երեսանցս վրա: Կը փարիմ, կը գրկեմ, կը պագեմ, կ'սթափիմ, և այլ աչերս չվերցուցի երկինք: Երկնքեն բարձր փառք մը գտած էի»:

«Համբո-յր քարերուն, համբո-յր հողերուն, համբո-յր փլատակած վրա
բուսած խոտերուն: Եվ ցողն՝ Հայաստանի հոգվույն արցունքն որ ամեն
առավոտ կ'իջներ շաղախել կղզեկիս փոշիներ ու քարերու խիճերեն ծլած
թուփեր...»:

Եվ նման որքան շատ տողեր, սիրո և երկրպագության տողեր...

Ի՞նչ կ'որոոնես, խեղճ հավուկ...

Մա խորհրդանիշ է հարստահարված ու հալածված հայի, Հայաստանի... Բայց նաև նա հանդիսանում է «**Թորոսի սո իրն վրիժուց**»... Թորոսի՝ Հայոց քաջ նախարարներից մեկի:

Նա անխնա է թերությունները և թերացողներին բացա-
հալարելու, թեև ունի միայն հոգևորական: Նա սրտացավ է այդ թերություննե-
րից: Եվ այդ պատճառով էլ իր անհատական առաջարկելիս:

Նրան հատկապես ահավոր ցավ է պատճառում հայրենիքի և հայրենակցների հանդեպ հարգանքների, որի կորստաբեր հետևանքների մասին խոսելով հանդերձ՝ հորդո-
կանությունը, որի կորստաբեր հետևանքների մասին խոսելով հանդերձ՝ հորդո-
րել է ծանր կյանքի տակ կբաժ ժողովրդին տոկալ դժվարություններին և
չբաժանվել հայրենի հողից, այն չամայացնել, թույլ չտալ, որ դառնա վաչկատուն
ցեղերի նստավայր:

Եվ հետո՝

«Մինչև ես օրինակներով կը ջանայիմք
Գիշեր կը լինի, խավար կուեննա, բայց չէ՞ որ Աստված ամեն օր անապոստ կը

«Թորոս Աղբար»
երկհատորյակի
տիտղոսաթերթը

բանա, լույս կուտա մեզ, ձմեռվանեն հետո՝ կուգա գարուն, ամեն աշնան չորցած, քաղված, տրորված ու գոսացած հողը՝ Աստված կրկին կը կանաչեցնե գարնան արևով, կը հալին ձյունները, կը տաքնան օդերը, կծաղկին դաշտն ու ծառերը, այսպես է մեր վիճակը, հանկարծ ծերունի մը իբրև կցորդ իմ ծայնիս կրկնեց ու մատով ցույց տվավ գեղի առջևի մարգագետինը. «եղբայրք, ասաց, տեսեք սա չայիրը, գեղի տավարը, գնացողի եկողի գրաստները ամեն օր կը կոխկոտեն ու կը կոծեն, հեմլե կանաչ է, կանաչ է, ինչի՞, որ իր արմատը կը մնա իր տեղը. մեր ազգ լե որ մինչև այսօր կոխկոտվեր, ճոփվեր, քաղվեր է, նորեն կանանչացեր է իր տեղին վրա. մենք կը չորնանք, կ'ոչնչանանք, թե որ մեր տեղն ու հողը փոխենք. եկեք, մ'ընեք»։ Այս ծերունի վույն խոսքերը և տված օրինակը կրնան ամեն ամեն տեղի Հայոցս վրա ալ տպավորություն ունենալ։ Արդարև ժողովրդյան մը ու ազգի մը կյանքը հոգեկան կապեր ունի իր ծնած հողին ու արևին հետ, իր հոր ու մոր գերեզմանին հետ, գետին և արտին հետ, աղբյուրին և ծաղկին հետ, աստղին ու ամպին հետ, վանքին ու սուրբին հետ, թռչնոցն ու անտառին հետ, թմբուկին ու պարին հետ, գոմին ու գոմեշին հետ, հորթուկին ու գառնուկին հետ, թոնի՝ թի ու մուխին հետ..

...Դիտված է արդյոք, երբ մեկը առաջին անգամ իր ծնած տեղեն պանդխտության դիմե, ուր որ լինի, գնացած տեղը հիվանդություն մը կ'ունենա, և չբացատրվի թե ո՞ւր տեղը կը ցավի, օդո և ջրո փոփոխության կուտան շատեր այդ բանը, բայց ոչ, պետք է ըսել հայրենական տան կարոտը կրելու հիվանդությունը...

...Սիրտ ու հոգի կրող գաղթականի մը հարցուցեք, թեև ունենա փարթամ և անդորր վիճակը, հառաչանք կը հիշե յուր թողած վայրը...»։

Եվ իմաստուն խորհուրդը՝

«Փափաքելի էր որ մեր դրամատեր Հայերը իրենց ուշը դարձնեին Հայաստանի մեջ հողեր գնելու. հոն Լորտի մը պես ծոխ պիտի ապրին, հալմշակի պես առողջ, և մեծ ազդեցություն պիտի ազդեն տեղական կառավարիչներուն, Թուրք ու Բյուրդ պեյերուն վրա, իբրև օրենսգետ և քաղաքագետ անձինք և Հնդկաց Ռաճայի մը չափ հարուստ պիտի լինին հողով, բերքերով, ծիերով և բազմաթիվ անասուններով։ Թող չսարսափին այնչափ Հայաստանեն հասած չարիքներեն, միթե պակաս են նույն իսկ Եվրոպիո և Մայրաքաղաքիս մեջ ավելի չարաչար չարիք, միթե նույնիսկ թագավորներ ու պաշտոնակալներ չեն գարնվի։ Միթե շուկայի խանութներ, տուներ ամեն օր գողոց ձեռքը չեն, միթե Բերայի փողոցներու մեջ՝ իրենց տան մեջ չեն սպանվիր։ Թողունք ինչ որ ախտն ու մոլեգություն կ'սպանեն, և այլև, և այլև։ Հայաստանի ամենամեծ չարիքը յուր կարող որդոց հեռի մնալն է, և զանի աղբատ ու անպաշտպան ձգելը, պետք է հողեր գնել, պետք է տեղ տեղ փոքրիկ պանք հաստատել, որոնք գոնե Հայը պանդխտության դիմել է ետ կը կեցնեն, պետք է օրենսգետներ և բժիշկներ երթան հոն. այս երկու դասուն ալ մեծ ասպարեզ կա Հայաստանի մեջ, որոցմով կը պաշտպանվին գոյից և կե-

նաց գոհերը։

Հայաստանի մեջ է բուն Հայկական խնդիրը, և մենք Պերլինի մեջ կ'որոնենք զայն...»։

Այս է։

Նրա յուրաքանչյուր տողը վավերագիր է Հայոց Աշխարհի հանդեպ ունեցած նրա զգացումների ու ապրումների մասին, հոգու անսահման բխումներ՝ պաշտելի Հայրենիքի հանդեպ իր հախուռն սիրո մասին։

Գարեգին Սրվանձտյանցը արքեպիսկոպոս Մաղաթիա Օրմանյանի գնահատմամբ.

«Անխոջ աշխատասեր մը եղավ ազգային հիշատակաց հավաքման և հրատարակության նվիրված, որոնք արտաքիններն ալ գնահատվեցան։ Անձնվեր վաստակավոր մը եղավ ազգին նա, հովվական և քարոզչական պաշտմանց մեջ, խոհական գլուխ և հավատարիմ օգնական մը վարչությանց և ժողովականությանց մեջ, անկեղծ բնույթ, անսեթևեթ կենցաղ և զվարթ ընկերակից...»։

...1891 թվականի օգոստոսի 6-ն էր։ Կոստանդնուպոլսում լույս տեսնող «Հայրենիք» լրագիրը հաղորդում է, որ «Սրվանձտյանց Տ. Գարեգին եպիսկոպոս պատրիարքարանեն ի Գաղատիա կը խրկըվի իբրև պատրիարքական փոխանորդ»։

Սրվանձտյանցը հրաժարվում է պաշտոնից, նրա առողջությունն այնքան աղետալի էր, որ համաձայնվում է գնալ Կոստանդնուպոլսի Ազգային հիվանդա-

նոց։ Նա տառապում էր շաքարախտով և երիկամների բորբոքումով։

Իր թափառումները Հայոց Աշխարհով, նրա փակ ուղիներով, լեռներով ու ծովերով, քարանձավներով և ոլորաններով, ձիով կամ ջորիով, հաճախ ոտքով, տապ ու շոգին, ձնիկ-եղեմնիկն, անծրև-կարկուտին՝ նրա կյանքը կրճատեցին այնքան արագորեն...

Ընդամենը 52 տարեկան էր։

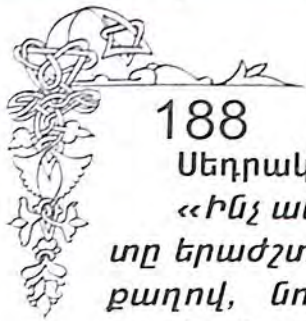
1891 թվականի նոյեմբերի 17-ին վախճանվեց ճշմարիտ Հայրենասերը։ Իր ստեղծագործության մահկանացուն կնքեց հախուռն նկարագրի տեր մարդը՝ իր ստեղծագործության բոլորն ոգևորությունը ավարտին չհասցրած։ Բայց այն, ինչ նա թողեց, այնքան տարողունակ է, այնքան օգտակար հետագա ընթերցողի, բանասեր-բանագետների և գրողների համար։

Ղազարոս Աղայանը, Հովհաննես Թումանյանը, Րաֆֆին, հետագա գրողների և գրողների համար։

Ղազարոս Աղայանը, Հովհաննես Թումանյանը, Րաֆֆին, հետագա գրողների և գրողների համար։

Ղազարոս Աղայանը, Հովհաննես Թումանյանը, Րաֆֆին, հետագա գրողների և գրողների համար։

«Ան ստիպված էր հովվական գավազանով իր հոտին հոգին մշակել, առաջնորդել և ցույց տալ երկնքի ծամփան, իր ամենեն բարձր կոչումը՝ այդ էր...»։

Սեդրակ Ապաճյանը, հասարակական-գրական գործիչ Սփյուռքում, գրում է.

«Ինչ անգնահատելի ծառայություն որ մատուցեց Կոմիտաս վարդապետը երաժշտության մարզին մեջ հայ գեղջկի երգերու իր գմայլելի ծաղկաքաղով, նույնը ըրած է Գարեգին եպ. Սրվանձտյանց գավառահայ գրականության տեսակետեն»:

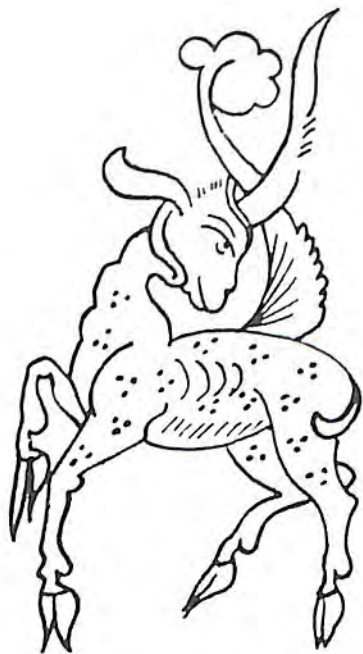
Խրիմյան Հայրիկը դեռ 1863 թվականին նրան ուղարկած իր նամակում գրում է.

«Դուն աշխատավոր մեծ մշակ... Տարոնո աշխարհին մեջ դուն այնչափ գործեր ես, որ Հայրիկ քանի մի տարվա մեջ չգործեց»:

Իսկ Արշակ Ալպոյաճյանը՝

«Քիչերու համար կըրնանք ըսել. իր ազգին կյանքը ապրեցավ լիովին: Իսկ հազվագյուտ են անոնք, որոնց համար կրնանք ըսել՝ իր ազգին կյանքը հայտնաբերեց իր կյանքով: Այս վերջիններեն մին եղավ Գ.Սրվանձտյանցը»:

Օրհնություն Նվիրյալի հիշատակին և ողորմի:

ՄԻՆՉԵՎ ԴԱՐԻ ԱՎԱՐՏԸ

Օտարների տիրապետության տակ գտնվող ժողովրդի ազատության ու լուսավորության հանդեպ ինքնագիտակցությունը, մտավոր կարողությունները խթանելու գերագույն խնդիրն ունեին այն մյուս հայ գործիչները, որոնց մասին հիմա պիտի մի քանի խոսքով պատմենք:

Պատմենք առանց ընդարձակ էջերի, հավաստելու համար միայն, որ նրանք նույնպես եղել են և եղել են իրենց կարևոր գործի բարձր, բարոյական գիտակցությանը և եթե չլինեին՝ Հայոց կյանքը կգնար բոլորովին այլ հունով, ոչ արժանի հնագույն քաղաքակրթության տեր մի ժողովրդի, որն անկախ քաղաքական կյանքի դաժան վայրուվերումների՝ իր գոյությունը մշտապես փաստել է **Ոգեղենի** տառածքում:

19-րդ դարը Մշակույթի նոր զարթոնքի ժամանակ էր, որը մշակում էր համազգային նոր գաղափար՝ ապահովել աշխարհով մեկ ցրված հայության մտավոր ու քաղաքական մերձեցում-համախմբումը:

Մինչ այս պատմել ենք բարձրաստիճան լուսավորյալ հոգևորականների՝ ժողովրդին համընդհանուր կրթության հնարավորություն ընծեռելու մտահոգությունների մասին: Հիմա պիտի պատմենք նրանց մասին, ովքեր մասնավոր, աշխարհական անձինք էին, իրենց տարբեր նախասիրություններով, սակայն աշխարհական անձինք էին, իրենց տարբեր գաղափարով: Այսինքն, պատմությանը **նվիրյալների** մասին է, ովքեր իրենց կյանքի մեծագույն իմաստը տեսնում էին ազգին ծառայելու մեջ: Նրանք խորապես համոզված էին, որ Հայոց նույն էին ազգին ծառայելու մեջ: Երանք խորապես համոզված էին, իսկ լուսավորյալ փրկությունը ժողովրդի գրագետ և լուսավորյալ լինելու մեջ է, իսկ լուսավորյալ կարելի է լինել **դպրոցի, գրականության, մամուլի** ընծեռած հնարավորություններով:

Եվ հաշվի չառնելով ոչ իրենց հոգնածությունը, ոչ հալածված լինելը և շատերի նվաստ աղքատության մեջ ապրելը՝ անմնացորդ ծառայեցին ժողովրդին կրթելու գաղափարին:

Այս առաքելության զինվորագրյալներից ամեն մեկն աշխատեց իր տաղանդի ու կարողությունների չափով, սակայն բոլորի գնահատականը նույնն է և նրանց հանդեպ շնորհակալական զգացումը նույնն է: Որովհետև նրանք բոլորն անխտիր, գրողների ու հրապարակախոսների այդ սերունդը խանդավառ համոզմունքով տոգորված՝ երազում էր բռնատիրության կրնկի տակ հեծեծող իր ժողովրդի **բարոյական, հոգևոր և մտավոր** ազատագրության մասին:

Նրանք համոզված էին, որ նման ազատություն ձեռք բերելուց հետո կարելի է ձեռք բերել նաև **ֆիզիկական** ազատություն:

Այժմ գնանք հանդիպելու նրանց, ովքեր գրող են, հրապարակախոս են, թարգմանիչ, բանասեր, պատմաբան, լեզվագետ ու թատերագետ և, իհարկե, **Ուսուցիչ** են:

Անշուշտ, կարևորը Ուսուցիչ լինելու հանգամանքն է:

ցին մեծագույն հարգանքով: Այնուհետև մենք այցելեցինք սուրբ Գրիգորի մենաստանը: Այստեղ է ապրում արդեն ծերացած Կարապետ վարդապետը: Մի քանի տարի առաջ քաշվելով այս անապատը՝ նա բոլորովին մոռացել է աշխարհը և սիրում է իր մենությունը: Նա վաղուց փորել էր իր գերեզմանը և հանապազօրյա նայելով նրան՝ զբաղվում է մահվան վերաբերյալ փրկարար մտքերով: Այստեղից ոչ հեռու ընկած է նաև Հայոց հայրապետ սուրբ Հակոբի փոքրիկ մենաստանը: Այստեղ է գտնվում այն աղբյուրը, որի զորության մասին մեծ հավատ ունեն անդրկովկասյան բոլոր բնակիչները, ինչ դավանության էլ պատկանեն... Սեպտեմբեր ամսին հայերը մեծ բազմությամբ հավաքվում են այստեղ և մատաղ անում: Մինչև մեր ձեռնարկման ավարտը մենք մնացինք այս մենաստանում: Նրա առանձնացած և հրաշալի դիրքը մեծապես նպաստում էր գիտնական ծանապարհորդների զբաղմունքներին...

...Հնայած պարոն Պարրոտը, խնայելով իմ երիտասարդությունը, խորհուրդ տվեց ինձ ձեռք չզարկել մի այդպիսի վտանգավոր ծամփորդության, սակայն հաստատ վճռած լինելով նրանց բոլոր օգտակար հետազոտություններում լինել նրանց հավատարիմ ուղեկիցը, ես հայտնեցի նրան անհողդողդ մտադրությունս՝ ոչ մի քայլ ետ չմնալ իրենցից:

Մենք բարձրացանք ամենաանպետք և անհարմար ծանապարհով, իսկ մութն իջնելու պես կանգ առանք ձյան սահմանի մոտ, Քիբ-գյոլ կոչվող կիրճի վերևում: Ցրտի և տեղի, ուր պառկել էինք, անհարմարության պատճառով մենք անցկացրինք ամենաանհանգիստ գիշերը:

Մյուս օրը, արևածագից առաջ, թողնելով տեղում մեր ողջ մթերքներն ու բեռները, շարունակեցինք մեր ծանապարհը և սկսեցինք բարձրանալ ձյան գոտիով: Խաղաղ եղանակը, ինչպես նաև իջաց ձյունը միանգամայն օժանդակում էր մեզ, բայց հանկարծ եղանակը փոխվեց, և թանձր մառախուղը ծածկելով Արարատի հյուսիսային գագաթը, հարկադրեց մեզ վերադառնալ, քանի որ արևն էլ արդեն թեքվել էր մայրամուտ: Մենք սկսեցինք վայրէջքը դեպի այնտեղ ուր հասել էինք մենք առաջին օրը: Պարոն Պարրոտը այստեղ խաչ կանգնեցրեց ...

Մեծ Մասիս

Հետո նա համբերությամբ սպասում է եղանակի բացվելուն, որը տևեց տասն օր:

Այս ողջ ժամանակամիջոցում թանձր ամպերով ծածկված Արարատի գագաթը թաքնվել էր մեր հայացքից: Վերջապես վեհափառ Մասիսը բացեց իր ալեհեր գլուխը և բարեհաճությամբ ողջունելով գիտնական ծանապարհորդներին, հրավիրեց նրանց ընդունելու իրենց կրած անչափ նեղությունների ու վտանգների

ժամանակ ցույց տված կայունության համար արժանի պարգևը:

Սեպտեմբերի 26-ին, հազիվ լուսացած, մենք կրկին ծամփա ընկանք... Այս անգամ գիշերելու տեղ ընտրեցինք այն վայրից վերև, ուր կանգ էինք առել երկրորդ վերելքի ժամանակ: Մենք տեղավորվեցինք լեռան արևմտ-վոտյան վաղ նորից ծանապարհ ընկանք: Տասը ժամ հետո հասանք լեռան գագաթը: Հպիտի նկարագրեմ այն բերկրանքը, որ ճաշակեցինք մենք, երբ մեր ոտքերը դրինք խրոխտ Արարատի գագաթին: Ես ուրախությունից դողում էի և մինչդեռ պարոն պրոֆեսորը զբաղված էր ծանրաչափական դիտողություններով, ես մանկան նման հրճվանքով վազվզում էի լեռան տողություններով, ես մահախոթությամբ որոնում մի որևէ առարկա, որ գագաթով այս ու այն կողմ և ազահությամբ որոնում մի որևէ փոքրիկ կտորով և նրա հա-որ ոչինչ չգտա: Պետք է բավարարվել ձյան մի փոքրիկ կտորով և նրա հա-լոցքից գոյացած ջրով, որն էլ ես էջմիածին գալուս պես բաժանեցի ծանոթ վարդապետների միջև:

Արարատի գագաթին՝ նրա հյուսիսային կողմում, ես իմ սեփական ձեռքերով կանգնեցրի մի փայտե խաչ: Դա մի այնպիսի ձեռնարկություն էր, որ մինչև այժմ էլ ամբողջ մարմնովս սարսուռ է անցնում, երբ հիշում եմ: Որովհետև ամենաչնչին սխալ քայլը ձյան մակերևույթի վրա և այն էլ թեք կողմից՝ կյանքիս գնով պիտի վճարեի: Օրը հրաշալի էր. բայց իրիկնամուտի կողմ էր... Երևանը, Արաքսը, Բայազետը, Եփրատը, Սևանա լիճը, Փոքր Մասիսը, Արագածը և բոլոր մյուս ձյունածածկ կամ լեռկ լեռները, իրենց մա-ռախլապատ հովիտներով, որոնց մենք ուրիշ ոչ մի կերպ այսպես միասին չէինք տեսել, այդ հոյակապ տեսարանի կախարդական պատկերներն էին:

...Մենք իջանք մեր գիշերատեղին արեգակի մայրամուտի ժամանակ... Մեր վերադարձին հրաշալի նպաստում էր նորածագ լուսնյակը...
...Մենք եղանք նաև Փոքր Մասիսի վրա, որը գտնվում էր Մեծից դեպի արևելք, սակայն այս ծամփորդությունը մենք ձեռնարկեցինք խիստ ուշ և ամենացուրտ ժամանակ, այն է հոկտեմբերի 28-ին:

Մենք գիշերեցինք բավական խիտ, փոքրիկ անտառում, ուր, սակայն հույժ սակավ են պտղատու ծառերը: Այս տեղե-րում նկատելի է նաև ջրի պակասը: Մենք հարկադրված էինք այս ծամփորդության ժամանակ մեզ հետ ջուր վերցնել: Թե-պետ Փոքր Մասիսը Մեծից ցածր է, բայց անհամեմատ սեպ է: Հորս ժամում մենք հազիվ հասանք այս լեռան գագաթը, և այն էլ մեծագույն դժվարու-թյամբ:

Փոքր Մասիս

Լեռան գագաթը կազմված է վեց ոչ մեծ բլրակներից... Լեռան վրա և նրա շրջապատում կան անհամար ավերակներ, ապացույց նրա, որ այս վայրերը հին ժամանակները եղել են լավ բնակեցված: Դրանք այժմ ամբողջովին լքված են: Մենք այստեղ գտանք պարսկերեն արձանագրություններով երկու քար և սկզբում կարծեցինք, որ դրանք ուշադրության արժանի ինչ-որ հուշարձաններ են. հետո իմացանք, որ երևանի նախկին սարդար Զուսեին խանը տեսնելով որ եվրոպայի որոշ ծանապարհորդներ հրապուրված այս վայրերի ավերակներն այցելելու գովելի հետաքրքրությունից, զբաղվում են նաև հին հուշարձաններն ուսումնասիրելով, խելքին փչեց կատակել նրանց հետ իր ձևով: Հրամայեց երկու քարի վրա խզբզել մի քանի պարսկերեն անորոշ արձանագրություններ և տանել այնտեղ, ուր մենք դրանք տեսանք: Այս բանն ինձ պատմեց ակոռեցի մի շինական, որն ինքը սարդարի հրամանով այս քարերը թաքուն տարել էր այնտեղ»:

Աբովյանին չներվեց նրա Արարատ բարձրանալը: Նա իր «չնչին, մեղավոր անձը» տարել էր Արարատ սրբազան լեռան գագաթը և դրանով իսկ սրբապղծորեն ոտնահարել անհաշվելի հազարամյակների աստվածային արգելքը... Բայց հետաքրքիր է, որ միայն Էջմիածնի հոգևոր հայրերը չէ, որ ընդվզեցին նրա այդ արարքի դեմ... Եվրոպայում կասկածի տակ առնվեց Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Պարրոտի Արարատի գագաթ բարձրանալու իրողությունը:

«Երբ իմ հայրենակիցները սնահավատությունից կամ նախապաշարունից դրդված չեն կամենում հավատալ, որ պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը բարձրացել է Արարատի ամենաբարձր գագաթը, ապա ես այդ բանը վերագրում եմ նրանց պարզամիտ հասկացությանը մի այդպիսի ձեռնարկության նկատմամբ և նրանց սրտում խորը նստած այն ավանդությանը, որ նրանք պատմում են Հակոբ հայրապետի մասին: Հայտնի է այն ավանդությունը, թե ինչպես այդ սուրբը չնայած իր ամբողջ ձգտումներին և սրբազան խանդավառությանը, տեսնելու Նոյի տապանը, ուրիշ ոչինչ ձեռք չբերեց, բացի տապանի մի տախտակից և այն, որ Աստծուց առաքված հրեշտակը որոշակիորեն նրան հայտնել է, թե Տերն արգելել է որևէ մահկանացուի ոտը դնել այդ սուրբ վայրը, այլապես նա կենթարկվի նրա աստվածային գայրույթին: Որ իմ հայրենակիցները այդքան ակնածանք են տածում դեպի վեհ լեռը, որի վրա աստված երբեմն հրաշքով փրկել է մարդկանց ցեղը և այն սրբություն է համարում ու պաշտում, ես սրտանց համամիտ եմ նրանց: Նրանք պետք է և պարտավոր են հպարտ լինել նրանով, որի նմանը ոչ մի երկիր չունի և նրանք պետք է հանգիստ լինեն, որ մենք մեր ոտքերով բնավ չենք շոշափել այն հողը, որի վրա կանգնած է եղել տապանը, այլ հարկավ այն 100 ոտնաչափ ծյան շերտի վրա ենք եղել, որը ծածկում էր այդ սրբազան հողը:

Բայց որ մի կրթված եվրոպացի էլ է կասկածում այդ վերելքի ճշտության վրա, դա ինձ համար չափազանց անհասկանալի է: Դժբախտաբար պարզվում է, որ լուսավորված եվրոպայում նույնպես կարող են գոյություն ունե-

նալ նման մարդիկ, որոնք ինձ առավել ևս սնահավատ, նախապաշարված և սահմանափակ են երևում, քան բնության այդ պարզ զավակները... Առանց իմանալու, թե ինչ արժեք կտա կրթված եվրոպան այդ բանին, ես ինձ համարում էի ամենաերջանիկ մարդը, որ եղել էմ իմ նախնիների սրբազան վայրերում»:

Հետագայում, երբ արդեն Աբովյանը սովորում էր Դորպատի համալսարանում, նրանից պահանջեցին Դորպատի դատարանում հաստատել Պարրոտի արշավախմբի Արարատի գագաթ հասնելը և այդ արշավախմբի գիտական ուսումնասիրությունների իրողության ճշմարտացիությունը:

Դորպատի համալսարան

Իսկ **խաչատուր դպիրը** հայտնվել էր Դորպատի համալսարանում 1830 թվականին, Պարրոտի աջակցությամբ, որպես պետական թոշակառու: Աբովյանը Դորպատում ուսանեց հատուկ ուսուցչական ծրագրով: Այստեղ նա վեց տարի ուսումնասիրեց բնական և հասարակական գիտություններ, գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, լատիներեն լեզուներ, եվրոպական գրականություն և փիլիսոփայություն, երաժշտություն և նույնիսկ՝ արիեստներ:

Նա վերադարձավ հայրենիք ըստ ամենայնի պատրաստ՝ մտավոր և հոգևոր ծանրակշիռ իմացությամբ, մեծ ոգևորությամբ և իր հայրենիքի լուսավորությանը:

Սակայն, երբ 1836 թվականին նա վերադարձավ Էջմիածին՝ նրան վերաբեր-
օգտակար լինելու անխախտ մտադրությամբ:
Սակայն, երբ 1836 թվականին նա վերադարձավ Էջմիածին՝ նրան վերաբեր-
վեցին անվստահությանը... Գուցե դեռ չէր մոռացվել նրա Արարատի գագաթ
բարձրանալը, կամ գուցե այդ անվստահությունը վերաբերում էր նրա «այլադա-
վան լյութերական» միջավայրում կրթություն ստացած լինելու փաստին:

Կաթողիկոս **Հովհաննես Կարբեցին** մերժեց **Աբովյանի**՝ Էջմիածնում դպրոց բացելու առաջարկը:

Աբովյանը ստիպված մեկնում է Թիֆլիս և դառնում գավառական դպրոցի տե-

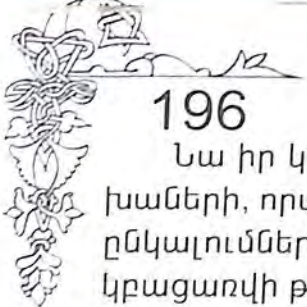
սուչ:

Ժողովրդական դպրոցների ուսուցիչներ և գաղափարակիցներ պատրաստե-

լու նպատակով բացում է նաև մասնավոր դպրոց:

Մեծ հայրենասերի խանդաղատանքը իր գործի նկատմամբ անտարրդուճակ էր:

«Մանուկների աշխարհը, վաղուց ի վեր, բոլոր երկրային սրտահաճ բախտավորություններից ինձ համար ամենաբարձրն է եղել: Մանուկներին կրթել աշխարհիս երեսին ամեն բան է ինձ համար և դեռ ավելին, քան որ սրանց մեծագույն մասը իմ ազգակիցներն են, իսկ մյուսները՝ վրացի ու թա-
թար իմ երկրացիները»:

Նա իր կրթական համակարգի մեջ էր ներառում նաև վրացի ու թաթար երեխաների, որպեսզի նրանց կրթի հայի բարության ու մարդասիրության վեհագույն ընկալումներով ու զգացումներով: Այս դեպքում արդեն, նրա խորին համոզումով, կբացառվի թշնամությունը ազգային հողի վրա:

Նրա ջանքերն այսպիսին էին, սակայն ցարական պաշտոնությունը դժվար ու անընդունելի խոչընդոտներ էր հարուցում նրա առջև: Երբեք և ոչ մի ժամանակ որևէ կայսրության ձեռնտու չի եղել այն ժողովուրդների լուսավոր գավակների գործունեությունը, որոնց տիրել են պատմական որոշակի ժամանակահատվածում: Ռուսական կայսրությունը բացառություն չէր: Քիչ անց նրա վերաբերմունքը հայ դպրության հանդեպ առավել քան դառնալու է անհանդուրժելի:

Հիմա ևս անասելի խոչընդոտներ է ստեղծում **Աբովյան ուսուցչի** առջև, երբեմն ներքին կարգով, գաղտնորեն, երբեմն՝ բացահայտորեն:

Միայն վեց տարի նրան հաջողվեց աշխատել Թիֆլիսում: 1843 թվականին տեղափոխվեց Երևան և նշանակվեց տեղի պետական գավառական դպրոցի տեսուչ:

Աբովյանի կյանքի վերջին տասներկու տարիները, Դորպատից վերադառնալուց հետո, անցան հոգեկան բուռն տվայտանքների համապագությամբ պայքարի մեջ: Նրա ուսերին ծանրացել էին ընտանեկան ու հասարակական պարտականությունների ծանր լուծը Թիֆլիսում, ապա Երևանում գավառական ուսումնարանների կամ իր բացած մասնավոր դպրոցների կրթական ծրագրերն ու գրական հղացումները կյանքի կոչելու համար մղած մշտական ու անվերջանալի գոտեմարտերը:

Այն բոլոր օտարերկրացիները՝ գրողները, ճանապարհորդները, բնախույզ գիտնականները, որոնք այդ ընթացքում հանդիպել են **Խաչատուր Աբովյանին** ու վայելել նրա աջակցությունն ու գործնական խորհուրդները՝ խոստովանում էին նրա անժխտելի մեծությունը:

Հերման Վիլհելմ Աբիս

ը: Հայաստանում **Աբիսին** հինգ ամիս և 22 օր ուղեկցել է Աբովյանը:

Աբովյանի մասին իր կարծիքն է հայտնել նաև նշանավոր բնագետ **Կարլ Կոխը**.

«Մինչև հիմա Անդրկովկասը չի տեսել Աբովյանի նման մի այսպիսի ուսուցիչ»:

Իսկ ցարական պաշտոնյաները, որոնք ամեն կերպ փորձում էին խանգարել նրան՝ հարկադրված են եղել խոստովանել. **«Աբովյանը գերազանց բարոյականության տեր անձնավորություն է և հույժ ջանասեր՝ հատկապես իր ուսուցչական պարտականությունների մեջ...»:**

Եվ այսպես. մինչև իր ողբերգական վախճանը նա ներշնչված ասպետի նման կատարում էր իր գործը, ուսուցչի իր մեծ առաքելությունը:

Աբովյանի կիսանդրին Դորպատի համալսարանում

Նա ամենածանր բարոյական ճնշումների պայմաններում Հայոց Դպրոցի համար ստեղծեց **«Նախաշավիղ կրթության»**, **«Պարապ վախտի խաղալիք»**, **«Հագարփեշեն»**, **«Վերք Հայաստանի»** գրքերը: Առաջին պատանեկան բանաստեղծություններից մինչև այս ստեղծագործությունները նա անցել էր ձեռքբերումների մի սքանչելի ժամանակ:

Մի քանի խոսք **«Նախաշավիղի»** մասին: Այն թվում է շատ սովորական մի

գիրք-այբբենարան՝ իր ընթերցարանով: Բայց այս գիրքն ինքնին հայ հասարակական մտքի պատմության երևելի էջերից է: Եվ եթե Աբովյանը ոչինչ չստեղծեր **«Նախաշավիղից»** բացի՝ նրա անունը անմոռաց կմնար հայ մանկավարժության պատմության մեջ:

«Նախաշավիղը» այն հանդուգն հղացումն էր, որն առաջարկում էր Աբովյանը երեխաների կրթության ու դաստիարակության բնագավառին, որպես աշխարհիկ բովանդակությամբ և ժողովրդական լեզվով գրված դասագիրք, հնչական եղանակով կազմված առաջին դասագիրք, որտեղ մեծ մանկավարժի ու մտածողի ամբողջական հայացքներն ու սկզբունքներն են:

Դպրոցը պետք է կարողանա բացել երեխայի հոգեկան կարողությունները, ու մտածողի ամբողջական հայացքներն ու երևակայությունը: Երեխային լուսավորել նրա միտքը, դատողություններն ու երևակայությունը: Երեխային պետք է առաջարկել այնպիսի դասագրքեր, որոնք կհամապատասխանեն նրա լեզվին, հոգեկան կարողություններին ու բնական ծգտումներին և որոնց հիմքում ընկած կլինեն մարդասիրական գաղափարներ, սեր դեպի հայրենիքը, սեփական լեզուն, ընկերը, ծնողը, կարեկցություն դեպի ճնշվածը, բարություն, ուղղամտություն, օգնություն ընկածին: Երեխան դպրոցի ու իր դասագրքի միջոցով պետք է ճանաչի իրականությունը, բնական երևույթները, մարդկային փոխհարաբերությունները:

«Նախաշավիղի» երկրորդ մասում նա շարադրել է աշխարհաբարի քերականությունը, բացատրել գրաբարի և աշխարհաբարի լեզվաքերականական կանոնները, բացատրել գրաբարի և աշխարհաբարի լեզվաքերականական կանոնները, գերադասությունը մանուկների համար նմանություններն ու տարբերությունները ըմբռնումները պետք է տալով աշխարհաբարին: Աբովյանը իր մանկավարժական ըմբռնումները՝ դպրոցով է ամբողջացնել Հայաստանում ստեղծելով գիտական միաբանություն՝ դպրոցով

ու տպարանով, գավառներից մանուկներ հավաքելով ու կրթելով, դաստիարակելով, որպեսզի այնուհետև նրանք ուսուցչի ու քահանայի պաշտոնով ուղարկվեին գյուղեր և քաղաքներ ուսուցանելու: Նա ծրագրել էր հիմնել երեք կարգի դպրոց՝ քահանաների պատրաստման, աղքատ ու որբ երեխաների և ունևոր դասի՝ վաճառականների երեխաների ուսուցման համար: Աղքատ և որբ երեխաների՝ երկրորդ կարգի դպրոցի սաները հանրակրթական առարկաների հետ պիտի ուսանեին արհեստներ, գյուղատնտեսություն, որպեսզի վերադառնալով ծննդավայր կարողանային օգտակար լինել նրա տնտեսական կյանքի բարգավաճմանը: Այս երեք կարգի դպրոցների ընդունակ շրջանավարտները ուղարկվելու էին եվրոպայի և Ռուսաստանի համալսարաններում սովորելու:

Նա երագում էր նաև Հայաստանում մանկավարժական ինստիտուտ բացել... Նա իր ծրագրերով, դասագրքերով՝ «Նախաշավիղ կրթության», «Նոր տեսական և գործնական քերականություն Ռուսաց վասն Հայոց», հողվածներով ու գրություններով առաջ էր քաշում համընդհանուր գրագիտության խնդիրը, որն իրագործելու էր ժողովրդական դպրոցների միջոցով:

Նրա ծրագրերի մեջ էր մտնում նաև գեղեցիկ արվեստների ուսուցումը, հատկապես երաժշտությունն ու նկարչությունը, ինչը համարում էր անհատի հոգևոր վերափոխման կարևորագույն պարտադիր միջոց:

Խաչատուր Աբովյան ուսուցիչը, գրողը, լուսավորիչը մեծ հայրենասեր էր: Վկա՝ նրա ողջ կյանքը, որը այնքան կարճ եղավ, և նրա ստեղծագործությունները, որոնցից սիրո լույս է ճառագում: Նրա ողջ կյանքը տենդագին փնտրտուք էր, որոնումն այն ուղիների, որով հնարավոր պիտի լիներ համախմբել համայն հայությանը, նրա համրացած լեզուն բացելով և Հին Հայրենիքին մշակութային նոր վերածնունդ ընծայելով: Նա քաջարի զինվորական չէր, նա դիվանագետ չէր, նա բանակցությունների մեջ չէր մտնում օտար տիրակալների հետ, որ նրանք գան և ազատագրեն իր Հայրենիքը, ինչպես **Խարայել Օրին**, կամ **Հովսեփ Էմինը**: Նա **Ուսուցիչ էր, այդ բառի ամենատարողունակ իմաստով**: Նա գիտեր, որ եթե մի ժողովուրդ ուզում է ազատագրվել ոչ միայն իր արտաքին շղթաներից, այլ նաև ներքին կապանքներից, որոնք նույնքան ահավոր են ազգային ինքնությունը ոչնչացնելիս, ապա նրա գավակներին դեռ օրորոցից պետք է կարողանալ ներշնչել շղթաներից ազատագրվելու մեծագույն ցանկությունը: Նրանց հայրենասիրության վեհագույն ոգով դաստիարակելու համար հարկավոր են **կատարյալ դպրոց, կատարյալ դասագիրք, կատարյալ ուսուցիչ**:

Նրա գրական գործերը, ճամփորդական նոթերը, ազգագրական սովորույթների գրառումները, հին ու նոր ավանդույթների պատումները, որոնցում բացահայտվում էր ժողովրդական տոնախմբությունների բարոյագիտական խորհուրդը՝ կորցրածը վերագտնելու և հասնելու տենչանքն է: Լավագույնը ոչ միայն

Աբովյանի անվան մեդալ

օտարի լծից ազատվելն է, այլ նաև պատմության զարիուրելի քառուղիներում կորցրած ազգային բնավորության ինչ-ինչ հատկանիշների նորից ձեռքբերումը:

«**Թող հիմար, տգետ մարդը տարակուսի, չհավատա, թե հայք հին ժամանակը անօրինակ քաջություն, վեհանձնություն, սրտապնդություն ունենին: Թուրը որ վեր քցած թողաս, հայտնի բան ա, որ կժանգոտի, մեկ բաղ որ չպահպանես, հայտնի բան ա, չոլ կդառնա, ծառերը կչորանան: Միթե մարդի սիրտն էլ էսպես չի՞: Զանի մարդ անտեր մնա, միտքը խավար, աչքը խուփ, ոչ օրինակ տեսնի, ոչ իր պատմությունը կարդա կամ լսի, էնքան կբարդանա, սիրտը կհովանա, ամեն բանից կհեռանա...**»

...Թող մեկ մտածենք, թե ինչն է պատճառը, որ Նոյան ժամանակից սկսած մինչև էս օր հարյուրավոր ազգեր ջնջվել, գնացել են, բայց մեր ազգը էս սած մինչև էս օր հարյուրավոր ազգեր ջնջվել, գնացել են, բայց մեր ազգը էս օր էլ կա, էս օր էլ իր լեզուն ու հավատն ունի: Ո՞ր են ասորիք, բաբելոնացիք, հին պարսիկք, պարթևք, փյունիկեցիք, լիդացիք, փոյուգեցիք, եգիպտացիք, մակեդոնացիք, հռոմեացիք, արաբացիք և այլք անթիվք: Չէ սրանք էլ մեր ազգի պես հին, մեր ազգից էլ դիպավելի զորեղ ու մեծ էին իրենց ժամանակին: Ինչ ազգ որ վեր կացավ թե երկիր առնի. ճանապարհը մեր խեղճ աշխարհեն էր. առաջ մեզ էին ոտի տակ տալիս, հետո գնում ուրիշ ազգերի վրա: Մաղ եվրոպա չկարաց միմիայն հոնաց առաջին, գազան Ատիլայի թրին դիմանալ, Հինգիզխանն ու Լանգ Թամուրը հո շատ ազգի հոտը կտրեցին, Արա-բացիք կայծակի պես շատ աշխարհի գլուխ ջախըփուրթ արին, թե Հայք քաջ չէին, ինչպե՞ս դիմացան, ի՞նչպես մինչև էս օր իրենց գլուխը պահեցին:

Ինչ լուսավոր ազգ էլ էս օր որ կա, թե եվրոպա, թե Ասիա, պատմությունից հայտնի ա, որ շատը Զրիստոսիցը եղը հազար տարի էլ անց էր կացել, որ քիչ քիչ սկսեցին իրենց սոսկությունը, ավազակությունը, վայրենությունը թողալ ու քաղաքներ շինել, օրենք հաստատել, իրար հետ կենալ, արհեստի հետևիլ, վար ու ցանք անիլ: Եվ-րոպա՝ հազար երեք հարյուր տարի անց էր կացել, դեռ էլի ավազակի, գողի պես էին կենում նրա բնակիչքը: Բայց բոլոր պատմության միջին մեկ տեղ չես գտնիլ, որ ասի՝ թե հայք ավազակություն, սոսկություն արին: Զենոֆոնը հույն զորավարն ու պատմագիրը վեց հարյուր տարի Զրիստոսից առաջ Հաստան որ մտավ, զարմանում ա, թե էն ժամանակ էլ հայք ինչպես աշխատավոր, դինք, խաղաղասեր էին: Էս բավական պատճառ չէ՞, որ իմանանք, թե մեր ազգը ի՞նչքան շուտով սկսեց լուսավորվել, ի՞նչ ազնվական հոգի ուներ, որ էնպես կանուխ իր վայրենի կյանքը թողեց ու աշխարհաշինության ձեռ տվեց...

Նրա կյանքի բուն նպատակն, ուրեմն, իր բազմաբնույթ զբաղմունքի ներսում, իր ազգին խրատելն էր ու նրա հոռի կողմերը ցույց տալն էր ոչ բնավ սպանիչ սարկազմով, այլ մեղմ հումորով և ժպիտով, որն անում էր իր առակներով և շատ այլ կարգի ստեղծագործություններով: Նրա «**Պարապ վախտի խաղալիք**»,

«Վերք Յայաստանի, Ողբ Կայսրությանը»
Այս գիրքը հայության կյանքի, նրա ձգտումների ու նրա վաղաճակի, վաղա-
կական լծից արևելահայության ազատագրման և Ռուսական կայսրության տի-
րապետության տակ անցնելու ժամանակաշրջանը նկարագրող գրական
տարեգրություն է, որը միաժամանակ դիցաբանական, գեղջկական կյանքի ու ազ-
նիվ մտածողության բազմաշերտ ընկալումների սքանչելի ժողովրդական վեպ է,
որտեղ նկարագրված են ոչ վաղ անցյալի անցուդարձերը և կատարված են Հա-
յոց պատմության մի կարևոր շրջանի խորաթափանց վերլուծումները:

«Ով մի անգամ կարդա «Վերք Հայաստանին», նա չի մոռանա սրտի արյունով գրած այս պատմությունը... Դա կրակված մետեոր է, որ հանկարծ երևաց մեր հորիզոնում և այլևս չկրկնվեց: Չէր էլ կարող կրկնվել, որովհետև այնպիսի բարձր, սրբազան հափշտակություն, որ թելադրեց Աղասու պատմությունը, շատ հազվադեպ, շատ բացառիկ երևույթ է... Իբրև այդպիսի բացառիկ դրության արգասիք «Վերք Հայաստանին» մինչև այժմ էլ մի հատիկ է մեր գրականության մեջ, որպես բանաստեղծական մի ըմբոստ գեղմունք...»:

Խաչատուր Աբովյան մեծ գրողը իմաստուն զգայնությամբ է վերլուծում Հայրենիք բառի էությունը, նրա հոգին... Նրա եզրակացությունը միանգամայն անվիճելի է. Հայրենիքը կենդանի պատմություն է, անձայն ուսուցանող, ամենաքաղցրն ու նվիրականը համայն աշխարհում: Նրան չի կարելի կորցնել կամ թողնել ստրուկ...

Չի կարելի միմյանցից անջատել Հայրենիք և Ազգ. հասկացությունները: Նրանք անբաժանելիորեն միահյուսված են միմյանց:

Մինչ Աբովյանն էլ Հայաստան Աշխարհը իբրև «երկիր դրախտավայր» և «մարդկային ցեղի բնօրրան» ներբողել են մեր երանելի մեծերը: Սակայն «**Վերք Հայաստանի**» էջերում, թերևս առաջին անգամ, հայ գեղջուկն է փորձում ըմբռնել ազգի գոյության խորհուրդը: Սա բնավ չի նշանակում, թե հայ ժողովուրդը անտեղյակ է եղել այդ խորհուրդին: Ոչ: Պարզապես նա առաջին անգամ դառնում է գեղարվեստական գրքի հավաքական հերոս, որն առաջադրելով իր՝ **«մենք ո՞վ ենք, մեր հավատն ի՞նչ ա, ընչի՞ համար ենք էկել աշխարհ, երկրումը ի՞նչ պետք ա անենք»** հարցերը՝ պատասխան է ակնկալում ինքն իրենից:

«**Վերք Հայաստանի**» պատմավեպի գլխավոր հերոսը ոչ իշխան է, ոչ մտավորական: Գեղջուկ միջավայրում ծնված ու մեծացած, այդ միջավայրից ամենաբարի, քաջարի ու կատարյալ բնավորություն ժառանգած ազնիվ հերոսներ են Աղասին և նրա ընկերները...

Յերբեր...

Հայաստանի բնությունն իր սքանչելի բազմազանությամբ, երկրի ողջ տարածքով ցրված անցյալի հնագույն կոթողները, կանգուն ու ավերակ քաղաքները, ամրոցները, տաճարները, որոնք **«անձայն խոսքով ու կանչերով»** ընթերցողին են հաղորդում դարի ու պատմության շունչը, օգնում հասկանալու վաղնջական ասպետական ժամանակների հերոսների ժայռեղեն կերտվածքը, անվախ սիրտն ու նուրբ հոգին, կենցաղն ու հոգեբանությունը, հերոսության, քաջության մասին պատկերացումները...

Աբովյանի հերոսները իրենց էության ներսում կրուն

են մտքի և հույզի սքանչելի հարստություն, որը կարող է պոռթկալ որպես հզոր կանչ՝ ուղղված ներկային ու գալիքին. **«Էդ ում վրա էք թուր հանել, հայոց մեծ ազգին չե՞ք ծանաչում»:**

ազգին չէ՞ք ծանաչում»:

Խաչատուր Աբովյան Մեծ Ուսուցիչը վստահաբար գիտեր, որ հայ ազգի հարատևելու գլխավոր գործոնը Լեզուն և մշակութային դարավոր ավանդներն են, որոնց պաշտպանությունն ու զարգացումը պետք է վստահել երիտասարդու-թյանը. «Ձեզ եմ ասում, ձեզ, հայոց նորահաս երիտասարդք, ձեր անումին մեռնեն, ձեր արևին դուրբան. տասը լեզու սովորեցեք, ձեր լեզուն, ձեր հա-վատը պինդ բռնեցեք...»:

Սա համապարփակ խրատ է, որն այսօր էլ նույնքան արդիական է, որքան՝ երբ գրվել են այս տողերը: Արդիական է և կարգախոսի ուժ ստացած. **«Շունչդ տուր, հոգիտ, բայց քո հայրենիքը մի տար թշնամյաց...»** սքանչելի պատգամը: Եվ երրորդը նույնպես՝ **«Իրար սիրեցեք ...»**:

Իսկապես. որքան կարևոր է և արդիական առնչվել ճշմարիտ գրողի, ճշմարիտ Ուսուցչի, ճշմարիտ Հայրենասերի կերպարին ու նրա գործերին... առնչվել և առնչվելով՝ մաքրագործվել ...

Վահան Տերյանը Աբովյանին անվանել է Հայաստանի ոգի. «Մի՞թե Արա-
րատյան դաշտը Հայաստան չէ, նրա ոգին՝ Աբովյանը, այդ Հայաստանի ամե-
նալուսեղենն մի բեկորը»:

Բայց ինչպիսի ծանր պայմաններում է ապրել ու ստեղծագործել, որի մասին չէր հարկավորվում հարցազրույցի ժամանակ հարցադրել «ամենալուսեղեն» և զաղափարներն ու երազանքները փորձել իրականացնել՝ «ամենալուսեղեն» աշխատանքները:

Որքան ցավալի է նրա հասկացված չլինելը իր ազգակիցներից, որոնց նկատմամբ իր սերն անսահման էր: Նա իր ողջ կյանքում չի ստացել անգամ բարոյական աջակցություն: Սեփական գրվածքները հրատարակելու, ժողովրդական բանահյուսություն հավաքելու համար նա կարիք է ունեցել նյութական օժանդակության, որպիսին ոչ ոք և երբեք ցույց չի տվել նրան:

Նա շատ անգամ է ապրել սեփական անգործության դառը վիճակը, իր նվիրական ծրագրերի խորտակումը: 1846 թվականին նա արդեն ավարտված էր համա-րուն կատարյալ դպրոց ստեղծելու իր կյանքի գերա-գույն նպատակը: Դպրոց, որն ազատ կլինի կղերականության հետին խմբի և ցարական իշխանու-թյան կապանքներից: Եղել են պահեր, որ նա ցանկա-լորեն երևանի գավառական դպրոցում, զնալ

Գել է թողնել պետական ծառայությունը երևանի վազմային Գյուլ և իր նախնիների նման զբաղվել հողագործությամբ:

Ահա, նման հուսահատական պահերից մեկի ժամանակ էլ նրան թիֆլիս է հրավիրում **Ներսես Աշտարակեցին**, որպեսզի նրան վստահեր **Ներսիսյան դպրոցի** ղեկավարությունը:

Այսպես երբեմն ճակատագիրը, անապատում թափառող հոգնած ճամփորդի առջև բացում է դալարավայր օազիսը: Նա հիմա գիտեր, վստահ էր, որ Ներսիսյան դպրոցում պիտի կարողանա մարմնավորել իր մեծ երազանքը, որը տարիների ընթացքում կիսակատարությունից չէր ամբողջացել: Նա անմիջապես սկսում է հանձնել Երևանի դպրոցի իր տեսչական պաշտոնը, արքունի գույքն ու գումարները՝ օր առաջ թիֆլիս մեկնելու շտապողականությամբ...

Սակայն.

1848 թվականի ապրիլի 1-ի լույս 2-ի գիշերը նա դուրս է գալիս տանից և այլևս չի վերադառնում: Խորհրդավոր, ողբերգական վախճան: Ինչպե՞ս և որտե՞ղ ավարտվեց **Մեծ Հայրենասերի** կյանքի ուղին, պարզված չէ: Ոմանք կարծում են, թե ինքնասպան է եղել: Բայց ինչ-որ տեղ, թեկուզ շատ ժամանակ հետո պիտի հայտնաբերվեր նրա դին, կամ մնացորդները...

Բայց նա ինչո՞ւ պետք է ինքնասպան լիներ, եթե ապագան Ներսիսյան դպրոցում այնքան հուսադրող էր: Կարծիքների մի տարբերակ էլ պնդում է, թե ցարական իշխանությունները նրան գաղտնի աքսորել են Սիբիր, որտեղ և մահացել է: Ոմանք պնդում են, որ նրան սպանել են այլազգիները խանդի հողի վրա: Իսկ գրող **Ալեքսանդր Բակունցի** երևակայությունն էլ փորձել է ապացուցել, որ նա փախել է արտասահման՝ 1848 թվականի հեղափոխությանը մասնակցելու համար: Բայց իր սեփական ժողովրդի, իր սեփական հայրենիքի համար տառապող մարդը, ինչո՞ւ պիտի թողներ իր երկիրը, նրան ծառայելու հնարավորությունը, հասներ Եվրոպա և գլխովին նետվեր արկածախնդրության մեջ...

Հայ մեծագույն պատմաբան **Նիկողայոս Ադունցը** այս մասին գրել է. **«Աբովյանն աննշան ոմն չէր, քաղաքի առաջին մտավորականը, տեղական հասարակության աչքը, եվրոպական գիտնականների ուղևորների առաջնորդը, օրը ցերեկով անհետանում է և ոստիկանությունը չի կարողանում գտնել: Այս ապիկարությունը ավելի քան կասկածելի է:**

...Աբովյանի կորուստը պետք է որոնել Երևանում և ոչ Երևանից դուրս»:

Պիտի վկայակոչենք նաև **Վարշամ Ավետյանի** «Խաչատուր Աբովյանի չարանենգ սպանությունը» գիրքը: Վարշամ Ավետյան պատմաբանը Աբովյանի առեղծվածային անհետացմամբ զբաղվել է 1947 թվականից և 50-ամյա նրա պրպտումները, ուսումնասիրությունները, սպանության գաղտնի ականատեսների ժառանգների վկայությունները միանգամայն հավաստի են դարձնում նրա՝ այս խնդրի շուրջը կատարած եզրահանգումը:

«Նշված վարկածների ուղղությամբ գիտնականների կատարած ուսումնասիրություններն ապարդյուն անցան և ավելի քան մեկուկես դար Աբովյանը մնաց անհայտության մեջ:

Երկարամյա պրպտումներով մեզ հաջողվեց հիմնավոր փաստերով ժխտելու ոչ միայն բոլոր վարկածների կեղծ, անհիմն ու միտումնավոր

լինելը, այլև բացահայտելու Աբովյանի անհետացման առեղծվածը:

Պարզվեց, որ անհետանալուց մեկ ժամ հետո, ապրիլի 2-ի լուսադեմին, ժամը 6-ից 7-ի սահմաններում, Աբովյանը սպանվել է թուրքերի սարքած խարդավանքների հետևանքով:

Սպանության առիթը եղել է մի թրքուհու հետ Աբովյանի ունեցած մտերմական հարաբերությունները, որը նենգափոխվել է թուրքերի սարքած խարդավանքների հետևանքով: (Ի դեպ, Աբովյանը տնային պայմաններում դասավանդում էր թրքուհու որդիներին: Ա.Պ.): Եվ այն դիտվել է որպես ինտիմ կապ:

Սակայն պատճառներն ավելի խորն էին և ընդգրկում, որոնց առկայությունը նպաստել է եղեռնագործության իրականացմանը և այդ ոճիրը խնամքով թաքցնելուն:

Աբովյանի բարեփոխչական ձեռնարկումները, հատկապես կրթության սիստեմում, որով հիմք էր դրվում հասարակական նոր հարաբերությունների ձևավորմանը, դեմ էին առել դեռևս հետամնացության խանձարուրում խարխափող տեղական չինովնիկների, մահմեդական հոգևորականության և առանձին ընչաքաղցների թշնամական վերաբերմունքին: Մի հանգամանք, որը պարարտ հող էր ստեղծում շահամոլ ոճրագործների համար, որը անմարդկային դատաստան տեսնելու ժամանակից շուտ ծնված այդ հանձարեղ մարդու նկատմամբ: Եղեռնագործությունը կատարվել է այնպիսի մի պահի, երբ Աբովյանը շտապում էր օր առաջ գործերը հանձնել նոր նշանակված տեսուչին և տեղափոխվել Թբիլիսի:

Նա բավականին մեծ գումար (1800 ռուբլի) պարտք էր տվել անհատ մարդկանց՝ մեծամասամբ թուրքերի, այդ թվում Շաֆի բեկ անունով մեկին՝ 1000 ռուբլի: Թբիլիսի տեղափոխվելու կապակցությամբ Աբովյանը պահանջում է պարտքերը: Շաֆի բեկը և նրա ավագակաբարո շրջապատը նշված պարտքը չցանկանալով վերադարձնել, հորինեցին, իբր Աբովյանը «գաղտնի» կապի մեջ է Շաֆի բեկի կնոջ՝ Սուրայի հետ և մուսուլմանական սովորույթի համաձայն Աբովյանի նկատմամբ կայացրին անմարդկային դատ: 1848թ. ապրիլի 2-ի լուսադեմին, Աբովյանին տնից՝ քաղաքային ժողովարանի շենքից (ներկայիս Սպայի տնից), գաղտագողի տարան Շաֆի բեկի

Շաֆի բեկի տան ներկա տեսքը

Ավտոտնակները, որոնց տակ թաղված է Աբովյանը

տուն, սպանեցին և թաղեցին տան բակի փլատակներից մեկում, ուր ցայսօր հանգչում է նրա սուրբ աճյունը:

Նդեռնագործությունը իրականացրել են Շաֆի բեկը, Ասադ բեկը, Իսկանդարովը և Շաֆի բեկի ծառաները:

Այն տունն ու տեղը, որտեղ կատարվել է չարանենգ սպանությունը, գտնվում է Երևան քաղաքի Այգեստան թաղամասի, մարտի 8-ի անվան (նախկին Շաֆիբեկովի) փողոցի թիվ 38 տանը, իսկ մարմինն ամփոփված է նշված տան բակում՝ վերջերս կառուցված ավտոտնակի տակ:

...Մնում է մեր պետական այրերն ու իրավասու անձինք արժանին հատուցեն և մեծ երախտավորի սուրբ մասունքները խավարից հանեն ու իրեն արժանի տեղում ամփոփեն»:

Վստահ ենք, որ Մեծ Լուսավորչի խորհրդավոր անհետացումը, նրա ողբերգական վախճանը դեռ երկար կբորբոքի 160 տարի առաջ հառացած մարդու դշխեն ճակատագրով հետաքրքրվողների երևակայությունը:

Բայց մի բան հաստատ է. նա եկավ և մնաց ինչպես իր Հայոց Ոգեղենի մյուս ասպետները: Մնաց իր կյանքի կենդանի և կարևոր ողջությամբ, իր սիրելի անձով, իր լուսավոր գաղափարներով:

Ողորմի՛ իր Օրինյալ Ոգուն:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆ

Ղազարոս Աղայան

Նա առաջիններից մեկն էր, որ ընթացավ **Խաչատուր Աբովյանի** բացած ճանապարհով: Նրա հոգին ու միտքը տառապում էր իր ժողովրդի հետամնացության պատճառով:

Դա այնպիսի մի ժամանակ էր, երբ՝

«Խավար էր մեր աշխարհը, շատ էր խավար, լուսավոր մարդուն պետք էր լապտերով փնտրել... Ուսումնառությունը մի անհրաժեշտ պահանջ էր... Չկար շնորհքի, տաղանդի գնահատություն... Հանձարի տեր մարդը համարվում էր խելագար, կամ առնվազն հերետիկոս: Ամեն

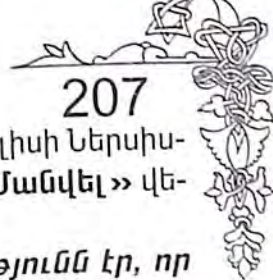
ոք ինքը պետք է իր համար ճանապարհ բաց աներ հայկական խոպանացած անդաստանի վրա և այդ էլ շատ քչերին էր հաջողվում»:

Այդ շատ քչերից էր նաև այս տողերի հեղինակը՝ 1840 թվականի ապրիլի 4-ին Վրաստանի հայաբնակ Բուլնիս-Խաչեն գյուղում, գյուղացու ընտանիքում ծնված **Ղազարոս Աղայանը:**

Հայոց մեծագույն ուսուցիչներից մեկը հնարավորություն չէր ունեցել բարձրագույն կրթություն ստանալ: Սո-

Հայրը՝ Ստեփան Աղայանը

վորել էր գյուղի Տեր -Պետրոս քահանայի մոտ և մեկ տարի էլ՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: Հետաքրքիր է ինքնակենսագրական «Արություն և Մանվել» վեպում Ներսիսյան դպրոցին տված նրա գնահատականը:

«Ներսես կաթողիկոսի միակ ցանկությունն էր, որ իր ուսումնարանը փայլի, և նա փայլում էր մերթ փոյնս՝ աստղի լույսով և մերթ... լուսատուիկի: Երբ փայլում էր պոչավոր աստղը, աներևույթ անձինք երևելի ծեռքերով կտրում էին նրա պոչը, և այնուհետև փայլում էր լուսատուիկը:

Արությունն ու Մանվելը երբ որ մտան դպրոց, այն ժամանակ փայլում էր պոչավոր աստղը, և արդեն մեծ պատրաստության վրա էին, որ կտրեն նրա պոչը: Այդ պատրաստության վրա էին, որ տեսուչ լինելով, միևնույն աստղն էր Պ. Շամշյանցը, որ տեսուչ լինելով, ամենայն ժամանակ և մի օրինակելի դաստիարակ, ամենայն ծիգ թափում էր ուսումնարանի փայլն ավելացնելու, բայց չէր կարողանում: Այդ բանին արգելք էր լինում մի

«Արություն և Մանվել»

եպիսկոպոս, որ մեծ ազդեցություն ուներ կաթողիկոսի վրա: Ներսես կաթողիկոսին իր այդ ծերության ժամանակ խաբում էին անխիղճ կերպով, և այնքան ավելի էին խաբում, որքան նա շատ էր հավատում, որ ոչ ոք չի համարձակել իրեն խաբելու: Նրան խաբում էին իր նշանակած աշխարհական գործակալ գանձապետերը, որոնք անգթաբար կեղեքում էին ժողովրդին, նրան խաբում էին իր ուսումնարանի հոգաբարձուները...

...Դպրոցի բոլոր ջանքը երկու առարկայի վրա էր դարձած՝ կրոնի ու լեզվի, և այդ վատ չէր այն ժամանակվա ամենակարևոր պահանջին նայած: Այդտեղ հայախոս էին դառնում և լավ գրում, կարդում ուստեախոս, չերբեզախոս, վրացախոս պատանիք...»:

Այն խրատը, որ ստանում էր Ներսիսյան դպրոց մտած նոր աշակերտը տեսուչ Շամշյանցից, հիրավի մինչև այսօր չի կորցրել իր ճշմարիտ լինելու հանգամանքը:

«Ուսումնարանը մի սուրբ ավագան է, որից մենք մկրտվում ենք կրկին, բայց մկրտվում ենք ոչ ջրով, այլ հոգով սրբով: Դուք պարտավոր եք ձեզ սուրբ պահել. սուրբ ու մաքուր պիտի պահեք մանավանդ ձեր լեզուն: Լեզվով ենք աղոթք անում մենք աստծուն, լեզվով ենք խնդրում նրա ողորմությունն ու շնորհքը: Կարելի չէ սուտերով ու հայիոյանքներով աղտոտած լեզվով դիմել աստծուն, խոսել նրա հետ, խնդրել նրանից մի բան: Ոչ:

Այն ժամանակ աստված չի լսի մեզ, ետ կդարձնե մեզանից իր երեսը և մեզ կթողնե անհոգ ու անխնամ, զուրկ իր ողորմությունից, իր շնորհից... Ուրեմն այս ասածներս միտներդ պահեցեք և ձեր սիրտը, ձեր լեզուն մաքուր պահեցեք...»:

Ներսիսյան դպրոցում այդ ժամանակ բուն էին դրել և իմացությամբ, և վարձագծով դպրոցի վարկին ոչ վայել վարժապետներ, որոնցից փորձում էր ազատվել դպրոցի տեսուչ **Պետրոս Շամշյանցը:**

Նա ազնիվ բնավորության և անշահախնդիր վարքագծի տեր մտավորական էր, որ ավարտելով Փարիզի Սորբոն համալսարանի Աստվածաբանական բաժինը, եկավ Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոց և փորձեց պայքարել այն վարժապետների դեմ, որոնք լինելով իմացությամբ տգետ, նաև բարբարոսաբար էին վարվում աշակերտների հետ:

Ներսիսյան դպրոցի սաները անմիջապես սիրեցին ու կապվեցին իրենց սքանչելի ուսուցիչ ու պաշտպան **Շամշյանցի** հետ:

Շամշյանցը նաև մեկն էր այն մտավորականներից, որոնք չէին ընդունում ռուսական կառավարության՝ Յայոց դպրոցներին պարտադրած **«Պոլոժենին»**: Այս պատճառով նա մշտապես գտնվում էր ոստիկանական հսկողության տակ: Բայց անկախ սրանից, նա միևնույնն է, պայքարում էր դպրոցում տեղ գտած բոլոր բարոյական և կրթական թերությունների դեմ: Նա ուզում էր դպրոցից հեռացնել վատ վարժապետներին, բայց մեղմորեն, քրիստոնեաբար... հասկացնելով նրանց, որ **«իրենք հարմար չեն վարժապետության համար»**:

Պետրոս Շամշյանց

Բայց տմարդիների բանակը մեծ էր և լավ պաշտպանված:
«Պարոն տեսչի քրիստոնեաբար վարվելու հետևանքը եղավ այն, որ ինքը մեղադրվեցավ քրիստոնեական ջերմեռանդության մեջ և քրիստոնեաբար հեռացվեց ուսումնարանից իբրև մի քրիստոնյա հերետիկոս...»

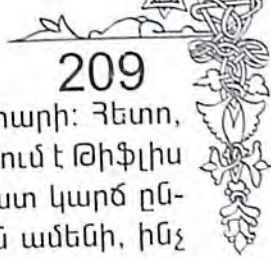
Այսպես հեռացավ պոչավոր աստղը և մեջտեղը կրկին պըծպծացին լուսատիկները: Շատ աշակերտներ հեռացան այնուհետև ուսումնարանից առանց ուսումն ավարտելու...»:

Այսպես հեռացավ նաև **Ղազարոս** պատանին, մեկ տարի միայն սովորելով Ներսիսյան դպրոցում իր ուսուցիչ **«անմահ Շամշյանցի»** ձեռքի տակ:

Իր ինքնակենսագրական նույն վեպում պատմում է, որ նա մի քանի տարի շարունակ՝

«Պատվում էր Լոռու և Շիրակի գյուղերում, ուր մի տեղ վարժապետ էր դառնում, մի այլ տեղ տիրացություն անում, մի տեղ նախրապանի հետ էր ընկերանում, մի այլ տեղ չորանի, բայց ոչ մի տեղ մի քանի ամիս չէր մնում, ոչ մի տեղ նրա ոտքը չէր կապվում: Նա կարծես մի բան էր կորցրել, ման էր գալիս որ գտնի, բայց չէր գտնում. չէր իմանում, որ կորածն ինքն է, ինքը պիտի գտնվեր ումևիցե ձեռքով և լույս աշխարհք հանվեր: Շատ անգամ սարից սար, հովտից հովտ անցնելով՝ որսորդություն էր անում և նրանով հոգում իր հագուստն ու կապուստը, թեև նպատակն այդ չէր. նա թափառում էր անգիտակից, ինչպես մի վայրենի:

Այդ վայրենի վիճակը զարգացրեց նրա ներքին և արտաքին զգացումները, նրա տեսողությունը, հոտառությունը, բնազդումը, մտառությունը, նկատողությունը, խորհողությունը և երևակայությունը...»:

Նրա թափառումները հայրենի լեռնաշխարհում տևում է յոթ տարի: Հետո, կարծես ավարտելով հայրենի բնության այդ մեծ համալսարանը՝ գնում է Թիֆլիս և ընդունվում աշխատելու **Էնֆիաճյանցի** տպարանում, որտեղ շատ կարճ ընթացքում դառնում է հմուտ գրաշար, ապա և մոլի ընթերցողը այն ամենի, ինչ տպագրվում էր այստեղ և ոչ միայն այստեղ:

Նա որոշել էր. իր անապահով կյանքի ճանապարհին ծանր խոչընդոտներ ու դժվարություններ հաղթահարելով, կամքի հսկայական լարումով պիտի բարձրանար դեպի այնտեղ, ուր կանչում էր նրան իր Ոգին... Բայց այդ կանչը դեռ ամենատարբեր արծազանքների մեջ կորցնում էր իր հստակ ասելիքը:

1862 թվականի ամառն էր: **Ղազարոսը** իր տպարանական ընկերոջ՝ **Միքայել Բադալյանցի** հետ Թիֆլիսից ուղևորվում է դեպի Մոսկվա:

«Համարյա ոտքով վեց ամսում հազիվ հասանք մինչև Մոսկվա... Ամենազարհուրելի և քստմնելի հեքիաթներում անգամ չլսված տանջանքներով մենք վերջապես հասանք մեր նպատակին...»:

Իսկ նպատակը Մոսկվայի կամ Պետերբուրգի համալսարաններում սովորելն էր: Ղա նրան չհաջողվեց: Սակայն հաջողվեց աշխատել Մոսկվայի և Պետերբուրգի տպարաններում և գերազանց կատարելագործվել գրաշարի արհեստում: Բայց միայն արհեստում չէր, որ նա կատարելագործվեց:

«Մոսկվայում ես մնացի 63 թվականի վերջերից մինչև 64 թվի վերջերը, և այդ փոքր ժամանակամիջոցը կարելի է համարել իմ մտավոր զարգացման ոսկեդարը... «Հյուսիսափայլի» տպարանում աշխատելիս՝ ես ժամանակ ունեցա իմ ինքնակրթությունս մի սիստեմի տակ ձգել, պարապել որոշ ծրագրով, գիտությունների տարերք ստանալով»:

Հետո նա մեկնում է Պետերբուրգ: Այստեղ ևս աշխատում է որպես գրաշար: Պետերբուրգի հայ ուսանողությունը իր կազմակերպությունն ուներ, որը կոչվում էր **«Ժողով»**, որտեղ հավաքությների ժամանակ նրանք կարդում էին իրենց ինքնուրույն կամ թարգմանական երկերը, քննարկում Հայոց կյանքին առնչվող հարցեր:

Այս հավաքություններից մեկի ժամանակ **Աղայանը** կարդում է իր **«Արություն և Մանվել»** վեպի առաջին գլուխները:

Նա անչափ շատ էր կարդում և սովորում էր իր **«Ինքնուրույն»** համալսարանում:

Պետերբուրգում նա բացահայտեց իր կյանքի հիմնական խորհուրդը. ժողովրդի կրթությանն ու լուսավորությանը ծառայելու խորհուրդը... Իսկ դրա համար հարկավոր են գիտական զարգացում, քաջ և հմուտ մարդիկ՝ **«գործողներ»**:

Նա պիտի դառնար այդ գործողներից մեկը:

Եվ նա, նույն դժվարին չարչարանքով վերադառնում է Թիֆլիս, քիչ ժամանակ նո-

Աղայանը իր սաների հետ

րից աշխատում է Էնֆիաճյանցի տպարանում, ապա հրավիրվում է Էջմիածին որպես տպագրական գործի կառավարիչ, որոշ ժամանակ խմբագրում նաև «Արարատ» ամսագիրը:

Բայց նրա Ոգու կանչն այլ էր:

Նա պետք է Ուսուցիչ դառնար:

Եվ դարձավ:

Հանրագիտարանային մի քանի չոր ու ցամաք տեղեկությունները հայտնում են.

«Դասավանդել է Ախալցխայի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Շուշիի դպրոցներում (1870-1882), եղել է Վրաստանի, Իմերեթիայի հայկական դպրոցների թեմական տեսուչ: Աշխատել է «Փորձ» հանդեսի խմբագրությունում որպես քարտուղար, գործում մասնակցություն է ցուցաբերել «Աղբյուր» մանկական պատկերազարդ ամսագրի խմբագրմանը: 1895-ին ձերբակալվել է հնչակյան կուսակցությանը պատկանելու մեղադրանքով, արքայիցն ու Նախիջևան, ապա Ղրիմ (1898-1900): Այնուհետև մինչև կյանքի վերջը եղել է ցարական ժանդարմերիայի հսկողության տակ: 1902-ի մայիսին տոնվել է Ա.-ի գրական գործունեության 40 ամյակը»:

Այնուհետև Հանրագիտարանում թվարկված են նրա գրական գործերը, երբ է գրել և ինչ է գրել, ինչպես է հիմք դրել ինքնակենսագրական վեպի ժանրին հայ գրականության մեջ, պատկերել հայ գյուղացու ընդվզումները տիրող անարդարությունների դեմ...

Շոշափել է կնոջ ընտանեկան և հասարակական ավանդական վիճակը, դրանից բխող նրա անազատ կյանքի հարցերը, ապա նաև որպես ժողովրդի չարքաշ կյանքի պատճառ՝ անհավասարությունը:

Աղայանը կնոջ հետ

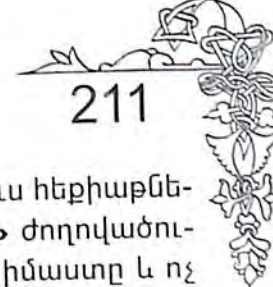
Նրան անսահման հուզել է հայ ժողովրդի նկատմամբ ռուսական իշխանությունների կիրառած դաժանությունը, հատկապես, երբ այն վերաբերում է լեզվին և դպրոցներին:

Մեր նպատակից դուրս է նրան ներկայացնել որպես գրող, թարգմանիչ, հրապարակախոս, գրաքննադատ, լեզվաբանական հարցերի մեկնաբան...

Այդ, ինչպես Աբովյանի և մյուս մեր գրողների դեպքում, արել են բազմաթիվ գրականագետ-բանասերներ: Խոսքը այստեղ ավելի **Գրողի և Ուսուցչի Ոգեղենի** հանդեպ ունեցած այն վերաբերմունքն է, որը նրան դարձրել է մատաղ սերնդի դաստիարակ, ներշնչել նրան գրելու

այն սքանչելի հեքիաթները, որոնք այժմ իրենց բարոյական ու խրատական մեծ ուժով անառարկելիորեն այսօր ևս կարևոր են:

Նրա սքանչելի հեքիաթներում և մանկական բանաստեղծություններում բացահայտվում են մանկական երևակայության լավագույն մղումները: Եվ այս լավագույնը այնքան կարևոր է իրական աշխարհի ու կյանքի ճշմարիտ պատկերացման, բարության ու քաջության, հայրենիքը կեղեքող Չարին կռվով

սանձահարելու կարողությունը ձևավորելու համար ...

«Տորք Անգեղ» պոեմը, **«Անահիտ»** հեքիաթը, բայց նաև մյուս հեքիաթները, մանկական **«Բանաստեղծություններ»**, **«Պատմվածքներ»** ժողովածուները, **«Գյուլնազ տատի հեքիաթները»** չեն կորցրել ոչ իրենց իմաստը և ոչ խրատաբանությունը այսօր նույնպես: Այսօր, 21-րդ դարում:

Նրա ամեն մի տողից հորդում է նրա սերը մանուկների հանդեպ: Եվ այդ սերը անպարփակ է և անտարողունակ:

Հեքիաթի երևակայական աշխարհը իրական աշխարհի այլաբանական անդրադարձումն է, որի դաստիարակչական նշանակությունը մանուկների համար անհերքելի է: Հեքիաթի աշխարհաճանաչման խոր իմացական արժեքը նույնպես անհերքելի է:

Աղայանը զավակների և թոռների հետ

Մեծ մանկավարժը գտնում է, որ.

«Մարդու համձարի և տաղանդի սաղմերը պետք է նրա լսած հեքիաթներում փնտրել... Իմ նպատակն է եղել հեքիաթով հեքիաթական աշխարհը մտցնել երեխային և այդ աշխարհում կրավորական դեր չտալ նրան, այլ ներգործական, որ երեխան իր երևակայությամբ մտնի հերոսի դերի մեջ, քաջասիրտ լինի, նրա պես անվեհեր, նրա պես հնարագետ, նրա պես վեհամոծ և ազնիվ...»:

Հրաշապատում հեքիաթների դրական հերոսների միջոցով ոչնչացվում է Չարը, և իրական կյանքն ապրելու և պայքարը շարունակելու հույս է ներշնչում: Որովհետև այդ հերոսները իրենց էության ներսում խտացրել են ժողովրդի բազմադարյան առաքինությունները. քաջությունը, անվեհերոտությունը, ազնվությունը, անձնագոհությունը, աշխատասիրությունը, հայրենասիրությունը:

Աբովյանից մինչև **Պատկանյան** ներառյալ՝ հայ մանկական գրականությունը նախապատրաստական մեծ շրջան է ապրել: Եվ **Աղայանն** է, որ հիրավի դարձել է ոչ միայն սքանչելի հեքիաթասած, այլև՝ ամենախոշոր մանկական բանաստեղծը:

Նրա մանկական բանաստեղծությունները իրենց սքանչելի պատկերավորությամբ և ինքնաբուխ հույզով ոչ միայն մանուկներին կյանքի և բնության նկատմամբ սեր են առաջացրել և կրթել նրանց բնավորությունը ազնվագույն գծերով, մայլև խորին գեղարվեստական հաճույք են պատճառել: Նրա դեռ առաջին՝ **«Արինգ-հովվական, երգեր, ոտանավորներ և առակներ ընթերցասեր մանուկների համար՝ տանը և ուսումնարանումը»** ժողովածուն, ասվածի ապացույցն է:

Նա խորապես հավատում էր, որ մարդը իրեն կաշկանդող անիմացության խոչընդոտ-պատնեշները հաղթահարելով, գիտության և իր անձնական զարգացման միջոցով կհասնի հասարակության համար երջանիկ ապագա ստեղծելու գիտակցությանը: Եվ այս բարձրագույն գիտակցությամբ կկարողանա ստեղծել երջանիկ ապագա:

Մեր կարծիքով, Աղայանի համար դա «հավասարությունն» էր: Իսկ թե իրականում դա ինչ է՝ նույնպես անհասկանալի է:

Բայց նա իմաստուն մարդ էր և վստահ էր, թե.

«Կգա ժամանակը, երբ մարդը ծովի երեսին կլողա ձկնից էլ արագ, բայց իմ ասած ժամանակը դեռ հասած չի լինի. կգա ժամանակ, երբ մարդը օդի մեջ կթռչի թռչունից էլ արագ, կգա ժամանակ, որ մարդ բնության տարերքներին ու զորություններին կիշխի և գործ կդնի, հիմա գործ է դնում արջարն ու եզը, մշակում է երկիրը, բայց և այդ ժամանակ մարդկային հասարակության մեջ կշարունակվեն զորեղների գործադրած զորեղությունը, անարդարությունը, անխղճությունը, անգթությունները, մոլորությունները...»

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՆԱԾԱՆԻ

Գ. ԱՐԵՎԵԼԻ

Բայց երբ նա՝ մարդը, բոլորովին կմաքրվի անասնական և գազանական հատկություններից, այլևս չի սպանիլ, չի գողանալ, չի զրկիլ և առհասարակ՝ կազատվի ամենայն մոլորություններից, մարդկությունը կհասնի երջանկության... Իսկ դրան հասնելու միակ ճանապարհը հավասարությունն է...»:

Հիմա, 21-րդ դարի մարդը քնծաղով և մի քիչ ներողամտությամբ մտածում է, թե որքան միամիտ էին այդպես մտածողները, թե մարդկային հասարակության մեջ երբեք հնարավոր չէ հավասարություն: Ոչ, իհարկե, միամիտ չէին, ազնիվ էին:

Ասացինք, որ հավակնություն չունենք Աղայանին ներկայացնել որպես գրող: Մենք նրան մեր խոնարհումն ենք տալիս, որպես Մեծ Ուսուցիչ և Դաստիարակ: Եվ այս պատճառով հիշենք նրա հայերեն լեզվին նվիրված աշխատությունները, հոդվածները, որպես **Հայոց Դպրոցի** նոր կայացման մշտնջենական ու սքանչելի ուղեկից:

Հմուտ և տաղանդավոր մանկավարժը չէր կարող չլինել իր հարազատ լեզվի խորիմաց գիտակը:

Թումանյանը նրա լեզվագիտության մասին ասել է.

«Այս ճյուղի մեջ էլ է ցույց տվել ինքնուրույն ճաշակ և երբեք չի եղել երկրորդը»:

Համեմատությամբ, անշուշտ, 19-րդ դարի վերջին քառորդի և 20-րդ դարի հալ

լեզվաբանների:

Աղայանի լեզվաբանական ժառանգությունը հարուստ է ոչ միայն ծավալով, հոդվածների, ուսումնասիրությունների քանակով, այլև առաջադրված հարցերի լայն քննարկումով, որոնք հաստատված են փայլուն տաղանդի ինքնատիպությամբ կնիքով:

Ինչպես արդեն հիշել ենք, 1902 թվականին լրացավ Ղազարոս Աղայանի գրական ու մանկավարժական գործունեության 40-ամյակը:

Հորեկյանական հանդիսության ժամանակ նա ճանաչվեց որպես իր կյանքում միայն ու միայն ճշմարտություն փնտրող ազգասեր, որը մինչև վերջ օգտակար է եղել իր ժողովրդին՝ իր ստեղծագործություններով և նրան փայփայելով հայրենի քաղցրությամբ ու գեղեցկությամբ: Նա Ոգեղեն ասպարեզի այն զինվորն էր, որ համուն իր ժողովրդի՝ իր սրտին բազմաթիվ վերքեր է ստացել:

Ես ափսոսում եմ, որ մենք՝ հայերս, դարեր շարունակ գրել ենք միայն **«Սրբոց վարքեր»** և չենք ունեցել պարտավորություն, գրելու և ժառանգներին ի պահ թողնելու **«Ուսուցչապետաց վարքեր»**՝ ի խոնարհում և ի նվիրում նրանց, որոնք այնքան ճշմարիտ էին և այնքան անհրաժեշտ ազգը լուսավորելու, դաստիարակելու և, անշուշտ, խրատելու առաքելությամբ:

Օրինություն **Նվիրյալներին**: Նրանց հետ՝ բարի **Ուսուցիչ** հեքիաթասաց **Ղազարոսին**:

ՊԵՐՏ ՊՈՒՇՅԱՆ

Պերտ Պոշյան

Ղազարոս Աղայանը ժամանակին գրել է.
«Նոր սերունդը կյանքի նորոգություն էր պահանջում: Նորոգության առաքյալ լինելու համար ամոթխածությունը ձեռնադրելու հատկություն չէր, պետք էր քաջություն, վստահություն, համարձակություն և մինչև անգամ հանդգնություն և ստահականություն: Պռոշյանցն այդ բոլոր զենքերով զրահավորված էր հնության դեմ պատերազմ մղելու համար: Պռոշյանցը հավասար է իր ժամանակի մեծությանը, իր ժամանակի հարազատ ծնունդն է և այնքան գործ է կատարել ազգային ասպարեզում, ազգային կրթության գործում, ինչքան ոչ ոք իր ժամանակակիցներից»:

Եվ իսկապես. նա ժողովրդական գրող էր և ուսուցիչ՝ այս բառի ամենատա

Մի խամրած հիշողություն, կամ կիսված տոհմական մի առասպել պատմում է, թե **Պերճ Պռոշյանը**, որ 1837 թվականին ծնվել էր Աշտարակում և կրում էր **Տեր-Առաքելյան Յովհաննես Ստեփանի** անունը, եղել է **Խաղբակյան-Պռոշյան** հայտնի իշխանական մարած տոհմի ժառանգական փշրանքներից և այդ պատճառով էլ որպես գրական անուն վերցրել է Պռոշյան ազգանունը...

...Հիշենք այս մարած տոհմի քաջագործությունները մոնղոլական տիրապետության նսեմ ժամանակներում և նրանց կառուցողական ջիղը, որի արդյունքը վայելում ենք մինչև օրս, որպես **Գեղարդավանքի** վիճափոր տաճարների, Վայոց Ձորի Թանահատի վանքի և ուրիշ շատ մեծ ու փոքր կառույցների կանգուն հրաշալիքներ:

Հիշենք **Պռոշ-Հասան Խաղբակյանի Ջալալ-էդ-Դինի** խորեզմյան հրոսակների դեմ տարած հաղթանակը, որով 1228 թվականին կարողացավ ազատագրել Դվինը, և առհասարակ այն բոլոր բազմաթիվ հաղթանակները, որ նա իր տոհմի մյուս պայազատների հետ տարավ մոնղոլների հետ կռվելիս: **Պռոշ իշխանի** ծառայությունները այնքան տարողունակ ու սքանչելի էին, որ նրա անունը դարձավ Խաղբակյան տոհմանունի անբաժան մասը. **Խաղբակյան-Պռոշյան**:

Տոհմի վերջին հայտնի շառավիղներից էր **Խարայել Օրին**: Սակայն ո՞վ կարող է վստահաբար միջնադարյան մի իշխանական գերդաստանի տոհմածառի բոլոր ճյուղերի գոյությունը փաստել: Եվ բնավ կարևոր էլ չէ, թե 19-րդ դարի մի հայ գրող տեղ ունի կամ չունի այդ տոհմածառի ճյուղերի մեջ:

Պերճ Պռոշյանը գրող էր, որին հաջողվել էր Հայոց ազգային, ավանդական մշակույթը միաձուլել իր ապրած ժամանակի հետ ու այդ մշակույթից իր ժամանակի և ապագայի համար ուժի գնահատման և լավատեսության դասեր առնել:

Նա այն գրողներից է, որ կարողացել է խորապես թափանցել ժողովրդի կյանքի, նրա մաքուր և անխառն երազանքների մեջ՝ մեծ անկեղծությամբ և առողջ ինքնավստահությամբ:

Հայրը դերձակ էր:

Մուղնու սբ. Գևորգ եկեղեցին և վարժարանը

Տղան Աշտարակի ծխական դպրոցում սովորելուց հետո, սովորում է նաև Մուղնիի վանական վարժարանում, ապա մի կարճ ժամանակ՝ նաև Երևանի արքունական դպրոցում: Ուսումը շարունակում է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում հենց այն ժամանակ, երբ դպրոցի տնօրեն էր **Պետրոս Շամշյանցը**: Պռոշյանը ամեն առիթով, ինչպես **Ղազարոս Աղայանը**, խոստովանել է **Շամշյանցի** բարերար ազդեցությունը իր պատանեկան մտքի և հոգու ձևավորման վրա:

Ներսիսյան դպրոցում ստացած ուսումնառությամբ **Պռոշյանը** ստացավ Հայոց պատմության այն կարևոր մտային և զգացումնային հարստությունը, որը նրան մեկընդմիջտ օժտեց արժանապատվության և հպարտության վսեմ զգայնությամբ:

«Այդ ժամանակ էր, որ Եղիշեի պատմությունը մենք Շամշյանցի խորհրդով համարյա կուլ էինք տվել: Մենք մեր բարոյական պատերազմում երեմյանին (Շամշյանցի հակառակորդին) անվանում էինք Վասակ և ավագներիցս ամեն մեկս միաբանական խորհրդակցությամբ մի անուն էինք սեփականացրել Վարդանանաց հերոսների անուններից»:

Հետագայում **Շամշյանց** ուսուցչի ու դաստիարակի՝ իր սաներին կրթելու և հայրենասիրության ոգով դաստիարակելու մանկավարժական դրվածքը յուրացրեցին իր բոլոր այն սաները, որոնք դարձան ուսուցիչ:

Ներսիսյան դպրոցն ավարտելուց հետո մեկ տարի էլ սովորում է Թիֆլիսի արքունական գիմնազիայում և վերադառնալով Աշտարակ՝ նշանակվում է ծխական դպրոցի տեսուչ, վարելով նաև գավառական գործակալի քարտուղարի պարտականությունը:

Երկու տարի անց հրավիրվում է Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցում դասավանդելու համար:

Նա գրող էր և ուսուցիչ այնպիսի մի ժամանակ, երբ Հայոց գրական լեզուն իր սկզբնավորման փուլում էր գտնվում, և Պռոշյանը նրանց հետ էր, որոնց ջանքերն այս ասպարեզում անուրանալի էին:

Պռոշյանը գիտեր նաև, որ Հայոց գրական լեզուն շատ ավելի բարեհաջող ու արագ կհաղթանակի, եթե այն գրական երկերի և մամուլում օգտագործվելուց բացի՝ արտասանվի թատրոնի բեմերից:

Հանրագիտարանային սուղ տեղեկությունները վկայում են.

«Պռոշյանը ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայ պրոֆեսիոնալ թատրոնի ստեղծմանը, իգական դպրոցների հիմնադրմանը Թիֆլիսում (1861 թ.), Խոնի ստեղծմանը, իգական դպրոցների հիմնադրմանը և այլուր, մանկավարժական ու հեռուստատեսային գործունեությանը, Աստրախանում և այլուր, մանկավարժությամբ զբաղվել Հայաստանի տարբեր վայրերում, հրատարակել դպրոցական կանոնադրություններ: 1879-ին հրավիրվել է Էջմիածին, նշանակվել Երևանի թեմի Կարսի վիճակի հոգևոր դպրոցների տեսուչ: Այդ տարիներին աշխարհաբարի է վերածել մի ավետարան, որի համար Գևորգ II կաթողիկոսը նրան շնորհել է աստվածաբանության մագիստրոսի կոչում: 1887-ին վերադարձել է Թիֆլիս»:

Սեղմ տողեր, որոնք ոչինչ չեն ասում **Ուսուցչի** մասին, որին ուզում ենք ճանաչել հենց այդ գործունեության ընդարձակ ասպարեզում:

Իր գրվածքներից մեկում Պռոշյանը վկայել է, որ 19-րդ դարի 60-ական թվականներին *«ընդհանուր զգացողական հոսանքը հեղեղել է»*՝ վերելք նախապատրաստելով հայ լրագրության համար և զարթոնքի հնարավորություն տալով թատրոնին, աշխարհաբար լեզվով գրականությանը, հայ ազգագրությանը և հայ երգի արժեքավորմանն ու տարածմանը և, իհարկե, դպրոցի վերափոխման մանր, որն ամենակարևորն է ազգային ինքնագիտակցության, ինքնաճանաչման բարդ և անհրաժեշտ ուղիները հարթելիս:

Ժողովրդի պատմական ընթացքի ժամանակ ստեղծված ավանդություններ, թեմերը, երգերը, առասպելները, որոնք պարունակում են բարոյական դասեր

ռական թմրածությունից, առանձնապես գլխավորապես:

ՊՆՈՇՂԱՆՐ ՐՆՏԱՆԻՔԻ ԻԵՏ

Պռոշյանը դպրոցը համարում էր այն միջոցը, որով նաև կարելի էր պայքարել օտարերկրյա, հատկապես ամերիկյան միսիոներության դեմ, որոնք իրենց կեղծ բարեպաշտությամբ և իբր «գթասիրական» միջոցառումներով զբաղվում էին հոգեորսությանը:

Դեռ ավելի վաղ՝ Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի կաթվածահար վիճակը, նրա հետամնացությունը, բարբարոսական ավատատիրությունը, մշտական սովն ու տնտեսական քայքայված վիճակը, լայն ասպարեզ էր բացում միսիոներների համար, որոնք հատկապես ջանում էին «*հայ քրիստոնյաներին նորից քրիստոնյա դարձնել*»...

ՊՈՇՉՅԱՆՆԵՐ պատմում է, թե կաթոլիկ միսիոներները քաղցած գայլերի պես հարձակվում էին հայերի վրա, երբ մեր երկրում որևէ քաղաքական դժբախտություն էր պատահում:

«Մեր վիշտը նրանց ուրախությունն է, մեր քաղցը՝ նրանց կշտությունը... Նրանք գրավելով պարսից խաների և բեկերի համակրությունը, իրավունք են համարում գաղթելուց հետո շրջել մնացող հայերի մեջ և կաթոլիկական կրոնը քարոզել, խոստանալով իրենց պաշտպանությունը անտեր և սակավաթիվ հայերի, մեծամեծ սպառնալիքներ ևս պաշար թողնելով ընդդիմադիր հակառակվողներին»:

Դիմագրավելու համար հոգեորսմների՝ հարկավոր էր հասկանալ նրանց ողջ բարեպաշտության կեղծությունը, նրանց խարդավանքը ազգի միասնական ոգու դեմ: Հասկանալու համար հարկավոր էր, որ ժողովուրդը կրթություն և դաստիարակություն ստանար և կարողանար խաբեությամբ իր դուռը եկած «բարեպաշտին» արժանի հակահարված տալ:

Դպրոցից բացի, դպրոցից հետո Պռոշյանը անչափ գնահատում էր թատրոնի դերը, որպես ժողովրդին ուսուցանող և դաստիարակող մեխանիզմներ ունենալը:

Դեռ համատարած գիրք ու ընթերցանություն չունեցող հասարակ մարդիկ, մեծ մասամբ անգրագետ՝ կարող էին սովորել թատրոնի միջոցով:

«Հայոց թատրոնի սկզբնավորումը Թիֆլիսում» հոդվածում **ՊՊՈՂՅԱՆՆԵՐ**

Բնությունից նրան շնորհված էր ծիրը և տաղանդ, որոնցով իր ստեղծագործությունը անշահախնդրորեն, հավատացյալի ջերմեռանդությամբ, լի ու լի դրեց հայրենի հողին:

հայ գրականության և մանկավարժության խորամուկ.
Պերժ Պողոսյանն այն սքանչելի անուններից է, որի
 գործերը կարդալով կարելի է ճանաչել **Հայոց բնավորու-**
թյան լավ ու վատ բոլոր դրսևորումները, նրա հավերժա-
 կան թվացող վիշտը և այն հույսը, որով ապրում է նա և չի
 կքվում ճակատագրի պարտադրած զարհուրելի ծան-
 րության տակ: Նրա «Սոս և Վարդիթեր», «Բղ-
 հասուն գործերը՝ «Հացի խնդիր», «Ցեցեր», «Բղ-
 դե», «Հունոն» վեպերը և բազմաթիվ պատմվածքներ
 19-րդ դարի Արևելյան Հայաստանի ճշգրիտ նկարագրու-
 թյունները լինելով, նաև հոգեբանական խորին վերլու-
 ծություններ են:

Պերժ Պողոսյանի վերջին խաչքարը

«Տասն և իններորդ դարի երկրորդ կիսաշրջանը մի ընդհանրական չտեսնված հեղափոխություն կատարեց ռուսահայոց կյանքի մեջ, մի վերափոխական տակնուվրայնություն, որ դժվար թե աշխարհի ստեղծագործությունից մինչև օրս որևէ դար սորա մի հարյուրերորդական մասը կատարած լինի...»:

Եվ այս «տակնուվրայնությունը» վերաբերում էր հայ պատերազմական զորքերին, գյուղացիների ծայր աստիճան աղքատացումին ու ունեզրկումին, որն առաջացրել էր հրապարակական կյանքի և հասարակական կյանքի անկումը։ Երկրորդը վերաբերում էր հայ պատերազմական զորքերին, գյուղացիների ծայր աստիճան աղքատացումին ու ունեզրկումին, որն առաջացրել էր հրապարակական կյանքի և հասարակական կյանքի անկումը։ Երկրորդը վերաբերում էր հայ պատերազմական զորքերին, գյուղացիների ծայր աստիճան աղքատացումին ու ունեզրկումին, որն առաջացրել էր հրապարակական կյանքի և հասարակական կյանքի անկումը։

**ՊԵՐԾ ՊՈՈՇՅԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ
ՆԿԱՐՐ**

Նա վկան էր իր ժողովրդի ապրած դառնագին օրերի, նաև վկան էր նրա զվարթ հավատին ապագայի նկատմամբ:

Իրատես գրող էր նա ներկան նկարագրելիս և իրատես էր ապագայի մասին խոսելիս, որովհետև նա խորապես հավատում էր իր ժողովրդի ոգու պայծառությանը, նրա բնավորության արժանավորությանը:

Նա իրեն համարում էր **Խաչատուր Աբովյանի** հետևորդը, և այդպես էլ կար: Ինչպես Աբովյանը, նա էլ ժողովրդի պատկերավոր լեզվով խոսեց ժողովրդի հետ նրա ցավերի, երազանքների, անցյալի ու ներկայի ընկալումների մասին:

Օրինություն նրա մշտապես կենդանի հիշատակին:

ՐԱՖՖԻ

Րաֆֆի

Նրա ծնունդի առաքելությունն ավելի քան օրհնված էր: Իր ապրած ժամանակը հղի էր նոր գաղափարներով, ազգային պայքարի աճող տրամադրություններով, հայրենասիրական ծգտումների քննադատական մերկացումների նոր որակներով, որոնք բացահայտում էին Հայոց ներքին կյանքի տեղատվություններն ու մակընթացությունները՝ իմաստավորելով **Հայրենասիրության** գերագույն խնդիրը, որը ներառում էր Հայոց էությունը որպես առաջնային կարևորության արտահայտություն:

Րաֆֆին այդ տեղատվությունների ու մակընթացությունների բուն միջավայրում էր, որը գրականության միջոցով ազգային ինքնագիտակցության նոր ուղիներ

հարթեց՝ ոգևորելով ու ջատագովելով նրա հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ:

Րաֆֆին մտավ գրականության ասպարեզ, որպեսզի նոր որակ հաղորդի հայ վիպագրության ազգային ավանդներին, մշակելով աշխարհաբար հայերենը՝ ստեղծեց գեղեցկորեն հարուստ և ազնիվ գեղարվեստական ու քաղաքական մտածողություն:

Րաֆֆու մասին շատ է գրվել: Փորձել են վերլուծել նրա թե գրական, թե անձնական կյանքը, փորձել են լինել թե բարեկամ, և թե թշնամի: Հասկացել են ու չեն հասկացել, ընդունել են ու մերժել, գրանցել նրա չնչին սխալները և չեն կարողացել, կամ ավելի ճիշտ՝ չեն ցանկացել տեսնել մեծ գրողի ճշմարտությունները... Նրա մասին դեռ կգրեն նոր դարի նոր բանասերները, որովհետև **Մեծ Գրողը** ամեն մի նոր դարաշրջանում նորից է հայտնաբերվում եկող սերնդի կողմից:

Ո՞վ էր, որտեղի՞ց եկավ, ո՞ւր գնաց՝ իր սրտի ու մտքի խաչուղիները հատելով, **Հակոբ Մելիք Սիրզայի Մելիք-Հակոբյանը**:

Ծնվել է 1835 թվականին Ատրպատականի Սալմաստ գավառի Փայաջուկ ամենամեծ հայաբնակ գյուղում: Երկրագործ լինելուց բացի՝ գյուղի բնակիչները զբաղվում էին նաև կտավի առևտրով: Գյուղացիները իրենք էին պատրաստում բամբակե հաստ կտավ՝ շիլա, ներկում իրենց աճեցրած տորոն բույսի կարմիրի զանազան երանգներով և մեծ քանակությամբ արտահանում թիֆլիս:

Մելիք Սիրզան, ապագա գրողի հայրը, հարուստ էր, ազնվական նախնիներից ժառանգել էր մելիք իշխանական տիտղոսը և որպես այդպիսին՝ վարում էր գյուղապետի և հաշտարար դատավորի պաշտոնը:

Նահապետական, հյուրասեր տան դռները մշտապես բաց էին յուրային և օտար եկող-գնացողի առջև:

Ապագա գրողի մայրը՝ **Ջեյրան** խանումը համեստ ու բարեպաշտ հայ կնոջ դասական օրինակ էր, որը մեծագույն հմտությամբ դաստիարակում էր իր 14 զավակներին, որոնցից 5-ը տղաներ էին և 9-ը՝ աղջիկներ: Ջեյրան խանումի ամենամեծ երազանքը իր որդիներին կրթության տալն էր:

Եվ ահա, 12 տարեկան իր ավագ **Հակոբ** որդուն Ջեյրան խանումը հոգեզալստյան տոնի օրը տանում է Փայաջուկի ծխական դպրոց և դիմում քահանա ուսուցչին՝ **«Միսը քեզ, ոսկորը մեզ»** Հայոց մեջ ընդունված կարգախոսով:

Դպրոցը՝ դպրոց, բայց Հակոբ տղայի մեծագույն ուրախությունը բնության մեջ թափառելն էր, ուշ երեկուրախությունը բնության մեջ թափառելն էր, ուշ երեկուրախության տառի հեքիաթները հափշտակությամբ լսելը և գյուղում հայտնված թափառական գուսաններին մեծ զգայությամբ, սրտի տրոփով ունկնդրելը:

Հայրը վաճառականական իր գործերով հաճախ էր լինում թիֆլիսում և Կոստանդնուպոլսում:

Հայրը իր տիկնոջ՝ Ջեյրան խանումի նման ցանկանում էր հետաքրքրություններով և բնավորությամբ իր մյուս զավակներից զատվող Հակոբ որդուն հնարավորություն տալ ուսումը շարունակել այնպիսի միջավայրում և դպրոցում, որը նրա ուսումնառության բուռն ծարավը կկարողանար հագեցնել:

1847 թվականն էր: Հայր և որդի **Մելիք-Հակոբյանները** մեկնում են թիֆլիս: Հակոբն ընդունվում է թիֆլիսում մեծ ճանաչում վայելող **Կարապետ Բելախյան** անվան դպրոցի ուսումնարանը: Մի երկու տարուց հետո շարունակելով դեռ սովորել Բելախյանի ուսումնարանում, ընդունվում է թիֆլիսի գիմնազիան, որպեսզի հետագայում հնարավորություն ունենա սովորելու բարձրագույն հաստատությունում:

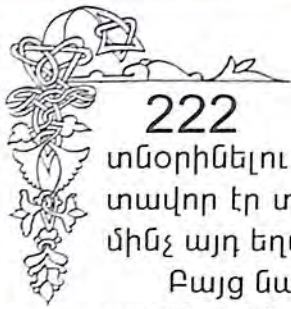
Հայրենի տունը Փայաջուկում

Նրան վիճակված չէր բարձրագույն կրթություն ստանալ: Հագիվ գիմնազիան ավարտած՝ ծնողների թախանձագին խնդրանքը հարգելով, վերադառնում է Սալմաստ:

Հայրը ծերացել էր և հիվանդ էր: Եղբայրներն անչափահաս էին: Տան առևտրական գործերը միայն նա կարող էր առաջ տանել: Նա արդեն 24 տարեկան էր:

Ջեյրան խանում

տնօրինելու գրական ասպարեզի իրեն բաժին ընկած տարածքը, սակայն պարտավոր էր տան առևտրական գործերը կառավարել և բազմամարդ ընտանիքի մինչ այդ եղած բարեկեցիկ վիճակը ապահովել:

Բայց նա արդեն զգացել էր գրական աշխատանքի հաճույքը և առևտրական գործերի հետ գրում էր ու թղթակցում հայ պարբերական մամուլին:

Սակայն այս շրջանի նրա ամենակարևոր գործը ապագա գրական աշխատանքների համար նյութեր հավաքելն էր: Ստացած ուսումը կարծես չէր բավարարում: Մտքերն ու զգացողությունները ամբողջացնելու համար ինչ-որ բան պակասում էր:

Պատճառը նրա ազգային զգացմունքներն էին, որոնց ընդարձակ ելք տալու համար կարդացածը, լսածն ու սովորածը բավարար չէր համարում: Դժգոհ էր թուրքահայաստանի մասին իր գիտելիքներից: Մեծ ցանկություն ուներ ճամփորդելու, սեփական աչքերով տեսնելու համար թուրքական լծի տակ տառապող իր հնագույն հայրենիքը, որի հանդեպ ուներ խանդավառ տանքի ամենաջերմ զգացումը:

Ծիշտ այդ միջոցին մի խումբ ուխտավորներ Սալմաստից մեկնում էին Մուշ Սբ. Կարապետ վանքը, որոնց և միացավ նա որպես ուխտավոր:

Հետո իր այս ուխտագնացության մասին գրեց.

«Ես ուղևորվեցի ուխտավորի անունով, որովհետև խենթի տեղ կոնեմին ինձ, եթե ես պարզապես ասեի, թե գնում եմ հայրենիքս ուսումնասիրելու»:

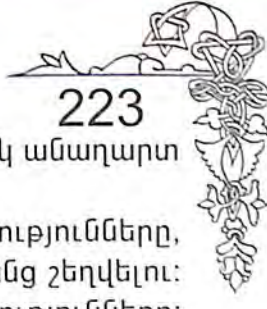
Նա սկսեց իր ճամփորդությունը Պարսկաստանով և Թուրքիայով այն հաստատ մտադրությամբ, որ պետք է ճանաչի հայրենի շքեղաշուք բնությունը, ուսումնասիրի Հայոց Աշխարհով մեկ սփռված պատմական դեռ կանգուն կամ կիսավեր հիշատակները, գրառի ժողովրդի նիստ ու կացի վերաբերյալ տեղեկություններ, ապա և նրա բանավոր պատմությունները, դարեդար փոխանցվող մտքի, սրտի, հիշողության մեջ ամուր նստած ավանդապատումներն ու գրույցները:

Ուխտագնացության այս առաջին հնարավորությունը նրան նախ հասցրեց Վան քաղաք: Եղավ Վարագա վանքում, ժառանգավորաց դպրոցում, ծանոթացավ Մկրտիչ Խրիմյանի հետ, ոգևորվեց նրա բարենորոգումներով, այցելեց Աղթամարի վանք, ապա նստելով Վանա ծովակի ափին՝ գրեց իր անդրանիկ բանաստեղծությունը:

**«Ձայն տուր, ով ծովակ, ինչու լռում ես,
Ողբակից լինել չկամիս դժբախտիս,
Շարժեցեք զեփյուռ, ալիքը վեր, վեր
Խառնեցեք արտասուքս այս ջրերիս հետ:**

**Հայաստանի մեջ անցքերին վկա,
Սկզբից մինչ այժմ խնդրեմ ինձ ասա,
Միթե միշտ այդպես կմնա Հայաստան,
Փշալից անապատ երբեմն բուրաստան»:**

...Այսպես, իր ճանապարհին այցելելով բազմաթիվ վանքեր և գյուղեր՝ վերջապես հասավ Տարոն, Սուրբ Կարապետի վանքը և ականատես եղավ ուխտա-

վորների ծիսական արարողություններին, որոնք դեռ այն ժամանակ անաղարտ կենդանի էին ժողովրդի պաշտամունքային հիշողության ներսում:

Բաֆֆին սակայն չկարողացավ ամբողջացնել իր տպավորությունները, որովհետև ստիպված էր հետևել ուխտավորների քարավանին առանց շեղվելու: Սա խիստ սահմանափակում էր նրա ճամփորդության հնարավորությունները: Պատճառն այն էր, որ այդ տարիներին միայնակ ճանապարհորդը, որպես կանոն, ենթարկվում էր ամենուրեք վիստացող թուրք և պարսիկ ելուզակների հարձակումներին: Եվ նա ստիպված մույն քարավանով վերադառնում է Սալմաստ, ամբողջ Հայաստանն անցնելու և ուսումնասիրելու անկատար մնացած իր ցանկություն: Գիշերում հիշում էր, որ այդ տարիներին միայնակ ճանապարհորդը, որպես կանոն, ենթարկվում էր ամենուրեք վիստացող թուրք և պարսիկ ելուզակների հարձակումներին: Եվ նա ստիպված մույն քարավանով վերադառնում է Սալմաստ, ամբողջ Հայաստանն անցնելու և ուսումնասիրելու անկատար մնացած իր ցանկություն: Գիշերում հիշում էր, որ այդ տարիներին միայնակ ճանապարհորդը, որպես կանոն, ենթարկվում էր ամենուրեք վիստացող թուրք և պարսիկ ելուզակների հարձակումներին: Եվ նա ստիպված մույն քարավանով վերադառնում է Սալմաստ, ամբողջ Հայաստանն անցնելու և ուսումնասիրելու անկատար մնացած իր ցանկություն:

Այս տարիներին **Բաֆֆին** ստեղծեց իր գրական բավական հարուստ ժառանգությունը: Նա իր ձեռագիր տետրերում ուներ մի քանի տասնյակ բանաստեղծություններ, պոեմներ, **«Սալբի»** վեպը, **«Հարեմ»** վիպակը և անչափ հետաքրքիր ուղեգրություններ:

Ինչպես ամեն մի ճշմարիտ գրող, Բաֆֆին մույնպես տեսնում էր և ճշտիվ վերլուծում իր ապրած դարաշրջանի հասարակության ներսում բուն դրած չարիքները և որպես լուսավոր գաղափարների տեր անձնավորություն՝ իր պատճառները և որպես լուսավոր գաղափարների միջո- առաջարկում էր բարու հաղթանակն ապահովել հենց այդ գաղափարների միջոցով:

Վերադառնալով իր ուխտագնացությունից՝ Բաֆֆին **«Արծվի Վասպուրական»** ամսագրի համարներից մեկում հրապարակում է **«Բարեջան վանահայր Մկրտիչ Վ. Խրիմյան»** հոդվածը, իսկ երկու տարի անց, առաջին անգամ թղթակցում է **«Հյուսիսափայլին»** **«Աղթամար վանքը»** ստեղծագործությամբ:

«Հյուսիսափայլի» և **«Արծվի Վասպուրական»**-ի մասին դեռ խոսելու առիթ կունենանք:

Գուցե տարօրինակ հնչի, եթե ասենք, որ Բաֆֆին ընթերցասեր էր.. և նրա ընթերցասիրության աղբյուրը միայն գրքերը չէին, այլ նաև ժամանակի բազմաթիվ հայ պարբերականները և ռուսական թերթերը, որոնք նա ստանում էր ամեն կողմից: Բոլորից առավել նա համակրում էր **«Հյուսիսափայլը»**: Այս հանգամանքը ուսումնասիրողների կողմից շեշտվում է, որովհետև այդ ժամանակ **«ամբողջ Պարսկաստանի հայերի մեջ ոչ միայն ուսման և ուսումնականի, այլև լրագիր ստացողի սով և սնանկություն կար»**:

Այդ տարիներին նա թերևս չէր գիտակցում իր առաքելության կարևորությունը, սակայն իր ողջ էության, առևտրի և գյուղական աշխատանքներից ազատ իր ողջ ժամանակը տրամադրում էր ապագա գործերի համար նյութեր հավաքելու: Նա սիրում էր գրուցել ծերերի հետ և հաճախ էր գնում Սավրա գյուղ, որտեղ հավաքած նյութերը օգնեցին գրել իր հռչակավոր **«Խաչագողի հիշատակարանը»** վեպը:

...Եզնիկն ասում է պախարակելով եկեղեցականներին. «Անասունների՝

...Մեկիք Միրզայի գերդաստանի ծաղկող սահմանը։

կորդների հայտնի և անհայտ հարձակումների թիրախ էր դարձել: Վերջապես շեն ու բարեկեցիկ տունը քարուքանդ արվեց: Վաճառական Րաֆֆին հայտարարվեց սնանկ: Նա ամեն կերպ փորձում էր շտկել տան գործերը՝ սակայն ապարդյուն...

Րաֆֆին ընկճված էր: Նրա հարազատներն ու ընկերները նկատում էին, որ շենշող բնավորության տեր մարդը դառնում է մռայլ և մեկամաղձոտ:

Բայց նա գրում էր: Գրում էր՝ իր խռովահույզ հոգեվիճակի ընդերքից լույս աշխարհի բերելով իր սքանչելի գրական գործերը:

«Ես չեմ ցավում, որ մեր բախտը մեզանից այժմ երես է դարձրել, դրամական հարստություն, բախտ և վիճակ՝ դրանք փոփոխական են և գրեթե անցողականակ: Ես ավելի ցավում եմ նրա համար, որ մեր նյութական կարողությունը և մեր առևտրական վարկը օդը ցնդելուց հետո, ես կորցնում եմ իմ թանկագին ժամանակը: Գրելու համար հարկավոր է խաղաղ վիճակ, հանդարտ սիրտ և ոգևորություն և մի փոքր էլ խանդ. դրանք ամենքն էլ արդեն խույս են տվել ինձանից... Սակայն, այնուամենայնիվ, ես իմ գրչից չեմ բաժանվի: Ես նրան կգորացնեմ և թույլ չեմ տա, որ նա ժանգոտի, չպետք է վհատվել աշխարհիս պատահարներից. պետք է գործել...»:

Րաֆֆին 1870 թվականից Թիֆլիսում էր և ապրում էր ծանր չքավորության մեջ: Նրա կրած դրամական տագնապը և ապրուստի միջոցների համար ունեցած տառապանքը անտանելի էին:

«Ինչո՞ւ թաքցնեմ, ես այն աստիճան հացի կարոտ մնացի Թիֆլիսում, որ օրվա կարիքն ինձ ստիպեց մի հասարակ գործակատարի պաշտոն ընդունել մի մագազինում, դուքանչու աշակերտի պաշտոն՝ մի չնչին ռոժիկով: Օրվա հացս գտնելու համար հանձն առա այդ ստորությունը: Մագազինում պատրաստի հագուստներ էինք վաճառում, ես շորերը հագցնում էի հաճախորդներին, քղանցքներից բռնելով քաշքշելով հարմարեցնում էի և սուտ գովաբանություններ էի անում, որ մուշտարուն ձեռքիցս չփախցնեն... Այս, ինչ զգվելի պաշտոն էր այդ և որքան անտանելի...»:

Ի վերջո, 1872 թվականին նա ծանոթանում է Գրիգոր Արծրունու հետ և նրա խորհրդով սկսում է գրել «Մշակ» թերթի համար: Նրա անապահով վիճակը քիչ-քիչ տեղի է տալիս:

Բայց նա ամուսնացած էր, ուներ երկու զավակ: Ուներ երկու, թե երեք չքավոր եղբայր, նույնպես չքավոր ինքնը քույր և ծերունի մայր: Բոլորն օգնության կարոտ: Ի՞նչ էր նրա եկամուտը, որ կարողանար մի կերպ կառավարել այդ բազմամյա ընտանիքը:

Ասված է. կամքի տեր մարդիկ մաքառում են:

Սակայն ճակատագրի դեմ այս մաքառումը անհետևանք չի մնում... Նյութական ծանր կացության մեջ լինելով՝ անընդհատ նամակներ էր ստանում Պարսկաստանից՝ մերթ մորից, մերթ քույրերից ու եղբայր-

Րաֆֆու կինը՝ Աննա Րաֆֆին, Արամ և Արշակ որդիների հետ

ներից, որոնք դիմում էին նրա օգնությանը, երբ ինքն օրերով քաղցած էր մնում:

«Տեսնել ամենամոտիկ ազգակիցներիդ կարոտությունը, զգալ որ պարտավոր ես նրանց օգնել և չկարողանաս օգնել՝ դա էր կատարյալ թշվառությունը»:

Բայց այդ բոլորը չէ: Ճակատագիրն այնպես է կարգադրում, որ իմ եղբայրներից մեկը Պարսկաստանից գա Թիֆլիս ինձ վրա հույսը դրած, այստեղ հիվանդանա քաղաքի մի անկյունում, կարճ ժամանակից հետո մեռնի: Եվ մեռնի մի այնպիսի օր, երբ ես ոչինչ չունեի նրան թաղելու համար: Այսօրվա պես միտս է, որ երեք անգամ վճռեցի դիմել Գրիգոր Արծրունիի օգնությանը, երեք անգամ մոտեցա նրա դռներին և երեք անգամ էլ ետ դարձա: Խորին ինքնասիրությունը ինձ թույլ չէր տալիս իմ ցավը հայտնել նույնիսկ մի մարդու, որ առանց բացատրության կարող էր զգալ իմ դրությունը...»:

Վերջապես, չգիտես ինչպես, նա կարողանում է երեք ռուբլի ճարել: Գնում է դագաղ և ուշ երեկոյան, երբ արդեն մութը նստել էր քաղաքի վրա, նա իր եղբոր դիակը դնում է կառք, մի քահանայի և երկու մշակի հետ տանում է թաղելու:

...Ասում են, որ անցնելով զարիուրելի դառնությունների միջով, կրելով ամենաստոր հալածանքներ անգամ՝ նա հոգու խորքում փայփայում էր մարդու հանդեպ իր հավատն ու բարությունը...

...Ասում են, հիսուն տարեկանում անգամ, նա ուներ մի այնպիսի հաճելի, անկեղծ ու մեղմ ծիծաղ, որին կարող էր նախանձել ամեն մի քսան տարեկան պատանի...

Գրիգոր Արծրունու հրավերով ընդունվելով «Մշակ» ճակոթ Տեր-Յակոբ-Յանը դառնում է թերթի գլխավոր աշխատակիցը Րաֆֆի գրական անունով: Այստեղ սկսում են տպագրվել նրա գեղարվեստական պատկերները՝ «Գեղեցիկ վարդիկը», «Ամբախտ Յոփսիմեն», «Սով», «Մի օրավար հող», «Բիբի Շարաբանի», ապա՝ նաև հրապարակախոսական հոդվածները, ուղեգրությունները, որոնց նյութը պարսկահայ իրականությունն էր՝ սոցիալական և ազգային թշվառության ողբերգական հետևանքներով:

Րաֆֆին աշխարհը դիտում էր որպես չարի ու բարու հավիտենական պայքարի ասպարեզ՝ լույսի և ստվերի, տգեղի ու այլանդակի, վեհի ու գեղեցիկի հավաղիր բևեռներում:

Այսպես բացահայտվում է նրա «Յարեն» և «Սալբի» գործերի իրականությունը, որտեղ հետամնացությունը, գռեհկությունը, մարդկային իրավունքների ոտնահարումը, բռնության սարսափները բախվում են կյանքը բանականության օրենքներով վերափոխելու գաղափարներով տոգորված հերոսների ծագումներից: Կենսական հարցադրումները, լուսավորության մասին նրա մոր գաղափարները, լեզուն, պատկերավոր ոճը Րաֆֆու գործերին տալիս են հասարակական արձագանք՝ համազգային հռչակի արժանացնելով նրան:

Գրիգոր Արծրունին գրում է.

«Գրեթե ոչինչ սխտեմական ուսում չունեցող, ինքնակրթությամբ զարգացած մարդը մի տեսակ ներքին ազդմամբ, մի տեսակ հոտառությամբ Գուշակում էր ժամանակի պահանջը, տպավորվում էր ժամանակակից հար-

ցերով և արտահայտում էր այդ հարցերը վիպական ձևով:

...Վերցնենք նրա այն գրվածքները, որոնք հռչակեցին հայերի մեջ Րաֆֆիի անունը, կհամոզվեք, որ նրա ամենալավ գրվածքների՝ «Ջալալեդդին», «Խենթը», «Դավիթ Բեկ», «Կայծեր» վերնագրով հեղինակությունների մեջ, միայն բնության նկարագրությունը, վեպի նկարագրական կողմը, ժողովրդական կյանքի, ժողովրդի կենցաղավարության նկարագիրը վերին աստիճանի իրական են...

Բարձր, ազնվացնող հասարակական իդեալներով աղքատ մեր կյանքի մեջ, անտարակույս, մեծ գին պետք է ունենային և ունեցան էլ Րաֆֆիի գրվածքներում ներկայացված իդեալական, ցանկալի անձավորությունների և հասարակաց գործիչների բարոյական պատկերները. անտարակույս, պետք է այդ ազնիվ անձնավեր տիպերը կրթիչ ներգործություն ունենային և ունեցան էլ համակրելի իդեալների միշտ ծարավ երիտասարդության վրա:

Դրանով բացատրվում է Րաֆֆիի մեծ ժողովրդականությունը մեր երիտասարդ սերնդի մեջ, որ չէ քննում և չէր էլ կարող քննել՝ որքան իրական կերպով է ներկայացրած իդեալը, միայն թե այդ իդեալը ամփոփեր իր մեջ այն բոլոր ձգտումները, որոնց մասին երագում են երիտասարդական ոգևորվող գլուխները»:

Րաֆֆին քիչ սթափվելով չքավորությունից 1872-73 թ.թ. լույս ընծայեց իր «Փունջ» գիրքը երկու հատորով, որոնք պետք է ավարտվեին 10 հատորով:

Արամյան դպրոցը Թավրիզում

Սակայն Րաֆֆին դադարեց գրել բնարական բանաստեղծություններ և «Փունջի» մյուս հատորները մնացին չիրատարակված: Նա իր ողջ ստեղծագործական կարողությունը նվիրեց վիպագրությանը, որոնք հաջորդաբար տպագրվում էին «Մշակում» և գերազանց ընդունելություն գտնում ընթերցողներից:

Այս նույն ժամանակ էր, որ նրան առաջարկում են ընդունել Թավրիզի միակ հայկական արական Արամյան դպրոցի հայերեն լեզվի ուսուցչի պաշտոնը:

«Երբ Արամյան դպրոցի հայերեն լեզվի ուսուցչության պաշտոնը Թավրիզում ինձ առաջարկեցին՝ սիրտս ծխալով ընդունեցի և անմիջապես ուղևորվեցի Պարսկաստան: Թիֆլիսը ես շատ եմ սիրում, բայց կյանքի պայմանները թանկ են այնտեղ: Եվ թեև մի կերպ ապրում էի, բայց միշտ ընտանիքիցս հեռու: Եթե ընտանիքս Թիֆլիս փողադրեի մեծ ծախքեր պիտի անեի, որը ես չեմ կարող գտնել, բայց այսուհետև հեշտությամբ կապրեմ Թավրիզում, ընտանիքիս հետ, որովհետև կյանքի պայմանները այստեղ ավելի նպաստավոր են: Մանավանդ որ ես շատ սիրում եմ մեր նոր սերունդի կրթական գործով պարապելը... Արամյան դպրոցով մի նոր շրջան բացվեցավ

պարսկահայի առաջ, կազմելով մի նոր վերածնության դարագլուխ»:

Նա ցերեկը պարապում էր դպրոցում, իսկ գիշերը՝ գրում: Նրա առողջությունը դանդաղորեն քայքայվում էր:

«Իմ կուրծքս իմ գերեզման իջնելու սանդուղքներն է պատրաստում թեև, բայց ինձ թվում է, թե մի քանի տարի էլ կապրեմ: Ինձանում արդեն մարմին ու միս է դարձել գրելը. գիտեմ էլ, որ այսպես վրա ընկած գրելը՝ իմ առողջությունն ավելի է խախտում, բայց ես չեմ կարող մի անգամ սկսածը բաց թողթյունն ավելի է խախտում, բայց ես չեմ կարող մի անգամ սկսածը բաց թողնել: Մեր նոր սերունդը ընթերցանության գրքեր չունի: Անցել է «Երազահան» և «Պղնձե քաղաքի» և դրանց նման գրքերով պարապելու ժամանակը: Ես մեր նոր սերունդին ուշագրավ և միտք մշակող նոր վեպեր, նոր պատմական վեպեր պետք է տամ, որքան կներեն իմ ուժերը: Թող ավելի բարձր գրվածքները, բարձր վեպերը գրեն նրանք, որոնք ավելի բարձր ուսում են ստացել: Ով ինչ կարող է: Ես թեև ծերանալու վրա եմ, բայց միտքս արթուն է, ես կռվում եմ նեղ հայացքների և նախապաշարմունքների դեմ, որոնք հասարակության թարմ ձգտումները կաշկանդում են: Ես անշեղ պիտի հետևեմ իմ այս ծրագրին»:

Նա սիրում էր ծաղիկներ մշակել: Նա իր բնակած տան բակում բազմաթիվ ծաղկամանների մեջ բազմաթիվ ծաղիկների սերմեր էր ցանել ու խնամում էր այնպիսի սիրով ու խանդավառությամբ, ինչպիսի սիրով ու խանդավառությամբ գրում էր: Նա գտնում էր, որ ծաղիկների տեսքը, նրանց բուրմունքը ազնվացնում է մարդու ճաշակը:

Բայց ահա, թե ինչ պատահեց գրողին, երբ հազիվ բոլորել էր դպրոցական մեկ տարին:

Դիմենք նրա մտերիմ ընկերոջ՝ Ավագ Ավթանդիլյանի «Հուշեր»-ին:

«...Նա Սալմաստում մտրակելով մի խումբ հայ վաճառականների պակաս կողմերը, շարժել էր նրանց զայրույթը և սև նախանձով լի ատելություն դեպի իր անձը: Նա իր ետևում թողել էր մի անհաշտ հակառակորդ բանակ, որից մի քանի հոգի օձի պես սողալով՝ մտել էին Թավրիզ: Նրանք միանալով մի քանի թավրիզեցիների հետ, սկսեցին Րաֆֆիից զանազան հին և անարդար դավթարներով դրամական պահանջներ անել: Մի քանի սրտացավ հայ վաճառականներ մեջ մտնելով իբրև իրավարարներ, ժողովներ արին և գործը քննեցին... Նրա հակառակորդները չկարողացան իրենց առնելիքները հաստատել և նրանց կատաղությունն ու զայրույթը ավելի ու ավելի բորբոքվեց:

Եվ այդ եղավ նրա հալածանքների սկիզբը: Հակառակ հոսանքը Րաֆֆիին Սալմաստում պոռոտ և ուրացող էին անվանել, Թավրիզում նոր կազմված հակառակ բանակն սկսեց նրան անվանել որպես առևտրական խարդախ, թերահավատ, սալմաստցի խաչագող և այլն: Հալածող բանակը

Ավագ Ավթանդիլյան

«Գիտենք, ձեզ ցանկալի կլինի լսել իմ Պարսկաստանից դուրս գալեն հետո վարած թափառական կյանքը, ուրեմն գրեմ: Դեռ Թիֆլիս չհասած՝ բարեկամներին հայտնի էին այդ բոլոր անիրավ անցքերը, որ անցան ինձ հետ Թավրիզում: Ամենքը համարել էին ինձ կորած... այս պատճառով իմ անակնկալ հայտնվելը Թիֆլիսում բոլորին զարմանք պատճառեց: Բոլորը նայում

Ինչ երկաթե կամք պետք է ունենար մա, որպեսզի...
պահովության, իր անձի և գործերի նկատմամբ սևանդծ թշնամության, հալա-
ծանքների՝ մշտապես ենթակա՝ ստեղծել իր սքանչելի հերոսներին, նրանց
ազնիվ գաղափարները, հայրենիքի ազատագրության համար տրոփող նրանց
սրտի զարկերը լսելի դարձնել սերունդներին, ոգևորել, խրատել և մղել պայքա-
րի, ահա, արդեն մեկ դարից ավելի... Մեծ զոհաբերությունների գնով, նահատա-
կի, բոլորից անտես, փշեպսակը ոչ թե իր լուսավոր ճակատին, այլ ազգի ցավերի
համար մշտապես տառապող իր վսեմ սրտին՝ նա երբեք չկասկածեց իր գործի

A black and white line drawing of a warrior on horseback. The warrior is wearing a turban and a dhoti, and is holding a bow and arrow, ready for battle. The horse is depicted in a galloping or trotting motion.

Սակայն որպես գեղագետ՝ Րաֆֆին դավաճանությունը փոխադրում է մարդկային հոգեբանության ոլորտը: Նրա վեպերի հերոսները պատմական անձեր լի-

*«Ես առանձին բավականություն եմ գգում, երբ այժմ պետք է նկարագ-
րեմ կյանքը այն երիտասարդների, որոնք համբերելով ամեն տեսակ հալա-
ծանքների, պատերազմում են արգելքների դեմ, զործում են, աշխատում են,
թեև առանց խրախույս և մխիթարություն գտնելու ամբոխից, բայց դարձ-*

յալ լի հավատքով կրկնում են. «Ապագան մեզ է պատկանում»: Այս հույսը լցնում է նրանց սիրտը մի սրբազան հպարտությամբ»:

Այս հույսը նաև նրան էր կանգուն պահում: Ազգային հոգսերով մտատանջ գրողը գիտեր, որ ապագան պատկանում է ճշմարիտ հայրենասերին: Օր օրի նա պետք է գործդանա այնքան, որ այլևս անխոցելի դառնա օտարի և յուրայինի նույնիսկ ամենածանր խարդավանքների հանդեպ:

Անկախ այն ծանր վերլուծումներից, որ նա իր գործերում կատարել է ազգային բնավորության մեջ բուն դրած անընդունելի, դատապարտելի գծերը ներկայացնելիս, նա անվերապահորեն հավատում էր **Հայոց միասնությանը** և սրա արդյունք՝ **Մեծ ազատագրումին**:

Ոգեղենի տիրույթներում ապրող գրողներին ներկայացնելիս երբեք խնդիր չենք ունեցել նրանց ստեղծագործությունների բանասիրական վերլուծումներով զբաղվել: Բաֆֆու ստեղծագործությունները նույնպես, որոնք փառք Աստծո, դարոցների գրականության ծրագրերում ևս ունեն գուցե բավարար, գուցե՝ անբավարար իրենց տեղը: Բայց կան գրողի հատորները, որտեղ ամփոփված են նրա բոլոր ստեղծագործությունները: Նրանք պետք է կարդալ դպրոցական ծրագրերից անկախ, երբ արդեն կատարելապես ձևավորվել են միտքն ու զգացողությունները: Կարդալ և զգուշորեն վերլուծել սեփական ընկալումները: Ինչո՞ւ զգուշորեն: Որովհետև մենք չենք ճանաչում այն հասարակությունը, ուր ապրում էր 19-րդ դարի մարդը: Նրան պետք է ճանաչենք գրողի գործերն ընթերցելով, սակայն 21-րդ դարի, ևս հարյուրամյա մի ուղի անցած, մարդու ներառումներով: Սակայն վստահաբար կարելի է ասել, որ գրեթե ոչինչ չի փոխվել հարյուրամյա ուղի անցած Հայոց բնավորությունից: Խոսքը **ճշմարիտ հայրենասերի** մասին է, որը շատ հաճախ ստիպված է լինում պայքարել ոչ միայն օտարի, այլ նաև յուրայինի խարդավող պահվածքի դեմ: Խոսքը, անշուշտ, անհատների՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին չէ, այլ համընդհանուր մի երևույթի, որ ազգային սահմաններից դուրս՝ համամարդկային է: Եվ այստեղ է, որ անցյալի փորձը կարող է օգնել ժամանակակիցներին:

Անցյալի փորձը, որ կուտակված է մեր Ոգեղենի անպարտելի ասպետների գործերում: Նրանցից մեկն, ահա, **Բաֆֆին** է իր սքանչելի գործերով: Կարդանք նորից այդ գործերը՝ գիտության ու տեխնիկայի սլացքների մեջ ապրող 21-րդ դարի բնակիչներս:

Կարդանք, որովհետև **խրատը**, որ գալիս է ապրված անցյալից, շատ կարևոր է դեռ չապրված ժամանակի համար:

Մենք կարող ենք այստեղ հրաշալի հատվածներ բերել գրողի գործերից, բայց դրա կարիքը չկա... չէ որ որոշել ենք նորից ընթերցել նրա ստեղծագործությունները: Բայց որպես ամփոփում մեր այս ոչ կատարյալ խոսքի՝ կարդանք Բաֆֆի ստեղծագործողի իր իսկ սեփական գործունեության կարճառոտ հաշվետվությունը:

«...դեռ կհայտնվեն անաչառ մարդիկ, որ ցույց կտան, թե ով ինչ է արել: Բանի դեռ գործին հմուտ և արդարադատ անձինք հանձն չեն առնում քննադատել իրենց գործիչների արդյունքները, քանի դեռ ասպարեզը մնացել է

վատերին և շառլատաններին, այդ դեպքում գործիչը ստիպված է ոչ թե ինքնագովության համար, այլ գեթ ինքնապաշտպանության համար ցույց տալ, թե ինչ է արել ինքը: Մեր հասարակությունը սաստիկ մոռացկոտ է, պետք է միշտ հիշեցնել նրան:

Մեր գրական ասպարեզում գործել ենք՝ թե իբրև հրապարակախոս և թե իբրև վիպագիր: Առաջինի մասին չենք խոսում, բավական է միայն բաց անել «Հյուսիսափայլի», «Մշակի», «Փորձի» համարները՝ համոզվելու համար, թե ինչ ենք գրել: Մենք մի փոքր հաշիվ կներկայացնենք միայն մեր վիպական վաստակների մասին:

Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել մի մոռյալ դասակարգի վրա, որ խավարի մեջ կեղեքում էր յուր զոհերին և անհագ վամպիրի նման ծծում նրանց արյունը: Դա էր հարստահարիչ վաճառականների և վաշխառուների հասարակությունը, որ ոսկու փայլով սնգուրել է յուր դեմքը և մեծ հարգանք էր վայելում: Մենք պատռեցինք նրա ոսկեղեն դիմակը, մենք ցույց տվինք նրա այլանդակությունը, երբ գրեցինք «Ոսկե աքաղաղը», «Ուխտյալ մի-անձնուհին» և «Ամմեղ վաճառականը»:

Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել տաճկահայերի կյանքի վրա: Մենք ցույց տվինք նրանց թշվառ դրությունը, մենք երևան հանեցինք նրանց կյանքի ամենատխուր պատկերները, երբ գրեցինք «Կայծերը», «Խենթը», «Ջալալեդդինը» և «Ղարիբ մշեցին»:

Մեզանից առաջ ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել Պարսկաստանի հայերի դրության վրա: Մենք նկատեցինք «Գեղեցիկ վարդիկը», «Սովը», «Կուկյանքի պատկերները, երբ գրեցինք»՝ «Գեղեցիկ վարդիկը», «Սի օրավար հողը», և այլն: «Սագրությունը», «Անբախտ Հովսիսիմեն», «Մի օրավար հողը», և այլն:

Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել հասարակական կազմակերպության մի բոլորովին նեխած, ապականված մասի վրա, որ գործում էր մթին խորշերում: Մենք երևան հանեցինք այդ անծանոթ հասարակությունը, երբ գրեցինք «Խաչագողի հիշատակարանը»:

Մեզա-նից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել անցյալի վրա: Մենք եղանք առաջինը, որ մտանք պատմության խորքերը և մոռացության փիհից ի լույս ածեցինք Հայոց հին ժամանակների հերոսներին, երբ գրեցինք «Դավիթ Բեկը», «Պարույր Հայկազը», «Սամվելը» և թարգմանեցինք «Ղարաբաղի աստղագետը»:

Մեզանից առաջ Հայոց պատմությունը սկսվում էր Հայկից և վերջանում էր Լևոն 2-ով: Մենք եղանք առաջինը, որ անհայտության միջից գտանք մի կոռած հայկական իշխանություն, երբ գրեցինք «Խամսայի մելիքությունները»:

Պարսկահայեր

Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան չէր մտածել օտար ազգերի կյանքը Հայոց վեպի նյութ դարձնել: Մենք տվեցինք առաջին օրինակը, երբ գրեցինք «Հարենը», «Բիբի-Շարաբանին», «Խազ-փուշերը» և այլն:

Երախտավորի վերջին նկարը

Մենք չենք խոսում մեր զանազան ուղեգրությունների և ժողովրդական նկարագրերի մասին, ինչպես են «Հայ կինը», «Հայ երիտասարդությունը» և այլն: Բայց հանգիստ խղճով մեզ թույլ ենք տալիս ասել, որ երկար տարիների տոկուն աշխատությամբ կարողացել ենք հայ հասարակության ընթերցանության սեղանի վրա դնել հիսուսի չափ վեպեր, վեպիկներ և զանազան պատկերներ:

Մենք չենք ունեցել մեր նախորդը, այլ մեր ետևից տարել ենք նոր գրողներին: Մենք առաջինն ենք եղել՝ որ վստահություն ենք ունեցել Հայոց դեռ անմշակ, աղքատ գրական լեզուն վեպի լեզու դարձնելու և մեր աշխատությունների մեջ պահպանել ենք մեզ հատուկ ինքնուրույնությունը:

Իբրև նոր ուղղության կարապետ, շատ բնական է, որ մենք պետք է թշնամիներ և նախանձողներ վաստակեինք: Եվ վաստակեցինք...

Շատ գործել և սակավ խոսել. միշտ այս է եղել մեր կյանքի կանոնը... Թող ներվի մեզ, որ այս անգամ մեղանչեցինք մի սովորական համեստության դեմ»:

Այսպես: Հրաժեշտ տանք նաև խնկելի այս նվիրյալին մի ջերմ ողորմիով... Եվ գնանք թերթելու մյուսների կյանքի գիրքը:

ՊԱՏԿԱՆՅԱՆՆԵՐ

Սերովբե Պատկանյան

18-19-րդ դարերի հայ միջավայրում բացառիկ էր Պատկանյանների գերդաստանը: Սերովբե սերունդ լավագույն մտավորականներ էին նրանք, ամեն մեկը իր ասպարեզում փայլուն մասնագետներ, որոնք լուսավոր հետք թողեցին մշակույթի մեր անդաստանում:

Տեր-Պետրոս Պատկանյանի որդիներ Սերովբեն և Միքայելը ծնվել էին Կոստանդնուպոլսում:

Սերովբե Պատկանյանը 12 տարեկան էր, երբ ավարտեց Կոստանդնուպոլսի Մասխալաճի Հարությունի երաժշտական դպրոցը և 1783-ին գնաց Սբ. Ղազար՝ Մխիթարյանների մոտ ուսանելու, իսկ հինգ տարի անց Տրիեսն՝ Սբ. Մարտինոսի դպրոցի ֆլեյտայի և ջութակի բաժնում կատարելագործելու իր երաժշտական կրթությունը: 23 տարեկան էր, երբ վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և Բերայում բացեց երաժշտական թեքումով դպրոց, որտեղ պարտադիր,

երաժշտությունից և նրան վերաբերող առարկաներից բացի, դասավանդվում էր Հայոց լեզու և պատմություն:

Սերովբեն հայտնի մանկավարժ էր, բանաստեղծ և մի քանի լեզուների գիտակ:

Տեր-Պետրոսի Սերովբե որդին չգործած հանցանքի համար ամբաստանվելով՝ ստիպված մեկ տարի հետո հեռացավ Կոստանդնուպոլսից, գնաց Թիֆլիս և այնտեղ 1793 թվականին բացեց Հայկական առաջին դպրոցը, որտեղ սովորում էին նաև վրացի երեխաներ: Դպրոցը գործեց մինչև 1805 թվականը: Ապա անցնելով Նոր Նախիջևան՝ Սերովբե Պատկանյանը այստեղ ևս բացեց մի դպրոց: Իսկ հետո հրավիրվում է պաշտոնավարելու Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցում: Բացի մանկավարժությունից՝ Սերովբե Պատկանյանը գրել է պատմական ուսումնասիրություններ, բանաստեղծություններ, որոնք նաև երգվել են: Մասնագետների կարծիքով, նրա այս գործերը «Մի նոր աստիճանի բարձրացրին 18-րդ դարում ծնունդ առած ազգային քաղաքական բանաստեղծությունը»:

Տեր-Պետրոս Պատկանյանի մյուս որդին՝ Միքայելը կոչվում էր նաև Ռոստեն: Նա էլ եղբոր նման նախ սովորեց Կոստանդնուպոլսում, Տրիեստում, Սբ. Ղազարում: Հետո ավարտելով Պիզայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը, որպես բժիշկ աշխատեց Իտալիայի մի շարք քաղաքներում, ապա տեղափոխվեց Եգիպտոս: 15 տարի որպես բժիշկ աշխատեց այնտեղ և 1833 թվականին վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս:

Բժշկության հետ զուգահեռ նա զբաղվում է գիտության: Նրա ուսումնասիրությունների արդյունքն է երկ-թյամբ: Նրա ուսումնասիրությունների արդյունքն է երկ-թյամբ «Բժշկականություն» աշխատությունը, հատորանոց «Բժշկականություն» վեներտիկում: Գրքի որը լույս ընծայվեց 1822 թվականին վեներտիկում: Գրքի առաջին հատորում նույն ժամանակի բժշկությանը հայտնի բոլոր հիվանդությունների նկարագրություններն են, պատճառները, բուժումը, տեղերի դասակարգու-նքը, ներքին օրգանների ախտաբանական բորբոքումները: Մանրամասնորեն նկարագրված են նյարդային, դարի չարիք վեներական, իտալերեն, ֆրանսե-ղությունները: Երկրորդ հատորը 2500 անուն լատիներեն, իտալերեն, ֆրանսե-րեն, անգլերեն, հունարեն, արաբերեն, թուրքերեն և հայերեն բժշկական տերմինների բացատրական բառարան է: Օտար տերմինները հայա-տառ են:

Մյուս աշխատությունը՝ «Կրթություն բժշկական արվեստի» վեց հատորա-նոց հետազոտություններն են, որտեղ լուսաբանված են ընդհանուր ախտաբա-նական բնույթի հարցեր, ներկայացված է բժշկության դերն ու նշանակությունը, խորհուրդներ գործնական բժշկությանը զբաղվողներին... Այս վեց հատոր աշխա-տության մեջ բժիշկ գիտնականը օգտագործել է ժամանակի առաջավոր բժշկու-թյան և իր հարուստ փորձը: Եվ եթե 18-19-րդ դարերի մշակութային

Միքայել Պատկանյան

Պատկանյաճների գերդաստանից էր Քերովբե Պատկանյաճը, որը մոր կողմից Հարություն Ալամդարյանի թոճն էր և, լինելով արևելագետ, աղբյուրագետ, բանասեր, պատմաբան գիտնական, մեծագույն վաստակ ունի հայագիտության գրեթե բոլոր ասպարեզներում:

Հովհաննես Պատկանյանը նկարիչ էր և բավական հայտնի:

Գերդաստանը մեծ էր և բոլոր ժառանգները մտավորական գործիչներ էին, սակայն ինչ գործով էլ որ զբաղվեին՝ ուսուցիչներ էին իրենց մասնագիտության գծով:

Գաբրիել Պատկանյան

Գաբրիել Պատկանյանը Տեր-Պետրոսի թոռն էր, Սերովբեի որդին։ Նա ծնվել էր Թիֆլիսում և սովորել էր հոր հիմնադրած Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցում, ապա՝ ռուսական հոգևոր սեմինարիայում։ Կատարյալ տիրապետել է ռուսերենին, անգլերենին, գերմաներենին։ Ուսումն ավարտելուց հետո նշանակվել է Աստրախանի հոգևոր կազմակերպության ատենադպիր և հոգևոր դպրոցի ուսուցիչ, ձեռնադրվել քահանա։ Ապա տեղափոխվել է Նոր Նախիջևան, քաղաքային վարժարանում դասավանդել հայերեն, ռուսերեն, պատմություն, աշխարհագրություն, զբաղվել թարգմանությամբ և հայագիտական ուսումնասիրություններով։

Գաբրիել Պատկանյանը չափազանց զգայուն մանկավարժ էր։ Նա ճանաչում էր իր յուրաքանչյուր աշակերտի հոգեկան կերտվածքը, նրանց մտային և զգացումնային կարողությունները, նրանց աշխուժության չափը, նրանց սրամտությունը, ուշիմությունը և օգնում յուրաքանչյուրին կատարելագործելու իր նախասիրությունները։ Ահա, այդպես խնամքով էլ նա վարվեց իր տաղանդաշատ աշակերտ **Սիքայել Նալբանդյան** պատանու հետ և ամենայն ջերմեռանդությամբ ու սիրով պատրաստեց նրա հոգևոր ու մտավոր ունակությունները։

Գաբրիել Պատկանյանը իր խիստ զբաղվածությամբ հանդերձ՝ աշխատել է օգտակար լինել իր հայրենակիցներին կենցաղային խնդիրներում և ընդհանրապես աչքի է ընկել իր ծավալած հասարակական գործունեությամբ: Ընչազուրկ գյուղացիներին օգնել է եկեղեցական գումարներով զնված հագախատիկով:

Քերովբե Պատկանյան

Ներսես Աշտարակեցու հրավերով նա տեղափոխվեց Երևանի մարզադպրոցի մեջ, որտեղ իր անհատական և համակցված աշխատանքի շնորհիվ հաջողությամբ օգնեց իր խմբի խաղացողներին հասնել միջազգային մակարդակի։

Գաբրիել Պատկանյանը հնարավորություն ունեցավ խփելու իր անունը իրականում «Արարատ» շաբաթաթերթը:

Ընդամենը հինգ տարի տևեց նրա ազգանվան գոլթուումը՝ որովհետև Լուսինեի անունը հաճախ էր փոխանցվում հայրենի տարածքներում։ Ինչո՞ւ. ինչ-որ մի մեծահարուստի դեմ կազմակերպված մահապիտակի մասնակցությամբ։

Յոթ տարի նվիրյալ մտավորականը տառնակաց լուսավորչ բանակում էր։ Եվ չբավարարվելով սրանով՝ թեթևամիտ անբաստանությունը ավելի քան անբարո էր։ Եվ չբավարարվելով սրանով՝ թեթևամիտ անբաստանությունը ավելի քան անբարո էր։ Եվ չբավարարվելով սրանով՝ թեթևամիտ անբաստանությունը ավելի քան անբարո էր։

ուսուցչությամբ և գրական գործունեությամբ.
Գաբրիել Պատկանյանի ընծայումները Հայոց դպրոցին և հայագիտության-
 նը չափազանց կարևոր էին իր ժամանակի խառնիխուռն ընթացքի մեջ: Երբեք,
 ամենածանր պահերին, բանտում թե այլուր, երբ հնարավոր է եղել զբաղվել ու-
 սուցչությամբ կամ երբ բռնի զրկվել է իր կյանքի գերագույն նպատակից՝ ման-
 կանց ծառայելու իր գործից, միևնույն է, աշխատել է, ստեղծագործել: Նա կազմել
 է դասագրքեր, բառարաններ, օրացույցներ, հրապարակախոսական հոդվածներ,
 որոնցով պաշտպանել է աշխարհաբար լեզուն և հիմնավորել այն գաղափարը, թե
 աշխարհի ամենատարբեր կողմերում ցրված հայության կազմակերպման գոր-
 ծում ինչ առանձնահատուկ դեր կարող է ունենալ աշխարհաբարը: Նրա հարուստ
 գրական ժառանգությունը, նրա **«Գողթան երգերը»** բանաստեղծությունները,
 Հարքը երգվում էր ամենուրեք: Նրա հայրենասիրական բանաստեղծությունները,
 բնագմաթիվ դյուցազներգությունները, ապա և վեպերը մի գերագույն նպատակ
 ունեին. անցյալի հերոսական կերպարներով ոգեշնչել երիտասարդ սերունդին,
 արթնացնել նրա ազգային ինքնագիտակցությունը և մղել նրան կատարելու փա-
 ռավոր գործեր հանուն հայրենիքի:

Նա մոր, 19-րդ դարի գրականության նշանավոր պատկերավորողներից մեկի՝ Բեռտե Բրանդի հետ ծանոթացել է 1840-1841 թվականներին, երբ նա 17-ամյա էր։

Սակայն, անկախ այս ամենից, **Գաբրիել Պապի** զեպտապոնտիկոսը, ինչպես նաև իր անհատական և ընտանիքային կյանքը, անհունորեն տառապեց... Ողորմի՛ր նվիրյալին։

Այսպե՛ս.
Հայոց մեջ, և այն էլ ոչ բուն Հայաստանի հայ միջավայրում, գաղափարական-հոգի վրա բարգավաճում էր մատնությամբ և սուտ ամբաստանությամբ միմյան-ցից վրեժ լուծելու տգեղ սովորույթը: Ո՞ր էր հասցնելու հային այս սովորույթը...

Հայը պիտի կարողանա՝ վերջ տալ դրան, թե՛ դեռ, հետզհետե ավելի թափ առնելով, պիտի ինքնաբեկտման, ինքնակեղեքման ուժգնությամբ հասնի 20-րդ դար: Կապրենք՝ կտեսնենք:

ՌԱՖԱՅԵԼ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆ

Ռաֆայել Պատկանյան

Գաբրիել Պատկանյանի որդի **Ռաֆայելը** Հայոց հավաքական հիշողության մեջ իր արժանապատիվ տեղն ունի մյուս արժանավորների փաղանգում:

Մինչև այսօր երգվում են նրա բանաստեղծությունները, որոնք ժամանակի յուրաքանչյուր հատվածում հնչեցին որպես խիստ արդիական, խիստ կարևոր իրենց ասելիքով և պահանջով:

Հիշենք «**Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը**» քնարերգական վիպասանության «**Վարդանի երգը**» հատվածից մի քանի տող միայն:

*«Հիմի է՛լ լռենք, եղբայրք, հիմի էլ,
երբ մեր թշնամին իր սուրն է դրել,
իր օրհասական սուրը մեր կրծքին,
Ականջ չի դնում մեր լաց ու կոծին.
Ասացեք, եղբայր հայեր, ի՞նչ անենք, -*

Հիմի է՛լ լռենք:

*...Հիմի է՛լ լռենք, երբ մեր թշնամին,
Դավով, հրապուրանքով տիրեց մեր երկրին,
Ջնջեց աշխարհից Հայկա անունը,
Հիմքից կործանեց Թորգոմա տունը,
Խրլեց մեզանից թագ և՛ խոսք և՛ զենք, -*

Հիմի է՛լ լռենք:

*...Հիմի է՛լ լռենք, երբ մեր թշնամին
Լիրբ գոռոզությամբ լըցրած իր հոգին,
Արդարության ծայնն հանած իր սրտից
Արտաքսում է մեզ մեր բընիկ երկրից,
Պանդուխտ, հալածյալ, եղբայրք, ո՛ւր դիմենք, -*

Հիմի է՛լ լռենք:

*...Հիմի է՛լ լռենք, մարդիկ ի՞նչ կասեն,
երբ մեր տեղ քարինք, ապառաժք խոսեն.
Չե՞ն ասիլ, որ Հայք արժանի էին
Այդ ըստրկական անարգ վիճակին.
Մեր սուրբ քաջ նախնյաց գործերը գիտենք, -*

Մինչև ե՛րբ լռենք:

Թող լըռե մունջը, անդամալույծը.

*Կամ՝ որոց քաղցր է թըշնամու լուծը.
Քայց մենք, որ ունինք հոգի ու սիրտ քաջ,
եկ անվախ ելնենք թշնամու առաջ,
Գոնե մեր փառքը մահով ետ խըլենք, -
ու այնպես լըռենք»:*

Դարեր շարունակ այս լռելու և չլռելու հարցը հետապնդել է հային, երկտվության առաջ կանգնեցնելով նրան մինչև այն պահը, երբ այլևս դանակը ոսկորին հասած՝ ժողովուրդը ելել է փշրելու իր շղթաները արժանապատվորեն ապրելու կամ արժանապատվորեն մեռնելու համար:

Երբ մենք քայլում էինք հնագույն պատմության քառուղիներով մինչև այս 19-րդ դարը, երբ մոլորվում էինք ժամանակի գաղտնապահված բավիղներում՝ չգտնելով «**իմանալ-չիմանալու**» զարտուղիներից դուրս գալու ճանապարհը, որքան անգամ ականատես եղանք այս երգի տողերում նկարագրված հոգեկան ապրումներին, որի վերջաբանը միանգամայն հարազատ է ազատության հանդեպ Հայոց զգացումներին:

Վերջին 600 տարիների ընթացքում թերևս 19-րդ դարն ավելի էր հայությանը ներշնչում «**մեկ ամբողջական ազգ կազմելու**» և ինքնուրույն իր ազատությունը և ապագան կերտելու գաղափարը իրականացնելու երազանքը:

Այս գաղափարի ջատագովներից էր նաև Գաբրիելի որդի **Ռաֆայել Պատկանյանը**, որն իր ոչ միայն կրթությունը, այլև ազգային ոգուն ծառայելու դաստիարակությունը նախ ստացավ իր հոր՝ Գաբրիել Պատկանյանի դպրոցում, ապա Լազարյան ճեմարանում:

...Լազարյան ճեմարանն ավարտելուց հետո Պատկանյանը հրավիրվում է Թիֆլիս, Ներսիսյան դպրոց՝ դասավանդելու ռուսերեն լեզու: Ներսիսյան դպրոցում այդ ժամանակ տեսուչ էր նշանակված Գաբրիել Պատկանյանը, որը միաժամանակ հրատարակում էր «**Արարատ**» շաբաթաթերթը: Ռաֆայելը սկսեց մասնակցել նաև թերթի աշխատանքներին:

Սակայն դեռ անբավարար համարելով ստացած կրթությունը՝ գնում է Դորպատ, որտեղ մի տարի սովորելուց հետո, ընդունվում է Մոսկվայի համալսարանի պատ, որտեղ մի տարի սովորելուց հետո, ընդունվում է Մոսկվայի համալսարանի փոշկական ֆակուլտետը: Երեք տարի էլ այստեղ սովորելուց հետո տեղափոխվում է Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետի հայ-վրաց-թաթավորական բաժին:

1860 թվականն էր: Ռաֆայել Պատկանյանը համալսարանն ավարտեց Արևելյան լեզուների գիտական թեկնածուի աստիճանով և միանգամայն պատրաստ

էր զգալով հայապաստ գործունեության համար՝ զբաղվեց գրականությամբ:

Դեռ Մոսկվայի համալսարանում իր երկու ընկերների հետ կազմակերպել էր Գամառ-Քաթիպա գրական ընկերությունը: Այս անունը կազմված է երեք ընկերների անուն-ազգանուններից: Ընկերության տարանջատումից հետո Ռաֆայել Պատկանյանը **Գամառ-Քաթիպան** դարձնում է իր գրական ծածկանունը:

Պետերբուրգում նա այս ծածկանունով հրատարակում է «**Գամառ-Քաթիպայի արձակ ու չափաբանական աշխատությունները**» գործի հինգ տետրը,

Նրա գրականությունը ներկայացնելու համար չմեք միայն ինչպես
նագիտական սահմանումները, ինչպես օրինակ՝ ռոմանտիզմ, ռեալիզմ և չենք
փորձելու բանասիրական վերլուծումներ անել։ Փորձելու ենք հասկանալ գրողին
իր ոգու թելադրանքների ընդգրկումներից ելնելով, որովհետև նա մեկն էր նրան-
ցից, որի սիրտը անհունորեն ցավեց իր ժողովրդի խաթարված բնավորության
նկատմամբ արմատացած վատը, տգեղը, նույնիսկ նողկալին արևերես հանելիս։ Հի-

նայեց, որտեղ պետք էր՝ ծաղրի ու պարսավանքի ենթարկեց, որտեղ պետք էր՝ հուզումնալից պատմություններով խղճահարության և ավստսանքի դառը զգացումով նրան օգնելու կամ գոնե սփոփելու ուղիներ որոնեց...

Նրա խորին հայրենասիրությունը, որը նրա շատ բանաստեղծությունների ոգին է, երբեմն նահանջում էր՝ ծաղրելու համար սխալ և վնասակար այն կրթությունն ու դաստիարակությունը, որ ստանում էր մայրաքաղաքային երիտասարդությունը. տղա կամ աղջիկ: Նա հենց այդ սխալի մեջ էր տեսնում ազգային բնավորության աղավաղումը և այն մեծ վտանգը, որ թաքնված էր այդ աղավաղումի ներսում: «Ազգիս դարավոր վերքը լվանալ, լիրբ մեծատունին անվախ ապտակել, գոհարով ծածկած կեղտը բանալ, կեղծավորների դիմակը պոկել», որ հնարավոր լինի նրան բուժել:

Նրա ստեղծագործությունների մեջ կարևորվում է «Ո՛վ է հայը» հարցը: Արդյոք այս հարցին կարելի է պատասխանել... Համենայն դեպս, նրա համար հայը նա չէ ուն ազգանունը ավարտվում է «յան» -ով և ոչ էլ նա, որ հայ լուսավորչական դավանանքի հավատավորն է և տեղը տեղին պահում է եկեղեցական ծեսերը և օգտագործում հայկական կերակուրներ...

Բանաստեղծի համար հայը նա է, ով, նախ, հարգում է իր «հայությունը», սիրում է իր ազգը ոչ խոսքերով, այլ որպես իր անձը և նրա օգտին կարող է գոհել իր ունեցվածքը, չխնայելով անգամ կյանքը, չպահանջելով, որ իրենից գոհ լինեն կամ փառաբանեն իր կատարած գործերի համար: Իսկական հայը նաև նա է, ով գիտի ովքեր են իր նախահայրերը, ինչպիսին է իր պատմությունը և ինչն է պատճառը, որ նա իր սիրասուն հայրենիքից բնավեր է դարձել:

«...Դու պատրա՞ստ ես թողնել կայքըդ, ծնողք,

եղբայրքդ սիրական,

Սիրելվույդ տեղ կըրծքիդ սեղմել միշտ

մահառիթ հրացան.

Դու պատրա՞ստ ես անվախ երթալ թշնամի
սուրի դեմ,

Սարսափելի մահըդ տեսնել դու կարո՞ղ ես
ծաղրաբար»:

Ահա, սրանք են այն պայմանները, որոնք թույլ կտան բանաստեղծին մարդուն հայ կոչել:

Իսկ եթե ոչ՝ նրա ծաղրը մահացու է: Այդ ծաղրը խնայել չգիտի, որովհետև այն դուրս է հորդում ցավից շիկացած հոգուց, ավստսանքի ու դառը հիասթափության ահռելի զգայնությունից:

Կարդանք նրա «Քալական մեռելներ» պատմվածքի «Կյանք ու թաղում» գլխից մի հատված՝ առանց մեկնաբանության:

«...Մի մարդ է աշխարհ եկել. բայց ո՞վ է նա՝ չենք ուզում գիտենալ:

...Մեռել են տանում թաղելու, Աստված ողորմի հոգուն: Բայց ո՞վ է այդ մեռնողը՝ դարձյալ չենք ուզում գիտենալ:

Ինչո՞ւ չենք ուզում գիտենալ, ինչո՞ւ մեկի աշխարհ գալով չենք

ուրախանում, մյուսի էլ աշխարհից հեռանալուն չենք տխրում, ամոթ չէ՞ մեզ: Ինչո՞ւ չենք ուզում գիտենալ, որ մի նոր քաղաքացի աշխարհ է եկել, մեկ ուրիշն էլ աշխարհից ելել է:

Այս ի՞նչ անհոգի, անխղճմտանք, անտոհմ, անհավատ մարդիկ ենք մենք: Այնպես չէ՞: Չէ, այդպես չէ, որովհետև ինչ շահ ենք տեսել, տեսնում ենք կամ պիտի տեսնենք այս 7000 հոգուց, որ մեր աչքի առջև կան, որը հարուստ, որը իբր թե աշխատավոր, որը լավ մագուրկա պարող, որը տարին տասներկու ամիս բամբասարանի անկյունը կանգնող, որը ջահել որբևայրի, որը մեծ օժիտով աղջիկ, որը լրագրի միայն նկարները տեսնելու համար կլուբ եկող, որը չհասկացած բաների վրա միշտ դատողություն ու զրույց անող, ես ինչ իմանամ, մարդ-անասունների մի ամբողջ նախիր: Դրա համար էլ ասում եմ՝ սրանցից ինչ շահ տեսանք, որ այդ նոր աշխարհ եկածից տեսնենք. կամ ինչ շահ ենք տեսել այդ դիակից, որին տանողները բոլորն էլ քայլող դիակներ են:

...Այդ փոքր երեխան (որին հիմա եկեղեցուց տուն են տանում) մեկ տարի թող մոր ծիծը ուտի, դրանից հետո էլ մեկ-երկու տարի թող սողա ու քաշ դա տան կեղտոտ գետնի վրա և բակի ու փողոցի ցեխերի մեջ: Դրանից հետո էլ մինչև ութ տարեկան հասակը, պատառոտուն շորերով, գլուխը բաց, ոտաբոբիկ թող վազվզե՝ վեզ խաղալով... Եթե ծամփի վրա կով կամ շուն, կամ հավեր հանդիպեն այդ տղան իր սուրբ պարտականությունը չի՞ համարձակվում քար վերցնել ու նրանց մի լավ քարկոծել...

...Հետո այս տղային տանում են վարժատուն անպայման պատառոտուն շորերով, որ աղքատ երևալով ծնողները «վարժապետին վարձ չտան»: Երբ մի կերպ կմկմալով սովորի կարդալ՝ նրան կտանեն որևէ վաճառականի խանութ և կտան աշակերտ:

Խանութում տղան վաճառականից նախ և առաջ սուտ խոսել ու հաճախորդին խաբել կսովորի. ապա այդ նույն շնորհքը կթափե իր տիրոջ՝ վաճառականի վրա: Թե որ անշնորհք է՝ հո կբռնվի, նախատինք ու ծեծ կերած խանութից կվռնդվի. կգա կամ սայլապան կլինի, կամ բեռնակիր: Եթե աչքաբաց է, և հնարքները լավ կսովորի՝ մարդ կդառնա, այսինքն, ուզում եմ ասել՝ կդառնա կամ Սարգիս-աղա, կամ Փոմովի Ստեփան, կամ Միքիթ Յագո-ռիչ, կամ Յակոռ Սերգեիչ, կամ Ֆադեյ Կարպիչ, կամ մեկ ուրիշ այս տեսակ աղա, որոնց դեմքը անշուշտ մի օր ցույց կտան:

Այստեղ էլ սուտ բան կա՞:

Հետո՞, ասացեք՝ այդ նոր աշխարհ եկած երեխայի համար ինչո՞ւ պիտի ուրախանանք, կամ՝ դագաղով դեպի գերեզմանատուն տարած մեկի վրա ինչո՞ւ պիտի տրտմենք:

Բոլորը մեկ չէ՞, ինչ է, մեկը մեռել է, մյուսը՝ մեռելցու, մենք բոլոր 7000 հոգիս էլ քայլող դիակներ ենք: Այս էլ սուտ չէ՞ հո:

Չէ, սիրելիներս, այսպիսի մարդկանց ձեռքով էյֆելյան աշտարակ չի շինվի»:

Ռաֆայել Պատկանյանը իր խոստումը, որ այդ աղաների դեմքը մի օր ցույց

կտա՝ կատարեց, պատկերելով մարդկային այդ տականքի, այդ «խելքից աղքատ» անամոթ սրիկաների կերպարները, որոնց հանդիպելիս կարելի է հիասթափվել ողջ մարդկությունից: Սրանք նրանք են, որ փոխում են աշխարհի կերպը՝ նրա գլխին այնպիսի խաղ խաղալով, որ շարունակական փորձանքը անպակաս է դառնում: Նրանք շատ են: 19-րդ դարում նրանք դարձան այնքան ահարկու, որ նրանցից ազատվելը, նրանց դեմ կյանքի ու մահու պայքար մղելը դարձել է նույնքան կարևոր, որքան գերության շղթաների մեջ ազգը պահող օտար թշնամու դեմ օրհասական կռիվը: Վկա՝ Պռոշյանի, Նալբանդյանի, Բաֆֆու, Պարոնյանի և ահա, նաև Պատկանյանի հերոսներից ոմանք, որոնք աշխարհը ապրելու համար դարձնում էին դժոխքի պատկերի հանգույն: Եվ, եթե չլինեին 19-րդ դարի վաստակաշատ մեր գրողները, դժվար, թե կարողանայինք ճանաչել վատերին և ըստ արժանվույն գնահատել նրանց կողքին ապրող լուսավոր անձանց... Չէ որ նրանք էլ կային՝ և ինչպիսիներ... որոնք շատ հաճախ դառնում էին զոհ փարսուխների: Ո՞վ էր այս Փարսուխը: Կարդանք «Փարսուխի Ավագ» պատմվածքից մի հատված և ճանաչենք սրան ևս:

«Բամբասարանից քիչ վեր. ըշտե, այնտեղ առավոտյանից մինչև երեկոյան զանգերը՝ կանգնում էի և անցնող-դարձողների վրա կատաղած շան պես հաչում:

...Հաչելը անօգուտ և ստոր արհեստ չէ: Հաչելով չէ՞ որ այսքան մարդիկ, որը ձայնավոր եղավ, որը անդամ, որը հոգաբարձու, որը երեսփոխան, որը պատվի հասավ, որը շատ ստակի տեր եղավ, որն էլ արդյունավոր պաշտոն ձեռք բերեց. բոլորը հաչելուց էր: Բայց հաչելու մեջ էլ շնորհք կա: Հաչելուց չէ՞ որ մեր սափրիչ Օվանեսը թե իրեն մեջքը տաքացրեց, թե իրեն օգտակար բարեկամներինը. կարծում ես թե իր արհեստի շնորհքն է՞. շատ ես սխալվում: Մի հաչիր, տանդ փակված մստի և տես դրանից ի՞նչ կգոյանա: Կկորձես բոլորովին: Լսե՞լ ես մի առած կա, որ ասում է. «Իրեն տեղ ծանր կեցած քարին տակեն ջուր չի վազիլ». այդպես էլ մեր բանն է. եթե չհաչես քեզ ոչ ոք մարդու կարգը չի դնի: Դու ինչ ես ասում, հաչելու մեջ շատ բան կա: Մեկ չորս քովդ նայիր. այս մեր խոշոր-խոշոր տղաները, բոլորն էլ իրենց փառքին և պատվին հասել են կամ հաչելով և կամ իրենց մոտիկ մարդոցը հաչեցնելուց: Այսօր-վաղը, գիտես արդեն, քաղաքիս մեջ ձայնավորներ, անդամներ, քաղաքագլուխ և քարտուղար պիտի ընտրվի. դու մեկ նայիր, թե որքան հաչողներ հա՞ռըլ-հա՞ռըլ հրապարակ պիտի ելնեն: Դու լավ հաչելը կատա՞կ ես համարում:

...Ես ի՞նչ օգուտ ունիմ: Իմ օգուտն էլ եթե ավելի չէ. ուրիշներից պակաս էլ չէ: Ախր դու մի լավ միտք արա. ես ինչ չգտնվելիք մարդ եմ, ո՞ր աղայի որդին եմ, ո՞ր համալսարանն եմ ավարտել, ծոցս մի՞թե լիքն է փողով. թե՞ գեղեցկությունն ու երիտասարդությունը երեսիցս կաթում են... Բայց այսօրվա օրս, ինձ նայիր, բամբասարանի ամենաառաջին անդամն եմ, քաղաքային վար՝

չության մեջ՝ ձայնավոր և դպրոցի հոգաբարձու: Էլ ի՞նչ կուզեիր: Այս բոլորը գիտե՞ս ինչու ձեռքս ընկավ. նրա համար, որ առավոտյանից մինչև երեկո, անկյունը կանգնած, չորս կողմս էլ մի կարգ ախմախներ ժողոված, աջ ու ձախ հաչում եմ: Հապա, որդիս, դու ի՞նչ գիտեիր: Վարպետությանը հաչելու մեջ շատ բան կա... Չես հաչիլ, չես ուտիլ: Ինձ նման մեծ փորով և գայլի

ախորժակով մարդուն կարելի՞ է քաղցած օրեր անցկացնել:

...Բայց հաչել էլ կա, հաչել էլ կա: Մի քանիսը այնպես են հաչում, որ ամբողջ քաղաքը իրենց թշնամի են դարձնում. այդ տեսակ հաչելը օգտակար չէ: Հաչելն էլ իր տեղը, հնարքներն ունի: Հաչելու ժամանակ պիտի ջանաս

ցույց տալ, որ իբր թե ժողովրդական օգտի համար՝ ես հաչում:

Այս մեկ: Մեկ էլ այնպես պիտի հաչես, որ ոչ հարուստների սիրտը ցավացնես, ոչ էլ դատարկ գրպանով մարդկանց կողմը անցած լինես...»:

Վացնես, ոչ էլ դատարկ գրպանով մարդկանց կողմը անցած լինես...»:

Հեղինակի եզրակացությունն ավելի քան պերճախոս է:

«Սիրելի նախիջևանցի, մի՞թե դու չես հասկացել, որ ինչ բանի ձեռնարկես՝ բոլորը թերատ և անշնորհք է լինում: Ինչո՞ւ ես զարմանում, որ քո քաղաքը տարեց տարի առաջ գնալու փոխարեն ետ է զարնում... Ասա մեկ ղաքը տարեց տարի առաջ գնալու փոխարեն ետ է զարնում... Փորտեսնեմ, տարին-տասներկու ամիս դու որի՞ խելքով ես կառավարվում. Փորտուխ Ավագ-սուխ Ավագների: Ովքե՞ր են քո քաղաքդ կառավարողները՝ Փորտուխ Ավագները, ովքե՞ր են ները, ովքե՞ր են բանկո շահագործողները՝ Փորտուխ Ավագները, ովքե՞ր են ղաքոցներիդ հոգաբարձուները՝ Փորտուխ Ավագները:

Ըո դպրոցներիդ հոգաբարձուները՝ Փորտուխ Ավագները՝ դարձել է 5-6 հա-

Հետո՞, ի՞նչ զարմանալու բան կա, որ ամբողջ քաղաքը դարձել է 5-6 հա-

ճար Փորտուխ Ավագներով լցված աղբանոց...»:

Ահա այսպես: Հասկանալի է, որ խոսքը միայն նորմալիզացիաների ու իրենց քաղաքի մասին չէ: Աշխարհի բոլոր ծակոծուկերում և բոլոր ժամանակներում, նույնիսկ այս տիեզերքը նվաճող 21-րդ դարում, կան սրանք: Եվ սրանք են աշխարհավեր ողբերգությունների պատճառն ու հոգին:

Պատկանյան գրողի մեծությունը մարդկային հասարակության «աղբանոցը» քննելը չէ միայն: Նա իր ազգի պատմական ճակատագրի հանդեպ խորին անհանգստությամբ ապրող մտավորական է, որի հանդեպ պատասխանատու է զգում իրեն:

«...Առջևդ կա երկու ծանապարհ. մեկն է՝ դեպի քո անձն, որի վերջը կուրուստ է հոգով և մարմնով, մյուսն է՝ դեպի ազգը, որի վերջը ամենիդ հայտնի է. ազգային փառք, պարծանք ամեն խելոք հայի, պարծանք մարդկության և Աստված վերեն պիտի ասե՝ «Դա է որդին իմ սիրելի, ընդ որ հաճեցավ»...»:

Ազգի փրկության համար գաղափարական առաջնությունը կլինեն... **«Եղիշեի, Աբովյանի** նրա լավագույն իղծերի նվիրյալ գինվորները կլինեն... **«Եղիշեի, Աբովյանի** ազգային փառք, պարծանք ամեն խելոք հայի, պարծանք մարդկության և Աստված վերեն պիտի ասե՝ «Դա է որդին իմ սիրելի, ընդ որ հաճեցավ»...»:

Իմ ցավերը բյուրավոր:

Առաջ սողաց մոլեգին»:

«Վիզերըս ծըկած՝ սրբտով խոնարհ ենք,
Տիրասեր հպատակ լինենք ու ծառա,
Նորա անունը աղոթքով հիշենք,
Խրդճուկ հայ ազգիս գուցե մեղքանա...»:

Ավարտենք:

**Ռաֆայել Պատկանյանի
վերջին նկարը**

Որտեղ բաբախում է հայի սիրտը, այնտեղ և հայտնի է Պատկանյանի անունը.

A black and white portrait of a man with a full beard and mustache, wearing a dark suit jacket, white shirt, and dark tie. He is looking slightly to the left of the camera. The image is framed by a thick black border.

Հովհաննէս Հովհաննիսյան

Եր բանաստեղծական.
Ծնվել էր Էջմիածնում 1864 թվականի ապրիլի 26-ին: Հայրը ժամանակի կրթված և գրասեր մարդկանցից մեկն էր, որն իր ոգով էլ դաստիարակեց ու գրաճանաչ մեկն էր, որն իր ոգով էլ դաստիարակեց ու գրաճանաչ դարձրեց որդուն: Այս տարրական գրագիտությունը ստանալուց հետո տղան սովորում է Էջմիածնի ժխական դպրոցում, ապա Երևանի դպրոցներից մեկում և 13 տարեկանում ուղևորվում Մոսկվա, ընդունվում Լազարյան

Ճեմարանի երրորդ դասարան:

Լազարյան ճեմարանի ուսուցիչներից էր **Սմբատ Շահազիզը**, որի բանաստեղծությունները արդեն հայտնի էին ու սիրված Հայոց միջավայրում, մանավանդ՝ աշակերտության շրջանում: Հիշենք, թե **Շահազիզը** և որպես բանաստեղծ, և որպես հրապարակախոս ու մանկավարժ ինչ նշանակալից դեր է կատարել հայ գրականության և հասարակական մտքի պատմության մեջ:

Շահազիզը ավարտելով Լազարյան ճեմարանը՝ եղել է ճեմարանի նախակրթարանի ուսուցիչ ու վերակացու: Ստացել է արևելյան լեզուների թեկնածուի գիտական աստիճան և ճեմարանում դասավանդել է Հայոց լեզու: 1860 թվականին Մոսկվայում հրատարակվել է նրա **«Ազատության ժամեր»** բանաստեղծությունների ժողովածուն, իսկ մի քանի տարի անց **«Լևոնի վիշտը»** ժողովածուն, որտեղ ձոներգում է Ջեյթունի հերոսամարտը, ծառանում բռնակալության դեմ: 1898-99 թվականներին Մոսկվայում ստեղծել ու զլխավորել է համիդյան կոտորածներից որբացած հայ երեխաների խնամքի ու կրթության գործը կազմակերպող մասնախումբ: Շիկացած հոգով մերկացրել է ցարիզմի հայահալած քաղաքականությունը: Մերկացրել է նաև թուրքերի դաժան բռնությունը և եվրոպական երկրների հայերի հանդեպ տարվող երկերեսանի պահվածքը: Եղել է աշխարհաբարի ջատագովը և անսահման սիրով փայփայել իր սաներին:

Հիշենք նրա **«Երազ»** բանաստեղծությունը, որը երգի վերածվելով մինչև հիմա ապրում է Հայոց շուրթերին...

*«Ես լսեցի մի անուշ ձայն,-
Իմ ծերացած մոր մոտեն,-
Փայլեց նշույլ ուրախության,
Բայց ափսո՛ս, որ երազ էր:
Կարկաչահոս աղբյուրն այնտեղ
Թավալում էր մարգարիտ,-
Նա հստակ էր, որպես բյուրեղ,
Այն երա՛զ էր ցնորամիտ:
Եվ մեղեդին տխուր, մայրենի
Հիշեց մանկության օրեր.
Մորըս համբույրն ես զգացի,
Ա՛խ, ափսո՛ս, որ երազ էր:
Կըրծքին սեղմեց կարոտագին,
Աչքերս սրբեց - շատ թաց էր,-
Բայց արտասուքս զնում էին...
Ա՛խ, այդ ինչո՞ւ երազ էր...»:*

Ահա էջմիածինցի պատանին էլ **Շահազիզ** բանաստեղծի, ուսուցչի և հմայիչ մարդու հոգևոր խնամքով փորձում է գրել իր առաջին բանաստեղծությունները: Լազարյանը արծաթե մեդալով ավարտելուց հետո սովորում է Մոսկվայի համալսարանի պատմա-լեզվագրական ֆակուլտետում: Ընկերների ջանքերով 1887

Սմբատ Շահազիզ

թվականին Մոսկվայում լույս է ընծայվում նրա քնարական բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն: 23-ամյա բանաստեղծի այս առաջին գիրքը ողջունում են **Բաֆֆին, Ռաֆայել Պատկանյանը, Ղևոնդ Ալիշանը, Ղազարոս Աղայանը, Մանուկ Աբեղյանը**: Կրթությունն ավարտելով՝ ճամփորդում է Եվրոպայում՝ Փարիզ, Վիեննա, Լոնդոն, Կոստանդնուպոլիս: Վերադառնալով էջմիածին՝ դառնում է Գևորգյան ճեմարանի սիրված ուսուցիչներից մեկը՝ դասավանդելով ընդհանուր գրականություն, ռուս գրականություն և լեզու, հունարեն: Տարբեր համոզանքներում լույս են տեսնում նրա բանաստեղծությունները, իսկ 1908 և 1912-ին՝ նոր ժողովածուներ՝ հագեցած հայ գրական ասպարեզում նոր ավետումներ՝ հագեցած բնության սիրո մեղեդային քնարականությամբ: Նրա սիրո բանաստեղծություններն անգամ բնության ներդաշնակության հետ միաձուլվել են:

*«Ա՛խ տվեք ինձ քաղցր մի բուն,
Կյանքից հեռո՛ւ սըլանամ
Այն աշխարհը, ուր խնդություն,
Ուր սերն է միշտ անթառամ:
Զնքուշ վարդերն ինձ բարձ լինեն,
Վառ կանաչից իմ վերմակ,
Նոցա բույրը զըվարթագին
Ծծեմ անվերջ ես անհագ:
Եվ խայտալով իմ առաջին
Վտակն անուշ խոխոջե,
Մի թարմություն եղեմային
Չորս բոլորքս տարածե:
Եվ ինձ ժպտի արշալույսին
Գարնան մատաղ արեգակ,
Եվ գիշերով իմ ծակատին
Խաղա գողտրիկ վառ լուսնակ:
Եվ աչագեղ կույսն ականջիս
Յուր մեղեդին մեղմ հնչե,...
Եվ հերարծակ՝ սիրով վզիս
Փարե քնքուշ, փաղաքշե...
Եվ հավիտյան վայելչություն
Գրկե հոգիս, չհագեմամ...
Ախ, տվեք ինձ քաղցր մի բուն.
Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ սըլանամ...»:*

Գնահատելով երիտասարդ բանաստեղծի առաջին ժողովածուների գեղարվեստական արժանիքները՝ **«Աղբյուր»** պարբերականում տպված գրախոսու-

թյան մեջ **Ղազարոս Աղայանը** այսպես է արժեքավորում գրականության ու արվեստի ժողովրդայնության իսկական արտահայտությունները նրա երգերում.

«Բանաստեղծի ցավը, վիշտը ժողովրդինն է, ինչպես և ժողովրդինը՝ նրանը: Նա ունի նույն հավատը, որ ունի ժողովուրդը անցյալի վերաբերությամբ, նույն սերը, որ ունի ներկայում, և նույն հույսը, որ ունի ապագայի վերաբերությամբ: Բանաստեղծը ժողովրդի լեզուն է, նրա սրտի հայտարարն ու թարգմանը: Վերջապես, բանաստեղծը ժողովրդի ծնունդ է և ոչ ժողովուրդը բանաստեղծի... Հովհաննիսյանը ժողովրդի բանաստեղծն է»:

Իսկ **Մանուկ Աբեղյանը** գնահատեց նրան այսպիսի տողերով.

«...Լուռ էր և հայ մուսան. Միայն Գամառ-Քաթիպան էր իր վերջին երգերը երգում: Հիշում են, շատ անգամ հարցնում էին՝ հապա մենք բանաստեղծներ չպիտի՞ ունենանք, որ մեր ամենօրյա ցավը տա: Բանաստեղծական շնորհքից զուրկ ազգ ենք, - լինում էր պատասխանը: Եվ ահա 1887 թվականի գարնան վերջում հրատարակվեց մի գրքույկ՝ Հովհ. Հովհաննիսյանի բանաստեղծություններով, թվով 69 մեծ ու

Երիտասարդ
Մանուկ Աբեղյանը

փոքր ոտանավորներ, ինքնուրույն և թարգմանական: Ընդունելությունը շատ խանդավառ էր. ամենքն զգում էին, որ այս բանաստեղծը մի խոշոր նորություն է...»:

Նրա բանաստեղծություններից շատերը կարծես հորինված լինեին ժողովրդի կողմից, նրա անհայտ երգչի կողմից, որով այնքան առատ է մեր բանահյուսությունը.

**«Արագն եկավ լափին տալով,
Ժեռ քարերին, ափին տալով.**

Ո՞րտեղ թաղեմ ես իմ դարդը,

Հոր գլուխս տափին տալով:

Ա՛յ իմ Արագ, ջուրդ վարար,

Սիրուն յարիս յարաբ տեսա՞ր,

Ես չըհասա իմ մուրագին,-

Արագ, յարաբ կարոտս առա՞ր»:

Կամ՝

«Լուռ կաց, սիրտ իմ. աշխարհում

Դարդ իմացող չես գտնի.

Մեզպեսներին ջուրն է բերում,

Ջուրն էլ մի օր կըտանի:

Գետի երեսն ընկած տաշեղ՝

Մենք գնում ենք հա առաջ.

Հանգիստ չունինք և ոչ մի տեղ,

Լսող չկա մեր հառաջ:

**Լուռ կաց, սիրտ իմ. ուրիշներին
Ափսոս է մեր ցավն հայտնենք.
Դարդն ընկեր է մեզ անմեկին,
Մինչ գերեզման կըտանենք»:**

Արևմտահայերի ողբերգությունը համիդյան կոտորածների արդյունքում՝ արևելահայության մտավորականությանն ընկղմեց հզոր վշտի և դրանից ելք գտնելու տարտամ ջանքերի հորձանուտը: Նա ոչնչով չէր կարող օգնել դժբախտ հայրենակիցներին, բացի ծանր հառաչներ արձակելով:

Նրանց հետ մաս **Հովհաննես Հովհաննիսյանը.**

«Հնչիկ կարկաչով վազում են ալիք,

Փարում, փայփայում ափերը կանաչ

Ջրերի վրա կախված ուռենիք

Նոցա հետ խոսում են լալահառաչ:

«Մի վազեք, ալիք, կացեք, կոհակներ.

Մի թողնեք չքնաղ այս վայրն հանգստյան

Եվ վայելեցեք քաղցրության ժամեր,

Մինչ ժպտում է ձեզ շողն արեգական:

Ա՛խ, դուք չեք տեսնում, կանցնեք այս բլուր -

Եվ կըպղտորի ձեր ջուրը վճիտ.

Այնտեղ այլ երկիր, այլ ափեր տխո՛ւր.

Այնտեղ կգրկե ձեզ արյան հովիտ:

Այնտեղ հողն արյուն, արյուն են սարեր,

Ջինջ աղբյուրներն էլ կտրել են արյուն.

Վտակը քերում է արյունոտ քարեր,

Թառամեցնում է ծաղկավառ գարուն:

Դողում է երկինք սրի շաշյունից,

Մթնել են ոսկի արևի շողեր.

Ո՛հ մի հեռանա, սիրուն գետ, մեզնից,

Մի վազեք, ալիք, կացեք, կոհակներ:

Բայց... մռայլեցավ երեսը գետին.

«Իմ քույր, եղբայր են այն ակն ու վտակ» -

Գոչեց, զարկվեցավ սարսած ափերին

Ու հառաջ անցավ կոհակ առ կոհակ»:

Ինչպես ամեն մի ճշմարիտ բանաստեղծ՝ նրա հոգին բաբախում էր իր տառապած Հայրենիքի հոգու բաբախին համահունչ: Եվ երբեմն անդրադառնալով Հայոց ավանդապատումներին, յուրովի ներկայացնելով նրանց, իր կամքն է բերում որպես վերջաբան, որի հետ կարող ես համաձայնել, կամ ոչ, բայց անպայման հավատում ես բանաստեղծի պոռթկումին:

Հիշո՞ւմ եք Մասյաց վիհերում շղթաներով բանտված Արտավազդ արքային, որի հավատարիմ երկու շները՝ հարալեզները, կրծոտելով նրա շղթաները, փորձում

Վահագն Վիշապաքաղ:
Քանդակ՝ Նուրիջանյանի

Ծիրանի բոցեր...
 Երկինք ու երկիր պատել է արյուն:
 Աշխարհը դարձնոց, և Բախտը դարձին,
 Հսկա, անսասան, կուռ բազկով սալին
 Կռանն է զարկում, հարված առ հարված,
 Մահու եռանդով կույր Բախտը դարձին:
 Եվ հրաբուխ քուրան՝ դժոխք բորբոքված

*ժայթքում է անվերջ գիշեր ու ցերեկ
կրռելու ահեղ երկաթը հրաշեկ:*

Եվ գնում է գալիս

Սալին է տալիս

Բախտը յուր կռանը, հարվածն անտարբեր

Եվ ջախջախում է, և ստեղծագործում

Տիեզերական սալի վրա կյանքեր

Անհագ դարբնոցի հրեղեն ծոցում:

Ազգեր են մեռնում, և նորից ահա

Առնում հարություն այլ ազգեր մեռած.

Անխորտակելի բազկովը բռնած

Ջարկում է, զարկում,

Կյանքեր է կոփում:

Արյամբ ողողված երկիր ու երկին,

Մարում են կյանքեր, վա՛յ տկարներին, -

Մահու եռանդով, հարված առ հարված,

Յուր մուրճն է զարկում կույր Բախտը դարբին»:

Նա ընդունեց Խորհրդային Հայաստանի գոյությունը: 9 տարի էլ ապրեց քիչ թե շատ խաղաղված երկրում, գրեց իր քնարերգական բանաստեղծությունները, զբաղվեց թարգմանությամբ, ինչ որ պաշտոնի արժանացավ ժողկոմխորհի օրենսդրական հանձնաժողովում, անսահմանորեն սիրեց էջմիածնում գտնվող իր այգին, զբաղվեց նրանով որպես հրաշալի այգեգործ, և իր մահկանացուն կնքեց 1929 թվականին, 65 տարեկան հասակում, սիրված և գնահատված իր բանաստեղծ ընկերներից և ընթերցողներից:

Նրա վերջին «Փշրանքներից», ինչպես ինքն էր կոչել այս գործերը.

«Կռունկները շարան-շարան

Հավաքվեցին ու թռան,

Ա՛խ, իմ ոսկե երազներ -

Աշունս եկավ, -ո՛ր թռան»:

Կամ այդ նույն «Փշրանքներից».

...«Միտքս մոլոր քեզ եմ նայում,

Այ իմ սիրուն Ալագյազ,

Հոգիս խոցված, հոգիս տրտում,

Քեզ է կարոտ հանապազ»:

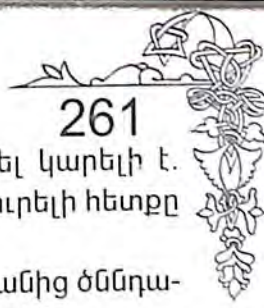
«Մաղ-մաղ անձրև ու մշուշ. -

Ծառերը մերկ, -տերևաթափ...

Արցունքներ են, որ անուշ

Սիրտս են ցողում հուսաթափ»:

Ինչո՞ւ էր սիրտը հուսաթափ, ինչո՞ւ էր հոգին խոցված, և ո՞ւր էին անհետացել նրա ոսկե երազները... Ո՞վ կարող է պատասխանել բանաստեղծի մտածում-

ներին և թափանցել զգացումների գաղտնի ոլորտը: Բայց կռահել կարելի է. Հայոց Աշխարհով **եղեռնի** ահարկու փոթորիկն էր անցել և իր զարհուրելի հետքը թողել նաև նրբազգաց բանաստեղծի հոգում:

1965 թվականին տոնվեց նրա ծննդյան 100 սմյակը: 1948 թվականից ծննդավայրում գործում է նրա տուն-թանգարանը: Ողորմի նաև այս քերթողին:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆՑ ԵՎ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

Ստեփանոս Նազարյանց

Երբ Արևելյան Հայաստանն անցավ Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ և, հիշո՞ւմ եք, Պարսկաստանից հայերի հոծ բազմություններ գաղթեցին Հայաստան: Գաղթականների մեջ էր նաև խոյեցի **Տեր-Եսայի քահանա Նազարյանցը**, որը հասնելով Թիֆլիս, իր ընտանիքի հետ բնակվեց Հավլաբար թաղամասում:

1812 թվականի դեկտեմբերի 25-ին Եսայի քահանայի ընտանիքում ծնվեց նրա չորրորդ զավակը՝ **Ստեփանոսը**:

Ընտանիքը համեստ ու չափավոր ապրուստի տեր էր՝ նահապետական վարք ու բարքով: Տեր Եսային ժամանակի կրթված քահանաներից էր և գիտեր գրել «**Բա-**

վական ընտիր հին հայկաբանությամբ», այսինքն՝ գրաբարով: Ուսյալ քահանան իր երեխաների առաջին ուսուցիչն էր:

Ստեփանոսը 12 տարեկան հասակում ընդունվեց Ներսիսյան դպրոց: Ավարտելով Ներսիսյանը՝ գնաց ուսանելու Դորպատի համալսարանի բժշկագիտության և փիլիսոփայության բաժիններում:

Համալսարանն ավարտելուց հետո հրավիրվում է Կազանի համալսարան որպես Հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ, որտեղ էլ պաշտպանում է մագիստրոսական և դոկտորական թեզերը:

1850 թվականն էր: Նա արդեն Լազարյան ճեմարանի պարսկական գրականության և լեզվի պրոֆեսոր էր:

Հրապարակախոսությունը դիտելով որպես ժողովրդի հասարակական առաջադիմությանը նպաստող ազդու միջոց՝ հիմնադրեց «**Հյուսիսափայլ**» ամսագիրը:

1857 թվականի մարտի 17-ին **Ալեքսանդր կայսրը** համաձայնություն է տալիս, որ թույլատրվի Մոսկվայում հայ ամսագրի հրատարակությունը: Սակայն չգիտես ինչո՞ւ, այն պետք է ենթարկվեր ոչ թե Մոսկվայի, այլ Պետերբուրգի գրաքննությանը, որը մեծ բարդություններ պիտի ստեղծեր:

Բարդ էր նաև աշխատակիցների հարցը, այնպիսիների, որոնք զինակից կլինեին իր՝ Նազարյանցի ըմբռնումներին և կճանաչեին **ժամանակի ոգին**:

Նման առաքելություն կարող էին կատարել համալսարանավարտ երիտասարդները: Ահա, նրանցից մեկը՝ **Միքայել Նալբանդյանը** դարձավ «**Հյուսիսա-**

փայլի» երազելի աշխատակիցը:
«**Հյուսիսափայլի**» բաժանորդագրության առթիվ հրատարակված հայտա-

րարության մեջ **Նազարյանցը** այսպես է բացատրում ամսագրի կարևորությունը: «**Մեր ցանկությունն այն է, որ կարողանանք ժողովրդին մոտեցնել փոքր ինչ դպրության հետ, նյութ ու սնունդ դնել հայկական չոր ու ցամաք դպրության մեջ, և ինչպես մի կողմից լեզուն, մյուս կողմից և նույն ինքյան դպրության ուղղությունը որքան կարելի է շինենք ժողովրդական, ազատելով աբեղայականությունից**»:

1858 թվականի հունվարից սկսում է հրատարակվել «**Հյուսիսափայլը**»: Ամսեամիս լույս են տեսնում բավական ծավալուն, մաքուր և գեղեցիկ տետրակներ: Ամսագիրը դարձավ այն մշտական խոսափողը, որը փորձում էր հայությանը ներշնչել ժամանակի առաջավոր գաղափարները:

Առաջնահերթը լեզվի հարցն էր: Մտահոգությունն այն էր, որ դեռ ընդհանուր լեզու գոյություն չուներ. չկային «**հանրամատչելի խոսքեր գաղափարները և զգացմունքները արտահայտելու համար**»:

Նազարյանցը անչափ բարձր էր գնահատում Մխիթարյան հայրերի գործունեությունը և հատկապես կոթողային «**Բառագիրք Հայկազեան Լեզուի**» բառարանը:

Նա նաև համարում էր, որ թուրքական հպատակության տակ ապրող հայերը ռուսահպատակներից ավելի առաջադեմ են. հիմնել են բարեգործական և կրթասիրաց ընկերություններ, դպրոցական հաստատություններ, որոնք կազմակերպվում են աշխարհականների ձեռքով, դասավանդվում աշխարհաբարով և գործում են եկեղեցուց անջատ, որ դեռ 1830 թվականից բացել են օրիորդաց դպրոցներ և հասարակաց գրադարաններ:

Իսկ ռուսահպատակ հայերը... **Աբովյանի ու Պռոշյանի** լեզուները լինելով ժողովրդական և հասկանալի ժողովրդին՝ այնուամենայնիվ ունեին իրենց տեղային, բարբառային երանգավորումը, և նրանց համարել աշխարհաբար գրական լեզու՝ չէր կարելի: Նազարյանցն առաջարկում էր հիմք ընդունելով Արարատյանը՝ մյուս բարբառներից փոխ առնել բոլոր «**ազնիվ տարրերը**»: Նա դեմ էր այն պնդումներին, թե հարկավոր է քերականություն կազմել, որով և հնարավոր կլի՝ նի հիմնել լեզուն: Նա այն կարծիքին էր, որ երբ լինի լեզուն, ինքնըստինքյան, կկազմվի նաև քերականությունը:

«**Ամեն մի զգացում, ամեն մի մտապատկեր, ամեն մի գաղափար, որ ազդային կեղևի մեջ գոցվում է պատանի հայի հոգու մեջ, կարող է և պարտախսկույն ծնունդ կառնեն, երբ հայ գրագետները կսկսեն գրել կենդանի ներմիտք, կարողություն՝ կարդալ և հասկանալ որևէ գիրք: Սակայն նկատի առնելով երիտասարդության կարիքները, մենք կկամենայինք, որ նախ կազմվի հասկացող մարդկանց մի ընկերություն, որ ժողովրդական լեզվով**

«Հյուսիսափայլի» անվանաթերթը

դասագրքեր մշակել գիտության զանազան ծյուղերի վերաբերյալ»:

Լեոն Նազարյանցին նվիրված իր աշխատության մեջ այսպես է գնահատում նրա գործունեությունը.

«**Եթե մենք վերցնենք նրա գրական ամբողջ գործունեությունը, սկզբից մինչև վերջ, կտեսնենք, որ այդ երախտավոր մարդու մատուցած ծառայությունների մեջ ամենախոշոր, ամենաթանկագինը, ճիշտ որ մայրենի լեզվի, մայրենի գրականության դատի ոգևորված տաղանդավոր պաշտպանությունն ու ժողովրդականացումն էր...**

Ասել թե Նազարյանցը ստեղծեց աշխարհաբար լեզուն՝ սխալ է: Աշխարհաբար լեզուն միայն մի ստեղծող ունի, և դա հայ ժողովուրդն է: Նազարյանցից շատ առաջ էլ գոյություն ուներ աշխարհաբար լեզուն մեր գրականության մեջ:

Կասենք ավելին՝ Նազարյանցը չէր, որ հարուցեց աշխարհաբարի հարցը: Նրանից առաջ կային մեզանում մարդիկ, որոնք պնդում էին, թե գրաբարը մեռած լեզու է, պետք է զարգացնել աշխարհաբարը... Գրավոր և ժողովրդական լեզուների հարցը մեզանում դարավոր հարց էր, որ բարդվել ու դժվարացել էր մեր պատմական կյանքի ընթացքում»:

Եվ այդ դժվարին խնդրի լուծման ճանապարհը փորձեց հարթել նաև Նազարյանցը:

Նա այն կարծիքի էր, որ հայ ժողովրդի կրթությանը նվիրված մարդը պիտի լինի հանրագիտակ և ժողովրդի հետ խոսել կարենալու համար նախ և առաջ պետք է լուծել լեզվի խնդիրը:

Ժամանակը նպաստավոր էր նման գործունեություն ծավալելու համար: Նա պիտի հիմներ մի ամսագիր, որի միջոցով հնարավոր կլիներ մշակել Հայոց աշխարհաբար գրական լեզուն և լուսավորություն տարածել նաև եվրոպական գիտության ընծեռած հնարավորությունից: Ամսագիրը պետք է հրատարակվեր Մոսկվայում և այնտեղից տարածվեր աշխարհասփյուռ հայության մեջ: Երբևէ որևէ առաջավոր, կամ, ընդհանրապես, որևէ գաղափար չի մնացել առանց հակառակորդների և համակրողների:

Դեռ խոսենք ընդդիմադիրների մասին:

Ստեփան Մանդինյան

Նույն թվականի սկզբին Թիֆլիսում սկսեց լույս տեսնել «**Մեղու Հայաստանի**» շաբաթաթերթը **Ստեփան քահանա Մանդինյանի** խմբագրությամբ, որը դարձավ եկեղեցու ավատական գաղափարախոսության խոսափողը և բանավեճի մեջ էր «**Հյուսիսափայլի**», իսկ հետո նաև Թիֆլիսում 1872 թվականին լույս տեսնող «**Մշակ**» հասարակական, քաղաքական, գրական, սկզբում՝ շաբաթաթերթ, այնուհետև օրաթերթի հետ:

Երբ, հետո, «**Մեղու Հայաստանի**» շաբաթաթերթի խմբագիրը դարձավ **Պետրոս Սիմոնյանցը**՝ թերթը սկսեց ռուսական ցարիզմի ազգածուլման քաղաքականու-

թյան դեմ ելույթներ ունենալ՝ տպագրելով հայրենամամլեր մտավորականների, գրողների, հրապարակախոսների գործերը:

Բոլոր ժամանակներում, բոլոր ժողովուրդների մոտ գաղափարական անհանդուրժողականությունը մշտապես եղել է և նույնիսկ երբեմն դարձել անչափ թշնամական: Իսկ հայկական իրականության մեջ ավելի շատ վնասել, քան նպաստել է հայապահպանությանը: Չնայած բոլոր այդ հակառակորդ գաղափարների առարկան Հայաստանն էր, եկեղեցին և Դպրությունը:

Անգիջում պայքարի օրինակ կարող է ծառայել **Խալիբյան** կուսակցության և «**Հյուսիսափայլի**» թշնամությունը:

Հարություն Խալիբյանը խոշոր արդյունաբերող և վաճառական էր: 15 տարի եղել է Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխը և իր դարի գաղափարախոսության ազդեցիկ դեմքերից: Նա 1858 թվականին Թեոդոսիայում՝ Ղրիմում, **Գաբրիել Ավագովսկու** նախաձեռնությամբ և իր միջոցներով հիմնեց **Խալիբյան վարժարանը**: Վարժարանը գիշերօթիկ էր և տեղավորված էր մասնավոր շենքում, ուներ ձրիավարժ, թոշակավոր, կիսաթոշակավոր սաներ: Պահվում էր Խալիբյանի հատկացրած և եկեղեցու գումարներով, ինչպես նաև այն սաների վճարումներով, որոնք հնարավորություն ունեին սովորել ուսման վարձ տալով:

Վարժարանն ուներ վեց դասարան, որտեղ սաներն ստանում էին գիմնազիական կրթություն: Դասավանդվում էին հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն լեզուներ, թվաբանություն, աշխարհագրություն, կրոն, նկարչություն, գեղագրություն, մարմնամարզություն:

Խալիբյան վարժարանում գործում էր նաև մեծահասակ տղամարդկանց և կանանց գիտելիքներ հաղորդելու լսարան:

Վարժարանի համար կառուցվել էր հատուկ, հարմարավետ շենք, հիվանդանոց, տպարան, որտեղ հրատարակվել են դասագրքեր, եկեղեցական, գեղարվեստական, պատմական, թարգմանական գրականություն:

Ահա այս Խալիբյանը Նոր Նախիջևանում դարձավ Խալիբյան կուսակցության պարագլուխը, որը չափազանց անհանդուրժող էր իր գաղափարների ընդդիմադիրների հանդեպ: Հիշո՞ւմ եք. պատմել ենք Գաբրիել Պատկանյանի հալածանքների մասին: Այս կուսակցության ջանքերի շնորհիվ էր, որ այն ավարտվեց բանտով:

Կարապետ Հայրապետյան

Նոր Նախիջևանը, սակայն չբավարարվեց այս մեկ կուսակցությամբ և այստեղ հիմնադրվեց նաև վաճառական **Կարապետ Հայրապետյանի** կուսակցությունը, որը սուր պայքարի մեջ էր Խալիբյանների դեմ: Ի միջիայլոց. «**Հյուսիսափայլի**» հայերեն տառերը Վիեննայից բերվել էր Աստրախանի առաջնորդ **Մատթեոս արքեպիսկոպոսի** և նորնախիջևանցի վաճառական **Հայրապետյանի** միջոցներով: Եվ տպավորությունն այն էր, որ Հայրապետյանն իր կուսակցությունը հիմնեց Խալիբյան հարձակումներից պաշտպանելու համար «**Հյուսիսափայլը**»:

Որպեսզի պարզ լինի Հայոց մեջ առկա ներքին հակասությունները, մի քանի խոսքով ներկայացնենք գաղափարական այն հոսանքները, որոնք առկա էին Հայաստանի երկու հատվածներում և գաղութահայ իրականության մեջ: 19-րդ դարի 50-60-ական թվականներին դասակարգային ամենատարբեր շահագրգռությունները, ի վերջո, հանգեցրին տարբեր կուսակցությունների առաջացմանը:

Առաջինը Կղերա-աղայական հոսանքն էր արևելահայ և **Կղերա-ամիրայականը**՝ արևմտահայ իրականության մեջ:

Ըստ Խորհրդային պատմագիտության մեկնաբանության՝ նրանք պաշտպանում էին գրաբարը՝ ընդդեմ աշխարհաբարի, ավատատիրական միապետությունը՝ ընդդեմ բուրժուական հանրապետության, կրոնական դոգմաները՝ ընդդեմ լուսավորության, դրանով իսկ արգելափակելով ազգային ազատագրական շարժման գաղափարաբանների ուղին:

Բայց ասել՝ ընդդեմ լուսավորության և ազգային ազատագրական շարժման՝ մեղք կլինի... Հայտնի է, որ այդ հոսանքի ներկայացուցիչներ էին **Ներսես Աշտառակեցին** և **Խաչատուր Լազարյանը**: Հայտնի է, թե ինչպիսի բացառիկ դեր են ունեցել նրանք Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու գործում: Հայտնի է նաև, որ մեկը հիմնադրեց Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, մյուսը՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը՝ Հայոց երկու հզոր դպրատեղիները: Այնպես որ, անվանել այս հոսանքը ջատագովողներին թշնամի լուսավորությանը, բացարձակ չի համապատասխանում իրականությանը:

Իսկ «**Հյուսիսափայլ**»-ի հրատարակման առթիվ, ահա, թե ինչ է գրում **Խաչատուր Լազարյանը**:

«...ճշմարտապես օգտակար գլխավոր պարտականությունը և նպատակը պետք է լինի որչափ կարելի է շուտ ամրացնել հայ ժողովրդի մեջ խաղաղություն, համերաշխություն և բոլորին էլ տանել դեպի ընդհանուր բարի և նպատակ, բայց ոչ մի դեպքում չբաժանել, չտարածել թշնամանքի սերմեր և չգրգռել կրքեր ու արատներ, որոնք առանց այն էլ չափազանց շատ են տառածված անբարեհույս հայերի մեջ... Մարդկանց կրոնա-բարոյական կրթությունն է միայն, որ առանց խռովության, առանց մտքերի հուզելու և առանց թյուրմտություն, առանց նիհիլիզմի ծախսող, մոլար ու վնասակար գաղափարների սահմանում է բարոյականություն, խոնարհություն, աշխատանք և կարգապահություն»:

Կարելի է համաձայնել կամ՝ ոչ նման գաղափարախոսությանը, կարելի է անվանել ռեակցիոն՝ ինչպես որակել է Խորհրդային պատմագրությունը, կամ՝ անվանել զգուշավոր:

Մոսկվայում հրատարակվող «**ճռաքաղ**» լրագրի այս առաջին հոսանքի գաղափարախոսներից **Առաքել Արարատյանը** գրում է, թե՝

Առաքել Արարատյան

Գևորգ Ախվերդյան

Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի մասին իր տեղում պատմում ենք։ Դիլանենցի թո՛ղ դարի 20-ական թվականներին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի զմակերպիչներից էր։

յան և արևմտյան մի քանի լեզուների սքանչելի իմացության տեր անձնավորություն էր:

Վաճառական հոր հետ զբաղվել է առևտրով և այս առիթով ճանապարհորդել Մերձավոր և Միջին Արևելքում, Ռուսաստանում և Եվրոպայում: Սակայն նրա հիմնական հետաքրքրությունը ազգային հարցերն էին: Անձնական ծանոթություն է ունեցել Ամստերդամում գործող տպագրիչ **Ղուկաս Վանանդեցու** հետ և աջակցել նրան հայերեն գրքեր հրատարակելու գործում:

Սակայն այսքանով չէին սահմանափակվում նրա ազգասիրական մղումները: Նրա ջանքերով և միջոցներով **Պետրոս Մեծի** պարսկական արշավանքների մախոթյակին Աստրախանում կազմակերպվել է հայկական առաջին հեծյալ ջոկատը: Ժիեր, զենք, ռազմամթերք, հանդերձանք, սնունդ հայթայթելու համար նա տրամադրել է իր դրամը: Եվ հիշենք. 1722 թվականի հուլիսին Աստրախանից դեպի Կասպիականի ափերն արշավող ռուսական զորքերի թվում էր նաև հայկական հեծյալ էսկադրիոնը **Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի** հրամանատարությամբ:

Հայկական հեծելազորը **Գիլանենցը** ղեկավարեց մինչև իր կյանքի վերջը: այն մշտապես պահեց իր միջոցներով, փայլուն կատարելով մարտական առաջադրանքները, հիացմունք պատճառելով ռուսական հրամանատարությանը, որը արքունիք ուղարկած զեկուցագրերում նրան ներկայացրել է պարզևատրման:

Փայլուն կրթության տեր հրամանատարի 133 զեկուցագրերը, բացի հակառակորդի զինված ուժերի վերաբերյալ կարևոր տվյալներից, պարունակում են արժեքավոր նյութեր Անդրկովկասի, Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների ռազմա-քաղաքական իրավիճակի, բնակչության կենցաղի ու բարքերի, պատմության ու ազգագրության մասին:

Գիլանենցը զոհվեց Ռեշտի համար մղված կռվում:

Ահա այս հայրենասեր մարդու օրագրերը, որը երազում էր **Պետրոս Մեծի** օգնությամբ ազատագրել իր Հայրենիքը, ուսումնասիրեց, ծանոթագրեց և **«Կռունկ Հայոց Աշխարհի»** պարբերականում հրատարակեց **Գևորգ Ախվերդյանը**: Ազգային-պահպանողական հոսանքի ղեկավարներից մեկը:

Այս հոսանքի անդամները հակադրվում էին ցարական գաղութատերերի կողմից մենաշնորհված անձերի գործունեությանը, որոնք արգելափակում էին տեղական արդյունաբերությունը:

Ախվերդյանը գրում է.

«Համբարությունների ոչնչացումը առանց դրանք ժողովրդի հասկացություններին ու կարծիքներին համապատասխանող այլ կազմակերպություններով փոխարինելու, քաղաքաբնակչության մեծ մասի համար անժամանակ բան կլինե՞ր և կառաջացներ ավելի շատ չարիքներ, քան այն, ինչ-որ անհիմն կերպով նրան վերագրվում են»:

Ազգային-պահպանողականները ընդհանրապես մերկացնում էին Անդրկովկասում ցարիզմի սահմանած գաղութատիրական ռեժիմը:

«Կռունկ Հայոց Աշխարհի» գրական, բանասիրական, վիճակակազրական, բարոյախոսական և տեղեկատու ամսօրյա հանդեսի խմբագիր **Մ. Աղաբեկյանը** գրում է.

«Օտար մարդիկ գալիս են հեռու երկրներից և տիրանում են մեր բնության բերքերին, սակավ առ սակավ դառնում են տանուտերեր մեր տան մեջ, հեռացնելով յուրանցից մեզ՝ իսկական տանուտերերիս, իսկ մենք կարծես չնորհակալության ժպիտով նայում ենք նոցա, գոհ ենք նոցանից, երևի ենդուր համար, որ խլում են մեզանից»:

Պետք է անպայման կազմակերպել **«Ընդհանուր Հայկական Ընկերություն»** ի պաշտպանություն նաև համբարությանը և որտեղ պետք է անդամագրվեն նաև համբարները:

«Մեղու Հայաստանի» թերթի նոր խմբագիր **Պ. Սիմոնյանը** փոխեց թերթի ուղղությունը ըստ Ազգային-պահպանողականների գաղափարախոսության և ընդարձակ տեղեկություններ տպագրեց Ձեյթունի հերոսական ինքնապաշտպանության մասին... Եվ կան ինքնապաշտպանության մասին... Եվ կան առիթ դարձավ, որ Ձեյթունի ապստամբների ուժերը նպատակով Կովկասում կազմակերպվի հատուկ հանձնախումբ և կատարվի հանգանակություն:

Երրորդը՝ Լիբերալ-բուրժուական հոսանքն էր: Լիբերալ մշանակում է ազատամիտ, ազատախոհ՝ նաև առաջ քաշված հարցերի ընդդիմադիրներին ներդաշնան հարցերի վերաբերվող:

Սկսվել էր երիտասարդության հոսք դեպի Ռուսաստանի կրթական օջախները, մեծանում էին ազգային գրականության ու դպրոցի, տպագրության ու մամուլի պահանջները: Անհրաժեշտություն էր դառնում գրական նոր լեզվի մշակումը:

Համաժողովրդական շահեր արտահայտող նոր ուսումնականների ազգային գիտակցությունը նպաստում էր լուսավորության գործի ժողովրդականացմանը՝ ազգի ճակատագիրը կապելով ոչ միայն ունևորների մեկենասության, այլև լուսամիտ դաստիարակողների ստեղծագործ մտքի վրա:

Ահա այս **Լիբերալ-բուրժուական** հոսանքի պարագլուխն էր **Ստեփանոս Նազարյանցը**, որի մասին պատմությունն ընդհատեցինք՝ քիչ թե շատ հասկանալու համար 19-րդ դարի հայության գաղափարական տարանջատվածության իմաստը: Հասկանալու համար նաև **Ստեփանոս Նազարյանցի** տեղն այդ պայքարում:

«Հյուսիսափայլի» և նրա հրատարակչի մասին պատմությունն ընդհատեցինք այն պահին, երբ նա որպես **«Եվրոպական հիտության և ռուսական քաղաքակրթության դրոշակակիր»** ձգտում էր իր ծայրը Մոսկվայից հասցնել Կովկասի հեռավոր անկյունները և Ասիայի խորքերը: Եվ նրա նպատակը ավելի քան ազնիվ էր. արտաքին սպառնալիքի դեմ լինել ազգի ինքնապահպանության զենք՝ ժողովրդի կրթության մակարդակը բարձրացնելու գծով: Նա փաստորեն դարձավ ազգային լուսավորության խոսափող:

1861 թվականին Էջմիածնի սինոդը սպառնում էր արգելել ամսագիրը: Սակայն ամսագիրը պաշտպանելու համար ելան ոչ միայն լիբերալները, այլև՝ պահպանողական և դեմոկրատական մտավորականները:

Երկկողմ հակակրուքումն արտահայտվում էր կծու քննադատություններով, մերկացումներով...

A black and white line drawing of a two-story building. The building has a gabled roof with a tiled pattern. There are two chimneys on the roof. The second floor has five arched windows, and the first floor has six rectangular windows. The building is surrounded by a fence or wall in the foreground. The background shows some trees and a sky with horizontal lines.

«Հյուսիսափայլի» մյուս առավելությունն այն էր, որ նա սկիզբ դրեց գրական լուրջ քննադատությանը:

Գրել է նաև Հայոց դիցաբանությանը նվիրված մի քանի աշխատություններ,

ապա պատմական ուսումնասիրություններ՝ «Հրեա գաղթականությունը հին հայոց մեջ», «Մեդագիները Հին Հայաստանում», «Ժյուլի Օպերտի՝ Աժդա-հակ բառի նոր բացատրությունը», «Արմավիր»: Այս աշխատությունները ազդակ եղան մի շարք օտար հնագիտական ընկերությունների համար՝ պեղումներ սկսելու Հայաստանում:

Լազարյան ճեմարանը Մկրտիչ Էմին գիտնականին է պարտական իր մատենադարանի հիմնադրման համար:

Առաջին անգամ նա հրատարակեց Ղազար Փարպեցու «Թուղթը», Մովսես Կաղանկատվեցու «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», Մխիթար Այրիվանեցու «Պատմություն տիեզերական» աշխատությունների քննական բնագրերը:

Նա ռուսերեն է թարգմանել և առաջաբանով ու ծանոթագրություններով հրատարակել Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց», Վարդան Այգեկցու «Պատմություն», Ներսես Լամբրոնացու «Ատենաբանություն», «Շարակնոց» մատյանները:

Առաջաբանով և ծանոթագրություններով ֆրանսերեն է թարգմանել Փավստոս Բուզանդի «Պատմություն Հայոց» մատյանը:

Մկրտիչ Էմինի կտակած միջոցներով հրատարակվել է ինը հատորանոց «Էմինյան ազգագրական ժողովածուն»:

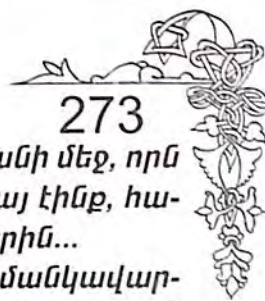
Ստեփանոս Նազարյանցի վրդովմունքը Մկրտիչ Էմին գիտնականի հանդեպ բնավ պատճառաբանված չէր, որովհետև մարդը իր գործունեության ծավալով և, առավել, թեմաների ընտրությամբ՝ հայագիտության ասպարեզը ընդլայնելով դուրս է բերել հայ միջավայրից օտար ճանաչման ասպարեզ: Եվ սա առավել քան գնահատելի է:

Մանկավարժ Էմինը նույնքան գնահատելի է, որքան գիտնականը:

Կատարենք մի փոքրիկ մեջբերում Ռաֆայել Պատկանյանի՝ Մկրտիչ Էմինի մասին իր դպրոցական հիշողություններից:

«Պարոն Էմինը երեխայական գրույցին տալիս է ուղղություն, նպատակ և իմաստ. առարկան քննվում է ամեն կողմից՝ աշակերտաց հասկացությամբ՝ հարմար՝ իսկ որ գլխավորն է՝ ստանում է ազգասիրական ուղղություն: Երեխան սովորում է յուր հայ լինելը. երեխան դառնում է հարազատ սերունդ Հայկի և Արամի, նա դառնում է ուղղափառ հետևող Գրիգոր Լուսավորչի մեկնած քրիստոնեական վարդապետության. տակավ առ տակավ պատրաստվում է նա հետևող լինելու Ղևոնդ Երեցին և Հովսեփին, որ Խոխոցիմ պարզվում են և շոշափելի դառնում հայ երեխայոց և աշակերտաց առջև: Եվ, իհարկե, այսպիսի վայրկյանները հավիտյան անջնջելի մնում են մարդու սրտի մեջ և նորա բոլոր կյանքը արծազանքներ են հնչեցնում մեջը:

...Անշուշտ, այժմ Լազարյան ճեմարանը շատ շատ կողմանե վեր է քան 35-40 տարի սրանից առաջ, երբ ես աշակերտում էի նորա մեջ, որն ամեն անաչառ մարդ կասե, որ անցյալը այժմվանե վեր է, և այդ «մի բանն» է այն

հայկական Ոգին, որն աներևույթապես թագավորում էր ճեմարանի մեջ, որն այժմ նվազել է: Քառասուն տարի սրանից առաջ մենք ավելի հայ էինք, հայերենի ավելի տեղյակ էինք, հայոց շահերը թանկ էին մեր սրտերին...

Համարձակ կարելի է ասել, որ այդ տարիները պարոն Էմինի մանկավարժության ոսկե դարն էր: ...Այն ժամանակ ճեմարանի աշակերտաց հայկական բարբառը զանազան պատճառներով աստրախանական էր. մենք կարծում էինք, թե շատ սիրուն դուրս է գալիս, երբ որ միամիտ-միամիտ ասում էինք. «գնացիմ, բերամ, տըվամ, կերեցիմ, տըվեցիմ, յաղուս, քթացամ, պետքա տըված, պետքա բերած, դարշու, բիրդան, հուջաթ, ատա, և այլն, և այլն: Հենց որ Մ. Էմինը առաջին անգամ մտավ մեր դասարան, մեր խոսակցության լեզուն օրեցօր սկսավ մաքրվել, կանոնավորվել, կոկվել, շատ կամ սակավ դաշնակավորություն ստանալ, որը ըստ ամենայն իրավանց պետք էր ճեմարանական բարբառ անվանել և որի, եթե ոչ ստեղծողը, գեթ կերպարանք և շքեղություն տվողը Մ. Էմինին պետք է ծանաչել:

...Պարոն Էմինը դարձնում էր մամռոտած, փոշոտած հայոց պատմությունը մեր հայրերից մեզ թողած հիշատակ և մեզ ինքներուս՝ հարազատ ժառանգորդը Հայաստանին...

Հուսամ որ պատմաբանի և մանավանդ ազգային պատմաբանի հանձարը երբեք չէ կարող դորանից վեր սավառնել. և Էմինը ուներ այդ արգասավոր հանձարը...»:

Լեոյի կարծիքով Ստեփանոս Նազարյանցի՝ Էմինին ուղղված քննադատությունը վերաբերում էր այն հանգամանքին, որ հայ պատմագիրները թարգմանվում էին օտար լեզուներով, բայց նրանց աշխարհաբար թարգմանության պահանջը դեռ չէր կատարված, և դա դանդաղեցնում էր մի ընթացք, որն այնքան կարևոր էր հենց իրեն՝ հայ ժողովրդին:

Ամփոփենք:

Ստեփանոս Նազարյանցը Լիբերալ-բուրժուական հոսանքի ներկայացուցիչ էր և իր առաջադեմ «Հյուսիսափայլ» ամսագրով պայքար էր ծավալել ավատատիրական հասարակարգի պաշտպանների դեմ, գրաբար լեզվի դեմ՝ հանուն աշխարհաբարի, ժողովրդի լուսավորության, նոր դպրոցների հաստատման և գիտության զարգացման:

Ռուսաստանի ճորտատիրական կարգերը նրա հետամնացության պատճառ են և խանգարում են նրա առաջընթացին: ճորտատիրական կարգերն այլևս անհամատեղելի էին Ռուսաստանի պետական շահերի հետ: Ռուսական իշխանությունները հասկանում էին արդեն, որ եթե գյուղացիության ազատությունը տեղի չունենա «վերից»՝ ռեֆորմի միջոցով, այն տեղի կունենա «վարից»՝ հեղափոխությամբ:

Այս կապակցությամբ Նազարյանցը գրում է.

«Այս րոպեիս գտնվում է Ռուսաստանը մի խորհրդավոր վերածնության ասպարեզի մեջ. ազատել ռուսաց շինականը դարավոր, տմարդացուցիչ ժառաջության լծի տակից և այդպես ճանապարհ բանալ նորան դեպի բարոյական ազատությունը...»:

Նա վստահ էր, որ ռեֆորմների շնորհիվ ոչ միայն ռուս ժողովրդի «**իմացական գործությունը**» կարող է զորանալ, այլև հայերի համար նոր հորիզոններ կբացվեն կրթության և լուսավորության ասպարեզում:

Ռուսաստանում, այնուամենայնիվ, հակառակ ռեֆորմների, բռնկվում էին ապստամբություններ, և ռուս լիբերալները խոհեմության կոչեր էին հղում այդ ապստամբությունները հրահրող ազատամիտ երիտասարդությանը: Արևելահայ լիբերալների պարագլուխ **Ստեփանոս Նազարյանցը** ևս փորձում էր խրատել հեղափոխական տրամադրություններով համակված հայ երիտասարդությանը: Սակայն ցարական ժանդարմները՝ երրորդ բաժանմունքը, անջատողական միտումներ «**հայտնաբերեց**» նաև **Նազարյանցի** գաղափարախոսության և գործունեության մեջ...

Հայոց մեջ այս երեք հոսանքներից բացի, կար նաև Հեղափոխական-դեմոկրատական **չորրորդ** հոսանքը, որի ղեկավարը հայ իրականության մեջ **Միքայել Նալբանդյանն** էր: Մենք դեռ հրաժեշտ չենք տալիս Ստեփանոս Նազարյանցին:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

Միքայել Նալբանդյան

*«Ազատն աստված այն օրից
երբ հաճեցավ շունչ փչել
իմ հողանյութ շինվածքին
Կենդանություն պարգևել,
ես անբարբառ մի մանուկ
երկու ձեռքս պարզեցի
եվ իմ անգոր թևերով
Ազատություն գրկեցի...»:*

Դեռ վաղ դպրոցական հասակից այս բանաստեղծական տողերը եղել են յուրաքանչյուրիս հետ, ազատության խորհրդավոր կերպարով գերելով և հմայելով, ապա և մտածել տալով, թե գուցե անգիտության մեջ խորասուզված մեր մանուկ հոգին նույնպես ունեցել է նման պոթեկումներ...

*«Մինչ գիշերը անհանգիստ
Օրորոցում կապկապած
Լալիս էի անդադար,
Մորս քունը խանգարած,
Խնդրում էի նորանից
Բազուկներս արծակել,
ես այն օրից ուխտեցի
Ազատությունը սիրել...»:*

Ծնվել էր դարբին **Ղազար Նալբանդյանի** և **Մարիամ Չերչենյան-Նալբանդ**

յանի ընտանիքում 1829 թվականի հոկտեմբերի 26-ին: Վախճանվել է 1866 թվականի մարտի 31-ին 37 տարեկան հասակում: Թաղվել է Նոր Նախիջևանի Սբ. Խաչ վանքում: Հասցրել է իր ժողովրդի սրտին ներշնչանք և հավատ հաղորդել մեծ ու վառ զգացմունքների կարևոր գագաթնաժողովուրդների հանդեպ:

Նա ժողովրդասերի իր հայացքներով և մտքի զարգացումով հասցրեց դառնալ գրող, հրապարակախոս, փիլիսոփա, տնտեսագետ, գեղագետ և քննադատ:

Ութ տարեկան՝ նրան հանձնում են **Գաբրիել Պատկանյանի** դպրոցը, ուր սովորում է մինչև 1845 թվականը: Նա գերազանց սովորեց գրաբար, Հայոց մատենադրություն, պատմություն, կատարյալ իմացավ ռուսերենը ոչ միայն որպես նախնական լեզու, այլ նաև որպես ռուս հեղինակների «**բանաստեղծական գեղեցիկ մտաց**» յուրացման միջոց:

Երբ **Խալիբյան կուսակցության** խարդավանքներով փակվեց **Գաբրիել Պատկանյանի** դպրոցը և նվիրյալ այս մտավորականը որպես «**խռովարար**»

հեռացվեց Նոր Նախիջևանից՝ 16-ամյա **Նալբանդյանը** իր ծանոթ տիրացու **Սարգիս Բարսեղ Պոպոկյանին** վրդովված երկու մամակ է գրում իր և մյուս սաների սիրելի ուսուցչի վտարման և նրա փոխարեն **Խալիբյանի** հովանավորությամբ ուսուցիչ հրավիրված «**ոմն հիմար և Լատինադավ**» **Մկրտիչ Եկանյանի** առթիվ: Սարգիս Բարսեղ Պոպոկյանը այս մամակներն ուղարկում է Նոր Նախիջևանի հոգևոր ատենադպիրին և դատապարտում հեղինակի անհնազանդությունը, եզրակացնելով, որ, եթե նա պատանի հասակում այդպես անհնազանդ է, ապա չափահաս դառնալով կարող է նույնիսկ ուրանալ քրիստոնեական հավատը: Պոպոկյան խիստ մտահոգված էր տիրացուն ցանկություն է հայտնում, որ Միքայել Նալբանդյանի հանդգնությունը

Նալբանդյանի տունը Նոր Նախիջևանում

«**պատվավոր անձինք**» սաստեն: Այդ նույն ժամանակ, Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի առաջնորդ **Մատթեոս Վեհապետյանը** չափազանց գրագետ և բանիմաց երիտասարդ **Նալբանդյանին** հրավիրում է որպես Բեսարաբիայի թեմական առաջնորդարանի քարտուղար:

Նա ծառայողական գործերով հաճախ էր մեկնում Ռուսաստանի հայաբնակ վայրեր և առիթ է ունենում տեսնելու այն բոլոր շահատակությունները, որոնց ենթարկվում է ժողովուրդը: Նա չի կարողանում լռել ու չհայտնել իր կարծիքը: Այսօր կարելի է ժողովուրդը: Նա չի կարողանում մականունը, որով և անցանկալի տեղ ևս նա վստահվում է «**խռովարար**» բանաստեղծությունների միջավայրում:

Քիչ ավելի ուշ գրած նրա «**Մանկության օրեր**» բանաստեղծությունը իր ժողովրդի հանդեպ ունեցած ապրումների ու տրամադրությունների խտացումն է:

Բայց, որովհետև Նալբանդյանը «**փախստական էր կաթողիկոսից**»՝ կաթողիկոսը փոխարքայի միջոցով ոստիկանությունից պահանջում է ձերբակալել Նալբանդյանին իր «**հանդուգն և ժպիրի**» գրությունների համար...

Այդ ժամանակաշրջանի ռուսական համալսարաններում և նրանցից դուրս ճորտատիրական կարգերի դեմ երիտասարդության

Մոսկվայի համալսարան

ելույթները պայքարի տրամադրություններ էին ստեղծում... Տպագրվել էր **Գերցենի** նամակը ցարին, որը մեծ տպավորություն էր գործել նաև Նալբանդյանի վրա:

«Սրբեցեք Ռուսաստանի վրայից ճորտատիրության ամոթալի բիծը. բուժեցեք մեր եղբայրների մեջքերին խարազանի կապույտ վիրակոսները՝ մարդու նկատմամբ անարգանքի այդ սարսափելի հետքերը: Շտապեցեք: Գյուղացուն ազատեցեք գալիք չարագործություններից, փրկեցեք նրան այն արյունից, որ նա ստիպված կլինի թափել»:

Հեղափոխական մտքերի, հայացքների խմորումների ժամանակաշրջան էր Ռուսաստանում: **Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Բելինսկու, Գերցենի, Օգարյովի** և նրանց հրատարակած պարբերականների ժամանակն էր: Դեմոկրատական մտայնության տեր Նալբանդյանը հեռու չէր կարող մնալ Ռուսաստանում ծավալվող հեղափոխական մտքերի այդ խառնարանից:

Ասել ենք արդեն. երբ **Նազարյանցը** սկսեց **«Հյուսիսափայլի»** հրատարակումը՝ նրա փայլուն աշխատակիցը դարձավ **Նալբանդյանը**: Նա արդեն ավարտել էր Մոսկվայի համալսարանի բժշկագիտական բաժինը:

1858 թվականն էր:

Լեոն Նալբանդյանին համեմատելով **Նազարյանցի** հետ՝ գրում է.

«...Նալբանդյանն ուներ մի առավելություն, որից զուրկ էր Նազարյանցը: Նա անմիջական հայկական միջավայրից էր դուրս եկել, նա կռվի մեջ է եղել, հալածվել էր, փախստական էր դարձել: Կրքոտ, տաք էր այն կռիվը, որ Նոր Նախիջևանում բորբոքված էր երկու հակառակ կուսակցությունների մեջ. Նալբանդյանը այդ կռիվի մեջ քաջ զինվոր էր եղել, դրա համար էլ հալածանքը նրա դեմ անխնա էր եղել: Ներսես կաթողիկոսը ոստիկանության միջոցներով է ուզում պատժել ըմբոստ տիրացուին: Փախչելով Մոսկվա՝ Նալբանդյանը ընկնում է ազատամիտ շրջանների մեջ: Նազարյանցը նրա ամենամոտիկ բարեկամն էր: Այդտեղ, ահա, տիրացուն կերպարանափոխվում է և դառնում ազատության և առաջադիմության կրակոտ քարոզիչ:

Բնությունը տաղանդի հետ տվել է Նալբանդյանին կրքոտ բնավորություն: Եվ նա դառնում է «Հյուսիսափայլի» խմբի առաջապահ մարտնչող, ձեռք է բերում մեծ ժողովրդականություն, տիրում է մտքերի վրա:

...«Հյուսիսափայլի» առաջին տարվա չորրորդ ամսատետրակից Նալբանդյանը սկսում է ամսական տեսությունների մի շարք՝ «Հիշատակարան

Կոմս Էմմանուելի օրագրական թերթերից» վերնագրով:

...Այն ինչ Նազարյանցը հայտնում էր իր լուրջ ու ծանրախոհ, բարձր ոճով և հաճախ կաբինետային ոգով գրած հոդվածներում, Նալբանդյանը շնորհ է տրված նրան: Պատմել, խայթել, երգել նա շատ լավ գիտեր. և ամեն տեղ՝ ֆելիետոնի թե լուրջ հոդվածի, գողտրիկ ոտանավորի թե անարգող վեպի մեջ երևում է երկնային կայծը, նոր ժամանակների հրային շունչը:

...Նալբանդյանը իր ժամանակի գրական աստղն էր, ամենատաղանդա-

վորը հայ գրողների մեջ: Ամեն սկզբին, ամեն բաժանորդ անհամբերությամբ սպասում էր «Հյուսիսափայլի» նոր համարը դուրս գալուն, որ կարդա Կոմս Էմմանուելի հիշատակարանը կամ մյուս հոդվածները»:

Դեռ 1854 թվականին **Նալբանդյանի** գրաբար գրած **«Յաղագս հայկական դպրության»** ճառը ի պաշտպանություն է աշխարհաբարի, որտեղ լուսաբանվում են հայ նոր գրականության խնդիրները: Նա երազում էր, որ հայ գրական լեզուն միջոց դառնա հայերի համագգային համախմբմանը և կարողանա հաղորդել քաղաքական-ազատագրական մղումներ:

Ազգային լուսավորության, ազգային բարեկեցության խնդիրները, մտքի և իդեի ազատության, մամուլի և գրականության, կնոջ և ընտանիքի, հայրենիքի հաղթանակը, ազատագրման հարցերն էին նալբանդյանական հրապարակախոսության թեմաները, որոնք իրենց ներսում խտացնում էին այն կորովը, որը ներշնչում էր ընթերցողներին ազատության գաղափարը:

Թերևս նրա **«Ազատություն»** բանաստեղծությունը իր գաղափարների քննորդական ծրագիրն էր:

**«Թոթով լեզվիս մինչ կապեր
Արծակվեցան բացվեցան,
Մինչ ծնողքս իմ ծայնից
Խնդացին ու բերկրեցան,
Նախկին խոսքն որ ասացի,
Չէր հայր, կամ մայր, կամ այլ ինչ.
Ազատություն դուրս թռավ
Իմ մանկական բերանից:**

**Ազատություն, - ինձ կրկնեց
Ճակատագիրը վերևից,-
Ազատությա՞ն դու զինվոր
Կամիս գրվել այս օրից:
Ոհ, փշոտ է ճանապարհը,
Քեզ շատ փորձանք կը սպասե.
Ազատություն սիրողին
Այս աշխարհը խիստ նեղ է»:**

**Ազատություն, - գոչեցի,-
Թող որոտա իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր երկաթ,
Թող դավ դնե թշնամին,
Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
Մինչև անարգ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտ կրկնեմ
Անդադար՝ ազատություն»:**

Նա գիտեր. հայ ժողովրդի անազատ վիճակը գալիս է ոչ միայն արտաքինից՝ պարտադրված, այլև՝ ներքին խնդիրներից:

«Այնտեղ ուր չկան կրթություն և դաստիարակություն, չի կարող լինել ընկերական կյանք, իսկ որ չկա ընկերական կյանք, այնտեղ թագավորում է միմյանցից բաժանող և հեռացնող եսական սկզբունք...»

...Ազգային դպրոցները պարտական են բանալ մանուկների միտքը, պինդ տնկել նոցա մեջ ազատության սերմը, վառել նոցա սրտում հայության կրակը...»:

Նա վստահ էր. մարդը նախ ինքն իր մեջ պետք է գտնի իր ազատ լինելու կամքը:

Եվ՝

Ազգի համար ամենակարևորը իր **Դպրոցն է:**

Դպրոցը պարտավոր է ներշնչել ազգի զավակներին. «սեր, ընկերություն, ազգասիրություն, մարդասիրություն, առաքինություն, աշխատասիրություն, արիություն»:

Հանրակրթական և բարոյագիտական կրթությունից զատ՝ **Դպրոցը** պարտավոր է ազգի զավակներին կրթել «կանոնավոր տնտեսական, գյուղական և վաճառականական» գիտությամբ, որպեսզի հաստատ հիմքերի վրա կանգնի նրա թե երկրագործությունը, և թե վաճառականությունը:

Նրա երազանքն էր Հայաստանի յուրաքանչյուր գյուղում բացված տեսնել դպրոցներ, որտեղ կդասավանդեն կրթված ուսուցիչներ:

Բայց նախ և առաջ հարկավոր է, որ...

«**Տարակույս չկա, որ դպրոցների և համալսարանների մեջ ավանդված գիտությունը և ուսմունքը շատ մեծ խորհուրդ ունի մի աշակերտի կամ ուսանողի համար, բայց դրանից, եթե մեծ չլինի, գոնե փոքր չէ մի երեխայի սկզբնական, ընտանեկան դաստիարակությունը յուր ծնողքի ձեռքով: Շատ անգամ մի զավակ տան մեջ հոգու վատթար ուղղություն ստանալով, արդեն փոքր կերպարանքով յուր հոգին տրամադրած լինելով դեպի չարը, կրթվելով մի օրինավոր դպրոցում կամ համալսարանում, լուսավորությունը կշինե յուր համար մի չարության գործիք, և կաշխատի նորանով ծնուցանել և կերպարան գործել այն չարությունը, որ վաղուց հղացած էր յուր սրտի մեջ և անծին թողած, որովհետև հմար չունեի այն ժամանակ յուր գաղափարը իրագործելու: Առտնին, կամ ծնողական դաստիարակությունը ստանում է երեխան գլխավորապես յուր մոր ձեռքով, ուրեմն նախ և հառաջ հարկավոր է մեծ ուշադրություն դարձուցանել աղջիկ զավակների կրթության և դաստիարակության վերա, բանագետ և առաքինի մայրեր պատրաստելու համար: Առանց այս հոգաբարձության սուտ է ամենայն կատարյալ և ընդհանուր լուսավորություն մի ազգի:**

Զավակ ասացյալը, յուր մոր ձեռքով պիտո է կրթվի և դաստիարակվի աստծո երկյուղի մեջ. մայրը կաթից հետո պիտո է կերակրե յուր զավակը այդ վերին հոգևոր կերակուրներով, դորանից հետո դպրոցական և համալսարանական կրթությունը կարող է հառաջացնել մի այդպիսի տղայի մեջ ցանկալի հետևանքը»:

Նազարյանցի և Նալբանդյանի գաղափարների միջև ներքին ներհակություն կար: **Նազարյանցը** ազատախոհ էր ներողամտության և բարեհոգության երանգավորումով, իսկ **Նալբանդյանը** ջատագովում էր հեղափոխական ժողովրդավարությունը: Նազարյանցի հրապարակախոսությունը ելնում էր խղճի ու մտքի ազատության սկզբունքից: Նալբանդյանի ազատախոսությունը հանգում էր ժողովրդի համընդհանուր սոցիալական և քաղաքական ազատագրման գաղափարին: Նազարյանցը հակված էր ազգասեր վերնախավի միջոցով լուծել ազգի լուսավորության խնդիրը: Նալբանդյանը մերժում էր այդ միտումը:

«**Ազգ ասելով չենք իմանում այն մի բանի մարդիկ, որ արծաթի սանդուղքով վեր են բարձրացել ազգի մակերևութից, այլ այն խեղճ ու կարեկցության արժանի ժողովուրդը, որի վրա ծանրացել է ազգային անբախտության հետևանքը... Ուր չկա մտքի և բանականության ազատություն, այնտեղ կա հոգու ստրկություն... Լուսավորությունը այնքան հիմնավոր է, որքան ազատ է և անկախ. ստրկության մեջ չի կարող լուսավորության ծիլը կանաչել**»:

Նա գիտեր. լուսավորությունը երկնառաք տուրք չէ, այլ բարիք, որ պիտի նվաճվի «**զոհիվք և նվիրագործութեամբ**»:

«**Հյուսիսափայլը**» խափանման վտանգի տակ էր գրաքննության պատճառով: **Ստեփանոս Նազարյանցը** Կովկասից մի շարք հոդվածներ է ստանում «Հյուսիսափայլում» տպագրելու համար, բայց դրանցից ոչ մեկը չի հրատարակվում խիստ քննադատական ոգու և մերկացումների համար:

«**Շատերի մեջ բանախոսությունը ցուցանում էր ամենևին մերկանդամ ճշմարտությունը, այլև վերաբերվում էր այնպիսի բարոյական ցավերի և ամոթալից հանգամանքների ազգի մեջ, որ անպատշաճ է դորանց հրատառակել գրով, մանավանդ, որ դոքա մի բարեկարգ տերության ցենզուրայի մեջ քննության տակ ընկնիլ ևս կարող չէին... Եվ ես անարժան համարեցի հրապարակով երկրորդել այն բանը, ինչ-որ ժողովուրդը օր հանապազ տեսնում է յուր աչքի առջև, ուրեմն և շատ լավ տեղյակ էր դորան**»:

Այսպիսին էր **Նազարյանցի** տեսակետը: Այն կարելի է ընդունել, կամ՝ ոչ: **Նալբանդյանը** ոչ միայն չէր ընդունում, այլև ամեն կերպ պայքարում էր Նազարյանցի նման մտայնությունների դեմ:

1859 թվականին մոր առաջացող թոքախտից բուժվելու պատրվակով **Նալբանդյանը** մեկնում է արտասահման: Այս ճամփորդության նպատակներից մեկն էլ ցանկությունն էր պարզել, թե, արդյոք, հնարավոր է Ռուսաստանում «**Հյուսիսափայլի**» խափանման դեպքում այն տեղափոխել արտասահման:

Նազարյանցը, որ սկզբում համաձայն էր այս գաղափարին՝ վերջում հակվեց այն մտքին, թե Ռուսաստանում ևս կարելի է շարունակել «**Հյուսիսափայլի**» տպագրությունը, եթե չափավորվի նրա ուղղությունը, «**սանձ դրվի նրա գլխավոր աշխատակցի գրչին**»:

Նազարյանցի այս դիրքորոշումը պատճառ դարձավ խորացնելու երկու փայլուն հայ մտավորականների տարաձայնությունը:

1859 թվականն էր: **Նալբանդյանը** հեռացավ «**Հյուսիսափայլի**» խմբագրությունից՝ չնայած շարունակեց թղթակցել:

Հովհաննես Թումանյանը իր «Մեր նախորդ շրջանի պոետները» հոդվածում Նալբանդյանի մասին գրում է.

An oval-framed portrait of a woman, likely a historical figure, seated and facing forward. She is wearing a dark, high-collared dress with white lace or ruffled details at the neck and cuffs. Her hands are resting on her lap, holding a small, light-colored object, possibly a book or a fan. The background is dark and indistinct. The portrait is set within a decorative oval frame.

Փարիզում նա բախտ ունեցավ հանդիպելու **Ղևոնդ Ալիշանին**, անչափ ոգևորվեց նրա անձով և նրա «**Պլպուլն Ավարայի**», «**Հայոց աշխարհիկ**» բանաստեղծություններով՝ համարելով դրանք «**հոյակապ քերթածքներ**»:

Մինչ Եվրոպա այցելությունը **Նալբանդյանը «Հյուսիսափայլ»** -ում տպագրել էր **Քերանժեի** մի քանի բանաստեղծությունների և **Էժեն Սյուի «Թափառական հրեան»** վեպի առաջին գրքի իր թարգմանությունները: **Ստեփան Ոսկանը** այս օրո՛ժերն արտասուաեզ իր

Արտասահմանում **Նալբանդյանը** գրեց «**Հիշատակարան**» ճանապարհորդական նոթերը, որոնք տպագրվեցին «**Հյուսիսափայլ**» -ում:

Ամեն մի զվարճալի տեսարան, ամեն մի կրթված ու բարեկարգ ազգ պատճառում է իմ մեջ մի տրտում մտածություն, որ սիրելի չէ հայերին, ըստ որում, ծանր բան է անձնաքննությունը... մտածություն, անվերջ մտածություն...»:

Արտասահմանից նա վերադարձավ ծանր մտածումներով: Հայաստանին, որևէ հարցում, չեն աջակցի օտարները: Պետք է, վերջապես ազատվել սին պատ-
րանքներից: **«Եվրոպացիները մեր կարիքը չունեն»**, - գրեց նա և չդադարեց

Արտասահմանից վերադառնալով՝ նա մեկնում է Պետերբուրգ և տեղի համալսարանում Արևելյան ֆակուլտետի հայ-վրաց-թաթարական բաժնի ողջ ծրագրով քննություն տալով պատմությունից, Հայոց լեզվից, վրացերենից, ռուսերենից, թուրքերենից, աստվածաբանությունից՝ ստանում է թեկնածուի աստիճան:

Մեկ տարի անց՝ 1860 թվականի հուլիսի 15-ին Նոր Նախիջևանի քաղաքացիությանը հայտնի էր, որ Սահմանադրությունը կ'ունենա ուժ:

Նոր Նախիջևանի հասարակական ժողովը քաղաքի և շրջանի բնակիչների հետ համատեղ իրականացնում է համայնքի կառավարման գործընթացի մշակման և իրականացման գործընթացի մշակման գործընթացը։

...**Նալբանդյանի** ճանապարհը դեպի Հնդկաստան մայրցամաքում է։
Նա առաջին անգամ էր լինում իր հին Հայրենիքում։ Եվ այն նրա վրա թողեց
աներևակայելի տպավորություն։ Աշխարհե-աշխարհի ճամփորդած գրողի, Ռու-
սաստանի իր հայրենի Նոր Նախիջևան քաղաքի և առհասարակ հարթություններ-
ով սովոր նրա հայացքը բախվեց հզոր լեռներին և զգաց նրանցից բխող այն
ահռելի էներգիայի ներկայությունը, որը հաշվի չառնելով ժամանակ և հեռավո-
րություն, հասել է իր հոգուն, արյանն ու ավիշներին և որպես հզոր կանչ՝ աղաղա-
կել «Ազատություն» բանաստեղծության իմաստը։

Հենց այդ պահին, ինչպիսի խանդաղատանք, ինչպիսի ափ-

Ինչպիսի խոկումներ է նա ունեցել, ինչպիսի դժբախտություններ է հանդիպում, Գևորգյանը հարցնում է իր հարցախոսից՝ Կարենից, որը դեմ հանդիման հանդիպում է իր ինչպես յուրաքանչյուր **Ազատության երգիչ**, երբ դեմ հանդիման հանդիպում է իր

ՆԱԼԲԱՆՈՂՅԱՆԻ ՃԱՄԲՈՐՈՂԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ

Մեր փուլը չէ, եթե ոտքից մինչև գլուխ միաստիկականությամբ խմորված
պ. Չամուռճյանը նայում է հոգևորների վերա. որպես անմերձենալի մարդե-

«Երկու տողի»
անվանաթերթը

րի վերա. մեր փուլը չէ, եթե մյուս կողմից Կրոնական ժողովը յուր տեսչության սեփական է համարում հոգևորների դատաստանը, մենք կրկնում ենք, թե հոգևոր անձինք, որպես մարդ և որպես անդամ եկեղեցու, ազատ չեն: Հասարակաց ձայնը, հասարակաց բողոքը քննել կարող է մի հոգևորի անօրեն գործերը, լիակատար գործություն ունի մարդասպանը, գողը, պոռնիկը, շունը, հարստահարողը, վեսը, ամբարտավանը, ազգատյացը և այլն, և եկեղեցու բեմի վրայից չքացնելու:

Մյուս կողմից Կրոնական ժողովը, եթե ստուգիվ, և ոչ որպես խրտվիլակ կամ մի այդպիսի ժողով, ապա կազմված չէ հոգևորների անարժանությունը բողոքելով ժողովրդի գայթակղությունը գորացնելու համար, նա կազմված չէ անիրավությունը գորացնելու համար, նա կազմված չէ անիրավությունը պաշտպանելով, հարստահարված ազգին թշվառության մրուրը մինչև տակը խմեցնելու համար, այլ ազգի ապականող աղվեսները բռնելու և հոտը գիշատող գայլերը ջնջելու համար:

Ազգը չէ հոգևորների համար, ուրեմն և ոչ Կրոնական ժողովի համար, այդ գաղափարը թող հանե միանգամ յուրյանց մտքից, այլ հոգևորը և Կրոնական ժողովը եղած են կան ազգի համար, և նոցա հարուցանողը, պահողը և դարմանողը ազգն է դարձյալ:

...Մենք ազատական նվիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու: Մեր անձը և գրիչը չնվիրեցինք հարուստներին, նոքա յուրյանց արծաթե թումբերի տակ միշտ անխոցելի են, նաև բռնակալների իշխանության մեջ:

Բայց խեղճ հայը, այն հարստահարված, ողորմելի, աղքատ, մերկ և քաղցած հայը, ոչ միայն ծնշված օտարներից և բարբարոսներից, այլև յուր հարուստներից, յուր հոգևորներից և կիսագրագետ, ուսումնական կամ փիլիսոփա ասվածներից, ահա այս հայը ամենայն արդարացի իրավունքով գրավում է մեր ուշադրությունը և նորան դարձյալ, առանց և վայրկյան երկմտության, նվիրեցինք մեր բոլոր կարողությունը:

Պաշտպանել այն առաքուր կոխված իրավունքն է մեր կյանքի բուն խորհուրդը և նպատակը:

Եվ այս նպատակին հասնելու համար չէ պիտո ընկրկինք ոչ բանտի և ոչ աքսորի առջև, ոչ միայն բանիվ և գրչով, այլև զենքով և արյունով, եթե մի օր արժանի լինենք զենք առնուլ մեր ձեռքը և սրբել մեր արյունով:

...Այո, ժամանակը լցված է, ուստի և հրապարակի առջև ասում ենք. տե՛րութենական լրտես՝ եկեղեցական, ազգը մատնող և դավաճանող՝ եկեղեցական, փառքի և պատվանշանի համար, թողունք նյութական կողոպուտը, կաթողիկոս թունավորող՝ եկեղեցական, եկեղեցի կողոպտող՝ եկեղեցական, չարաչար արբեցության համար պատուհասվելուց փախչելով, յուր եկեղեցուն դրժող և դեպի պապականություն դիմող՝ եկեղեցական, կաթողիկոս չընտրվելու համար հավատն ուրացող՝ եկեղեցական, հրապարակյալ ծաղաճանության մասին դատաստանից խիթալով վեղարը գետնին զարկող:

կրոնավորական կարգը ուրացող և մինչև յուր անասնական կյանքի վերջը բոզի հետ կենակից՝ եկեղեցական, դպրոցների գումարը անհետացնող՝ եկեղեցական, ի վերջո ամեն բան, եկեղեցական. վասնզի ձանձրալի է մի ըստ միջոց է թվել:

Իրավունք չունե՞ր արդյոք «Հյուսիսսփայլը» եկեղեցուց ոտքից մինչև գլուխ ռեֆորմ պահանջելու:

Այո, մի տեսակ մարդիկ, կարծելով, թե «Հյուսիսսփայլի» խնդրած վերանորոգությունը վերաբերում է դավանաբանության, թե առին ու թռան, ո՛հ, ո՛հ, «Հյուսիսսփայլը» բողոքականություն է խնդրում, գոչելով:

«Հյուսիսսփայլը» կրոնական օրագիր չէ և դավանաբանության հետ բնավ վերաբերություն չունի:

«Հյուսիսսփայլի» խնդրած ռեֆորմը վերաբերվում էր եկեղեցական կառավարչության, ռեֆորմ, որով պիտի սանձահարվեին ոչ միայն Պողոսը և Նիկողոսը, որոնց մասին «Հյուսիսսփայլը» բողոքում է ժամանակ առ ժամանակ, այլև շատերը... այլև երուսաղեմի միաբանությունը:

Ռեֆորմ պահանջում ենք եկեղեցու տնտեսական կառավարության մեջ, որպեսզի այսուհետև գեթ եկեղեցական գանձերը չհափշտակվին, չգողացվին և եկեղեցական ոսկի և արծաթի սպասքը հրեա ոսկերիչների քուրաների մեջ չհալվին:

Ռեֆորմ պահանջում ենք հոգևոր իշխանների և առհասարակ եկեղեցականների դեպի ազգը ունեցած հարաբերության մեջ: Պարտական են նոքա ուղղել յուրյանց ընթացքը. մինչև այժմ վարձկան պորտաբույծ և ոչ հովիվ հոտաբույծ, մինչև այժմ նոցա համար բողոքել է մարգարեն. «Ո՛հ, հովիւք, որք զանձինս արածէք և ոչ զխաշինս»:

Ռեֆորմ պահանջում ենք եկեղեցականների կրթության և դաստիարակության մեջ: Զահանա ունինք, որ կարդալ չգիտե. քահանա ունինք, որ հանրեն չի կարող խոսել:

Ռեֆորմ պահանջում ենք եկեղեցականների ձեռնադրության պայմանների մեջ, մինչև այժմ «Առ մեզ անպէտ առ ամենայն կացութիւն մարդ, պիտանացու դատի առ հոգևորականութիւն», մինչև այժմ սինոնականությունը վերջին տեղը չունի:

Ռեֆորմ պահանջում ենք առհասարակ եկեղեցական կառավարության մեջ, որ խառն ի խուռն և անկարգությամբ հառաջանալով, մեծ մասով պատճառ է եղել ազգի դարավոր թշվառության...

...Մեր դեմքը դարձնում ենք դեպի Կրոնական ժողովը և իբրև անդամ ազգի և եկեղեցու առաջարկում ենք նախ, հասկանալ և ընդունիլ, որ հոգևորականությունը մի տեսակ արհեստ չէ նյութական կյանքի պիտույքը հայթայթելու համար և թե կամի նա խորհուրդ ունենալ, ապա ուրեմն պարտական է սպասավորել ազգի առաջադիմությանը»:

«Մեղուն» շարունակաբար տպագրում է «Երկու տողը»:

Կալկաթայուն Նալբանդյանը պարզում է, որ բացի Կատարինե Խոջամալյանի կտակից կան նաև Եղիա Հակոբյանի, Սարգիս Աղավելյանի, Մասեհ Բաբաջանյանի կտակները, որոնք իրենց ժառանգության զգալի մասը թողել էին հոգուտ Նոր Նախիջևանին՝ դպրոցի և տպարանի համար:

Ի վերջո, չորս ամիսների ահավոր ֆիզիկական և հոգեկան տառապանքներից հետո նա կարողանում է պաշտպանել կտակարարների կամքը: Նրա հարուցած գործի առթիվ Կալկաթայի անգլիական դատական ատյանը կայացնում է վճիռ հոգուտ Նոր Նախիջևանի:

Նալբանդյանը բռնում է ետդարծի ճանապարհը:

Նա ստիպված նորից պիտի այցելեր Լոնդոն՝ ավարտելու համար հնդկահալ կտակների գործը:

Լոնդոնում բարեհաջող կարգավորելով կտակների գործը՝ նա վերադառնում է Ռուսաստան: Սակայն մինչ վերադարձը նա այնտեղ գրում է «**Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ**» աշխատությունը, որը տպագրվում է առանձին գրքով Փարիզում և հատված առ հատված՝ **Հ. Սվաճյանի** պարբերականում:

Բացի այս. Լոնդոնում կայանում են հանդիպումներ, որոնք նրա կյանքը պիտի ենթարկեին այնպիսի փոփոխության, որ նա ի վերջո հայտնվեր ողբերգական վիճակում:

Ռուս մտավորականության գաղափարներով հետաքրքրված՝ 1862 թվականի մարտին **Նալբանդյանը** այցելում է **Գերցենին**, որն իր հայրենիքից քսուրյալ ապրում էր Լոնդոնում: Գերցենի սիրալիր ընունելությունից հետո նորից է այցելում նրան:

Լոնդոնում գտնվող մեկ այլ հեղափոխական **Ն. Ա. Տուչկովա-Օգարևայի** «**Հիշողությունները**» վկայում են, որ՝

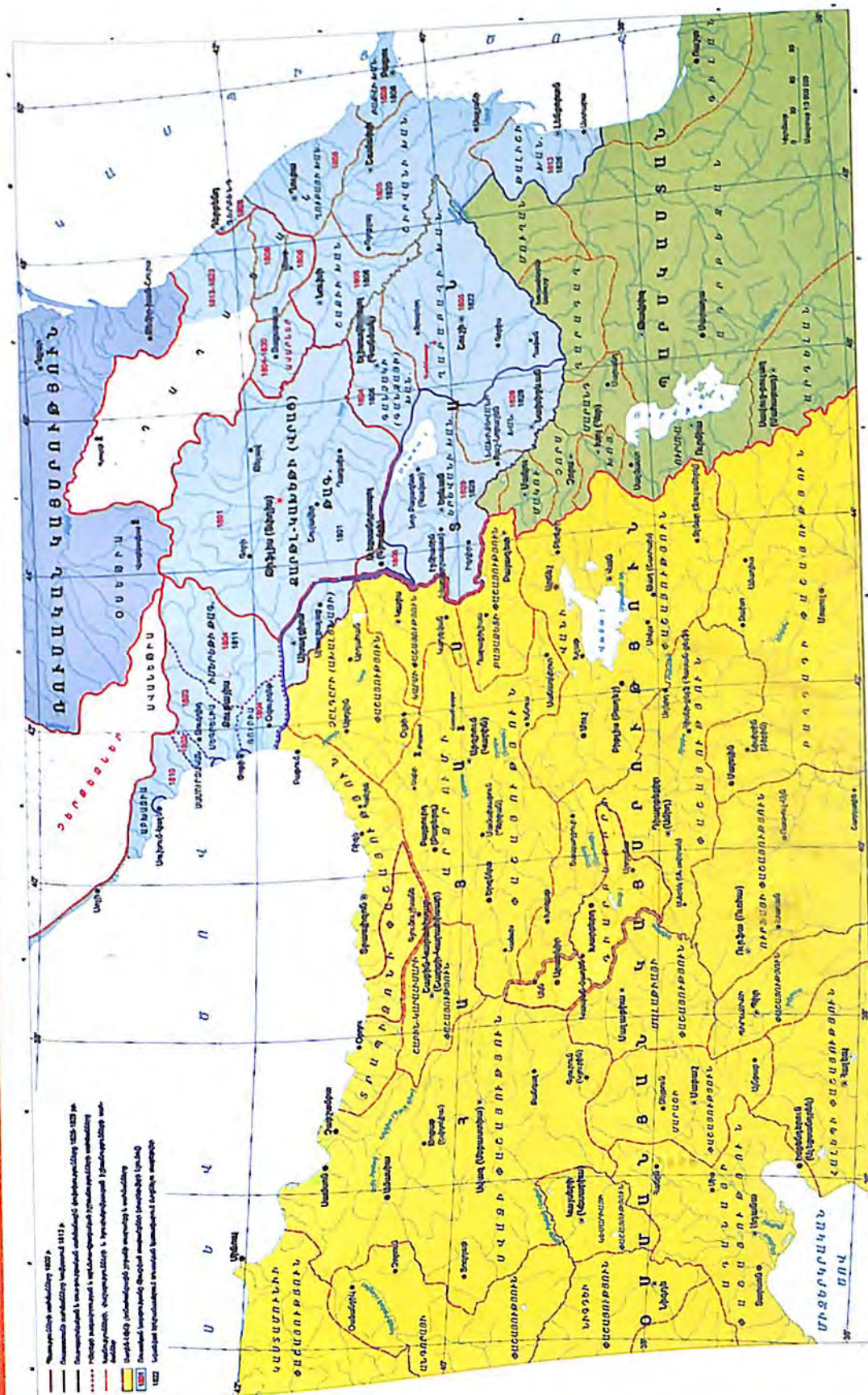
«**Նալբանդյանովը չունեցավ և ոչ մի մասնակցություն ռուսական պրոպագանդայի գործերում: Սակայն վերադարձին նրան ձերբակալեցին... Նա կործանվեց Բակունինի անզգուշությունից, որ Ռուսաստանի բարեկամներից մեկին գրած նամակում գովել էր նրան: Բակունինի նամակները, իհարկե, փոստում բաց էին արվում: Նրա մասին իմաց էին տվել սահմանապահներին, և Նալբանդյանովը զոհ գնաց Բակունինի հետ ունեցած ժանդարմության համար: Մենք այլևս չիմացանք միանգամայն լավ և արժանավոր այդ մարդու այդ վիճակի մասին: Ցավալի է խոստովանել, որ Բակունինի անզգուշության պատճառով միայն Նալբանդյանովը չէ, որ տուժել էր»:**

Գերցենը այն կարծիքին էր, որ «**Նալբանդյանովը շատ ու շատ ազնիվ և լավ մարդ է**»: **Տուրգենևը** համաձայն էր նրա հետ. «**Նալբանդյանովը իսկապես սքանչելի երիտասարդ է և ես նրան անկեղծորեն սիրեցի...**»:

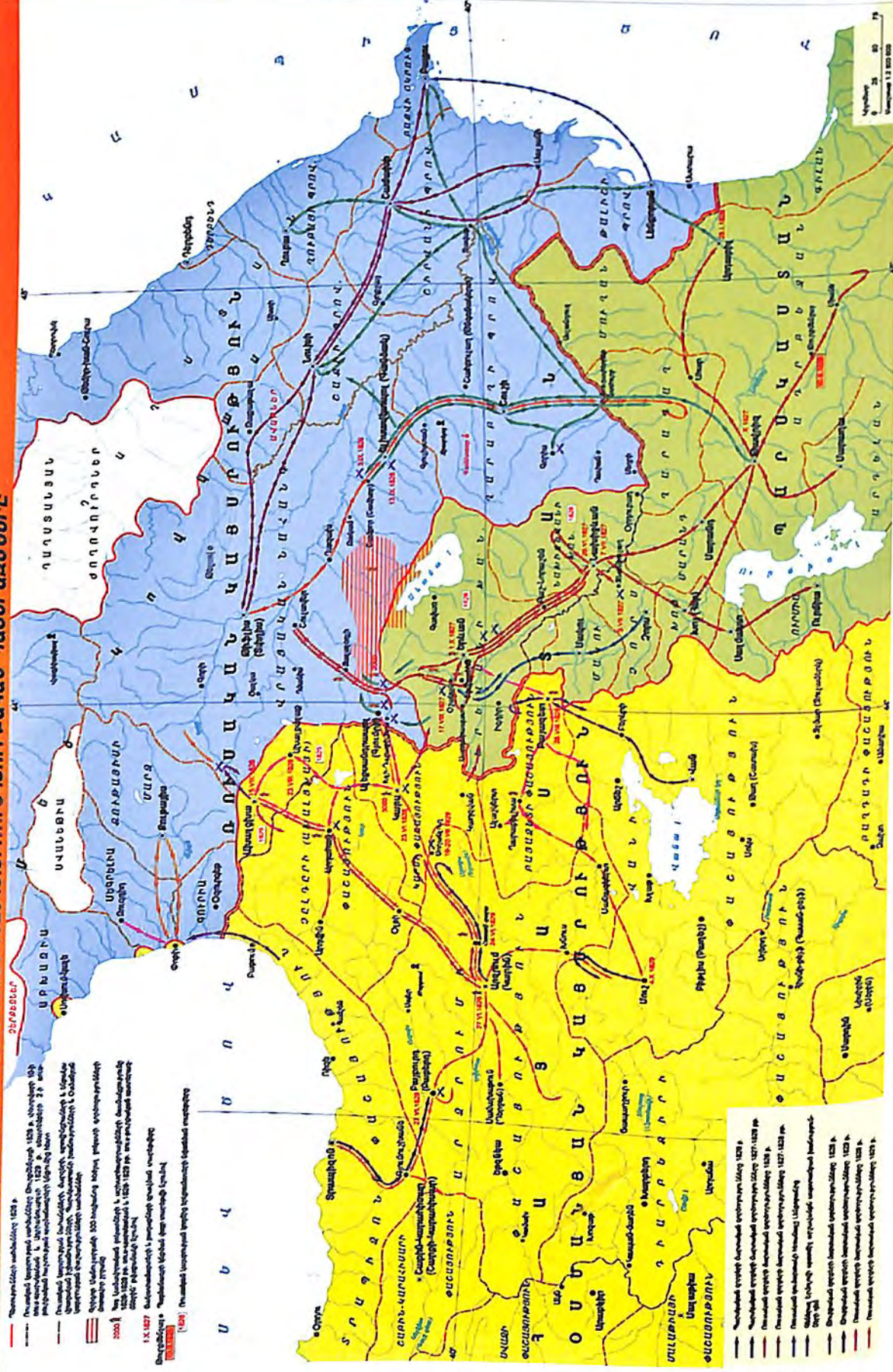
Բակունինը իր այդ չարաբաստիկ նամակով Նալբանդյանին խնդրում է աջակցել իր կնոջը Իրկուտսկից Տվերի նահանգ տեղափոխելու գործին: Նալ-

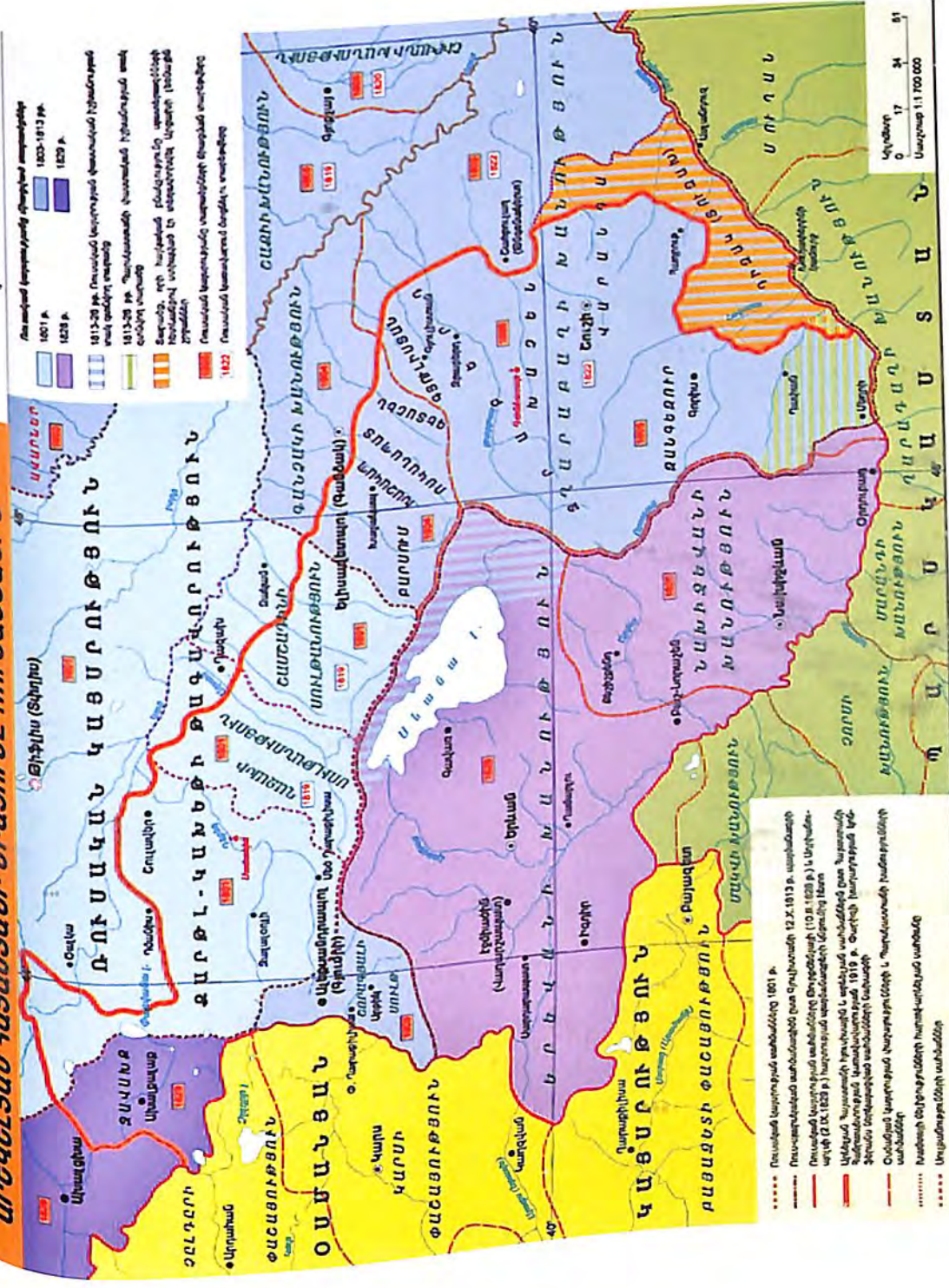
Գերցեն

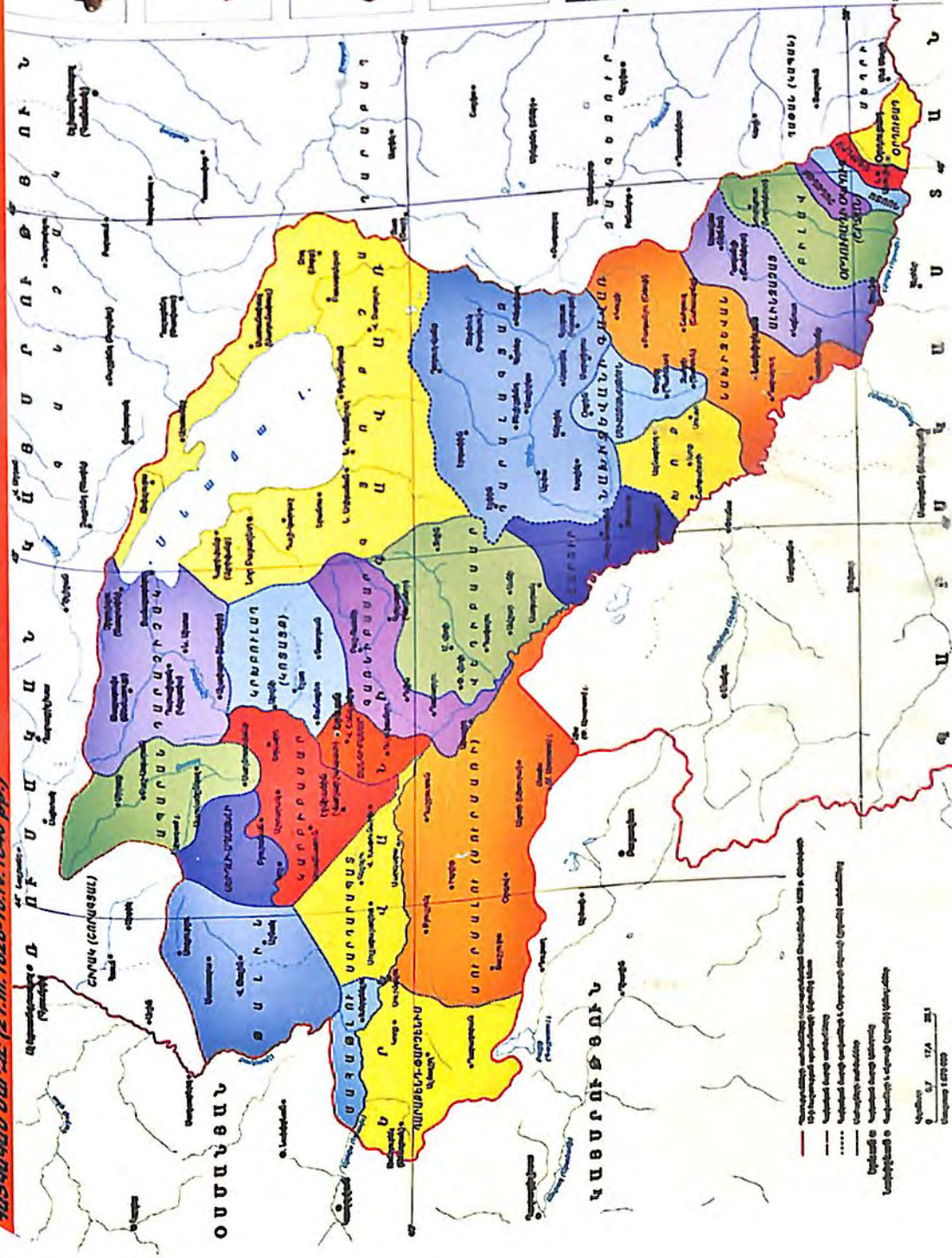
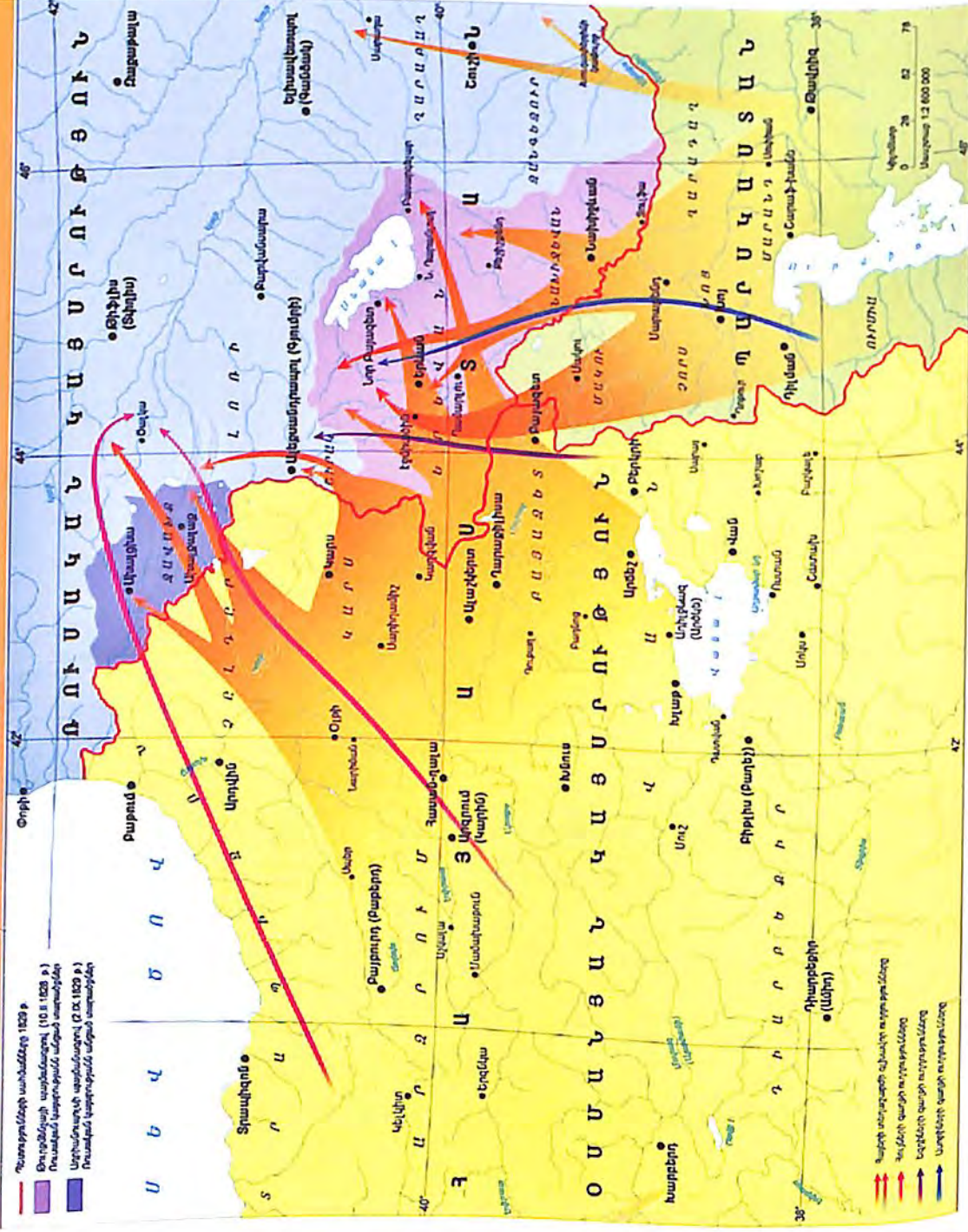
1826-1828 թթ. ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍՎԱԿԱՆ ԵՎ 1828-1829 թթ. ՌՈՒՍ-ՕՏՈՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋՆԵՐԸ

ՀԿՊՏՈՌՈՒԿԱՆ ԶՈՒԽՆԵՐԿՈՒ ԿՂՈՏՈՄԵՆԷ ԴՄԵՂԻԿԱՍԽ

ՀԱՅԹՔԻՍՏԿԱՅ ՂԿԻՈՒԿԱՍ ԿՂՈՏՈՒՄԵՆԷ
ՂՈՇԴԻԳՈՒ ՂԵՍԻՆԷ ԿԱԳՔՈՒՄՈՒԴՈՒՄԻ ԻՉ ԿԱԳՔՈՒՄՈՒՄԸ

1-800-854-2222
 1-800-854-2222
 (1-800-854-2222)

(100 mg/kg, i.p.)

Library of Congress
Reading Room
(7th floor)

Call 800-762-9272

PLATE 1

1987] *Environmental and Social Control*

1. **අනුමැතිය ලබා දෙනු ලබන ප්‍රධාන අංශය** : **සෞඛ්‍ය සේවා**
 2. **අනුමැතිය ලබා දෙනු ලබන ප්‍රධාන අංශය** : **සෞඛ්‍ය සේවා**
 3. **අනුමැතිය ලබා දෙනු ලබන ප්‍රධාන අංශය** : **සෞඛ්‍ය සේවා**
 4. **අනුමැතිය ලබා දෙනු ලබන ප්‍රධාන අංශය** : **සෞඛ්‍ය සේවා**
 5. **අනුමැතිය ලබා දෙනු ලබන ප්‍රධාන අංශය** : **සෞඛ්‍ය සේවා**
 6. **අනුමැතිය ලබා දෙනු ලබන ප්‍රධාන අංශය** : **සෞඛ්‍ය සේවා**
 7. **අනුමැතිය ලබා දෙනු ලබන ප්‍රධාන අංශය** : **සෞඛ්‍ය සේවා**
 8. **අනුමැතිය ලබා දෙනු ලබන ප්‍රධාන අංශය** : **සෞඛ්‍ය සේවා**
 9. **අනුමැතිය ලබා දෙනු ලබන ප්‍රධාන අංශය** : **සෞඛ්‍ය සේවා**
 10. **අනුමැතිය ලබා දෙනු ලබන ප්‍රධාන අංශය** : **සෞඛ්‍ය සේවා**

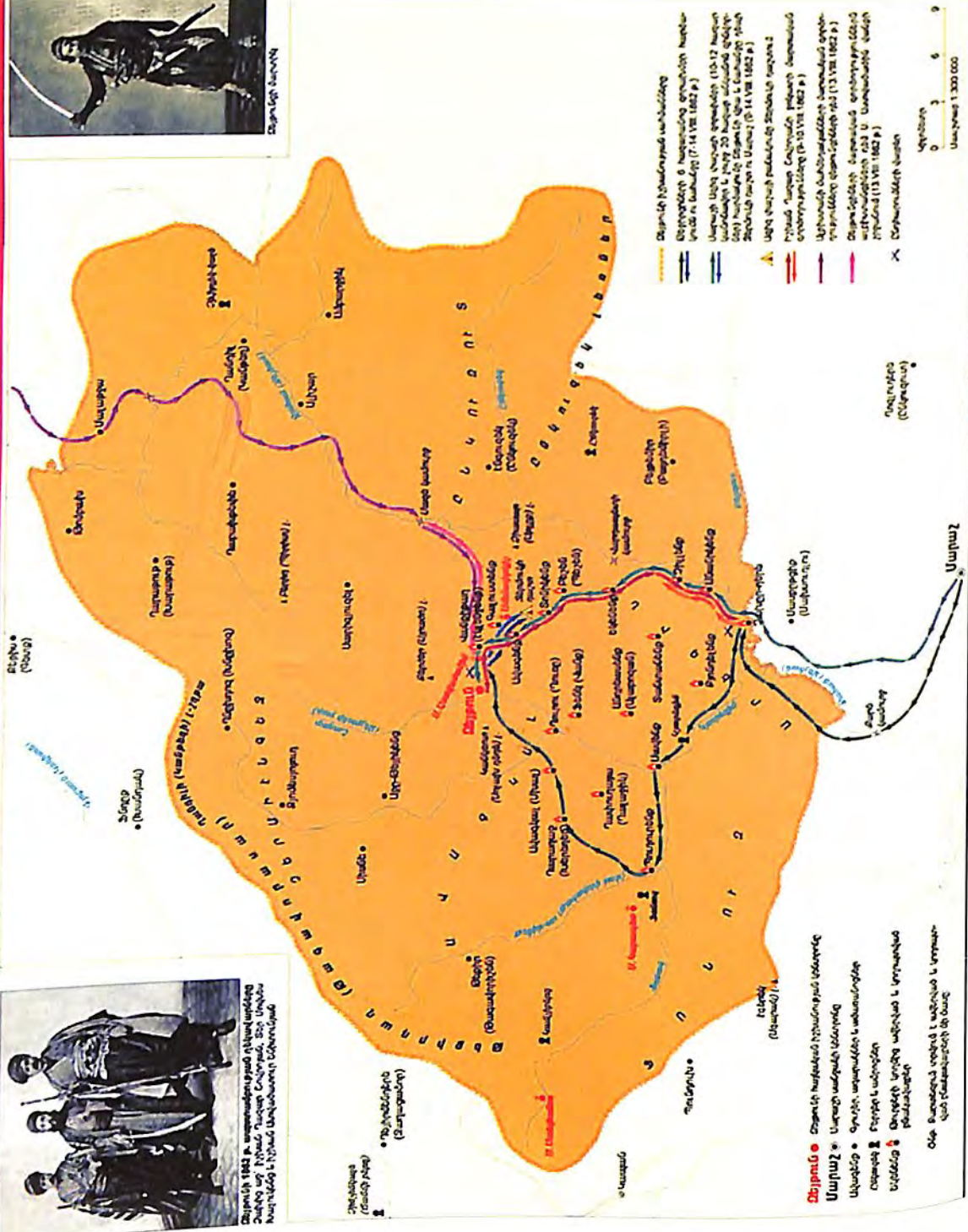
[illegible][illegible]

A black and white photograph of three men standing side-by-side. They are wearing traditional Middle Eastern or North African clothing, including long robes and head coverings. The man on the left is holding a long staff or stick. The man in the middle is holding a small object, possibly a book or a box. The man on the right is also holding a staff. They are all looking towards the camera.

Step 1 •

Answering questions

Հնչյուններ ● Հնչյունը օդի ճնշմանը հարմարվող փոփոխությունն է:

Մակար ● Մակարը անհայտ անձնակցություն է:

Անկարգ ● Գրական արտահայտություն է անարարություն:

Լուսավոր ● Բնական և արհեստական լուսավորություն:

Երկրորդ ● Երկրորդը երկրորդ անգամ է:

Օր ● Օրը 24 ժամ է:

Older Americans reported a significant increase in the use of health services in the last 12 months.

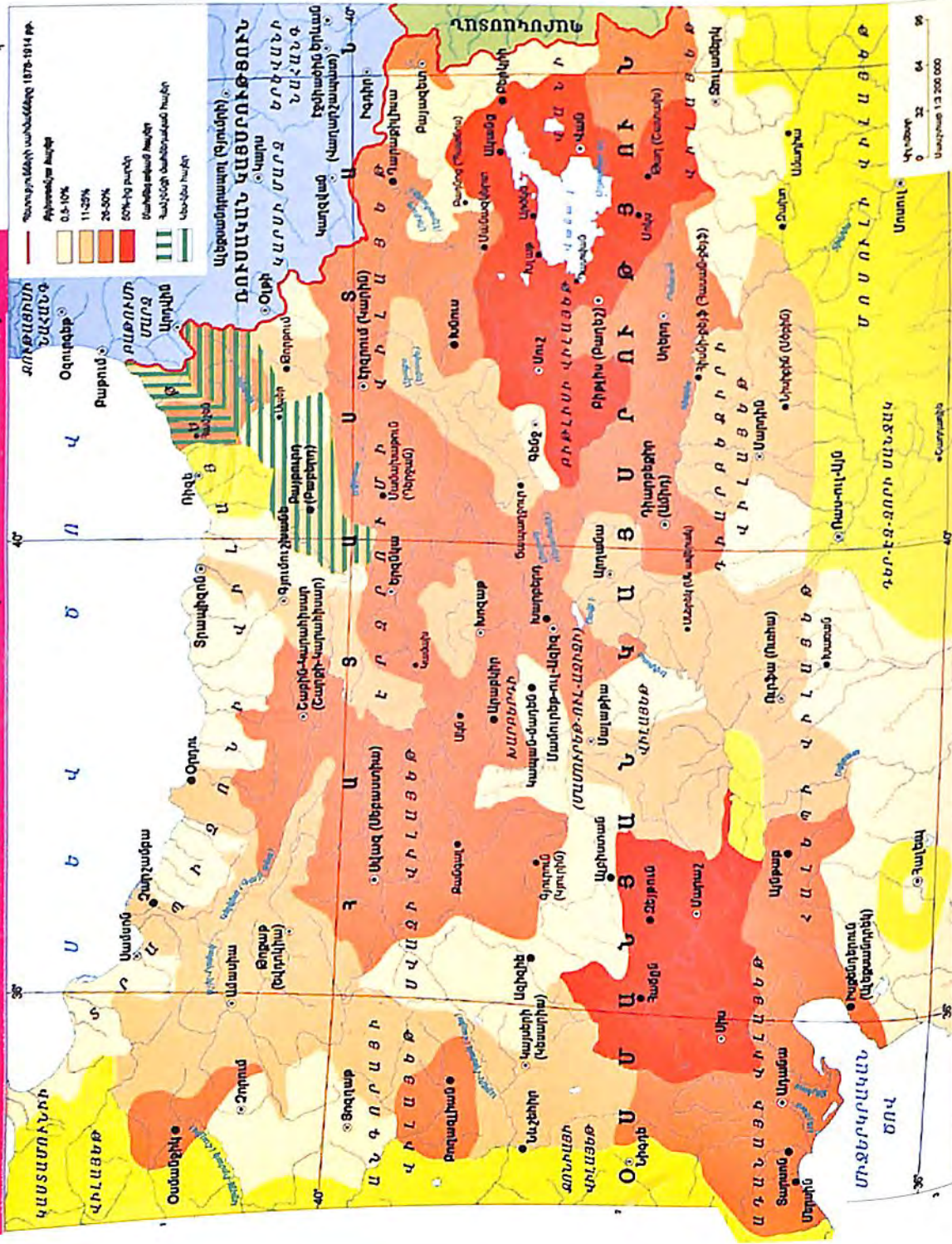
[illegible][illegible]

44

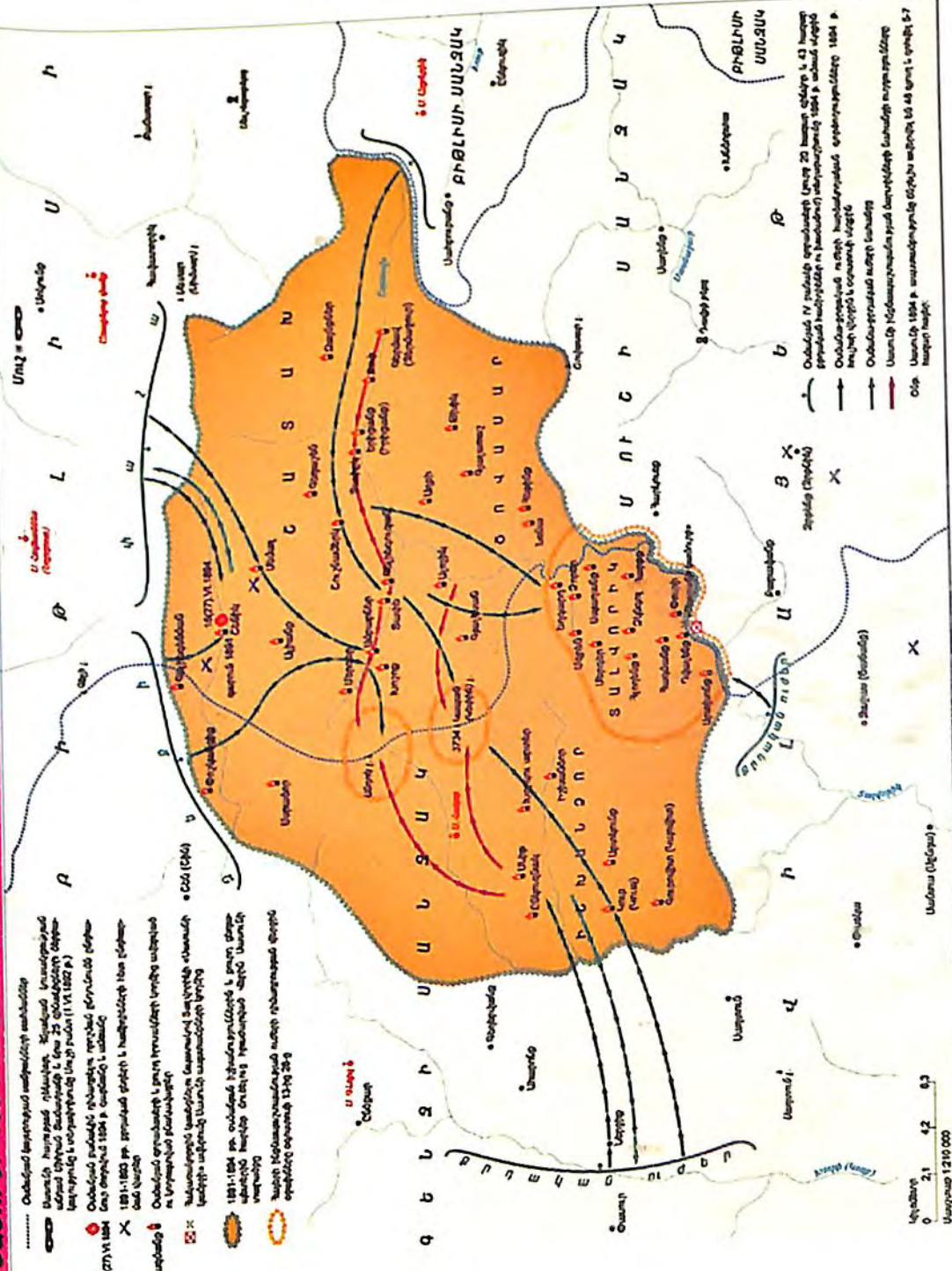
0 22 44 66

0 200 400

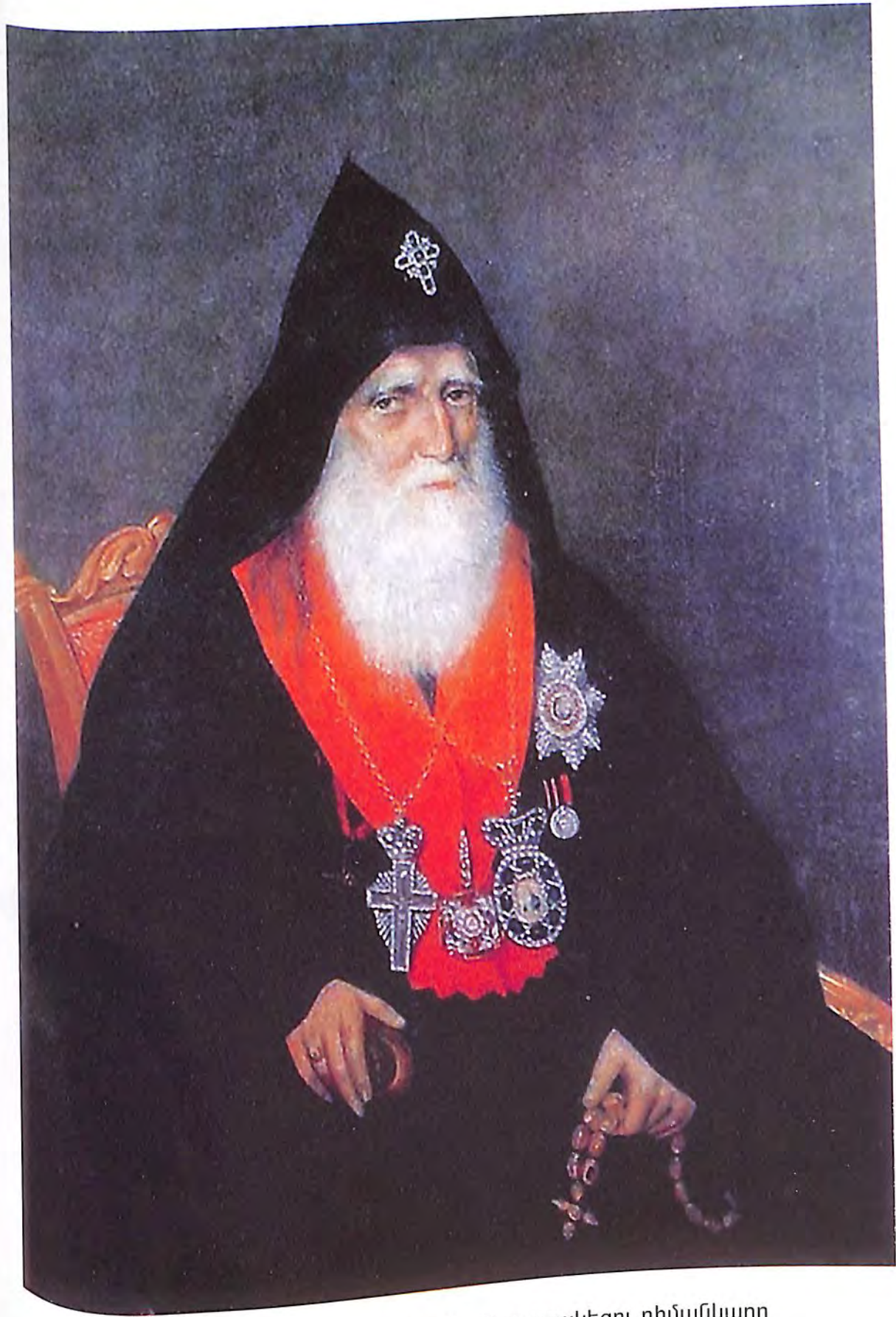
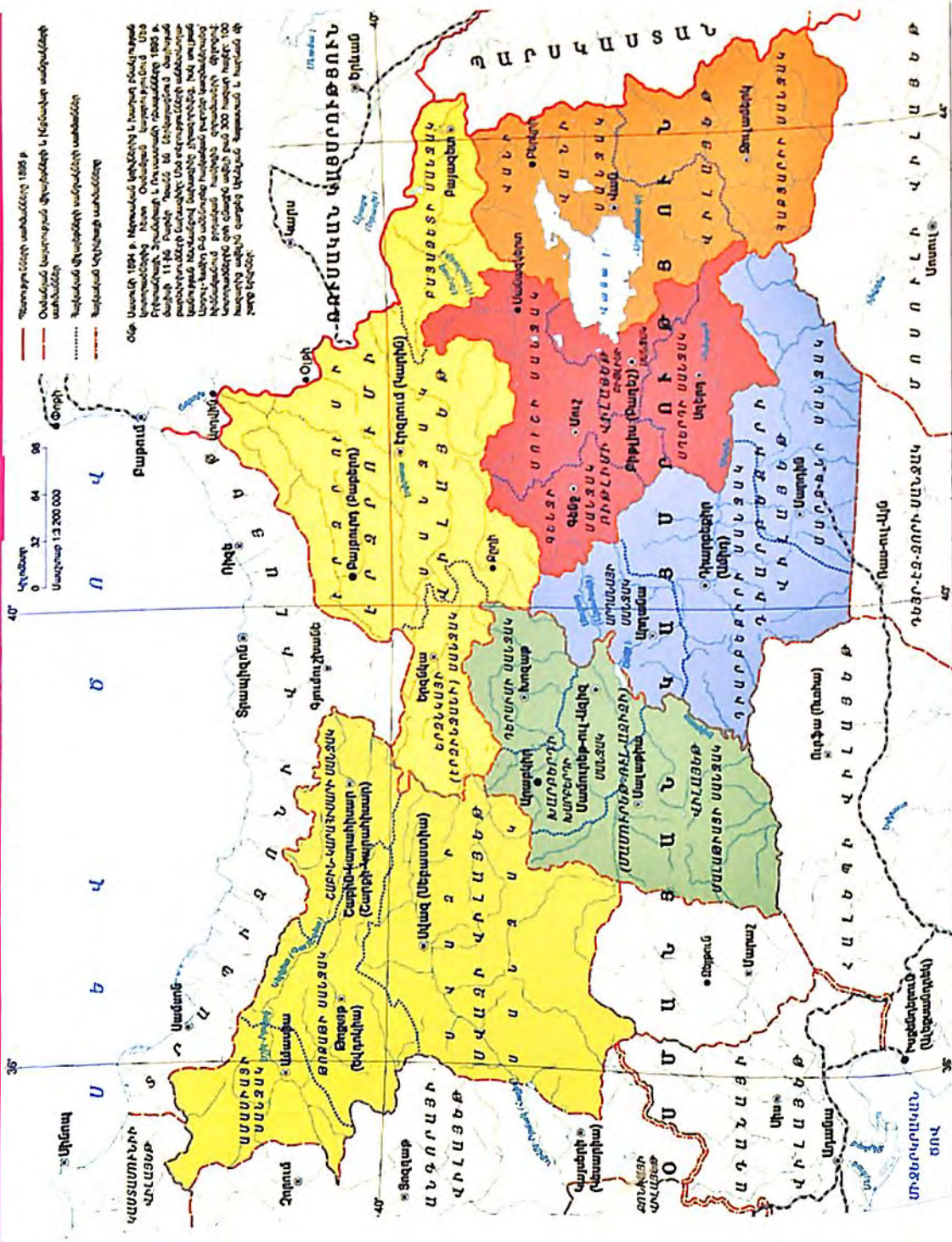
ԱՐԵՎԱՍԱՐԱՎԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX Դ. 70-ԱՎԱՆ ԹԹ. (ԻՐԱՆԻԱՎԱՍՏ ԲՈՐՏԵՃ)

ԱՐԱՐԱՏԻ 1894 Թ. ԱՐԱՍԱՐԱՎԱՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ 6 ՎԻԼԱՅԵԹՆԵՐԸ 1895 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ
ԲԱՐՔՈՂՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՋԱՆՈՒՄ

Հակոբ Հովնաթանյան. Ներսես Աշտարակեցու դիմանկարը

Եկեղեցական սպասք. խնկամաններ, սկիհներ, աշտանակներ, կանթեղներ

բանդյանը դա չէր կարող անել: Նրա հմարավորություններն անգոր էին կատարել ման մի առաջադրանք: Բակունինը դա չէր կարող չիմանալ: Իսկ Գերցենը իմանալով այդ մասին՝ գրում է ընկերներին, որ թույլ չտան Նալբանդյանին զբաղվելու Բակունինի կնոջը տեղափոխելու գործով: Ինչո՞ւ: Բակունինը իր տիկնոջ հետ միասին չէ՞ր վայելում հեղափոխական ընկերների վստահությունը:

Ապրիլի 30-ին «Ի կատարումն ներքին գործերի մինիստրության հրամանագրի երևանի գեներալ-նահանգապետը նահանգի ոստիկանական հիմնարկներին ուղղված հույժ-գաղտնի» գրությամբ,

Ն. Պ. Օգարին

որ Ռուսաստանում տարածում են գտել քահայտներով, որ Ռուսաստանում տարածում են գտել քահայտական վտարանդի Ն. Պ. Օգարինի հակակառավարական երկու կոչերը՝ լիտոգրաֆիկ հրատարակությամբ, կարորոնք լի են «վրդովեցուցիչ պահանջներով», կարգադրում է ուշադիր հետևել, թե ինչ ձևով են դրանք տարածվում և գտնել հանցավորներին:

Նրանք գտնում են «հանցավորին» կարդալով Բակունինի նամակը Նալբանդյանին, որով մա բացի կնոջն ազատելու խնդրանքից՝ առաջարկում է Լոնդոնում հրատարակվող հեղափոխական գրվածքները տեղափոխել Ռուսաստան և տարածել...

Նալբանդյանը վերադառնում է Պետերբուրգ՝ ոչինչ չկասկածելով: Իսկ փոթորկաբեր ամպերը կուտակվում էին: Շարունակում են եվրոպայից Ռուսաստան հասնել ռուս քաղաքական վտարանդիների նամակները, որտեղ հիշվում ու հրվատվում էր Նալբանդյանը: Այդ վտարանդիների համակրանքն էլ եղավ Նալբանդյանի դժբախտության պատճառը: Որովհետև, ինչպես վկայում է Տուչկովա-Օգարևան իր «Հիշողություններում»՝ Նալբանդյանը ոչ մի մասնակցություն չի ունեցել ռուսական պրոպագանդայի գործում... որ նրան կործանեցին Բակունինի նամակները... Բայց չգիտես ինչու, սովետահայ գրականագետներից շատերը (մեկն էլ «Հայկական Սովետական հանրագիտարանի» 8-րդ հ. 150-րդ էջում) ամեն կերպ աղավաղելով ճշմարտությունը, գրել է, թե «Նալբանդյանը Մ. Բակունինի հետ միջոցներ է ձեռնարկել «Կոլոկոլ» թերթը և արգելված այլ գրականություն Ռուսաստանի հարավում, Կովկասում և Թուրքիայում տարածելու մասին»: Ի՞նչն է ստիպել սովետահայ գրականագետներին նման կեղծիքի դիմել:

Իսկ 3-րդ բաժանմունքը Լոնդոնի քաղաքական վտարանդի հեղափոխականներ Գերցենի, Օգարևի և մյուսների հետ ունեցած հանդիպումների համար, Նալբանդյանի գործը ցարի պահանջով և իշխան Ա.Ֆ. Գոլիցինի նախագահությամբ հանձնվում է ընդհանրահամաժողովին:

Նալբանդյանը, բանից անտեղյակ, Պետերբուր-

Պետրոպավլովյան բերդ

գից մեկնում է Նոր Նախիջևան, որպեսզի Կարապետ Հայրապետյանի հրավիրած հասարակական ժողովում հնդկահայ կտակների մասին հաշվետվություն ներկայացնի:

1862 թվականի հուլիսի 14-ի առավոտյան Նոր Նախիջևանի ժամդարմեական խմբի պետը երկու ժամդարմի ուղեկցությամբ խուզարկում է Նալբանդյանի բնակարանը, բռնագրավում հայերեն և ռուսերեն թղթեր, մամակներ, թերթեր և ծերբակալելով ուղարկում Մոսկվա, այնուհետև՝ Պետերբուրգ:

Նրան փակեցին Պետերբուրգյան բերդի Ալեքսեյան ռավելինի N 8 խցում: Բերդի պարետը **Ալեքսանդր Երկրորդին** գեկուցագիր ներկայացրեց, թե **«Ի կատարումն կայսերական մեծության հրամանի՝ Նալբանդյանը բանտարկված է»:**

...Այդ նույն ժամանակ Ջեթունի հայությունը հերոսական մարտեր էր մղում և փայլուն հաղթանակներ տանում սուլթանական բազմահազար զորքի դեմ:

«Բարձրագույնս հաստատված» քննիչ-հանձնաժողովի առաջարկած հարցերին Նալբանդյանը պատասխանում է, որ ինքը «Լոնդոնի ռուս վտարանդիների գործակալը չի եղել, և չի ծառայել նրանց պրոպագանդայի տարածմանը, չի ունեցել ոչ մի մասնակցություն նրանց գործունեության մեջ»:

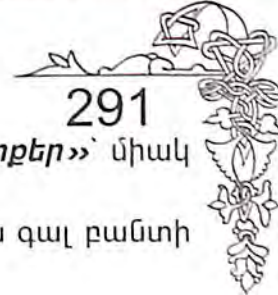
Նալբանդյանը հպարտ և անձնուրաց մարդ էր: Նրան անծանոթ էր ստով պաշտպանվելու արհեստը: Եթե նա ասում էր, որ չի ունեցել **«ոչ մի մասնակցություն»** վտարանդի հեղափոխականների գործունեության մեջ, ուրեմն դա այդպես էլ եղել է:

Սովետահայ պատմաբանները ինչո՞ւ էին ճառում, թե **Նալբանդյանը** այդ վտարանդիների հավատարիմ զինակիցն է եղել, երբ, իրենք, այդ վտարանդիներն էլ չեն հաստատում այդ: Նալբանդյանը նրանց համար **«ազնիվ ու լավ մարդ էր»**, **«սքանչելի երիտասարդ էր»**, որին կարելի էր **«անկեղծորեն սիրել»**, ինչպես գրել է ռուս գրող **Տուրգենևը**, որը բնավ էլ վտարանդի հեղափոխական չէր, այլ ապրում էր Փարիզում իր անձնական խնդիրներն ունենալով, ավելի որոշակի՝ սիրահարված լինելով փարիզյան մի գեղեցկուհու:

...Նա երեք տարի և չորս ամիս բանտարկված մնաց Պետրոպավլովյան բանտախցում: Նա հիվանդ էր, իսկ բանտը առողջանալու հնարավորություն չէր տալիս և հիվանդությունը օրեցօր խորանում էր: Նա մի կերպ դիմանում էր բանտային սոսկալի պայմաններին, սակայն ապրում էր անասելի կարոտ երաժշտության բացակայությունից: Եվ եղբորը գրած մամակներում նա ոչնչից չէր բողոքում, բացի այն որ...

«Երանի ձեզ բոլորիդ, որ հնարավորություն ունեք վայելելու հրաշալի երաժշտության թովիչ հնչյունները. ինչ վերաբերում է ինձ, բացի երբեմնակի իմ մենաստանին հասնող զանգերի տրտում դողանքից, ահա յոթ ամիս է ինչ ձայն չեմ լսում»:

Խնդրելով եղբորը, որ հանգստացնի իր վիճակով անհանգիստ հարազատ-

ներին, խնդրում է նաև, որ նա իրեն ուղարկի **«գրքեր, գրքեր և գրքեր»**՝ միակ մխիթարությունը իր անագորույն վիճակի մեջ:

Ոչ միշտ, այլ երբեմն նրան թույլատրվում էր 20 րոպեով դուրս գալ բանտի բակ:

Հորդորում էր իր առողջությամբ խիստ անհանգստացած եղբորը հանգիստ լինել. **«Բոլորովին չեմ կարող պարծենալ առողջությամբ, բայց հուսահատվել դեռ չուտ ե, մանավանդ որ վաղուց արդեն տառապանքներին սովորել եմ. իմ կյանքի ծանապարհը երբեք վարդեր չեն փթել...»:**

Պետրոպավլովյան բերդի խուցը

Բայց վիճակը ծանրանում է: Նամակները գրում է երկար ընդմիջումներով, որովհետև երկար գրելուց կրծքի և մեջքի ցավը նրան անտանելի տառապանք են պատճառում: Այնուամենայնիվ, կարողանում է աշխատել **«Ժողովրդական քերականության»** դասագրքի վրա, որը Հայոց լեզվի արմատական բարեփոխության, հնի քայքայման և նորի կազմավորման համեմատական քերականությունն էր:

Այս գրքից հետո նա որպես ձեռնարկ գրելու էր մեկ ուրիշը **«այն բոլոր դպրոցների համար, որտեղ լսվում է հայերեն խոսքը»:** Նա որոշել էր այդ նշխատանքին նվիրել իր բոլոր ուժերը, եթե... եթե մահը չխանգարի...

Մահը խանգարեց:

«Ժամը 11-ին երեկոյան: Այս 1863 թիվը վերջացնելու վրա եմ, բյուր տեսակ մտածումներով: Երանի թե 1864-ը, որ մեկ ժամից կգա, ավելի երջանկությունաբեր լինե: 12 ժամ, 1863. ընծայի ընդունելություն: Գնա՛ց ու էլ գալիք չունի»:

Նա արդեն շատ ծանր հիվանդ էր: Այն քիչ այցելուները, որոնց հազվադեպ թույլ էին տալիս այցելել նրան, գրում են.

«Հիվանդությունն այն տեղը հասուցել էր նորան, որ ծանաչել կարելի չէր. այն աստիճան լղարել էր, որ միայն ոսկոր ու կաշի էր դարձել. էլ առաջվա աշխուժությունն ու կենդանությունը վրան չէր մնացել. բոլոր բարեկամների ու ծանոթների սիրտը մղկտում էր, նայելով առաջվա կրակոտ հայկազնի ուրվականի վրա»:

Մահն այլևս դեպի նա էր գալիս հսկայական քայլերով: Շուտով, շատ շուտով հանդիպելու էին նրանք, եթե հիվանդը ճակատագրի մի կամեցողությամբ չհայտնվեր Մեծ Ռուսիո հարավային մահանգներից մեկում: Բայց նա Պետրոպավլովյան բանտից հանվելով՝ քստովեց Սարատովի մահանգի Կամիշին քաղաք: 1865 թվականի մայիսի 25-ն էր: Հանրահայտ պրոֆեսոր, բժիշկ **Ս.Պ. Բոտկինը** նրան քննելուց հետո խիստ անհրաժեշտ է համարել նրան բնակվել առողջ և տաք կլիմա ունեցող վայրերում:

Դեկտեմբերին Կամիշինից գրում է իր առաջին նամակը:

«Ամսի 7-ին մտա Կամիշին առավել մեռած քան թե կենդանի. ծանապարհին քաշածներս անտանելի էին իմ վիճակում, բայց դարձյալ վերջին ուժերս ոգիս գործի դնելով՝ դիմացա: Հասա այստեղ հազիվ, մի բնակարան գտա և 4 օր պառկած էի ջերմով բռնված... Այս տողերը գրում եմ, բայց կուրծքս և թիկունքս ցավից խեղդում են... Բժիշկը ինձ պատվիրում է սաստիկ խաղաղություն հոգվո, բայց թողնում են խաղաղ...»:

1866 թվականի մարտի 31-ին վախճանվեց: Պայծառանուն, խորաթափանց, ազատության համար և ճշմարտության դատը պաշտպանող գինվորը: Դեռ յոթ ամիս ուներ, որ լրանար իր 37 տարին:

Նա անշուշտ, իրեն չէր նկատի ունեցել, երբ գրել էր.

«Ճշմարտության գինվորների և նոցա առաջնորդի անունները վառվառուն աստղերի նման փայլելու են մշտնջենավոր ժամանակով, գալոց հայկական սերունդի առջև, նորա ժամանակակից պատմության հորիզոնի վերա»:

Նալբանդյանի վերջին նկարը

Բայց, միթե՞, սա իր մասին չէ:

Եղբայրները իր վերջին կամքի համաձայն՝ նրա աճյունը տեղափոխեցին ծննդավայր: Վուգայով մինչև Ցարիցին, հետո երկաթուղով մինչև Կալաչ, ապա նորից շոգենավով Դոն գետով մինչև Նոր Նախիջևան:

Նոր Նախիջևանի նավահանգստում Նալբանդյանի աճյունը արտասովոր հանդիսությամբ դիմավորեց քաղաքի գրեթե ողջ բնակչությունը:

«...Մեծարեցին մեծ պատվով... և բազում բյուրավոր ժողովրդոր էլին ընդառաջ. քնարով, տավրդով, մեծածայն փողովք և սրնգոր, և չքնաղ տեսարան եղև հայեցողաց»:

Նրա դագաղը տարան քաղաք՝ Դոնի ափից մինչև Լուսավորիչ եկեղեցին փռված կարմիր մահուդի վրայով:

Ասված է ի վաղնջուց. հայերը գիտեն լավ թաղել:

Հաջորդ օրը, առավոտյան, սկսվում է թաղման արարողությունը: Ժողովուրդը խուռն բազմությամբ դագաղը ձեռքերի վրա պահած տանում է քաղաքից հինգ կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Սուրբ Խաչ վանքը... Ամեն մարդ աշխատում էր գոնե մի անգամ, մի քանի վայրկյան բռնել դագաղը, որտեղ հանգչում էր իր իրավունքների մեծ պաշտպանը և անկաշառելի մեծ հայրենասերը:

Հայաստան Աշխարհի մամուլը՝ Արևելյան, Արևմտյան, թե սփյուռքի, գրեցին նրա ողբերգական մահվան, նրա հայրենամարտի անձի մասին...

«Աշխարհիս երեսին, ամեն տեղ հազվագյուտ են լինում այնպիսի մարդիկ, որոնք իրենց քանքարով, աշխատությամբ և այլ հոգևոր հատկություններով ծառայում լինեն իրենց հասարակությանը օգտին: Ուստի և այդպիսիների, մանավանդ վաղափառ մահը շատ զգալի է լինում հասարա-

կության համար: Այսպես, ահա, երիտասարդ Միքայել Նալբանդյանցի մահն էր, որ շատ զգալի եղավ բոլոր Նախիջևանի հասարակության համար...»:

«Թիֆլիսի հայկական թերթերում մեջ կկարդանք «Մարտի 31-ին Նալբանդյանը վերջացրեց իր կյանքը»։ Մի մարդ պակսեցավ Հայկական աշխարհին: Կարճ եղավ Նալբանդյանի օրը, բայց անխորհուրդ չէր դա հասկացող հայերու համար»:

«Իր կյանքը ուսմանց և գիտությանց նվիրող ուսումնական մը, իր հանձարը և գործունեությունը ազգի օգտին համար աշխատող հայրենասեր մը, ճարտար և գործունեությունը փառաբան մը, իր անզուսպ և առույգ մենքը փոշի դարձնող քաղաքագետ փաստաբան մը, ճշմարտության և ազատության համար գործող ազգասեր մը, ճշմարտության և ազատության համար հոգի և շունչ տվող իմաստասեր մըն էր Նալբանդյանց... Հայաստանի տխուր հորիզոնի վրա փայլող աստղ մը մարեցավ Նալբանդյանցի մահվամբ...»:

«Բայց ո՞ր հայը կզգա այսօր այս մեծ մարդուն արժեքը, ո՞վ պիտի նկատարե անոր կյանքը, գործը և մահը, ո՞վ պիտի վերցունե այն վարագույրը, որով ծածկված են անշուշտ Նալբանդյանցի կենաց վերջին տարիներուն տանջանքը, ո՞վ պիտի պահանջե անոր դատապարտության պարագաները գիտնալ և քննել այն վճիռը, որով արքայի գնաց:

Այս պաշտոնը ընդհանրապես բոլոր ազգին է մասնավորապես Ռուսաստանի ճշմարիտ հայոց կվերաբերի, վասնզի Նալբանդյանցի հանձարը բոլոր ազգը կգրկեր, վասնզի այս կամ այն կուսակցական մարդ չէր նա, այլ ընդհանրության: Սակայն ինչպես Աբովյանը և իր մահը մութին մեջ...»:

Կմնա, նույնպես կմնան Նալբանդյանցը և իր մահը մութին խորեն.

«Նալբանդյանցը մեռած չէ, և ահա ձայն կարծակե Միպերիայի խորեն. Ազատություն գոչեցի, թող որոտա իմ գլխին Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ, թող դավ դնե թշնամին, ես մինչ ի մահ, կախաղան, մինչև անարգ մահու սյուն,

Պիտի գոռամ, պիտ կրկնեմ անդադար ազատություն»:

Այս վսեմ և սպառնալից գոչումը, որ Նալբանդյանցի կենաց և մահու բոլոր խորհուրդը կպարունակե, պետք է դրոշմվի ամեն հայ սրտի մեջ իբրև նվիրական կտակ մը, որուն գործադրությունը ապագա սերունդին հանձնված է...»:

Այսպես Հայոց շատ թերթեր ու պարբերականներ արձագանքեցին սիրելի գավալի մահը՝ գնահատելով և սգալով նրան:

Իսկ մենք ի՞նչ կարող ենք ասել մի կյանքի մասին, որն այրվեց ու մոխրացավ իր Հայրենիքը ազատ տեսնելու և իր ներշնչանքը առաքելական հավատարմությամբ կատարելու ծանապարհին:

Օրհնություն նրա Ոգուն և ողորմի:

...19-րդ դարը Հայոց համար նոր զարթոնքի ժամանակ էր, մտքի և զգացումի, **Ազգային Ոգու** բուռն վերածննդի ժամանակ: Եվ այս ժամանակի ներսում ծնվեցին Նրանք, որոնք դարձան Հայոց լավագույն գաղափարների այն կրողները, որոնց ծայնը թանձրախիտ անտարբերության և հեղգության մեջ ընկողմած հոգիները դուրս կորզելու և պայքարի կոչելու ահագանգի ուժգնությունն ունեցավ:

Մենք ամենայն խորությամբ նրանց ճանաչելով, այնուամենայնիվ, հպանցիկ պատմեցինք մի քանիսի մասին և մտադրություն ունենք այդպես պատմել նաև մյուսների մասին, որովհետև նրանց բոլորի հավաքական կերպարի միջոցով միայն հնարավոր կլինի քիչ թե շատ հասկանալ **Հայոց Բնավորության** նոր խաթարումները կամ նոր ձեռքբերումները, որն անցնելով 600-ամյա ստրկության բավիղներով, հասել էր 19-րդ դար, որպեսզի այնտեղից էլ քայլ առնի զարհուրելի ողբերգություններով հարուստ 20-րդ դար: 600-ամյա ժամանակի մեջ ի՞նչ էր մեր բնավորությունը կորցրել անդառնալիորեն, ի՞նչ էր խանդով պահպանել, ի՞նչպես էր անճանաչելիորեն ձևափոխվել և հարմարվել ստրկական իր վիճակին... Հավակնություն չունենք լինել մեկնաբան եղած-չեղածին, այլ որպես պարզ մի գրանցող՝ թողնել ընթերցողին կատարելու իր եզրահանգումներն ու արժեվորումները:

Գ Բ Ի Գ Ո Ր Ա Ր Ծ Ր ՈՒ Ն Ի Ն Ե Վ Ի Բ «ՄՇԱԿԸ»

Նոր գաղափարների խորությունը գնահատելու համար հարկավոր է ճանաչել այս փայլուն մտավորականին ևս:

Լեոն գրում է.

«Վան քաղաքը և նրա շրջակա գավառները պատկանում էին քրդերին: Վանում մտտում էր քուրդ փաշան, իսկ շրջակայքում իշխում էին քուրդ բեյերը, որոնք հպատակվում էին այդ փաշային: Վասպուրականն էլ ուրեմն մի կտոր էր քրդական այն ընդարձակ թագավորությունից, որ շատ տեղերի հետ տարածվում էր Բաղեշի ու Մուշի վրա և որ շարունակ քարուքանդ էր անում այդ երկրները: Քրդական թագավորությունը պաշտոնական անուն չէր այն ժամանակներում. պաշտոնական անուններ էին Վանի փաշայություն, Բաղեշի իշխանություն, որոնք Օսմանյան պետության մի մասն էին կազմում: Բայց դա թագավորություն էր, այն էլ քրդական, իբրև իրականություն:

...Թուրք ժողովուրդը համարյա ամբողջովին զինվորական դասակարգ էր կազմում և կոչվում էր Ղուլ: Այդ ղուլերի ապրուստի համար սահմանված էր առանձին հարկ, որ տալիս էին բացառապես թե Վանի և թե շրջականների հայերը, այսինքն ազգաբնակչության այն մասը, որ զենքի հետ գործ չունեց, վարող ու հերկող էր, արհեստավոր էր: Այդ իրավագուրկ մասը այդպիսով հարկատու էր մի երկրում, ուր օրենքի, կարգի, իշխանության ներկայացուցիչները վայրենի քրդերն էին և հայտնի է, թե ինչ կլինեին տիրող զինվորականների հարաբերությունները դեպի իրենց հարկատուները:

Բայց Վանի իրականությունը այդ չէր միայն, բացի այլևայլ հարկերից, փաշան առնում էր իր համար առանձին տեսակի հարկեր, որոնք կոչվում էին **հմդադիե** և **այլըզ**: Ահա դրանց տակ էր ծովում ժողովրդի վիզը: Փաշան այդ հարկերն առնում էր երբ և ինչպես կամենում էր. ստանում էր ամբողջ տարվանը միանգամից, և մի երկու ամսից հետո՝ հետագա տարվանը, դարձյալ վանը միանգամից, և մի երկու ամսից հետո՝ հետագա տարվանը, և այսպես շարունակ: Հարկահանումի քանի ամսից հետո մյուս տարվանը, և այսպես շարունակ: Հարկահանությունների ժամանակ գործադրվող բռնությունները նկարագրելու կարիք չկա...»:

Ահա, այսպիսի մի ժամանակ էր, 1813 թվականին այլևս զգված քրդերի և թուրքերի միացյալ հարստահարումներից, թողնելով հայրենի Վան քաղաքը, Թիֆլիս եկավ բնակություն հաստատելու հարուստ վաճառական **Գևորգ աղա** **Երան-Արծրունին**: Թիֆլիսը արևելահայության կենտրոնն էր, և այստեղ չկար

այլևս անտանելի դարձած թուրք-քրդական լուծը: **Գևորգ Արծրունին** Թիֆլիսում ձեռք բերեց կալվածքներ, կառուցեց մի հոյակապ իջևանատուն, Ներսիսյան դպրոցի համար Ամստերդամից բերել տվեց տպարան և վաճառական գործերի հետ մեկտեղ զբաղվեց նաև գրելով: Մինչև իր մահը հասցրեց տպագրել «**Դարաստան խրատուց քաղեալ ի գրոց իմաստա-**

սիրաց ջանիւք ազնուական Գէորգայ Արծրունեոյ ի վայելս Մանկանց Հայաստանի» գիրքը:

Գևորգ Արծրունին վախճանվեց 1830 թվականին, խոլերայի համաճարակի ժամանակ:

Նրա միակ որդի **Երեմիան** բարձրաստիճան գինվորական էր: Նա ամուսնացած էր Մոսկվայի ոմն հայ իշխան Դավիթ Նազարյանի աղջիկ Ագրիպինայի հետ և Մոսկվան գերադասելով Թիֆլիսից՝ մշտական բնակություն էր հաստատել այնտեղ:

Երեմիա Արծրունի

Ահա, այս **Երեմիա Արծրունու** որդին էր 1845 թվականին ծնված **Գրիգոր Արծրունին**:

Երեմիա Արծրունու որդիները մեծանում էին օտար շրջանակում, օտարազգի դաստիարակչուհիների և տնային ուսուցիչների ձեռքի տակ: Ընտանիքի լեզուն ֆրանսերենն ու ռուսերենն էր: Հայերենը վտարված էր այնտեղից որպես արհամարիված և ավելորդ լեզու:

Կնոջ մահից հետո Երեմիա Արծրունին իր որդիներին հետ տեղափոխվում է Թիֆլիս և փորձում իր ժառանգական կալվածքները անձամբ կառավարել: Ասում են, որ նա վատ կալվածատեր էր, սակայն քաղաքում կառուցեց մի շարք գեղեցիկ շենքեր, որի համար բարձր գնահատական ստացավ կառավարությունից: Բայց մինչև ուղն ու ծուծը ռուսացած այս մարդը իր հայրենակիցների համար ևս ինչ-որ գործեր կատարեց:

...1860-ական թվականներին, հիշո՞ւմ եք, Թիֆլիս ժամանեց Վարագա վանքի վանահայր **Խրիմյանը**, որի նպատակն էր ռուսահայերից գումարներ հավաքել իր բացած ուսումնարանի և տպարանի համար:

Երեմիա Արծրունին առաջինն ինքը մի խոշոր գումար նվիրելով, կարողացավ կազմակերպել թիֆլիսաբնակ մեծահարուստների օժանդակությունը Վանքի վանքի կրթական պետքերը հոգալու համար: Այդ գործը կազմակերպելու համար մեծապես օգնեց **Գրիգոր** որդին:

Երեմիա Արծրունին ընտրվել էր նաև Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձու և նույնիսկ գրել դպրոցի նոր կանոնադրությունը, որն ընդունվել էր կաթողիկոսի կողմից:

Թիֆլիսի կառավարությունը և հասարակությունը գնահատելով քաղաքի համար կատարած նրա աշխատանքները՝ նրան ընտրեց քաղաքապետի: Սակայն երեք տարի անց նա հրաժարվեց և այդ պաշտոնից, և Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունից:

Ասում են, **Երեմիան** սիրում էր իր առանձնությունը և սիրում էր ասկետական խստությամբ

Երեմիա Արծրունու կառուցած իջևանատունը

դաստիարակել իր որդիներին:

Նրա **Գրիգոր** և **Անդրեաս** որդիները ավարտելով Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիան, վերադարձան Մոսկվա՝ սովորելու մայրաքաղաքի համալսարանի բնագիտական բաժնում: **Գեներալ Երեմիա Արծրունի** կալվածատերը մնաց մեծակ Թիֆլիսի իր շքեղ առանձնատանը:

Արծրունի եղբայրները Մոսկվայից տեղափոխվեցին Պետերբուրգ, ուր այն ժամանակ **Կարապետ Եզյանցը** (նրա մասին պատմել ենք) ուզում էր բացել մի դպրոց՝ հատկապես հայ երիտասարդներին օտարացման վտանգից փրկելու համար: Նույնը աշխատում էր անել **Ռաֆայել Պատկանյանը** իր «**Հյուսիս**» լրագրով:

Այս նույն ժամանակ Մոսկվայում և Պետերբուրգում գործում էին հայ ուսանողական շրջանակներ՝ կազմակերպված ազգային հողի վրա:

Գրիգոր Արծրունին ուսանելու առաջին տարում իրեն հեռու էր պահում հայ ուսանողական շրջանակներից, իսկ երբ սկսեց հաճախել նրանց ժողովներին՝ զարմանում էր, թե ինչո՞ւ են այդ ժողովները հայերեն անցկացնում, կարծես «**աշխարհում չկար մի այլ լեզու**»: Երկրորդ տարուց արդեն նա հայերեն հողվածներ էր գրում հայկական լրագրերի համար:

Պետերբուրգում **Գրիգոր Արծրունին** երկար ապրել չկարողացավ: Հիվանդացավ թոքախտով այնպիսի սաստկությամբ, որ նույնիսկ հանրահռչակ **Բոտկինը** նրա կյանքի օրերը համարեց սահմանափակ:

Ընդամենը երկու ամիս ժամանակ էր տրվում նրան ապրելու: Երիտասարդը հորից թույլտվություն ստանալով՝ մեկնում է Ֆրանսիա՝ Նիցցա քաղաքում իր կյանքի վերջին երկու ամիսը պայծառ արևի և Միջերկրական ծովի հարևանությամբ ապրելու համար:

19-րդ դարը իր այլևայլ զանազանությամբ հայտնի՝ հայտնի էր նաև թոքախտի հզոր բռնկումներով, որը շուտափույթ գերեզման էր հասցնում հատկապես երիտասարդությանը:

Նիցցան հրաշալի տեղ էր կրծքի հիվանդությամբ տառապողների համար, սակայն սա չի նշանակում, թե այնտեղ հասնող յուրաքանչյուր հյուծախտավոր ազատվում էր այդ սոսկալի հիվանդությունից: Պարզապես մահվան դատապարտվածների համար նա վերջին մխիթարությունն էր դառնում... Շատ քչերն էին առողջանում: Այդ քչերից էր **Գրիգոր Արծրունին**: Այն յոթ ամիսների ընթացքում, որ նա ապրեց Նիցցայում՝ ոչ մի բառ չարտասանեց: Բժիշկները նրան արգելել էին խոսել, բայց նրանք չէին ենթադրում նման կամքի դրսևորում հայ երիտասարդի կողմից: Բայց նա որոշել էր ապրել: Եվ ապրեց:

Հետո բժիշկների խորհուրդով մեկնեց Ցյուրիխ, որտեղ կարողանում է առողջությունը վերականգնելու հետ միասին ուսանել տեղի համալսարանում: Նա այստեղից երբեմն հողվածներ էր ուղարկում Թիֆլիսի հայկական մամուլին և գրում «**Էվելինա**» ինքնակենսագրական վեպը:

Գրիգոր Արծրունի

Հայդելբերգի համալսարանը Նրանք մեծ կասկածանքով վերաբերվեցին համալսարանավարտ երիտասարդի հայերեն սովորելու ցանկությանը: Միայն չորս օրից հետո ընդունեցին նրան, թույլ տվեցին վանքում հայերեն պարապել՝ ուսուցիչ նշանակելով մի երիտասարդ լեհաստանցի հայի, յուրաքանչյուր դասի համար երկու գուլդեն վճարելու պայմանով:

Մբ. Ղազարի Մխիթարյանները նրա վրա թողեցին ցնցող տպավորություն:

...Վենեցիայի Մխիթարյանները սիրահարված են իրենց հայրենիքի հիշատակների վրա... Ուր և նայես, ուր և գնաս, այդ փոքրիկ աշխարհը, սուրբ Ղազարի կղզին հիշեցնում է քեզ հայրենիքը: Հայոց գրքեր, հայոց ձեռագրեր, Հայաստանի տեսարանների պատկերներ, եկեղեցում հին հայկական ծխալատարություն, այգու մեջտեղը մի մեծ ավազան Վանի Ծովակի ձևով շինված:

Մայրենի լեզուն հայ երիտասարդին սովորեցնելու համար, անկախ իր պնդումների՝ նրանից վարձ չվերցրին: **Ղևոնդ Ալիշանը**, որին խորհուրդ էին տվել ղինել՝ վատառողջության պատճառով հանձնարարեց **հայր Իգնատիոսին** պարապել երիտասարդի հետ: Վեց ամիս շարունակ, շաբաթը չորս անգամ, նա Վենետիկից նավակով գնում էր Սբ. Ղազար՝ սովորելու, կատարելագործելու, ըմբռնելու պայծառ հայերենի սքանչելի գեղեցկությունը և վայելելու միաբանների մտերմությունը:

«Վիեննայի Մխիթարյաններին ես չհավանեցի: Նրանք սարսափելի նախապաշարված, հնապաշտք և տգետ մարդիկ երևացին ինձ...»:

Նրանք մեծ կասկածանքով պերաբերվե-

«Այս երկու տարվա ընթացքում ես շատ աշխատեցի, սաստիկ պարապեցի, քանի որ մտավոր կյանքով ապրելը դարձել էր ինձ համար կյանքի միակ մխիթարությունը: Ուրիշ որևէ զգացմունք այլևս մատչելի չէ իմ սրտին. սիրտս իսպառ ցամաքել, մեռել է այդ ժամանակամիջոցում: Ես հրաժարվեցի իմ առաջվա ապարդյուն ցնորքներից, ես հիմա լավ համոզվեցա, որ ոչ մի կին չէ կարող ինձ սիրել անսահման և հարատև կերպով... Եվ ցամաքած սրտիս մեջ ամփոփված սիրո վերջին բեկորները ես այսուհետև, մինչև մահս, պետք է նվիրեմ ոչ թե կնոջ զգացմունքին փոխադարձը տալուն, այլ միմիայն իմ ազգի քաղաքակրթական գործի առաջադիմության ծառայելուն»:

Այդ գործին իր ջանքերը պիտի բերեր նաև **Վրդվոր Արտիմյան**։ Սա սկսեց հրատարակել **«Մշակ»** պարբերականը։

«Եթե Նազարյանցը հայկական ճահճային անշարժությունը վրդովում էր հեռավոր Մոսկվայից, Արծրունուն վիճակված էր գործել հենց այդ ճահճների մեջ, ճակատ առ ճակատ ընդհարվել այն խավար, հետադեմ ուժերի հետ, որոնց հալածանքը, կատաղությունը այնքան զգալի չափով թունավորում էին Նազարյանցին հեռվից: Պատերազմը այստեղ, հայկական իրականության սրտում, իհարկե, ավելի կատաղի, ավելի անողորմ պիտի լիներ, մանավանդ որ Գրիգոր Արծրունին Նազարյանց չէր: «Հյուսիսսփայլի» խմբագիրը մի մեղմ ու հեզ, կրոնասեր, խաղաղություն ու ընդհանուր համաձայնություն երազող քարոզիչ էր: Մինչդեռ Արծրունին մի կրակոտ բնավորություն էր, մի ըմբոստ ուժ, ազնիվ կրքերով լի մի մարդ, որ կռվի մեջ ցույց էր տալիս անհուն եռանդ, չէր վախենում ուժերի անհավասարությունից»:

Սակայն Արծրունին՝ ինքը, Նազարյանցին համարում էր իր ուսուցիչը:

Ասել ենք արդեն, որ Արծրունին դեռ արտասահմանից թղթակցում էր Թիֆլիսի հայկական թերթերին և, երբ վերադարձավ՝ ճանաչված էր որպես իրապարակախոս գրող, որի գաղափարները շատերի կողմից էր հիացմունքի արժանացել և նույնքան շատերից էլ՝ մերժվել:

Ասպարեզը, որին մվիրվել էր նա. ծառայել իր ազգի քաղաքակրթական առաջադիմությանը՝ հակասական գաղափարների պայքարի առիթ էր դարձել: Այդ պայքարում հաղթանակ տանելու համար նրան չէր բավարարում արդեն գործող թերթերում ելույթներ ունենալը: Նա որոշել էր ստեղծել սեփական պարբերականը, որտեղ անկաշկանդ ազատությամբ կկարողանար վեր հանել հայ ժողովրդի ցավերը և համապատասխան իր ազատախոհ գաղափարների՝ առաջարկություններ ու ծրագրեր մշակել այդ ցավերը բուժելու համար:

1872 թվականին նա ստեղծեց իր «Մշակ» լրագիրը, որի մշտական խմբագիրը մնաց մինչև իր վախճանը՝ 1892 թվականը:

«Մշակի» համար ոչ մի խնդիր, որ վերաբերում էր Հայոց կյանքին՝ երկրորդական չէր:

Արծրունին գրում էր լեզվի, դպրոցական բարելավումների, մշակույթի ամենատարբեր բնագավառների մասին, քննարկում էր ժողովրդի տնտեսական կյանքի հարցերը՝ համոզված պատճառաբանելով, որ ժամանակն է գաղափարներից և տնտեսական վեճերից անցնել գործնական աշխատանքի, և այդ խնդիրը լավագույնս կատարելու համար անհրաժեշտ են գործնական անձինք, որոնք ուսումնասիրեն բնական գիտությունները, տեխնիկական առաջադիմությունը, ուսումնասիրեն երկրի տնտեսական կյանքի հետամնացության պատճառները և օգնեն վերացնելու այն: Իր կողմից նա առաջարկում էր ստեղծել արդյունագործություն և արդյունաբերություն, որով հնարավոր կլինի օգտագործել երկրի բնա-

կան հարստությունները և ապահովել նրա առաջընթացը: Անդրկովկասում արդեն հիմնվել էին առաջին գործարաններն ու արդյունագործական ձեռնարկությունները, կառուցվել էր առաջին երկաթգիծը, բայց դա անբավարար էր երկիրը տնտեսական ճգնաժամից հանելու համար:

Երկիրը Հայաստանն էր:

Ծանր էր նաև գյուղացու վիճակը: Հողասակավությունը, իրենց դարը վաղուց ապրած երկրագործական գործիքները, վաշխառուների շահատակությունները, գանազան հարկերը, բնական այլևայլ պատճառները գյուղացուն հասցրել էին ծայրահեղ աղքատության: Եվ անտանելի դարձած կյանքը գյուղացուն ստիպում էր հայրենի հողից ու տնից գրկվելով՝ գաղթել քաղաքներ:

Արծրունին համոզված էր, որ ինչ-որ չափով գյուղացուն կարելի է օգնել, եթե գյուղերում փոխատու և խնայողական ընկերություններ ստեղծվեն:

Քաղաքներում բանվորների վիճակը նույնպես անմխիթար էր: Եվ նրանց էլ կարելի էր աջակցել ընկերություններ ստեղծելով:

Գրիգոր Արծրունի մտավորականի համար երկրորդական խնդիրներ չկային նաև ընտանեկան փակ պատերից ներս: Եվ այս պարագայում կանանց կրթության հարցը նույնքան արդիական էր, որքան ընդհանրապես դպրոցների, գյուղացիության և բանվորության հարցերը:

Սակայն ամենակարևորը կարևորների մեջ լեզվի հարցն էր: Ժամանակը առաջ էր մղել մեծապետական այնպիսի գաղափարներ, որ եթե չծավալվեր պայքար դրա դեմ, դժվար էր գուշակել, թե ինչպիսին կլինի ազգի ապագան: Կայսրության մեջ տիրում էր այն գաղափարը, թե փոքր ժողովուրդների լեզուները ապագա չունեն և նրանք անխուսափելիորեն պետք է վերանան:

Արծրունին գրում էր և ապացուցում, որ ազգության անհրաժեշտ նախապայմանը լեզուն է, և առանց նրա չի կարող լինել որևէ մեծ կամ փոքր ազգություն:

«Յուրաքանչյուր ազգ մարդկության մի կարևոր մասն է կազմում: Մարդկության բոլոր մասերը, բոլոր անդամները պիտի առաջադիմեն՝ զարգացնելով իրենց առանձնահատուկ ընդունակությունները: Բայց ինչպես կարող է մի ազգ ինքնուրույնաբար առաջ գնալ, եթե կկորցնե իր լեզուն...»:

Լրագիրն արձագանքում էր հայությանը հուզող գրեթե բոլոր հարցերին, և կարճ ժամանակում նրա շուրջը համախմբվեցին և նրա հրատարակմանը մասնակցեցին տաղանդաշատ, ժողովրդի ցավերով անհունորեն ապրող Բաֆֆին, Գաբրիել Սունդուկյանը, Պերճ Պռոշյանը, անվանի դերասան Գևորգ Չմշկյանը և ուրիշ շատ պայծառամիտ անձինք:

Հիշենք Բաֆֆու խոսքը «Մշակի» խմբագրատան ժողովների մասին.

«Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ 72 թվականը, երբ սկսվեց հրատարակվել «Մշակ» լրագիրը: Ինչ կյանք էր տիրում այն ժամանակ Թիֆլիսում, ինչ դրության մեջ էր գավառների վիճակը: Ամեն տեղ տիրում էր մի տեսակ անշարժություն, մի տեսակ թմրություն, մի տեսակ մեռելություն: Հանկարծ, շարժություն, մի տեսակ թմրություն, մի տեսակ մեռելություն: Չանկարծ, կարծես մի դյուբակա՞ն գավազանի հարվածից զարթեցավ կյանքը: Ոչ ոք չէր հավատում, թե այսպես կարող է լինել: Հավատում էր միայն երիտասարդների մի փոքր խումբ: Ես հիշում եմ այն գեղեցիկ տարիները, այն հրաշ-

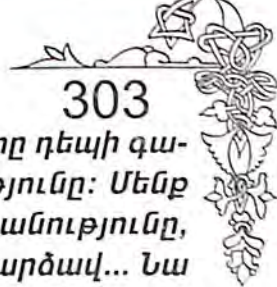
ալի գիշերները, երբ այդ խումբը հավաքված խմբագրատան մեջ, կարդում էին, ծխում էին և վիճում էին: Մեզանից շատերը հագներին շապիկ չունեին, մտնում էին այնտեղ բոլորովին պատառոտված կոշիկներով, այնուամենայնիվ, մենք ամենքս էլ ֆատալիստ հույսով հավատում էինք, թե կտիրապետենք մի մեծ ապագայի... Գործիչների առջև դրված էին ահագին դժվարություններ, ահագին պարտականությունների հետ: Հողը միանգամայն խոպանացած էր: Աշխատանքի բաժանում չկար... Առողջ խոսքը բխում էր կենդանի աղբյուրից և տարածում էր ամեն կողմ նոր մտքեր: Կրիտիկական ոգին գործում էր անխնա անգթությամբ: Նա մտնում էր հեղինակի կաբինետը, վաճառականի խանութը, արհեստավորի գործարանը, ծառայողի ատյանը, գյուղացու խրճիթը, մեծատան սալոնը, վարժապետի դպրոցը, կղերի մենաստանը, մի խոսքով կյանքի բոլոր ծալքերում պտտվում էր նա և խավարի միջից դուրս էր քաշում, մերկացնում էր այն ամենը, ինչ որ տգեղ էր, ինչ որ անարժան էր: Այդ բոլորը գործվում էր մի դպրոցում, որ հիմնեց «Մշակը», ուր երիտասարդությունը ուսանում էր և ուսուցանում էր: Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ այն աղմկոտ ժողովները, որ կազմված էին այդ լրագրի խմբագրատան մեջ մի քանի տարի առաջ: Եթե ես ունեցել եմ մի քանի ոսկե ռոպեներ, դրանք պատկանում են այն ժամանակին: Ժողովների մեջ ոգևորված և բորբոքված վիճաբանությունները տևում էին շատ անգամ մինչև գիշերվա ժամի երկուսը:

Փոքրիկ, բոլոր նյութական միջոցներից զուրկ, բայց բարոյապես հարուստ խումբը ծրագրում էր հսկայական պրոեկտներ: Այդ դոքսիզոտության, երևակայության այդ տենդագին բորբոքումը, թեև մասամբ ծիծաղելի էր, բայց գեղեցիկ էր, որպես մանուկի ժպիտը, որ արտահայտությունն է նոր սկսվող կյանքի: Իդեաների խորին արբեցության մեջ ամեն մի երիտասարդ մոռանում էր իր վիճակի տաժանությունը և մտածում, վիճում էր հասարակաց բարօրության մասին: Կես գիշերից հետո նիստը վերջանում էր: Խումբը ցրվել էր գալիս բուլվարների վրա, երբ բոլոր հյուրանոցները փակված էին լինում: Բայց դարձյալ խուլ ու անապատացած փողոցների մեջ շարունակվում էր ընդհատված վիճաբանությունը: Այն ժամին, երբ բախտավոր թիֆլիսեցին հանգստանում էր իր փառավոր քնարանի մեջ, մեր կիսամերկ շրջնուկները Գորովինսկի պրոսպեկտի սալերը դղրդելով քննադատում էին մի նշանավոր հասարակական հարց: Ձյունը, անձրևը, սառը քամին չէր քշում դեպի իրենց ողորմելի բնակարանները, այլ ավելի զովացնում էր և կազդուրում էր տաքացած գլուխները: Նրանք բաժանվում էին միմյանցից, երբ զարկում էր առավոտյան զանգակը. այն ժամանակ գնում էին հանգստանալու, որ մյուս օրը նոր ուժով սկսեն աշխատել...»:

Ինչպե՞ս մի տխուր իրականության մեջ ծնվեց նման խանդավառություն:

Պատասխանում է Լեոն.

«Ինչպե՞ս ծնվեց այդ հրաշալի երևույթը մեզանում, ո՞րտեղից հանկարծ դուրս եկան այդ արբեցած երիտասարդները:

Հավատը ծնեց, դուրս բերեց այդ ամենը, անսահման հավատը դեպի գաղափարի հաղթանակը, դեպի առաջադիմությունը, վերածնությունը: Մենք գիտենք միայն լաց լինել: Գրիգոր Արծրունին ծաղրեց մեր լավկանությունը, աշխատանք պահանջեց, ինքը առաջին աշխատավորը դարձավ... Նա էր ինքնամոռացության հասած, հսկայական ծրագրեր կազմող հասարակական ցավերով տոչորվող խմբի հոգին: Նա էր հրդեհում այդ անսահման ոգևորությունը աղբատ ու անհայտ իր գործակիցների մեջ... Որքա՞ն ուժ ու կրակ կար հավաքված այդ գործի շուրջը նախքան նրա ծնվելը, լույս աշխարհ գալը...»:

Գրիգոր Արծրունին այսպես է բացատրում իր լրագրի անունը.

«Մենք ինչ ենք հասկանում «Մշակ» բառով: Առհասարակ անվանում ենք այդ անունով արհեստավորներին, բայց այդ անունի ծիշտ նշանակությունը վերաբերում է այն ամեն անձերին, որոնք աշխատում են հասարակության օգտի համար և ոչ միայն մարմնապես, բայց և մտավորապես, որովհետև մտավոր գործունեությունը մարդկանց արդյունաբերության գործի մեջ գլխավոր դեր է խաղում...»

...Հին հայկական մշակ բառը իսկապես նշանակում է երկրագործ... Բայց ժամանակով սկսեցին հատկացնել այդ անունը առհասարակ ժողովրդի ստորին դասի աշխատողներին:

Փոխաբերական կերպով ասվում է մշակել լեզուն, կամ մինչև անգամ մշակել միտքը: Մեր «Մշակը» պիտի նմանապես մշակի...

Ի՞նչ:

Նախ նա պիտի մշակի միտքը՝ թե տեսական, թե գործնական:

Երկրորդ. նա պիտի մշակի լեզուն:

«Մշակը» չպետք է բավականանա մեքենայական կերպով լուկ լուրեր հաղորդելով:

«Մշակը» կաշխատի մի կողմից ընթերցողի ընթերցասիրությունը գրավել թե մեր ժողովրդական, թե օտար կյանքից վիպասանություններ առաջարկելով:

«Մշակը» կաշխատի առողջ դատողության վրա հիմնված կենսական հանդիքների քննադատությունները առաջարկել:

«Մշակը» պետք է տեսաբար առաջարկի եվրոպական գիտությունից մշակված ուսման ամեն ծյուղերից առած մտքեր:

«Մշակը» կառաջարկի ընթերցողին գիտության ամեն ծյուղից, թե առողջապահությունից, թե մանկավարժությունից և այլն... այնպիսի գործնական մտքեր, որոնք կարողանային նպաստել ժողովրդական կյանքի պայմանների բարելավմանը... Մի խոսքով «Մշակի» խնդիրն է՝ թե մանկների բարելավմանը, թե օգուտ բերել ընթերցողին...»:

Գլխարժություն պատճառել, թե օգուտ բերել ընթերցողին... 1872 թվականի հունվարի 1-ին և ընթերցողի համար դարձավ այն, ինչ խոստացել էր:

Յանկալի է կարդալ «Մշակի» առաջին համարում Արծրունու ներկայացրած Առաջնորդողը: Սա կարևոր ենք համարում, որովհետև «Բոլոր ժամանակների Յայաստանը» վկայագիրքը, որն եկել հասել է 19-րդ դար՝ հավակնելով ճանաչել ամենատարբեր ժամանակներում հայ ժողովրդի դրսևորած բնավորությունը՝ կարող է բացահայտել այդ նույն ժամանակների, այսինքն, 19-րդ դարի հայ հասարակության հավաքական բնավորության մի քանի գծերը:

«Ա. Կար ժամանակ, երբ մենք Յայերս բավականացնում էինք մեր փառասիրական զգացմունքը, հիշելով մեր փառավոր անցյալը, մեր առասպելական ավանդությունները... Մեր ազգի վերաբերյալ ուսումնասիրությունը լրում էինք տալիս ժամանակ առ ժամանակ կարդալով կամ թերթելով մեր հին կյանքի մասին պատմական հետազոտությունները:

Հասարակության բարձր դասին պատկանող անձից (մարդ թե կին) պահանջվում էր միայն մեր հին պատմություններից նշանավոր անուններ գիտենալ, որ նա ժամանակ առ ժամանակ ուրիշների առաջ անգիր էր ասում, պահանջվում էր, որ նա գուցե լեզուն էլ չիմանալով, տարվա այն ինչ տոներին եկեղեցի գնար... Նա պարծենում էր իր ազգի պատմությամբ, բայց աշխատում էր իր երեխաների հետ երբեք մայրենի լեզվով չխոսել: Նա հպարտ էր իր հայրենիքի անցյալը հիշելով, բայց հանցանք էր համարում ժամանակակից հայրենակիցներին մտավոր կամ նյութական որևէ օգնություն հատկացնելու... Ատում էր իր հայրենակիցներին, նոցա մեջ պակասություններ գտնելով, և իրեն բարոյապես իր հայրենակիցներից բարձր զգալով, չէր կամենում մտածել նոցա այդ պակասություններից բժշկելու վերա:

Ժողովուրդը տգետ և մոլեռանդ էր: Նա հայերեն չգիտեր, բայց եկեղեցի հաճախելով ջերմեռանդ աղոթում էր: Նա հայ էր ասում իրեն, բայց կոպեկը անգամ խնայում էր իր երեխայի համար հայերեն մի գիրք առնելու:

Նա ոչինչ չէր արդյունաբերում հայության համար, չէր հոգում հայության մասին: Բայց վրդովված հալածում էր այն երիտասարդին, որը... հեռանում էր հայության ավանդույթներից... Նա ախ բաշելով ամեն օր գանգատվում էր իր հայրենակիցների պակասությունների վրա, բայց միևնույն ժամանակ, անզգույշ և վնասակար անձ էր համարում նրան, ով օրագրական կամ բեմական գրվածքումը այդ պակասությունները ներկայացնում էր ... Նա անգոհ էր իր դրությամբ, բայց անձնական թշնամի էր համարում նոցա, որոնք վերանորոգություն էին առաջարկում:

Բ. Երեկվա օրը անցավ:

Այսօր ամեն տեղ սկսում են փոքր ի շատե հայերեն սովորել:

Հիմնվում են տարրական ուսումնարաններ, ժողովուրդը իր երեխաները ուսումնարան է ուղարկում, բարձր դասը ուղարկում է իր որդիները համալսարան... Գրաբարը և հնության հիշատակները երկրորդական դեր են խաղում, այսօր մենք ունենք կենդանի լեզվով գրած օրագրեր և գրքեր: Ամեն մի հայ երևում է ազգասիրական ոգով վառված:

Մի կողմից երևացին ազգասիրական բանաստեղծություններ, մյուս կողմ՝

մից՝ հայրենական պատմությունից առած բեմական գրվածքներ:

Բարձր ուսում առած երիտասարդները չափազանց բազմացան... ազգասիրական ոգով վառված, նրանք այնպիսի ուսման ծյուղ են ընտրում իրենց համար, որ առանց ծանր աշխատանքի կարողանային ապահովել իրենց ապրուստը...

Էլի ի՞նչ...

Մենք վերջապես սկսում ենք ըմբռնել ժամանակի պահանջմունքը, սկսում ենք թե մեր ամեն գրվածքներում և թե բեմի վրա ցույց տալ ուրիշների սկսում ենք թե մեր ամեն գրվածքներում և թե բեմի վրա ցույց տալ ուրիշների (մանավանդ առևտրական դասի) պակասությունները... Մենք հափշտակմամբ հարձակվում ենք ծերերի դեմ, նոցա միակողմանի զարգացման, հասարակական անընդունակության և տգիտության պատճառով: Մենք հասկացանք մեր դաստիարակության թերությունները և ամենքս սկսեցինք (գոնե այսպես ենք կարծում) մանկավարժությամբ պարապել...

Գ. Բայց էգուցվա օրը մոտենում է:

Այն երիտասարդները, որոնք բարձր ուսում ստանալուց հետո վերադարձան հայրենիք, որոնք մեր հնացած հասարակության մեջ լուսավորության ներկայացուցիչներ են համարվում, կատարեցին արդյոք իրենց պարտավորությունը:

Նրանց դրոշակի վրա գրված է լուսավորություն խոսքը, բայց դժբախտապես մենք պետք է խոստովանենք, որ նոցա պակաս է լուսավորության առաքելության համար ամենակարևոր գործիչը՝ այն է աշխատանքը:

Նոքա քննադատում էին ժողովրդի առևտրական դասը, բայց իրենց գործունեությունը և վարմունքը ոչ ոք մինչև այժմ չքննադատեց: Նոքա հարձակվում էին ծերերի դեմ, բայց նրանցից որևէ մեկը չմտածեց որոշել հասարակության մեջ նորերի պարտավորությունները:

Ես ասացի, XIX դարի լուսավորության գործիչը աշխատանքն է: Այդ գաղափարը ժողովուրդը չի ըմբռնում, իսկ լուսավորության ներկայացուցիչները, մեզ մոտ օգուտ քաղելով նրա տգիտությունից, հավատացնում են նրան, որ լուսավորությունը նրա համար անմատչելի, անըմբռնելի գաղափար է, իսկ արտաքին կյանքում նա արտահայտվում է գեղեցիկ հագուստով և թղթի վրա գրած վկայագրով... Ոչ, ասում ես ժողովրդին, լուսավորությունը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ աշխատանք և նոքա, որոնք լուսավորություն են քարոզում քեզ, բայց իրենք չեն ընտելացել աշխատանքի, մեղավոր են իրենց խղճմանքի առաջ:

Կգա ժամանակ, երբ նոքա, որոնք պարտավորություններ ունեն, բայց չեն կատարել այդ պարտավորությունները, կենթարկվեն ապագա սերունդի հասարակական դատաստանին:

Էգուցվա օրը պահանջում է փոքր սերունդի համար տարրական ուսում, ժողովրդի համար ժողովրդական գիտություն, ուսում առածների համար ճիշտ գիտության ծանոթություն, հասարակության համար ճիշտ գիտությունների վրա հիմնած մտախոհության եղանակ, - ամենի համար աշխատանք:

Էգուցվա օրը պահանջում է բարձր ուսում ստացածներից ոչ թե միայն ժողովրդի ամեն դասերի կենսական երևույթների խոր քննադատություն, այլև իրենց սեփական անձի խղճմտաբար անխոնջ անձնաքննություն:

Երեկ մենք կտակարանական ազգ էինք.

Այսօր մենք ազգասերներ ենք.

Էգուց մենք պետք է աշխատողներ դառնանք»:

19-րդ դարի այս խնդիրներն ու մտահղացումները ինչ-որ առումով տեղափոխվելու էին 20-րդ դար:

Անդրեաս Արծրունի

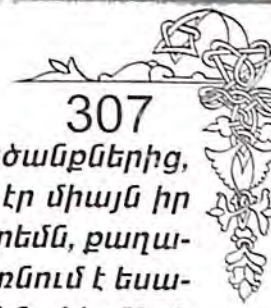
Իգուր չէր, որ հայ առաջավոր մտավորականներից շատերը խմբվեցին «Մշակի» շուրջը և երկար տարիներ **Գրիգոր Արծրունու** հետ փորձում էին հայ իրականությունը հնարավորինս դուրս կորզել այն ճահիճից, որտեղ ընկղմվել էր նա՝ երկար դարերի ընթացքում օտարների տանջալի լուծը քարշ տալով ազատությունը կորցրած սրտի, առավել ևս՝ մտքի վրա: Նրանցից էր նաև նրա եղբայր, քիմիկոս-գիտնական, «Մշակի» ջատագով **Անդրեաս Արծրունին**, որն իր Գրիգոր եղբոր մահից հետո դարձավ «Մշակի» անվանական հրատարակիչը:

Ապրելու, գոյատևելու համար **Գրիգոր Արծրունին** դանդաղորեն հրաժարվել էր սեփական եսի լավագույն թելադրանքներից, այն փոխարինելով բնավորության այնպիսի գծերով, որոնցով ապրում էր 19-րդ դարում՝ չզգալով նույնիսկ իր ժառանգական բնավորության ներսում կատարվող բացասական փոփոխությունները:

Վերլուծում է **Գրիգոր Արծրունին**.

«Երբ իր պատմական ընթացքում հայը զանազան անհաջողություններ և չարչարանքներ կրելուց հետո, մահմեդական տարրի անողորմ և բարբարոս բռնավորության ձեռքից վերջին հարվածը ստանալուց հետո կորցրեց մինչև անգամ իր մայրենի հողի վրա ապրելու իրավունքը, նա սկսեց խմբովին գաղթել զանազան ուրիշ երկրները: Նա, որ մնում էր հայրենիքում, ստրկանում էր և բթանում էր մահմեդական ազդեցության տակ, նա, որ գաղթում էր՝ թույլ և անպաշտպան օտարության մեջ, բնականաբար ընտելանում էր այն ոգուն, որ հատկանիշ է դժբախտության մեջ մեծացած և զանազան հալածանքներին ենթարկված գաղթական մարդիկների:

Հայրենիքում մեծացողները, ճիշտ է մահմեդական լուծի տակ ճնշված էին, բայց դարձյալ իրենց մայրենի հողի վրա և իրենց հասարակության մեջ էին ապրում, ուստի պահեցին մի թանկագին հատկություն. հասարակական ոգի: Նրանք ստրկանում էին, այդ ճշմարիտ է, բայց վիճակը ամենքի համար մի էր. նրանք իրենց հայրենիքի և հայրենակիցների հետ կապված մնալով, բաժանում էին ընդհանուր վիճակը, ընդհանուր դժբախտությունը:

Իսկ գաղթականը, որ փախչում էր ստրկությունից և հալածանքներից, բնականապես կռվում էր իր գոյության համար: Նա մտածում էր միայն իր անձի վերա, նա հոգում էր միայն իր մասին: Նորան պակաս է, ուրեմն, քաղաքացու գլխավոր հատկությունը՝ հասարակական ոգին: Նա դառնում է եսական, փույթ չէ նորա համար իր նմանների դրությունը, իր հայրենակիցների վիճակը: Նա նոցանից փախչում է, որ փրկի իր անձը: Նա իր հայրենիքից միայն իր ընտանիքը իր հետ է առնում: Այդ է պատճառ, որ հրեաների, հայերի, հույների և ապա նման գաղթականների մոտ հայրենիքը նշանակություն չունի, իսկ ընտանիքը մեծ դեր է խաղում:

Դեպի իր հայրենակիցները նա բնականապես դառնում է անտարբեր, նա կորցնում է հասարակական ոգին: Դեպի օտարները, որոնք արհամարհում են նորան, նա դառնում է խոնարհ, պահելով իր հայրենիքից իր հետ բերած ստրկային հատկությունը և իրան անպաշտպան գտնելով օտարության մեջ: Նորան ամեն տեղ արհամարհում են, նա էլ փոքր առ փոքր ընտելանում է այն համոզմունքին, թե նա արհամարհելի է: Նա ինքն էլ սկսում է իրեն արհամարհել: Նա սկսում է հասկանալ, թե նշանակության հասնելու համար մի միջոց կա միայն, այն է փող, հարստություն հավաքելը: Հետևապես նրան ամեն միջոցները ներելի են հարստությանը հասնելու համար:

Լավ հասկանալով, որ նա արհամարհելի է, նա սկսում է արհամարհել, ատել այն մնացած երևույթները, որոնք չեն տանում դեպի հարստության: Նա արհամարհելի է, նա այդ գիտե, բայց նորա պատմությունն էլ, նորա մայրենի լեզուն էլ արհամարհելի են օտարների համար, և նա ինքն սկսում է իր բոլոր ավանդությունները, իր բարոյական գանձը ատելով ատել: Միակ բանը, որին նա հավատարիմ է մնում, այդ կրոնական-եկեղեցական ավանդություններն են և այն էլ ոչ թե գնահատելով աստվածապաշտությունը, այլ այն պատճառով, որ նորան տիրում է դժոխքի երկյուղը, հավիտենական պատիժների սարսափը... Ոտից մինչև գլուխ նա դառնում է ստրուկները, կային հատկություններով. նա դառնում է ինչպես ամեն ստրուկները, բռնավոր տան մեջ, ծնշում է կնոջը, սպանում է բարոյապես երեխաներին:

Երեխաները մեծանում են միևնույն ազդեցության տակ: Իրենց ծնողների մեջ նոքա տեսնում են հետագա օրինակ. խոնարհ՝ զորեղների առաջ, հանդուգն ստորադրյալների հետ: Նոքա նկատում են, որ հայրը և մայրը արհամարհում են այն ամեն բաները, որոնց արհամարհում են և օտարները... Հայրը և մայրը ամոթ են համարում, հալածում են անգամ երեխաներին, եթե սոքա իրենց մայրենի լեզվով են խոսում իրենց մեջ, և երեխաները ընտելանում են այդ արհամարհական զգացմունքներին դեպի իրենց մայրենի լեզուն: Ծնողները ատում են և ցնորք են համարում ամեն հասարակական հատկություն, ամեն աշխատանք, որ նպատակ չունի անմիջական նյութական հարստության հասնելու, և երեխաները դառնում են եսական: Ծնողները ինքնասեր են, անձնապաշտ են, բռնավոր են, անհամբերող են, մոլեռանդ են, և երեխաները միևնույնն են դառնում...»:

Թվում է, այս տողերը կարդալիս, **Արծրունի** հրապարակախոսը հակակրանքով է լցված իր ազգի հանդեպ, որ նա միայն հերքում է և ոչնչացնում...

Լեոն համաձայն չէ այս մտքին: Լեոն նրան նվիրել է մի ամբողջ ուսումնասիրություն՝ այդ անհամազօր, կրակոտ մարդու կերպարը հասկանալի դարձնելու համար:

«Ոչ, նա ուներ մի անչափ մեծ, բարձր ու վեհ պաշտամունք՝ ժողովուրդը: Արծրունին ասում էր. «Կա ժողովուրդ, տգետ, անօգնական, նախապաշարված ժողովուրդ, որ սակայն հասարակություն կազմելու, գիտակցության հասնելու բոլոր գրավականներն ունի, իբրև հողի տեր, մայրենի լեզուն սրբությամբ պահող մի բազմություն: Աշխատենք նրա համար...»:

Արծրունին հասարակական կարծիքի ղեկավար հանդիսանալով, իր առաջին քայլերից անողորմ պատերազմ է հայտարարում այն դասակարգերի դեմ, որոնք այնքան անհիմն կերպով ժողովուրդ էին իրենց անվանում, մինչդեռ իսկապես նրանք բուն ժողովրդի ցավերն էին կազմում...»:

Բնականաբար, «**Մշակի**» դեմ որոշ հայ պարբերականների կողմից դիմադրություն և պայքար պիտի սկսվեր: Պայքարը ընթանում էր երբեմն մահացու դաժանությամբ, հասարակությունը բաժանված էր խմբավորումների և գաղափարականի ոլորտում հաշվեհարդար էին տեսնում միմյանց հետ: Երբեմն նույնիսկ «**գաղափարականը**» իջեցնելով անձնական վիրավորանքների աստիճանի:

Սա ի՞նչ էր. պայքար մտավորականների շրջապատում: Պայքար ինչի՞ հասնելու, կամ ո՞ւր հասնելու... Բայց պարզ էր, որ Արծրունին և իր համախոհները պատերազմ էին հայտարարել առաջադիմությանը, քաղաքակրթությանը խոչընդոտողների դեմ, նրանց դեմ, որոնք անբարեխիղճ են և հասարակության մեջ բացասական դեր են կատարում:

«...ժողովուրդը մեղավոր չէ, որ չէ մասնակցում այս պայքարին: Ժողովրդի արատները շատ են, բայց առաքինություններն էլ շատ են: Նա տգետ է, վատ պայմաններից ծնված: Կարող մարդկանց կողմից նա օգնություն է ակնկալում և ով այդ ակնկալիքը չէր արդարացնում, ով կարող էր օգնել և չէր օգնում, ով կարող էր ծառայել նրան և չէր ծառայում՝ նա դառնում էր այն վնասակար ուժը, որի դեմ պետք էր անխնա պայքարել»:

19-րդ դարի վերջին տասնամյակներն էին. ներքին բարեկարգության, ինքնաճանաչման, առաջադիմության առաքյալների սքանչելի ներկայությամբ: Առաքյալներ, որոնք փորձում էին խաթարված ազգային էության ներսում նորից կարգուկանոն ստեղծելով բարելավել այնքան, որ նա նորից գիտակցի իր բարձր արժանապատվության կարևորությունը: Դարերի երկար շարանը հայ ժողովրդի հոգեկերտվածքի մեջ բավական խեղաթյուրումներ էր առաջացրել, այժմ կարծես մտավորական պայքարի բովում նորից նոր թրծվելով՝ փորձում էր ինքնաճանաչման և ինքնագտնումի վերելքն ապրել: 19-րդ դարի վերջին տասնամյակները մեր մշակույթի՝ գրականության, մամուլի, դպրոցական գործի, թատրոնի, հասարակական այլևայլ հիմնարկությունների բարգավաճմամբ իր ժամանակից դուրս մահ **գալիքը** նախապատրաստեց:

Եվ՝ ամենակարևորը. ոչնչացնում է անջրպետը ռուսահայերի և թուրքահայերի միջև: Հայաստանի գավառների կրթական գործը դառնում է **Արևելյան և Արևմտյան միացած հայության սուրբ գործը**:

«Որքան եռանդ ժողովրդի զարկերակի մեջ, որքան հյուս նրա կյանքի մեջ. գաղափարներ, ձգտումներ, ապագայի վարդագույն հույսեր...»:

Գրիգոր Արծրունու հրապարակախոսական խոսքն ավելի ընդարձակվեց 1870-ական թվականների վերջերին, երբ Օսմանյան կայսրության եվրոպական տիրույթներում լայն ծավալ ստացավ ազգային-ազատագրական շարժումը:

Այս մասին դեռ կպատմենք: Ասենք միայն, որ **Արևելյան Հարցի** կապակցությամբ՝ **Արծրունին** կրքոտ ու իրեն արժանի ըմբոստությամբ առաջ քաշեց բազմաչարչար արևմտահայերի հարցը՝ կոչ անելով նրանց հետևել սլավոնական ժողովուրդների օրինակին և ազատագրվել սուլթանական բռնատիրության այլևս անտանելի ծանր լծից:

1876 թվականին «**Մշակը**» «**Միթե այժմ հայերի հերթը չէ**» առաջնորդող հոդվածում խոսելով բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի մասին՝ Արծրունին համոզված էր, որ այդ իրավիճակում հայերի համար ճիշտը զենքի դիմելն է:

«Մենք այն համոզման ենք մնում, որ թուրքյաց տերության պես վայրենի, բարբարոս տերությունից մարդկային իրավունքներ պահանջելու համար ուրիշ ծանապարհ չկա, եթե ոչ զենքը ձեռքին արյուն թափելով»:

Արծրունին խիստ հարձակումներ էր գործում բոլոր նրանց դեմ, ովքեր չէին ընդունում հայ ազատագրական շարժումը և քարոզում էին համբերատարությամբ հավատարիմ մնալ սուլթանական կառավարությանը:

Արծրունին հավատ չէր ընծայում արևմտահայ «**Սահմանադրությանը**»՝ այն համարելով օդային մի ամրոց, որն անգոր է պաշտպանել հայերին տերության կամայականության և բարբարոսության դեմ: Անգոր է պաշտպանել Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող հայի ամենաանհրաժեշտ, անբռնաբարելի մարդկային իրավունքը:

Արծրունին մահ լավ գիտեր, որ Եվրոպան և, մասնավորապես, Անգլիան և Գերմանիան, պաշտպանում են Օսմանյան պետությունը, ուստի հայերը պիտի հուսան միայն Ռուսաստանի օգնությունը:

«Արևմտյան Եվրոպան, սկսած խաչակիր պատերազմներից, միշտ ծառայեցրել է իր օգուտներին արևելյան ազգերը... Այժմ երբ հայերը կարոտ են Եվրոպայի օգնությանը, ոչ մի եվրոպական պետություն չի օգնի նրանց: Միակ պետությունը, որի վրա հայերը կարող են հույս դնել՝ այդ Ռուսաստանն է»:

Րաֆֆու և **Ռաֆայել Պատկանյանի** հետ միասին 1870-ական թվականներին **Արծրունին** հայ իրականության մեջ տարածել է ազգային-ազատագրական գաղափարներ: Եվ հենց այդ գաղափարներով նա մեծ հեղինակություն և համբավ ձեռք բերեց հատկապես հայրենասեր երիտասարդության շրջանում:

Սակայն մեկ տասնամյակ անց, 1880-ական թվականներին, Արծրունին, ինչպես նաև մյուս մտավորականները, պիտի մեծ հիասթափություն ապրեին՝

կապված Հայոց հանդեպ Ռուսաստանի մեծապետական քաղաքականության կիրառման պատճառով: Այս քաղաքականության մասին՝ հետո: Հիմա ավարտենք մեր այս անկատար խոսքը **Գրիգոր Արծրունի** մտավորականի մասին:

...Նա մեռավ 1892 թվականի դեկտեմբերի 27-ին: Ափսոսանքը, վշտակցությունը, երկրպագությունը ընդհանուր էին՝ առանց դավանանքի, լեզվի և ազգության խտրության: Քութայիսիի Հայոց եկեղեցում կատարված հոգեհանգստին ներկա էին վրաց մտավորականներ, ազնվականներ: Թիֆլիսում հրատարակվող վրաց և ռուս մամուլն անխտիր բոլորն արծագանքեցին և հատուկ պատգամավորներ ուղարկեցին հոգեհանգստին ներկա գտնվելու համար: Հարյուրավոր հեռագրեր ստացվեցին Ռուսաստանից, Կոստանդնուպոլսից, արտասահմանից:

Հուղարկավորությանը մասնակցեց 40-50 հազար մարդ, այդ թվում՝ Թիֆլիսում բնակվող հասարակ ժողովուրդը՝ հայերը, վրացիները, ռուսները, նույնիսկ ադրբեջանցիները: Ամբողջ թաղման թափորի ժամանակ Արծրունու դագաղը իրենց ձեռքերի վրա տանում էին **արևմտահայ** մշակները... Սերը նրա անձի նկատմամբ այնքան ակնառու էր... Մահը բոլոր խավերին հրապարակ հանեց գլուխ խոնարհելու համար մեծ մարդու աճյունի առջև...

Վերջին անգամ դիմենք **Լեոյին**:

«Նա ապրեց մի առանձին, արտակարգ կյանքով. 48 տարի անցկացրեց ընդամենը այս աշխարհում իբրև երկու կողմից վառված մի մոմ: Պայծառ ու արագ այրվեց այդ մոմը, վերջացավ: Եվ մինչև վերջին կայծը նա դեռ հավատում էր, թե վեր կկենա և կշարունակի իր գործը: Պատերազմական առաջավոր դիրքում կանգնած գինվորի մահ...»:

Ողորմի:

ԳԱՔՐԻԵԼ ՍՈՒՆԴՈՒԿՅԱՆ

Գաբրիել Սունդուկյան

«Ամառային լուսապանծ օրերու վերջալույսը մերթ այնքան գեղեցիկ է, որքան արշալույս մը: Մինչև իր վերջին րոպեն, լույսը, թեպետ աստիճանաբար դժգունելով ու կարծես հետզհետե աննյութանալով, կապահպանե մաքրություն մը, զոր ձմեռվան միջօրեի արևն անգամ չունի: Ու նույնիսկ այդ վերջին րոպեն ալ տիրապետել եկող խավարին չէ որ կվերաբերի, այլ մահամերձ լույսին փառքովը դեռ կթրթռա: Լույսը կթվի ոչ թե մեռնիլ խավարին ընկելովված, այլ ամբողջ օրվան մը իր դյուցազնական զնացքին երազավետ հպարտությամբը արբշիռ ու

Գրիգոր Արծրունու վերջին նկարը

հեշտականորեն խոնջ, կարծես հանգելու փափագով մը իր աչքերը կփակե ու խավարը, կարծես ինքն իսկ զմայլած իր ծոցին մեջ կառնե, կամփոփե, կպահե, իր մռայլ էությունը հետ կհառնե անոր վերջին նայվածքներու նուրբ, ջինջ ու անհունորեն քաղցր նշուլումը, և կդառնա ինքն իսկ թափանցիկ ու պայծառ:

...Ահա այս լուսաշող գեղեցկությամբ համակված է մահը Գաբրիել Սունդուկյանին, որուն կյանքն արդեն ծայրե ծայր ծառագայթարձակ էր եղած ամառային օրվան մը պես:

Մեր սիրտը կծգմվի անշուշտ մտածելով, որ հայ գրական ընտանիքը այլևս առհավետ որբացած է այդ նահապետական մեծաշուք դեմքեն, բայց աչքի առաջ բերելով լիությունը, ներդաշնակությունը, կատարելությունը այդ կյանքին, և այն վճիտ ու բարձր գեղեցկությունը, որով այդ կյանքը կվերջանա, և ինչպես որ զորավոր հիացմունքով մը հայ ժողովուրդը հետևեր էր վարպետին անոր գործունեության բոլոր փուլերուն մեջ, խանդաղատագին զմայլման զգացում մըն է դարձյալ, որ կտիրապետե հուսկ ուրեմն մեր մեջ այդ վեհափառ վախճանին հանդեպ...»:

Այսպիսի բանաստեղծական մտորումներով է նկարագրել Արշակ Չոպանյան գրող, հրապարակախոս, բանասերը մեծ դրամատուրգի **«Լուսաշող գեղեցկությամբ համակված»** մահը:

Գաբրիել Սունդուկյանը ծնվել է 1825 թվականի հունիսի 29-ին Թիֆլիսում, երբ նրա հայրը՝ **Սկրտումը**, հաշվի չառնելով իր ընտանիքի ճորտական կախվածությունը Էջմիածնի վանքից, եղբայրների հետ տեղափոխվել էր Վրաստան և ծովափնյա Մոնթեղ նրանց հետ զբաղվում էր առևտրով և կապալառությամբ: Սակայն, ի դժբախտություն ընտանիքի, Սկրտումը մահանում է, երբ մեծ որդին՝ Գաբրիելը, ընդամենը վեց տարեկան էր:

Երեք զավակների ապրուստի ու դաստիարակության հոգսը ընկնում է մոր՝ **Թինաթինա Սունդուկյանի** վրա:

Տիկին Սունդուկյանի առաջին ամենակարևոր գործը եղավ 300 հոլանդական ոսկի վճարելով Էջմիածնի վանքին՝ զավակներին ազատել ճորտական կախվածությունից: Իսկ գերագույն նրա երազանքն էր հնարավորություն ստեղծել զավակների բարձրագույն կրթության համար:

Գաբրիելը ութ տարեկան էր, երբ **Ներսիսյան դպրոցի** հրավերով Թիֆլիս եկավ փարիզաբնակ հայագետ **Հակոբ Շահան-Ջրպետյանը**: Հիշո՞ւմ եք. մենք երբեք ենք ունեցել պատմելու նրա մասին: **Նապոլեոն Բոնապարտը** իր իտալական արշավանքի ժամանակ ծանոթանալով **Սուրբ Ղազարի Մխիթարյան Միակերպության** հայրերի հետ՝ ցանկացավ հայագիտական բաժին բացել Փարիզի համալսարանում և այդ գործը լավագույնս կատարելու համար հրավիրեց Ֆրանսիայում հայտնի գիտնական, լեզվագետ, բանասեր և հայագետ **Հակոբ Շահան-Ջրպետյանին**, որը և **Նապոլեոնի** հանձնարարությունը փայլուն կատարեց:

Ջրպետյանն արդեն Թիֆլիսում էր և, բացի Ներսիսյան դպրոցի իր դասերից, բացել էր նաև մասնավոր դպրոց, որտեղ և ուղարկվեց սովորելու Գաբրիելը:

Շահան-Ջրպետյանը վեց տարի և հինգ ամիս շարունակ նրան սովորեցրեց գրաբար և աշխարհաբար հայերեն, լատիներեն, իսկ նրա ֆրանսուհի կինը՝ ֆրանսերեն և իտալերեն:

Սուևդուկյանը մշտապես մեծ երախտագիտությամբ է հիշել իր առաջին ուսուցիչներին:

Ավարտելով Ջրպետյանի դպրոցը՝ պատանին ուսումը շարունակում է Թիֆլիսի ռուսաց գիմնազիայում:

Բարձրագույն կրթություն ստանալու համար մեկնում է Պետերբուրգ՝ Ռուսական պետության հաշվին համալսարանում սովորելու:

Ցարական կառավարությանն անհրաժեշտ էին վրացի և հայ թարգմանիչներ Կովկասի ժողովուրդների հետ պետական կապն ապահովելու համար: Կովկասում մեծանունական հաստատություն չկար, և կայսեր հրամանով թիֆլիսեցի վեց պատանի, որոնցից մեկը Գաբրիել Սուևդուկյանն էր, մեկնեցին Պետերբուրգ, ընդունվեցին պատմա-բանասիրական մասնաճյուղի արևելյան բաժինը:

Սուևդուկյանը Պետերբուրգի համալսարանում սովորեց արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն, ադրբեջաներեն և իր իմացած լատիներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, վրացերեն, ռուսերեն և մայրենի լեզուների հետ ազատորեն տիրապետեց տասը լեզուների: Նա այստեղ դառնում է նաև ռուս և համաշխարհային գրականությունների գիտակ և ռուսական թատրոնի երկրպագու, որովհետև այստեղ էր, որ այս արվեստի գեղագիտական ճաշակն իր լրումն ստացավ:

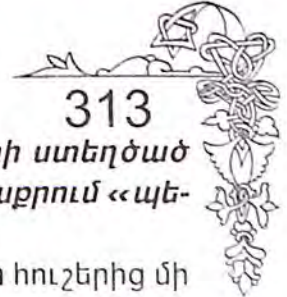
Սուևդուկյանը Պետերբուրգի համալսարանն ավարտեց 1850 թվականին Արևելյան լեզուների թեկնածուի գիտական աստիճանով՝ փայլուն պաշտպանելով «**Թռուցիկ հայացք պարսկական տաղաչափության բնույթի վրա**» խորագիրը կրող թեզը:

Երբ նա վերադարձավ Թիֆլիս՝ նրան անմիջապես աշխատանքի վերցրին որպես փոխարքայի գրասենյակի սեղանավոր և թարգմանիչ: Նա սկսեց նաև անվճար երկրաչափություն դասավանդել Ներսիսյան դպրոցում:

Ժամանակակիցները վկայում են, որ նա կազմակերպված, բարեխիղճ ծառայող էր, սակայն, չգիտես ինչու, անձամբ Կովկասի փոխարքայի հրամանով աքսորվեց Դերբենդ:

Գրականագետ **Սուրեն Զարությունյանը** այսպես է պատճառաբանել 28-ամյա **Սուևդուկյանի** աքսորը:

«**Ի՞նչ էր նրա աքսորի պատճառը: Կենցաղային մի դեպք, որը երբեք աքսորի հիմք չիներ չէր կարող: Սուևդուկյանը խիզախ պատասխաններ է տվել չինովնիկ Բելյակին, սա զանգատվել էր: Սուևդուկյանին կալանքի տակ են վերցնում հենց գրասենյակում և աքսորում առանց որևէ բացատրության: Կովկասի փոխարքա Վորոնցովը գործում է կամայականորեն և տարիներ շարունակ անուշադրության մատնում Թեկղի-Թինաթինայի, ինչպես նաև Գաբրիելի բազմաթիվ խնդրագրերը: Մայրը աղի արտասուքով դիմումներ ու նամակներ է ուղարկում փոխարքային, Գաբրիելի համար միջնորդում է վրաց հայտնի գործիչ Օրբելիանին. նորից ապարդյուն:**

Արդարության ծայնը խեղդվում է ցարական սատրապների ստեղծած մթնոլորտում: Պարզ է, սակայն, մի բան. Վորոնցովը հաշիվ էր մաքրում «պետերբուրգյան քամիներով գլուխը լցրած Սուևդուկյանի հետ»:

Կարդանք նաև հրատարակիչ, խմբագիր **Տիգրան Նազարյանի** հուշերից մի քանի տող նվիրված Սուևդուկյանին:

«**Գեղատեսիլ, կիրթ ձևերով երիտասարդ Գաբրիելին շատ էին հետամուտ լինում պալատ այցելող տիկիները, նրանով հրապուրվում էին նույնիսկ իր մեծավորների կանայք ու աղջիկները ու հետևանքը, իբրև աքսոր ուղարկվում է Դերբենդ... Եվ այնտեղ մնում է մինչև 1858 թվականը:**

Աքսորից ազատվելուց հետո Սուևդուկյանի համար սկսվելու էր նոր և հիմնավոր փոփոխված կյանք, որն իր մեջ ներառելու էր բուն գրական շրջանը և 1863 թվականի հունիսի 16-ին ամուսնությունը Սոֆյա Միրիմանյանի հետ...»:

Ինչ էլ որ լիներ՝ Վորոնցովին չնչին պատճառ էր պետք Սուևդուկյանին Դերբենդ աքսորելու համար: Դերբենդը կառուցվելու կարիք էր զգում: Փոխարքայի գրասենյակում **Սուևդուկյանին** ճանաչում էին ոչ միայն որպես լավ գործավար ու թարգմանիչ, այլև որպես մաթեմատիկային քաջատեղյակ կառուցող: Չնչին մի առիթով նրան աքսորելով Դերբենդ, փաստորեն, նպաստեցին այդ քաղաքի շինարարությանը: **Սուևդուկյանը** նշանակվում է Դերբենդի նահանգապետի գրասենյակի պետ և դառնում Դերբենդի նոր թաղամասերի հատակագծերի հեղինակ՝ տալով նաև դրանք իրականացնելու հաշվումները:

Սուևդուկյանը իր հաշվարկումներով ու հատակագծերով կազմել և իրականացրել է ռուսական, հայկական եկեղեցիների և քաղաքային ժամացույցի կառուցումները:

«**Մայրիկ ջան, հարցնում եք, թե ժամացույցը ինչպե՞ս ավարտեցի: Արդեն մի ամիս է, ինչ վերջացրել են և հանձնել են ժամագործին: Իմ բնավորությունը գիտեք, վեց ամիս միտքս շարունակ նրանով էր զբաղված, բայց այնպիսի գործ ստացվեց, որ ինքս չեմ հավատում, թե դա իմ աշխատանքն է... Տեղական ինժեներները և սրանց նման մարդիկ, բոլորն էլ մնացել են զարմացած»:**

Սուևդուկյանի նախագծած 24 տներով Դերբենդում բացվում է մի նոր փողոց և հիմնադրվում քաղաքային գրասրահին:

1858 թվականին վերադառնալով Թիֆլիս՝ ծառայության է մտնում քաղաքի գինվորական նահանգապետի մոտ, ապա մի քանի տարի անց նշանակվում Անդրկովկասյան հաղորդակցության ճանապարհների վարչության տնտեսական մասի վարիչ:

Այս պաշտոնը նա վարում է մինչև խոր ծերություն:

Թիֆլիսը ցարիզմի հիմնակետն էր Արևելքում և Զարավում: Թիֆլիսի միջոցով էին լայնացվում Անդրկովկասի կապերը Ռուսաստանի ու Եվրոպայի կենտ-

Թինաթինա
Սուևդուկյան

րոնների հետ: Եվ բնական էր, որ Թիֆլիսը դառնար հայ մտավորականների հավաքատեղի:

Մի առիթով ասել ենք արդեն, որ հայերը Թիֆլիսում առևտրով, արհեստներով դարձել էին քաղաքի բարգավաճման ամենակարևոր զանգվածը: Նրանք այդ բազմազգ քաղաքում ապրում էին կարծես միաձուլված մյուսներին, սակայն առանձին մաս կենցաղով, բնավորությամբ, տեղական առանձնահատուկ երանգավորումով, լեզվով:

Թիֆլիսը Արևելքի և Արևմուտքի մի խառնարան էր, որտեղ հայությունը իր կարևոր և առանձնահատուկ դերն ուներ մաս մշակութային ասպարեզում: Այս ասպարեզի կարևոր մասն էր **թատրոնը**: Եվ Սունդուկյանը, որն առանձնահատուկ հակում ուներ դեպի թատրոնը, պիտի դառնար նրա հզոր սյունը, նրա անվիճելի ռահվիրան: Նա իր սքանչելի թատերգություններով պիտի ստեղծեր հայության, հատկապես թիֆլիսահայության գունեղ կերպարը և մատուցեր նրա ճշմարիտ կյանքը:

Արշակ Չոպանյանը գրում է.

«Ապրուստի հարցը իր ամբողջ կյանքի ընթացքին մեջ կարգավորված ըլլալով, Սունդուկյանը կարողացավ հանդարտ մտքով իր պարապ ժամերը նվիրել գրական աշխատությանը, որով և ի վիճակի եղավ գրականությունը ընել առանց որևէ աճապարանքի, առանց որևէ նյութական շահու ալկնկություն, միմիայն գեղարվեստին ծառայելու, կարելի եղածի չափ գեղեցիկ ու կատարյալ գործեր արտադրելու բաղձանքն ունենալ...»:

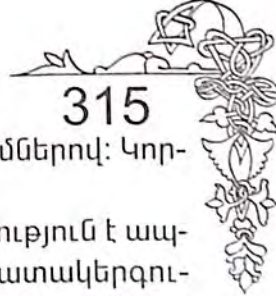
Սունդուկյանը որևէ շահ չի ունեցել իր գործերը հրատարակելով կամ թատրոնում բեմադրելով: Նա իր ամբողջ հասույթը վեհանձնորեն թողնում էր դերասաններին կամ նվիրում բարեգործական որևէ կազմակերպության:

Թիֆլիսում հայ թատրոնն իր ավանդույթներն ուներ: Ներսիսյան դպրոցում մանկավարժների և աշակերտների ուժերով խաղացվում էին Հայաստանի պատմական անցյալի մասին ողբերգություններ: Լեզուն գրաբար էր կամ կիսագրաբար: Երբեմն այս ներկայացումներն իրոք ցնցող տպավորություն էին թողնում: Այդպիսի մի տպավորության արդյունքում, երբ աշակերտ **Հովհաննես Ամերիկյանը** տաղանդավոր կերպով խաղաց **Միհրդատի** դերը՝ շատ արագ մոռացվեց նրա **Հովհաննես** անունը և սկսեց կոչվել **Միհրդատ Ամերիկյան**:

Միհրդատ Ամերիկյանը դպրոցն ավարտելուց հետո **Գևորգ Չմշկյանի** հետ միասին հավաքում են դերասանական խումբ՝ ստեղծելով մի թատրոն, որը դառնում է նոր, բարձր մակարդակի, իրապաշտական ձգտումների թատերարվեստի ջատագովը: Նրանք բեմադրում են **Օստրովսկու**, **Հյուգոյի**, **Շիլլերի**, **Շեքսպիրի** և ժամանակին հայտնի ուրիշ թատերգակների գործեր:

Շուտով խաղացանկում իրենց պատվավոր տեղն են գրավում մաս **Գաբիրել Սունդուկյանի** թատերգությունները:

Կյանքը դաժան էր: Կյանքը տգեղ էր: Թատրոնի բեմում Սունդուկյանը այդ կյանքը ցույց էր տալիս առանց ծածկույթի: Փողի իշխանությամբ վերարժեքավորվում են ընտանիքը, սերը, ներքին և արտաքին հարաբերությունները, մարդն

ինքն ամբողջությամբ իր մտածումներով, գաղափարներով, զգացումներով: Կործանվում էր մահապետական, ավանդական ասպրելակերպը:

Սունդուկյան թատերագրի մոտքով հայ թատրոնը մեծ աշխուժություն է ապրում: Թատրոնը զվարճության տեղ չէ, եթե նույնիսկ զավեշտ ու կատակերգություն է բեմադրում: Թատրոնը ճշմարիտ կյանքը իր բոլոր խաթարումներով պատկերող ասպարեզ է:

1863 թվականն էր: **Սունդուկյանը** իր անդրանիկ **«Գիշերվան սաբըը խեր է»** զավեշտը թելադրեց կնոջը՝ **Սոֆյա Միրիմանյանին**:

Սոֆյա Միրիմանյանը խելացի, զարգացած կին էր, ամուսնու հավատարիմ ընկերը և ուղեկիցը: Նա սիրում էր ամուսնու թելադրանքով գրել նրա թատերգությունները՝ դառնալով առաջին ունկնդիրը:

Առաջինին հաջորդում են **«Օսկան Պետրովիչն էն կինքում»** զավեշտը, ապա **«Եվ այլն կամ նոր Դիոգենես»** և չորրորդը՝ **«Բաղնիսի Բոխչան»**...

Գաբիրել Սունդուկյանը իր անդրանիկ գործը գրելիս 38 տարեկան էր:

Դառնալով տպարանատեր հրատարակիչ **Հ. Էնֆիաճյանցի** և ընկերության անդամ ու փայտեր՝ հրատարակության է պատրաստում **«Հայկական թատրոն»** մատենաշարը: Մատենաշարի առաջին թատերգությունը **«Գիշերվան սաբըը խեր է»** զավեշտն էր:

Սունդուկյանը գրել է կենցաղային կատակերգություններ, սակայն որքան ողբերգական ելևէջներ կան նրա կատակերգություններում: Կյանքն ինքնին այդպիսին է. ողբերգականն ու կատակերգականը, վիշտն ու ուրախությունը, ծիծաղը և տառապանքը կապված են միմյանց, իսկ երբեմն էլ սերտորեն միահյուսված այնպես, որ հաճախ դժվար է լինում նույնիսկ հասկանալ՝ որտեղ է վերջանում տխրությունն ու թախծը և՛ որտեղ սկսվում ծիծաղելին: Հասարակությանը բարոյական մաքրում էր անհրաժեշտ՝ լացով, թե ծիծաղով, միևնույնն է: **Գրիգոր Արծրունին** գրել է, թե **Սունդուկյանի** ստեղծագործություններում չեն պայթում ատրճանակները, հերոսները չեն մեռնում թույնով կամ մեկ այլ կերպ ինքնասպան լինելով: Ամեն ինչ բնական է ու սովորական:

Սունդուկյանը գրել է թիֆլիսահայ բարբառով: Այդ բարբառով նրանից առաջ գրել են **Սայաթ-Նովան** և նրան մախորդող թատերագիրներից ոմանք: Թիֆլիսահայ բարբառը յուրահատուկ գունագեղություն է պարգևում թատերգությանը: Հերոսների լեզուն այն բարբառն էր, որով խոսում էր թատրոն եկած հանդիսականը:

Մի քանի խոսք **«Օսկան Պետրովիչն էն կինքում»** զավեշտի մասին, որը միանգամայն կարելի է համարել մաս մեր օրերի զավեշտը...

Օսկան Պետրովիչն մեռնելուց հետո հայտնվում է Դժոխքում և այնտեղ հանդիպում իր հին ու նոր ծանոթներին: Դրախտ գնում են շատ քերը. **«Հազարները**

Սոֆյա Միրիմանյան

«Գիշերվան սաբըը

Ահա, թե ինչ է պատմում ինքը՝ **Գաբրիել Սունդուկյան** հեղինակը այս գալ-վեշտի մի ներկայացման մասին:

Ներկայացման գիշերը հիշյալ հարուստը փառավորապես բազմած էր դիմացի օթյակում: Վարագույրը բարձրացավ և ներս եկավ Օսկանը: Գետնի տակից հերթով դուրս էին գալիս գործող անձինք և պատասխանում Օսկանի հարցերին: Ես մեկ բեմին էի նայում, մեկ էլ հիշյալ մարդուն և սրտատրոփ սպասում էի նրա տիպին երևան գալուն: Վերջապես տիպը երևաց և այնքան նման այն մարդուն, որ շատերը մի րոպե կարծեցին, թե նա ինքն է գնացել այնտեղ: Սակայն, երբ բոլորի աչքերը դարձան դեպի օթյակը ու տեսան այնտեղ նստած մարդուն, նախ սկսեցին կամաց-կամաց ծիծաղել, իսկ երբ պատասխանեց Օսկանին վերոհիշյալ խոսքերը, մի այնպիսի փոթկոց բարձրացավ թատրոնում, որ մինչև վարագույրի իջնելը էլ ոչ մի բառ չէր լսվում: Մեկ բեմին էին նայում, մեկ օթյակին, որտեղ նստած էր հարուստ մարդը և նույնպես քահ-քահ հռհռում էր:

Իհարկե, նա ոչ թե դժոխքից էր վախեցել, այլ ամաչել էր թատրոնում հա՛վաքված այն բազմությունից, որը իմացավ, թե այսինչ հարուստ մարդը դո՛ւժե՛լ է իր խոսքը»:

Ինչպես:

Ի՞նչ էր սա: Գիտենք, որ համքարությունները որևէ քաղաքի համար մեծ ուժ էին իրենց արտադրանքով և այդ արտադրանքը վաճառելու կազմակերպվածությամբ: Բայց ահա 19-րդ դարի կեսերին թափ առած կապիտալի տնտեսական ուժը չէր կարող հանդուրժել համքարությունների ավանդական գործելակերպը: Պետք էր ազատվել նրանցից՝ հոգուտ գործարանների ու ֆաբրիկաների բարգաժանման:

Հաղթողը կառավարական գործն էր, որը «խռովարարների» դեմ դուրս եկավ հրետանիով:

Սուրհուկյանը Մինկվիցի միջնորդությամբ ազատվում է անքնիղց։
Չեռո մա գրում է ծախու հանված անհատի ցավալի ապրումներով հագեց-
ված «Խաթաբալա» կատակերգությունը, որը զամբախովյան դասական
կերպար է ներկայացնում իանրությանը։

...Ամեն բանումը խափում ինք ու խափում ինք: Ուտելումը, խմելումը, հաքնելումը, մե խոսկով՝ նստում ինք թե վեր ինք կենում, պառկում ինք թե ման ինք գալի, լալիս ինք թե ծիծաղում, դիփ խափում ինք ու խափում. մինք էլ դիփ խափած ինք ու խափած»:

«ԷԼԻ ՄԵԿ զՈՒ» կատակերգությունը նույն անբ. ու վաճառք է, սույն զուտերը, նույն հաղթողներն ու պարտվողները: Թատերագետների կարծիքով «ԷԼԻ ՄԵԿ զՈՒ»-ն հաղթողների և պարտվողների միջև ընկած խառնուրդի հիմնաքարը:

Եվ **Սուևդուկյան գրողը** սուր դիտողականությամբ մի **հեգնող է**:
Այսպես նաև, «Յամայի մասլահաթները» ակնարկների շարքը, որը հրա-

տարակվեց «Մշակ» թերթի համարներում և փայլում է սրամտությամբ և հումորով՝ առանց երբեք հեգնանքի չափը անցնելու: Նա գրական բարձր կրթություն ստացած մեկն էր, որ գիտեր ճաշակի կարևորությունը:

«Պեպո» կատակերգությունը գրվեց և բեմադրվեց 1871 թվականի ապրիլի 30-ին:

Անհուն թախծի ու տխրության խորքերից հառնող կերպարներ և ստի զազրելի հոգեբանությամբ կերպարներ դեմ հանդիման:

Պեպոյի դերակատար **Գևորգ Չմշկյանը** այսպես է հիշում առաջին ներկայացումը:

«Երբ առաջին արարվածի վարագույրն իջավ՝ դահլիճը դղրդաց հափշտակված բացականչություններով, սաստիկ ծափահարություններով...

...Երկրորդ արարվածը միևնույն անսպասելի հաջողությունը ունեցավ և Ամերիկյանը, որ խաղում էր Չիմ-գիմովի դերը, գերազանցեց Գերասիմ Յակուլիչ Չամբախովին:

Երրորդ արարվածի վերջը, կես ժամ համարյա ժողովուրդը մնաց դահլիճի մեջ, միշտ բեմ դուրս քաշելով հեղինակին, որը դեռ գլուխ էր տալիս յուր օթյակից, բայց հետո եկավ բեմ և, բոլոր խմբով շրջապատված, մի քանի անգամ բեմից հայտնեց յուր շնորհակալությունը: Շատ անգամ ես տեսել էի Սունդուկյանին հուզված, բայց այդ գիշեր նա հուզմունքից ամբողջ մարմնով դողում էր»:

Կարդանք նաև Արշակ Չոպանյանի կարծիքը այս սքանչելի գործի մասին.

«Չարագած գրահմուտի այդ նուրբ, գիտակից, խստապահանջ, բժախմբորդ ճաշակը կզգացվի Սունդուկյանցի գործին մեջ ծայրե ծայր: Ոչ մեկ ավելորդություն կա հոն: Իր գործը ամբողջովին տոգորված է այն մոլեգին ատելությունով, զոր այդ ազնիվ մարդը կտածեր անխիղճ ու գռեհիկ հարուստին, լիբե փարիսեցիին, վայրագ եսականին դեմ, բոլոր տգրուկներուն և բոլոր թարթյուֆներուն դեմ, և ան համակ խնկավետված է նաև այն ջերմ գթությամբն ու աղապատանքովը, զոր այդ ոսկի սիրտը կզգար հալածված

«Պեպո»-ի բեմադրության մի պահ 1923 թ. Գ. Սունդուկյանի անվան թատրոնում: Բեմադրությունը՝ Ա. Գուլակյանի

անմեղության, խորտակված տկարության համար և այն գորովագին զմայլմամբը, զոր ուներ պարզ, բարի, մաքուր, քաջ հոգիներուն համար. բայց այս ամենը երբեք քարոզի ձև չեն ստանար: Ատոր համար է, որ Սունդուկյանց ոչ միայն հայկական ինքնատիպ թատերգության հիմնադիրն է, այլ մեր գրականության ամենեն կատարյալ արվեստագետներեն մին...

Մինչև ցարդ «Պեպոն» կմնա ամեն մաքուր գոհարը հայ թատրոնին»:

«Պեպո»-ի առաջին բեմադրության ծրագիրը

Պեպոյի բողոքը դուրս է անհատական իր իրավունքը պաշտպանելու խնդիրից: Այն կարևորվում է որպես առհասարակ հալածվածի ու ճնշվածի, ստի քառուտ տառապող մարդու իրավունքների պաշտպանությամբ:

«Էսենց էլ աշխարհ... Մարթ գլխենեն ինչու վուտը դուրթ ըլի ու էլի ինքը սուտ դուրս գա: Պատժելու մագիեր ինքը պատժվի... Գնա, գնա հիմի, Պեպո, նստի բիրթումն ու լավ բաբաթ փիթր արա աշխրբի բանիրը... Դուն հալալութենի էգենն ման արի, տեսնիմ՝ ի՞նչ է տալի քեզ քու հալալութինը... Մտիկ իս անում՝ սաղ քաղաքը գիշաներով լցվել է. ով է ասում քիզ, վուր օխչ-ոի երիշով ման գաս... Չիս գիդի՞, վուր բուրթդ կու գգին... Քիզ ո՞վ էր ասում ձեռնդ բարցծրացնիս. ո՞ւմ վրաիս ձեռն բարծրացնում, ի՞նչով... Ինչ կա ձեռիտ... Փուղ ունիս ջիբումդ. խելք ունիս գլխումդ, դալամ ունիս ձեռումդ. ինչ ունիս, ինչ, տո օղորմելի, վուր գառնի պես բռնչում իս... Չիս գիդի՞ վուր գառնի վիզը դասաբխանեն է... Էն է քու բինեն, Պեպո, էն... Գնա պառնի, վուր բողազդ դուրս կտրին... Մի վախենա. մե դանկի մագիեր տասը դանակ կու լուս ննգնի քիզ համա...»:

Սունդուկյանը շարունակում է իր թատերգությունները թելադրել իր սքանչելի տիկնոջը և թատրոնի հետ կապված մտերիմներին. «Քանդած օջախ», «Վալիսի վեչեր», «Ամուսիններ», «Սեր և Ազատություն», «Կրակը»:

Թարգմանվում և վրաց բեմում խաղացվում են «Պեպոն», «Խաթաբալան», «Էլի մեկ զոհը», «Քանդած օջախը», «Բաղնիսի բոխչան», «Գիշերվան սաբրը խեր է», «Ամուսինները»:

«Արծազանք» թերթում լույս են տեսնում նրա «Հադիդի մասլահաթները»:

Մեր խնդրից դուրս է վերլուծել նրա ստեղծագործությունները: Բազմաթիվ են այն գրականագետները, որոնք առանձին գրքով փորձել են վերլուծել Պեպոյի Սունդուկյան գրողի ստեղծագործությունները: Բայց ճիշտ կլինի, եթե նախապես կարդանք նրա ստեղծագործությունները... և առանց որևէ մեկի միջնորդության ըմբռնենք նրանց գեղեցկությունը, ճշմարտացիությունը, իմաստությունը:

80-ական թվականներին Բագրատ Նավասարդյանի և Սունդուկյանի ջանքերով Թիֆլիսում ստեղծվում է «Հայկական բարեգործական ընկերություն»՝ թուրքիայից Անդրկովկաս փախած հայ գաղթականության վիճակը տնօրինելու համար:

Ժամանակակիցների վկայությամբ ազնվական, բարեկիրթ, անչափ համակրելի էր նա: Նրա ներկայությունը հասարակության մեջ ստեղծում էր այնպիսի միջավայր, որտեղ անխուսափելի էր դառնում նախ նրա անձի, ապա և միմյանց նկատմամբ սիրո և խորին հարգանքի ներշնչանքը:

Նա անձնվեր, անմեծ բարեկամ էր, սիրալիր ու խրախուսող սկսնակների հետ, համեստ, փափկանկատ, ուղղամիտ, խանդաղատանքով լեցուն խոնարհների հանդեպ՝ տառապյալներին, կարոտյալներին, զրկվածներին օգտակար լինելու պատրաստակամությամբ:

Երազելի, գորովագութ ամուսին ու սքանչելի հայր... Համոզվելու համար հարկավոր է միայն կարդալ Փարիզից իր տիկնոջը՝ Սոֆյա Միրիմանյանին

...Եթե սրտանց ուզում եք և արժան եք համարում արձան դնել, ապա իմ փոխարեն կանգնեցրեք Պեպոյի արձանը, որտեղ որ հարմար լինի...»:

ՄՈՒՐԱՑԱՆ

Մուրացան

Հայրը պարապում էր գյուղատնտեսությամբ, մի քանի արհեստների վարպետ էր, հմուտ նաև հանպատրաստից ուտանավորներ շարադրելու և իր հորինած եղանակներով երգելու ասպարեզում: Մայրը բարի, հանձնատու, ժրաջան, արտակարգ որդեսեր և կատարյալ անգրագետ գեղջկուհի էր, որը, սակայն, մեծագույն հարգանք ուներ կրթվածների հանդեպ և երազում էր, որ իր զավակները այդպիսին լինեն:

Երիտասարդ Մուրացանն այս թատերգությամբ խնկարկում էր սեփական անձը Հայրենիքի ազատությանը զոհաբերելու գաղափարը՝ մերժելով մորթապաշտության, հայրենադավության, ստոր եսասիրության նսեմ կատարածություններին, որոնք կարող են նույնքան ավերածությունների պատճառ դառնալ, որքան օտար թշնամին:

Մուրացանի հղացումն այնքան ազնիվ էր, խանդավառող, որ 13-րդ դարի դեպքերը կարող էին 19-րդ դարի բնակիչներին ոգևորել անձնագոհությամբ:

Թատերգության հայրենասեր ու անձնագոհ հերոսուհու կերպարը կերտված է մեծ հաջողությամբ:

Հիշո՞ւմ եք. մեր պատմության քառուղիներով ու բավիղներով անցնելիս քիչ չենք հանդիպել կանանց, որոնք կռվի են ելել թշնամու դեմ և հերոսաբար զոհվել հանուն հայրենիքի: Մուրացանի հերոսուհին նրանցից մեկն է: Թատերգության ամենակարևոր արժանիքը անձնագոհության խնկարկումն է: Հայրենիքի փրկության զոհասեղանին պետք է դնել սեփական ողջակեզը, որովհետև նա **«Ով փախչում է ապրելու համար, նա արդեն մեռնում է կենդանվույն»:**

«Ռուզան» թատերգությամբ Մուրացանը հաստատում էր հայ ժողովրդի անուրանալի բարոյական արժանապատվությունը:

Ով չի կարդացել, թող կարդա **«Ռուզանը»**՝ արժանի է...

1885 թվականին Մուրացանն ամուսնացավ շուշեցի օրիորդ Ռսկեհատ Թավրիզյանի հետ, որին սիրել էր պատանեկան տարիներից մի աննկարագրելի, ահռելի սիրով: Մուրացանն արդեն հայտնի էր «Ռուզան» թատերգությամբ և Թիֆլիսի հայ մամուլում հրատարակված **«Հայ բողոքականի ընտանիքը»**, **«Հասարակաց որդեգիրը»**, **«Ինչ լայել է»**, **«Իմ կաթուղիկ հարսնացուն»** պատմվածքներով, որոնց էջերում հեղինակը հասարակության հիմքը համարում է այդ նույն հասարակության բարոյական հատկանիշները:

Այդպես նաև **«Չհասը»** վեպը, որը հարուստ է հայ ապագայնացող վերնախավերի մոտ բարքերի բարոյական արժեքների կորուստներից առաջացած տագնապներով:

Մուրացանն արդեն հայտնի գրող էր, երբ ամուսնացավ **«Ուսյալ, կրթյալ, հասարակական կյանքում բավական ակտիվ»** Ռսկեհատ Թավրիզյանի հետ, որին Շուշիից հեռանալուց հետո սիրավառ մամակներ էր գրում երբեմն օրը երկու անգամ, անչափ երկար ու ջերմ, իսկ հետո էլ.

«Չեմ ասում թե ինձ մամակ գրիր: Էլ ես քեզ պատվերներ տալ չեմ կարող, դու գիտես, ուզում ես սպանիր ինձ, ուզում ես ապրեցրու... Այսօր 5-6 անգամ կարդացի քո մամակը և էլի պիտի կարդամ... Բայց ավա՜ղ, նա՜ շատ կարճ է, մեկ շնչով կլանում եմ նրան, ինչո՞ւ համար այդքան խնայող լինել: Իմ քաղցած և սովալլուկ հոգին դու կերակրում ես սիրո չնչին փշրանքներով...»:

Ռսկեհատ Թավրիզյան

Ինչևէ: Մեր խնդրից դուրս է քննարկել **Մուրացանի և Ռսկեհատի** սիրո թեր ու դեմ կողմերը, բացատրել, հոգեբանական վերլուծության ենթարկել, մանավանդ որ այն չափազանց հաջող կատարել է **Նարինե Թուխիկյանը** իր **«Խոստովանություն»** գրքում:

Նա ամուսնացավ, և Շուշիում գտնվող մայրական ընտանիքի հոգսին ավելացավ նաև սեփական ընտանիքի հոգսը: Նա ստիպված էր հաշվապահի պաշտոնով աշխատել մի քանի տեղ:

1903 թվականին գործարանատեր **Խաչատրյանները** բարձր աշխատավարձով նրան հրավիրում են Բաթումի, որտեղ կառավարչի պաշտոնով նույն գործառնում էր արդեն **«Թատրոն»** հանդեսի հրատարակիչ-խմբագիր **Ալեքսանդր Թարխանյանը**:

Շուտով Թարխանյանը սպանվում է:

Ինչո՞ւ:

Հայաստանի Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող Մուրացանի ֆոնդի N 35/1 գործը տեղեկություններ է տալիս այս ողբերգական դեպքի մանրամասների մասին:

Իշխանուհի Մարիամ Դուլխանյան-Թումանյանը պատմում է, որ.

«Գործարանատերերը շարունակ մամակներ են ստանալիս եղել դաշնակցական և հնչակյան կուսակցություններից, որոնք սպառնալիքներով պահանջում էին վճարել իրենց խոշոր գումարները, բայց Խաչատրյանները անուշադիր են թողել այդ պահանջները, իսկ դաշնակցականները վերագրել են այդ հանգամանքը Թարխանյանի ազդեցությանը, որն իբր վատ է արտաբերել այդ կուսակցության մասին: Մի քանի օրից հետո, ցերեկով դաշնակցականները փողոցում հարձակվում են Թարխանյանի վրա և բեյբութներով ծանր վերքեր հասցնում նրան, իսկ իրենք փախչում են»:

Թարխանյանը Մուրացանի մտերիմ ընկերն էր, և կարելի է պատկերացնել, թե ինչ ծանր ազդեցություն թողեց նրա վրա ընկերոջ ողբերգական մահը:

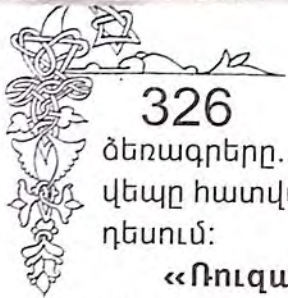
Թարխանյանի սպանությունից հետո դաշնակցականները Մուրացանին առաջարկում են հեռանալ Բաթումիից **«Եթե չի ուզում Թարխանյանի վիճակին ենթարկվել»:** Այս մասին 1906 թվականի իր համարներից մեկում գրել է **«Հայրենիք»** լրագիրը:

Մուրացանը վերադառնում է Թիֆլիս:

Դեռ չսթափված ողբերգական այս դեպքից՝ սկսվում են 1906 թվականի հայ-թաթարական ընդհարումները:

Մուրացանը Շուշիում էր, ուր գնացել էր ամառն անցկացնելու մոր մոտ և տարել իր հետ **«Գևորգ Մարգալետունի»** պատմավեպի ձեռագիրը նորից խմբագրելու՝ առանձին գրքով հրատարակելու համար:

Երբ Շուշիում սկսվել են հայ-թաթարական ընդհարումները, սաստիկ հրաձգության ժամանակ նա երեք օր հատակին պառկած է մնացել մոր և հորաբրոջ հետ... Հետո կարողացել են հեռանալ տնից և փրկվել: Ընդհարման ժամանակ կողոպտվել ու հրդեհվել է իր տունը, որի բոցերում մոխրացել են նաև իր

ծեռագրերը... Նաև՝ «Գևորգ Մարգարետունի» վեպի ծեռագիրը: Բարեբախտաբար, վեպը հատվածաբար ամբողջությամբ տպագրված է լինում **«Արծազանք»** հանդեսում:

«Ռուզան» թատերգության նյութը վերցված էր մոնղոլական արշավանքների շրջանից, **«Գևորգ Մարգարետունի»** վեպը Հայոց պատմության 10-րդ դարի առաջին կեսի իրադարձություններն է ամփոփում, իսկ **«Անդրեաս Երեց»** վիպակը մեզ տանում է 17-րդ դար:

Երկուսն էլ գրված են 1895-1896 թվականների համիդյան ջարդերի որոշակի ողբերգական իրադարձությունների տպավորությունների տակ:

Նախ մի քանի խոսք **«Գևորգ Մարգարետունի»** վեպի մասին՝ նորից գնահատելու համար **Հայոց բնավորության** այն փառահեղ էությունը, որը նրա գոյատևության մշտական հիմքն է եղել:

Արաբների նվաճումների աստեղային ժամն էր: Այս մասին նույնպես մանրամասն պատմվել է **«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»** վկայագրի Բ հատորում: Արաբները, ինչպես յուրաքանչյուր բարբարոս ու դաժան նվաճող, ավերելով, նախճիրի ենթարկելով երկրներ, խոշտանգելով ժողովուրդներ խելքից-մտքից դուրս հարկահանության ճնշումներով՝ ստեղծել էին իրենց կայսրություն-խալիֆայությունը, որը տարածվում էր մինչև Իսպանիա, իր սահմաններում ներառելով բազմաթիվ երկրներ և՛ Հայաստանը նույնպես:

Սակայն, ինչպես ցույց է տվել պատմությունը, ամենահզոր կայսրություններն անգամ, աստեղային իրենց բարձունքներից պարտադիր կերպով գահավիժում են:

...Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխանը օգտվելով հզոր ճաքեր տվող Արաբական խալիֆայության թուլացող բռնատիրությունից, հավաքելով 40-հազարանոց մի բանակ, իշխանական տների հովանավորությամբ հռչակվեց Հայոց թագավոր:

Այլևս ռազմական ուժ չներկայացնող խալիֆայությունը՝ համակերպված իրավիճակին, Աշոտ Բագրատունուն թագ ուղարկեց: Սա նշանակում էր, որ խալիֆայությունն ընդունում է **Հայոց Անկախ թագավորության** կարգավիճակը:

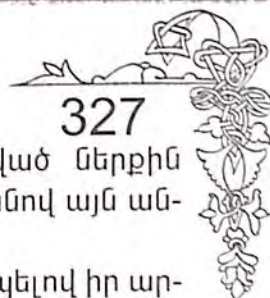
Արաբական լծի դեմ մղված երկու դարից ավելի շարունակվող Հայ ժողովրդի պայքարն ավարտվեց Հայոց հաղթանակով: Միավորվեց Հայաստանի մեծ մասը և ստեղծվեց Կենտրոնական պետություն:

Բայց Արաբական խալիֆայությունը դեռ չէր խոստովանելու իր վերջնական պարտությունը և վերսկսելու էր իր նախճիրները Հայաստանում:

Մուրացանի պատմավեպը այս խառը ժամանակների մասին է... Գահին **Սմբատի** որդի **Աշոտ Երկաթն** էր, սպարապետը՝ **Գևորգ Մարգարետունին**:

Այս սպարապետը այն երազելի հերոսն է, որին հայ ժողովուրդը տենչացել է ունենալ բոլոր այն ժամանակներում, երբ անագորոյն պայքարի է ելել նվաճողների դեմ և սեփական ներսում ունեցել է վատթարագույն պառակտումներ:

Հայոց այս սպարապետը ոչ միայն պետության ու Հայրենիքի շահը վեր դասելով իր անձնականից՝ կարող է ինքնական մահ ընդունել, այսպիսիները մեր պատմության մեջ շատ են, այլ պետական ճշմարիտ գործիչ է, որի ջանքերը կոխ-

ներում հաղթանակներ ապահովելու հետ միասին՝ պառակտված ներքին իշխանությունը ի մի բերելու, միացյալ Հայրենիք ստեղծելու և դրանով այն անպարտելի դարձնելու գերագույն խնդիրն ունի լուծելու:

Գևորգ Մարգարետունի սպարապետը իմաստուն մարդ է: Նա զսպելով իր արյան հպարտությունը՝ ամրոցից ամրոց անցնելով համոզում էր իշխաններին, խնդրում նրանց թողնել իրենց փառամոլությունը, մեկ մեկու նկատմամբ ունեցած թիմախնդրությունը, թշնամու՝ նրանց խոստացած ունայն իշխանությունը և նույնիսկ թագը՝ հանուն Հայրենիքի փրկության, հանուն Հայրենիքի նկատմամբ պարտքի զգացումի:

Ի՞նչ դառը մտածումներ ու ապրումներ կան այս մի քանի տողում...

«...Մենք՝ ժողովրդյան առաջնորդներս և կառավարելու կոչվածներս ոչինչ չենք անում... կամ անում ենք այն, ինչ որ ամոթ և նախատինք է բերում հայ անվանը: Մենք քաշվել, նստել ենք մեր բերդերում, շրջապատել ենք մեզ պահակ գնդերով, ապահովել ենք թշնամու հարձակումից, իսկ ժողովուրդն ու եկեղեցիները թողել անտերունջ, անպաշտպան, կամ ավելի ծիշտ ասած, մատնել նրանց թշնամու սրին...»:

Թշնամին անարգել առաջ է գալիս, չակնածելով բնավ հայ իշխաններից, որովհետև գիտի, որ նրանք բերդերից չպետք է իջնեն և շինականին պաշտպանելու համար իրենց անձը չպետք է վտանգի մատնեն:

Հայրենիքը սիրել, նշանակում է ատել նվաճողին: Ատել այնպես, որ պայքարը նրա դեմ հասնի գերլարումի, որով հնարավոր լինի կռվի նետվել հազարավորների դեմ ընդամենը քսան հոգով և հաղթանակն ապահովել:

Ի՞նչ է. միթե **«Բոլոր ժամանակների Հայաստանի»** մասին պատմելիս բազմաթիվ անգամ չենք առնչվել նման փաստերի հետ:

«Ով որ շատերի ուժն է պտրում, ապացուցում է, որ ինքը վատարանց մեկն է: Ոչ մի զինվոր, եթե իրոք նա զինվոր է, չպետք է սպասի ընկերներին, երբ Հայրենիքը վտանգի մեջ է գտնվում: Ով որ ուժ ունի կռվելու, ով որ կարող է հարված տալ թշնամուն կամ մի նետ ուղղել նրա կրծքին և սակայն թագչում է պարսպի տակ, կամ ձեռքը ետ է քաշում, նա մի մատնիչ է: Կամենո՞ւմ եք ապրել, կամենո՞ւմ եք կյանք վայելել, բարի, էլ ինչո՞ւ համար եք զենք կրում, ինչո՞ւ անպատվում եք սուրն ու երկաթը: Դեն ձգեցեք դրանց, առեք ձեռքներիդ մուրացիկի եղեգը և գնացեք կանգնեցեք ամիրաների դռանը, գուցե նրանք շնորհ անեն ձեզ իրենց ստրուկների թվում կարգելու...»:

Մարգարետունի իմաստուն մարդը գիտեր, որ իր հաղթանակները ոգևորելու են ու ոտքի են հանելու ժողովրդին և հավաքելու են իր դրոշի տակ:

Հայրենիքի ցավերը նրան մղում էին հզոր ուժի արժանապատիվ գիտակցումով գործելու հուսահատական քայլեր...

Երկար ժամանակ Հայաստանը գտնվել է արաբական լծի տակ: Ահա, հիմա հիմնադրվել է Բագրատունիների թագավորությունը, և այն հարկավոր է պաշտպանել:

«Ով որ հայրենական գահի թշնամին է, նրան ամեն մի հայ յուր իսկ ան-

Եվ նրա երդումը՝

Անուրանալի է **Մուրացան գրողի** էպիկական շնչի հզոր տաղանդը. նրա իմաստությունը:

Անընդհատ կարելի է խոսել և բազմապիսի օրինակներ բերել, սակայն դրա կարիքը բնավ չկա: Պարզապես պիտի նորից կարդալ անչափ հետաքրքիր «**Գևորգ Մարգարետունի**» պատմավեպը և սրտի խոնարհումով ընդունել հեղինակի պայծառափայլ, հզոր **հայրենասիրությունը**:

Այս մասին նույնպես ամենայն մանրամասնությամբ պատմվել է «Բոլոր Ժամանակների Հայաստանը» վավերագրի հատորներից մեկում:

Հայաստանը կռվախնձոր Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև:
Հայաստանը մի մեծ ռազմադաշտ այս երկուսի ահեղ պատերազմների համար:

Սակայն, ինչ էլ որ լիներ, Հայաստանի զավակները ուժ էին գտնում ընդդիմանալու զարհուրելի իրականության և նույնիսկ անխորտակելի, անհաղթահարելի Շահ-Աբասին:

Նույնիսկ **Անդրեաս Երեցի** նմանը, որը զինվոր և
ռազմիկ չէր, այլ ուսուցիչ էր ու քահանա:

Նրա մասին նույնպես իր տեղում պատմել ենք, քանի որ նա էլ պատմական անձ է:

Շահ-Աբասը Արարատյան դաշտը, ծաղկուն շենքերը
և առևտրաշահ Ջուղան քարուքանդ անելուց և ժողովր-
դին Պարսկաստան գերեվարելուց հետո, 12 տարի անց
վերադառնում է Հայաստան՝ զարհուրելի մի հարկ ան-
ծամբ հավաքելու համար: Յիշդան եռ ճանապարհների

պատմությունը, որ տարին տարու վրա կատարում էին թուրքերն ու պարսիկները: Տղաժողովներ և աղջկաժողովներ... որպեսզի իրենց լերդացած սև արյունը Հայոց արյան խառնուրդով դարձնեն ապրելու պիտանի:

Շահ-Աբա

Հայերը, որոնք 12 տարվա ընթացքում իրենց ջանադիր աշխատանքի շնորհիվ կարգավորել էին կյանքը՝ մոռացան Ջուղային պատահած դժբախտությունը, երբ ոչինչ չխնայելով, ջուղայեցիները ի ցույց դրեցին իրենց հարստությունը և այդպես ընդունեցին բռնակալին՝ փոխանակ պահելու ունեցվածքը և երևալու հագիվ իրենց կյանքը քարշ տվող հպատակներ, որպեսզի նա մտածեր, թե այստեղ թալանելու ոչինչ չկա... Բայց ինչ կարող ես անել. հայը խորամանկ **հրեա** է, նա հայ է, որը բնավորության լավագույն գծերի հետ ունի, ահա, այս հասկանանալի չէ՝ մեծամիտ, թե՞ ցուցամուլ ջիղը... Կամ գուցե հնագույն իր հեթանոս Վանալի չէ՝ հյուրասիրության աստծո պաշտամունքն է կենդանի իր արյան ու ավիշների տուր հյուրասիրության աստծո պաշտամունքն է կենդանի իր արյան ու ավիշների մեջ. լավագույնը՝ հյուրին կարգախոսով: Ինչ իմանամ: Բայց գոնե պիտի հասկանար, որ **Շահ-Աբասը** չպիտի հանդուրժի, որ ջուղայեցի մեծահարուստները ունենան և ավիշներով ու ոսկե գավաթներով ճաշակեն իրենց սքանչելի ուտեստները... Եվ ավիշներով ու ոսկե գավաթներով ճաշակեն իրենց սքանչելի ուտեստները... Եվ ավիշներով ու ոսկե գավաթներով ճաշակեն իրենց սքանչելի ուտեստները... Եվ ավիշներով ու ոսկե գավաթներով ճաշակեն իրենց սքանչելի ուտեստները...

Հիմա էլ այս ազուլիսցիները:

Մուրացանը այնպես ճշտորեն է նկարագրել Շահ-Աբաս բռնակալի սիրտը «Կատաղեցնելու» համար ճոխությամբ, փարթամությամբ, մեծ թափորով դիմավորելը, թանկագին ընծաներ մատուցելը, նրա պատվին շքեղագույն խնջույքներ կազմակերպելը... Բայց շահը եկել էր գեղեցիկ երեխաներ հավաքել տանելու, իսկ բանից պարզվում է, որ նրանք բոլորը վերքոտ գլուխներով զգվաճք հարուցող բաներ են: Շահը խելոք մարդ էր և հասկացավ հայերի այս մանրիկ խորացող բաներ են: Շահի դատաստանին կանչվեց այդ երեխաների երիտասարդ մանկությունը: Շահի դատաստանին կանչվեց այդ երեխաների երիտասարդ ուսուցիչ Անդրեաս Երեցը: Երեխաներին արհեստական վերքոտություն էին պատճառել ծնողներն իրենք, սակայն Անդրեաս Երեցը իր վրա վերցնելով «հանցանքը»՝ իրաժարվում է որևէ մեկի անունը տալ: Սա դեռ քիչ է՝ Շահ-Աբասին ամբարիշտ է անվանում, իսկ նրա համար կատարվող մանկաժողովը՝ պատուհաս:

Անդրեասը նետվում է գնդան, ենթարկվում ահավոր փտտանքների, խոշտանգումների՝ հայտնելու համար երեխաների գլուխները «գոնգով» վարակած ծնողների անունները... Ե որպեսզի հրաժարվելով քրիստոնեությունից՝ ընդունի իսլամը:

Անդրեասը մերժում է այս առաջարկները: Խոշտանգումները շարունակվում են: Դեռ կենդանի՝ նրան կախում են գլխիվայր, ճեղքում փորը: Մեռնելուց հետո նրա դիակը թողնում են անթաղ՝ ամառի դաշտում ընկած, մինչև որ մեծ կաշառք տալով՝ համաքաղաքացիներին հաջողվում է թույլտվություն ստանալ մարդ-գազանների հանդեպ: Տեղի հեռուստիայի ղեկավարը թաղելու:

Անդրեաս երիտասարդ քահանան, որը մահ սքանչելի ունեւցիչ էր, փաստորեն իր ապրելու կերպով և անագորույն մահատակւթյուն ընդունելու իր խիզախութեամբ, իր մարդկային բարձր կոչումով մերժում է ստրկամտութիւնը, ստորաքարթիւթյունը, մորթապաշտութիւնը, որը, դժբախտաբար, եսասիրական մյուս շութիւթնը, հասարակութեան ինքն ունի և զրեւ հասարակութեան որոշակի խավերի ներսում;

Անդրեասը մենակ չէր: Ժողովրդի սերը նրա հետ էր: Եվ այս սերն է, որ կանգուն է պահում նրա հոգին: Ժողովուրդը վերադարձնում է իր սքանչելի քահանայից և նույնքան սքանչելի ուսուցչից ստացած սերը: Նա փոքրին՝ դպրոցում, մեծին՝ եկեղեցում, առաքինության և հայրենասիրության ոգեղեն շունչն է ներարկում:

Անդրեասը խորապես գիտակցում է, որ **«բռնության անիրավ լծի տակ»** գտնվող Հայրենիքին անհրաժեշտ են **«և՛ առաքինության քարոզիչներ, և՛ հավատո գինվորներ, և՛ գաղափարի նահատակներ»:**

Մի՞թե սա այսօրվա համար հնացած գաղափար է: Միևնույնն է. բռնությունն ու անիրավությունը օտարից է, թե յուրայիններից:

Մուրացանը աշխատելիս

Արդեն ասել ենք. **Մուրացանը** միայն պատմական հենքի վրա չէր հյուսում իր ստեղծագործությունները: Նրա **«խորհրդավոր միանձնուհին»**, **«Նոյի ագռավը»**, **«Գթության քույրեր»**, **«Լուսավորության կենտրոնը»**, **«Առաքյալը»** և մյուս վիպակներում ու պատմվածքներում նա առաջարկում է իր գաղափարները, որոնցով լուսավորությամբ նորոգված դպրոցն ու եկեղեցին կարող են լինել ազգի նեցուկները: Բայց որի բարոյական փրկությունն ապահովելու համար հարկավոր են անձնագոհ առաքյալներ... Սակայն դժբախտությունն այն էր, որ հասարակությունն այլևս ընդունակ չէ առաքյալներ ծնելու, **«քանի որ ժամանակի նշանը անձնասիրությունն է...»:** Ահա այս եսասիրությունն էլ այնպես է տրոհել մարդկային էությունը, որ օտարել է նրանից հերոսականն ու էպիկականը:

Սա ծանր խոստովանություն էր նրբազգաց, ազգային մտահոգություններով անհանգիստ գրողի համար, որը ուներ երջանկության իր ըմբռնումը. **«Նվիրվել հասարակաց բարվոյն և դրա մեջ որոնել ճշմարիտ երջանկությունը»:**

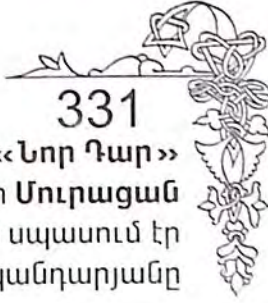
Մուրացանը մեծ ընդգրկումների տեր գրող է: Նա մեծ տաղանդով կարողացավ վավերացնել մարդկային հոգեբանության խորքերում թաքնված և բացատրելի, և՛ անբացատրելի վայրիվերումները, ապա սրտի անհուն ցավով արձագանքեց ազգային անլուծելի թվացող խնդիրներին:

Նա դժբախտ մարդ էր:

Այս մաքրամաքուր հոգու տեր տաղանդավոր գրողը, զգայուն ազգասերը, բոլոր առումներով **Մեծատառով Մարդը**, արդեն 12 տարի ամուսնացած էր **Ոսկեհատ Թավրիզյանի** հետ և դեռ նրան սիրում էր խենթի նման և սիրեց մինչև իր եղերական կյանքի ավարտը, սիրեց **«բանականությունից դուրս»** քնքշանքով:

Նա մեռավ հոգեբուժարանում՝ բացարձակ միայնության մեջ, երբ ուներ կին և երեք զավակ:

Ինչո՞ւ այդպես:

Նա ուներ շատ մտերիմ մի ընկեր՝ **Սպանդար Սպանդարյանը**, **«Նոր Դար»** պարբերականի տնօրենն ու խմբագիրը, որի թերթը բարգավաճում էր **Մուրացան** գրողի ստեղծագործությունները տպելով: Այդ գործերին ընթերցողն սպասում էր անհամբերությամբ: Ինչևէ: Չմոռանանք հիշել նաև, որ Սպանդար Սպանդարյանը հայտնի բոլշևիկ **Սուրեն Սպանդարյանի** հայրն էր:

Մուրացանն այնքան էր գնահատում իր ընկերության հավատարմությունը, որ երբ Սպանդարյանը հիվանդացավ, և բժիշկները նրան խորհուրդ տվեցին մեկնել Գերմանիա բուժվելու, հոգաց նրա բուժման բոլոր ծախսերը:

Թիֆլիսում արդեն խոսում էին հավատարիմ կնոջ և հավատարիմ ընկերոջ կապի մասին, իսկ նա ոչնչից տեղյակ չէր: Սակայն հասարակությունը խնամքոտ հոգատարությամբ լուրը հասցրեց նրան:

Մուրացանի և կնոջ հարաբերություններում ոչինչ չփոխվեց: Նա ընդունակ էր պատժել անսահման սիրած կնոջը:

Իսկ ընկերոջը պատժեց միայն նրանով, որ դադարեց իր գործերը տպել **«Նոր Դար»**-ում: Նա իր ստեղծագործությունների համար ընտրեց **«Արծազանք»** պարբերականը: Եվ **Սպանդար Սպանդարյանի** թերթի վարկանիշը սրանով բավական ծանր հարված ստացավ:

Բայց ո՞վ կարող էր գուշակել, թե ինչ ահռելի հոգեկան ապրումների մեջ էր ընկղմվել Մուրացանը: Այդ վայրենի, անիրական թվացող դավաճանությունը ինչպիսի մտային չարչարանքներ էին պատճառում նրան... մանավանդ, որ տիկին **Ոսկին** մի զավակին թողնելով նրա մոտ, մյուս երկուսի հետ մեկնեց Բեռլին, այնտեղ ապրելու, որտեղ բուժվում էր **Սպանդար Սպանդարյանը...**

Մուրացանը ստիպված էր ավելի շատ աշխատել, որ կարողանար տիկին **Ոսկեհատին** երկու զավակների հետ ինչպես հարկն է պահել Բեռլինում և որպեսզի պատշաճ խնամք տաներ Թիֆլիսում մնացած զավակին: Հետո այս որդին էլ մեկնեց Բեռլին, որովհետև կարոտում էր մորը, եղբորը և քրոջը:

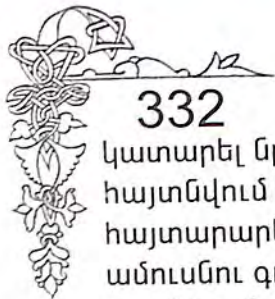
Նա հիմա ապրում էր միայնակ՝ իր հոգում կուտակված վիրավորանքների, զայրության, դժբախտությունների հետ ներս ներսի... Ջարմանալի՞ է. նա իր ահռելի սիրո փոխարեն ստացել էր դավաճանության ծանր հարվածը և իր ընկերոջ հանդեպ տաժած ամենաազնիվ զգացմունքների փոխանցումը՝ նենգություն ու ստորություն:

Հոգեկան ցնցումն այնքան ուժգին էր... որ նա ի վերջո հայտնվեց հոգեբուժարանում, որտեղ էլ բացարձակ միայնության մեջ 1908 թվականի օգոստոսի 30-ին կնքեց իր մահկանացուն:

...Հիվանդությունից առաջ նա ձեռնարկել էր իր երկերի տասը հատորանոց լիակատար ժողովածուի հրատարակումը և 400 ռուբլի կանխավճար էր տվել հրատարակչին: Նրա մահից հետո մի խումբ հայ մտավորականներ որոշում են

Մուրացանը զավակների հետ

կատարել նրա ցանկությունը և հրատարակել նրա երկերի ժողովածուն: Սակայն հայտնվում է տիկին **Ոսկեհատը** և ետ պահանջում 400 ռուբլի կանխավճարը՝ հայտարարելով, թե որպես գրողի այրի՝ միայն ինքն իրավունք ունի տնօրինելու ամուսնու գործերը, ձեռագրերը, հաշիվները...

Դեռ քիչ էլ հետևենք գրողի այրուն, թերթելով **Նարինե Թուխիկյանի «Խոստովանություն»** գրքի համապատասխան էջերը:

«Կրկին Սպանդար Սպանդարյան: 1910 թ. այս մարդը մեկնում է Փարիզ: Ահա, հիմա սկսվելու էր մի վողևիլ, որի հեղինակը դառնալու էր Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը, բեմադրիչը Նադեժդա Կոնստանտինովնա Կրուպսկայան, իսկ դերակատարները Սպանդար Սպանդարյանը և Ոսկեհատ Տեր-Յովհաննիսյանը: Հանուն բոլշևիկյան գաղափարների կամ, որ ավելի ճիշտ է, այդ գաղափարների անվան տակ շատ ու շատ բաներ էին արդարացվում: Ոսկեհատը իր տարերքի մեջ էր: Լենինը նրան հանձնարարել էր հոգ տանել և խնամել հիվանդացած Սպանդար Սպանդարյանին: Այս սատանան ինչպես էր գուշակել Ոսկիի ցանկությունը: Հիմա նա կարող է լինել Սպանդարի կողքին և իրենց կապը ներկայացնել որպես բոլշևիկյան հանձնարարություն: Կրուպսկայան Ոսկիի նվիրվածությունը շատ բարձր կգնահատի և անգամ իր «Լենինի մասին» հիշողություններում կգրի Ոսկիի մասին. «Նա ամեն տեսակ ծառայություն մատուցեց կուսակցությանը»:

Խեղճ Մուրացան: Ինչ մնաց իր և Ոսկիի սիրավեպից: Բազմաթիվ նամակներ, թերևս աշխարհի ամենագեղեցիկ խոստովանություններով և սիրո ու կյանքի մասին դատողություններով: Գրականության և արվեստի պետական թանգարանում ես գտա Մուրացանի նամակները մեկ մեծ տետրակի մեջ արտագրած: Ինչո՞ւ էր դա արել և երբ էր արել: Գուցե նա իր բոլոր նամակները արտագրել էր Ոսկիի հեռանալուց հետո, որպեսզի կրկին ու կրկին վերապրեր իր երանությունը: Երևի թե փորձել է նորից անցնել սիրո ծանապարհը. նորից զգալ, նորից հուզվել, նորից հոգիանալ, ինչպես ինքն էր ասում: Նրա վերջին նամակի վերջին տողերն էին. «Եկ իմ կյանք, իմ ուրախություն, իմ երջանկություն, իմ երկինք և արքայություն, եկ որ ապրեմ, եկ, որ կյանքը քաղցրությամբ ծաշակեմ:

23 ապրիլ 1891 թ. » » »:

Օրինություն նրա հանիրավի բզկտված ոգուն և խաղաղություն:

ԱԶԳԱՍԻՐԱԿԱՆ ԶԱՆԲԵՐԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թողնելով Թիֆլիսը և «**Ռուսահայաստանը**»՝ նորից այցելենք **Արևմտյան Հայաստան** և շարունակենք պատմությունը այստեղ հայերի շրջանակում կատարվող մտավոր տեղաշարժերի մասին, որի կենտրոնը Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքն էր՝ ոչ բնավ այն պատճառով, որ նա ինքնին թուրքական մշակույթի կենտրոնն էր, այլ որովհետև հայ մտավորականների կուտակումն էր այստեղ առավել:

Արդեն դարասկզբից Կոստանդնուպոլսում մի քանի հարուստ ամիրաների կամեցողությամբ և միջոցներով գործում էին հայկական դպրոցներ, ինչպես նաև Գում-Գաբուի մայր եկեղեցուն կից «**Ընծայարան**» ուսումնարանը:

Մի քանի խոսք նվիրենք այս ուսումնարանի տնօրենին և գլխավոր ուսուցչին:

ԳՐԻԳՈՐ ՓԵՇՏԻՍԱԼԵՅԱՆ

Հայտնի բառարանագետ, քերական, փիլիսոփա, մանկավարժ էր նա: Մինչև «**Ընծայարան**» տեղափոխվելը մի քանի դպրոցներում վարել է տրամաբանության, ճարտասանության, Հայոց լեզվի քերականության, կրոնագիտության դասեր:

1830 թվականին վերաբացվել է **Պեգճյան Մայր վարժարանը**, և **Փեշտի-մալճյանը** միաժամանակ եղել է այս վարժարանի տնօրենը: Հիշենք, որ Պեգճյան Մայր վարժարանը հիմնվել էր դեռ անցյալ, այսինքն՝ 18-րդ դարի սկզբներին Սկյուտար թաղամասում: Ունեցել է բարձրագույն ծրագիր. հայագիտության և կրոնին զուգընթաց դասավանդվել են «**Յոթ ազատ արվեստները**», հունարեն և լատիներեն լեզուները: Վարժարանը զբաղվել է գիտական, փիլիսոփայական, աստվածաբանական գրականության թարգմանությամբ:

1826 թվականին գարիուրելի հրդեհը կործանում է պատրիարքարանը, եկեղեցին և Մայր դպրատունը:

Հարություն Պեգճյան ամիրան իր միջոցներով վերանորոգում է այս շենքը: Նորից սկսում է գործել Մայր վարժարանը, որը ի պատիվ առատաձեռն ամիրանի կոչվում է նրա անունով՝ **Պեգճյան:**

Պեգճյան Մայր վարժարանն ուներ երեք բաժին. աղքատ երեխաների դպրատուն, դպրության վարժոց, երաժշտանոց: Վարժարանում բացվել է նաև հոգևորականներ պատրաստելու հա-

Սկյուտարի վերանորոգված դպրոցը

տուկ բաժին:

Վարժարանում նախկին առարկաներից բացի դասավանդվել են՝ ֆիզիկա, քիմիա, տոմարագիտություն, բնագիտություն, ֆրանսերեն, անգլերեն:

Գրիգոր Փեշտիմալճյանի շնորհիվ դպրոցը սքանչելի արդյունքի է հասել, կազմակերպել է 1000 ձեռագրից բաղկացած մատենադարան և աշակերտների բարոյական դաստիարակության գործում մեծ դեր կատարել:

Փեշտիմալճյանը Հայոց քերականությանը, փիլիսոփայությանը, տրամաբանությանը վերաբերող աշխատությունների հեղինակ է, որոնց մեծ մասը գրել է աշխարհաբարով: Նրա «**Կրթություն քաղաքավարության**» և «**Վարժություն բարվոք խոստովանության**» գործերը ուղղված էին աշակերտների բարոյական դաստիարակությանը: Առհասարակ վաստակաշատ **Ուսուցիչը** ուսուցման իր մեթոդն է ունեցել. դասերը դարձրել է անչափ հետաքրքիր, հաճելի և գործնական, հեշտից գնացել դեպի դժվարը, ծանոթից՝ անծանոթը: Նա դպրոցների համար կազմել է **Կանոնադրություն**, ըստ որի՝ արգելվել է ծեծը, ֆիզիկական պատիժը, հայիոյանքը, աշակերտները անարգական անվանումը ուսուցիչների կողմից:

Գրիգոր Փեշտիմալճյանը անչափ առաջադեմ մարդ էր. մեծ մանկավարժ և իմաստասեր:

«ԴՊՐՈՑՆԵՐ ԱՄԵՆՈՒՐԵՔ» ԿԱՐԳԱԽՈՍԸ

Կոստանդնուպոլսի գրեթե բոլոր թաղամասերում, որտեղ հայեր էին ապրում, դպրոցներ էին բացվել:

Խասգյուղի Ներսիսյան դպրոցը իրավամբ ժամանակի խոշոր և նոր ծրագրով գործող հաստատություններից էր, որտեղ սովորում էր 600 աշակերտ:

Ճանիկ աղան օրիորդաց դպրոցներ էր բացել՝ տալով նրանց Հռիփսիմյաց կամ Գայանյաց անվանումներ:

Հայ գիներգործները դպրոց էին բացել Գանլը Քիլիսե թաղամասում: Ոսկերիչները Լանգայի Մայր վարժարանի ծախսերն էին հոգում, իսկ ուրիշ արհեստավորական կազմակերպություններ՝ Թոփ-Գաբուի և Ենի-Մահալեի դպրոցների հոգսերը:

1838 թվականին Սկյուտարում բացված դպրոցի ծրագիրը Եվրոպայում ուսում առած մի քանի հայ երիտասարդների ջանքերով կազմվել էր եվրոպական դպրոցների նմանությամբ, որտեղ պատշաճ տեղ էր տրված և՛ լեզուներին, և՛ նորագույն գիտությունների ուսուցմանը:

Հայ դպրոցի պատմության մեջ իր կարևոր համբավն ունի Ջմյուռնիայի Հռիփսիմյանց իգական վարժարանը, որտեղ ուսուցանվել են նաև օտար լեզուներ և երաժշտություն: Ասում են՝ Ջմյուռնիայի հայ համայնքի կանայք շատ գրասեր և երաժշտասեր էին, խոսել են մի քանի լեզուներով և ասեղնագործության մեծ վարպետներ են եղել:

Ջմյուռնիայում Մեսրոպյան արական և Հռիփսիմյան իգական դպրոցները նույնպես գործում էին եվրոպական ծրագրերով, որտեղ հայերենի հետ գերա-

զանց դասավանդվել են ֆրանսերեն, իտալերեն, անգլերեն լեզուները: Մեսրոպյան վարժարանում, ուր ամեն տարի ընդունվում էին սովորելու 400 աշակերտներ, և՛ անդրեաս Փափազյանի ջանքերով տրվում էին աշակերտական թատերական ներկայացումներ:

Անդրեաս Փափազյանը անվանի հայագետ էր, որի մոտ իր կրթությունն էր ստացել իր եղբորորդի **Ստեփան Փափազյանը**:

ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Նա Ջմյուռնիայից վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս և դասավանդում միաժամանակ Պեզճյան և Երկու այլ վարժարաններում՝ լինելով նաև նրանց տնօրենը:

Ստեփան Փափազյանը նույնպես այն հասարակական գործիչներից էր, որոնք հրապարակախոս ու մանկավարժ էին դարձել իրենց՝ այնքան խնամքի կարոտ ժողովրդին ըստ ամենայնի ծառայելու համար: Նա հիմնում է «**Ժամանակ**» կիսամյա հանդեսը, հոդվածներ գրում ամենատարբեր պարբերականների համար, մշակում Արևմտյան Հայաստանի ազգային վարժարանների ընդհանուր կանոնադրությունը, **Խրիմ-Ջանի** հանձնարարությամբ ու աջակցությամբ կազմում և ազգային ժողովին է ներկայացնում «**Գավառահայ հարստահարությունների տեղեկագիրը**»:

Դատապարտելով թուրք աղաների և քուրդ բեկերի վայրագությունները՝ **Գիրը**՝ Դատապարտելով թուրք աղաների և քուրդ բեկերի վայրագությունները՝ Եվ կառավարությունից պահանջել է կիրառել Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածը: Եվ նա նույնպես զգալով այդ անտեղի ջանքերի ավելորդությունը՝ ժողովրդին կոչ է արել զինված պայքարի: Կարելի է պատկերացնել, թե այս ուսուցիչը ինչպես է խոսել իր սաների հետ, կամ ինչպիսի խանդավառությամբ գրել «**Ազգային և սրբազան պատմության**» դասագիրքը իր մյուս՝ «**Թվաբանություն**», «**Քերականություն**» և այլ դասագրքերի կողքին:

Օսմանյան կայսրության սահմաններում 19-րդ դարի նույնիսկ 60-70-ական թվականների կյանքի բոլոր բնագավառները ահավոր հետամնաց էին: Կառավարությունը փորձում էր ֆրանսիական կրթության օրենսդրության օրինակով դպրոցներ բացել: Ընդ որում՝ նաև աղջիկների համար: Սակայն գրեթե ոչինչ չփոխվեց կրթության ասպարեզում: Մահմեդական բնակչության ճնշող մեծամասնությունը անգրագետ էր և գաղափար չուներ, թե աշխարհում գոյություն ուներ նաև ուրիշ՝ լուսավորյալ մի վիճակ:

Ի վերջո, 1868 թվականին, Ֆրանսիայի օժանդակությամբ, Կոստանդնուպոլսում ստեղծվեց Դալաթասարայի հայտնի լիցեյը, որտեղ սովորում էին նաև հայերը: Հինգ տարի անց, միայն իսլամի զավակների համար, բացվեց Դարյուշշեհալի լիցեյը: Փորձեցին բացել նաև համալսարան, բայց մատնվեցին անհաջո-

«Ժամանակ» հանդեսի անվանաթերթը

ղության: Թուրքական համալսարանը բացվեց 20-րդ դարում միայն:

Սակայն վերադառնալով բուն Հայկական կյանք, ուր դեռ անցյալ դարից սկսած, բուն վերելք էր ապրում Արևմտյան Հայաստանի գավառները լուսավորելու, ազգային դպրոցները սատարելու կրթասիրական տրամադրությունը:

Ամենացորդ նվիրումով կրթասիրաց ընկերությունների եռանդուն կազմակերպիչներ դարձան Հայոց հոգսերով ու տառապանքներով ապրող հայ մտավորականներից շատերը: Նաև՝ սքանչելի **Ուսուցիչ Ռեթեսու Պերպերյանը**:

ՌԵԹԵՍՍ ՊԵՐՊԵՐՅԱՆ

Ռեթեսու Պերպերյան

Նա **Ուսուցիչ** էր այս բառի ամենատարողունակ իմաստով: Նա **Ուսուցիչ** էր իր գաղափարների լայնախոհությամբ, իր զգացական կյանքի ողջ դրվածքով ու անսահման տարողությամբ: Նա ծնվել էր **Ուսուցիչ** դառնալու աստվածային կամեցողությամբ:

Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1848 թվականին, սովորել Խասգյուղի Ներսիսյան թաղային վարժարանում, որտեղ աշակերտելով հայտնի հայկաբան **Մաղաթիա Գարագաշյանին**՝ դառնում է և գրաբար, և աշխարհաբար մայրենի լեզվի հմուտ գիտակ:

Գարագաշյանը նույնպես այն սքանչելի ուսուցիչներից էր, որի կոչումը կարելի է մեծատառով պատվել:

Պերպերյան ընտանիքը չբավոր էր, և նրա **Ռեթեսու** չափազանց ընդունակ որդին դպրոցն ավարտելով չէր կարող ուսումը շարունակել բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում: Բայց ինքնակրթությամբ ձեռք բերեց այն, ինչ նրան կարող էին տալ եվրոպական համալսարանները, և դեռ մի բան էլ ավելի: Եվ երբ նա դարձավ ուսուցիչ՝ հսկայական մտավոր պաշարի տեր էր արդեն, որն իր ողջ կյանքում շարունակեց ավելացնել այնպես և այնքան, որ հիրավի շահեց իմաստունի անունը:

Ռեթեսուը իր ուսուցչությունն սկսեց այն նույն դպրոցներում, որտեղ սովորել էր... Նա 18 տարեկան էր:

Երիտասարդ ուսուցիչը շատ լավ գիտեր Կոստանդնուպոլսի Հայոց դպրոցների իրական վիճակը: Պետություն և իշխանություն չունեցող հայության դպրոցները ոչ միայն այստեղ, այլև Բուն Հայաստանում պահպանվում էին պատահական միջոցներով, նվիրատվություններով, կտակներով, մշակութային ընկերությունների օժանդակությամբ, առանձին անհատների բարեգործություններով, եկեղեցական գումարներով: Այս բոլորը միասին և առանձին՝ դժվար ապրուստ էր դպրոցների համար:

Բացի այս. բազմաթիվ թերություններ կային նաև դպրոցական ներքին իրականության մեջ:

Ռեթեսու Պերպերյանի երազանքն էր իր մտածումներին համապատասխան դպրոց հիմնել:

28 տարեկան էր, երբ 1876 թվականին Կոստանդնուպոլսի Գատը գյուղում

հիմնեց **Պերպերյան վարժարան** երկրորդականը՝ միջնակարգի ծրագրով: Այսինքն, շրջանավարտը դպրոցն ավարտելուց հետո իրավունք էր ստանում ուսումը շարունակել եվրոպական համալսարաններում:

Պերպերյան դպրոցը երկու տարի անց տեղափոխվեց Սկյուտար և ուներ նախապատրաստական, նախակրթական, ուսումնարանական ցերեկային, գիշերօթիկ բաժիններ և ծրիավարժարան: Բարձր դասարաններում ուսուցումը կատարվել է ըստ մասնագիտացումների՝ գիտական, գրական, առևտրական, մանկավարժական: Ուսուցումը տարվել է հայերեն, սակայն տրվել է նաև ֆրանսերեն, անգլերեն, արաբերեն լեզուների կատարյալ իմացություն: Վարժարանն ավարտողն ստանում էր դպրոցական կամ գիտության պսակավորի աստիճան: Իսկ ծրիավարժարանն ավարտողները պարտավոր էին վերադառնալ իրենց ծննդավայրը և օգտակար լինել այնտեղ:

Անուրանալի է **Պերպերյանի** մանկավարժական տաղանդը: Նրա նախկին սաներից **Քեշիշյանը** «Արևելյան մամուլ» պարբերականում գրել է.

«**Դպրոց կըսեր ու կխենթանար այս մեծ մարդը, դպրոցը իր իսկ մեջն էր: Երբեք չեմ կրնար երևակայել մեր մեջ մեկը, որ այսքան մի գուրգուրած ըլլա դպրոցը իր անձեն, իր կնոջմեն ու զավակներեն ալ ավելի**»:

Դյուրին չէր անընդհատ պայքարել դպրոցի աշխատանքներին սպառնացող բազմաթիվ արգելքների դեմ: Բայց նա աննկուն կամքի տեր մարդ էր, և իզուր չէր, որ Պերպերյան վարժարանը հռչակվեց ոչ միայն Կոստանդնուպոլսում, այլև Հայոց մեջ ընդհանրապես:

Պերպերյանը ինքը մայրենի լեզվի, մատենագիտական և հայագիտական առարկաների ուսուցիչն էր՝ խիստ պահանջկոտ և հետամուտ Հայոց լեզվի մաքրությանն ու գեղեցկությանը: Նա գեղեցիկ մայրենի խոսքը համարում էր գեղարվեստ: Նա նաև մանկավարժական բարոյական աշխարհայացքի ջատագովն էր: Իր հաղորդվոր սաների մեջ արմատավորել էր մարդու վեհ կոչմանը վայել բարոյական սկզբունքներ: Այսինքն. դպրոցն արժանի գիտելիքներ տալու հետ միասին պարտադիր պետք է իրագործեր իր բուն նպատակը. բարոյական, մտավոր, ֆիզիկական կարողությունների համադրումով դաստիարակել ազնիվ մարդ և ազնիվ քաղաքացի: Միայն այս դեպքում է, որ ձևավորվում է մարդու ամենակարևոր արժանիքը: Ի վերջո. ապրել նշանակում է աշխատել, որովհետև «**Աշխատությունը մարդուն փառքն է, անգործությունը՝ նրա ամոթը**»:

Դպրոցը, ուսումը, գիտությունը պիտի ծառայեն մարդու մտքի և բանականության խորացմանը, նրա ընդունակությունների զարգացմանը, ապագա կյանքի ճիշտ ուղին գտնելուն: Իհարկե, ամեն գործ ունի անհաղթահարելի թվացող դժվարություններ: «**Հարատևող ճգանք**» արդյունք է հաջողությունը, և հուսահատությունն այստեղ տեղ չպետք է ունենա:

Ամեն անգամ վարժարանի տարեվերջի հանդեսներին հրաժեշտի «**Հուսք**

«Արևելյան մամուլի» շապիկը

բանք» վերջին խոսքերով, սրտառու խրատներով ու խորհուրդներով էր ճանապարհում ուսուցիչն իր «սիրեցյալ ուսումնավարտներին»:

Երիտասարդությունը երազանքների, կրքոտ զգացմունքների տարիք է, և յուրաքանչյուրը ավարտելով դպրոցը՝ ոտք է դնում կյանքի շեմին, վստահ, որ գնում է երջանկությանն ընդառաջ: Իսկ ի՞նչ է երջանկությունը. հարստություն, փառք, մարմնական վաղանցուկ հաճույքներ, թե՞ առաքինական ապրելակերպ, բարոյական պարտքի գիտակցություն, անշահախնդիր, անձնվիրաբար Հայրենիքին ծառայելու իմաստություն, ազգի, ընտանիքի, երկրի նկատմամբ պատասխանատու զգալու կարևորություն:

Պերպերյանն իր սաներին կրթում էր մարդասիրության ու ազգասիրության գործով և տարիներ շարունակ ուսումնավարտ սաներին ուղղված «**Երթայք բարյալ**»-ի բարենաղթությունները կարգախոս էին դառնում նրա ձեռքի տակ հասակ առած ու վաղուց կյանքի խորհուրդներով ընթացող հայ լուսավորիչների համար:

«Առողջ մարմին մը, անախտ հոգի մը, գոհ խղճմտանք մը, անձին հարգանքը, պարկեշտ ու պարտաճանաչ աշխատասիրությունն մը, ընկերության մատուցված ծշմարիտ ծառայության մը, փոխարեն իր ծակտինքրտինքով անխարդախաբար ու անվատաբար շահված քիչը. սոքա են մեծագույն շահը, ծշմարիտ հարստությունը... Լույս ի մտի, սե՛ր ի սրտի, հո՛ւս ի հոգվոց»:

Պերպերյանը անչափ կարևորում էր ուսումնասիրության տարիներին երեխաների ներքին հակումները, խառնվածքը, հետաքրքրությունը, նրանց հոգեբանական կառուցվածքը հաշվի առնելը: Երբեք երեխայի հանդեպ հարկադրանքի ու բռնության չպետք է դիմել որևէ հրաման կատարել տալու համար... որովհետև բարոյական դաստիարակությունը կարող է իր նպատակին ծառայել դաստիարակի անձնական վարքի, աշակերտության վրա նրա ունեցած հմայքի շնորհիվ:

Նրանք, ովքեր վարժարանն ավարտելուց հետո պատրաստվում էին մվիրվել մանկավարժության ասպարեզին՝ **Պերպերյանը** կոչ էր անում դպրոցներ տանել բարոյական պարտքի բարձր գիտակցությունը: Որովհետև ազգի դաստիարակության կարևոր գործում հիմնական, անառարկելի դերը պատկանում է **Ուսուցչին**:

Կարդանք **Ռեթես Պերպերյանի «Վարժապետը»** ակնարկից մի հատված.

«...Մեծ գործավոր մ'է ան, վարժապետը. կը կռե, կը դարբնե անդուլ. ի՞նչ է կռածը, ի՞նչ է դարբնածը,- միտք և սիրտ կը կռե, գաղափարներ ու զգացումներ կը դարբնե: Կոշտ, անձև, մթին է հոգին՝ երբ կերթա նորա ձեռքին մեջ. աստվածային է գեղափայլ, երբ դուրս կ'ելնե անտի: Աշխարհ աղջամղջին քառս մ'էր այդ մտքի առջև. այդ գործավորը զամպարմը վառեց նորա մեջ, և ահա քառսն լուսավորվեցավ, և ի հայտ եկան արարչարգործության հրաշալիք յուրյանց ներդաշնակ և անհեղելի օրենքներով:

Ոհ, խոնարհ է այդ էակ. յուր կյանք գրեթե խեղճ է միշտ. իրեն համար չէն փայլիր ոսկին ու արծաթն և կառքերն չեն թավալիր իրեն համար. չորաբեկ հաց մ'է հաճախ յուր տրիտուրն, բայց յուր խոնարհության մեջ մեծ է այդ էա-

կը. նա մարտիրոս մ'ը հառաջադիմության. անոր արյան գնով կը քայլե մարդկությունը. ածուխն է, որ կայրի քաղաքակրթության մեքենայն դարձնող շոգին արտադրելու համար:

Օրինյա՛լ ըլլա վարժապետը»:

Պերպերյանը իգական սեռի կրթության համոզված պաշտպանն էր նաև: Նա մշտապես, բանավոր և գրավոր, հանդես է եկել աղջիկների ուսման իրավունքի պաշտպանությամբ:

Նա հանդես է գալիս «**Ուսյալ կին մը կին ըլլա լե կղադարի**» տգեղ մտայնության դեմ, որը դեռ տիրում էր նույնիսկ դարավերջին:

«Կինն առաջին դաստիարակչուհին է մանկան, նա յուր մոր քով պիտի անցունե յուր առաջին տարիները, անոր զգացմանց խմորովը պիտի զանգվի անոր մատաղ հոգին. զորավոր տեղ մը պիտի ունենա մայրն անոր նկատագրին կազմության մեջ, ու այդ հզոր ազդեցությունը բոլոր կյանքին վրա պիտի տարածվի...

...Կինն ալ հոգի մ'ունի... Ամեն հոգի իրավունք ունի յուր վախճանին դիմելու յուր կարողությանց անարգել լիափթիթ զարգացմամբ. չօգնել այդ ձգտումին, խափանել զայն՝ ոճիր է բարոյական օրինաց առջև, որուն ամենքս հպատակ ենք...»:

Պերպերյան վարժարանի հարյուրավոր շրջանավարտները դարձան բարոյական համոզումներով, մտավոր բարձր իմացության տեր հայորդիներ, որոնք ամենատարբեր ասպարեզներում, հատկապես **Ուսուցչի** վսեմ կոչումով ծառայեցին հայությանը այնպիսի խանդավառմանով, ինչպես ծառայել էր իրենց վսեմափայլ ուսուցիչն ու տնօրենը, որի մասին «**Առանց չափազանցության կարելի է ըսել, թե վարժապետությունն իրմով սնավ ամբողջ քառորդ դար մը**»:

Ռեթես Պերպերյանը նույնպես ապրեց իր ժողովրդի գլխին պայթած համիդյան կոտորածների խորին վիշտը... Բայց չհասցրեց ապրել 1915 թվականը, երբ իր սիրասուն մայրական աշակերտները հոշոտվեցին բարբարոսի ճիրաններում: Ապրե՛ր՝ պիտի նույն ճակատագրին արժանանար:

Նա վախճանվեց 1907 թվականին 59 տարեկան հասակում: Այնքան հազվադեպ էին հայ մտավորականները երկար ապրում:

Ռեթես Պերպերյանի մահից հետո Պերպերյան վարժարանի տնօրինությունը ստանձնեցին նրա որդիները, սկզբում **Օճնիկ**, ապա **Շահան Պերպերյանները**:

Օճնիկ և Շահան Պերպերյանների գործունեությունը ծավալվել է մինչև 20-րդ դարի 50-60-ական թվականները:

Օճնիկ Պերպերյանը երաժիշտ էր: Ավարտել էր Լոզանի համալսարանը, աշակերտել Փարիզի հայտնի երաժիշտներին: Նա ութ բալետի, սիմֆոնիկ երկ-

րի, ջութակի, դաշնամուրի կոնցերտների, մեներգերի, խմբերգերի հեղինակ է: Առանձնահատուկ են նրա «**Հայկական սիմֆոնիա**», «**Հայկական պատարագ**», «**Նարեկ**», «**Հայրենիք**» սիմֆոնիաները, **Կոմիտասի** խմբերգային փոխադրումները:

Որպես դիրիժոր հանդես է եկել Ֆրանսիայում, Ամերիկայի Միացյալ նահանգներում, Սիրիայում, Լիբանանում՝ եվրոպական դասական ստեղծագործությունների հետ պարտադիր կատարել է եղբայր **Շահան Պերպերյանի** և իր ստեղծագործությունները:

1919 թվականն էր: Նա հույս ուներ, որ, Առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի պարտությունից հետո, հնարավոր է պոլսահայ կյանքի վերականգնումը: Սակայն հայ մտավորականությունից դատարկված Պոլիսը հույս չէր ներշնչում, և նա մեկնեց ապրելու Կահիրեում, որտեղ եղբոր՝ Շահանի հետ վերաբացեցին **Պերպերյան վարժարանը**:

Հետո տեղափոխվեց Փարիզ, ուր և ստեղծագործեց ու ապրեց մինչև իր կյանքի ավարտը, մինչև 1959 թվականը:

Շահան Պերպերյան

Շահան Պերպերյանը փայլուն ավարտել էր Փարիզի Սորբոն համալսարանի փիլիսոփայության և արվեստների մասնաճյուղերը: 1911 թվականին վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս՝ ստանձնում է **Պերպերյան վարժարանի** տնօրինությունը:

1915 թվականի եղեռնից հետո Կոստանդնուպոլիսում նորից հավաքվող հայ մտավորականությունը, ինչպես ասացինք, փորձում էր այնտեղ նորից աշխուժացնել հայ կյանքը՝ վերաբացելով դպրոցները, հայկական միությունները և պարբերականները: Սակայն Քեմալական թուրքիայում սկսված նոր ճնշումներն ու հալածանքն ստիպում են նրան իր եղբայր **Օննիկի** հետ տեղափոխվել Կահիրե, տանելով նաև **Պերպերյան վարժարանը**,

որն այնտեղ գործեց մինչև 1934 թվականը և փակվեց գոյության միջոցներ չունենալու պատճառով:

Շահան Պերպերյանը ուսուցիչ էր, երաժշտագետ, հոգեբան և փիլիսոփա: Իր եղբոր Օննիկի հետ ժամանակի ամենակրթված անձերից էր:

Կահիրեում ծավալել էր հայանպաստ կրթական և մշակութային աշխատանքներ, հրավիրվել դասավանդելու Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում, Անթիլիասի դպրավանքում... Ամենուրեք հիմնել է երգչախմբեր, եղանակավորել հայ մեծանուն բանաստեղծների քերթվածքները, գրել երաժշտագիտական հոդվածներ: Հայտնի են նրա «**Կոմիտաս վարդապետ. անձը և գործը**», «**Երկու ժամանակներ**» աշխատությունները:

Ի վերջո, **Շահան Պերպերյանը** նույնպես տեղափոխվում է Փարիզ և մինչև իր վախճանը՝ 1956 թվականը, ապրում է այնտեղ:

Արտավազ Պերպերյան գեղանկարիչը **Շահան Պերպերյանի** որդին է: Ավարտել է Փարիզի Գրան-Շոմին ակադեմիան և գեղարվեստի բարձրագույն դպրոցը: Սիրում էր նկարել բանվորական թաղամասեր և նրանց բնակիչներին, առանձին դիմանկարներ, գյուղական անշուք բակեր, բնակարաններ, որոնք թախծոտ միայնության զգացումով էին պարուրված...

Հրաժեշտ տանք **Ռեթես Պերպերյանին** և իր զավակներին՝ շնորհակալության և օրհնության ջերմ զգացումով:

Արտավազ Պերպերյան. «Սենի վրա»

ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1870-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանի գավառները լուսավորելու, ազգային դպրոցին սատարելու խնդիրը փորձում էին լուծել **Հայոց Կրթասիրաց ընկերությունները**:

Ամմնացորդ նվիրումով Կրթասիրաց ընկերությունների եռանդուն կազմակերպիչները դարձան **Մինաս Չերազը, Արփիար Արփիարյանը, Հրանդ Ասատուրը, Զաբել Ասատուրը, Մկրտիչ Փորթուգալյանը, Ներսես Վարժապետյանը**:

Բազմաթիվ ընկերություններ ստեղծվեցին. Վարդանյան, Կիլիկյան, Արևելյան, Արարատյան, դպրոցասիրաց, ապա նաև՝ «**Միացյալ ընկերույնք Հայոց**», որը գավառներում տասնվեց ճյուղերով 46 դպրոց բացեց Վանի, Մուշի, Տավրոսի, Տուրուբերանի, Վասպուրականի շրջանների համար:

Գիտենք արդեն, որ այս գործում անգնահատելի են նաև **Խրիմյան Հայրիկի** և **Գարեգին Սրվանձտյանի** ջանքերը:

Փորձենք պատմել մյուս նվիրյալների մասին:

ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ

Մինաս Չերազ

Չքնաղ Ակն քաղաքի Չերազ գյուղից էին նախնիները գաղթել Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ դարձել էին հարուստ ամիրաներ: Բայց մինչ **Մինաս** որդու ծնունդը՝ հասցրել էին սննկանալ:

Ընտանիքի զավակները ուսումնասիրել էին և կրթություն առնելով Խասագյուղի Ներսիսյան վարժարանում՝ տիրապետում էին հունարեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, թուրքերեն լեզուներին, անշուշտ, սքանչելի հայերենի հետ միասին: Այս լեզուների իմացությունը **Մինաս Չերազին** հնարավորություն է տալիս երկար տարիներ գրականություն, պատմություն և լեզուներ դասավանդել Կոստանդնուպոլիսի տարբեր վարժարաններում:

Նա արդեն երեք տարի Կոստանդնուպոլսի **Կենդրոնական վարժարանի** տնօրեն էր, երբ 1889 թվականին իր գործունեությամբ թուրքական կառավարության աչքի փուշը դառնալով և ըստ ամենայնի հետապնդվելով՝ ստիպված հեռանում է Կոստանդնուպոլսից: Հաստատվելով Լոնդոնում՝ անմիջապես սկսում է հրատարակել «**Լ'Արմենի**» թերթը: Թերթը գրական էր, նաև քաղաքական, ուներ

Գրել է **«Հայաստան և Իտալիա»**, **«Գրիչ և սուր»** գրքերը, **«Ջրասլան վր- պակներ»** ժողովածուն: Ֆրանսերեն է թարգմանել և հրատարակել հայ բանաս- տեղծների ընտիր երկերը՝ **«Հայ բանաստեղծներ»** խորագրով: Հավաքել է ու տպագրել Կոստանդնուպոլսի շրջակայքում ապրող տարբեր ժողովուրդների առակների, ավանդույթների, սովորույթյունների ու պատմվածքների ֆրանսերեն ժողովածուն:

...Բազմամյա ազգանվեր գործունեության և ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարին մատուցած ծառայությունների համար Վենետիկայի կառավարության կողմից **Մինաս Չերազը** պարգևատրվել է «Առյուծի և Արևի սպայության աստիճան» շքանշանով:

Մինաս Չերազը ընտրվել է Ֆրանսիական Ասիական թագավորական, Արևելքի բանահյուսության, Լորիանի, Անտվերպենի Աշխարհագրական և էլի ուրիշ ընկերությունների անդամ:

Մինաս Չերազը ողջ կյանքը նվիրում է իր ժողովրդի լուսավորության և օտարներին նրան լավագույնս ներկայացնելու գործին, այնպես, որ նրանք՝ այդ օտարները, հասկանան, թե հնագույն քաղաքակրթության տեր մի ազգի հետ գործ ունեն և նրան պաշտպանելը համամարդկային մտահոգության առարկա պետք է դառնա: Բայց նա դեռ պետք է ապրեր 1915 թվականի եղեռնը և հասկանար, որ ընդհանրապես գոյություն չունի համամարդկային մտահոգություն, այն էլ անպաշտպան, անզենք, անզորք, բարբարոս օտարի կեղեքման տակ գտնվող հայերի համար:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՅԱՆ

Արփիար Արփիարյան

1851 թվականի դեկտեմբերի 21-ին Ակնի Ապուլջեխ գյուղից Կոստանդնուպոլիս տեղափոխվելու ժամանակ, Սամսունի նավահանգստում ծնվում է Հայոց առաջադեմ մտքի ամենահայտնի գործիչներից մեկը՝ **Արփիար Արփիարյանը**:

Ամիրանների հին տոհմի զավակ էր: Գերդաստանը դանդաղորեն, աննկատ քայքայվում էր, աղքատանում, իսկ որդին այդ ընթացքում սովորում էր Կոստանդնուպոլսի Թարգմանչաց վարժարանում, այնուհետև ուղարկվում Վենետիկ՝ կրթությունը շարունակելու Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանում: Պատանու ամենամեծ հաջողությունն այն էր, որ նա աշակերտում է **Ղևոնդ Ալիշանին**: Երեք տարին բավական էր, որ **Արփիար Արփիարյանը** կատարյալ տիրապետեր հայերենին, Հայոց պատմությանն ու գրականությանը, իտալերենին և ֆրանսերենին:

Նա պետք է մնար Մխիթարյան Միաբանության մեկ անդամը դառնալու, սակայն ամիրայական տոհմի վերջին խնայողությունների անհետացումը նրան ստիպում է վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս և հոգալ հոր մահից հետո անխնամ մնացած մոր և երկու կրտսեր եղբայրների ապրուստը: Սկզբում ծառայում է պատրիարքարանում՝ որպես օգնական-քարտուղար, ապա երկար-երկար տարիներ մեծահարուստ **Թոփիանեյանի** գրասենյակում, որպես հաշվապահ:

Այնուամենայնիվ, այս երկու աշխատանքներն էլ նրան հնարավորություն են տալիս ծանոթանալու ոչ միայն Կոստանդնուպոլսի, այլև երկրից պանդխտածների ամենատարբեր խավերի կյանքին:

Նրան ճակատագիրը վերապահել էր Հայոց միջավայրում դառնալ ունեզրկվածների պաշտպաններից մեկը՝ իր գրականության մեծիմաստ նպատակը դարձնելով նրանց անվերապահորեն հասկանալու խնդիրը:

Մինաս Չերազի մասին խոսելիս ասել ենք, որ նա մի քանի մտավորական համախոհների հետ անմնացորդ նվիրումով Հայոց կրթասիրաց ընկերությունների առաջին ստեղծողներից և անմիջական ղեկավարներից էր: Գիտենք արդեն, այդ մտավորականների սրբազան երազանքն էր խոր տգիտության մեջ ընկղմված ազգի թմբիրը լուծել ի նպաստ լուսավորության, ինչպես դա անում էին **Խրիմյան Հայրիկը** և **Սրվանդտյանցը**:

Արփիար Արփիարյանը իր ժամանակի ամենաճշմարիտ գրող-գրաքննադատ-հրապարակախոսն էր, որի շնորհիվ նոր զարգացում ապրեց պոլսահայ մամուլը և գրականությունը:

Ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին հրապարակախոսի նրա խնդիրն ավելի է ընդարձակվում. երկար դարերով Արևելյան և Արևմտյան հատվածների բաժանված ազգի հոգեբանական միաձուլումը դարձնել հնարավոր, և ներքին պահանջ: Եվ ճանաչելու համար իր ժողովրդի մյուս մասի մշակութային աշխարհն ամբողջությամբ՝ մեկնեց Թիֆլիս, մի օտար մայրաքաղաքից մյուս օտար մայրաքաղաք, որովհետև գիտենք, որ հայ մտավորականության հավաքատեղին այդ օտար քաղաքներն էին, որոնք, չգիտես ինչու, համարում էին նաև իրենց և ամեն բան անում նրանց բարգավաճման համար:

Ինչևէ: **Արփիարյանը** կաթողիկոսական ընտրությունների առիթով, որպես «Արևելք» թերթի խմբագիր, 1884 թվականին մեկնեց Էջմիածին, Երևան և այնուհետև Թիֆլիս՝ ծանոթանալու համար Հայոց Արևելյան մասի մտավոր վերնախավի հետ:

Դեռ 1878 թվականից, անընդմեջ, **Արփիարյանը Հայկակ** կեղծանունով թղթակցում էր **Գրիգոր Արծրունու «Մշակ»** թերթին և շարունակել է թղթակցել մինչ իր եղերական մահը:

Նա օր օրի «Մշակի» միջոցով Հայոց Արևելյան հատվածին ժանոթացրել է արևմտահայության կենսական ծանր կացությանը, «Հայկական Հարցի» միջազգային արձագանքներին: Հետաքրքիր է **Արփիարյանի «Կյանքի պատկերներ»** պատմվածքների ժողովածուի ընծայագիրը:

«Հարգելի բարեկամ

Պ. Գրիգոր Արծրունի

Երբ դեռ շատ երիտասարդ էի, բացիք իմ առաջ «Մշակի» էջերն և թույլ տվիք ինձ ազատորեն գրել Ձեր թերթին մեջ: Բայց այդքանը բավ չհամարեցիք, այլ դուրս և «Մշակի» բարեկամք, հույժ ներողամտությամբ ցույց տվիք ինձ այնքան համակրանք, ում սպասելու իրավունք ունենալ չէի հուսար: Այդ ներողամտության, այդ համակրանք շնորհիվ կարող եղա գրել հավասարապես թե՛ Ռուսիո, և՛ թե Թուրքիո հայոց համար: Այժմ եթե կը հրատարակեմ հատոր մը, այդ Ձեզ պարտական եմ. ներեցե՛ք ինձ, ուրեմն, հարգելի բարեկամ, նվիրել առաջին գիրքս Ձեր անվան:

Չերոյ Ա.Ա.

Կ. Պոլիս

Օրթագյուղ, 3 հունիս, 1885»:

Թիֆլիսում ճանաչում էին Արփիարյանին «Մշակի» իր ելույթներից և մեծ խանդավառությամբ ընդունեցին նրան: Ծանոթացավ Րաֆֆու, Գրիգոր Արծրունու, Գաբրիել Սունդուկյանի, Ղազարոս Աղայանի, Պերժ Պռոշյանի և Թիֆլիսում ապրող շատ գրողների և մշակութային գործիչների հետ: Հոգին այնպես էր պայծառել այդ հանդիպումների տպավորություններից:

Առիթ ունեցավ դիտելու Գաբրիել Սունդուկյանի «Պեպո» կատակերգության բեմականացումը տաղանդավոր դերասան Չմշկյանի գլխավոր դերակատարմամբ, որի անջնջելի տպավորությունը նրան դրդեց իր «Կյանքի պատկերներ» ժողովածուի «Ապուշ» պատմվածքը ընծայագրել հեղինակին:

«Առ Պ. Գաբրիել Սունդուկյան»

Հարգելի բարեկամ

Պ. Գաբրիել Սունդուկյան»

1884 թվականին Տիֆլիսի Ամառային թատրոնին մեջ հանդիսատես էի «Պեպոյին»: Առաջին անգամն էր, որ կը տեսնեի հայ թատերաբեմի մը վրա մեր ընտանեկան կենաց, մեր օրվան վշտերու պատկերներն: Ինձ անծանոթ էր Տիֆլիսու հայոց ժողովրդային բարբառը, և սակայն հասկացա Պեպոն և հուզվեցա խորապես: Եվ կարելի էր չհասկանալ, երբ այդ շեշտերն՝ բխյալ գթած, մարդասեր սրտե մը, կը թարգմաներ թատերաբեմին վրա մի այնպիսի աննման թարգման, որպես է Պ. Չմշկյան: Այդ օրը ըմբռնեցի, թե Կովկասու հայերն ինչո՞ւ զծեզ այնքան կը սիրեն:

Հաճեցաք ինձ ընծայել ձեր գործերեն, զորս խորին ուշադրությամբ կարդացի և կը կարդամ ստեպ: Չեմ գիտեր, որպիսի անորոշ տխրություն մը կը պատե գիս, երբ կը բանամ «Էլի մեկ զոհ», «Խաթաբալա», «Քանդած օջախ» և «Պեպո»:

Ձեր այդ «կատակերգությունները», ինչպես դուք անվանած եք զայնս, անշուշտ այն համոզմամբ, թե ամեն ծիծաղ կը վարագուրե ցավ մը, ազդեցին իրենք ևս մտքիս ուղղության վրա, քաղցր է ինձ ուրեմն ձեր անվան նվիրել այս փոքրիկ վեպս:

Ձերդ

Ա.Ա.

Կ. Պոլիս, Օրթագյուղ

1 ապրիլի 1886»:

Իսկ ահա ինչպես է Արփիարյանը նկարագրում իր հանդիպումը Րաֆֆու հետ:

«Թիֆլիզ հասնելուս երկրորդ օրն ապրիլ 26 էր. երեկոյան դեմ էր. մինչ կ'անցնեի արքունիկի փողոցեն, տեսա թե հեռվեն կուգար միջահասակ, բավական լայն մի պարոն, կապույտ ակնոցներով: Քովն անցնելով ձեռք երկնցուցի.

- Բարե, պ. Րաֆֆի, ինչպե՞ս եք:

- Բայց, պարոն...

Եվ զարմացած կը նայեր, թե ո՞վ է անծանոթն, որ զինքը կը ճանաչեր: Ծանոթացուցի զինքս, և երկար չկեցա, վասնզի ընկեր ունեի:

Հաջորդ օրը երբ միասին էինք, պ. Րաֆֆին զարմացմամբ կը հարցներ, թե ինչպե՞ս բազմության մեջ զինք ծանչցա, վասնզի ոչ զինքը տեսած էի և ոչ ալ լուսանկարը: Ընկերս ալ ամենևին բան մը չէր ըսած:

Վասնզի, այս է պատասխանս, խուռն բազմության մեջ գեղեցիկ տաղանդ մը անտես չանցիր, չեմ գիտեր ի՞նչ շնորք կա դեմքին վրա, որ մագնիսական զորությամբ կը քաշե տեսնողն»:

Արփիարյանը «Արևելք» օրաթերթում, որտեղ տպագրում էր իր «Օրվա կյանքը» քրոնիկների շարքը, հրատարակում է Րաֆֆու «Խաչագողի հիշատակարանը» և «Խամսայի մեղիքությունները», իսկ «Մասիս» պարբերականում՝ «Րաֆֆին և հայ վիպասանությունը» հոդվածաշարը:

Րաֆֆու մասին իր բանասիրական խոսքն Արփիարյանը սկսում է այսպես.

«Երբ Պոլիս վերադարձա Թիֆլիզեն, ամեն բարեկամներս անվրեպ ինձ կ'ուղղեին հետևյալ հարցումները. - Տեսա՞ր Րաֆֆին: - Խոսակցեցա՞ր հետը: - Ինչպե՞ս մարդ է: - Ի՞նչ կ'ընե: Մինչ իսկ կային այնպիսիք, որք երանի կարդացին այն աչաց, որք արժանի եղած էին հայ վիպասանը տեսնելու: Ինչպիսի՞ փոփոխում ժամանակի: Ատեն մը նոցա համար էին երանիները, որք Ա. Գեղարդն, էջմիածին համբուրած ի տուն կը դառնային: Բայց բարեշրջման օրերը ճշմարտություն է: Գրքերը այժմ մըրցում կ'ընեն մասունքներու հետ: ...Այն մեծ համակրանքը, զոր Րաֆֆի կվայելե ի Պոլիս և ի Ռուսիա, ունի յուր նշանակությունը ամեն անոնց համար, որք քայլ առ քայլ կը հետևին ազգային գաղափարաց զարգացման և փոփոխության: Որևէ անձնավորություն, երբ այս աստիճան յուր վրա կը հրավիրե ազգին համակրալի ուշադրությունը, կրնանք ապահովաբար ըսել, թե այդ անձնավորությունը ժողովրդին վրա յուր հզոր ազդեցությունն ունի: Այդօրինակ ազդեցություն ձեռք բերել կարելի է միայն ժողովրդի զգայցմացն ու գաղափարաց ճշմարիտ թարգմանն հանդիսանալով:

...Ազգ մը, որուն մեջ այսքան զանազան կարգի բաժանումներ կը տիրեն, ազգ մը, որ թեպետ այնքան ցիրուցան չէ, որքան սխալմամբ կը կարծվի լիցել, բայց կը գտնվի ընդ հովանեավ այնպիսի տերությանց, որք իրարմե բուրովին տարբեր քաղաքակրթության կը հպատակին, այդ ազգը թե՛ յուր իողովին տարբեր քաղաքակրթության մեջ կը սնուցանե զափարներու հողին վրա, և թե՛ յուր գաղթականության մեջ կը սնուցանե կենդանի ներհամերաշխություն: Պ. Րաֆֆին այդ գաղափարներու ամենեն կենդանի ներկայացուցիչը հանդիսացավ: Ակնարկ մը տուր ի Ռուսիա հայ գիտնականին հարադարանին, մտի՛ր հարուստին տունը, այցելե աղքատին խրճիթը, գնա՛ Գինվորին զորանոցը, կամ վաճառականին խանութը, տե՛ս երիտասարդը, ծերը, աղջիկն ու մանչը ամենոք հափշտակված է Րաֆֆիով: Ինչո՞ւ:

...Րաֆֆին կը սարսռեր, իրեն հետ կը սարսռի ժողովուրդն ալ: Պատմական վիպասանությանց մեջ սարսուռը կիսամեռ հոգիներու էլեկտրական ցնցումն է...

Սիրտ մուրի վիպասանը, հոգի մը, զոր կը ցուացնէ յուր վիպասանութեան մեջ, որոն ոսկեօծ շրջանակը կը կազմեն բեղմնավոր տաղանդի մը հրապուրներն. և այդ սիրտը, այդ հոգին, ժողովրդի սիրտն է, ժողովրդի հոգին է...»:

Արփիարյանի հրապարակախոսությունը չէր սահմանափակվում միայն համարձակ լրագրային ելույթներով: Նա դառնում է սկզբում «Արևելք», հետո «Մասիս», այնուհետև «Հայրենիք» պարբերականների խմբագիր՝ այդ լրագրերը դարձնելով ոչ միայն հայ նոր և թարգմանական գրականությունները ընթերցող հասարակությանը ներկայացնելու միջոց, այլ նաև բռնապետության և ազգային միջավայրում առկա վատթար երևույթների մերկացումների ասպարեզ:

Մի քանի խոսք նշված պարբերականների մասին, քանի որ մշտապես հանդիպելու ենք նրանց մեր պատմության ընթացքում:

«Մասիս»

Օգտվելով հանրագիտարանի տեղեկություններից՝ գրենք. «Մասիսը» քաղական, տնտեսական, գրական և բանասիրական օրաթերթ էր, շաբաթաթերթ, ամսաթերթ, նայած ժամանակի նրան ընծեռած հնարավորություններից: 1852 թվականին լույս տեսավ հայտնի հրապարակախոս **Կարապետ Ութուճյանի** խմբագրությամբ:

«Մասիսի» նպատակը պարզ էր. լուսավորել ժողովրդին, պահպանել և միաժամանակ զարգացնել ազգային սահմանադրությամբ տրված իրավունքները...

Կարապետ Ութուճյանից հետո «Մասիսի» խմբագիր են դառնում **Արփիար Արփիարյանը** և **Գրիգոր Ջոհրապը** մինչև 1893 թվականը, իսկ հետո՝ **Հրանդ Ասատուրը**:

Այս մտավորականների շնորհիվ թերթը դարձել էր հայ ժողովրդին հուզող քաղական ու տնտեսական խնդիրները ճշմարտացի վերլուծող, սուլթանական կառավարության, նրան աջակից օտար պետությունների հայափառ քաղաքականությունը մեկնաբանող համարձակ մի պարբերական, որն իր էջերը բացում էր նաև գրական և բանասիրական-քննադատական նյութերի առջև, ներկայացնելով ժամանակի ռուս և եվրոպական թարգմանական գրականությունը, ինչպես նաև արևմտահայ այն գրողներին, որոնց խոհերը ժողովրդի հետ էին: Մեր պատմության շարունակության մեջ մենք կհանդիպենք նրանց անուններին:

«Արևելք» օրաթերթի գլխագիրը

«Մասիս» թերթի գլխագիրը

«Արևելք»

Օրաթերթը սկսել է լույս տեսնել 1884 թվականին, խմբագիր՝ **Բյուզանդ Բեչյան**: Օրաթերթի հիմնադրմանը

մեծապես նպաստել է **Արփիար Արփիարյանը**:

«Արևելքը» բազմաթիվ էր, ուներ առանձին քաղաքական, տնտեսական, բանասիրական, գրական, գիտական, բժշկական, գյուղատնտեսական բաժիններ՝ ազգային առաջադիմական գաղափարների ընդգրկումներով: «Արևելք» օրաթերթում տպագրվում էին **Գրիգոր Ջոհրապի** ակնարկներն ու նովելները, **Արփիարյանի** քրոնիկները, հոդվածներն ու թղթակցությունները արևմտահայ հասարակական իրադարձությունների, ժողովրդի կենցաղի և առօրյայի, նաև՝ արևելահայության ազգային կյանքի շուրջ:

«Արևելք» օրաթերթին աշխատակցել են հայրենիքի և հայության համար մտահոգ **Հրանդ Ասատուրը**, **Տիգրան Կամսարականը**, **Տիրան Բելեկյանը**, և բոլոր նրանք, ովքեր տոգորված էին հայրենամարդ գաղափարներով:

«Հայրենիք»

Հասարակական, գրական բուռն կյանքով ապրող Արփիարյանին իր լայնարձակ ձգտումները արտահայտելու համար «Մասիս» և «Արևելք» պարբերականներից բացի հարկավոր էր ևս մեկը, և նա հիմնեց «Հայրենիք» օրաթերթը:

«Հայրենիքի» առաջին համարը լույս ընծայվեց 1891 թվականի հունիսի 13-ին: Խմբագրապետ **Արփիար Արփիարյանը** թերթի առաջին համարում, ի լուր ընթերցողների, գրեց, թե «Հայրենիքը» առաջին հերթին լինելու է «**խրճիթին թերթը, մտքով հետամնացին թերթը**»: Եվ այս, միանգամայն ժողովրդական թերթին աշխատակցում էին ժամանակի մտավորականության ամենաառաջադեմ, իրապաշտ և հայրենասեր գրողները, հրապարակախոսները, ժողովրդական կրթության ջատագովները, որոնք հաշվի չառնելով իրենց ապահովությունը՝ ճշմարտությունն են ի հայտ բերել օսմանյան բռնապետության մասին և պայքարել հայ եսասեր մեծահարուստների ու հոգևորականության դեմ:

Թերթը մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում է պահել ողջ Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան Կայսրության տարբեր տարածքներում ապրող հայ ժողովրդի հասարակական և մշակութային կյանքի իրադարձությունները և ամեն կերպ փորձել է պաշտպանել նրա շահերը համիդյան բռնապետության պայմաններում:

Թերթը մեծ դեր է կատարել հայ ժողովրդի Արևելյան և Արևմտյան հատվածների փոխադարձ ծանոթության, արևելահայերի տնտեսական և հոգևոր կյանքը արտացոլելու գործում: Կապ է պահպանել «Մշակի» և նրա խմբագիր **Գրիգոր Արծրունու** հետ, տպագրել է արևելահայ գրողների գործերը, Թիֆլիսից ստացած բազմաթիվ թղթակցություններ:

«Հայրենիք» օրաթերթում իրենց գրական մկրտությունն են ստացել շատ հայ երիտասարդ գրողներ: Սքանչելի թարգմանությամբ լույս է ընծայել ռուս մեծանուն գրողների գործերը:

Օրաթերթը իր կարևոր խնդիրներից մեկը համարել է նաև գրականությանը, լեզվին, մանկավարժությանը վերաբերվող հարցերի լուսաբանումը:

Կոստանդնուպոլսում և հայաշատ այլ վայրերում հրատարակվում էին նաև

351
սյր կյանքի
ժողովուրդի

«Մինչև ե՞րբ», «Ոսկի ապարանջան» վիպակներում ևս նույնն է: Արփի-
արյանն այն առաջիններից մեկն էր, որոնք անսքող բացահայտում էին հայ աշ-
խատավորի շահագործումը ազգային մեծահարուստների կողմից: Եվ սա
նույնքան կարևոր էր մերկացնել, որքան օտար բռնակալների շահագործումը:

Ոսկե խոսքեր:

«Տեր Հուսիկ սորընծա քահանան «մեղաց քավության» սահմանված ապաշխարանքները բավական չհամարելով, անոնց վրա հատ մըն ալ ինք ավելցուց: Ժամուն դուռը ապաշխարանքի գանձանակ մը դրավ: Խոստովանանքի եկող ծերերը, կիները, աղջիկները կդատապարտվեին մեջը հինգեն մինչև քսան փարա ձգելու. «ըստ չափու և մեծության մեղած»: Տարի մը ետքը, կիրակի առտու մը տերտերը գեղին երիտասարդությունը հավաքեց ու գանձանակը ի ներկայության ամենուն բացավ: Երիտասարդներեն երկուքը հետն առնելով քաղաք գնաց: Քանի մը օրեն վերադարձան: Հաջորդ կիրակին տեր Հուսիկը հետևյալ ծանուցումը ըրավ.

1895 թվականին, համիդյան կոտորածներից հետո, ընդունվեց **ՅՆՀԱԿՅԱՆ** կուսակցության շարքերը: Սակայն մի քանի տարի ակտիվ մասնակիցներից մեկը լինելուց հետո հեռանում է՝ բացեիքաց ելույթ ունենալով կուսակցության արկածախնդրության և ահաբեկչական միտումների դեմ:

ԼՈՆԴՈՆԻ ՀԱՅ ԿՈՒՆԵՐ

Նա հեռացավ Կոստանդնուպոլսից թուրքական կառավարության հետապնդումներից ազատվելու համար: Մեկնեց Լոնդոն, հետո Վենետիկ, ապա Կահիրե: Այս ընթացքում նրա դեմ երեք անգամ մահափորձ է կազմակերպվել:

Կահիրեում էր: 1908 թվականի փետրվարի 12-ի գիշերը վարձկան ահաբեկիչ՝ նրա թիկունքին արձակված երեք գնդակները կյանքից զրկեցին փայլուն գրողին, ազնիվ հրապարակախոսին, **Մեծ Հայրենասերին**:

Ինչո՞ւ այդպես:

Երվանդ Օտյանը իր «Տասներկու տարի Պոլսեն դուրս» հուշերում պատմում է Արփիար Արփիարյանի սպանության մասին և ավարտում այսպես.

«Մոռացա ըսելու, Արփիարի սպանված պահունքով են հացի կտոր մը, քանի մը լրագիր և 6-7 դուրուշ գտնված էր միայն: Իր ամբողջ հարստությունը»:

Նրա մարմինը հողին է հանձնվում Կահիրեի Մարմինայի գերեզմանատանը:

1911 թվականին բացվում է հանգանակությամբ կառուցված հուշարձանը:

Կիսանդրու ներքևում փորագրված է՝ **Արփիար Արփիարյան, 1851-1908 թ.**: Հուշարձանի չորս կողմերում նրա **Հրագրան, Հայկակ, Սկեպտիկ, Հրպետ** ծածկանուններն են, իսկ հուշարձանի ստորոտում՝ *«Գաղափարի զոհին, իր հիացողներն ու բարեկամները»:*

Խոստովանում են. ես էլ նրա հիացողներից մեկն եմ: Նորից կարդալ նրա գրքերը՝ հաճույք է: Ընկղմվել 19-րդ դարի հայ ժողովրդի բարոյ և դրամատիկական կյանքի հորձանուտը և փորձել ճանաչել նրան. ինչպե՞ս ապրեց, ի՞նչ սիրեց, ի՞նչ ատեց... Ինչպես ապրեց ինքը՝ **Արփիար Արփիարյան** ստեղծագործող մարդը, որը փորձում էր ամեն առումով օգտակար լինել իր ժողովրդին նրա ոգեղեն տունը կառուցելիս և ապրելով իրենից խլված կյանքի ժամանակը՝ հեռացավ իր սքանչելի գրքերի էջերում թողնելով իր պայծառ հիշատակը: Օրինություն և ողորմի Նվիրյալին:

Արփիարյանի
մահարձանը
Կահիրեի հին
հայկական
գերեզմանատանը

Մկրտիչ Պեշիկթաշյան

ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼՅԱՆ

«Հիշատակը դեռ երեկվան պես դալար է մեր գրականության մեջ, զի հայրենիքի սերն ալ միշտ կը դալարի հայ սրտերում մեջ: «Զգայուն հայրենասիրության» ոտանավորները կը վխտան ժամանակին երգարաններում մեջ, բայց հազվագյուտ բացառություններ են բանաստեղծությունները, որոնք խանդավառ զգացումը կը գեղազանդեն և պերճ գրականությամբ ալ: Պեշիկթաշլյան բացառիկներու բացառիկն է: Հեղինակող կամ նմանող, միշտ կը մնա մտքերու դուրսից, սրտերու հմայիչ»:

Այսպես նրան ներկայացրել է **Արփիար Արփիարյանը**:

Մենք նրան հանդիպել ենք Ձեյթունի հերոսամարտերի մասին խոսելիս և այս հատորի սկզբին կարդացել ենք Ձեյթունի պայքարին նվիրված նրա բանաստեղծությունները:

Վախճանվելուց հետո, տասնամյակներ շարունակ, երիտասարդությունը ամեն տարի նրա մահվան տարելիցի օրը այցելում էր նրա շիրիմին և հուժկու երգչախումբ դարձած՝ երգում **«Եղբայր եմք մեք»** -ը:

Գրիգոր Օտյանը վստահեցնում է, թե.

«Միշտ լսած եմ, իբր թե դեռ լսվել էր իր գերեզմանին խորունկեն այն աղաղակը, զոր ամենեն առաջ հնչելուց և որ չափտի մարի անի. «Եղբայր եմք մեք»: Այս աղաղակը միացնե մեզ՝ հայերս ողջուն և ամրապնդե մեր սրտերն իրարու հետ, մինչև որ գա օր մը, ուր հայ ժողովուրդն ամբողջ՝ կառող ըլլա կրկնել Արևելքի ժողովրդոց. **«Եղբայր եմք մեք...»:**

«Ի բույր ծայնից բնության շքեղ

Թե երգք թռչին սիրողաբար,

Մատուցը կուսին ամենագեղ

Թե որ զարնեն փափուկ քննար,

Չունին ծայն մի այնքան սիրուն,

Քան զանձկալի Եղբայր անուն:

Տո՛ւր ինձ քո ձեռքդ, Եղբայր եմք մեք,

Որ մըրըրկավ էինք զատված.

Բաղդին ամեն ոխ չարանենգ

Ի մի համբույր ցրվին ի բաց.

Ընդ աստեղոք ի՞նչ կա սիրուն,

Քան զանձկալի Եղբայր անուն:

Երբ ալևոր Մայր Հայաստան

Տեսնե զորդիս յուր քովե քով.

Սըրտին խորունկ վերքըն դաժան

Քաղցր արտասվաց բուժին ցողով.

Ընդ աստեղոք ի՞նչ կա սիրուն,

Քան զանձկալի Եղբայր անուն:

Մեկտեղ լացինք մենք ի հընում...

Եկեք դարձյալ հար անբաժան

Խառնենք զարտոսը և ըզխնդում

Որ բազմածնունդ ըլլա մեր քահ.

Ընդ աստեղոք ի՞նչ կա սիրուն,

Քան զանձկալի Եղբայր անուն:

Մեկտեղ հոգնինք, մեկտեղ ցանենք,

Մեկտեղ թափին մեր քրտինքներ,

Ըզհունձ բարյաց յերկինս հանենք,

Որ կյանք առնուն Հայոց դաշտեր.

Ընդ աստեղոք ի՞նչ կա սիրուն,

Քան զանձկալի Եղբայր անուն»:

«Պեշիկթաշլյանը կը խանդավառվի, երբ կը ծանչնա այդ արթուն, քնքույշ, մտացի աղջիկը, այնքան զարգացած արդեն: Աշակերտուհին խորունկ վրա: Իր սիրային քերթվածքներեն շատերուն մեջ իր այդ զգացումն է, որ Սրբուհին կը նշանվի բժշկի մը հետ և ասիկա հեք քերթողին համար մեծ հարված մը կ'ըլլա: Իր երազը կը դադարի, ու թեև նշանտուքը կը խզվի. սակայն ինք կ'զգա, թե Սրբուհին չի կրնար իր կինը ըլլալ, ինք որ վատառողջ է ու աղքատ: Այդ սիրո հույսը, որ «ոսկեթև գվարթաթռիչ թիթեռնիկի» մը պես թևածեր էր իր տխուր սրտին շուրջը, հիմա իր սրտին խորը անկենդան կը մնա...»:

...Նրա սքանչելի աշխարհաբարով և հռետորական բարձր արվեստով արտա-

սանված ազատասիրական ճառերը ցնցող ազդեցություն էին թողնում ունկնդիրների վրա: Նա ոգու ողջ ուժգնությամբ 60-ական թվականների ազատագրական շարժումների հետ էր, նրա գաղափարակից գործիչներից մեկը:

Ձեյթունի քաջերին նվիրված նրա «**Հայ քաջորդի**», «**Մահ քաջորդվույն**», «**Թաղումը քաջորդվույն**», «**Հայ քաջուհին**» երիտասարդության շուրթերին հնչում էին որպես ազատագրության հզոր կանչ: Նրա մեծ երազանքն էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը դուրս բերել Տավրոսի լեռներից և դարձնել համահայկական:

Մկրտիչ Պեչիկաշյանի
Քերթածքներ

1862 թվականին Հայրենիքի բոլոր մտահոգություններով ապրող բանաստեղծը մասնակցում է նաև «**Երաժշտական Ընկերության**» հիմնադրմանը: Մասնակցում է նաև **Տիգրան Չուխաճյանի** ու **Գաբրիել Երանյանի** հրատարակած «**Քնար Հայկական**» երաժշտական հանդեսի խմբագրական աշխատանքներին: Նրա բանաստեղծությունները ինքնին երգ էին ու երաժշտություն և, ուրեմն, նրան սիրելի էր նաև այս աշխատանքը:

«**Երաժշտական Ընկերության**» շուրջ համախմբված մտավորականները, և նրանց հետ նաև Պեչիկաշյանը, ամեն կերպ ծգտում էին նոր ծնունդ և ուժ տալ ազգային երգ-երաժշտությանը, որը զորեղ խթան էր ազատագրական ինքնագիտակցության զարթոնքը կազմակերպելիս:

Իր երգվող բանաստեղծությունների մի քանիսի երաժշտության հեղինակը հենց ինքն էր:

Նա անչափ սիրում էր նաև թատրոնը և գտնում էր, որ այն նույնքան կարևոր է ժողովրդի հոգևոր դաստիարակության համար, որքան գրականությունը, հրապարակախոսությունը, երգը:

Ուսանողական թատերախմբերի կողմից խաղացվող օտար լեզուներից գրաբար թարգմանված ողբերգությունները, եթե անգամ նրանք տաղանդավոր գործեր էին, հանդիսատեսին անտարբեր էին թողնում: Գրաբարն այլևս չէր հասկացվում: Բայց պարտադիր է, որ թատրոնը մատչելի լինի իր ժողովրդին:

Եվ Պեչիկաշյանը սկսում է գրել աշխարհաբար թատերգություններ: Առաջինը՝ «**Կառնակ**», ապա՝ «**Արշակ Երկրորդ**», «**Վահե**», «**Վահան Մամիկոնյան**» պատմական ողբերգություններն էին: Գրում է նաև կատակերգություններ՝ «**Կատակերգություն երից քաջաց**», «**Կատակերգություն ավազակաց**»: Թարգմանում է եվրոպական գրողներին. **Վոլտերի** «**Մահ Կեսարու**», **Ալֆիերիի** «**Սավոլա**» և «**Բրուտոս**» ողբերգությունները միանգամայն համապատասխանում էին հայկական միջավայրի ընկալումներին:

Պեչիկաշյանը համարվում է արևմտահայ կանոնավոր գործող թատրոնի հիմնադիրը: 1856 թվականի նոյեմբերին Օրթագյուղի Լուսավորչյան վարժարա-

նի սրահում բացվեց նրա ջանքերով հիմնադրված թատրոնը և տրվեցին թատերախմբի առաջին ներկայացումները: Խաղացվեցին **Պեչիկաշյանի** «**Կառնակ**» և **Պետրոս Մինասյանի** «**Խոսրով Մեծ**» ողբերգությունները:

Թատրոնը, դիմելով անցյալին, հնարավորություն էր ստանում բացեիքաց խոսել օտար բռնապետության դեմ նախնիների տարած պայքարի մասին, դատապարտել ներքին երկպառակությունները, կոչել ազգային միասնության, որի արդյունքում կլինի ազատագրում:

Բանաստեղծը, որպես դերասան, նույնպես մասնակցում էր ներկայացումներին՝ ժամանակակիցների վկայությամբ՝ անչափ հաջող:

Պեչիկաշյանի թատերգությունները նրա մահից հետո էլ երկար ժամանակ չեն իջել բեմերից: Այս հաջողության պատճառը ոչ միայն ժամանակի հրատապ հարցերը բեմահարթակ բարձրացնելու կարողությունն էր, այլև թատերգությունների գեղարվեստական անուրանալի արժանիքներն էին: Պեչիկաշյանի տաղանդի շնորհիվ, ոչ միայն իր ժամանակի, այլ նաև հետագայի թատերգական երկերը վերնթաց ապրեցին:

Բայց ամենից առաջ նա բանաստեղծ էր: Դեռ Մխիթարյան նրա ուսուցիչներն էին գնահատել պատանու քերթողական տաղանդը: Իսկ նրա բանաստեղծական ներշնչանքի, նրա խոհերի, նրա հույզերի տիրակալը **Հայրենիքն** էր, և նրա տառապանքը, նրա ոգորումը, նրա պայքարը... Նորից հիշենք Ձեյթունի պայքարին նվիրված նրա սքանչելի երգերը... և «**Մահ քաջորդվույն**» բանաստեղծության սարսռեցնող տողերը. «**Մայր իմ անուշ... Ձիս հանգեցուր ի հող, և դուն ուրախ լուրեր տար ի Ձեյթուն**»... Մեռնող հերոսի այս պատգամը այնքան ոգեղեն է և վեհ, այնքան զգացմունքային, այնքան սրտալի...

Հայրենիքի ազատության համար ընկած քաջորդու թաղմանը փողեր չեն հնչում, թնդանոթներ չեն որոտում, չեն երգվում «**ողբոց երգեր սրտահույզ**»: Նրա շիրիմը հրացանի կոթով է փորվում, միայն լուսինն է լուսավորում նրա վերջին ուղին: Քաջորդին իր վերջին հանգրվանն է իջնում միայն իր արյունաճերկ

Պեչիկաշյանը մտավորական
ընկերների հետ

վերարկուի մեջ փաթաթված... «**Վասն Հայրենյաց**» զոհված այս զինվորը կարծես խորասուզվում է ընթերցողի հոգու, էության խորքերը՝ այնտեղից իր թելադրանքը հաղորդելու համար նրա մտածումներին...

Եվ իսկապես, որքան անգամ ենք համոզվել Հայրենի պատմության բազմաթիվ հանգիստներում, որ յուրաքանչյուր արարք, որ կատարվում է **Հայոց բնավորության** համապատասխան՝ նորացնում ու թարմացնում է հնամենի ազգի հնամենի արյունը:

Հայրենիքին նվիրված բանաստեղծությունները միայն Ձեյթունին նվիրված երգեր չեն...

«Ի նահատակությունն Վարդանանց», «Քերթողական Ոգին Հայաստանու ի Քուն», «Դյուցազունք Հայոց», «Գիշեր» և էլի ուրիշ բանաստեղծություններում երգչի սերը քաջերի հանդեպ հավատացյալի պաշտամունքի է նման: Հավատացյալի պաշտամունք է նաև նրա սերը Հայրենի բնության հանդեպ, որն ի վերջո Հայրենիքն ինքն է ամբողջությամբ:

«Ո՛հ, ի՛նչ անուշ և ի՛նչպես զով
Առավոտուց փրչես հովիկ,
Ծաղկանց վրրա գուրգուրալով
Եվ մազերուն կուսի փափկիկ.

Բայց չես հովիկ իմ Հայրենյաց,
Գընա՛ անցիր սըրտես ի բաց:

Ո՛հ, ի՛նչ աղու և սըրտագին
Ծառոց մեջեն երգես, թռչնիկ.

Սիրո ժամերն ի յանտառին
Ըզմայլեցան ի քո ծայնիկ.

Բայց չես թռչնիկ իմ Հայրենյաց,
Գնա՛ երգե՛ սըրտես ի բաց:

Ո՛հ, ի՛նչ մըմունց հանես, վըտակ
Ականակիտ ու հանդարտիկ.

Քու հայելվույդ մեջ անապակ
Նային գիրենք վարդն ու աղջիկ.

Բայց չես վըտակ իմ Հայրենյաց,
Գընա՛ հոսե՛ սըրտես ի բաց:

Թեպետ թռչնիկն ու հովն Հայոց
Ավերակաց շրջին վերա,

Թեպետ պղտոր վըտակն Հայոց
Նոճիներու մեջ կը սողա,

Նոքա հառա՛չք են Հայրենյաց,
Նոքա չերթա՛ն սըրտես ի բաց»:

Նրա բանաստեղծությունները բոլոր նրանց շուրթերին էին, ովքեր գոնե քիչ սիրո զգացում ունեին Հայրենիքի հանդեպ: Պեշիկթաշյան Մեծ Հայրենասերի տողերով նրանց այդ քիչը ազգասիրական քնած զգացումների արթնացումի, նույնիսկ պոռթկումի պատճառ էր դառնում:

Բայց նա նաև սիրո բանաստեղծ էր: Գիտենք, որ նրա սերը մերժվել էր օրիորդ Սրբուհի Վահանյանի կողմից: Բայց օրիորդի մեծ համակրանքը և խորին հարգանքը իր տաղանդավոր ուսուցչի նկատմամբ իրոք անսահման էր: Մերժված էր բանաստեղծի սերը, բայց նա մերժվածության ցավի խորքից խոսելով հանդերձ՝ բանաստեղծեց այնքան ազնիվ, այնքան պայծառությամբ օծուն... Եվ ներված լինելու խնդրանքը իր սիրո համար, որ հանդգնել էր տածել կույսի հանդեպ՝ այնքան թախծոտ է, այնքան հրաշալիորեն մաքուր...

Գրում է Հրանդ Ասատուրը.

«Տարիները կ'անցնին ու Պեշիկթաշյանի առողջությունը բոլորովին կը խանգարվի: 1867-ի վերջերը անկողին կ'իյնա: Օրթագյուղի մեջ երկու սենյակով գետնահարկ տնակ մը կը վարձեն, ուր կ'փոխադրեն թոքախտավոր բանաստեղծը: Մարկոս Աղաբեգյանի քույրը, Տիկին Սրբուհի Երիցյանը իր

Մինաս Ավետիսյան.
«Պեշիկթաշյանի դիմանկարը»

մեկ գրվածքին մեջ պատմած է, թե օրիորդ Վահանյանը այդ միջոցին ամեն օր կ'երթար իր նախկին ուսուցչին տուն, անոր մոտ կը նստեր, որպեսզի դեղերը ժամանակին տա և բժշկական պատվերները գործադրե, հիվանդին ընթերցումներ ընե և կամ սփոփե զայն իր խոսակցությամբ:

...Պեշիկթաշյանը մահվանեն օր մը առաջ դարձյալ Սրբուհիին մտածելով կը գրե սրտահույզ տողեր, անկողնին մեջ, բարակ թուղթի մը վրա, մատիտով...

...Անհկա իր կարապի երգն է, որ սա բառերով կ'սկսի. «Երևացավ նա ինձ. ո՛վ աստված իմ... Արդյոք կին մ'էր, թե երևույթ ըսքանչելի...»:

1868 թվականի դեկտեմբերի 11-ին, առավոտյան լույսերին իր հոգին ավանդեց մեծ հայրենասերն ու բանաստեղծը: Եվ օրիորդ Սրբուհի Վահանյանը անհուն վշտով լի սիրտը դրեց գրաբար գրված բանաստեղծական տողերի մեջ, և ձոնեց սքանչելի ուսուցչին որպես դամբանական:

«Ոչ ևս է նա՝ որ գյուր քընար ձոնեց առ ազգ,
Առ հայրենիս, ոչ ևս է նա՝ որ երգ աղու
Ջարթուցաներ հավերժակաց ըզդյուցազունս
Ի բազմամյա խորախորհուրդ նիրհմանե
Ի տալ ծառել ըզհայրենյաց փառս ի թատերս
Ըզտառապանս խորահատակ և բյուր վերս:
Հանգի՛ր, անուն քո լիցի հող միության,
Հանգիր, հուշ քո կեցցե ցորչափ ազնիվն ու լավն
Ցորչափ հանձարըն պաշտեսցի. հանգիր՝ Ոգի՛»:

Պեշիկթաշյան ճշմարիտ հայի Ոգին այսօր էլ մեզ հետ է... Մյուս մեծերի հետ միասին նրա ներկայությունը սքանչելիորեն ներդաշնակ մեր այսօրվա կյանքին, պայքարին, հաղթանակին... Նրա կոչը հավերժորեն մեր արյան ավիշների ընդերպայքարին, հաղթանակին... Նրա կոչը հավերժորեն մեր արյան ավիշների ընդերպայքարին, հաղթանակին... Նրա կոչը հավերժորեն մեր արյան ավիշների ընդերպայքարին, հաղթանակին...

Գծել գալիք սերունդների ոտնահետքերի համար: Փառք նրան և օրհնություն: Եվ քանի դեռ նրա Ոգու ծիրերում ենք, պատմենք նաև այն կնոջ մասին, որին նվիրել էր իր զգայուն սրտի այրական սերը:

Սրբուհի Տյուսաք

Սրբուհի Տյուսաքը ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1841 թվականին, կրթություն ստացել ֆրանսիական դպրոցում, բնական գիտություններ ուսանել իր եղբոր՝ քիմիկոս ու պետական բարձրաստիճան պաշտոնյա **Յովհաննես Վահանյանի** մոտ և հայերեն սովորել, իր կորցրած ազգային արմատները գտել **Մկրտիչ Պեշկեթաշյանի** շնորհիվ, որով, մինչ ի մահ, մնացել էր նրան երախտապարտ:

Պեշկեթաշյանը սկզբից և եթ զգացել էր, որ իր աշակերտուհին օժտված է **«գարմանալի ուշիմությամբ և քերթողասեր ախորժանությամբ»**: Եվ ուսուցչի խրախուսանքը օրիորդին մղեց կատարելու իր գրական առաջին քայլերը: Նա գրում էր գրաբար բանաստեղծություններ, ծոներ, բնության գովերգություններ, որոնք արժանանում էին ուսուցչի դրվատանքին: Երբ կյանքից հեռացավ իր ուսուցիչը, նա արդեն ձևավորված մտածողությամբ, հոգևոր կյանքի զգայուն ընկալումներով գրող էր:

Նրա հետ իր առաջին հանդիպման տպավորության մասին է գրում **Հրանդ Ասատուրը**.

«Գրեթե քառասուն տարեկան կար այն ատեն. ա՛լ չունեի առաջին երիտասարդության թարմությունը, բայց իր զարգացումը և իր պերճախոսությունը կը գեղեցկացներ զինքը: Իր արագ, կրակոտ, դյուրիշ խոսվածքին մեջ արևին լույսին նմանող բան մը ուներ որ կը շլացներ: Երկ մարդոց և կանանց հավասարության վրա կը խոսեր անսպառ ոգևորությամբ: Այրերեն ոմանք առարկություններ կ'ընեին իր ֆեմինիստ դեմ, բայց, նրբամիտ ու պատրաստաբան, ինք ամեն դիմադրությանց կը պատասխաներ ճարտարորեն, ժպիտ մը շրթունքներին վրա»:

Այս հանդիպման ժամանակ տիկին **Տյուսաքը** դեռ չէր հրատարակել իր վեպերը, բայց ծանոթ էր հասարակությանը որպես բանաստեղծությունների և **«Աշխարհաբար հայ լեզուն»** գրքույկների հեղինակ:

Սրբուհի Վահանյանը դարձել էր **Տյուսաք**՝ ամուսնանալով ֆրանսիացի դաշնակահար **Պոլ Տյուսաքի** հետ: Նա ունեցավ իր երկու՝ **Դորի** և **Էդուարդ** զավակները և միանգամայն երջանիկ էր ընտանեկան հարկի տակ:

Սակայն տիկին **Տյուսաքն** ապրում էր սուլթանական բռնատիրության մթնոլորտում, որտեղ հայ մտավորականությունը կարծես ինքնապաշտպանության մղումով, ժողովրդի նյութական ու հոգևոր կարիքները հոգալու ազնիվ ցանկությամբ՝ բարեգործական հաստատություններ էր հիմնում հայաշատ վայրերում:

Ահա, **Սրբուհի Տյուսաքն** էլ 1880 թվականին հիմնում է և ղեկավարում **«Դպրոցասեր հայուհյաց ընկերությունը»**, որի նպատակն էր գավառական դպրոցների համար վարժուհիներ պատրաստել:

Տյուսաքի հասարակական գործունեության շրջանակը ընդարձակվեց ևս մի

նախաձեռնությամբ: Նա Կոստանդնուպոլսում բացեց հայ նկարիչների ու քանդակագործների առաջին ցուցահանդեսը: Ցուցահանդեսի սրահում էր նաև **Յովհաննես Այվազովսկու** մի կտավը:

Նա սքանչելի բանախոս էր, երբ հատկապես նյութը վերաբերում էր հայ աշխարհաբար լեզվին և կանանց իրավունքներին:

Կանանց իրավունքների մասին նրան նույնիսկ հրավիրում էին բանախոսելու հունական շրջանակներում:

Երբ լույս տեսավ **«Մայտա»** վեպը, Կոստանդնուպոլսի և Ջնյուռնիայի պարբերականներում արդեն հրատարակվել էին նրա **«Կանանց դաստիարակությունը»**, **«Քանի մի խոսք կանանց անգործության մասին»**, **«Կանանց աշխատության սկզբունքը»**, **«Հայ ընկերությունը»** հոդվածները:

«Մայտան» Հայոց մեջ կնոջ գրչին պատկանող առաջին վեպն էր: Նա նաև առաջին հայ գրողն էր, որը թղթին հանձնեց կնոջ ազատագրության խնդիրը:

«Ի՞նչ է կինը այսօր: Կինը ընկերության ողորմելի զոհն է... Ամեն ազատ չավիղ, ամեն մտավոր սահման, ամեն փառաց ծամփա արգելված են կանանց... Օրենք կնոջ վիզը չվան մի կանցունե, զոր կսեղմե և կթուլացնե, ըստ հարկին: Եվրոպայի ամենեն քաղաքակրթյալ ազգին օրինաց առջև ինչ է կինն, եթե ոչ ամուսնույն ստացվածքը:

Ո՛չ նախաձեռնության իրավունք ունի, ո՛չ կամք, ո՛չ իշխանություն, ոչ ալ բողոքելու թույլտվություն, երբ սիրտը կարյունի, երբ միտքը կապստամբի...»:

Նրա խորին համոզմամբ՝ կինը հավասար պիտի լինի տղամարդուն և երկուսերի միջև մեկընդմիջտ պետք է հաստատվեն **«վայելից և պատժ աշխատության և վարձատրության հավասարություն»:**

Տիկին **Տյուսաքի** այդ ժամանակների համար Հայոց միջավայրում **«Մայտա»** վեպում արտահայտված անսովոր հայացքները բուռն քննարկումների առիթ դարձան: Գրում էին թերթերում, վիճում միմյանց հետ, մի մասը ողջունում էր և մյուս մասը՝ դատապարտում: Ոմանք նույնիսկ տիկնոջը համարում էին անբարոյականություն քարոզող և կանանց խորհուրդ էին տալիս արհամարհել նման վեպերը և չկարդալ **«Թե իսկ քո մայրը գրած ըլլա այն և ստիպած զգեզ կարդալու»:**

«Գրական և իմաստասիրական շարժում» հանդեսի խմբագիր **Եղիա Տեմիրժիպաշյանը** մի նամակով խնդրեց տիկին **Տյուսաքին** մասնակցել **«Մայտայի»** շուրջը բորբոքված վիճաբանություններին: Սակայն **Տյուսաքը** գերադասեց պատասխանել նոր ստեղծագործությամբ: Նա մեկ տարի անց հրատարակեց **«Սիրանույշ»**, ապա **«Արաքսիա կամ վարժուհին»** վեպերը, որոնք, փաստորեն, նրա նույն գաղափարների արտացոլումներն էին:

«Կնոջ ցավալի վիճակը խորհրդածությանն առարկան եղած է միշտ. զի կինն ընկերության ողորմ

Արաքսիա
կամ
վարժուհին

«Մատաղ հասակիս ոսկեծաղիկ երազ եղած է տիկին Տյուսաբ: Տիկին

Կանաչի զարմանալի մի աշխարհ սրբազան 19-րդ դարի վերջերին
սանուկին: Նա պիտի իր գաղափարներով ոգևորեր **Մարի Պեյլերյան-**
ստեղծագործող կանաչ. տիկին **Մարի Սվաճյանին**, տիկին **Մարի Պեյլերյան-**
Կալիբսոյին, տիկին **Ավետիսյան-Անայիսին** և իհարկե **Զաբել Ասատուր Սիպի-**
լին:

Դժվարին մի պայքար մղեցին կանայք հայ կնոջ մտավոր ունակությունների բացահայտման և նրանց թնջուկված կյանքին նոր իմաստ տալու առաքելությամբ: Նրանք հերոսուհիներ էին իրենց միջավայրում: Օրինություն նրանց հիշատակին:

ԹՈՎՄԱՍ ԹԵՐԶԱՆ

Թովմաս Թերզյան

«Թերզյան մին եղած է ամեն լուսավոր ու ներդաշնակ դեմքերեն, որ մեր մեջ երևցած ըլլան: Ան սիրեց ու երգեց և սեր, գեղեցկություն ու երգ, սորվեցուց, բանաստեղծ եղավ և ուսուցիչ. բանաստեղծության ուսուցիչ, գեղեցկության ուսուցիչ. այս է ամեն ինչ որ ըրավ, և ի՞նչ կարելի է ընել՝ այս աշխարհիս մեջ՝ ավելի վեհ ու բարերար»:

Սա Արշակ Չոպանյանի 19-րդ դարի գրական ու մշակութային գործիչ, բանաստեղծ և թատերագիր Թովմաս Թերզյանի անձին տված գնահատականն է:

Հիրավի, 19-րդը հայության հոգևոր և մտավոր թաքուն ուժերի բացահայտման ու պոռթկումի դարաշրջան եղավ: Երանելի այդ շրջանում, անկախ թուրքական բռնատիրության և ռուսական կայսերապաշտության հալածանքներից, ծնվեց մտավորական մի համաստեղություն, որով հարուստ ենք մինչև այսօր և հուսով եմ, պիտի հարուստ լինենք նաև ապագայում: Այդ «**շքեղ բույլի**» աստղերից մի քանիսի մասին արդեն ասել ենք... Մյուսների մասին դեռ կխոսենք: **Թովմաս Թերզյանը** ամենայն իրավամբ նրանցից մեկն էր:

Թերզյանը քիչ է հայտնի մեզ, որովհետև մինչև 1992 թվականը չի եղել նրա երկերի ժողովածուն: Նրա գործերը ցրված էին ժամանակի մամուլի էջերում, որոնք և հավաքելով՝ նրա ծննդյան 150-ամյակի առթիվ հրատարակվեցին Երևանում:

Թերզյանը ծնվել է 1840 թվականի հոկտեմբերի 21-ին Կոստանդնուպոլսում: Հայրը՝ դերձակ **Հակոբ Թերզյանը** եկել է Ջմյուռնիայից, կաթուղի էր և հունաբերեն, իտալերեն և ֆրանսերեն էր, բայց ոչ երբեք հայերեն: **Հակոբ Թերզյանը** հայերենով աղոթում էր միայն «**Հայր մերը**»: Կատարյալ օտարացած մի ընտանիք:

Սակայն **Թովմաս** տղայի բախտը բերեց: Նա ծնվել էր Կոստանդնուպոլսում և կրթություն ստացել մայրաքաղաքի Մխիթարյանների հիմնադրած մի դպրոցում, ապա ուղարկվել Վենետիկ՝ Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանում ուսումը շարունակելու:

Ճակատագիրը իրոք բարյացակամ էր **Թովմաս Թերզյանի** հանդեպ: Նրա ուսուցիչներն էին **Ղևոնդ Ալիշանն** ու **Արսեն Բագրատունին**, որոնց ջանքերի շնորհիվ աչքաբաց տղան երկու տարվա ընթացքում կատարելապես տիրապետում է

գրաբար և աշխարհաբար հայերենին, կատարելագործում իր իմացած չորս լեզուները և հավելում նաև հին հունարենը, լատիներենը, անգլերենը և իսպաներենը: Երբ ուսումն ավարտելով վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս՝ ազատորեն տիրապետում էր ինը լեզվի:

Հայոց միջավայրում նման պատրաստվածության տեր մարդիկ նախ դառնում էին ուսուցիչներ՝ իրենց գերագույն նպատակն ու պարտքը համարելով ըստ ամենայնի կրթել ազգի զավակներին:

Թերզյանին հրավիրում են **Ներսիսյան** և **Նուբար-Շահնազարյան վարժարաններ** որպես հայերենի, ֆրանսերենի և գրականության ուսուցիչ: Հրավիրվում է նաև մեծահարուստների տներ՝ մասնավոր դասերի համար: Իսկ երբ բացվեց **Կենդրոնական վարժարանը**, այստեղ ստանձնեց հայերենի, ֆրանսերենի և գեղագիտության դասերը:

Պոլսահայերի կողմից նա սիրված ու փնտրված ուսուցիչ էր:

Դասավանդումների հետ միասին նա գրեց «**Քերականություն աշխարհաբար լեզվի**» դասագիրքը: Սաների հոգիներին ճաշակ և ընթերցասիրություն սերմանելու խնդիրն ուներ նրա կազմած «**Գեղեցկագիտություն**» դասընթացը, որը հրատարակվեց «**Բազմավեպ**» հաղեսում:

Հայոց մեծերից շատերն են եղել **Թերզյանի** սաները, որոնք մինչև իրենց վախճանը շնորհակալական խորին զգացումով են պատվել իրենց սքանչելի ուսուցչի հիշատակը. **Ա. Չոպանյան, Գ. Չոհրապ, Հր. Աճառյան, Ե. Տեմիրճիպաշյան, Երուխան, Ռ. Պերպերյան. Մ. Չերազ, Զ. Գալեմբարյան** և էլի շատերը:

Ուսուցիչ լինելուց բացի՝ նա բանաստեղծ էր. ժպտում գորովի, բարձր ու մաքուր լավատեսության, ջինջ ոգեպաշտության, անդրդվելի հավատքի տեր քերթուր լավատեսության, ջինջ ոգեպաշտության, անդրդվելի հավատքի տեր քերթուր... Նա խորապես համոզված էր, որ մահից հետո մարդը ծուլվում է բնությանը և անմահանում... Բնապաշտ էր:

*«Ինչ չքնաղ էր տիվն, ի՞նչ պայծառ արև,
երբ փայլակնացայտ ծախրելով վերև
Ցրվեց մեզն ի ծով, ցողիկն ի տերև,
Լոկ մի քանի շիթ կայլակեր անձրև»:*

Նրա բարձր հուզականությունը մշտապես փնտրում էր իր հոգու սրբազան հայրենիքը, որտեղ «**Չունի ներկան հոգեր, անցյալը՝ կըսկիծ, ապագան՝ կասկած...**»:

Եվ հետո՝

*«Բան մը չկա որ այնպես զմարդ աստվածային ընե, կամ Աստծո մը շունչ
ըլլալնիս հայտնե՝ որչափ բանաստեղծությունը: Աստված ոչնչին նայելով
տիեզերք մը ստեղծեց, մարդու այն տիեզարաց տեսնելեն զմայլած նորանոր
տիեզերքներ կ'ստեղծե»:*

Նա բնության գովերգումներով տարված երգիչ էր և խանդավառ սիրո Քնարերգու:

*«...Տաճար մ'ես ինչ պիտի կանգնեմ
եվ հոն կարգեն քեզ դիցուհիս,*

Ոչ մեկ օտար մըտածության
Պիտի ներքեմ որ մտնե ներս,
Եվ հոն՝ ամեն բանի օտար՝
Պիտի պաշտեմ մինակ ըզբեզ...»:

Արևմտահայ քնարերգության մեջ համիդյան կոտորածների տարիներին ապրող և ստեղծագործող ոչ մի բանաստեղծ Չամիդ արյունարբու սուլթանի անձի մերկացումները չհասցրեց այնպիսի զգացմունքային ուժգնության ինչպես սիրո և բնության այս երգիչը:

Այս շարքի բանաստեղծություններից մեկը կոչվում է «Խարազան»:

«Նժույգ ոսկեսանձ լծված են կառքիդ
Կը լափեն միջոցն ի սաստ հրամանիդ,
Լեռներն ու ծովեր Մերիձեն Եփրատ՝
Մեծագոր ջահուդ ծըռին հընազանդ.
Դու՝ հրամանատար այդչափ ազգերուն,
Ինչո՞ւ ես այդչափ նիհար ու տժգույն:
Բոլոր Ասիո քաջասիրտ լաճեր
Թեթև մը ոլրած աղվամազ պեխեր,
Անցնելիք ծամբուդ շարված եզերքեն
Ցանկ մը կենդանի քեզի կը կազմեն.
Դու՝ սվիններու հրափայլ ուղիսին մեջ
Ինչո՞ւ կը դողաս աչոք կիսաշեջ:
Երազի նման նուրբ պալատներ չորս դին
Ամեն ծերպե դուրս ումբեր կը ցցվին,
Բերանբաց գամփներ՝ որ միշտ կ'ըսպառնան՝
Ոտքիդ տակ խլըրտող ապստամբության.
Դու ինչ կը փնտռես սենյակե սենյակ,
Աչերդ երկրապիշ, անհանգիստ, միայնակ:
Քու տռպանքդ անգոր գրգռելու համար
Չորս դիդ կը քնքշեն հուրիներ հազար.
Արաբիո խունկեր անուշ կը բուրեն,
Բյուր դրանիկը Խուսրև ըզբեզ կ'անվանեն.
Դու՝ հոնքերդ կախ, սիրտդ թունալիր,
Տրտմությունդ ինչո՞ւ բնավ չի փարատիր:
Վե՛ր վերցուր գըլուխդ, արբա՛, վե՛ր վերցուր,
Տե՛ս՝ սա ջահերուն ետին լուսասփյուռ
Մատ մ'է երկնցած որ դանդաղ դանդաղ
Այդ ուսկեդրվազ պատերուդ ի խաղ
Կը գըրե մեկիկ մեկիկ՝ բաղդին պես.
«Ալ՝ ժամդ հասավ, Մա՛նե, Թեկել, Փարես...»:

Սուլթանի պալատներից
մեկի ներքին տեսքը

Չայ մտավորականների դեմ հարուցված հալածանքների իր մեկ բաժինն ուներ նաև Թովմաս Թերզյանը: Թուրքական գրաքննությունը արգելեց նրա բա-

նաստեղծություններից շատերի հրատարակումը մամուլում: Նրա «Առ աստղ» բանաստեղծության պատճառով փակվեց այն հրատարակած «Պատկեր» ամսագիրը: Որպեսզի պատճառ չդառնա մյուս հայկական պարբերականների փակմանը՝ նա դադարում է հրատարակել իր քերթվածքները:

Բայց հավատը Չայոց վերահառնումի նկատմամբ անսահման էր: Նրա «Տաղ վերակենդանության» բանաստեղծությունը հենց այս մասին է:

«Ո՛վ իմ հրաշագեղ անուշ հայրենիք,
Ո՛հ կամ չըլլայիր այսչափ գեղեցիկ,
Կամ ավելի հզոր ըլլայիր գոնե
Որ քեզ հետամուտք վախճային քենե:
Անոնք որ ըզբեզ գերել կ'ուզեին
Նախ հոծ խավարով ըզբեզ պատեցին
Եվ եղբայր եղբոր դեմ զինելով ի մթան
Դիակաց ի շեղջս իշխան կանգնեցան:
...Ո՛վ գրիչ, ծեռքիս մեջ կայծակ դառնայիր
Եվ արյունարբվաց գլխուն իջնայիր:
Ա՛լ բավ են լալոնք, ա՛լ բավ են զրկանք,
Ա՛լ քեզի անամպ փայլի արեգակ:
Արթնացի՛ր, առյու՛ծ՝ բժժանոք թմրած,
Բաշերդ թոթվե, փախչին հրոսք վատաց,
Ծագեցավ ահա այգն ազատության,
Չիմա դու խնդա՛ և վատշըվերք լան:
Աղե՛, գիրկ ի գիրկ սիրտ ի սիրտ խառնած,
Երդունք մեր որդվոց առջև և նախնյաց,
Թե մեր բարեկամք և ոտխք ամեն
Ըզմեզ միաբան միշտ պիտի գտնեն:
Ա՛լ ազատ երկրի որդիք են ազատ,
Անբաժան ապրինք՝ եղբարք հարազատ...»:

Այս բանաստեղծությունը նա գրել էր 1908 թվականին, երբ երիտթուրքերը գրավել էին իշխանությունը ֆրանսիական հեղափոխության «Ազատության, հավասարության, եղբայրության» կարգախոսով:

Նա չտեսավ երիտթուրքերի խելագարեցնող անպատկառության արդյունք: Ադանայի սև գիշերը... Նա չհասցրեց հիասթափվել... Բայց այդ մասին քիչ հետո:

21-22 տարեկան էր, երբ գրեց իր «Սանդուխտ» թատերգությունը, որն անմիջապես բեմադրվեց Օրթագյուղի «Բարեսիրաց ընկերություն» թատրոնում: Մինչ այս՝ դպրոցներում, ուր դասավանդում էր, աշակերտների ուժերով կազմակերպում էր թատերական փոքրիկ ներկայացումներ:

Կոստանդնուպոլսում գործում էր իտալական հռչակավոր «Նաումի» թատրոնը, որտեղ Թերզյանի թարգմանությամբ բեմադրվեց Մոնտիի «Արիստոփանես» ողբերգությունը:

Կոստանդնուպոլսում Ալթունյան եղբայրների ջանքերով հիմնադրվեց հայ առաջին մշտապես գործող «Արևելյան թատրոնը»։ Բացումը կատարվեց 1861 թվականի դեկտեմբերի 14-ին ֆրանսիացի դրամատուրգ Ռոթայի «Երկու հիսնապետ» թատերգության բեմադրությամբ, որի թարգմանիչը նույնպես **Թովմաս Թերզյանն** էր։

Սակայն հայ թատրոնին մատուցած նրա ծառայությունը չէր սահմանափակվելու միայն թարգմանական աշխատանքներով։ Նա արդեն գրել էր իր «Սանդուխտ» ողբերգությունը, որի առաջնախաղին՝ 1892 թվականի մարտի 11-ին, Օրթագյուղի «Բարեսիրաց ընկերություն» թատրոնում ներկա էր Արքունի ճարտարապետ **Հակոբ բեյ Պալյանը**։ Ոգևորված երիտասարդ հեղինակի տաղանդով՝ այդ օրվանից **Պալյան** ճարտարապետը դառնում է նրա մեկենասը և իր ծախսերով հրատարակում «Սանդուխտը»։

«Սանդուխտը» բեմադրվում է նաև «Արևելյան թատրոնում», ապա Ջնյուռնիայում և հայաշատ այլ վայրերում։

Մեկը մյուսի ետևից նա գրեց երեսուն թատերգություն, նաև կատարելով թարգմանություններ ի նպաստ հայ թատրոնի գեղագիտական բարձր ճաշակի...

Շատ քչերին է հայտնի, որ **Թերզյանի** գրչին է պատկանում **Տիգրան Չուխաճյանի «Արշակ Բ»** օպերայի լիբրետոնը։

«Արշակ Բ» - ն նախ գրված էր որպես թատերգություն և իր մյուս ողբերգությունների հետ հիսուն տարի շարունակ եղել է հայկական բեմերում։

Նրա բոլոր թատերգությունները գրված են գրական աշխարհաբարի ընտիր լեզվով։

1866 թվականին նա հիմնում է «Հայկական թատրոնը» և մի շարք ներկայացումներ բեմադրում «Նաումի» իտալական թատրոնի շենքում։

Հետո **Հակոբ բեյ Պալյանը** նրան ուղարկում է Փարիզ՝ ծանոթանալու ֆրանսիական թատրոնի նորագույն մվաճումներին։ **Թերզյանը** լինում է նաև եվրոպական մի քանի այլ մայրաքաղաքներում, ապա վերադառնալով՝ սկսում է համագործակցել Օրթագյուղում գործող **Մաղաթյան թատրոնին**...

Թերզյանը ազգային ազատագրական ոգին բարձրացնելու ջատագովն էր և կարևոր դեր է կատարել բոլոր առումներով իր անչափ բարդ ժամանակի տարածքում։

Նրա թատերգությունները հայ դասական թատրոնի անժխտելի հենասյուները դարձան **Պեշիկթաշլյանի** և **Դուրյանի** թատերգությունների հետ միասին։

Նա բանաստեղծ էր, թատերագիր էր, թարգմանիչ էր... Բազմաթիվ իր թարգմանությունների շարքում էին հին հունարենից սքանչելի թարգմանված բանաստեղծ **Անակրեոնի** տաղերը։ Նա դպրոցների համար կազմել էր ֆրանսերեն «**Նոր դիերեն լեզվի**», «**Գործնական քերականություն գաղղիերեն լեզվի**», «**Փորձնական քերականություն գաղղիերեն լեզվի**» դասագրքերը։ Նա ֆրանսիական կառավարությունից ստացել էր «**Ակադեմիական արմավենի**» շքանշանը, որը նրան շնորհվել էր Արևելքում ֆրանսերեն լեզուն և մշակույթը տարածելու համար։ Սա շատ պատվավոր շքանշան էր, որին քչերն էին արժանանում։

Վերին աստիճանի քաղաքակիրթ, բարի ու անձնուրաց մի անձնավորություն էր նա, որն իր բոլոր շնորհների ու տաղանդների հետ միասին նախ **Ուսուցիչ** էր՝ բառի ամենատարողունակ և սքանչելի մշակակությամբ և իմաստի խորությամբ։

Նրա շնորհակալ սաներից մեկը՝ **Արշակ Չոպանյանը**, գրում է.

«**Ուսուցիչ, որ եղավ Թերզյան, այնքան մեծ էր որքան բանաստեղծ... Մեկն ավելի հայ սերունդներ սորված են սիրել, ըմբռնել, ծաշակել գեղարվեստն ու գրականությունը ու ոչ միայն հայերը, այլ Պոլսո բոլոր ցեղերը օգտված են այդ ուսուցչից։ Պետական վարժարաններում, ուր ֆրանսերեն լեզուն ու գրականությունը կուսուցաներ, ամենն սիրված դասատուներն էին և եղած։**

Թուրք երիտասարդությունը 4-5 տարի առաջ խորին հարգանքի ու երախտագիտության ցույց մը ըրավ իրեն՝ տոնելով անոր ուսուցչության երեսունամյակը։ Թրքահայ արվեստագետներն, գրագետներն շատերը իր աշակերտներն եղած են։ Ես ինքս շատ բան կպարտիմ։ Երբեք պիտի չմոռանամ իր դասերը կենդրոնականին մեջ։ «Դասեր» չէին անոնք։ Թերզյան պրոֆեսորի ծանր ու հավակնոտ տիպար չէր... Ուսուցչութեն վեր բան մըն էր իր ըրածը, մեծ բանաստեղծն մըն էր, որ մեծ բանաստեղծերու հոգին մեզի կբանար։ Այս, անպատմելի գեղեցկությունը, զոր իր դեմքը, արդեն այնքան գեղեցիկ, կզգենուր այդ պահերում... Աչքերը գեղեցիկ գինովությամբ ծածանջավորված, ամբողջ դասարանն ընդգրկող սավառնագին նայվածքի մը մեջ տարածված, կխոսեր մինչ իր ժեսթերը, այն նուրբ, բարեշնորհ մարդու անմման ժեսթերը, պարզ փափուկ ու գողտր, կստորագծեին իր խանդոտ, սրամիտ, հմայող, համոզող ու սնուցող խոսքը... Ու գրականութենն զատ, ինքը գիտեր նաև սիրեցնել կյանքի գեղարվեստը, քաղաքավարությունը, որուն պակասը տեսակ մը ազգային ախտ է մեզի համար, և որուն անհրաժեշտությունը զգացնող ամենն ազդեցիկ ուսուցիչն եղած ինքը մեր մեջ։ Այո՛, ես շատ բան պարտական եմ իրեն»։

Թվում է այլևս որևէ բան հնարավոր չէ ավելացնել, թերևս միայն այն, որ նա առաջնորդը եղավ շատ շատերի վարպետ **Ուսուցչի ու Արվեստագետի** իր խրատներով, իր անթերի ճաշակով, գեղագետի իր ցուցմունքներով, իր սրտով, իր խրախուսանքով և նույնիսկ՝ սաներին այնքան սիրելի փափուկ հեգնությամբ...

Ճշմարիտ Ուսուցիչը ազգի հավերժությունն ապահովող պատասխանատուն է։ Նա ճշմարիտ ու կատարյալ Ուսուցիչ էր։

Թովմաս Թերզյանն ամուսնացած էր մի սքանչելի հայուհու՝ **Սաթենիկի** հետ, որը դառնում է նրա մեծ բարեկամը, մշտապես նրա կողքին, նրան սատարող կյանքի բոլոր դժվարին վայրիվերումների պահերին։ Չորս որդիները՝ **Լևոնը**, **Հրանտը**, **Էդվարդը**, **Արմանը** արժանի զավակներն էին իրենց ծնողների։

...Ողբերգական մի դեպք **Թերզյանի** ողջ կյանքը անամոքելի ցավով էր պատել, որին շարունակ անդրադառնում էր իր եղերերգերում... 1870 թվականի մայիսի 24-ին Բերայում բռնկված հրդեհի ժամանակ այրվում է նաև **Թովմաս**

A black and white portrait of a man, likely a historical figure, shown in profile facing left. He has a high forehead, receding hair, and a prominent nose. He is wearing a dark, heavy coat over a white shirt with a high collar. The background is dark and indistinct.

Թովմաս Թերզյանի
վերջին լուսանկարը
«Երկեր» ժողովածու

Նոր դպրոց ստեղծելու առաջին փորձը ՅԱՆ
ԿԵԱ տեսանք, անհաջողության դատապարտվեց:

Մատթևոս Մամուրյանը նույնպես հաստատվել էր Կոստանդնուպոլսում և խառն գյուղի Ներսիսյան վարժարանում դարձել Ուսուցիչ։ Հետո **Ծիզայիրյան** ամիրան նրան նշանակում է իր եվրոպական գործերը կարգավորող քարտուղար և թարգման, ուղարկում Մալթա կղզի, ապա՝ Լոնդոն։

Մեծահարուստ ամիրայի գործերը կարգավորելուց հետո **Մամուրյանը** հնարավորություն է ունենում հաճախել Անգլիայի Քեմբրիջ համալսարան որպես ազատ ունկնդիր, հիմնավորապես ծանոթանալու համար անգլիական քաղաքատնտեսության առարկային և ... բանաստեղծությանը՝ հանձնիս **Բայրոնի**։ Մասնակցում է Բրիտանական համայնքների պալատի նիստերին և խորապես ընկալում այդ հասարակարգի կառավարման **«գովաբանված համակարգը»**։

Բայց նա պետք է ճանաչեր նաև քաղաքակրթված Եվրոպան, որպեսզի նրա ազատական գաղափարների միջոցով կարողանար օգտակար լինել իր ժողովրդին։

Լոնդոնից նա մեկնում է Փարիզ, Վիեննա, Վենետիկ, Հռոմ, Պետերբուրգ։

28 տարեկան էր, երբ մտավոր ինացությամբ ծանրաբեռ վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և անմիջապես հրավիրվեց վարելու պատրիարքարանի դիվանապետի պաշտոնը։ Անդամագրվում է նաև **«Բարեգործական ընկերության»**, որի հանձնարարությամբ հանգանակություն է կատարում **Ջեյթունի** ապստամբների օգտին, և **Վրույր** կեղծանունով հողվածներ ու քրոնիկներ է գրում Կոստանդնուպոլսում հրատարակվող թերթերի համար, որոնցից շատերը բռնատիրության կրնկի տակ հեծեծող ժողովրդի տառապանքների, Կիլիկիայում **Ազիզ փաշա** բարբարոս թուրքի արյունահեղ գործողությունների մասին էին։

Բայց նրան գործելու ավելի ընդարձակ ասպարեզ էր պետք։ Եվ նա վերադառնում է Ջնյուռնիա իր վաղեմի երազանքն իրագործելու՝ նոր դպրոց և նոր մանուկ ստեղծելու հաստատ մտադրությամբ։

1867 թվականն էր։ Մամուրյանը դառնում է **Մեսրոպյան վարժարանի** տնօրեն և իր պաշտոնի թույլ տված իրավունքով ամբողջությամբ վերակառուցում է վարժարանի ներքին աշխատանքները և ուսուցման սկզբունքները։ Ավելանում են բնական գիտությունների դասավանդումը և ուսուցվող օտար լեզուների քանակը, արգելվում է սաների ծեծը և ընդհանրապես խիստ պատիժները։

Նա ստեղծում է նաև տեղի մտավորականության **«Հայ ընթերցատուն»** հավաքատեղին։ Եվ վերջապես, Ջնյուռնիա վերադառնալուց հինգ տարի անց նրան հաջողվում է կառավարությունից ստանալ նոր պարբերաթերթ հրատարակելու արտոնագիր։

Մեսրոպյան վարժարան

Հիմնելով նաև սեփական տպարան՝ **Մատթևոս Մամուրյանը** 1871 թվականի հունվար ամսից սկսում է լույս ընծայել **«Արևելյան մամուլ»** սովորածավալ ամսագիրը։

Ահա և վերջապես նա կկարողանա դպրոցի և մամուլի միջոցով իր ժողովրդի զավակների բարոյական և հայրենասիրական դաստիարակության խնդիրը դարձնել առաջնային և կատարել իր պարտքը հայության հանդեպ։

«Արևելյան մամուլի» բոլոր համարներում տպագրվում էին նրա առաջնորդող հողվածները գրական **Շահնուր** կեղծանունով։

Իր ժողովուրդը իր միակ մտահոգությունն էր։

«Արևելյան մամուլ» ամսագրում կարող էին տպագրվել ամենատարբեր տեսակետների տեր, սակայն ժամանակի Հայոց խնդիրներով մտահոգ գրողների, հրապարակախոսների, մանկավարժների, լեզվաբանների, իմաստասերների, տնտեսագետների ինքնուրույն և թարգմանական գործերը։

Ամսագիրն ուներ հատուկ Ազգային բաժին, որտեղ տպագրվում էին **Մամուրյանի** ընդարձակ հողվածները Արևմտյան Հայաստանի, հայ գաղթօջախների տնտեսական ու քաղաքական իրավիճակների, Բեռլինի կոնգրեսի **«Հայկական հարցի»** շուրջը ծավալված դիվանագիտական պայքարի, Հայաստանի բարենորոգումների, մեծ պետությունների՝ Հայոց հանդեպ անբարո, երկերեսանի դիրքի բացահայտմանը։

«Արևելյան մամուլը» առանց հետաձգելու արձագանքում էր նաև դրսում կատարվող իրադարձություններին. Փարիզի կոնվենային, Իտալիայի և Հունաստանի ազգային ազատագրական շարժումներին։

Սակայն կարևորը մնում էր հայ ժողովրդի լուսավորության գործը, որը նա համարում էր հայ մտավորականության և իր սրբազան պարտականությունը։ Եվ կես դար, առանց կիրակիի նա ծառայեց **Հայոց դպրոցին**, որպես ուսուցիչ, տնօրեն, հոգաբարձու, կազմելով բազմաթիվ գրքեր և ձեռնարկներ ոչ միայն աշակերտության, այլև ուսուցիչների համար. **«Համառոտ ընդհանուր կերտության, այլև ուսուցիչների համար»**, **«Հին պատմություն Արևելյան ժողովրդի պատմություն դպրոցաց համար»**, **«Հին պատմություն Կարբեղոնացոց, Հունաց և հռոմեացվոց»**, **«Միջոց»**, **«Հին պատմություն Կարբեղոնացոց, Հունաց և հռոմեացվոց»**, **«Միջին դարերու պատմություն»** և, իհարկե, Հայոց **«Համառոտ պատմություն մինչև մեր օրերը»**, որոնք դասագիրք լինելուց բացի՝ գիտական աշխատություններ էին։

Լույս տեսան նաև **Մամուրյանի «Մանր վեպեր ու դասեր՝ քաղված մանր տղայոց համար»**, **«Առաջին ընթերցարան պատկերազարդ»**, **«Երկրորդ ընթերցարան»**, **«Երրորդ ընթերցարան»**, **«Չորրորդ ընթերցարան կամ գիտելիք ու պարտք տղայոց»**, **«Իրավաբանություն կամ տղոց աչքն ու ականջը կրթելու եղանակը»**, **«Տարբեր առողջաբանության աղջկաց դպրոցներու համար»**, **«Առտնի տնտեսություն»** դասագրքերը, որոնք 19-րդ դարի երկրորդ կեսին իրենց անգնահատելի դերը մատուցեցին արևմտահայության կրթության, լուսավորության և հատկապես աշխարհաբարի արմատավորման ասպարեզում։

Նա նաև թարգմանություններ էր կատարում անգլերենից, ֆրանսերենից, ռուսերենից, արաբերենից, որպես իր գործի կարևոր շարունակություն՝ կրթելու և սերնդից, արաբերենից, որպես իր գործի կարևոր շարունակություն՝ կրթելու և

Նրա առաջին վեպը կոչվում է «Անգղիական նամականի»: Եվ այն գեղարվեստական լինելով հանդերձ՝ իրապարակախոսություն էր, որտեղ հեղինակի գաղափարները սիրո հուզական ապրումների հյուսվածքով, բարքերի անընդունելի միջավայրում ընտանեկան ողբերգության առիթ են դառնում:

«Անգղիական նամականի» վեպը, մեծ հաշվով, հայ ժողովրդի ազգային և սոցիալական ճնշման և դրանց ահավոր հետևանքների, դրամական հարաբերությունների, թուրքիայի ծանր հարկային բռնազավթումների մասին է, որի պատճառով հայաթափվում է Յայաստանը: Գնում է գեղջուկը, արհեստավորը, վաճառականը... Գնում է երիտասարդությունը: Գնում են Բուն Յայրենիքից Կոստանդնուպոլիս, Ջնյուռնիա, Թիֆլիս, Բաքու, Ռուսաստան, Եվրոպա, կտրելանցներով օվկիանոսը՝ հասնում են Ամերիկա ու Ավստրալիա:

«Այս հաշվով ժերերն ու կիները կպաշտպանեն Հայաստանը, քանի որ գավառացի մարդիկ, որոնց ամեն տեսակը Պոլիս կգտնվին և սովորաբար ստորին պաշտոններ կվարեն, կթողուն ավագակներու ձեռքը արտ, տուն, կին ու զավակ, կով ու ոչխար և ապրուստի պատրվակով թուրքիո ալլաալ քաղաքներ կթափառին, կմաշին ու կմոլորին, ստեպ անխնամ ու անդրամ թողելով ընտանիքը»:

«Քանի հայու սրտի մեջ չվառիր հայրենիքի սերը, արդարության սերը, չեմ զարմանար, եթե շարունակ կգաղթեն, այսինքն կօտարանան: Բազմադին են այս օտարասիրության պատճառները, բայց գլխավորն է ազգային ընդհանուր շահուց նկատմամբ տգիտությունն ու անտարբերությունը: Հայր կնկատե Յայաստանն իբրև դամբարան, և ապիկարներ ու լալկաններ կթողա այնտեղ, որ մեռելի վրա ողբան, այն մարդուն նման, որ ժամ առաջ խույս կտա տունեն մի ուր իր սիրելին մեռած է... Ի՞նչ եսասիրություն, ի՞նչ կեղծիք սգո մեջ անգամ՝ նույնիսկ հայրենիքի նկատմամբ... Ծիծաղելի է այն հայրենասերին վիշտը, որ իր նախնյաց թափած արյունն ու նահատակներու մասունքը չտեսնելու համար լեռն լեռ, ծովն ծով կփախչի և օտարի հողը կհայրենագրե:

Բայց, բարեկամ, հայն ուր որ փախչի, իր առջևը պիտի գտնե փոս մը, գե-
րեզման մ'որու վրա ծաղկյա ծածկոց մը փռած է, քանի որ ազատ հողի վրա
չգտնվի: Ցանկալին այս է, որ այդ փոսը չտեսներ կամ կկարծե թե ամեն փոս
միևնույն խորությունն ունի...

...Ֆիզիկապես գաղթական՝ աշխարհիս չորս կողմն, եթե ներելի է ըսել,
մշտապես ու բարոյապես ալ կգաղթե, այսինքն անգգայնորեն կօտարանա:

...Հայք ոչ միայն ֆիզիկապես այլև մտապես ու բարոյապես կգաղթեն...»:

«Ազգ մը, եթէ իր նվիրական կոչումը անտես առնէ, սրիշտ ծննալիւն ալլի հացը ուտէ, լեղի ջուրը ըմպէ և իր գլուխը անհոգ գերեզմանաց վրա դնէ- լով՝ պսակի և միանգամ ինքզինքին գալով չհարցնէ. ես ո՞վ եմ, ո՞ւր կգտն- վիմ և ո՞ւր կերթամ... ինչ հանճարի տեր գտնվին, դարձյալ միշտ գերի և միշտ թշվառ պիտի ապրին և իրենց ամեն գանձը մի ժամու մեջ կրնա մոխիր դնել...»:

Մի քանի տողով անհնար է շարադրել հեղինակի հայացքների միմյանց հաջորդող շղթան:

«Անգղիական նամականի կամ հայու մը ճակատագիրը» վեպը իր ժամանակի Հայոց ներսում առկա բոլոր տնտեսական, քաղաքական, բարոյական չլուծված խնդիրների շուրջը ծավալուն հրապարակախոսություն է՝ մատուցված ժանրի օբյեկտիվական ըմբռնումներով:

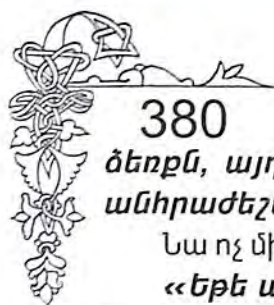
Հարկավոր է կարդալ այս վեպը ծայրից ծայր և ճանաչել 19-րդ դարի Հայոց խրթին կյանքի հորձանուտում առկա լուսավորչալ մարդու տառապանքները իր ժողովրդի, իր Հայրենիքի համար և նրան օգնել գործի դնելու անսահման նվիր-վածությունը:

«Անգղիական նամականի» վեպից հետո, 1872 թվականին նա լույս ընծայեց իր «Հայկական նամականի» գիրքը, որը համահավաքն էր «Կիլիկիա», «Ծաղիկ», «Մեղու», «Արևելյան մամուլ» պարբերականներում գրեթե տասը տարի լույս տեսած հոդվածների:

տարի **Վրույր** ծածկանվամբ հրատարակված հոդվածների:
Կարդանք մի քանի պարբերություն «**Հայկական նամականի**» գրքից: Հե-
տաքրքիր է:

[illegible]

Եթե կայան մը կա մեզի համար՝ ըստիւմ ասոր, որ Երևանի մէջ
տեղ, նախ ներկա մը հիմնել և ապա ապագա մը հարդարել: Ժողովուրդ մ'
իր անցյալէն զատելը՝ լիովին մահացնել է, միմիայն անցյալին մեջ պահելը՝
հաշմել»:

ծեռքն, այդ զենքն հառաջադիմության և քաղաքակրթության սատարող անհրաժեշտ, հզոր ու օրինյալ գործիք մը կդառնա»:

Նա ոչ միայն իմաստուն վերլուծող էր, այլև օժտված էր կանխատեսելու շնորհով: **«Եթե այս ժողովրդային հեղաշրջումը վրիպի, քաղաքականը պիտի գա անվրեպ և Ռուսիան պիտի ալեկոծե, պառակտե: Կգուշակեմ արդեն այդ հեղափոխության պայմանները... Գեթ ապագային մեջ կերևակայեմ նոր Ռուսիա մը, չէ թե զատ-զատ տերություններու բաժնված, զատ-զատ կառավարությանց ներքն, այլ դաշնակցած Ռուսիա մը ամեն հարստական կապերեն ազատ՝ որու այլադեն ու այլասեռ ժողովուրդները ինքնօրինությամբ պիտի վարեն, կառավարեն իրենց հատուկ շահերն տարբեր օրինաց ու սովորությանց ներքն: Ռուսիո բնական դիրքը չի ներեր՝ որ իրարմե անկախ տերությանց մեջ լուծվե քայքայվի, իր Ուրալ ու Կովկաս լեռներով, Սառած ու Սև ծովերով պատած լճակ մըն է, մնայուն ջրերով եվրոպական գաղափարներու հոսանքեն զերծ, կենսատու առուներն հեռու և իր դարավոր բռնատիրական դրությունն այս բնական հանգամանց մեկ հետևությունն է»:**

Այսինքն, իբր **«ամեն հարստական կապերն ազատ... ինքնօրինությամբ պիտի վարեն»** Ռուսական կայսրության կազմի մեջ կիսաճորտ ազգերը... Բայց Ռուսաստանը իր դարավոր բռնապետական կարգավիճակով չպետք է հանդուրժե, որ ոչ Ուրալյան լեռներից անդին և ոչ Կովկասի ներսում վերանա իր իշխանությունը: Ուրեմն ո՞ր մնաց երազողի ազատության մասին պատկերացումները:

Սակայն, երբ՝

«Մարդ անկախության և հայրենի ազատության համար կմաքառի, իր արիությունը կտասնապատկվի և իր բազուկը տասը վարձկան գինվոր կալժե, գինվորներե, որ անիրավ դատի և շահու համար միայն ասպարեզ կիջնան...»:

Որդին՝

Հրանտ Մամուրյանը

եղերական թվականը ամեն տարի հունվարի 2-ին քաղաքի հայկական դպրոցները փակվում էին սև դրոշներ կախելով:

Նա երազում էր **«Հայաստանին մեջ շիրիմ մը»:**

Ուրեմն՝ միայն սուրը ծեռքին:

Նա 50 տարի շարունակ մշակույթի, Հայոց հասարակական, քաղաքական ասպարեզներում լայն ընդգրկումներով, ըստ ամենայնի, ժողովրդի ճակատագրով մտահոգ մեծագույն մտածողներից մեկն էր:

71-ամյա **Մատթևոս Մամուրյանը** վախճանվեց Զմյուռնիայում 1901 թվականի հունվարի 2 - ին:

Մահից քիչ առաջ ասել է որդուն՝ **Հրանտ Մամուրյանին. «Չավակս, քեզ կկտակեն անբիծ անուն մը և «Արևելյան մամուլն» իր անարատ անցյալով»:**

Նա իսկապես վաստակել էր անբիծ անուն: Վաստակել էր նաև ժողովրդի սերը: Նրա մահվան օրը սգո օր համարվեց Զմյուռնիայի հայության համար և մինչև 1915

Չունեցավ:

Զմյուռնիայի նրա հուշարձանը 1922 թվականին քանդեցին թուրքերը, երբ քաղաքն ամբողջությամբ դատարկեցին հայերից: Զմյուռնիան, ինչպես Կոստանդնուպոլիսը, Բաքուն, Թիֆլիսը և աշխարհի շատ քաղաքներ, կառուցել էին հայերը:

Ողորմի այդ կառուցողներին, որոնցից շատերը հոշոտվեցին բարբարոսի ծիրանների մեջ... Ողորմի և մեծ հայրենասեր ու նվիրյալ **Մատթևոս Մամուրյանին:**

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՎԱՃՅԱՆ

Հարություն Սվաճյան

Հայրն այն արհեստավորներից էր, որոնք մեծ դժվարությամբ էին հոգում ընտանիքի ապրուստը:

Գրիգոր Սվաճյանի Հարություն որդին ծնվեց 1831 թվականին, որ դառնար Կոստանդնուպոլսի հայ իրականության ամենաանհաշտ հրապարակախոսը:

Հրանդ Ասատուրը վկայում է, որ **Հարությունը «աղքատի զավակ էր և խասգյուղի հետին խավերում մեջ ապրած էր իր կյանքի առաջին տարիներում»:**

Իր մանկության տարիների կյանքը՝ **«ետին խավերում»** ծանր կյանքը, որոնք ապրում էին այնպիսի տնեցիում **«ուր մարդ կվախենա մտնելու կամ քալելու, ուր**

մնաց բնակվելու» ցնցող պատկերներով պիտի նկարագրեր իր **«Թագուհի»** վեպում: Նա բարձրացել էր հարստահարված արհեստավորական խավերի հավակնում: Նա բարձրացել էր հարստահարված արհեստավորական խավերի հավակնում: Նա բարձրացել էր հարստահարված արհեստավորական խավերի հավակնում:

Քով լեցուն ոգորող միտք, հանդուգն և անվեհեր» մտավորական:

Պայծառամիտ տղան, դեռ մանուկ, գուցե ենթագիտակցորեն, որոշել էր դուրս գալ ճակատագրի պարտադրած միջավայրից և, որովհետև չափազանց ուսումնասեր էր՝ ընդունվում է խասգյուղի Ներսիսյան դպրոց, որն առաջավոր մի կենտրոն էր, արհեստավորների զավակների համար մտքի դարբնոց և իր ուսուկենտրոն էր, արհեստավորների զավակների դպրոցներից:

Գիշներով և ուսուցմամբ ետ չէր մնում հարուստ զավակների դպրոցներից:

Հարություն պատանին, որ արդեն գրկվել էր ծնողներից, իր ուսուցիչ **Խաչատուր Պարտիզպանյանի** հովանավորությամբ, Ներսիսյանն ավարտելուց հետո, սովորում է **Պողոս Օտյանի** մասնավոր դպրոցում, ուր հրավիրվում էին դասավանդելու բարձր կրթություն ստացած, մի քանի լեզուների իմացությամբ ուսուկենտրոն էր, արհեստավորների զավակների համար մտքի դարբնոց և իր ուսուկենտրոն էր, արհեստավորների զավակների դպրոցներից:

Գիշներով և ուսուցմամբ ետ չէր մնում հարուստ զավակների դպրոցներից: **Հիշենք. Պողոս Օտյանը** 19-րդ դարի սկզբին Կոստանդնուպոլիս էր եկել Կեսարիայի Մուսնուսուն գյուղից և իբրև շինարար-բանվոր աշխատել արքունի ճարտարապես **Գրիգոր Պալյանի** մոտ և նրա հովանավորությամբ դարձել նախ Գրազիր, ապա՝ արքունի ճարտարապես: Պողոս Օտյանը Կոստանդնուպոլսի իր Գրազիր, ապա՝ արքունի ճարտարապես: Պողոս Օտյանը Կոստանդնուպոլսի իր Գրազիր, ապա՝ արքունի ճարտարապես: Պողոս Օտյանը Կոստանդնուպոլսի իր Գրազիր, ապա՝ արքունի ճարտարապես: Պողոս Օտյանը Կոստանդնուպոլսի իր Գրազիր, ապա՝ արքունի ճարտարապես:

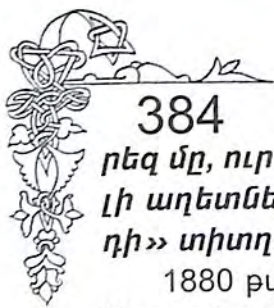
ԳՐԻԳՈՐ ՕՏՅԱՆ

Գրիգոր Օտյան

«Օտյան 1850 -1880 -ի սերունդին էն սիրված ու հարգված դեմքերեն մեկն է: Հայ ազգը անոր մահվանը չսպասեց իր համակրանքին արտահայտությանը համար: Սիրո և մեծարանքի փայփայանքներ զգվեցին Օտյանը, անոր հանրային կյանքին սկզբնավորության թվականեն մինչև մահը: Ու հիմակ ալ իր անունը գուրգուրալի երկյուղածությամբ մը կը հիշատակվին: Ու պիտի հիշատակվի միշտ ալ: Ժողովրդական է ու ժողովրդական կը մնա Օտյան, վասնզի մտատիպար մը եղավ: Մտատիպար մը հայ պաշտոնեի, մտատիպար մը հայ մտավորականի, մտատիպար մը հայ կրոնասերի,

Հասակ ժամանակ մը, որ Օտյանի առջև բացվեցին 11-ի 12-ի միջև:

րեզ մը, ուր իր մտավորականությունը ցույց պիտի տար: Ու նույնիսկ ահռելի աղետներ ծանրացան իր վրա: Փարիզ քաշվեցավ, ուր «մեծ վտարանդի» տիտղոս ստանալով դժբախտ մեռավ»:

1880 թվականին հեռացավ Փարիզ, 1887 թվականին շիրիմի արժանացավ Պերլաշեզ գերեզմանատանը:

Նա 53 տարեկան էր: Նա մի մարդ էր, որ երազել էր տեսնել իր Հայրենիքի ազատությունը և իր սեփական սպասելիքներից հիասթափված՝ կնքել էր իր մահկանացուն...

Մինչ նորից կանդաղառնանք Սվաճյանի անավարտ պատմությանը, ծանոթանանք ևս երկու լուսավոր անձերի հետ, ովքեր երազում էին Հայրենիքի ազատության մասին:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆՅԱՆ

Նահապետ Ռուսինյան

Արշակ Ալպոյաճյանը գրում է.

«40-ական թվականներին Փարիզը կդառնար նշանավոր խառնարան մը հայուն համար, զի հոն կը դարբնվեր հեղաշրջումը թրքահայ մտքին և գրականության, վարչական կազմին և ժողովրդական կյանքին, որ խորունկ ներգործությունը պիտի կրեր մտավորական այս շարժման»:

Երբ Գրիգոր Օտյանը և Հարություն Սվաճյանը ավարտելով Փարիզի Սեն Բարբի բարձրագույն դպրոցը վերադառնում էին Կոստանդնուպոլիս, այդ նույն ժամանակ վերադարձան նաև Փարիզի Սորբոնի համալսարանի բժշկագիտության բաժինն ավարտած, բժշկական դոկտորներ ի կարգավիճակով Նահապետ Ռուսինյանը և Հովսեփ Շիշմանյանը, որը մեր գրականությանը հայտնի է Ծերենց անունով:

Երբ Փարիզում էին, Ռուսինյանը և Շիշմանյանը կազմակերպեցին «Արատյան ընկերությունը», որի խնդիրն էր «սատարել Հայաստանի առաջադիմությանը»:

Երբ վերադարձան Կոստանդնուպոլիս, փորձեցին արևմտահայ ազգային կյանքը նորովի կազմակերպելու ծրագիր մշակել և իրականացնել: Ստեղծվում է գրական ակումբ, որի «Ուսումնական խորհուրդը» իր նպատակների կիզակետն է դարձնում նոր դպրոցներ բացելու, երկսեռ դաստիարակություն իրագործելու, տնտեսական կյանքի զարգացման համար մասնագետներ պատրաստելու, ուսումնական նոր ծրագրեր ու դասագրքեր հրատարակելու, աշխարհաբարը և նրա քերականությունը մշակելու խնդիրը, նոր մամուլի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Արփիար Արփիարյանը գրել է նաև Նահապետ Ռուսինյանի մասին:

«Փարիզ մինչ մեկ կողմեն բժշկություն կը սորվեր, մյուս կողմեն իր միտքը կը կրթեր գրականության և պատմության ուսումնասիրությամբ: Ֆրանսիայում...

Հնագույն ժամանակներից մինչև այսօր առատաբերության և բերքառատության, ցորեն հասկից հյուսված Հայոց պաշտամունքային խաչփունջ կոչվող խորհրդանիշներ...

Արփուճ

Թզարմատ

Տորոն

Ուրց

Ոսկեխազարուկ

Խաշխաշ

Ճրագախոտ

Խոճողատ

Առյուծագի

Ամառային
կուժկոտորուկ

Արքայապսակ

Արյունխմիկ
դեղագործական

Ավելուկ

Բանգի

Եղինջ

Դաղձ

Հոթթալեզու

Ջրաբույս

Կամճրակ

Կաթնբեկ

Կատվախոտ

Կուսածաղիկ

Ճարճատուկ

Մատուտակ

Նեղտերևի

Նշենի

Նռնեմու ծյուղ՝
պտղով և
ծաղկով

Օշինդր
դառը

Քարաբույս
երկինքրանգ

Հարսնախոտ

Հայոց սրբազան հողի արգասիք հարյուրավոր դեղաբույսերից ընդամենը այս փունջը, որոնց մասին Գարեգին Սրկանձադյանը նվիրալից վկայել է. թե ժողովուրդը «... Նախնական բժշկության իմացությամբ զանազան խոտերն և արմատներն, ծաղիկներն, տերևներն ամեն հիվանդության դարմանը կը պատրաստե, ցավը ու վերքը կը դեղնեն, կառողջացնեն...»

Ամբերդ՝ Արևելյան Հայաստան

Լամբրոն՝ Կիլիկիա

Մաղասբերդ՝ Արևմտյան Հայաստան

Վահկա՝ Կիլիկիա

Հայաստան ընդհանրական աշխարհի հպարտ ամրոցներից կանգուն
շատերից միայն այս չորսը

Հովհաննես Այվազովսկի. Ջորջ Բայրոնը Միսիթարյան Միաբանությունում

Հովհաննես Այվազովսկի. Նոյը իջնում է Արարարտից

Հովհաննես Այվազովսկի. Կովկաս

Հովհաննես Այվազովսկի. Նավը փոթորկոտ ծովում

Հովհաննես Այվազովսկի. 9-րդ ալիք

Վարդգես Սուրենյանց. Աստվածամայրը մանկան հետ

Վարդգես Սուրենյանց. Սալոմե

Վարդգես Սուրենյանց. Զապել թագուհու վերադարձը գահին

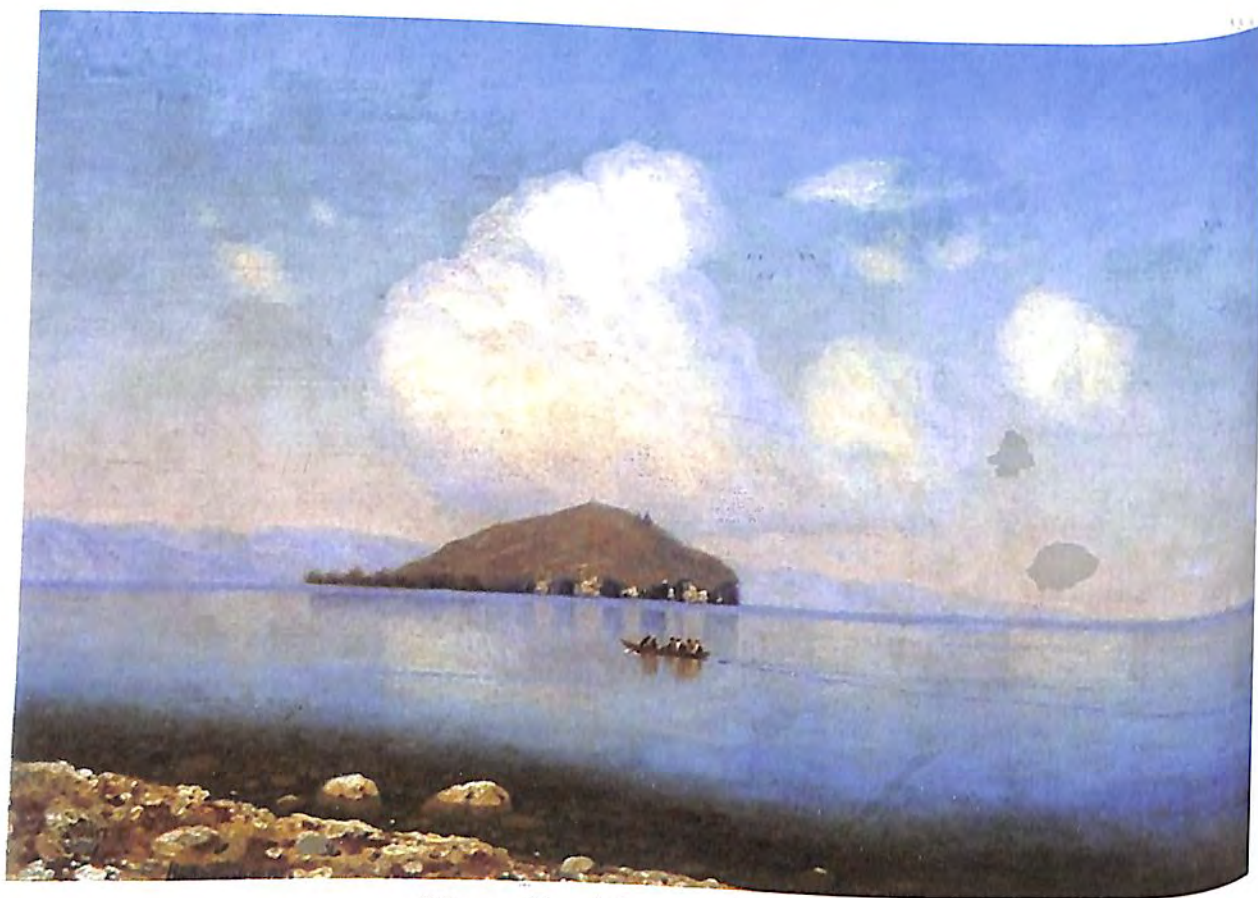
Վարդգես Սուրենյանց. Ֆիրդուսին կարդում է «Շահնամե» պոեմը

Գևորգ Բաշինջադյան. Արարատ

Փանոս Թերլեմեզյան. Տաթև

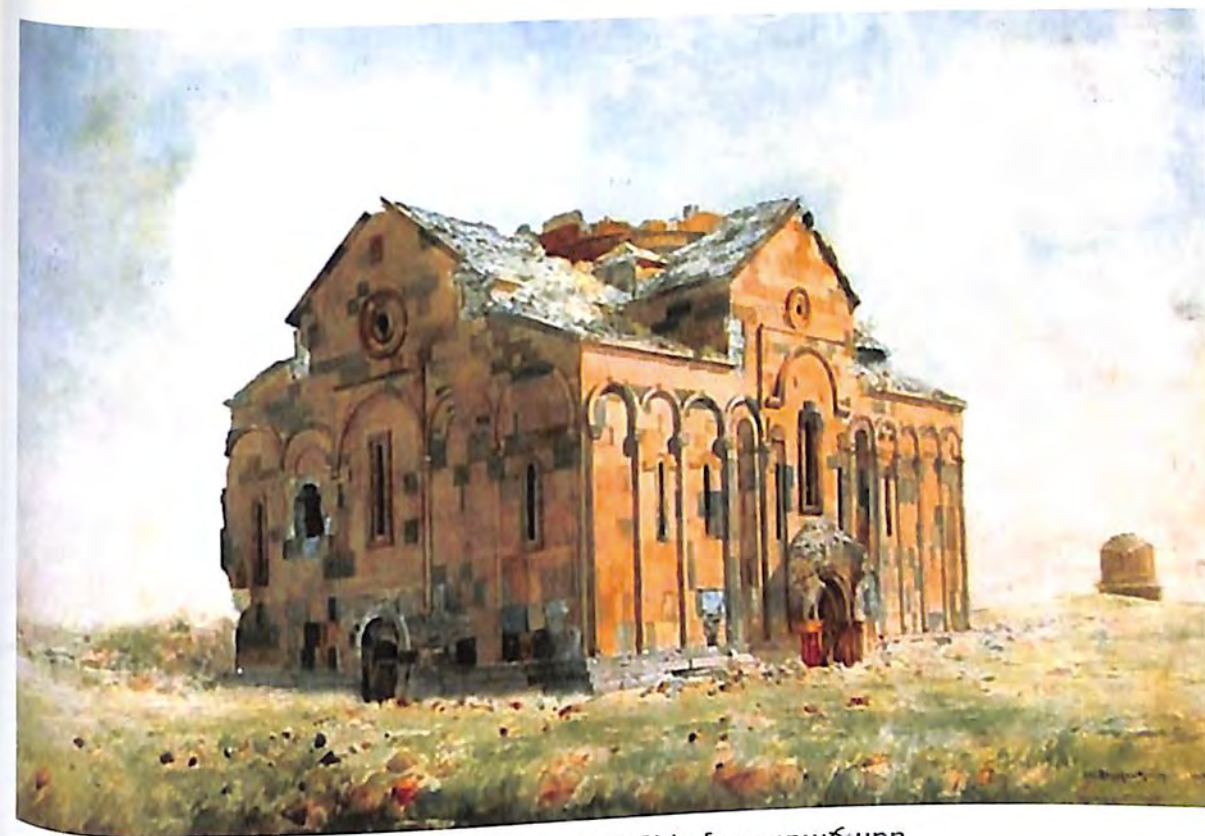
Գևորգ Բաշինջադյան. Սևան

Փանոս Թերլեմեզյան. Հայոց լեռներ

Ատեփան Աղաջանյան. Մոր դիմանկարը

Արշակ Ֆեթվաճյան. Անիի մայր տաճարը

Ատեփան Աղաջանյան. Էջմեջյանի դիմանկարը

Արշակ Ֆեթվաճյան. Սասունցի կին

Երիտասարդ համախոհների փայլուն մի խումբ էր հավաքվել **Նահապետ Ռուսինյանի** շուրջը. **Շիշմանյան, Մամուրյան, Ոսկան Ճարտարապետ Պալյան, Գրիգոր Օտյան, Սվաճյան:**

Ռուսինյանը, երբ պարբերաբար ընտրվում էր Ազգային ժողովի երեսփոխան՝ նրա նիստերում քննարկել էր տալիս ժողովրդի համընդհանուր հոգսերի պատճառները, այդ հոգսերը քիչ թե շատ թեթևացնելու համար հանգանակություն կազմակերպելու, աղքատ երեխաներին անվճար պարտադիր կրթություն տալու, կանանց հասարակական վիճակը բարելավելու խնդիրներ, որոնց լուծումները կարող էին թեթևացնել ժողովրդի վիճակը...

Նահապետ Ռուսինյանը միայն ազգի հոգսերով ապրող գործիչ չէր: Նա բանաստեղծ էր նաև: Հիշենք մինչև այսօր ժողովրդի շուրթին ապրող նրա հանրահայտ **«Կիլիկիա»** բանաստեղծությունը, որը երգ դարձած իր մնայուն տեղն է գրավել հայ երգիչ-երգչուհիների ծրագրերում:

«Երբոր բացվին դռներն հուստ

եվ մեր երկրեն փախ տա ձըմեռ,

Չքնաղ երկիրս մեր Արմենիո,

երբ փայլե յուր քաղցրիկ օրեր.

Երբոր ծիծառն ի բույն դառնա,

Երբոր ծառերն հագնին տերև՝

Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,

Աշխարհ, որ ինձ ետուր արև:

Տեսի դաշտերըն Սուրիո

Լյառն Լինբանան և յուր մայրեր,

Տեսի գերկիրըն Իտալիո,

Վենետիկ և յուր կոնտոլներ:

Կղզի նման չիք Կիպրա,

եվ ոչ մեկ վայր է արդարև

Գեղեցիկ, քան զիմ Կիլիկիա,

Աշխարհ, որ ինձ ետուր արև:

Հասակ մը կա մեր կենաց մեջ

Ուր ամենայն իղձ կավարտի,

Հասակ մը, ուր հոգին ի տենտ՝

Հիշատակաց յուր կարոտի.

Հորժամ քնարս իմ ցրտանա,

Սիրույն տալով վերջին բարև,

Երթամ ննջել զիմ Կիլիկիա,

Աշխարհ, որ ինձ ետուր արև»:

Գեղեցիկ է:

Եվրոպայի գրական կոթողները իր ժողովրդին հասու դարձնելու համար նա բազմաթիվ թարգմանություններ է կատարել հատկապես ֆրանսերենից:

Լինելով բժիշկ, Կայսերական բժշկական ուսումնարանի դասախոս, Հայոց մեջ հասարակական գործիչ, աշխարհաբար հայերենի զարգացման խնդիրների

ջատագով, բանաստեղծ, նա նաև փիլիսոփա էր՝ այդ առարկայի մասնագիտական որակումով: Նրա **«Դասագիրք փիլիսոփայության հետևողությանը լավագույն հեղինակաց ընտրողական դպրոցի»** խորագրով աշխատության ֆրանսերեն թարգմանությունը ավելի շուտ է հրատարակվել հայերենից:

Փիլիսոփայությունը բանաստեղծն ընդունում էր որպես բանականության մասին գիտություն, որը մարդուն հասցնում է բարոյական կատարելության՝ ուղղեցնելով նրա միտքը դեպի ճշմարիտը, բարին, գեղեցիկը: Փիլիսոփայության բուն իմացական նպատակը մարդու հոգեկան և մտավոր աշխարհի ճանաչումն է և այն պետք է սկսվի մարդու հոգեկան բովանդակության վելուծությամբ:

Ինքնագնման շնորհիվ բացահայտվող հոգեկան աշխարհը բաղկացած է երեք բացարձակ սկզբունքներից՝ անհուն գեղեցիկից, անհուն ճշմարիտից, և անհուն բարուց:

Ռուսինյանի համար փիլիսոփայությունը նաև աշխարհը բացատրելու և այդ ճանապարհով մարդուն լուսավորելու մտավոր ու բարոյական կատարելության հասցնելու միջոց է միայն, որը դառնում է ժողովրդի ազգայնորեն համախմբման նախապատրաստելու անհրաժեշտ պայման:

«Նոյեմբերի իրիկուն մը, 1876-ին, երբ Գրիգոր Օտյան տուն մտավ, եղբորորդին, պզտիկ երվանդը, հիմակ ինքը գրական Օտյան, առջևը վազեց աղաղակելով. «Հորար, Ռուսինյանը մեռել է»:

Օտյան բառ մը չգտավ ըսելու: Լալ սկսավ:

Պոլիս ամենքն ալ լացին»:

Նա 57 տարեկան էր: Հիշատակ և օրհնություն իր ժողովրդի նվիրյալին:

ՀՈՎՍԵՓ ՇԻՇՄԱՆՅԱՆ՝ ԾԵՐԵՆՑ

Ծերենց

Նա սկզբում սովորեց Վենետիկի Մխիթարյան վարժարանում, ապա ավարտեց Փարիզի Սորբոնի համալսարանի բժշկագիտության բաժինը:

Սորբոնում սովորելիս դասավանդում էր այդ ընթացքում Փարիզում գործող Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանում:

Ինչպես արդեն ասել ենք, նրա և Ռուսինյանի ջանքերով Փարիզում ֆրանսիական հեղափոխության ազդեցությամբ կազմակերպվում է **«Արարատյան ընկերությունը»:**

Նա, ինչպես **Ռուսինյանը**, այն երիտասարդներից էր, որ վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս, փորձում էր ձեռնամուխ լինել արևմտահայ ազգային կյանքը նորովի կազմակերպելու ծրագրի մշակմանը և իրականացմանը...

Շիշմանյանը բարձր կրթություն ստացած բժիշկ էր, սակայն նա այսօր մեզ համար, անկախ ծանր ժամանակներում Հայոց կրթության, դպրոցի, դաստիարակման մեծ ջատագովներից մեկը լինելուց՝ **Ծերենց** անունով պատմավիպասան է:

Նա իր հրապարակախոսական հոդվածներով մշտապես եղել է 19-րդ դարի Կոստանդնուպոլսի հայ լուսավորիչների առաջին շարքերում, որոնք հիմնադրե-

ցին «**Բարեգործական ընկերությունը**»։ Հայ ժողովրդի անցյալի և ներկայի ազատագրական շարժումները մշտապես իր ողջ կյանքի մտասևեռումն են եղել։ Ձեյթունի ապստամբության մախօրեին մեկնել է Կիլիկիա։ Ազատագրական այս պայքարից ստացած ոգևորությունը դարձավ նրա «**Թորոս Լևոնի**» պատմավեպի ստեղծման մախապայմանը։

Վեպի հերոսը՝ **Թորոս իշխանը** միջին դարերի Կիլիկյան անկախ Հայաստանի վերականգնման երաշխիքը տեսնում է միայն կենտրոնաձիգ իշխանության և ժողովրդի միասնության մեջ։

«**Բոլոր ժամանակների Հայաստանը**» գրքի 3-րդ հատորում մենք Կիլիկյան Հայաստանի իշխանապետության, ապա թագավորության մասին պատմել ենք։ Ահա, այս պատմության շատ հետաքրքիր դրվագներից մեկն է «**Թորոս Լևոնի**» պատմավեպը։

Ծերենց պատմավիպասանի մյուս գեղարվեստական գործը «**Երկունք Թ դարու**» վեպն է։

Հայրենիքը ազատագրելու համար արաբական խալիֆայության արշավանքների դեմ ոտքի է կանգնում ողջ ժողովուրդը իր քաջագնիվ հերոս **Խութեցի Հովնանի** առաջնորդությամբ։ **Ծերենց** ամեն առումով հայրենասեր գրողը համոզված էր, որ երկրի անկախության գլխավոր հենարանը «**ժողովրդոց բանակն է**», որին պետք է առաջնորդի անձնագործ, մարդկային բարձր առաքինություններով օժտված, ժողովրդի ազատության, արժանապատիվ ապրելու մասին հոգացող, նրան գնահատող ու սիրող քաջորդին։ Ճիշտ այդպիսին է **Խութեցի Հովնանը «Երկունք Թ դարու»** պատմավեպում։

Երրորդը «**Թեոդորոս Ռշտունի**» պատմավեպն է։ Նորից արաբական արշավանքների մասին մի սքանչելի գեղարվեստական պատում։

Թորոս Ռշտունուն ևս ծանոթ ենք «**Բոլոր ժամանակների Հայաստանը**» գրքից։ Փառահեղ մի կերպար՝ Հայոց պատմական անցյալի լավագույն հիշատակների խորքում պահված։

Ծերենցը իր այս երեք վեպերում իր երազանքը բացահայտելու խնդիրն ունի։ Երազանքը, արդեն քանի դար երկարող, օտարի լծի տակից դուրս գալու իր ժողովրդի **մեծ ազատամարտն** է, որը հնարավոր է միայն, եթե կնքվի բոլոր դասերի, բոլոր խավերի **բարոյական միասնության դաշինք**։

«**Հայոց մեջ ամեն անոնք, որ մարտնչողներու սպայակույտին կը պատկանին, պետք է, որ գրիչը ձեռքերնին ունենան։ Շիշմանյան շատ վարպետ էր եղան «Ծիածան», «Մասիս», «Արևելյան Մամուլ»։ Կը գրեր բազմակողմանի հմտությամբ։ Ուներ իրեն սեփական ոճ մը բավական պարզ, բայց բավականին շատ ավելի գրավիչ։**

Մինչ ոչ Օտյան, ոչ Ռուսինյան, ոչ Պեշիկթաշլյան, ոչ ալ ուրիշ համբավավոր գրողներ Հայաստանը տեսած էին, Ծերենց բախտ ունեցավ երթալ իր աչքերովը տեսնել հայրենի երկիրը ու հայ ժողովուրդը։ Ինք հայրենիքի շունչը շնչեց, ու հայրենիքն ալ իրեն ներշնչեց վեպերը, որոնք իր անունն ու հիշատակը կը պահեն, կը պահպանեն։ Եվ երբ գրեթե մոռցված կը համարվին

իրմեն շատ ավելի բարձր ու ավելի գեղեցիկ ոճով գրողները, վասնզի ցիրուցան են իրենց գործերը ու ժողովրդին ալ դժվարամատչելի, Ծերենց միշտ կը մնա։ Ու դեռ շատ երկար ատեն ալ պիտի մնա, վասնզի զուտ տոհմային գրագետն է։ Իր վեպերը պիտի շարունակեն ազգային պատմության ուսուցիչներ ըլլալ հայոց սրտին»։

Այսպես **Ծերենցին** է գնահատում **Արփիար Արփիարյան** պոլսահայ մտավորական գրողն ու գրականագետը և ավելի քան ընդունելի, սիրելի է նրա գնահատականն այսօր 21-րդ դարի հայության համար։

Ծերենցը իր գաղափարները չէր պարփակում միայն պատմավեպերում։ Նա ազգային կյանքին նվիրված հոդվածներով ելույթներ է ունենում **Մամուրյանի «Արևելյան մամուլ»** հանդեսում, որոնց պատճառով ենթարկվում է հալածանքների։ Ազատվելու համար այդ հալածանքներից՝ բժշկի պաշտոնով մեկնում է Կիպրոս։ Հետո իր ժողովրդին օգնելու, նրան տարափոխիկ մի հիվանդությունից փրկելու միտումով՝ ճամփորդում է Արևմտյան Հայաստանի գավառներում, լինում է Վանում, Ալաշկերտում, Բասենում և այլուր...

Կյանքի վերջին տարիներին նա հաստատվել էր Թիֆլիսում։ 1888 թվականի հունվարի 17-ին, 66 տարեկան **Հովսեփ Շիշմանյան Ծերենցը** կնքեց իր մահկանացուն, մեզ՝ իր ժառանգներին կտակելով Հայրենիքը պաշտպանելու իր հերոսների անեղծ ոգևորությունը։

Ողորմի։

ՆՈՐԻՑ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՎԱԾՅԱՆ

Սկսեցինք ու կիսատ թողեցինք Սվաճյանի մասին պատմությունը և անդրադարձանք երեք հրաշալի հայորդիներին, որովհետև **Սվաճյանի** ապրած ժամանակի դպրոցաշինության, հրապարակախոսության, ապա և Հայոց մեջ ազատատենչ գաղափարների պայքարը իրենցով կարևորելու ճակատագրի տեղում եղան նրանք **Պերպերյանի, Չերազի, Արփիարյանի, Պեշիկթաշլյանի, Մամուրյանի** հետ միասին։

Սակայն նրանց ճանաչելուց հետո էր կարելի շարունակել խոսել նրա մասին, որովհետև պայքարի ամենաբուռն ձևը ընտրել էր **Հարություն Սվաճյանը**։ ...Փարիզից վերադառնալուց հետո գրաբար, ֆրանսերեն, իտալերեն սքանչելի իմացության տեր Սվաճյանը հրավիրվում է Պեշիկթաշի դպրոց, որպես ուսուցիչ։

Սակայն միայն դպրոցը չէր նրա գործունեության ասպարեզը։ 1856 թվականի սեպտեմբերի 15-ին լույս է տեսնում «**Մեղու**» պարբերականի առաջին համարը։

«**Մեղուն**» ուներ որոշակի ծրագիր և ուղղություն։ Նա **Ռուսինյան-Պալյան-Օտյան** գաղափարական խմբի մամուլն էր՝ Սվաճյանի խմբագրությամբ։

Առաջին իսկ համարում **Սվաճյանը** պարզաբանում է հանդեսի ուղղությունն ու

ՄԵԼՈՒ

ԿԵ ԳՐԱԳՐԱԳԻՏՈՐ

Հ. Սվաճյանի «Մեղու» երգիծաթերթի գլխագիրը

«Այս ձեռնարկությունը, կըսեմ. երկու նպատակ կրնա ունենալ. մեկը փառքի ցնորք, մյուսը վաստակի անհիմ հույս: Միթե փառքի՞ն համար է. բայց փառքը մարդկային սերունդին մեջեն հազիվ մեկ քանի անհատի գերեզմանի վրա կա. և փառք ստանալու կամ անմահի հիշատակի արժանի ըլլալու համար անանկ մեծագործություններ պետք են, որոնք գործողը ուշ-ուշ և շատ քիչ կը խրկե աստված, և որոնց կարող չըլլալդ աղեկ գիտես: Միթե ստակի՞ն համար է. բայց ստակ վաստակելու միակ միջոց այս գործը ընտրելը անտեղի մտածության մը հետևանք է, վասնզի տակավին ազգը այնքան հառաջ գնացած չէ զի այս կերպ աշխատությանց ենթակա եղողները ապահով և չափավոր վաստակ մը գտնեն, և կարծեմ թե դուն ուրիշ գործ ալ ունիս: Ուրեմն ի՞նչ է բուն նպատակդ կաղաչեմ, հայտնե ինձի...

Անանկ դարի մը մեջ, ուր գիտությանց լույսը իր ծառագայթներն արծա-
կելով, աշխարհի ամեն կողմեն տգիտության խավարը հալածական վանե-
լու կը ծգնի. անանկ ժամանակի մը մեջ, ուր միտքերու և սիրտերու մեջ
թափանցելով, միտքեր ու հոգիները կը կրթե. անանկ ատեն մը, ուր գիտու-
թյունը բախտին ձեռքեն կամաց - կամաց առնելու կսկսին փառք և բարեկե-
ցություն բաշխելու և շնորհելու իշխանությունը, մեր ազգն ալ ուզեց կամա
կամ պարտավորվեցավ ակամա գանոնը ծանաչելու և իր օրիկը երակիռե-
լու:

Իմ և իմ ընկերներուս կարողությունեն բարձր եղած այս ձեռնարկությանս մեջ, եթե անհարմար, անվայելուչ և անպատվություն պատճառող բան մը ընենք, որ չընելու շատ պիտի աշխատինք, ներողամիտ թող ըլլա ազգը, և ով չուզէ մեզ մտիկ ընել, թող գոցե իր ականջները ու մեղվի մը ձայնը բզզալեն ավելի ազդեցություն չունենար ըսելով, թողնէ մեզ, որ բզզանք»:

Բացի «Մեղու» պարբերականը հրատարակելուց և դպրոցում ուսուցիչ լինելուց, **Սվաճյանը** անդամագրվել էր «**Բարեգործական ընկերություն**» կազմակերպությանը, որի նպատակն էր լուսավորության միջոցով հասնել ժողովրդի և, մասնավորապես, արհեստավորության այնպիսի զարգացման, որ հնարավոր լինի վերացնել Արևմտյան Հայաստանի հետամնացությունը: Եվ, երբ մշակվում էր

1862 թվականն էր. **Հարություն Սվաճյանը** ստեղծեց «**Հայկ**» կամ «**Օրի-
ոն**» մադրնական կազմակերպությունը:

Մասոնությունը կազմակերպվել է 18-րդ դարի սկզբին, Անգլիայում, չնայած նրա արմատները ավելի խորն են տարածված պատմության ներսում: Շատ կարճ ժամանակում մասոնությունը տարածվեց աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում՝ անկախ նրանց հոգևոր պաշտամունքներից և դավանանքներից:

Մասոնական կազմակերպությունների՝
 օթյակների բարձր կառուցվածքը՝ նվիրապե-
 տությունը, բաղկացած է 99 աստիճանից և
 ծեսերի, խորհրդանշանների առատությունը փոխառնված էր որմնադիրների միջ-
 ճեսների, խորհրդանշանների առատությունը սկզբում արտա-
 նադարյան համքարություններից: Թվում է, թե մասոնությունը սկզբում արտա-
 հայտել է ավատատերերի և եկեղեցու դեմ դժգոհություն և ձգտել է
 դասակարգային հակասությունները հարթել խաղաղ ճանապարհով: Եվ գուցե
 սա էր պատճառը, որ 18-19 դարերում մասոնությանը հարել են բազմաթիվ լուսա-
 վորիչներ, փիլիսոփաներ, գրողներ, երաժիշտներ: Մասոնության առաջին օթյակ-
 ների ազատամտությունը և հակակղերական բնույթը հարուցեց Հռոմի պապի
 դժգոհությունը, որ 1738 թվականին բանադրեց այն, իսկ Ֆրանսիայում Յակոբին-
 լան դիկտատուրան փակեց մասոնական կազմակերպությունները, որոնք վերա-
 յան դիկտատուրան փակեց մասոնական կազմակերպությունները, որոնք վերա-
 յան դիկտատուրան փակեց մասոնական կազմակերպությունները, որոնք վերա-

Կանգնվեցին մասոն **Նապոլեոն Բոնապարտի** օրոք։
Ռուսաստանում մասոնության են հարել ազնվականները, գրողներն ու լուսավորիչները, կայսրերը, նույնիսկ ղեկաբրիստները։ Ցարիզմը մասոնությունն արգելեց 1822 թվականին, բայց գաղտնի այն գործում է մինչև հիմա։

Եվրոպայի և Միացյալ Նահանգների
մասունական
օթյակների կնիքների մոուլներ

Ահա, այսպես, 19-րդ դարի կեսերին մասոնական օթյակներ հիմնադրվեցին Կոստանդնուպոլսում և Ձմյուռնիայում, որոնցից անմասն չմնացին նաև հայերը: Չափազանց գործունյա էին Կոստանդնուպոլսի «Հայկ» և «Սեր» օթյակները՝ ղեկավարությամբ **Ս. Թագվորյանի, Հ. Սվաճյանի, Մ. Մամուրյանի**: Նրանց այս գործունեությունը բխել է ազգային-ազատագրական շարժումները լավագույնս կազմակերպելու մտայնությունից:

Ինչո՞ւ էին մասոնները կոչվում «**ազատ որմնադիրներ**» և ինչո՞ւ էին օգտագործում որմնադիրների միջնադարյան համբարությունների խորհրդանշանները: Որովհետև նրանք հանդես էին գալիս որպես **հրեաների թագավոր Սողոմոնի հոգևոր տաճարը վերակառուցողներ**: Այդ տաճարը կործանվել էր երկու հազար տարի առաջ և երկու հազար տարի հետո հայտնվել որպես մասոնների մտասևեռուն գաղափար:

Հոգևոր տաճարի այս գաղափարը ապագային գաղափար էր, որը բերում էր համաշխարհային տիրապետություն ստեղծելու և այնտեղ միահեծան տեր լինելու հավակնություններ և թելադրված էր մասոնության գաղտնի ղեկավարների կամքով և նրա «**եղբայրություն, հավասարություն, ազատություն**» կարգախոսով...

Հայ մտավորականներից ոմանք ընկան սրանց թակարդը, որովհետև վստահ էին, թե համաշխարհային «**եղբայրությունը**» պիտի փրկի հայ ժողովրդին օսմանյան կեղեքումից: Հայերը չգիտեին, որ համաշխարհային քաղաքականության պղտոր հորձանուտում մասոնները իրենց ահարկու գաղտնիքն ունեին, և այն իրականություն դարձնելու համար չեն գլանա ուրիշի տիրապետության տակ հեծեծող ժողովրդի ներքին կյանքին միջամտելով՝ տարանջատել նրան, ինքն իրենից խորթացնել, որպեսզի մոռանալով իր ազգային նպատակները՝ ծառայեր նրանց համաշխարհային համահարթեցման նպատակին, իսկ ովքեր չեն համաձայնվի՝ կզրկվեն ապրելու իրավունքից՝ անհատներ, թե ամբողջ ժողովուրդներ, միևնույնն է:

Թուրք ջարդարարների մեծ մասը մասոններ էին: «**Երիտասարդ թուրքեր**» կազմակերպությունը, որը եկավ սկզբում տապալելու սուլթանի գերիշխանությունը, ապա գեներգիդի երախը նետելու հայ ժողովրդին՝ մեկընդմիջտ ազատվելու համար նրա ներկայությունից, «**եղբայրություն, հավասարություն, ազատություն**» կարգախոսով եկավ:

Դժբախտաբար, մասոնական այս օթյակների հայ ջատագովներին ստիպված կլինեմք դեռ հանդիպել մեր պատմության վերջին հարյուրամյակի ելունուտի մեջ:

Վերադառնանք Սվաճյանի կյանքի պատմությանը, որ **հայի բացառիկ դուրահավատությամբ** երազում էր փրկել Հայրենիքը «**համաշխարհային մասոնական եղբայրության**» օգնությամբ:

Նրա վրա մեծ ազդեցություն են գործել նաև հանդիպումները **Միքայել Նալբանդյանի** հետ:

Պատմել ենք արդեն, որ **Նալբանդյանը** երկու անգամ եղել է Կոստանդնուպոլսում

և գեղեցիկ ընդունելության արժանացել պոլսահայ մտավորականության կողմից: **Սվաճյանը** իր «**Մեղու**» պարբերականում տպագրում է հատվածներ **Նալբանդյանի «Հիշատակարան»**-ից:

Բացի այս հրապարակումներից՝ **Նալբանդյանը «Մեղու»** պարբերականում տպագրեց պոլսահայերի համար գրված հոդվածներ: Ըստ ուսումնասիրողների տվյալների՝ **Սվաճյանը, Նալբանդյանի** անմիջական ազդեցությամբ, առաջադրել է օտար նվաճողների լուծը թոթափելուց հետո՝ զենքն ուղղել սեփական հարստահարիչների դեմ և միանալ համաեվրոպական հեղափոխական շարժմանը:

Սվաճյանն, իհարկե, տաղանդավոր հրապարակախոս էր: Նա չէր հանդուրժում ոչ բարձրաստիճան հոգևորականությանը, ոչ էլ մեծահարուստներին, հողատերերին, վաշխառուներին:

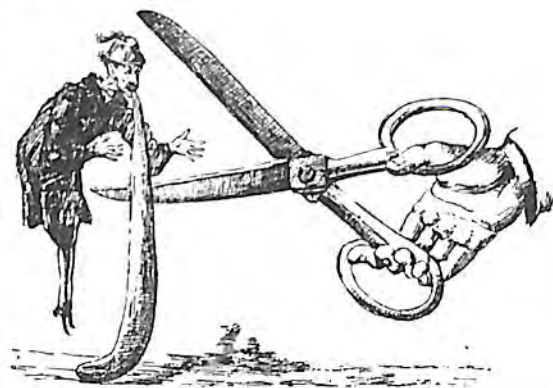
Ծանոթանանք «**Մեղու**»-ի համարներից մեկում տպագրված հոգևորականության դեմ նրա կրքոտ հրապարակախոսական հոդվածներից մեկին:

«Վանքերը և վանականք ինչ կը հատուցանեն այսօր ազգին և ինչպես կը վարվին անոր հետ:

Չենք կրնար հավատալ, թե մեր նախնիքը այդ վանքերը շինած ըլլան միայն այն նպատակով, որ շատ մը ծուլ մարդիկ, անպիտան աշխարհի, մարդկության և միմեջ անգամ իրենց անձին, որոնք չեն ուզեր իրենց ճակտին քրտինքովը և ձեռքին աշխատությամբ իրենց հացը ծարել, երթան այն տունները և առտու իրիկուն իրենց աղոթքը ընեն, ան ալ եթե ուզեն, և մնացած ժամանակը քնանալով կամ անգործ մտնելով անցընեն ու իրենց մահվանը սպասեն: Կարծելը թե մեր նախնիք բարեպաշտությունը միմեջ այս վանքը սպասեն: Կարծելը թե մեր նախնիք անոնք անպատիվ ընել է. ուստի աստիճան հիմարության հասցուցած են. անոնք անպատիվ ընել է. ուստի պիտի հավատանք, թե վանքերը շինելով և անոնց համար շատ հասույթներ կապելով՝ դիտավորությունին անոնցմե օգուտ մը քաղել էր: Չենք ուզեր նաև հավատալ, թե մեր նախնիքը շատ մը մարդիկ այդ վանքերուն մեջ կենալով, անոնցմե միմիայն հատուցում խնդրած ըլլան իրենց մեղքերուն, համար բարեխոսություն և աղոթք ընել. վասնզի մարդ մը ասդին շնություն, համար բարեխոսություն և մատնություն ըրած ատեն, անդին քաղողություն, մարդասպանություն և մատնություն ըրած ատեն, անդին քանի մը խոտաճարակներու աղոթքը զանի կարդարացնե տեյի հավատալը տարբերություն չունենար ամենևին Հռոմա պապին ստակով մեղքի թողություն շնորհելեն: Եթե վանականներուն աղոթքովը մարդոց մեղքը քավելու հավատքը այսօր ընդունինք. վաղը ու՞ր կրնանք գտնել առաքինությունը և բարեպաշտությունը:

Ուրեմն վանքերը շինված են ոչ ծուլներու և կամ աշխարհի ցոփությանց անկարող ծեր գինվորներու բնակարանն ըլլալու համար, այլ անոնք շինված են, և մեր ազգային պատմությունն ալ կը վկայե, գլխավորապես ժողովրդին կրթարանն ըլլալու համար թե քրիստոնեական ուսման մեջ և թե օտար գիտությանց մեջ: Երբ մեր նախնիքը այն դարերու մեջ կապրեին, ուր ուսմունքը եկեղեցականաց մեծավաճառն էր, ուստի և ոչ աշխարհական դաստու կար և ոչ ժողովրդական դպրոց, եկեղեցական և աշխարհական ազ-

Ինչպես տեսանք, հատկապես ահարկու էին նրա ելույթները հոգևորականու-

«Մեղու» երգիծաթերթի ծաղրանկարներից

Մշտապես հոգու խռովքներով ապրած մարդու ինչպեսզ և ուրիշը:

Թեոդիկ

«Ազգերնիս ապրել է միշտ պողպատի պես տոկուն իր կամքով. խարխսխին պես ամուր իր հավատքով և արյուսակի պես փայլուն իր հույսով, որոնցմով քայլել է ան դարերու պատուհասներու մեջեն իյնալով, ելնելով, իր զավակներուն բռնամահովը հաճախ մահը խանցեցնելով, սգվոր, բայց հար լավատես, ալվոր, բայց հար աշխույժ ոտքերուն կովան և անկախությանը կայան որոնելով շարունակ...»:

Այս տողերը ես կարդում եմ «Ամենուն Տարեցույց» տարեգրքի 10-րդ հատորում, ուր գետեղված են 1916-1920 թվականները, երբ նա իր ժողովրդի հետ ապրել էր արդեն եղեռնի ու բռնազաղթի ահասարսուռ օրերը, քայլել Տեր-Ջորի ճանապարհներով և ճակատագրի կամեցողությամբ կենդանի մնացել:

Այս մասին դեռ կգրուցենք: Հիմա, թե ով է այս պայծառ հայորդին և որն էր նրա ծնունդի առաքելությունը:

Թեոդիկը՝ Թեոդոս Լաբժինճյանը, ծնվել է Կոստանդնուպոլսի Սկյուտար թաղամասում 1873 թվականի մարտի 5-ին հնակարկատ՝ լաբժինճի **Գրիգորի** ընտանիքում: Հազիվ ընտանիքի ապրուստը ծայրը ծայրին հասցնող Գրիգորը, աշխատելով օրն ի բուն, կարողացավ ապահովել որդիների բարձր կրթությունը: Ավագ որդի **Սամվելը** դարձավ բժիշկ, և պարսից դեսպանատան գլխավոր մասնագետն էր, իսկ **Թեոդիկը** սովորելով «**Ռոբերտ քոլեջում**», Սկյուտարի ճեմարանում, Պերպերյան վարժարանում՝ գրականության ու արվեստագիտության ասպարեզում դարձավ կատարյալներից մեկը: Չնչին չափով իր ամբողջ կյանքում հաշվետար աշխատել:

Մեսալինա Ադանալյանը իր «Ամենուն Տարեցույցը 1907-1939թթ.» գրքում վկայում է.

«**Թեոդիկը պոլսահայ դաշնակահար և երգահան Ստեփան Բաբելյանի տանը կազմակերպված մշակութային ակումբի հավաքություններում լրացրեց իր կրթության պակասը: Այդ հավաքություններում Տ. Չրաքյանը, Վ. Թեքեյանը, Լ. Թաշճյանը, Սիամանթոն, Ս. Թուրունճյանը, Ա. Նիկողոսյանը և ուրիշներ, երաժշտություն լսելուց և գրականության հարցերի շուրջը վիճելուց բացի հանդես էին գալիս գիտության, փիլիսոփայության և արվեստի տարբեր թեմաների շուրջ զեկուցումներով, քննադատելով և քաջալերելով իրենց ընկերների կողմից... «Հոն ամեն ոք քիչ մը ամեն ոք էր շատ մը՝ ինքն իր», - վերհիշում է Ա. Նիկողոսյանը: Այս մթնոլորտում է, որ երաժշտություն, նկարչություն, գրականություն սիրող Թեոդիկի համար «հայերեն լեզուն գլխավոր մտաշխարհ» դարձավ, և նա իր ընկերների**

անաչառ դատին հանձնեց գրական-գեղարվեստական և բանասիրական իր առաջին ստեղծագործությունները»:

Թեոդիկը 19-րդ դարի վերջին տարիներին արդեն համբավվոր լեզվաբան և բանահավաք էր: Նրա «**Պոլսի հայեվաթը**» եռահատոր աշխատությունն արժանացավ բարձր գնահատականի և ներկայացվեց **Հովսեփ Իզմիրյան** գրական մրցանակաբաշխության և վկայվեց որպես մեծարժեք գործ:

Մեծարժեք գործ էր նաև «**Տիպ և Տառ**» աշխատությունը՝ հայերեն հնատիպ գրքերի, հայկական հնագույն տպարանների և հրատարակիչների մասին:

Հիմա պիտի անցնենք 20-րդ դարի սահմանը՝ պատմելու համար Հայոց համար անչափ կարևոր գործի մասին, որը նա ծեռնարկեց 1906 թվականին իր սքանչելի տիկնոջ՝ **Արշակունիի Թեոդիկի** հետ:

Արշակունիին ժամանակի պայծառ մտավորական կանանցից էր, Եվրոպայում լավագույն կրթություն ստացած, մանկավարժ, հրապարակախոս, թարգմանիչ, «**Ազգանվեր հայուհյաց**» հայտնի գործիչ...

Կարևոր գործը «**Ամենուն Տարեցույց**» տարեգիրքն էր: Այն հրապարակվում էր տարին մեկ անգամ և նրա գերագույն նպատակն էր հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության, լուսավորության, համակողմանի կրթության, հայ ինքնուրույն գրականության զարգացման ջատագովը լինել: «**Տարեցույցի**» էջերում տեղ գտան գրախոսականներ, հայ գրողների դիմանկարները, նրանց ստեղծագործությունները, բանասիրական ուսումնասիրությունները, ժողովրդական բանահյուսության լավագույն նմուշները, արվեստի, գիտության, գրականության բնագավառում համաշխարհային քաղաքակրթության արժանի նվաճումները:

Դանիել Վարուժանը «Ամենուն Տարեցույցի» մասին գրել է. «**Եթե մեկը տարին այդչափ բան սորվի, արդեն բավական է**»:

Թեոդիկը իսկապես մեծ և իսկապես կարևոր գործ էր ծեռնարկել: Չեռ-

նարկել էր «ազատ հայուն պզտիկ հանրագիտարան»:

Արդյոք դյուրի՞ն էր հաշվետարի հասարակ աշխատանքով ապրուստը հագիլ հայթայթող մեկի համար այս կարևորը կատարել: «Տպագրական և հարակից գործերուն զբաղիլ, գիշերներն անբացառ մինչև 8-9 ժամ նստիլ լամբարին լուսին առջև և լամբով փորձ սրբագրել, հաջորդ առտուն նոր ձեռագիրներ իջեցնել, տպարան քիչեններուն վազել... Վաճառատունի կյանքեն փոխցունք ընելով՝ տպարանին մեկ խորշը կծկտած գրեցի...»:

Հետո պիտի խոստովաներ՝

«Գիշերներու անվերջ քնատություններս, հևիհև տատանքներս և ցորեկներն ալ վաճառատունի չափազանցված զբաղս զըզետնեցին զիս...»:

Ինքը միայնակ, իր սքանչելի տիկնոջ օգնությանն ապավինելով միայն, որը օգնում էր վարելու նամակագրությունը գավառի և արտասահմանի հեղինակների հետ և կատարում թարգմանություններ:

Դանիել Վարուժանը այսպես է ներկայացնում Թեոդիկին. «Պետք է մեր սրտին նշխարները, որոնք երեք միլիոն ժողովուրդի մեջ բաժանված են, հավաքել, կենդրոնացնել մեկ կուրծքի տակ և զգալ իր սեփական կյանքը...»:

Այնքան գնահատելի էր Թեոդիկ ամուսինների հայրենամակեր աշխատանքը, որ Ռուբեն Սևակ բանաստեղծը նրանց է ձոնել «Հին եղանակ» և «Արգասավորում» բանաստեղծությունները:

«Արգասավորում»

«Մառախուղի առավոտով, Ձե՛ր ձիերը կքաշեն
Դանդաղ անիվը չի ծռռար ծյունին վրա: Միայն շեն
խարազանն է, որ կխոսի թաց ոգերու մռայլ սուգին,
Ու կ'երկարի ծամբան, միակ՝ անհորիզոն, ահագին:

Ինքնասուզված, նախատիպար այդ կառքին մեջ գյուղաշեն,

ես կդիտեմ սառած ծյունը կախված իրենց լայն բաշեն:

Ծեր կքաշեն: Խեղճ ամոքը: Աջն Արուն է, ձախն՝ Էգին,

խորշոմ ծաղիկ կ'երեվա, պոչին շարժքեն, ցավագին...

Հալածված գույգ: Ու կխորհիմ թե այդ երկուքը միայն.

Մշտնջենական տառապանքն է զոր կտանին լռելյայն,

եվ թե մեկը մյուսին բավ է՝ խեղճ բնագդի մը հլու՝

Տառապագին սերունդի մը ամբողջ սերմը դնելու...

Այսպես թշվառ արքայափառ մտրակի մը ներքև շեն,

Հավիտյանին Անեծքն իրենց Արգանդին մեր աշխարհեն,

Մառախուղի առավոտով, Ձե՛ր, ձիերը կքաշեն...»:

1909 թվականի «Ամենուն Տարեցույցը» տպագրեց ազգային ազատագրական պայքարի և Հայոց պատմության դրվագներ, Գրիգոր Զոհրաբի մտքերը ազգերի բռնության և քաղաքակրթության մասին, Արշակունիի Թեոդիկի «Վերհիշումներ-պատմական միթինկ մը», Տիգրան Զավենի «Սեղմեք

շարքերը», «Հեղափոխական տղան», «Հեղափոխական երգի դերը ապստամբության ժամանակ», Ստեփան Բաբելյանի «Ցնծեղ ազատության», «Ազատություն, ծննդություն, ժողովուրդ, արդարություն, բռնակալություն» նյութերն ու հոդվածները, 90 արժեքավոր լուսանկար-վավերագրեր:

Ինչպես գիտենք, երիտթուրքերի ազատության վերաբերյալ արևմտահայ մտավորականության հիասթափությունը ահավոր էր, երբ 1909 թվականի ապրիլին, փոխյունը ահավոր էր, երբ 1909 թվականի ապրիլին,

«Ամենուն Տարեցույցի» այդ տարվա համարի լույս ընծայումից քիչ անց, նրանք ջարդի երախ նետեցին Ադանան:

Հայոց եղեռնի մասին դեռ կպատմենք ամենայն մանրամասնությամբ: Այստեղ միայն հպանցիկ:

Գրում է Մ. Ադանալյանը.

«Կ ո տ ո ռ ա ծ ն ե ռ ի
հ ե տ և ան ք ո վ ս տ ե դ ծ վ ա ծ
վ տ ան գ ա վ ո ռ ի ռ ա դ ի ռ ո յ ա ն մ ե ջ

Թեոդիկ ամուսինները հուսահատ անգործության կամ խուճապի չմատնվեցին: Իբրև «Ազգանվեր հայուհյաց» ընկերության պատվիրակ, Արշակունիի Թեոդիկը միայնակ կտրեց, անցավ հազարավոր կիլոմետրեր, մինչև կոտորածների վայրը, օգնություն կազմակերպելու Կիլիկիայում անօթևան մնացած հայ ընտանիքներին ու որբացած երեխաներին: Պատմական իրողությանը մոտիկից ծանոթանալու և նպատակով, նա չբավարարվեց

ճշմարտացիորեն տեղեկանալու նպատակով, մեկնեց «Ազգանվեր հայուհյացի» պատվիրակի իր պարտականությամբ, մեկնեց 1909թ. Կիլիկիայի կոտորածի դիմադրության կենտրոնները՝ Հաճըն, Դյորթ-Յոլ, զրուցեց ականատեսների հետ, խիզախ հնարամտությամբ կարողացավ հանդիպել երգինի գինվորական բանտում արգելափակված և մահվան դատապարտված հայկական ինքնապաշտպանության հերոս ղեկավարներին: Նրանց հետ կարճատև հանդիպումն ու զրույցը օգնեց լույս փռել Թուրքիայում հավատարմագրված եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչների՝ Կիլիկիայի հայության հանդեպ ցուցաբերած դաժան ու հանցավոր վերաբերմունքի վրա: Այս ամենը նյութ դարձան Արշակունիի Թեոդիկի հրապարակախոսական ուշագրավ մի երկի համար, որը հրապարակվեց «Ամիս մը ի Կիլիկիա» խորագրով: Այդ ամենից հատվածներ տպագրվեցին 1910թ. «Ամենուն Տարեցույցում»: «Ամիս մը ի

Կիլիկիան» նմանատիպ այլ հրատարակչությունների հետ կարևոր դեր խաղաց, օգնելով հայ հասարակությանը ժամանակին ըմբռնելու կատարված իրադարձությունների իրական պատճառները»:

...Իսկ **Թեոդիկը** հորդորում և պահանջում էր «Ամենուն Տարեցոյցի» հեղինակներից չվիատվել և՛

«**Թաթախե՛ նորեն գրիչդ, Վարժարան, հայ արյունով շինված թանաք-ամանին մեջ և հուրի ու սուրի սա Ատանան երգե, Դյորթ-Յուլը, Թարսուսը, հալեպն ու Չորք մարզվանը եղերգե՛, որի՞ սակայն, խոզ թուրքի՞ն, թե բոզ եվրոպին, հայերուս, աղետակոծ ու մշտահալած հայերուս...**»:

Մի քանի տող **Զատիկ** Խանգադյանի Ֆրանսիայից **Թեոդիկին** ուղարկված նամակից.

«**Ազգի մը վերածնության Առաջին ազդակը իր ուժերու միության մեջ է: Եվ որովհետև այն տեսակ ազգի մը զավակներեն են, որուն ուժերու անմիաբանությունը պատճառ եղած է մեր այսօրվան վաղահաս կործանումին, շատ ավելի գիտակցությամբ կը գնահատեն Տարեցոյցնիդ՝ ուր գեթ... գրական ուժեր տարին մեկ անգամ կխմբվին դրոշակի մը շուրջը: Կմախթեմ, որ ամեն հայ աշխատիլ գիտնա այդ դրոշին բարձրացմանը համար**»:

Իսկ **Թեոդիկը** աշխարհով մեկ ցրված հայությանը դիմում է այսպես.

«**Ով հայ, երբ տեսնես կշիռ մը, որուն մեկ նժարը ծանրացուցած են թշվառությունը, տգիտությունն ու բռնությունը, նետե մյուս թաթին մեջ գորովդ ու կորովդ՝ եթե ազգասեր ես, գանձդ՝ եթե հարուստ ես, սվինդ՝ եթե զինվոր ես, ռումբդ՝ եթե հեղափոխական ես, հոգիդ՝ եթե մայր ես, ուղեղդ՝ եթե հանձար ես, գաղափարդ՝ եթե փիլիսոփա ես, խանդդ՝ եթե քերթող ես, գրիչդ՝ եթե հրապարակագիր ես, լեզուդ՝ եթե պերճախոս ես, սլաքդ՝ եթե երկիծաբան ես, նրբամտությունդ՝ եթե քաղաքագետ ես, բահդ՝ եթե մշակ ես, ու մուրճդ՝ եթե գործավոր ես**»:

Նա զգայուն հայրենասերի իր էությանը զգում էր մոտալուտ աղետի ծանր քայլը: **Դանիել Վարուժանի՝** նրան ուղղված նամակի տողերը բուն իմաստով բացում են ճշմարիտ հայրենասերի սքանչելի բնավորությունը, «**կամքի ի՞նչ կորով: Չնայելով որ սուրի և վառողի մրցում կա տիեզերքի մեջ, դուրս վերստին լույս կնծայես տարեգիրքդ, ավելի հոյակապ, քան իր նախորդները...**»:

Սակայն 1915 թվականի «Ամենուն Տարեցոյցի» հատորը թուրքական իշխանությունները հայտարարեցին օրենքից դուրս: **Թեոդիկը** մեղադրվեց պետական դավաճանության մեջ և ձերբակալվեց: Դատապարտվեց մեկ տարվա բանտարկության, որպեսզի այդ մեկ տարին բանտում անցկացնելուց հետո ազատվի և մի քանի օր անց, փողոցում նորից ձերբակալվի,

ձեռքերին շղթա անցկացնելով տարվի անհայտի ճանապարհներով, որով արդեն գնում էին Հայոց ազգի նվիրյալները:

Զույգերով շղթայված մարդկանց երթը անցնում էր իրենցից առաջ անցած հոշոտված կանանց, երեխաների, ծերերի անթաղ դիակների միջով:

Ես խոստացել եմ, որ պիտի պատմեմ Հայոց եղեռնի պատմությունն ամենայն մանրամասնությամբ, առանց կողմնապահության, ավելի օտարների, քան հայերի վկայություններով: Ուրեմն՝ այստեղ **Թեոդիկի** մասին միայն...

Թեոդիկը դժոխքի այս ճանապարհի մի հատվածում ազատվեց մի խումբ հայ երիտասարդների օգնությամբ, որոնց հաջողվել էր ազատվել կոտորածներից և աշխատանքի մտել գերմանացիների մոտ, որոնք կառուցում էին Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու Տավրոս-Ամանոս թունելախորշը:

Օսմանյան կառավարության խիստ հրամանն անտեսելով, որով պահանջվում էր մահապարտ հայերին անմիջապես նորից Միջագետքի անապատը քշել, գերմանացիները շարունակում էին ընդունել հայերին:

Գերմանացիներին ձեռնտու էր մահից խույս տված հայերին, քանելով նրանց վերջին ուժերը՝ դատապարտել թունելախորշում տաժանակիր աշխատանքի, որտեղ կյանքի ապահովության տարրական կանոնների մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել և որտեղից շատերին դուրս էին բերում մեռած կամ խեղանդամված:

Կոստանդնուպոլսից դեպի Տեր-Ջոր արքայական մի քանի հարյուր հայ մտավորականներից միայն ութը փրկվեցին: Նրանցից մեկը **Թեոդիկն** էր, որը Կոստանդնուպոլիս վերադարձավ 1918 թվականին:

Արշակունիին նրան դիմավորեց խիստ քայքայված առողջությամբ:

Սակայն, միևնույն է, **տիկին Թեոդիկը**, մինչև իր վերջին շունչն ու հառաչը, նվիրվեց Մեծ եղեռնի փաստաթղթերի ժողովածուն կազմելուն և հրատա-րակելուն:

Ահա վերապրող մտավորական **Էդվարդ Գուլանձյանի** գրածու-գնա հատականը նվիրված **Արշակունիի Թեոդիկի** գործու-նեությանը.

«**Ու ահա կշառաչեցներ նույն այդ աշխարհին անզգած լրբության՝ իր գերագույն վերջին ապտակը. ձեռին տակ փոքրիկ, բայց անհուն գրքույկի մը ֆրանսերեն թարգմանված անցյալ տարի Փարիզի մեջ, գրքույկի մը, ուր իր հերոսական մատներուն տակ կը թավալեցներ ամենուն աչքերին՝ կրակե հատիկները հայ անօրինակ մարտիրոսության անվերջ համրիչին՝ Գրքույկի մը, որ հայ կույսերուն ու հայ մայրերուն աստվածային զոհաբերման բոլոր գերագույն աղաղակները թափանցել կուտան աշխարհի բոլոր խնչույքներուն մարմարե կամարներուն տակ**»:

Արշակունիի Թեոդիկ

«Ազգը չէ մեռած և անհնար է, որ մեռնի...»:

Ինչպե՞ս, երբ Հայոց Աշխարհն ամայացել էր արևմտահայ մտավորականներից...

Հետո նա գրեց «Գողգոթա թրքահայ հոգևորականության և իր հոտին աղետալի 1915թ.» և «Զուլունը և մեր որբերը» գրքերը:

Պարզ պատճառով սակավ էին **Տարեցոյցի** աշխատանքներին մասնակցող հեղինակները, բայց միևնույն է հատորի նյութերը բոլոր առումներով գտնվում էին արժանի բարձրության վրա, խորապես հայրենասիրական էին, բացառիկ իրենց կենսասիրությամբ: **Տարեցոյցի** հետագա հատորները դարձան նահատակված հայության հուշամատյաններ, ապա նաև Գողգոթա ելած և մահվան դեմ հաղթանակ տարած հայության վկայություններ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիան պարտվել էր: Հռչակվել էր զինադադար: Անպատճենից ու աքսորներից ետ վերադարձան հայ մտավորականության քիչ մնացորդները և փորձեցին մահվան խոր քնից կյանքի կոչել ազգային մշակույթը, գրական կյանքը:

1920 թվականից նույն դաժանությամբ սկսվեցին հայերի նոր հալածանքներն ու կոտորածները:

Այս նոր հալածանքներին **Թեոդիկը** կարողացավ դիմագրավել մինչև 1923 թվականի սկիզբը: Ճիշտ մեկ տարի առաջ Շվեյցարիայի Լեյպցեն առողջարանի թվականի սկիզբը: Ճիշտ մեկ տարի առաջ Շվեյցարիայի Լեյպցեն առողջարանի թղթաբուժական հիվանդանոցում վախճանվել էր **Արշակունիի Թեոդիկը**: Նրա վերջին բառերն էին՝ **«բոլորս ալ գոհեր ենք»**: 1923 թվականի **«Ամենուն Տարեցոյց»**-ում լույս ընծայվեցին սքանչելի տիկնոջ՝ Լեյպցենից ուղարկված **խորին լավատեսությամբ և բացառիկ հայրենասիրությամբ տոգորված նամակները**:

Թեոդիկը իր հաջորդ «**Ամենուն Տարեցոյց**»-ում հրատարակեց գաղութա-
հայության մասին նոր ուսումնասիրություն: Նա հայ որբուկի հանդեպ ան-
սահման քնքշանքով լեցուն ճշմարիտ ուսուցիչ էր: **Թեոդիկը** նրանց պատմում
էր իրենց հեռավոր հայրենիքի մասին և ներշնչում նրանով հպարտ ապրելու
գաղափարը: Փետրվարի 15-ին, Վարդանանց տոնի առթիվ, **Թեոդիկը** այսպես
դիմեց որբերին.

«Ազգային տոնի մը գաղափարը այս տազնապալի օրերուն մեջ հավերժացնելու մեր փորձը գուցե ծիծաղելի գտնեին ամեն անոնք, որոնք գաղթականության ցուպը ձեռքներին՝ իրենց զրկանքի օրերը կբոլորեն սիրելիներեն և ծննդավայրեն փարսախելով հեռու, հոգիներնին հազիվ հազ փախցուցած քեմալականներու հարվածներեն... Միթե՞ հայ վեց դար ի վեր կրցած է ապրիլ հորիզոնի մը տակ որ ազատ ըլլար... Հայ ժողովուրդը քարշ տված է իր գոյությունը երկրե երկիր, բայց ապրել է այն հավատով մը, զոր աշխարհի փոթորիկները չեն կրցած սասանել... Հայը իյնալէ հետո կանգնիլ է գիտցած կամքի կորովով... Այսօրվա տոնը հայրենիքի գաղափարի վերազարդումն է: Աշխարհի մեծամեծները վաղը, որ մեր թափած վաղը չէ մյուս օրը անպատճառ պիտի տան մեզի այն հողը, որ մեր զոհաբերության արյունների գինն է ապահովաբար, այն հողը, որ մեր զոհաբերության արդար վարձքն է անկասկած: Շնորհի մը չէր, որ պիտի ընեն մեզի հալածանքներե վայրավատին հայերուս. մեր իրավունքն է՝ այնքան ուշ և ալաժանքներե վայրավատին հայերուս: Եվ որովհետև վեց դարե ի վեր այնքան սուղ մեզի վերադարձնելիքը: Եվ որովհետև կորուսած, պետք է ամենքս ապրել ենք հայրենիքիս և անկախություննիս կորուսած, պետք է շատ ամուր և անխախտ պահենք հայրենիքին գաղափարը, վասնզի հայրենիքը, որ մեծ երազ եղավ մեր նախնիներուն, հավաքական իմաստ է հանուր հայության և գինը անոր ըրած բոլոր զոհողություններուն... Վաղվա մեր հայերնիքը սուրբ պահեցեք և լայնացուցեք անոր սահմանները քայլելով անսայթաք քաղաքականության ճանապարհներեն: Ամեն տեղ

հայաշխարհին ամենախոնարհ անկյունեն մինչև ամենաշքեղ մարզերը փափագելով, որ հիմնը պանծա, օրրաններ ծոծին, արորը պատռե մեր արգավանդ դաշտերը և գյուղի ու քաղաքի դպրոցներու մեջ դարբնվին հայության նոր սերունդի աղարծի մտքերը... Վաղը գոյություն պիտի չունենա հոն հալածանքը, եթե դուք և ձեր զավակները պահակ կենան անոր սահմաններուն վրա: Վաղը գոյություն պիտի չունենա հոն թշվառությունը, եթե տգիտության դեմ մաքառենք, եթե մոլությանը դեմ պայքարենք և միության գաղափարը գործնականապես ապացուցենք: Այս կը պահանջե ձեռն Յայրենիքը, և զայն պարտիք գիտնալ»:

Ամերիկյան որբանոցում հայ որբերի նկատմամբ ամերիկացի այդ «բարերարներին» Թեոդիկը «Ամենուն Տարեցոյց»-ում մերկացնող օրինակներ է բերում: Հայ որբերը բոկոտն են, առանց սպիտակեղենի, նրանց հագարներով քշում են Սիրա կղզին գրաստի աշխատանք կատարելու: Երեխաներին օրական միայն երեք կարտոֆիլ էին տալիս որպես սնունդ: Հյուծված ու տանջահար երեխաներից շատերը մեռնում էին՝ չդիմանալով անմարդկային տառապանքներին:

Իսկ ամերիկացի «բարերարները», որոնք տնօրինում էին որբանոցի գործերը «...շահու աղբյուր ըրած են այս պաշտոնը, ի վնաս որբերուն գործելով, իրենց

անձնական շահը հետապնդելով... Հաճախ խնձույքներ կը սարքեն մեր պալատան մեջ ծայրահեղորեն շռայլ, վարելով ուսուցիչներու և տղոց քիթին տակ շվայտ կյանք մը...»:

Այս մի քանի տողը վերցված է 1929 թվականի փետրվարի 15-ին, Կորֆուի Աքիշյան որբանոցում արտասանած ճառից:

Անհանգստացած հայ որբերի վիճակից Թեոդիկը գրում է Արշակ Զոպանյանին:

«Ամենուն անգործնական ու վնասակար բանը կնկատեին հայ որբերուն դաստիարակությունը: Կրթական ծրագրեն ջնջել են հայերենն ու ազգային պատմությունը: Մեզի կը մնա որ աշխարհի խաղաղի քիչ ատենեն, վայրավատին հայությունը խմբովի մայր հայրենիքի մեջ, մեր որբերն ալ հոն փոխադրվին, մենք օտարին չերկարենք ձեռքերնիս, ո՛չ ալ մեր որբերուն հոգատարությունն անոնց հանձնենք, և ամենիս ձեռք ձեռքի փայլենք շինարար աշխատության»:

Ամերիկացի «բարերարները» Թեոդիկի գործունեությունը դիտում էին. «Իբրև նմուշ հայկական ապերախտության: Յաչս անոնց մենք՝ հայ ուսուցիչներս ոչ խելք ունենք և ոչ ուսում, մուրացկաններ ենք, մակաբույծներ, և իրենք շնորհ կը ընեն զմեզ հոգալով: Ի՞նչ, ի՞նչ հոգալ, փորձչակի դրություն... Իմ տարուս ալ վճռող երկտող մը դրկեցին...»:

Այսպես նա հեռացավ այս որբանոցից և երկար անաշխատանք մնալուց հետո, վերջապես Կիպրոսի Մելգոնյան վարժարանում չնչին գումարով ստանձնեց ուսուցչի պաշտոն: Սակայն նրա ոգևորությունը «Ամենուն Տարեցոյցի» շուրջ համախմբելու միմյանցից հեռացած հայ հեղինակների ստեղծագործական ուժերը՝ նույնն էր: Չէր վիատվում, երբ անտարբերության էր հանդիպում կյանքի ահավոր փորձությունների միջով անցած մարդկանց կողմից: Իր համառությամբ կարողանում էր հավատի բերել նրանց և նոր ստեղծագործություններ ստանալ, որոնցով փառավորվում էին Տարեցոյցի էջերը, կազմվում սքանչելի հատորներ:

Արևմտահայ գրող Տիգրան Կամսարականն այսպես է արժեքավորում Թեոդիկի այդ շրջանի գործունեությունը.

«Խանդաղատանքով կողջունեն ուրեմն անսպառ գորովը կրակիդ, որով հոն ոտք դնողներուս ներշնչելով հույսը հետևյալ օրվան... Երանի՜ այն սգվորներուն, որոնք չեն դադարիր մխիթարել իրենց այրիացած ժողովուրդը...»:

Իսկ Արշակ Զոպանյանը՝

«...Ան պանդխտության անկյուն մը կծկտած անայլալ և անխախտ կշարունակե հակառակ հազար դժվարությանց. իր բազմամյա գործը, ավելի քան եռանդով ու փայլով: Ահա մեր ցեղի իրական ուժը, որ մեծագույն երաշխիք է անոր ապագային ապահովման...»:

Ցեղին իրական ուժը:

Ապա Մինաս Չերազը՝

«Փարավոնները բուրգեր կը սփռեին եգիպտոս, դուն կոթողներ կը կանգնես հայ գրականության մեջ...»:

Եվ. Խորհրդային Հայաստանից «Ամենուն Տարեցոյցի» 20-ամյա հոբելյանին նվիրված ողջույնը՝

«Ողջունում են Ձեր գրական գործունեության 20-ամյա երկաթե հաղթանակի տոնը: Քսան երկար ու ծիգ տարիներ լուռ, անխոնջ քայլեցիք դուք պեղումների, ուսումնասիրությունների չարքաշ ճանապարհով, ամեն ինչ գոհելով ձեր գրական վեհ դրոշին: Այսօր հերոսական պայքարից հետո, եթե ձեր աշխատանքի կոթողները գրկած կանգնել եք մեր առաջ հպարտ և հաղթական, փառաբանում են Ձեր աշխատանքն ու հաղթանակը: Թող այսօրվա տոնը ներշնչի Ձեզ ավելի եռանդ, տոկունություն ու վճռականություն գրական ասպարեզում նորանոր կոթողներ կառուցելու համար»:

«Ամենուն Տարեցոյցի» հրատարակիչ Հրաչյա Տեր-Ներսիսյան.

«Թեոդիկ ըլլալու է մարդ՝ սապես գործ մը հրապարակ հանելու համար, այն ալ սա պանդուխտ ու միայնակ վիճակին մեջ: Հրատարակչական գործն հասկցեղ մը միայն կրնա արժանապես ըմբռնել թե ինչ կամք ու ջանք պետք է այդպիսի գործ մը գլուխ հանելու համար»:

Այո: Բայց ի՞նչ անուն կարելի է տալ Մելգոնյան վարժարանի ղեկավարներին, որոնք արգելեցին Թեոդիկին մանկավարժությամբ և գրական գործերով զբաղվելը:

Բայց միևնույնն է՝ լույս էին տեսնում «Ամենուն Տարեցոյցի» հատորները մխիթարիչ խոսքերով դիմելով հայրենակիցներին. «*Գրչի եղբայրներս ու քույրերս, որոնք բռնամահը ծաշակեցին անդոհն ապրեցան տարիներով, կը բաղձամ որ այլևս զերծ ըլլան անգութ մղձավանջներէ և արտադրեն, անդարձ մեկնողներուն պարապը լընուն*»:

Թեոդիկը չէր փափագում Փարիզ գնալ: Նա տենչում էր վերադառնալ Հայաստան, ուր տիրում էին խորհրդային կարգերը, բայց որը իր հայրենիքն էր, իր երազանքի երկիրը:

Լևոն Բալաշյանը նրա այդ օրերի մասին գրում է.

Հայրենաբաղձությունից բացի նրան տանջում էր նաև որդու կարոտը, որին ծնողները կարողացել էին ուղարկել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ՝ ազատելու համար թուրքերի սանձազերծած կոտորածներից:

Բայց հայրը ծնվել էր իր մեծ գործը մինչև կյանքի վերջին պահը կատարելու առաքելությամբ: Մշտապես սեփական անձի ներսում այրվելով ու հալվելով, չարչկող հոգնությունից գրեթե կաթվածահար, սակայն իր ժողովրդի բոլոր դժվարությունները հաղթահարած վաղվա լուսավոր օրվա հանդեպ մեծագույն հավատով **Թեոդիկ** ճշմարիտ հայ մտավորականը իր վերջին ուժերը նվիրելով «Ամենուն **Տարեցոյցին**» գրում է. «*Եթե օր մը լսես, թե աչքերս հավետ փակել են, գիտցիր, որ այդ պահուն գրիչս ձեռքս էր և առաջի թուղթս ալ թաց...*»:

1928 թվականի մայիսի 24-ին վախճանվեց այնպես, ինչպես ցանկանում էր. գրիչը ձեռքին: Փարիզի հայ մտավորականները նրան թաղեցին հանգանակությամբ: **Ողորմի՛ Նվիրյալին:**

Միթե այս տողերը, որոնք գրվեցին, բացահայտեցին **Նվիրյալ Մարդուն** ըստ իր բազմիմաստ արժանիքների: Իհարկե՝ ոչ: Միայն վկայվեց, որ եղել է իր կյանքն անմնացորդ հայրենիքի ծառայության խորանին նվիրաբերած, անհուն տառապանքներով **Ոգեղենի** իր բաժինը կերտած **Հայոց Մեծերից** մեկը, որի կատարած **Գործը** բացառիկ է հայագիտության ասպարեզում, և առհասարակ կատարած **Գործը** բացառիկ է հայագիտության ասպարեզում: Բացառիկ է որպես հանրագիտարան: Իայ և օտար մշակույթների ասպարեզում: Բացառիկ է որպես հանրագիտարան: Գիտական և գրական մեծ տաղանդի տեր Նվիրյալը **«Ամենուն Տարեցոյցի»** հիտական և գրական մեծ տաղանդի տեր Նվիրյալը **«Ամենուն Տարեցոյցի»** միջոցով մոռացությունից և կորստից փրկեց բազմաթիվ փայլուն ստեղծագործություններ, որոնք այսօր էլ, 21-րդ դարում ապրողներիս, վարակում են անմնացորդ հայրենասիրությամբ, և շնորհակալության անհուն զգացումով: Շնորհակալության, որովհետև այսօր էլ արևմտահայ գրականությունը, շարտարապետությունը անհնար պատմությունը, թատրոնը, երաժշտությունը, ճարտարապետությունը անհնար է ուսումնասիրել առանց **«Ամենուն Տարեցոյցի»** առաջարկած փաստա-վավերագրական և աղբյուրագիտական հսկայածավալ նյութի:

Անհնար է այստեղ մեկ առ մեկ թվարկել այն բոլոր հեղինակներին և նրանց
այս կամ այն ասպարեզին նվիրած գործերի անունները... Մաս **Թեոդոկի** գիտա-
կան, բանասիրական, գրական, արվեստաբանական, մուլմիսկ գյուղատն-
տեսական թեմաներին նվիրված նյութերի անունները...

Հարկավոր է միայն, գոնե ժամանակավոր ձեռք բերել «Ամենուին Տարե-
ցոյցի» հատորները և մեկ առ մեկ թերթել, կարդալ, ըմբռնել նրա ոգևորու-
թյունը... և շնորհակալ լինել **Թեոդիկ** լուսավոր մարդու Ոգեղեն ներկայությանը
և ուղղին:

Հակոբ Պարոնյան

ՀԱԿՈՒՐ ՊԱՐՈՆՅԱՆ

ՀԱԿՈՒ ՊԱՐՈՆՅԱՆ
Անգլագական այս երգիծաբանը՝ Սվաճյանի և «Մե-
ղուի» մեծ բարեկամը, նույնպես մեռավ ուժերի ծաղկման
շրջանում: Նա լռեց իր շոնդալից ծիծաղի բարձրակետին,
երբ ընդամենը 48 տարեկան էր:

Սվաճյանի նման մա նույնպես մեռավ ուսման անփութության մեջ: Հատկապես կյանքի վերջին տարիներին ահապորեղակների չվաճառված համարները, որոնք միայնակ հարստությունն էին, թեի տակ դռնն դուռ էր գնում և առաջարկում կես գնով, որ կարողանա գոնե դեղ գնել:

Նրան փորձել են օգնել **Մատթևոս Մամուրյանը** և երբեմն՝ **Կենդրոնական վարժարանի** աշակերտները, սակայն հիվանդ և ծայրահեղ աղքատության հասած մարդը մեծ դժվարությամբ էր համաձայնվում ընդունել տրված նպաստները...

«Ազգային ջոջերը»՝ Երեսփոխական ժողովի պատգամավորները, պատրիարքարանի պաշտոնյաները, անտարբերությամբ և նույնիսկ դիվային հրճվանքով դիտում էին, թե ինչպես օրեցօր քաղցի և հիվանդության ճիրաններում հոշոտվում է **Հայոց մեծագույն տաղանդը**:

Վրիժառության ոգին աններող է: Նրանք քառորդ դար ծաղրվել էին մեծ երգիծաբանի գրչի տակ:

Նա մեռավ 1891 թվականի մայիսի 27-ին հիվանդանոցում:

Իսկ ինչպե՞ս ապրեց:

Ետ դառնանք և խոսենք սկզբի մասին:

Հովհաննես Պարոնյանի որդի **Հակոբը** ծնվել է 1843 թվականի նոյեմբերի 19-ին Ադրիանապոլիս քաղաքում, սովորել տեղի Արշակունյանց վարժարանում:

Տղան չափազանց ընդունակ էր լեզուներ սովորելիս, սակայն տանել չէր կարողանում թվաբանություն առարկան... Եվ մի օր, երբ ուսուցիչը նրան հանձնարարում է լուծել կոտորակային մի խրթին խնդիր, որը նրան չի հաջողվում գլուխ բերել, օգտվելով ուսուցչի զբաղված լինելուց, բարկությունն արտահայտում է՝ գրատախտակի վրա գրելով. **«Հրաժարիմք ի դիվաբանութենէ և յամենայն չար կոտորակաց նորա»**: Աշակերտները սկսում են ծիծաղել, ուսուցիչը շրջվելով, տեսնում է գրատախտակին գրվածը, և դաժանակի հարվածներով չարաչար պատժում նրան:

Սակայն զարմանալի բան. **«...Ետքը, գործի աշխարհին մեջ, սրամիտ երգիծաբանը մեծ բարեկամ մը կը դառնա թվանշաններու և նույնիսկ տոմարակալ համբավ մը կը շինե ինքնզինքին իբր վաճառականի գրագիր ու տոմարակալութեան դասատու կ'ընտրվի Ղալաթի Կենդրոնական վարժարանին»**:

Սա դեռ հետո, Կոստանդնուպոլսում: Իսկ իր ծննդավայրում Հայկական դպրոցն ավարտելուց հետո մտնում է սովորելու Հունաց Մայր վարժարան՝ հունարեն լեզուն լավագույնս տիրապետելու համար:

Մեկ տարի անց հեռանում է այս վարժարանից և աշխատանքի մտնում դեղագործի մոտ, որովհետև համոզված էր, որ անչափ սիրում է այս արհեստը և, դեղագործական ու բժշկական բազմաթիվ գրքեր կարդալով, բավական տանելի գիտելիքներ է ձեռք բերում ախտաբանության ասպարեզում:

Երկու տարի անց համոզվելով, որ դեղագործությունը կապ չունի իր նախասիրությունների հետ՝ հեռանում է դեղագործի մոտից և ջանադրությամբ սկսում է սովորել ֆրանսերեն, իտալերեն, բուլղարերեն, կատարելագործել հունարեն լեզուն և շատ կարդալ հայ և ֆրանսիացի հեղինակներին:

20 տարեկան էր, երբ ինքն իրեն պատրաստ համարեց Կոստանդնուպոլսում իր արժանի տեղը գրավելու համար:

Կոստանդնուպոլիսը որևէ մեկին գրկաբաց չի ընդունել, մանավանդ, եթե այդ մեկը դատարկ գրպանով է հասել մայրաքաղաք:

Կոստանդնուպոլսում նրա առաջին հաջողությունը հեռագրատանը մի պաշտոն ձեռք բերելն էր, որը նրան հնարավորություն էր տալիս ապահովել չնչին ապրուստ և գրել, որովհետև արդեն գիտեր, որ իր նախասիրությունը գրականությունն ու հրապարակախոսությունն է՝ երգիծանքի ընդգծված շաղախով:

Նախ գրեց երկու կատակերգություն. **«Ատամնաբույժն արևելյան»** և **«Երկու տիրաց ծառա մը»**, որոնց մասին հեղինակն ինքն այնքան էլ լավ կարծիքի չի եղել: Եվ, չնայած իր կենցաղային ծանր վիճակին, գրավաճառների մոտից հավաքում է **«Ատամնաբույժն արևելյան»** կատակերգության օրինակները՝ արգելելով նրա տարածումը:

Հեռագրատանն աշխատելուց, կատակերգություններ գրելուց բացի՝ զբաղվում է նաև լրագրությամբ:

Հետո նրան հաջողվում է դասեր ստանալ Մեզպուրյան վարժարանում և Սկյուտարի ճեմարանում, ապա պաշտոն ստանալ պատրիարքարանում:

Հրանդ Ասատուրը գրում է.

«Մայրաքաղաքին մեջ իրեն համար կ'սկսի վարժապետի, խմբագրի ու գրագետի տաժանելի կյանքը, ուր ծոխ հրաշակերտներով պիտի հարստացներ աղքատ հայ գրականությունը, ինք հետզհետե ավելի խորասուզվելով Ջավորության մեջ»:

Առաջին թերթը, որ ծառայում է սկսնակ լրագրողի իր փորձերին, **«Եփրատն»** էր: Այս պարբերականը իր աշխատանքը սկսել էր 1869 թվականից և բանասիրական, երգիծաբանական և արհեստագործական եռօրյա թերթ էր, որի արտոնատերը բանաստեղծ Սիմոն Ֆելեկյանն էր:

Թղթակցելով **«Եփրատին»**, Պարոնյանը 1870 թվականին փորձում է ինքնուրույն օրաթերթ հրապարակել **«Փող առավուտ-լան»** անվանումով: 28 համար հրատարակվելուց հետո թերթը փակվում է՝ չդիմանալով նյութական դժվարություններին:

Ֆելեկյանը նույնպես անգոր եղավ պահել **«Եփրատը»** և նույնպես փակվեց: Եվ **Հակոբ Պարոնյանը** սկսեց աշխատակցել **Հարություն Սվաճյանի «Մեհու»** պարբերականին:

Երբ այլևս ծանր հիվանդության պատճառով **Սվաճյանը** չէր կարողանում խմբագրել և զբաղվել **«Մեհուի»** գործերով՝ այն վստահում է **Հակոբ Պարոնյանին**:

Այս առիթով Սվաճյանը գրել է.
«Շատերը կըսեին մեզի, որ օգնական մը գտնեք: Բայց թե գրելու կարող և թե «Մեհուին» արդյունքովն անոթի մնալ հանձն առնող անձ մը գտնել ղժվար էր...»:

Կոստանդնուպոլսի
Հայոց պատրիարքարանը

Անդրադառնանք նորից **Ջրանդ. Ասատուրի**՝ մեծ երգիծաբանին նվիրված
ակնարկին:

...Սեղուին մեջ հրատարակած հոդ-
ծներուն կարևորագույն մասը հատ-
ցած են մեր ընտանեկան կյանքին
ղծումները պատկերելուն: Տարիներե ի
դիտված, զննված նկարագիրներ են,
նք վրձնի քանի մը շարժումով նկար-
ծ են այնպիսի մանրամասնությունե-
լ, զորս ամեն օր մեր շուրջը կը
սենեք, առանց սակայն կանգ առնելու
ոնց առջև...

խաղամոլությունը, պճնասիրությունը, շոայլությունը, մեր ընտանեկան կյանքեն անբաժան այդ մոլությունները: Բարոյախոսն է, որ կը տիրապետե երգիծաբանի մեջ, և ընթերցողը, որ ժպիտն ու խնդուքը շրթունքին վրա կը կարդա, կ'զգա թե լուրջ մտածում մը կը հաջորդե այդ զվարթության, երբ հոդվածը կ'ավարտի: Գրեթե ամեն թերթի մեջ գրած է նաև խմբագրական մը օրվան խնդիրին վրա կծու ոճով, բանակռվական հոդվածներ որոնց մեջ երբեմն թրթրակի մը ձևերը կ'առնեն, բայց միշտ ի հայտ կուգա իբր կարող հրապարագիր մը:

...Պարոնյանի բարձր հեղուկությունը ու ծշմարիտ գրագետի տաղանդը՝

**«Մեղու» երգիծաթերթի
ծաղրանկարներից**

Իր բառարանը շատ սահմանափակ է, և նոր բառերով դիմելու պետք ալ չ'զգար: Եվ սակայն որչափ նոր է իր այդ անխառն պարզության մեջ. ի՜նչ շենշող բնություն մը, խնդալու և խնդացնելու պատրաստ միշտ, ի՜նչ առողջ տեսություններ ամեն խնդրի առթիվ, ի՜նչ անհողդողդ տրամաբանություն մը, որ միշտ կանգուն կը հսկե ամեն մեկ տողին վրա»:

Պարոնյանը չէր կարող ամենօրյա հոգսերը և հայոց մեջ առկա լավի-վատի կռիվը հայտարարել իր ցավոտ երգիծանքով: Եվ նա «Մեղվի» խափանման համար «Բաառոն» պարբերականը:

«Թատրոնի» հրատարակությունը համընկել է ռուս-թուրքական 1874-1877 թվականների պատերազմի ընթացքին: «Թատրոնը» չէր կարող անտարբեր մնալ այս շրջանում արժարժվող «Հայկական Հարցի» հանդեպ եվրոպական տերու-թյունների նենգամիտ պահվածքին, Թուրք կանությանը, հայ ժողովրդի այդ շրջանու-վայրիսերումներին...

«Արդյոք Տպագրական տեսչությունը կը մերժե՞ր մեզ այս անգլիզի գայլուն-
նությանը, բարբարոսությանը ու գազանությանը տակ հեծեծող մեր եղբարց
կականաբարձ հառաչանաց արձագանք տալ, անոնց հետ արտասվել, քուրձ
զգենելով և մեր սրտեն արյուն հոսեցնելով մեր տխուր ճակատագիրն ող-
բալ: Արդյոք, կըսենք, Տպագրական տեսչությանն գոնե այս շնորհն կընեն մեզ,
թե մեր սրտին, զգացմանց ու արտասված վրա ալ տիրելու իշխանություն
ալ կարգիլէ...

Հայերն ամեն վիշտ ու տառապանք, աքսոր ու հալածանք կրել են ետքը,
այսօր ամենայն հոգաբարձույթով և հավատարմությամբ կը տանին հպատակ-
ության յուծը, և ասոր փոխարեն կը բռնաբարվին թե ստացվածքի, թե կրո-

Հ. Պարոնյանի «Թատրոն» թերթի
գլխագիրը

նի և թե պատվո կողմանե: Այս լուծն հպատակության ըլլալէ դադրած գերության լուծ եղած է, ու այնքան ծանրացած, որ անբերելի ըլլալով՝ Մշո հայերն ալ անկարող կըլլան զայն կրելու և հուսահատութենէ խալսելու հույսով կրոնափոխության դիմել կորոշեն:

Հայատակ ազգ մը, երբ առ կառավարությանն ունեցած պարտավորութիւնները կը կատարե, լիովին իրավունք կունենա կառավարութենէն ինչքի կենաց և պատվո ապահովություն խնդրել. և կառավարությունն պարտավոր է անոր այս խնդիրքն կատարել ոչ իբրև շնորհ, այլ իբրև իրեն պարտքը: Գաժառաց հայերը դարերէ ի վեր կը հարստահարվին, դարերէ ի վեր թաքրիրներ կը գրվին ու հարստահարությունները դարերէ ի վեր կը շարունակվին արդ, կամ այն է, որ գաժառաց հայերը միայն տուրք վճարելու և հարստահարվելու դատապարտված են, կամ այն է, որ բարեխնամ կառավարության գաժառաց մեջ գտնված չարախնամ կուսակալներն անկարող ըլլալով հարստահարիչները զսպելու, ոճրագործությանց տեսարանին առջև նարկիլէ քաշելով կզվարճանան:

Ասոնց որն ալ հավանական ըլլա՝ սա ծշմարիտ է, որ գաժառաց հայերն զրկված են այս ամեն իրավունքներէն, զորս հիւս և հավատարիմ հպատակ ազգերն կը տրվի ամեն տեղ և ամեն ատեն»:

Սկզբում «Մեղու», իսկ հետո «Թատրոն» պարբերականներում լույս են տեսել նրա սատիրայի ուժ ստացած հոդվածներն ու ֆելիետոնները, որոնք արտաքին բռնությունից զատ քննարկում էին Հայոց ներքին կյանքի անհամաձայնությունը, գաղտնի կամ հայտնի պայքարը ամեն մի հարցի շուրջ, որոնք հաճողովրդի համար կենսական էին: Ասենք՝ դպրոցների և դասագրքերի շուրջը ծավալված վիճաբանությունը, որը հասել էր անհեթեթության: Ահա, այս վիճաբանության մի պատկեր, որ վերնագրված է «Վարժապետական ժողով» և գրված ամենայն ճշմարտությամբ՝ սակայն երգիծական անխնա գրչով:

«Անցյալ կիրակի վարժապետական ժողովը գումարվել է, բայց այս անգամ անոր անդամներէն մին խնդրոց կարգը փոխելով գրաբարի ու աշխարհաբարի խնդրոցն վրա վիճաբանելու տեղ գրքերը այրելու խնդրույն վրա խոսեր է:

Քարաքաշյան էֆենտիի հրատարակած դասագրքերը անկրոնություն կը տրվեցնեն եղեր, ուստի զանոնք այրելու է եղեր:

Մեզի մնա նե՝ Քարաքաշյանն ալ այրելու է, որովհետև ողջ մնա նե՝ դարձյալ անանկ գրքեր կը հրատարակե:

Եվ արդարև քերականության որչափ դասագրքեր կան նե՝ ամենն ալ կրոնքի դէմ են, որովհետև ուղիղ խոսողը՝ կրոնքի դէմ կը խոսի: Այս հաշվով Փափագյան Ստեփան էֆենտին ալ տապկելու է, վրան ալ քիչ մը լիմոն սխմելով Քարաքաշյանի քովը նետելու է:

Ասկից զատ թվաբանության դասագրքերն ալ անկրոնություն կը տրվեցնեն: Երկու անգամ երկուքդ չորս կընեն եղեր: Ի՞նչ փաստ ունինք ձեռքերնիս, որով կարենանք հաստատել, թե երկու անգամ երկուքդ չորս կընեն:

Հայտնի է, որ ասիկա դիվաց մեկ գյուտն է, և Ավետարանը չըսեր մեզ թե՝ երկու անգամ երկուքդ չորս կընեն:

Թվաբաններն ալ այրելու է:

Հապա աշխարհագրության դասագրքերը ո՞ւր թողունք:

Արևը սանկ կը քալէ եղեր, երկիրը նանկ կը դառնա եղեր, աշխարհս կլոր է եղեր, ասոր պես խեղ մը սուտ բաներ գրված են մեջը: Աշակերտը անգամ մը զանոնք կարդա նե՝ ալ անոր քովը կրո՞նք կմնա:

Կրակը քիչ մը շատկեկ դնելու է տե, աշխարհագրության դասագրքերն ալ այրելու է, տղաքները քիչ մը տաքնան:

Այս ամենը այրելէն ետքը կարգը կուգա դպրոցներուն: Մեկ կողմէն ալ ասոնք կսկսինք այրել, մեյ մ'ալ կը նայիս, որ ազգը անգգալապես լուսավորված կըլլա»:

«Թատրոն» պարբերականում լույս տեսան «Պարոնյանի «Թղթակցությունը թատրոնի», «Գուշակությունը թատրոնի», «Բառարան թատրոնի», «Ազգային օրագրություն», «Կամիթներ» քաղաքական երգիծական բարձրվեստ գործեր:

Նաև՝ «Ազգային ջոջերը»:

Ջոջերը հեղինակի ժամանակակիցներն են, իր դարի հայ հասարակական կյանքի և մտքի ներկայացուցիչներ, որոնց գրական-երգիծական դիմանկարները ներկայացված են կենսագրական ճշգրիտ փաստերով, երբեմն գույների խտացումով, անխնա ծաղրով, սակայն առանց նենգափոխության: «Ազգային ջոջերը» մարդկային բնավորությունների և նկարագրերի, սովորույթների այլազան հոգեկերտվածքների մի ողջ հավաքածու է, որը ներկայացնում է 19-րդ դարի վերջին քառորդի լրագրողի, դերասանի, ազգային գործչի, մեծահարուստի, բարձրաստիճան հոգևորականի, մի խոսքով, պոլսահայության ամբողջական պատկերը:

«Թվով խիստ քիչ են մեր ազգին մեջ այնպիսի մարդեր, որոնք իրավամբ իրենց ազգին փառքն ու պարծանքն են: Արդարև շատ են, որ համբավ ունին, այլ քիչ են, որ անոր արժանի ըլլան: Մարդս հարկե, որ ինքն ունենա համբավ. ուրիշե ծախու առնված համբավին պես անարգ բան չկա: Մին աղքատի մը ողորմություն տված ժամանակը կուզե, որ բոլոր աշխարհը տեսնե, և տի մը ողորմություն տված ժամանակը կուզե, որ թուրք աշխարհը տեսնե, և տի մը սրդողի, թե ինչու Աժանս հավասի գործակալությունն հեռագիր թերևս կը սրդողի, թե ինչու Աժանս հավասի գործակալությունն հեռագիր չէրաշեր եվրոպա՝ հայտնելով թե այսինչ մարդն մուրացկանի մը քսան փառա տվավ այսօր:

Ուրիշ մը, որ բորբոսնած ոսկիներ ունի, կը հանե հինգ դսկի միայն կուտա սովյալներու Հանձնաժողովին և կը պնդե, որ ազգին մեջ իրմե ավելի առատաձեռն մարդ չկա: Սահմանափակ մտքի տեր մեկը հրատարակություն մը կը գրե, և կսկսի աղաչել յուր բարեկամներուն, որ պետք եղած գովեստը չզլակընեն, և յուր գրքին, որ ամեն բանի արժանի է, բացի գովեստէ:

Ուրիշ մը սանդուխտ մը առանց իյնալու իջած ըլլալուն համար, մարմնամարզության տասատու ըլլալ կուզե: Շատերը համբավույն ետևեն կը վա-

զեն և այս պատճառով կը փախուցնեն համբավն, որ իր ետևեն վազողը չճանաչալով՝ կը վախճա ու կը փախչի:

Ունի՞ս հանճար կամ առաքինություն, համբավն ետևեդ կուգա, և որչափ վռնդես՝ այնքան քեզմե չբաժնվի...»:

Պարոնյան «Թատրոնին» մեջ ամեն օր կը հարվածեր մեր տոհմային մոլորություններն ու ընտանեկան զեղծումները: Հայ կիները շատ կ'զբաղեցնեին զինքը. ծաղրապատկերներով և հողվածներով կը հեգներ անոնց չպարը, նորածն գլխարկները, երկար կրունկներով կոշիկները, կեղծ կուրծքերը: Անոնց շռայլությունը հաճախ առարկա կ'ըլլար իր այպանումներուն: Կը բողոքեր այն կանանց դեմ որոնք, առանց նկատի ունենալու իրենց ամուսնին նյութական վիճակը, մեծ ծաղքեր ընել կուտան հագուստի կապուստի համար: Կծանակե կանանց պչրանքի բնազդները...»:

Իսկ հայ մամուլի համար ավելի ու ավելի էր խորանում ճգնաժամային վիճակը: Աբդուլ Համիդի գահակալության շրջանում խստությունները հասան այնպիսի չափերի, որ նույնիսկ արգելվեց ծաղրանկարների օգտագործումը: Թերթերը փակվում էին այն ամբաստանությամբ, թե «կջանան հայոց ազգն անարդար և բռնավոր կառավարության լուծին ներքին ճնշյալ ներկայացնել... անտես կընեն տերության կողմե հայոց ազգին տրված այն ամեն շնորհներն ու արտոնություններն, որոք այդ հասարակության համար ազատամիտ և հայրական վարչություն մը սահմանած է... այս կերպ կջանան ժողովրդյան կիրքերը գրգռել և յուր հայրենակյաց սրտին մեծ թշնամական զգացում մը զարգացնել»:

Ահա, այսպես խափանվեց նաև «Թատրոն» թերթը, որն իր քառամյա գոյության ընթացքում «օրինազանցության» և պետության դեմ խիստ ելույթների համար, մինչև իր վերջնական փակումը, յոթ անգամ փակվել ու բացվել էր:

Բայց այս նույն «Թատրոնի» համար անպատեհ ժամանակ Պարոնյանը լույս է ընծայում «Թատրոն բարեկամ մանկանց» պատկերազարդ երկշաբաթերթը, որն, ըստ էության, հայ մանկական գրականության զարգացման հիմք հանդիսացավ: Այն գեղեցիկ բանաստեղծություններն ու պատմվածքները, որոնք տպագրվում էին այստեղ, մի նպատակ ունեին՝ դաստիարակել «պատվավոր և ներհուն հայեր»:

Գրաքննության առաջացրած արգելումները Պարոնյանին ստիպում են հայացքն ուղղել դեպի Կովկաս: Նախընտրում է Թիֆլիսում հրատարակվող Աբգալ Հովհաննիսյանի «Փորձ» ազգագրական, գրական եռամսյան, որն ուներ հայ գրականության, թարգմանության, գրաքննադատության, մատենագիտության, պատմության, ուսումնամանկավարժական, ներքին տեսությունների բաժիններ:

«Թատրոն բարեկամ մանկանց» հանդեսի գլխագիրը

Առանձնահատուկ ուշադրություն է նվիրվել Արևմտյան Հայաստանի իրադարձություններին, գավառահայության վիճակին: Ահա, այս պարբերականի քաղաքական հրապարակախոսության լավագույն նմուշներից էին Հակոբ Պարոնյանի «Հոսիոսի ձեռատետրը» շաբթի երգիծական ակնարկները:

Ահա, այս «Ձեռատետրի» առաջաբանը:

«Պարոններ, այս վերնագիրը կարդալով չկարծեք թե սնանկացած վաճառական մ' եմ և կուգամ հաշիվներս հասարակության ներկայացնելու: Պատիվ ունիմ հայտարարելու, որ կյանքիս մեջ վաճառական եղած չեմ երբեք և լինելու ալ տրամադրություն չունիմ, վասնզի խիղճս չներեր մեկ ու կես ոսկվո ուրիշի վաճառել այն ապրանքը, զոր ես մեկ ոսկով գնած եմ: Առանց վաճառական լինելու՝ որոշեցի սակայն ձեռատետր մ'ունենալ, անոր մեջ նշանակել օրվան դեպքեր և, երբեմն այս դեպքերուն առթիվ՝ մահկանացուներու թերություններու վրա ծիծաղիլ:

Թող Հեղակղիտի աչքերեն հոսած արտասուքով գետեր ձևանան, թող ազգային բանաստեղծներ եփրատն ու Տիգրիսն Հայաստանի երկու աչքեր ներկայացնեն և լան, թող պ. Չուխաճյանին ալ եղանակներ հորինել տան և եղանակով լան. ես պարոններ, ես կը ծիծաղիմ և ծիծաղելու համար ոչ եղանակի կարոտություն ունիմ և ոչ դաշնակի: Թերություններու վրա լալն թերություններու մեծագույնն է. խեղճության վրա արտասուք թափելն ապացուցանել է, թե արյուն չունինք թափելու: Արտասուքը մանուկներու և կիներու (մեծ մանուկներու) բաժին է. կաղաչեմ, մի դպիք ատոնց բաժինին...»:

Այս գործը, ինչպես «Կսմիթները», ժամանակաշրջանի տարեգրությունն է ոչ միայն պոլսահայ իրականության, այլև Օսմանյան կայսրությունից դուրս միջազգային քաղաքական կյանքի: Հոսիոս ծածկանունով տպագրվելը հեղինակին հնարավորություն է տվել ավելի ազատ լինել, Թուրքիայի ներքին ու արտաքին քաղաքականության մասին արտահայտվել ավելի հստակ. «Թուրքիո մեջ բան մը ընել անկարելի է... Թուրքիո մեջ ամեն բան կարելի է»:

Պարոնյանը գիտեր. Թուրքիայում չէր կարող լինել ոչ ինչքի, ոչ կյանքի, ոչ էլ խուսքի ազատություն:

«Սեբաստիո մեջ թուրքերը թմբուկով եկեղեցի կ'մտնեն ու պատարագիչ քահանային մորուքը ածելիով եկեղեցվույն մեջտեղը կխաղցունեն: Ահա դեպք մը, որուն հուսիսատու անունը չենք կրնար տալ, որովհետև գործին մեջ ոչ գանակոծություն կա, ոչ ալ սպանություն, այլ խնդություն և ցնծություն»:

Երբ հռչակվեց Օսմանյան կայսրության սահմանադրությունը՝ 17-րդ հոդվածով Թուրքիայում ապրող բոլոր ժողովուրդները հռչակվում էին հավասար, միևնույն իրավունքներն ունեցող, իսկ 21-րդ հոդվածով Թուրքիայի հպատակների սեփականությունը հայտարարվում էր անձեռնմխելի: Սակայն գերբարբարոս այս երկրում միթե կարող էին գործել Սահմանադրության օրենքները, որոնք ասպարեզ էին նետվել եվրոպական պետությունների աչքերը փակելու, ականջները խլացնելու միտումով:

Այս «Սահմանադրություն» կոչվածի հռչակումից հետո ավելի մոլեգնորեն շարունակվեց հայերի հալածանքը հատկապես գավառներում: Թալան, խոշտանգում, սպանություն: Կարծես Սահմանադրությունը հռչակվել էր ոչ թե զսպելու անիրավությունը, այլ այն ավելի ու ավելի ծավալելու և դարձնելու անզսպելի:

Սահմանադրության հռչակումից ընդամենը մի քանի ամիս անց՝ թուրքերը վան քաղաքում հարձակվում են հայերի վրա, թալանում բոլոր խանութները և ահավոր դաժանությամբ խոշտանգում մարդկանց:

Թուրքական թերթերը, որոնք անընդհատ բարբաջում էին, թե Օսմանյան կայսրության մեջ այլևս կյանքի և ինչքի ապահովություն է, վանի դեպքերի կապակցությամբ անամոթաբար գրեցին, թե հրդեհն է ոչնչացրել հայերի խանութները՝ հարստության հետ այրելով նաև տները: Ոչ ոք չհարցրեց, թե այդ կրակը ինչպե՞ս կարողացավ ջոկել միայն հայերին և նրանց ունեցվածքը՝ չրջանցելով վանում ապրող թուրքերին ու քրդերին:

Պարոնյանը այս առիթով գրեց.

«Ինձ ցա՞ք սա բարբարոս կրակին վանա մեջ գործած անիրավությունները, ամբողջ շուկան մոխիր դարձնել է տքը շատ մը ապրանքներ առեր ծախեր է:

...Բայց ինչ որ ալ ըլլա, վստահ ենք, որ վանա բարեխնամ կառավարությունը ասանկ չարաբարո կրակները պիտի ձերբակալէ... Ձեռքով ալ չբռնվիր, որ ձերբակալէ... ասանկ չարաբարո կրակները պիտի... պիտի բանտարկէ»:

Անդրադառնալով նորից Սեբաստիայում կատարվող անիրավություններին՝ գրում է.

«Բարեբախտաբար բանտարկության լուր չեկավ այսօր Սեբաստիայեն: Ես կը կարծեմ, թե կուսակալն Սեբաստիո բոլոր հայերը բանտարկած է և, հետևապես, դուրսը մարդ չէ մնացած, որ անոնց բանտարկվելն հեռագրով իմացունեն մեզ:

Տաճկաստանի մեջ բա՛նտ... բանտի մեջ բանտ...»:

Նույն **Պարոնյանն** է: Սակայն ծաղրի խորքերից այնքան նկատելի էր նրա տխրությունը, թախծը, անօգնականության թերաթժեքությունը, երբ խոսքը վերաբերում է ժողովրդի տառապանքներին:

«Անատոլուի սովելոց համար մեծ վիճակահանություն մը պիտի ըլլա...» գալ տարի:

Հիշյալ վիճակահանության գործադիր ժողովն շրջաբերական պիտի ղրկէ գավառները, հորդորելու համար սովյալները, որ համբերեն և անոթութեն չմեռնին մինչև որ իրենց հաց դրկվի:

Կը հուսանք, որ մեր ազգայիններն կը համակերպվին այս շրջաբերականին: Քաջ գիտեն արդեն նոքա, որ այս սովն եթե եվրոպա ըլլար՝ շատ ավելի զոհ կտաներ յուր հետ. փառք տալու ենք, որ թուրք բարեխնամ կառավարությունը շատ տարիներ հետե նախատեսած ըլլալով այս սովն՝ ազդու միջոցներ ձեռք առած է յուր հավատարիմ հպատակներն անոթության վարժելու...»:

Նաև՝ սա, որն արդեն վերաբերում է սեփական ազգայինների խլությանը.

«Լրագիր մը մեջ հետևյալ կարդացի.

«Նախընթաց օրն Իսկյուտարի Պուրչուրլու գյուղը տան մը վրա կայծակ իյնալով՝ մեջը գտնվող երկու կանանց ականջները խլացուց»:

Ինձի կթվի, թե կայծակ մ'ալ Ուսումնական խորհրդոց սենյակին մեջ ինկած է, վասնզի աս ալ խուլցած է և չլսեր թաղային վարժարաններուն վիճակին վրա խոսված խոսքերը»:

1881 թվականից **Պարոնյանը** իր ծննդավայր Ադրիանապոլիսի կողմից չորս տարի շարունակ Ազգային ժողովի երեսփոխան է ընտրվում:

Ազգային ժողովի ներսում լինելով՝ նա ավելի լավ է հասկանում երեսփոխանների ներքին հոգեբանությունը և անխնա է դառնում նրանց շաղակրատանքների հանդեպ, որոնք երբեք գործի չեն վերածվում:

Ահա, այս ժամանակ էր, որ նա գրեց իր **«Մեծապատիվ մուրացկանները»** և հրատարակեց առանձին գրքով:

Նրա հերոսները հայ մտավորականության ներկայացուցիչներ են, որոնք կյանքի, հասարակական պայմանների բերումով դարձել են մուրացիկներ, սովորական մուրացիկներից տարբերվում են «մեծապատիվ» լինելով:

Այս վիպակը ունեցավ 10-ից ավել հրատարակություն, թարգմանվել է մի շարք լեզուներով և մինչև մեր օրերը դեռ փայլատակում է բեմերում: Որովհետև սա մի գործ է, որտեղ մինչև այսօր ապրում են ծաղրելի մեծապատիվները, որոնք մուրացիկներ են դառնում ոչ թե հացի խնդիր ունենալով, այլ իրենց ողորմելի դիրքն ունենալու, և փառասիրությանը հագուրդ տալու համար պատրաստ են շողորթելով սողալ նրա առջև, ով կարող է կատարել իր խնդրանքը... կամ ցանկությունը:

Վիպակն ավարտվում է այսպես.

«Իսկ մենք, որ ներկայացած չենք Աբխտղոն աղային, կը հրատարակենք սույն գործն ոչ այնքան մեղադրելու նպատակով ազգային խմբագիրներն, հեղինակներն, բանաստեղծներն և այլն, որքան ներկայացնելու համար ապագա սերնդյան՝ ժամանակիս գրական մարդոց ողբալի կացությունն և գրականության մասին ազգային մեծատուններու սարսափելի անտարբերությունը»:

1880 թվականից **Պարոնյանը** պրակ առ պրակ հրատարակեց **«Պտույտ մը Պոլսո թաղերուն մեջ»** գործը: 34 մասերով ներկայացված է մայրաքաղաքը իր թաղերով, հայ բնակչության տարբեր խավերի անենատարբեր հետաքրքրություններով ու առօրյայով: Յուրաքանչյուր թաղ ունի իր սոցիալական դեմքը: Օրինակ, Բերա թաղամասի հայերը աշխատում են հետևել ֆոանսիական կենցաղին. չեն խոսում մայրենի լեզվով և **«ընդհանրապես կամչնան ազգային զգացում կրելու»:** Սրանք **«Մաքուր ձեռքերով ու կեղտոտ խղձով»** մարդիկ են, որոնք խորշում են անգամ իրենց ազգային անուններից. **«Կարապետը Քառլո, Սկրտիչը Բատիստ կըլլա հոն»:** Քաղթեմիությունն ու շվայտությունը, խարդախությունն ու օտարամոլությունն է տիրապետողն այստեղ:

«Ոմանք կկարծեն, թե Պերայի մեջ 2500 տուն կա, ըսողներ ալ կան 1500 է Պերայի տուններուն թիվը... Չափազանցություն, չափազանցություն, չափազանցություն, իմ կարծիքով հազիվ երեք տուն հայ կա Պերայի մեջ»:

Սամաթիա թաղամասում ապրում են «հաստաբազուկ ձկնորս ազգայիններ», որոնց հեղինակը համարում է ազգի նեցուկ, որովհետև նրանք իրենց չնչին լումաները խնայելով՝ պահում են իրենց դպրոցն ու աղքատախնամ հիմնարկը:

«Բաժնվին մեզմե անոնք, որք սորված են ծառա են -ի. հոս ամեն մարդ տեր է, վասն զի ամենքն ալ իրենց աշխատությամբն և արհեստովը կապրին և հետևաբար պեյ-երու, էֆենտի-ներու ոտները լիզելու պարտավոր չեն»:

Համիդյան բռնությունների ու գրաքննության ավելի ու ավելի խտացող պայմաններում **Հակոբ Պարոնյանը** ստիպված էր անցնել այլաբանական «**Ծիծաղ**» խորագիրը կրող երկերին, ուր հերոսները ազգային և համաշխարհային ճանաչված անձեր մարմնավորած զանազան կենդանիներ են: «**Ծիծաղը**» լույս էր տեսնում ամեն շաբաթ առանձին տետրակներով:

«**Ծիծաղ**» առաջին տետրակի առաջաբանում գրել է.

«Ներկա գործս պիտի խոսի կենդանիներու վերա, ի բաց առնելով միայն այն կենդանիներին, որուն մարդ կըսեն տասնևիններորդ դարուս մեջ:

Ինքնին կհասկցվի, ուրեմն, թե դյուցազուններուս խումբը պիտի կազմվի կատվե, գորտե, կապիկե, աղվեսե, գայլե, էջե, սագե, բադե և վերջապես այն ամեն կենդանիներե, որոնց մարդ չեն ըսեր...

...Փիլոն հագած կապիկներ, առաջնորդության թեկնածու ազնավներ, իրենց անձը ուղղության օրինակ հռչակող ուղտեր, ներդաշնակության ծաշակ տարածող ավանակներ, պանիրի պահպանության համար իրենք զիրենք ընտրելի ներկայացնող կատուներ և այլն ի տես պիտի գան և իրենց դերերը պիտի կատարեն «Ծիծաղի» ասպարեզին մեջ»:

«**Ծիծաղի**» հրատարակումը գրաքննությունը մի քանի ամիս անց դադարեցնում է:

«Խիկար» ամսագրի շապիկը

«**Խիկար**» երգիծական ամսագիրը, որն սկսեց լույս տեսնել Կոստանդնուպոլսում և Չմյուռնիայում, նույնպես բռնությունների ու գրաքննության արդյունք էր: Այս դեպքում արդեն բռնակալությունը ներկացնող քաղաքական հոդվածների փոխարեն Պարոնյանը զբաղվում է ազգային կյանքով, ընտանեկան բարքերով:

Իսկ ինչո՞ւ **Խիկար**:

Առիթ է. պատմենք այս գարնանալի մարդու մասին, որի անունը **Պարոնյանը** վերցրել էր իր ամսագրի համար:

...**Խիկարը**, նաև **Ախիկար**, **Աքարիկարա**, **Խիկար Իմաստուն**, ապրել է մ.թ.ա. 5-րդ դարում, Ասորեստանի **Սենեքերիմ թագավորի** ժամանակ և եղել է նրա ատենադպիրը: Մեզ է հասել «**Պատմություն և խրատք Խի-**

կարա Իմաստուն» գրույցը, որը դարերի ընթացքում խիստ փոփոխությունների է ենթարկվել: Ի՞նչ է այս գրույցը: **Խիկարը** որդեգրել, սնուցել ու խնամել է իր քեռորդի **Նաթանին**, որը սակայն սև անշնորհակալությամբ և չարությամբ է պատասխանում իր բարերարին: Բնագիրը լի է հետաքրքիր արկածների պատմություններով և խրատներով:

Այս գրույցի հնագույն մի օրինակ նույն մ.թ.ա. 5-րդ դարից պապիրուսի վրա արամեերեն գրված՝ հայտնաբերվել է Էլեֆանտին կղզում: Զրույցը հիշատակվում է Աստվածաշնչում, վերապատմվում **Եզովպոսի** կենսագրության երկրորդ մասում: Արաբական ցեղերի մոտ **Խիկարը** դառնում է **Լոխման**:

Բնագիրը ամբողջական կամ հատվածներով պահպանվել է ասորական, հայկական, արաբական, վրացական, եվրոպական խմբագրումներով: Հայերեն բնագիրը թարգմանվել է մ.թ.ա. 5-րդ դարում ասորերենից: Պահպանված բոլոր օրինակներից հայկական օրինակը հնագույնն է:

Խիկարը տեղայնանալով՝ մեծ ժողովրդականություն է վայելել միջնադարյան Հայաստանում, իբրև ազգային իմաստուն: Նրա անվան շուրջ հյուսվել են բազմաթիվ առակներ ու գրույցներ, և միջնադարյան հայ աշխարհիկ գրականության մեջ **Խիկար** հատուկ անունը հոմանիշ է իմաստության: **Խիկարն** այս դեպքում նույնանալով **Հակոբ Պարոնյան** հեղինակի հետ՝ դառնում է հեգնոտ, խայթող իր մերկացնող ճշմարտությամբ:

«**Խիկարը**» հասարակությանը ներկայացնող «**Երկու տող**» առաջնորդողում **Պարոնյանը** գրում է.

«Առաջին անգամ չէ, որ պատիվ կունենամ երևալու խմբագրական ասպարեզին վրա, որուն քառասուն անգամ ողջուն և նույնքան հրաժեշտ տված են, ուստի ավելորդ կհամարիմ վերստին հայտնել աստ այն ուղղությունն ու ընթացքը, որ հետևած են ցարդ և զոր լքելու գորավոր պատճառ մը չունիմ, որովհետև ողջամտությունն և անաչառ դատաստանն տակավին չեն գտներ ես այնքան զգվելի և այնքան գարշելի, որքան կկարծվի խմբագրաց և գրագիտաց ոմանց»:

1886 թվականն էր: «**Խիկար**»-ում տպագրվում է «**Պաղտասար աղբար**» հրաշալի կատակերգությունը: Հասարակական մոր հարաբերությունների մեջ խեղվում է մարդկային հոգեբանությունը, ընտանիքի ավանդական բարքերը այլասերվում են՝ խախտելով բարոյականության էությունը:

Այն այլանդակությունները որոնց ականատես է լինում հանդիսականը կամ ընթերցողը, կատարվում են եվրոպական քաղաքակրթության անունից՝ «**դարոս ոգին այսպես կպահանջե**» կարգախոսով: Ավելի անբարո բան գոյություն չունի, քան այն, երբ դատապարտելի արարքները ներկայացվում են որպես լուսավորություն և հայրենասիրություն: Ծաղրելի փաստաբանի համար կարևոր է հարցը, թե «**Բարի՞ նպատակով սիրած է, թե չար**»: **Եթե սիրել է ի նպատակ ազգային «հառաջդիմության և լուսավորության», ապա «լրագրաց մեջ կանցնի, գովեստներ, դափնյա պսակներ կընդունի»:**

Ապականված բարքերը թափանցում են ընտանեկան հարաբերությունների մեջ, վերանում է սիրո, հարգանքի վրա խարսխված ամուսնական միությունը:

Պաղտասար աղբարի ողբերգությունը թերևս այն է, որ չհասկանալով, այսպես կոչված «**եվրոպականացող**» բարքերը՝ նրանց հետ ուզում է չափվել նահապետական ըմբռնումներով: Օրենքները, որոնցով ուզում է պաշտպանվել նա, այլևս չեն գործում:

«Խիկար»-ում լույս տեսավ նաև «Քաղաքավարության վնասները», որի հերոսները օտարամոլության, խաբեության զոհեր են՝ զրկված անհատականությունից ու կամքից, բռնադատված քաղաքավարության կեղծ օրենքներով:

«...Այս դարուն մեջ, ուր մենք մեռնելու կաշխատինք, ամեն բան դրամով կրգնվի...

...Ողջամտությամբ ու անաչառությամբ քնել են...

...Անկեղծությունը անցել է հանցանքներու ցանկին մեջ...

...Քաղաքավարությունը և շողոթորթությունը դարձել են նույնանիշ բառեր...

...Անմեղությունը ոճիր մ'է...

...Կաթնավաճառին կապսպրեմ, որ ինձի կաթ բերե և անիկա կաթին տեղ ջուր կբերե, ոսկեղեն դարին մեջ կաթին քիչ մը ջուր կը խառնեին, տասնին-ներորդ դարուն մեջ ջուրին քիչ մը կաթ կխառնեն»...

Ցավալի խոստովանություններ, որոնք այսօր էլ դժբախտաբար կարող են ժամանակակից հնչել:

«Խիկարը» երիտասարդության ամենակարդացվող պարբերականներից էր, որին աշխատակցել են Օսմանյան կայսրության քաղաքներում ապրող շատ հայ մտավորականներ ինքնուրույն ու թարգմանական գործերով:

«Խիկարը» փակվում է 1888 թվականին: Եվ **Պարոնյանն** այլևս հնարավորություն չունեցավ զբաղվելու խմբագրական աշխատանքով:

Նրա ուսերին էր իր բազմանդամ ընտանիքը պահելու հոգսը:
Գրում է **Հրանդ Ասատուրը**.

«Պարոնյան, 1874-ին, արդեն Սկյուտարեն Օրթագյուղ անցած էր: Սեմյակ մը վարձած էր տան մը մեջ. այդ տունը կը վերաբերեր Տիկին Ագապի էթմեքճյանի, որոն աղջիկը, օրիորդ Սաթենիկ, 1879-ին իր կինը պիտի ըլլար: Զանի մը սրտակից բարեկամներ ալ ունէր, որոնք իրիկունները իրեն հետ կը

ՔՈՒՐԵԻՆ ՕՂԻԻ ԱՎՍԵԻՆ ՀՈՒՐԶՈՒ...»:
Բայց նա մենակ մարդ էր, ինչպես առհասարակ կարող էր մենակ լինել մեծ տաղանդը:

[illegible]

«Ծխախոտի մուխը, ուտելիքներում արտակարգ բուրու՜մը, ըմպելիքնե-
րու հոտը կհորիներին մթնոլորտը, ուր շնչելը շատ դժվարին էր անվարժնե-
րուն: Հոն կհանդիպեինք Պարոնյանին, որ ինքզինքն ամենևին օտարոտի
չէր զգար այդ մթնոլորտին մեջ: Իր գրություններու չափ ախորժելի էր իր ըն-
կերակցությունը... Ընդհանրապես տրտում, տխուր, հուսահատական կեր-
պարանք մը ուներ... Ամեն անգամ, որ զինքը կտեսնեի, կկարծեի, թե այդ օրը
մեկ վիշտ մը ունի, կամ անհաջողություն մը: Բայց ոչ, իր բնավորությունն էր.
ներքին ցասկոթություն մը ուներ»:

Մինչև 48-ամյա իր կյանքի վախճանը զբաղվեց հաշվապահական տաղտկա-
լի, հոգեմաշ գործով, որպեսզի կարողանա չնչին չափով ապահովել ընտանիքի
ապրուստը: Բայց, անկախ ամեն ինչից, նա մեր աշխարհին, մեր տխրությամբ լե-
ցուն աշխարհին պարզևած հզոր ծիծաղով՝ փորձեց մաքրել մեր խեղաթյուրված
հոգիներից վատի, չարի, դատապարտելի մանր նստվածքը: Նա փորձեց ցույց
տալ, թե ինչպես չի կարելի ապրել:

ՀՐԱՆԴ ԵՎ ԶԱՊԵԼ ԱՍԱՏՈՒՐՆԵՐ

Արփիար Արփիարյանը գրում է.

Հրանդ Ասատուր

Հրանդ Ասատուր

Արփիար Արփիարյանը փրկում է
«Երբ «արևմտյան հայոց նորագույն գրականու-
թյուն» կ'սենք, պետք չէ, որ ընթերցողներուն մտքին
առջև անմիջապես «գիրք» գա ներկայանա: Քառորդ
դարու մը ժամանակամիջոցին, գիրքը Պոլսո մտավո-
րական հրապարակեն հետզհետե նահանջելով, հի-
մա գրեթե աներևութացյալ մըն է: Գրողները իրենց
ապաստարանը օրաթերթին և պարբերականներին
մէջ փնտրեցին: Ասոնք ալ թեև բազմակաշկանդ պրկ-
յալ են, բայց ածապարար հնարամտությամբ կը հա-
ջողին շարժման քիչ թե շատ դյուրութիւններ ձեռք
բերել, վասնզի թուրք կառավարության պաշտոնյա-
ները կարող չեն չափազանցօրէն ուշադիր ըլլալ հրատարակութեանց,
որոնց որոշյալ օրեր և ժամեր պետք է, որ կանոնավորապէս երևին: Սակայն
գիրքը ամբաստանյալ մըն է, որ հարցաքննիչ դատավոր կրնա ինչքան առեն
ուզե վար դնել ու երկար բարակ պրպտել:
Մերթ ընդ մերթ հեղինակ մը կամ տպագրիչ մը ձերբակալելով կը կբան-
տարկվեր, բացօրոշ օրենքի մը դեմ առանց մեղանշած ըլլալու: Մարդը զն-

Նախ. գրչակից ընկերների հետ հիմնադրեց «Հայ գրական ընկերություն»

Իր ընկերուհիներից մեկին ուղղած մի նամակում Հապենը գրել է՝ «Իր պես իրենց տան նախկին ծառան՝ **Հակոբ աղբարը**, երկու տարի առաջ մեկնել էր Զղի՝ իր ծննդավայրը և վերադարձել բոլորովին կուպտացած, քափօփված, կերպարանափոխված, կեղտոտ, հնամաշ զգեստներով: Օրիորդ Ջապելի հարցումներին ի պատասխան Հակոբ աղբարը, կարծես արդարանալով, ասում է, թե **«իր երկիրը շատ աղբատ է, թե հազիվ հաց կը գտնեն ուտելու, թե ապրելու համար գործ չկա, թե կիները մարդկության առողջապահության վրա գաղափար չունին, թե ոչ կարդալ գիտեն, ոչ գրել, ոչ հաշվել, ոչ կարել, ոչ ձևել, թե**

Զապէլ Ասատուր

բժիշկ չունին, դեղագործ չունին, և հիվանդներն շատ կը մեռնին ու ամռան տաքին, ձմեռը ցուրտին փողոցները կը թափառեն»:

Զապելը իր այդ նույն նամակում գրում է.

«Բոլոր օրը, բոլոր գիշերը այդ մղձավանջը կը ցանգորդե երևակայությամբ. աչքիս առջին չի հեռանա թափորը թշվառ տղոց՝ բոկոտն, անվա, գիսախռով, գունատ, հիվանդ, անխնամ: Քանի-քանի անգամներ երգած եմ հոգիիս բոլոր թափովը եփրատի ծաղկավետ ափերը, Շավարշանի բուրումնագեղ շուշանները իմ սկսնակի ծախավեր տաղերուս մեջ, և սակայն երբեք չեմ խորհած հոն ապրող տարաբախտ ժողովրդին վրա: Մեզի սորվեցուցած են շատ մը քաջերու անունները, անոնց պատկերները երերածեմ ճաճանչի մը մեջ ամպածրար՝ հայրենիքի սուրբ իդեալն է մեզի համար անմատույց, պաշտելի... Իսկ Հակոբ աղբարները, անոնց անոթ, անօգնական, անոթի զավակները, որոնք հողին վրա կապրին և ոտանավոր ուղերձներե ավելի լուրջ և հիմնավոր դաստիարակության մը պետք ունին իբրև՝ մարդ ապրելու համար: Մենք ոչինչ գիտենք անոնց մասին»:

Օրիորդ **Զապել Խանճյանը** հրավիրելով իր ճեմարանական ութ ընկերուհիներին՝ ներկայացնում է նրանց իր մտահոգությունները, և նրանք բոլորը միասին, 16-ամյա այդ օրիորդները, **«կուխտեն աշխատիլ հայրենիքի համար»:**

Զապելի մոր և հորաքրոջ օգնությամբ և հովանավորությամբ 1871 թվականի ապրիլի 11-ին հիմնադրվում է **«Ազգանվեր Հայուհյաց Ընկերությունը»:**

Օսմանյան իշխանությունների ճնշման տակ երբեմն փակվելով և **Զապելի** համառությամբ նորից բացվելով՝ Ընկերությունը գոյատևում է 22 տարի:

Առաջին հինգ տարիների ընթացքում Ընկերությունը անսպասելի դժվարություններ հաղթահարելով բացեց 35 վարժարան, 30 իգական դպրոց թրքախոս, արաբախոս և քրդախոս հայաբնակ գյուղերում:

Իհարկե. աղջիկների հատ ու կենտ վարժարաններ կային Կոստանդնուպոլսում, որոնք հիմնվել էին 1821 թվականից: Իսկ 1859 թվականին տիկին **Նազլը Վահանը՝ Սրբուհի Տյուսաբի** մայրը, հիմնել էր Հռիփսիմյաց օրիորդաց վարժարանը:

«Ազգանվեր հայուհյաց ընկերությունը» առաջինն էր, որ գավառներում հիմնեց աղջիկների դպրոցներ, որոնք Օսմանյան հալածանքների պայմաններում մշտապես գտնվելով փակման սպառնալիքի տակ՝ իրենց առջև խնդիր էին դրել փրկել օտարացումից մատաղ սերնդին, սիրել տալ նրան Մայրենի լեզուն, ծանոթացնել ազգային ակունքներին ու մշակույթին:

Այս նույն ժամանակ, ահա, հիմնվում է նաև **«Դպրոցասեր Տիկնանց Ընկերությունը» Սրբուհի Տյուսաբի** ղեկավարությամբ, որը նախաձեռնում է և բաժնիկների ու կանանց առջև խնդիր էր դրվում ուսուցչություն անել գավառներում, դառնալ գթության քույրեր, ստանձնել հիվանդների ու որբանոցների խնամակալությունը:

Այս դպրոցում պատրաստված ուսուցչուհիները սիրով մեկնում էին գավառներ և ծառայում անմնացորդ սիրով:

Սա իրոք անչափ դժվար մի գործ էր, որ կատարում էին հայ կանայք: Օսմանյան կայսրության ներսում հայերի ամեն մի ազգասիրական գործ հանդիպում էր դիմադրության: Բոլոր ջանքերը գործադրվում էին այդ դիմադրությունը հաղթահարելու համար: Դժվար էր նաև դրամական միջոցների պակասության պատճառով:

Ամիրաները և մեծահարուստներից շատերը չէին զլանում օժանդակել: Սակայն մեծ գումարներ էին պետք, որպեսզի հնարավոր լիներ ձեռք բերել ամենուրեք բացվող որբանոցների, աղքատախնամների և դպրոցների շենքեր, աշակերտների, գթության քույրերի համագգեստներ, գրքեր, գրենական պիտույքներ:

Դրամի պակասը լրացվում էր հանգանակությամբ, հանդեսներ կազմակերպելով, թատերական բեմադրություններով: Բայց, խոստովանենք. ձեռնարկած գործը ահռելի էր, որը պահանջում էր նույնքան ահռելի ջանքեր: Սակայն **Զապելը** իր **«համոզիչ և հրապուրիչ»** խոսքով կարողանում էր հարուստ տիկնանցից և օրիորդներից նույնպես միջոցներ հայթայթել:

Զապելը նաև սքանչելի ուսուցիչ էր:

Կոստանդնուպոլսի Կենդրոնական վարժարանը

Վկայություններ կան, թե պոլսեցի բարձր դասակարգի հայը **«քիչ մը սնոթ է եղած»**, արհամարհել է իր լեզուն, նախընտրել ուսանել օտար վարժարաններում: Զապելը մաքառում էր նաև այդ մտածելակերպի դեմ: Նա իր բանախոսություններով, օտար գործերի իր գեղեցիկ թարգմանություններով ապացուցում էր Հայոց լեզվի գեղեցկությունն ու նրբությունը: Նա ոչ միայն **Նսայան և Կենդրոնական վարժարաններում** էր դասավանդում, այլ նաև ֆրանսիական և անգլիական երկու բարձրագույն ուսումնարաններում էր հա-

լերենի ուսուցիչ: Եվ նրա շնորհիվ վերնախավը սիրեց իր մայրենի լեզուն և սկսեց սովորել:

...Նա կարողանում էր նաև Հայոց լեզվի իր պաշտամունքը աղոթքի նման բանաստեղծություն դարձնել:

«Դուն առաջին վանկ շրթունքիս, առաջին վանկ իմ հոգվույս, Նախկին հնչյուն իմ մանկական լեզվիս հեզ, Որով լացի ու երգեցի միշտ հուզումներս, իղձ ու հույս, Իմ մայրենի քաղցրիկ բարբառ, ողջույն քեզ:

Օրհնյա՜լ ըլլան մեր հայրերը, որոնք թեև ցիրուցան,

Մութ օրերուն մոլորած չոր շյուղին պես.

Մոռցան իրենց տունն ու տեղը, գավակներին ուրացան,

Իրենց անձն ալ, բայց չը մոռցան երբեք քեզ:

«Բարեկամս... Ձիս խնդացնող բանը զքեզ կը-
սարսափեցնե կարծես և փոխադարձաբար. դուն ան-
բարոյական երևութեն կը վախճաս և ես բուն

անբարոյականութենեն. Կնիկները կը դողացնեն քեզ և զիս էրիկ մարդիկ. ես անկումներ կը սիրեմ դիտել, շոյել, փայփայել, դուն՝ բարձրացումներ. ես ծորն եմ, իսկ դուն՝ լեռն...

Կը տեսնեմ, որ այս անջրպետին վրայեն իրարու ձեռք կարկառել անկարելի կ'ըլլա ահա... Կ'աղաչեմ, որ հաջորդ թերթին մեջ իմ անունս սրբես Մասիս-են: Գ. Չոհրապ:

Հրանդ Ասատուրի «Մասիսը» տնօրինելու տարիները Սուլթան Համիդի կամքով Հայոց համար դարավերջի ամենաահարկու տարիներն էին:

Այս ընթացքում էր, որ «Մասիս» հանդեսը տպագրում է Սիպիլի «Կիսադեմեր քաղին ետևեն» դիմապատկերների շարքը, որտեղ չի նշված որևէ անուն, սակայն կյանքի գործունեության ակնթարթային պատկերը գծելով, անձը ներկայանում է միանգամայն ճանաչելի և ըմբռնելի:

Իսկ Հրանդ Ասատուրն էլ, որպես գրական քննադատ, գրեց իր «Դիմաստվերներ» գիրքը և նրա էջերում ներկայացրեց իր ժամանակի գրական անձանց խոսուն դիմանկարները:

Արփիար Արփիարյանը գրում է.

«Հրանդ Ասատուրը ուշագրավ հրապարագիր մը եղած էր, գրական դրոշմով, սակայն փափագելով հետզհետե ընդլայնել շրջանակը, ուր սեղմված էր:

Հիվանդանոցի ընդարձակ օրացույցին մեջ «Պատմական ժամանակագրությունը» զոր ինք գրած է, աշխատություն մըն է, որուն օգտակարության վրա ավելորդ է ծանրանալ: Ընդհանուր գոհունակությունը, որ հայտնվեցավ ազգին մեջ, կ'ապացուցանե թե գործին կարևորությունը, թե անոր պատրաստության խղճմիտ կանոնավորությունը...

Հրանդ Ասատուրի գրական հատկություններն են գաղափարներու հստակ արտահայտություն, ոճի պարզություն, լեզվի ճշտություն ու կանոնավորություն: Իբրև խորհող մարդ՝ առաջադիմությունը ընթացքին վրա բռնազբոսիկ ծնշումի, հապճեպին թշնամին է: Իր գաղափարներուն համակարծիք ըլլանք կամ ոչ, պիտի ընդունենք, որ խղճմիտ գրող մը եղած է միշտ, ու պիտի մնա...

Հրանդ Ասատուր ներկայեն ավելի՝ անցյալին, և անցյալեն ավելի՝ ապագային գրական մարդ մ'է...»:

Արփիարյանը պիտի խոսեր նաև Սիպիլի մասին:

«Սիպիլ, երբեմն օրիորդ Ջապել Խանճյան և այժմ տիկին Հրանդ Ասատուր, արևմտյան հայ գրագետներուն շարքը առաջնակարգ դիրք կը գրավեն, իսկ իբրև «կին հեղինակ» առաջին և անմրցակից: Իրական կյանքի բանաստեղծն է, առանց իրար խառնակելու իրականություն և բնապաշտություն: Ընթերցողը ցնցողական ստեղծագործություններով կը զմայլեցնե, բայց իր թախծության ու ցավերու երգերեն սրտահեշտ տրտմություն մը կը ցայտեն: Մեր այն սակավաթիվ տաղաչափներեն է, որոնք թուլիկ, տարտղնած չեն գրեր. ոտանավորի օրենքներուն քաջատեղյակ, զանոնք խղճմտորեն կը հարգեն: Վեպ մըն ալ գրած է 1890-91-ին, «Աղջկա մը սիրտը», առանձին հա-

տորով ալ հրատարակած: Հեղինակություն մը, ուր դեռատի գրագիտուհին կարողությունները շատ տեղ երևան կու գան: Այդ գրքին ընթերցումեն կարելի է գուշակել, թե տիկին Սիպիլ պիտի կրնար տաղանդավոր վիպակիր մը ըլլալ, եթե իր ուժերը մանր աշխատությանց շուրջը չսպառեր: Իբրև գաղափարի հեղինակ, տիկին Հրանդ Ասատուր միջնորդ մըն է պահպանողականության ու առաջադիմության միջև. տնաշեն տանտիկին գրող մը և ոչ թե պոռչտող տնաքանդ մը»:

Իսկ Գրիգոր Չոհրապը իր «Ծանոթ դեմքեր» գրքում Ջապել Ասատուրին ներկայացրել է որպես նրա նկատմամբ հիացմունքով լեցուն այր մարդ, ապա և որպես քննադատ՝ չափազանց բարձր գնահատելով նրա ստեղծագործական անկեղծությունն ու համեստությունը:

«Այս քերթողի և վիպասանի գիրկընդխառնումը գեղեցիկ մագերու մեջ զետեղված ծաղկի մը տպավորությունը կընե վրաս... Իր շեշտը անկեղծության շեշտ է նույնիսկ հոն՝ ուր գերազանցը գտնելու ջանքով կը վրիպի. իր թյան շեշտ է նույնիսկ հոն՝ ուր գերազանցը գտնելու ջանքով կը վրիպի. իր գծած պատկերները անտարակույս կապրին իր սրտին մեջ, և ինքը կըզգա, գծած պատկերները անտարակույս կապրին իր սրտին մեջ, և ինքը կըզգա, որուն միայն և որոնց հետ կապրի օրն ի բուն, գլուխ գլխի, կատարելության ունին միայն և որոնց հետ կապրի օրն ի բուն, գլուխ գլխի, կատարելության հրաշակերտներ, որոնք ամենօրյա դրացիներու վերջնական հանգամանքը առած են իր աչքին...

...Այն երիտասարդ կինը, որ Սիպիլ կըստորագրե, իր անհատական կյանքովը պարծանքն է իր սեռին և մեծ տաղանդովը՝ մեր բոլոր գրականության»:

1902 թվականին Կոստանդնուպոլսում հրատարակվեց Սիպիլի «Ցուլքեր» բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն՝ օծուն ներքին մեծ հուզումով, անձնական, սակայն նաև համամարդկային թախծի վեհությամբ:

Եվ Արշակ Չոպանյան գրաքննադատը գրեց իր «Կիները գրականության մեջ» հոդվածում.

«Տիկին Սիպիլ հայերեն լեզվին ամենեն նրբին ու ներդաշնակ բանաստեղծությունները գրեց, ժանյակի ու շղարշի փափկությամբ տողեր, որոնց հյուսքին մեջ կնոջ մատը կ'զգացվի»:

Այո: Բայց նա նաև ազգային ճշմարիտ գործիչ էր, որ բանաստեղծ ու վիպասան էր: Ազգային գործիչ կյանքի բարդ իմաստասիրական պատկերացումներով, իրեն հատուկ վսեմ հոգեվերլուծությամբ:

Կարդանք հատվածներ տիկին Ջապել-Սիպիլի ծանրերից մեկից, որ նա արտասանել է «Օրիորդաց միության» հանդեսին 1909 թվականին, Ադանայի կոտորածից հետո, որը կազմակերպել էին երիտթուրքե- ուր: Այս մասին դեռ առիթ կունենանք պատմելու: Ճառը հրապարակվել է «Ազգանվեր Հայուհիք» վերնագրով:

Արշակ Չոպանյան

Արշակ Չոպանյան

«Պարոններ և տիկիներ».

Զեն կրնար ներկա գտնվիլ հանուն Ազգանվեր Հայուհյաց ընկերության համախմբումի մը, առանց զգալու ուրախությամբ և տրտմությամբ խառն խռովք մը, հիշելով շատ մը մտերիմ դեմքեր, որոնք անոր հառաջադիմության համար աշխատած, տքնած են անձնվիրությամբ, և հավիտենապես անհետացած են հիմա:

Բայց պե՞տք է ողբանք մեր մեռելները, թե ամփոփենք մեր բոլոր ուժը՝ հոգի, կորով, քաջություն ներշնչելու համար անոնց, որոնք կաշխատին հայրենիքի համար:

Լալու պատճառներ շատ կան: Հայաստանի մեկ ծայրեն մյուսը՝ ողբի, տառապանքի հեծեծանք մը կը լսվի: Քանի քանի տարիներ է Վեր, չանցնիր օր մը, որ կոտորածի սրտաճմլիկ աղաղակը չըգոռա մեր ականջներու մեջ, և արյունի, հոգեվարքի տեսարաններ չը տագնապեն մեր երևակայությունը:

«Ալ լմնցավ» կըսենք, ալ հայ չմնաց. և հոռետեսները կ'ուզեն զմեզ համոզել, թե քանի մը տարիեն հայուն անունը իսպառ ջնջվի երկրիս երեսեն:

Բայց հակառակ ամեն վայրագությանց, որոնց զոհ կ'երթան մեր կտրիճները, հայը փյունիկի պես կը վերածնի իր աճյուններու մեջեն, և ամեն ժամանակե ավելի առույգ, ավելի քաջակորով, կ'ապրի իր թշվառ կյանքը, թալանի, հարստահարության և անօրինակ զրկանքներու դատապարտված իր ցավատանջ կյանքը:

Զրկանքներ և որպիսի՝ զրկանքներ... Մարդկային թշվառության բոլոր հոգեբանությունը չի կրնար բացատրել տանջանքը այդ հեք հայերուն, որոնց գլխուն վերև կախված է շարունակ Դամոկլեսի սուրին պես՝ բարոյական և նյութական անապահովությունը, ժամ առ ժամ գիրենք ջախջախելու սպառնալիքով:

Եվ սակայն այդ խեղճ ու քաջարի մարդիկ իրենց բոլոր չարչարանքներուն մեջ, զարգացումի, ուսուցման ծարավը ունին. մեկ կողմեն կը տվայտին, կը ջարդին, կը մեռնին, մյուս կողմեն՝ «Դպրոց, գիրք, լույս» կը գոչեն. ինչ որ զմեզ կը զարմացնե, կը շահագրգռե, կը խռովե:

Բայց ասիկա ժառանգական հատկություն մըն է հայուն համար. ազնվական պապենական հատկություն մը, մանավանդ հայ կնոջ համար: Անիկա պարտասիլ, ընկճվիլ չի գիտեր, բոլոր արյուն արցունքի օրերուն մեջ՝ հայուհին հառաջ նետված է օգնելու, պաշտպանելու, սփոփելու պատրաստ:

Ա՛հ, լացը, սուգը մեր սրտին մեջ, և քաջությունը ու կորովը մեր գործերուն մեջ:

Երեկվան ջարդի սուրեն հիմնահատակ կործանված Սասունը, Մուշը, այսօր վերակենդանացած է. «ուսում մ» կաղաղակե: Ո՞վ պիտի բանա վաղը Ատանայի քար ու քանդ եղած դպրոցները, երբ վերակենդանանա և պիտի ապրի Ատանա, այդ քաջերու երկիրը, և մենք պիտի տանինք վառել ուսման լույսը անոր ավերակներուն մեջ, և նահատակներու աճյուններեն պիտի հարուցանենք նոր հերոսներ հայրենիքին:

Պարոններ և տիկիներ, մենք ի՞նչ կը պահանջենք. կը պահանջենք, որ մեր տղաքը ուսում սորվին, մեր երիտասարդները զինվոր ըլլան և մեր մշակները վայելեն իրենց աշխատության պտուղը խաղաղության մեջ:

Հայ մշակը մեր հացին պետք չունի. անիկա իր հացը իր քրտինքովը կը հանե Հայաստանի օրհնյալ հողեն. բավական է, որ իր մանգաղը ձեռքեն չառնեն՝ գլխուն զարկելու համար: Անիկա ուսում միայն կը պահանջե մեզմե, ուսում իր աղջիկներու համար, որոնք պիտի տան հայրենիքին իր քաղմե, բենիները, արհեստավորները, իր զինվորները:

«Ընկերություն մը, որ կանանց դաստիարակությամբ չը զբաղվիր,

կորսված ընկերություն մըն է», կ'ըսե ֆրանսացի հեղինակ մը:

Անոնց, որ մեզի ամիսը քառասուն փարա չը տալու համար, կառարկեն թե Հայաստանցի կնոջ հաց պետք է տալ փոխանակ ուսման, ես ահա թե Հայաստանցի կնոջ հաց պետք է տալ փոխանակ ուսման, ես ահա պաշտոնապես միանգամ ընդ միշտ կը պատասխանեմ այս բեմեն. հացի չափ և հացեն ավելի պետք ունի հայ կինը ուսման. ան է հայրենիքին սիրտը, ան է հայրենիքին վեմը, անոր վրա պիտի կանգնենք մենք մեր հայրենի տունը, և դժողքին դուռներն իսկ չի պիտի կարենան հաղթահարել զայն:

Դուք հայ կինը չոր հացի, ողորմությամբ միայն արժանի կը տեսնեք. չէ,

հայ կինը ողորմության կարոտ չը պիտի ըլլայ. անիկա իր հացը ինք պիտի շահի իր աշխատությամբ...

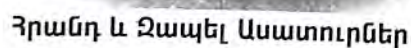
...Մենք ուխտած ենք, ինչ որ ալ ըսեն, ինչ որ ալ ընեն մեզի դեմ, մեր նպատակեն մազի չափ չը պիտի շեղին: Մինչև մեր հետին շունչը պիտի աշխատակեն մազի չափ չը պիտի շեղին: Մեր քարծրացնենք զանոնք, տինք մեր գավառացի քույրերուն համար, պիտի բարձրացնենք զանոնք, իրենց արժանի դիրքը պիտի տանք...

...Ազգանվեր Հայուհյաց Ընկերությունը քանի տարի պայքարելով տգիտության դեմ, գավառներու մեջ, այսօր մեր վարժուհիներուն աշակերտության մեջ, զավառներու մեջ, այսօր մեր վարժուհիներուն աշակերտության մեջ, կարգին ուսուցանելու կարող՝ պաշտոն կը խնդրեն մեզմե. և մենք բանակցած ենք գավառներու հետ, ուր պիտի բացվին առաջին դպրոցները. Ատանա, Չեթուն, Սասուն...

Պարոններ և տիկիներ, ազատության երազ մը գրաված է մեր միտքերը: Սուգ բռնելու, լալու ժամանակ չէ. պետք է գործել. ամեն մարդ իր գործին, իր պաշտոնին, իր պարտականության գլուխը...»:

Նրա ամենամեծ և հավատարիմ օգնականը Հրանդ Ասատուրն էր: Նրանք միասին՝ աշխարհաբարի ջատագովներ: Նրանք միասին՝ հեղինակներ «Նոր թանգարան հայերեն լեզվի»՝ Հայոց լեզվի և գրականության դասագրքի, որը երեք տասնամյակ շարունակ եղել է հայ աշակերտների ուղեկից դասագիրքը: Այն բաղկացած էր երեք մասից՝ յուրաքանչյուրը կազմված նախատեսված դասարանի համապատասխան ծրագրով: Քաղված են հատվածներ արևելահայ և արևմտահայ լավագույն գրողների ստեղծագործությունների ընտիր էջերից, եվրոպական և ռուսական գրականություններից, որոնք թարգմանում էին իրենք՝ Հրանդ և Զապել Ասատուրները:

«Ընթերցանության այս դասագիրքը մամուլին հանձնելով, մեր նպատակն է միջին դասընթացքի աշակերտներուն և աշակերտուհիներուն ընդ տալ անանկ հատոր մը, որուն վերժանությունը ոչ միայն լեզվի, բարձրագույն և քերականության տեսակետով օգտակար ըլլա, այլ նաև աստե մտքի ընդհանուր զարգացման: Ասոր համար է, որ ջանացած ենք հավաքածուին մեջ թով թովի բերել այլազան նյութերու վրա գրված արժեք և ոտանավոր հրահանգիչ հատվածներ, բարոյական, իրավագիտական, պատմական, նկարագրական և այլն»:

Ասատուր ամուսինները այս կարևոր խնդիրը կատարել են բարձր իմացությամբ, և իզուր չէ, որ դասագիրքը մեծ տարածում է գտել Օսմանյան կայսրության բոլոր հայկական դպրոցներում և մինչև այժմ օգտագործվում է սփյուռքում:

Սիպիլը իր գրականագիտական հոդվածներից մեկում գրում է.

«Գրականությունը հաճույք մը, պերճանք մը կարելի է նկատել անշուշտ. այլ իսկապես ընկերության շունչն է գայն ապրեցնող մթնոլորտը, անոր կյանքին ջել անշուշտ, որ ամեն գրող մեծ տաղանդ լահանքելու, որ անկեղծության քաջություն ունենրը, երբ չեն խեղաթյուրվեր ծղմիմ հարգանքի»:

Գրում է **Հաճյան** ազգանունով նրա նախկին աշակերտներից մեկը.
«Սնորհքը, արտասովոր...

«Ամբողջ պոլսահայությունը իսկական պաշտամունք ուներ Սիպիլի հանդեպ: Պոլսո մեջ ոչ մեկ ուսուցիչ կրճա պարծենալ, որ իր անձին ու գործին օրինակով կաղապարված է սերունդ մը կամ դարձած է տեսակ մը իդեալ...»:

Կարդանք նաև նրա մեկ այլ աշակերտի՝ մեծանուն դերասան **Վահրամ Փափազյանի**՝ իր ուսուցչուհի **Սիպիլին** նվիրված հուշերից մի հատված.

«...Այնքան ձգողական մի գորություն ուներ նա, որպես կին և բանաստեղծուհի: Նա կյանքի սնունդի կոպիտ արժեքը սրբագրելու հետամուտ մի նրբազգաց հոգի էր, բառի իսկական առումով մի խորունկ էսթետ, որ կյանքի սեղանի վրա իրեն հատկացված բաժինը կերավ ոչ միայն մաքուր սիռոցի վրա, այլև թանկարժեք ու հազվագյուտ ամանների մեջ...

Այնքան ժամանակ, որ ճանաչել եմ նրան, նրա պատկերը անփոփոխ է մնացել իմ հիշողության էկրանի վրա: Տարիները, որ կարծես թափալվում էին նրա վրայով, ձմեռ չունեին, և անվերջանալի արևոտ ամառների երկար մի շարան եղավ բանաստեղծուհու կյանքը»:

Իսկ **Հրանդ Ասատուրը** պիտի ամբողջացնեի իր սիրելի կնոջ դիմապատկերն այսպես.

«...Օրվան կինն էր Սիպիլ գրականության սեջ, ու բանաստեղծ զանազան հրապարակախոսներ կհանդիպեիր ի հայտ կուգար...»

...Իր ներքին կյանքին մեջ, Սիպիլ բանաստեղծ սկսել է միշտ։ Խոհամայրը,
ինչպես աշխատության սեղանին առջև, գիտե՞ ճարտար մատներով ու խել-
բով, համադամ խորտիկների և անուշեղեններ պատրաստել, ծոխ հանգերու
ու գեղեցիկ նախադասություններու պես։ Իր նուրբ ճաշակը կդնէ անոնց
մեջ, ինչպես կ'ընէ իր կողմն ասեղնագործ ժանյակի մը կամ բանված մե-
մեջ, որն աշխատող մը եղած է միշտ:

ՀԱՅ

... Ընտանեկան կյանքին մեջ, Սիպիլ տիպարն է անձնավիրության: Իր կյանքին երազը եղած է երկու աղջիկներուն՝ Ատրինեին և Էմմային երջանկությունը: Պահապան հրեշտակ մը եղած է ընտանեկան երդին համար, հսկությունը: Պահապան հրեշտակ մը եղած է ընտանեկան երդին համար, հսկությունը: Պահապան հրեշտակ մը եղած է ընտանեկան երդին համար, հսկությունը: Պահապան հրեշտակ մը եղած է ընտանեկան երդին համար, հսկությունը:

Ջավայրը:
Եվ իր ամուսնու համար, որ այս տողերը կ'արծանագրե երախտագետ սրտով, ինք եղած է միշտ սրտի տեր և լծակիցը, խանդակաթ անձնուրաց ընկերուհին, հարաւիթի պարիկ մը, որ կյանքի պայքարին մէջ, միշտ կորով-
մբ կ'ընկերուի ինչպէս ինքն ինքն իր մնա»:

Վի, միշտ անվիատ, միշտ աննկուն կը մնա»:

«Հրանդ Ասատուրը շատ երախտիք ունի մեր նոր աշխարհաբարին վրա, որ վերջին քսան տարվա ժամանակամիջոցին Հրանդ Ասատուր այն սակավա- ու իր առաջխաղացությունը կը շարունակե: Հրանդ Ասատուր այն սակավա- թիվ գրողներեն է, որոնք կը տքեն և կը հաջողին ճշգրիտ քերականությամբ աշխարհաբար գրելու: Ուշագրավ գրագետ մըն է այն ուսումնասիրությանց մեջ, որոնք հմտություն կը պահանջեն: Երբեմն ալ իր քրոնիկներու մեջ տը- րապարհական անդրադառնալու»:

Յրանդ Ասատուրը, որ անսահմանորեն սիրում էր իր ժողովրդին և երազում էր տեսնել իր հայրենիքը ազատագրված՝ ապրեց հոգեկան խորին ցնցում, երբ 1915 թվականին եղեռնի ամենակույլ երախը նետվեցին իր սիրելի ընկերները՝ **Զոհրապը, Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սևակը** և մյուս՝ Հայոց կյանքի, զանազանությամբ և զանազանությամբ ապրանքների:

Հայոց մտքի հարյուրավոր ջահակիրները:
Ռաֆայել Կանեցողությանը մա չհայտնվեց գազանաբար սպանվածների
հավաստագրի կանեցողությամբ մա չհայտնվեց գազանաբար սպանվածների
հավաստագրի կանեցողությամբ մա չհայտնվեց գազանաբար սպանվածների

«Ինչո՞ւ բոլորն ալ տարին, ինձի թողուցին... Ինչո՞ւ բոլորն ալ ելան գնա-
լիս... Ինչո՞ւ բոլորն ալ թողուցին...»:

«Ինչո՞ւ բռնորդ ավերարար...»:
Յին և ինձ պատճառ էրես մենակ թողուցին...»:
 Արդյոք պատճառն այն էր, որ **Ասատուրը** պետական բարձր պաշտոններ ունեցող Բայց ոչ: **Գրիգոր Զոհրապը** թուրքական կառավարության մեջ ավելի բարձր պաշտոններ ուներ և թուրքական խորհրդարանի՝ մեջլիսի պատգամավոր էր, այսինքն անձեռնմխելիության կարգավիճակ ուներ:

Զրանդ Ասատուրը վախճանվեց 66 տարեկան հասակում, 1928 թվականի հունիսի 5-ին, երկարատև հիվանդությունից հետո: Մահվանից քիչ առաջ գրել է.

«Կինս անձնվիրության օրինակելի վարմունք մը ունեցավ ինձի հանդեպ: Եվ օրն ի բուն ինձնով զբաղվեցավ տարիներ: Արան՝ Սիպիլի եղբայրը և Ատրինեն և էմման նույնպես իրենց խնամքներով կյանք մը վայելել տվին ինձի: Ամենքն ալ օրինյալ ըլլան»:

Ջապել Ասատուրը վախճանվեց անուսնուց վեց տարի անց, 1934 թվականի հունիսի 19-ին:

Կարողում ենք **Նարինե Թուխիկյանի** «Խոստովանություն» գրքից մի հատված.

«Դա կարելի կլիներ համարել երջանիկ ապրած կյանք... Կյանք որը նրան տվեց արգելքներ հաղթահարելու կամք, համառություն և մեծագույն սեր: Ասացի կարելի կլիներ համարել... եթե հոգին ավանդելու պահին չկատարվեր այն ինչ կատարվեց: Նրա հիվանդ մարմինը հենց նոր էր ազատվել երկրային բեռից, իսկ հոգին դեռ չէր հասցրել միանալ իր պաշտելի ամուսնու հոգուն, երբ լսելով մոր մահվան մասին, կողքի սենյակի բաց պատուհանից նետվելով ցած անձնասպան եղավ էմմա Ասատուրը՝ պտուղը՝ աշխարհի ամենագեղեցիկ և բուռն սերերից մեկի: Էմմայի անձնասպանությանը երևի թե մեկընդմիշտ խափանվեց Ջապելի և Յրանտի հոգիների ել՝ ջանիկ վերամիավորման սպասումը...»:

Տիկին **Զապել Ասատուր Սիպիլին** ճանաչում, գնահատում ու սիրում էին **Ղազարոս Աղայանը, Վրթանես Փափազյանը, Զովհաննես Թումանյանը, Վահան Տերյանը** և էլի շատերը: Նրա գործերը ընդգրկվում էին ոչ միայն արևմտահայ բոլոր դասագրքերում, ժողովածուներում և հատընտիրներում, այլև Թիֆլիսում հրատարակվող «**Հայ գրողներ**» ժողովածուում, որ կազմել էին **Աղայանը, Թումանյանը, Փափազյանը**: Ժողովածուն ընդգրկել է **Սիպիլի** տասնչորս բանաստեղծությունները և «**Ազգանվեր Հայուհիք**» ճառը: Նրան ճանաչում էին որպես «**թրքահայ ամենահամակրելի տաղանդավոր բանաստեղծուհին և կին գրողը, քաջ հայագետ և հարգված ու հեղինակավոր վարժուհի: Նրա բոլոր գործերը տոգորված են բարձրի, ազնիվի, գեղեցիկի ու վսեմի ձգտումով**»:

Նրա բանաստեղծությունները թարգմանվել են ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իսպաներեն, բուլղարերեն, իտալերեն: Նրա մասին հոդվածներ են գրվել անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական, ռուսական, ռումինական պարբերականներում:

...**Վահան Տերյանը** շատ էր սիրում արևմտահայ բանաստեղծությունը հան-
ձին **Դուրյանի, Պեշիկաշյանի, Զաբել Ասատուրի**: Նա անընդհատ կարդում
էր նրանց, իսկ «**Խուճկը**» և «**Ամպը**» անգիր գիտեր և «**առանձին շեշտով**»
արտասանում էր բարեկամների համար...

Ողորմի տանք **Հրանդ և Ջապել Ասատուրների** և, և փակենք այս պատմությունն էլ տիկնոջ «**Ամպը**» բանաստեղծությամբ:

«Ա՛մա լուսեղեն, ուր երազներս ապրեցան
երկնքին մեջ, լուսնին աշխարհն արծաթի,-
Ու քեզի հետ փըշրած կ'իյնան ցիր ու ցան.
Այդ փըշրանքին տաք-տաք արցունք կը կաթի:
Բաժանվելով քու շողերեդ մըտերիմ,

Հովերու բիրտ հարվածին տակ կը փրթիս.
Կյանքդ երկինքն էր, հողը կ'ըլլա քեզ շիրիմ,
Ուր թաղվեցան հուր տենչանքներն իմ սըրտիս:
Եվ կը ժըպտին վերեն արևն ու եթեր
Սուրբ քեզ ու անհոյս՝

Մեր վիշտերուն անկարեկիր ու անփույթ,
Փայփայելով թևերնուն մեջ նոր ամպեր,
Նոր սերունդներ ու երազներ ջինջ կապույտ:
Մինչ մենք զոհեր սիրո անհուն պապակին՝
Անծրև կուլաս դուն, ես՝ արցունք ցավազին»:

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐՅԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

Նրա մահից երեսուց տարի անց Արփիար Արփիար-
յանը գրել է.

«Ի՞նչ պիտի ըլլար: Գաղտնիքը հետը գերեզման տարաւ: Բանաստեղծ ծնած, իր բնածին կարողությանը զարգացումովը մեծկակ տեղ մը պիտի բռներ մեր նոր գրականութեան մէջ: Հիմակ սրտերու մէջ է իր տեղը: Քսանմենի վաղամեռիկը երեսուն տարիէ ի վեր նորածիլ երիտասարդներուն գրավիչն է: Տրտմաթախիծ սրտերու ալ սփոփանքն է: Ահա, ինչո՞ւ շատ ժողովրդական անուն մը, քանի մը բանաստեղծութիւններով»:

Ոչ միայն մահից երեսուն տարի անց, այլ այսօր
նաև՝ 21-րդ դարի այս խաթարյալ ժամանակներում նա

«**Հատ ժողովրդական անուն մե...»:**
Այսինքն, նրա մահից 135 կամ ավելի տարի անց՝ դեռ հուզում է և վստահ ենք,
որ կմնա այդ դերի մեջ, քանի դեռ հայը շարունակում է հավերժի իր ճանապարհ-
որ կմնա այդ դերի մեջ, քանի դեռ հայը շարունակում են ունենցել Հայոց Հոգևոր աշխարհի
հը: Որքան շատերը, որոնք հավակնություն են ունենցել Հայոց Հոգևոր աշխարհի
տերերը լինել, ապրելով երկար ու երկար, կարելի է միայն փաստել, որ ծնվել են
այսինչ թվին, մեռել՝ այսինչին և գերեզմանաքարի վրա վաստակել միայն ծնված
ու մեռած թվերի միջև աննշան գծիկը:
Դու մեռած թվերի միջև աննշան գծիկը: 21-ին, 21 տարեկան հասակում՝

Նա վախճանվեց 1872 թվականի հունվարի 21-ին, 21 տարեկան հասակում՝
 իր անմահությունը պահ տալով **Հայոց ժամանակին**։
 Ծնվել է 1851 թվականի մայիսի 20-ին Կոստանդնուպոլսի Սկյուտար թաղա-
 մասում։ Որպես ծրիավարժ սան սովորել է նույն թաղամասի Պերպերյան ճեմա-
 ռանում։

Մեծացել է կարիքի մեջ:

Չի կարելի որոշակի ասել, թե որ տարիքից է սկսել ստեղծագործել, բայց որ շատ վաղ հասակից՝ հայտնի է:

Պատմում են, որ ճեմարանում սովորելիս, երբ ընդմիջումին մյուս աշակերտները գնում էին ճաշարան, նա հնարավորություն չունենալով տնից նախաճաշ բերելու, փակվում էր դասասենյակում և գրում էր... Գրում էր նաև տանը՝ հատկապես գիշերները, երբ տանեցիները քնած էին և գիշերային լռությունը խաղաղություն էր սփռում աշխարհում: Հաճախ հայրը արթնանալով զայրանում էր. **«Ծո, տահա նստե՞լ ես, լույս կը վառես»**: Աղքատ տանը գիշերն ամբողջ ճրագ վառելը այնպիսի շռայլություն էր:

«Տընակին մեջ մարի առկած կանթեղեն հող, Այն մութին մեջ նոթի տըղեկը կը հեծեն...»:

Ճեմարանն ավարտելուց հետո նրա գերագույն խնդիրն ընտանիքին օգնելն էր: Դարձավ դեղագործի աշակերտ, սեղանավորի գրագիր, նույնիսկ զբաղվեց դերասանությամբ:

Բայց այս բոլորը կապ չունեին իր միակ պաշտելի զբաղմունքի՝ գրելու հետ, որին նվիրում էր ամեն մի ազատ վարկյան՝ գումարած նաև գիշերները:

Իր ճեմարանական ընկերներից մեկին գրած նամակից.

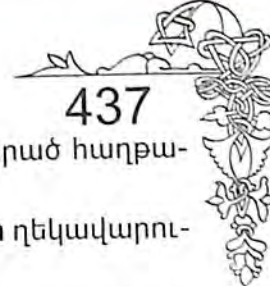
«...եթե իմ վրայոքս ալ տեղեկություն կուզես, վիճակս նույնն է. առանձին ըլլալու համար շատ անգամ տունիս մեկ ցուրտ խուցը մեկնած մույգ ու սառ մատներով գրիչ կը ծարձատեն, կը մրոտեն, կը վառիմ, աչերս խոշոր խոշոր կը բանամ, կը մրմռամ, ձեռքս ճակտիս կը տանիմ, անհամբերության հառաչ մը կ'արձակեմ, կը խոկամ, կը ծխեմ... ասոնցմե արտադրյալն է թատերախաղ... հիրավի բռնի թատերագիր կամ բանաստեղծ մը ըլլար կ'ուզեն, տենչ մը, որ աղքատիկ հյուղի մը անկյունը՝ քաղցի և ցուրտի սև վերմակներուն տակ վերջապես ակամա կը մարի... Ինչ որ է, պիտի հանդուրժեմ, որչափ որ կարենամ. ստակը չեմ ատեր, բայց գրիչը կը սիրեմ, սփռվի մ'է նա ինձ այս անձուկ կացությանս մեջ... Աչքերս կը լեննան... վերջացնենք... մատներս կը մսին, երթամ վարը քիչ մը տաքնալու...»

«...Այսօր այսչափ... կը մսի՞մ...»:

Նամակը գրվել է 1870 թվականի դեկտեմբերին, երբ 19 տարեկան էր և գրում էր, թե **«քանի մը թատերախաղեր ունիմ...»**: Այդ թատերգությունները նա սկսել էր գրել 16 տարեկանից և ուներ ոչ միայն իր սեփականը, այլև **Շեքսպիրի** և **Հյուգոյի** թատերգություններից թարգմանություններ. **«Մակբեթ»** և **«Թագավորը գվարձանում է»**:

Պատանի Դուրյանը գրել է **«Վարդ և Շուշան կամ Հովիվը Մասյաց»**, **«Տարագիր ի Սիպիրիա»**, **«Սև հողեր կամ Ետին գիշեր Արարատյան»**, **«Արտաշես Աշխարհակալ»**, **«Անկումն Արշակունի հարստության»**, **«Ասպատակությունը Պարսկաց ի Հայս կամ Ավերումն Անի մայրաքաղաքին Բագրատունյանց»** ազգային պատմա-հայրենասիրական ողբերգությունները և **«Թատրոն և թշվառներ»** ժամանակակից դրաման:

Պատմական ողբերգությունները անցյալի ժողովրդական ազատագրական

պայքարի էջերի շարադրանքներն են, օտար նվաճողների դեմ տարած հաղթանակների և հոգեբանական ելևէջումների պատմությունները:

Այս նույն ժամանակ Կոստանդնուպոլսում **Հակոբ Վարդուկյանի** ղեկավարությամբ գործում էր **«Վարդուկյան»** կամ **«Օսմանիե»** թատրոնը:

Դուրյանը, կարիքից դրդված, որոշ ժամանակ աշխատում է այս թատրոնում՝ կատարելով միայն երկրորդական դերեր և շուտով հեռանում այնտեղից: Սակայն թատրոնի խաղացանկում երբեմն հայտնվում էին նրա ողբերգություններն ու թարգմանությունները:

Օգտվելով առիթից՝ մի քանի խոսքով պատմենք **Վարդուկյանի** և իր թատրոնի մասին:

Նախ. Կոստանդնուպոլսում առաջին ոչ սիրողական, այլ մասնագիտական թատերախումբը եղել է **«Արևելյան թատրոնը»**, որտեղ էլ 1861 թվականին իր դերասանական մկրտությունն է ստացել **Հակոբ Վարդուկյանը**: Ապա, այս և այլ թատերախմբերում խաղալուց և ներկայացումներ տալուց հետո, 1868 թվականին կարողանում է հավաքել մի մեծ թատերախումբ և հիմնել մշտապես գործող **«Վարդուկյան թատրոնը»**, որը կոչվել է նաև **«Օսմանյան թատրոն»**, որովհետև թատերախումբը խաղում էր նաև թուրքերեն լեզվով և սուլթանական կառավարությունից ստացել էր տասը տարվա գործունեության պետական մեծաշնորհի՝ թուրքերեն ներկայացումներ բեմադրելու պայմանով:

«Վարդուկյան թատրոնում» են բեմադրվել **Պեշկեթաշյանի, Հեքիմյանի, Գալֆայանի, Դուրյանի** և այլ հեղինակների գրեթե բոլոր ողբերգությունները և արևմտաեվրոպական դասական հեղինակների 60-ից ավել գործերը, որոնց մեծ մասի բեմադրիչն ու գլխավոր դերերի կատարողը **Վարդուկյանն** ինքն էր:

«Վարդուկյան թատրոնը» եղել է Օսմանյան մայրաքաղաքում ապրող ամենատարբեր ժողովուրդների հոգևոր մերձեցման կենտրոնը: Օպերետային արվեստի սկզբնավորումը Թուրքիայում նույնպես այս թատերախմբի հետ է կապված, որն ուներ ավելի քան 70 դերասան-դերասանուհի, մի քանի բեմադրիչ, կապված, որն ուներ ավելի քան 20 հոգուց բաղկացած նվագախումբ: Բեմադրել են **Տիգրան Չուպարուսույց** և 20 հոգուց բաղկացած նվագախումբ: Թատրոնում բեմադրություններ և նկարչական ձևավորումներ են արել նույնիսկ Եվրոպայում ճանաչում ստացած արվեստագետներ:

«Վարդուկյան թատրոնը» իր թատերախմբով և ղեկավարով արժանի է բարձր գնահատումի և մեծօրյա թատերագետների մանրամասն ուսումնասիրության:

1869 թվականի դեկտեմբերին **«Օրագիր»** թերթում լույս է տեսնում **Դուրյանի «Թատրոն»** վերնագրով հոդվածը:

«Թատրոնը հայելի մ'է, որոն մեջ մարդս կրնա իր ծննդիտ պատկերը տեսնել և որով իր վրա նշմարած անհաճու տեսքերը անհետացնել և մաքրել, իսկ դերասաններն ալ մեկ մեկ դաստիարակներ են, որ ամեն աստիճանի մարդոց ծննդիտ պատկերը կամ բարության և լավության»

Բայց նա գիտեր, թե հայ իրականության մեջ ինչ է բանաստեղծ կամ մատենագիր լինելը: Իր թատերգություններից մեկում, առանց չափազանցության, ման-

Ե՞րբ պիտի լռե թախաճիւնը
Ե՞րբ պիտի սիրե կղերն ալ:

Պետրոս Դուրյանի
մայրը՝ Արուսյակ
Դուրյանը

Ազնիվ բարեկամ, ծնեռը քեզ կը գրեի թե մսիմ՝ այդ կը դողդոջեն, բերնես միշտ արյուն կը հոսի, կը հյուծիմ, ճակտիս վրա կենաց շիկնոտ ժպիտը կը տոճունի: Անդուլ կերպով քնարս կը թոթովեմ անհուն «մնաք բարով» -ի մը համար... անոնց, որոնք իրենց ծալքելը ինչ չը բացին, այլ միայն դուրսեն ճաճանեցին, նախ կնո՞ջ... երևակայությանս տիրուհվուն... երազի այն երկներանգ աստղին կամ ճաճանչոտ ծաղկին... ո՛չ, ավելի՛ն, շողերու և

[illegible]

վրա հառաջ եկավ... Աղետալի՜ փոթորիկ Աստծո մը սրտին, անհուն անապատի՜ մը:

...Մի՛ տխրիր բարեկամ... ես տխուր-զվարթ մ'եմ, ո՛չ, դողդոջ երջանիկ մ'եմ... Մահու դալուկը իմ ծակտին վրա կը պլպլա իբրև մելամաղձոտ ժպիտ մը որ զիս երկնքի հետ կը միավորեն:

...Ես որ աշխարհի մեջ միայն երգերը շատ սիրեցի, կուգեմ որ իմ վերջին շունչս ալ երգ մ'ըլլա:

Կարապն իր վերջին շունչին իր էն ներդաշնակավոր ծիչը կ'արտասանե կ'ըսեն: Թող ես ալ կարապին պես անցած ըլլամ աշխարհէն... Մարդուն նշանաբանը երգն է: Էն առաջին ծայնը երգն է, բնութիւնն ամբողջ երգ մ'է: Այո, եղբայր իմ... Երիտասարդ ըլլալ և երգե՜լ, ծեր լինել և աղոթե՜լ...

Ա՛յս է կյանքը:

Ա՛հ, գեղեցիկ կյանք մ'ալ կա. սերն է այդ:

Երգե՜լ, աղոթե՜լ, սիրե՜լ...»:

Եվ իսկապէս, նրա կարապի ոչ թե երգը, այլ երգերը մի-մի բանաստեղծական գյուտեր են և նրա էությունից բխող սարսուռներով են լեցուն, որոնք փոխանցվում են ընթերցողին՝ նրա հոգու խորքերում պահվելու համար:

20-ամյա մեռնող բանաստեղծի սիրերգերն ու եղերերգերը... նրա միանգամայն կատարյալ բանաստեղծությունների ներշնչումը հզո՜ր, ազա՜տ, վերասլա՜ց...

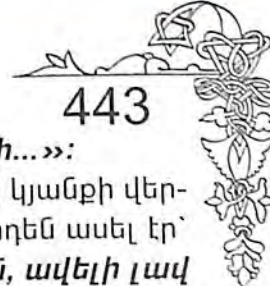
Լորից դիմենք Չոպանյանին.

«Իր բանաստեղծության իսկությունը կարելի է երկու բառով բացատրել. դյուրագգաց ու փափուկ հոգի մը, որ կյանքի տափակությունեն ազատ մնացած է և որ սակայն անգթութենեն խոցոտված, իր տրտմությունը կողբերգէ:

Այս ողբերգը ա՛յն չէ, զոր կյանքը ծանցած, անոր դառնություններն ուսումնասիրած անձ մը պիտի գրե, ասիկա մանուկ ծիչ մըն է այն ցավին տակ, զոր կյանքը տված է իրեն, բնական ծայն մը, գրեթե բնագդական: Իր սերը անոնցմեն չեն, ուր բանաստեղծը վերեն վար ծանաչցած, անոր անդամազնությունը կընեն: Դուրյան սերն ալ չէ ծանչած, իր տառապանքները մենություն մեջ երկչոտ հոգիի մը լռիկ երազները եղած են... Անորոշ եղերերգ մըն է դժբախտ հոգիի մը, որ կյանքեն բան չէ հասկացեր, որ տարտամ երազներ ունեցել է, որ ոչինչ վայելել է, և որ անհուն մելամաղձոտությամբ մը համակված, իր ուժերուն սպառումը տեսնելով ստվերոտ առանձնահատկության մը մեջ, իր թախիծը հառաչեր է կյանքի տոնեն բաժին մը չունենալով: Այդ տաղերը հառաչներ են, անոնց պես թեթև և անըմբռնելի, անոնց չափ տարտամ, անշոշափելի և անուշ...

...Ո՞ւր կանցնի այդ մեկ անձով եղերախաղը, ուր մենավոր դաշտերու մեջ իր վերքեն չարչարված դժգոյն տղա մը հեծկլտալով կթափառի երևակայական հուրիի մը ետևէն. և ո՞վ է այդ տղան...»:

Ո՞վ գիտի. գուցե երևակայական չէ այդ սերը... գուցե իրական անձ է նրա բանաստեղծած «Նե»-ն:

«Ո՛հ, մինչև ց'ե՞րբ, ըսե՛, ո՛ր կույս, հոգիս ըլլա գեղույդ գերի...»:

Վայելքի մասին չէ խոսքը: Նա անչափ երիտասարդ մեռավ, իսկ կյանքի վերջին տարիներն էլ հիվանդ էր թոքախտով: Ինքն իր սիրո մասին արդեն ասել էր՝ «Եթե ծակտիս վրա վարդ ունենայի, կիները զիս պիտի սիրեին, ավելի լավ է, որ դալուկն ունենամ, և բանաստեղծները զիս սիրեն»:

Բայց նրա զգացումները, հասունացումը ժամանակից առաջ էր ընկել: Եթե 15 տարեկան պիտի կարողանար հասուն գործեր գրել, ուրեմն պիտի հասցներ նաև սիրո զգայնության մեջ հասունանալ: Եվ, կարելի է կարծել, որ նա ոչ միայն իր մտապատկերում, այլ նաև իրականում չէր կարող չունենալ «Նե»-ին: Որով-հետև բանաստեղծի թվացյալ անորոշ տեսողության ներսում խորին մի զգայնություն է թրթռում, որը, ճիշտ է, խորհրդապատկերներ է գծում, բայց նաև միանգամայն իրական է.

«Բույլ մը նայվածք, փունջ մը ժպիտ,
Բուրա մը խոսք դյուրեց իմ սիրտ...»:

Սրանք տողեր են «Սիրել» բանաստեղծությունից: Իսկ նրա անմիջական շա-րունակությունը «Դրժել» բանաստեղծությունն է, որոնք միասին տպագրվել են 1871 թվականի հուլիսի 19-ի «Մեղու» թերթում:

«Փունջ մը կնճիռ, բույլ մը կայծակ,
Դրժոխք մ'անեծք խոցեց հոգյակս...»:

«Դյուրել» և «խոցել»... այս էր ճակատագրի ընծայումը նրան: Սեր և ցավ, որոնք բացում են տիեզերական զգացողությունների ճանապարհը, որն անցնում է նրա սրտի միջով: Կարդանք և լսենք նրա տողերի լռությունը, ամբողջացնենք նրա կախման կետերը, զգանք նրա ապրումների խորությունը՝ գնալով նրա մտածումների ետևից:

Երբեք չպետք է խամրեն նրա մտքի թարմությունն ու ներշնչման ինքնուրույնությունը, որով նա շահել է համաշխարհային հանճարների հետ լինելու իրավունքը:

Դյուրագգաց նրա հոգին ամեն թեթև հալումից անգամ ապրում է ցավի այն-պիսի սարսուռներ, որոնք փոխվելով աղաղակների՝ կարող են ցնցել անտարբեր հոգիի սարսուռներ, որոնք փոխվելով աղաղակների՝ կարող են ցնցել անտարբեր ընթերցողին անգամ: Սակայն ցավի թեթև հալումի մասին չէ խոսքը, այլ մահվան ընթերցողին անգամ: Սակայն ցավի թեթև հալումի վայելքին անծանոթ էության ծանր շնչի, որը հևում ու հեծեծում է նրա դեռ կյանքի վայելքին անծանոթ էության ներսում:

«Շատերը գ'իս մերժեցին,
«Քընար մունի սոսկ» - ըսին,
Մին՝ «դողդոջ է, գույն չ'ունի»,
Մյուսն ալ ըսավ - «Կը մեռնի»:
Ոչ ոք ըսավ - «Չե՛ք տըղա,
Արդյոք ինչո՞ւ կը մըխա,
Թերևս ըլլա գեղանի,
Թե որ սիրեն, չը մեռնի»:

Ոչ ոք ըսավ - «Սա տըղին
Պատռե՛նք սիրտը տըրտմագին,
Նայենք ինչե՛ր գրված կան...»

-Հոն հրդեհ կա, ոչ՛ մատյան:

Հոն կա մոխի՛ր... հիշատա՛կ...
Ալյակքդ հուզի՛ն թող, Լըծա՛կ,
Ձի քու խորքիդ մեջ անծկավ
Հուսահատ մը նայեցավ...»:

Կամ՝

«Ինծի կ'ըսեն. «Ինչու լուռ ես».-

«Ո՛հ, միթե բառ կամ խոսք ունի՞»

Արշալույսը, որ կըբռնկի,

Ձի անհուն է այն ալ ինձ պես

Ինծի կ'ըսեն. «Միշտ տխուր ես».-

«Ի՞նչպես չըլլամ, մեկիկ մեկիկ

Թոթափեցան գլխուս աստղիկք...

Արշալույս մը չ'անցավ սըրտես»:

Ինծի կ'ըսեն. «Կրակոտ չ'ես,

Լըծակի մը պես ես մեռած՝

Դալկահա՛ր դեմքդ ու հայեցված».-

Ո՛հ, հատակն են իմ փրփուրներ»...

Հետո՝ «Տրտունջքը»:

Վշտից ծայրահեղորեն գրգռված հոգու կատաղի այդ զայրույթը, աշխարհի
հավերժական չարության դեմ «արյունոտած» մտածումների ըմբոստացումը, դեմ
չապրած կյանքի մահացումն զգացող դժբախտի անեզրական հուսահատություն-
նը, հուզումների ժայթքում և, վերջապես, ընկճվածի վերջին աղաղակը. «աստ-
ված ոխերիմ...»: Կրակե բառերով երկնած անմոռանալի տողեր...

«Էհ, մընաք բարով, աստված և արև,

Որ կըպըլպըլաք իմ հոգվույս վերև...

Աստղ մ'ալ ես կ'երթամ հավելուլ երկնից,

Աստղերն ի՞նչ են որ, եթե ոչ անբիծ

Եվ թշվառ հոգվոց անեծք ողբագին,

Որք թըռին այրել ճակատն երկնքին.

Այլ այն Աստուծույն՝ շանթերու՝ արմատ՝

Հավելուն զենքերն ու զարդերն հըրատ...

Այլ, ո՛հ, ի՞նչ կ'ըսեն... շանթահարե գ'իս,

Աստվա՛ծ, խոկն հըսկա, փշրե հյուլեիս,

Որ ժպըրիի ձգտել, սուզիլ խորն երկնի,

Ելնել աստղերու սանդուղքն ահալի...:

Ողջո՛ւյն քեզ, Աստված, դողդոջ էակին,

Շողին, փըթիթին, ալվույն ու վանկին,

Դու որ ճակտիս վարդն ու բոցն աչքերուս

Խըլեցիր՝ թրթռումս շրթանց, թռիչն հոգվույս,
Ամպ տրվիր աչացս, հեք տըրվիր սրտիս,
Ըսիր մահվան դուռն ինձ պիտի ժպտիս,
Անշուշտ ինձ կյանք մը պահած ես ետքի,
Կյանք մ'անհուն շողի, բույրի, աղոթքի,
Իսկ թե կորնչի պիտի իմ հուսկ շունչ
Հոս մառախուղի մեջ համր անշունջ,
Այժմեն թո՛ղ որ շանթ մ'ըլլամ դալկահար,
Պլլըվիմ անվանդ, մոռնեմ անդադար,
Թո՛ղ անեծք մ'ըլլամ քո կողքդ խըրիմ,
Թո՛ղ հորջորջեմ քեզ «Աստված ոխերիմ»:
Ո՛հ, կը դողդոջեմ, տժգույն եմ տժգո՛ւյն,
Փըրփըրի ներսըս դըժոխքի մ'հնագույն...:
Հառաչ մ'եմ հեծող նոճերու մեջ սև...:
Թափելու մոտ չոր աշնան տերև...
Ո՛հ, կայծ տըվե՛ք ինձ, կայծ տըվե՛ք ապրի՛մ...
Ի՛նչ, երազե վերջ գրկել ցուրտ շիրի՛մ...
Այս ճակատագիրն ի՛նչ սև է, Աստվա՛ծ,
Արդյոք դամբանի մրուրո՞վ է գծված...:
Ո՛հ, տվե՛ք հոգվույս կրակի մի կաթիլ,
Սիրե՛լ կ'ուզեմ դեռ ապրիլ ու ապրիլ.
Երկնքի աստղե՛ր, հոգվույս մեջ ընկեք,
Կայծ տըվեք, կյա՛նք՝ ձեր սիրահարին հեք:
Գարունն ո՛չ մեկ վարդ ծակտիս դալկահար՝
Ո՛չ երկնի շողերն ժըպիտ մ'ինձ չ'են տար:
Գիշերն միշտ դագաղս, աստղերը՝ ջահեր,
Լուսինն հար կուլա, խուզարկե վըհեր,
Կ'ըլլան մարդիկ, որ լացող մը չ'ունին,
Եվ մահամերձն ալ կ'ուզե երկու բան,
Նախ՝ կյա՛նքը, վերջը՝ լացող մ'իր վըրան:
Ի գո՛ւր գըրեցին աստղերն ինծի «Սե՛ր»,
Եվ ի գո՛ւր ուսույց բուլբուլն ինձ «Սիրել»,
Ի գո՛ւր սյուրբեր «Սե՛ր» ինձ ներշնչեցին.
Եվ գիս նորատի ցուցուց ջինջ ալին,
Ի գո՛ւր թավուտքներ լըռեցին իմ շուրջ,
Գաղնապահ տերևք չ'առին երբե՛ք շունչ,
Որ չը խըռովին երազքըս վըսեն,
Թույլ տըվին որ միշտ ըզնե երազեմ,
Եվ ի գո՛ւր ծաղկունք, փըթիթնե՛ր գարնան,
Միշտ խնկարկեցին խոկմանցըս խորան...
Ո՛հ, նոքա ամենքը գ'իս ծաղրեր են...
Աստծո ծաղրն է Աշխարհ Ալ Արդեն...»:

[illegible]

«Լուռ, մարմարակերտ դամբանին խորեն,
Չանճարի աչքերն անքույթ կր նային,

A black and white portrait of a young man with dark hair, wearing a dark suit jacket, a white shirt, and a dark tie. He is looking directly at the camera with a neutral expression. The background is a plain, light color.

«Բենկայի դիրքը խիստ ամուր է, ապաստարան մ'է կամ ամրոց մը փռված ապառաժներուն, նեղ և խոր կիրճեր ունի հայկույս և հանկույս, ուստի վաճ ապառաժներուն, նեղ և խոր կիրճեր ունի հայկույս և հանկույս, ուստի վաճ եփրատես կծկելով՝ սեղմվելով պտույտընթաց կանցնի. կամուրջը՝ որ մեծն եփրատես կծկելով՝ սեղմվելով պտույտընթաց կանցնի. կամուրջը՝ որ կը կապե դիմացի դաշտը գեղին հետ, ամեն երեկո դռներով կը փակվի, և եթէ թշնամի ունենան՝ կամուրջը կը բառնան, որով անանցանելի կը լինի եթէ թշնամի ունենան՝ կամուրջը կը բառնան, որով անանցանելի կը լինի

գետն, քանզի կըրնան միայն քար գլորելով դիակնացնել և ջրոցն հոսանաց տալ հարծակվողները: Բենկացվոց մեծն ու փոքր զենքեր ունենին, ամեն սենյակի մեկ կողմն գիրք շարած են, երկու կողմեր զենքեր, մեկ կողմն ալ փորի պետքեր: Ընտիր նժույգներ ունին, քաջավարժ հեծյալներ են, և արագոտն գիտեն վազել քարեր ու լեռներ»:

Ապա, **Սրվանձտյանցը** նկարագրում է, թե ինչպիսի առատությամբ են բխել Ակն քաղաքի ու նրա շրջակա գյուղերի աղբյուրները: Թե ինչպիսի պտղատու այգիներով ու պարտեզներով, ծառաստաններով, իսկ գետից այն կողմ նաև հյութալի արոտավայրերով է հարուստ եղել այս երկիրը, որը դրախտի ճշգրիտ պատկերն էր անշուշտ:

Պատկերը կամբողջանա, եթե հիշենք, որ Ակնը իր շրջակա գյուղերով հանդերձ պահել ու մինչև մեր օրերն է հասցրել աշխատանքի, պանդխտության, սիրո անզուգական հայրենները:

Արփիար Արփիարյանը, որն ինքն էլ ակնեցի է, գրել է.

«Բանաստեղծություն կը բուրեն Ակնա այդ լեռները, հովիտները, ձորերն ու ջուրերը: Պատմական հիշատակներ, երգեր, ավանդություններ, ամեն ինչ բանաստեղծական է հոն»:

...Ծննդավայրի հանդեպ պատանի բանաստեղծի սերը ևս անպարփակ էր: Վկա նրա այն բոլոր սքանչելի բանաստեղծությունները, որոնք նա նվիրել է իր երկրան ներսում մշտապես մեղեդու նման հնչող երազային հիշողությանը: Ծննդավայրի նկատմամբ սերը և հիշողությունները չհասցրեցին խամրել նրա երևակայության անդաստանում չնչին իսկ չափով... Նա այնքա՜ն երիտասարդ մարեց... Նրա կյանքը չհասցրեց ծանրաբեռնվել ապրածի այլևայլ տպավորություններով, որոնք կարող էին խամրեցնել իր մանկության հիշողությունները ծերունական մոռացումներով:

Միսաքը Մեծատուրյան ընտանիքի կրտսեր որդին էր: Հայրը վաճառական էր և մեծ մասամբ իր գործերը վարում էր Կոստանդնուպոլսում: Տղան իր կրթությունը ստացավ հայրենի գյուղի **Մեսրոպյան վարժարանում**՝ գրագետ, ընթերցասեր, սրամիտ մոր՝ տիկին **Իսկուհու** անմիջական խնամքով:

Միսաք տղան լռակյաց էր, հեզ, խուսափում էր տղայական բուռն խաղերից, սիրում էր առանձնություն, սիրում էր երազել և նույնիսկ դասերի ժամանակ հեռանալով իրականությունից՝ ամփոփվել ինքն իր մեջ: Այս էր թերևս պատճառը, որ ուսուցիչները նրան համարել են **«ծույլ և անընդունակ»** երեխա և ուղղելով նպատակով ստիպել են տանը մեծ չափով արտագրություններ անել:

Նա «ծույլ և անընդունակ» չէր: Նա լսում էր դրսից դասասենյակ թափանցող բնության ձայները և այնպես տարվում դրանցով, որ մոռանում էր և՛ դասը, և՛ իր շուրջը կատարվող իրականությունը:

Նրա ամենամեծ հաճությամբ բնության մեջ շրջելն էր: Սիրում էր բարձրանալ բլուրները, ժամերով նստել ջրերի ափին ու լսել նրանց կարկաչը, շրջել պարտեզներում և երեկոյան, բոսորագույն վերջալույսից բռնկված հորիզոնից անդին փնտրել իր երազանքների կախարդական աշխարհը, որ նորից բնությունն էր, և

ամբողջացնել այն ամառային գիշերի աստղերով լեցուն խորհրդավոր երկնքի ըմբռնումով:

Մանուկ հասակում ամբարած տպավորություններն էին, որ հետո պիտի դառնային սքանչելի այն բանաստեղծությունները, որոնցով հիմա մենք չափում ենք մեր հոգիների գերզգայնությունը:

**«Իրիկվան մեջ անհետնելու հույսն ունենալ,
և հանձնըվիլ նուրբ կածանի մը քըմայքին.
խորխի մը պես թողդ՝ւլ ծանծրույթն ու հափրա՜նքն ալ.
և անդորրով պատմուճանել հիվանդ հոգին.**

**Ու լույսերով պարածածկել հիվանդ հոգին.
քույր ունենալ ջուրին կարկաչն ու կապույտ բալ.
և ունկնդրել ծամփուն քովերն երգող սյուրքին,
մեծ քաղցրության մը խառնվիլ ու մենանա՜լ:**

**Ընկերն ըլլալ ցորեններուն, մրգաստանին
Դուռը բանալ զավկի մը պես, մտերմորեն,
ու թողու որ շահարիկներ ըզբեզ տանին:**

**Թևապարփակ՝ լայն լըռության մը համորեն
Հոն շրջասփյուռ ծառերուն հետ եղբայրանա՜լ.
տարփո՜ղն ըլլալ ծաղիկներուն, ծովածավալ
Իրիկվան մեջ՝ անհետնելու հո՜ւյսն ունենալ...»:**

Նա լսել է ոչ միայն բնության ձայները, այլև Ակնա սքանչելի անտունիները, որ երգում էին նրա մայրը և ուրիշները, որովհետև առանց երգի անհնար է պատկերացնել Ակնա գավառն ընդհանրապես: Գուցե այս երգերն էին պատճառը, որ նրա յուրաքանչյուր տողը համակ մեղեդի է:

1894 թվականին **Մեծատուրյան ընտանիքը** տեղափոխվում է Սվազ, որտեղ տղան երկու տարի սովորում է **Արամյան դպրոցում**: Իսկ հետո, երբ ընտանիքը տեղափոխվում է Մարզվանում, **Միսաքը** հինգ տարի շարունակ սովորում է **«Անատոլիա»** գիշերօթիկ թղեջում, որտեղ էլ 1901 թվականին գրում է իր առաջին՝

«Մարմնի վերք, սրտի վերք» բանաստեղծությունը:

**«Մարմնի վերքը՝ արտաբացված դանակե՜
Ի՜նչ արցունքներ դառնակայլակ կը բամե.
Ի՜նչ հուզումով ու տխրությամբ համակե
մարմնի վերքը՝ արտաբացված դանակե...**

**Սրտի վերքը, ո՜հ, դառնագույն է, Աստվա՜ծ,
սևով անքակ, խոցերով ժանտ է պատած.
խեղճ ու թշվառ, կամ տարամերժ ու լքված,
Սրտի վերքը, ո՜հ, դառնագույն է, Աստվա՜ծ:**

**Մարմնի վերքը սպեղանի ունի բույժ,
անցնելով նա մոռցուկ կ'ըլլա շատ կանուխ.
զանգակ չ'ունի նա տխրահունչ, մահագույժ.
Սրտի վերքը մինչ գերեզմանն երկարած**

**ուղի մունի, արցունքներու գերք մեկ ուղի.
սպեղանին անոր երկինքն է պատած»:**

Այս բանաստեղծությունը գրելուց մեկ տարի անց 16-ամյա պատանին հիվանդանում է թոքախտով:

Ասում են, հիվանդությունն սկսվում է այն բանից հետո, երբ փողոցը հանգիստ հատող **Միսաքի** վրա են հարձակվում մի խումբ թուրք մսագործներ և դաժանաբար ծեծելուց հետո՝ դանակահարում են: Ինչո՞ւ: Նրանք անծանոթ էին պատանի զոհին, որը երևի գրգռել էր նրանց իր գեղեցիկ արտաքինով և բարեկիրք երևույթով: Նողկալի այդ թափափուկներին բոլորովին էլ որևէ պատճառ պետք չէր ցույց տալու համար իրենց զագրելի բնույթը:

...Նրա կիսամեռ հոգին ծնողները և բժիշկները հագիվ են կարողանում ետ բերել մահվան ճանապարհից, բայց կենսական ուժերից թուլացած մարմինը չի կարողանում պաշտպանվել ամենուրեք ազատորեն թևածող դարի ամենասուկալի հիվանդության՝ թոքախտի մանրեի հարձակումից:

Այս ճակատագրական դեպքից հետո, նույն թվականին **Մեծատուրյան** ընտանիքը տեղափոխվում է Կոստանդնուպոլիս:

Նրան մնացել էր ապրելու ընդամենը 12 տարի: Սովորում է Ղալաթիայի **Կենդրոնական վարժարանում**, որն այդ ժամանակ համարվում էր մայրաքաղաքի լավագույն հայկական դպրոցներից մեկը:

Այս դպրոցը նրան տալիս է օտար լեզուների, գրաբար և աշխարհաբար հայերենի, ապա նաև հայ և եվրոպական ամենատարբեր ուղղությունների գրականությունների խոր իմացություն:

Նրա Հայոց լեզվի ուսուցիչն էր **Հրանդ Ասատուրը**, որի դատին է հանձնում պատանին իր «**Բաբախումներ**» վերնագրով բանաստեղծությունների տետրը: **Հրանդ Ասատուրը** ըստ արժանվույն է գնահատում իր սանի տաղանդը:

1903 թվականից նրա բանաստեղծությունները սկսում են տպվել հայկական մի քանի պարբերականներում՝ **Մեծարենց** ազգանունով:

Կենդրոնական վարժարանում պահպանված **Մեծարենցի** առաջադիմության վկայականները հավաստում են, թե որքան լավ է սովորել նա: Սակայն հիվանդությունը խորանում է այն աստիճան, որ նա ստիպված թողնում է դպրոցը: Հիվանդության պատճառով կտրված լինելով կյանքի եռուզեռից, մեծ քաղաքի խաղաղ մի արվարձանում ապրելով գրեթե միայնակ, կարդում էր օր ու գիշեր ֆրանսերեն, անգլերեն, թուրքերեն լեզուներով ժամանակի նորագույն գրականությունը, սովորում պարսկերեն, որ կարողանա ըմբռնել Արևելքի մեծ բանաստեղծներին իրենց իսկ սեփական լեզվով, ապա, որովհետև կատարյալ գիտեր գրաբար՝ կարդում էր բոլոր ժամանակների հայ մատենագրերին, և, իհարկե, **Գրիգոր Նարեկացի**, որը նրա պաշտամունքների պաշտամունքն էր և խորին մխիթարությունը...

Նրա կյանքի վերջին տարիներն անցան նաև ստեղծագործական լարված աշխատանքի ու մահվան դեմ ամենօրյա մաքառումի մեջ: Մաքառումի այս տարիները համընկնում են համիդյան կոտորածներից հետո ընկած մի ժամանակի հետ:

երբ ամեն մի գրական շարժում խեղդվում էր գրաքննության անհեթեթության հասնող դիվային հետևողականությամբ:

Զնյուռնիայի «**Արևելյան մամուլը**» այդ ժամանակաշրջանի մասին գրում է.

«**Սրտադող երկյուղ մը, հետապնդող վախ մը, զմեզ հալածող սարսափ մը ամեն կողմեն կը պաշարեր մեզի... Խրոխտ ու կոպիտ պաշտոնյաներ, շահամուլ և վատ մատնիչներ, քսու և անխիղճ լրտեսներ կը վխտային մեր շուրջ, մեր ծծած օդին, մեր խմած ջուրին, մեր գործատեղիին և նույնիսկ մեր բնակարանին մեջ: Կապված էին մեր թևերը, ոտքերը, նույնպես կաշկանդված էր մեր լեզուն»:**

Էջեր կարելի է լրացնել արգելված բառերով և արտահայտություններով, որտեղ քիչ չեն նույնիսկ զավեշտականի հասնող փաստերը: Օրինակ. ջրի քիմիական H_2O բանաձևը հանվել էր դասագրքերից, որովհետև այն կարելի էր կարդալ «**Համիդ 2-րդը գրո է**»:

Գրիգոր Զոհրապը գրել է.

«**Նոր սերունդին գրականությունը ծիշտ այս դրոշմը, այս կնիքը կը կրեիր վրան. ամեն ինչ տառապանք է հոն, ամեն ինչ աղաղակ է և բողոք: Հայկական ջարդերու ականատես գրականությունն է. միտքերը՝ մռայլ, բառերը՝ դաշույնի պես փայլատակող. մահահոտ և արյունաներկ գրականություն հայկական ճակատագրին պես»:**

...Ահա, գրականության համար այս արտակարգ ծանր ժամանակներում փայլատակեց **Միսաք Միծարենց** բանաստեղծի քերթողական անհատականությունը: Բանաստեղծը եկավ գրականություն՝ իր հետ բերելով միաժամանակ և բուռն համակրանք, և դաժան հարձակումներ:

Արամ Ամնտոնյան

1907 թվականի գարնանը լույս տեսավ նրա «**Ծիածան**» ժողովածուն: Գրականագետ **Արամ Ամնտոնյանը** այս գրքի առաջաբանում գրել է.

«**Ահավասիկ պատանի մը, որ իր արփեզնաց էության խռովքն ու ըղձանքները կերգե բուռ մը տաղերու մեջ և այդ տաղերը գեղեցիկ և դյուքիչ են, ազնվազգի շղարշներու նրբին ու հրաշարվեստ հյուսվածք ունին... Իր տաղերը միայն գեղեցիկին դրոշմով չեն ծիրանավորված, այլ նաև ճշմարտության շունչովն են սրբացած»:**

Արևմտահայ տարբեր պարբերականներ բանաստեղծի առաջին գրքի մուտքին արձագանքեցին այսպես.

«**Այսօրվա Ծիածան**»-ը որչափ ալ նախնական և

աղոտ գույներ ունենա իր վրա, առաքելությունն է այն հորդ արևին և բեղուն անձրևին՝ որ իր ետևը պահած կա»:

«**Մեծարենցի տողերը համբույրի մը թարմությունը ունին և նարդոսի բույր մը, որ կը գզլխեն**»:

«**Մ. Մեծարենցը լավ բանաստեղծ մըն է և առաջին հարվածով իսկ իր դեմքը կը հատկանշվի արդի նոր պոլսահայ բանաստեղծներու շարքին**

մեջ... Ասիկա ծշմարիտ բանաստեղծ մըն է, խորին ու մարդկային անկեղծությամբ մը բաբախում... Այս նորեկին մեջ սրտագրավ ու ջերմաշունչ տաղանդավոր բերթող մը կը հայտնվի, որ ապահովապես գրական խիստ ուշագրավ ապագա մը կը խոստանա»:

Բայց ահա «Մասիսի» խմբագիր Ենովք Արմենը Մեծարենցի դեմ հանդես եկավ՝ մեղադրելով նրան ուրիշ բանաստեղծների նմանակելու մեջ:

«Ի՞նչ տեսակ բան է, արդյոք այդ կապույտ հածումը կրնան նկարագրել: Կրնա՞ն նույն ինքն նկարագրել անոր հեղինակը: Անիմաստ սենյակիսի նմանողական գայթուճներ են մեկ քանի բանաստեղծներու փորձած այս մոլար կապկությունները»:

Կարդանք փոքրիկ հատվածներ բանաստեղծի «Քննադատությունը» հոդվածից:

«... Ենովք Արմենը ինքզինը անտաշության շրջանակի մե մեջ կը դնե, մոլար կապկություն անվանելով բաներ՝ որ իր մտքին անձուկ պարունակին մեջ չ'անփոփվելուն միակ ու մեծ հանցանքը ունեցել են: Բայց ըստ արդեն թե շնորհապարտ կ'ընեն զիս Ենովք Արմենի արիական շարժումն ու համարձակությունը՝ որոնք առիթ կուտան ինձի գրականության անունով գրված կարգ մը պղծությանց դեմ ձայն բարձրացնելու:

...Կապույտ հածում ըսելով կը հասկանամ կապույտներու մեջ հածում, ու հետո պետք է գիտնա թե այս պարագային հածումը կապույտ տարբեր չի կրնար ըլլալ, քանի որ օդը ինքնին կապույտ է...

Ենովք Արմեն ուրիշ շատերու պես լեզվին մտահոգությունը չունի, գրաբարը կ'հարմարե անպայման: Գրաբարի մոլեռանդության, կամ գրաբար ու գրաբարախառն գրելու ցնորքին չափ հիմարական է կարծել թե աշխարհաբարը եղած լմնցած, ինքնուրույն, կազմված նկարագրով լեզու մըն է: Ու մանավանդ, անգամ մըն ալ կրկնեմ. մոլար կապկություն է զայն եվրոպական լեզուներու վրա ձևերը, օգտվենք եվրոպական լեզուներու նորանոր ու թարմ արտահայտություններեն. բայց չմոռանանք գրաբարին հուռթի շտեմարաններեն օգտվիլ մանավանդ: Ինչո՞ւ մեր հացը գետնին ձգենք ու մուրացիկ ուրիշին ետևեն վազենք...

...«Ծիածան»-ը չնաշխարհիկ բան մը նկատելու չափ շլամիտ չեմ. ես իմ բոլոր գրախոսներե ավելի հստակորեն տեսնել կը կարծեմ անոր թերությունները, բայց որոնց հրապարակային մատնաշնչումին առիթը կունենամ հարկավ...»:

Այս նույն հոդվածում Զեոկյուրյանի քննադատությանը պատասխանում է այսպես.

«Զեոկյուրյան ծիածանի մեջ զգացումներուն բնագեղ տեսարաններով շրջանակված ըլլալը ստգտանք մը սեպել կ'ուզե: Բայց ինչո՞ւ մոռնալ մարդուն ու բնության անմիջական հաղորդությունը, ինչո՞ւ խզել այդ կապերը՝ փոխանակ ամրապնդելու զանոնք: Զգացումներն ու տեսարանները զուգորդելը չէ թե անկատարություն կամ անկապակցություն է, այլ ընդհակառակը՝ կատարելության ձգտում մըն է...»:

Եվ իսկապես.

«Համբույրիդ, գիշե՛ր, պատուհանս է բաց,
թո՛ղ, որ լիառատ ծծեմ՝ հեշտագին
կաթը մեղմահոս լույսիդ տարփանքին՝
ու զով շաղերուդ կախարդանքը թաց:
Պարզ, լուսածածան, հրաշալի՛ գիշեր,
հոսե՛ սրտիս մեջ դյութանքիդ ալիք,
ճերմակ երազիդ ցայթբերեն մեղրիկ
պուտ պուտ կաթեցրո՛ւր հոգվույս սիրաջեր...»:

Սա ընդամենը մի քանի տող է «Զմռան պարզ գիշեր» բանաստեղծությունից, բայց զգացումների ինչպիսի հորդում, ինչպիսի պաշտամունք և ինչպիսի տենչանք...

«Նե՛րս խուժե ուժգին, նե՛րս պատուհանս
ու լեցուր խցիկս, մինչև կաթոգին
քո սրբությունով իր խորշերն հորդին
և ես արթննամ վաղմջուց բունես...»:

Կամ՝ «Կայծեր» բանաստեղծությունը: Զմռանանք, որ սա գրել է հիվանդ պատանին.

«Հոգվուս դափ ու թմբուկի
կ'իջնե ծիծաղն այս գիշեր,
ծնծղաներու պես ցնծուն՝
ծափ կը զարնեն իմ հուշեր:
Բամբիռներու երգին հետ
քու շահենի աչքերուդ
ծիրանեծին բոցն հըրուտ
կ'այրի հոգվույս մեջ նորեն:
Գինով՝ աննյութ նեկտարեն
համբյուրներուն ծաղկանույշ՝
հոն խոլաբար կը պարեն
շարժուձևեր բամբիշի:

Ցայգն համրորեն կը մաշի,
ա՛հ, քիչ մըն ալ, քի՛չ մըն ալ,
Կ'ուզե հոգիս գինովնալ
Նայվածքիդ մեջ հրահոսան»:

Մի քանի հատվածներ կարդալով հնարավոր չէ հագենալ առատությամբ հորդացող շքեղ բառերի սքանչելի կապակցությամբ ընթերցողին մատուցվող զգացմունքներից:

Զգալ այն ջերմությունը, որն առաքվում է ամպերի տակից շողացող արևից և գնահատել, ինչպես ինքը՝ բանաստեղծն է ասում՝ «անծրևի ու մշուշի մեջ անհետնելու սահմանված ծիածանի մը» գեղեցկությունը...

Նույն՝ 1907 թվականի աշնանը, լույս տեսավ նրա երկրորդ՝ «Նոր տաղեր» գիրքը, որն ավելի է բորբոքում և գնահատող հիացողների, և նրա արվեստը ոչնչի հավասարեցնել ցանկացողների կրքերը: Սակայն փաստ է, որ 20-րդ դարի սկիզբը, որն իրականում 19-րդ դարի շարունակությունն էր ամեն առումով, և,

հատկապես 1907 թվականը, որպես Հայոց բանաստեղծական տարի՝ պատկանում էր Միսաք Մեծարենց բանաստեղծին:

Նա բնության անսահման իմաստության կրողն էր, նրա բացահայտողը, նրա դյուքանքի, նրա շլացուցիչ կենդանի գեղեցկության, նրա խորհուրդների գաղտնիքներին միաձուլված՝ անկաշառելի երգիչ, որ իր հիվանդ մարմնից արևային հնչյուններ էր ածակում և արբենում...

Անբուժելի հիվանդությունը լարել էր նրա ստեղծագործական ուժերը, սրել աշխարհընկալման նրա զգացողությունները: Սա գեղարվեստական տաղանդի չբացահայտված, սակայն միանգամայն հոգեբանական ընդունելի երևույթներից է, որ երկու մեծագույն բանաստեղծների՝ Պետրոս Դուրյանի ու Միսաք Մեծարենցի մոտ ի հայտ եկավ որպես նրանց կարծ կյանքի փոխհատուցում: Նրանք ապրեցին ընդամենը երկու տասնամյակ, բայց լիովին փոխադարձվեցին իրենց չապրած տարիները զարմանալի, աներևակայելի ստեղծագործական բռնկումով:

Երբ լույս տեսավ Մեծարենցի երկրորդ գիրքը, Կոստանդնուպոլսի պարբերականները գրեցին.

«Հելլեն դասական ձուլվածք մը՝ հայեցի արտահայտությունով, իր դեմքը՝ ողորկ կիսափայլ մորթով մը քողված... Նիհար հասակ մը, ուսերեն ընկձված «կյանքին բռնին» տական որ կյանքի լուծը դեռ չէ զգացած...»

Մերթ ժպտուն, մերթ տխուր ու գրեթե միշտ բանաստեղծությունը շրթունքին, կը հևա... կսպառի...

«Ծիածանը» մեկ, հիմա ալ «Նոր տաղերը» մեկ տարվան մեջ երկու հատոր, երկու հարծակում՝ և արդեն հափշտակված է արդի պոլսահայ բանաստեղծության գլխավոր մեկ աթոռը: Հափշտակա՞ծ... Միսալ է այս բառը, բանի որ Մեծարենց ուրիշի մը տեղ չէ, որ բռնեց, ուրիշ բանաստեղծ մը չհանեց տեղեն, ինք հարդարեց իր աթոռը և զայն բերավ գետեղել տեղ մը, որ բաց էր արդեն... Կատարելապես ինքնատիպ, ինքնաստեղծ է իր նկարագիրը մեր մեջ: Իր ծամփան ուրիշին ոտքին տակ չէ ինկած, ինք բացած է արահետը կյանքի... Երևակայությունը և պատկերացումը այս երիտասարդին քով հասած է զարգացումի մը, որն չի կրնար հավասարիլ ոչ մեկ թրքահայ բանաստեղծ ու գրագետ...»:

Նրա ստեղծագործությունը թախծոտ ելևեղների, սակայն միշտ լիարժեք կյանքի և աշխարհի ու մարդու նկատմամբ սիրառատ ապրումների խտացում է:

Մենավոր հոգիների խոր տվայտանքն ու խռովքը, մահվան և հիշատակի թախծոտ խոհերը, մաքրամաքուր զգացմունքների հրճվանքը, անպատասխան սիրո տառապանքները... բայց որքա՞ն գեղեցիկ:

«Ցուրտ աշուն մը սարսռագին
կը հևա իմ հոգվույս մեջ,
կ'իջնե գիշերը. կյանքին
գիրքը կուլա էջ առ էջ:

Սրսափանքներ տենդագին
ու հեծծյուններ հիվանդոտ
հոն կը հածին, կը հանգին
եղերերգի մը տենդոտ...»:

Սակայն կա նաև ուրիշ մի խոստովանություն. «Սիրտըս՝ բո՞ց մը՝ մըթնաշաղիմ մեջ անհետ...»:

Եվ «Հիվանդի հևքեր», որոնք սակայն Այգերգ էր անվանում նաև:

«Վանդակին մեջ փակված հեգ
Թռչնիկին պես մենավոր,
Բանտըվեցան սրտիս սեգ
վարդ բաղձանքները բոլոր:
Դուրսն ամեն բան կը խայտա,
Ժառ ու ծաղիկ կամ դալար,
սրտիս մեջ սև պար մը կա
նըվագներու տրտմալար:

Թռչնոց ծիչին պես հիմար.
և նվաղկոտ, կերկերին,
թույլ խազերու մեջ տկար՝
մութ երգերս կ'երկարին...

...Բայց բնության հրրճվանքեն
հույս ու ժպիտ կը բաղեն.
լույսեր հանկարծ կճեղքեն
մըտածումներըս դժխեն:

Եվ անուրջներ ոսկեզօծ՝
Լուռ՝ մտքիս մեջ կը պարեն.
Դուրս վանելով անոր հոծ
թուխալը լույսի փապարեն...»:

Նա ոչ միայն բնապաշտ էր, այլ նաև մեծ մարդասեր էր՝ այդ բառի ամենատարողունակ իմաստով: Համատարած մարդատյացության, եսամոլության, անհատապաշտության ճահճուտում նրա մարդասիրությունը այնքան վեհ է, այնքան կատարյալ...

Չի գրվել երբեք նրա «Տո՛ւր ինձի, Տե՛ր...» համամարդկային սիրո նման կատարյալ մի բանաստեղծություն: Սա նրա վերջին գործերից մեկն է, որը բնավ չի պահանջում բանասիրական բացատրություն, գրականագիտական պրպտում, չնայած դրանք ամենատարբեր ժամանակներում եղել են լիովին: Հարկավոր է կարդալ և սեփական էության ընդերքում լուռ խոկալ...

Կարդանք ամբողջությամբ, առանց կրճատումների...

Որովհետև սա աղոթք է... Ջերմեռանց մարդասիրության և համապարփակ բարության խորանին ծնրադրած Բանաստեղծի աղոթքը, իր «Հայր Մերը», ինչպես և ինքն է խոստովանել:

*«Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական,
ծաղիկներու պես զայն ժողվեմ ծամփուս վրան՝
նայվածքներուն մեջ ամենուն և ամեն օր:*

*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական
և ես հանգույն երփնալուցկի վառող մանկան՝
զայն գունաժպիտ տեսնեմ ուրիշ դեմքի մը վրան:*

*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական.
զանգակներո՛ւ պես զայն կախեմ ամեն դրրան՝
ու զերթ նարոտ ամեն դրան զայն պսակեմ:*

*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական.
ծրագներու պես զայն բոցեմ բազմաստեղյան
խավարին մեջ ամեն երդ ու խրճիթներու:*

*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական.
զայն սրբասաց իմ հոգյակիս ընեմ խորան՝
զայն իմ մտքիս ծրխեմ՝ զերթ խունկ բազմաբուրյան:*

*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական
ու չ'ըլլա, որ ուրիշներու կոծն ու կական
խեղդել ուզեմ ջրովեժին մեջ դափիս ձայնին:*

*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական
ու չ'ըլլա որ ծափիս ձայնին երգը՝ գուժական
եսիս սենյա՛կն ունենա՝ ցուրտ առանձնարան:*

*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական,
ու սեղանիս վրրա դրված մեն մի նրկան՝
զույգ մը խինդե՛ր գեթ ունենա թող խաչանիշ:*

*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական.
ու բախեմ զայն սրտիս ժայռին՝ իբրև մական՝
որ բխեցնե ցուրն աներկմիտ երանության:*

*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական.
զայն ջուրերուն վրան ձգեմ իբրև ուռկան.
զայն իբր արոր ալոսներուն ձրգեմ վրրան:*

Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական

*զայն իբր անծրև ցողեմ ամեն դաշտի վրրան,
զայն իբր արև բաշխեմ ամեն հորիզոնին:*

*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական.
զայն ընդգրկած իդեալին ըլլամ որսկան.*

զայն լաստ ըրած՝ ես Լույսերու նավորդն ըլլամ:

*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական.
ժողվել՝ հոգվույն մեջ ծերերուն, կույսին, մանկան,
պարզ մարդերուն՝ գեղջուկներուն ու բանվորին:*

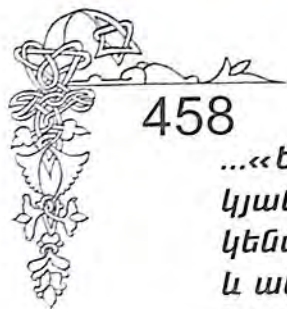
*Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական.
ժողվել՝ հոգվույն մեջ ամենո՛ւն, համայնական
հոգվույն ամեն մասնիկներուն մեջ՝ ամեն ժամ:*

*Ճամփեներե՛ն, ու գետերե՛ն, ու դաշտերե՛ն,
անտառներե՛ն, ու լեռներե՛ն, ու ձորերե՛ն,
տանիքներե՛ն, ու տուներե՛ն, ու դուռներե՛ն՝
Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր ուրախությունն անանձնական»:*

Բայց միայն այս աղոթք-բանաստեղծությունը չէ, որ ամրագրում է նրա մարդասիրությունը: Այն, անսահման մարդասիրությունը, որի համար բանաստեղծը իր հոգում այնքա՛ն անսպառ խանդաղատանք, սեր, անձնագոհություն ուներ ամբարած:

Պետք է բացել նրա բանաստեղծությունների գիրքը և կարդալ նրա «Ըլլա՜յի՛, Ըլլա՜յի՛» շարքը, հասկանալու համար, կամ, թերևս նորից զարմանալու և վերջապես խոնարհվելու համար մեռնող պատանու տենչանքի առջև, որն իր բնապաշտ էության խորքից ձայնում է ի լուր մարդասիրության.

*«Սա իրիկունն ըլլա՜յի ես
և հրպեի ծակտին ամեն անցորդի,
չքնաղագեղ ու նըվաղուն համուրդի
սա իրիկո՛ւնն ըլլա՜յի ես...»:*
*«Ալիքներու վրա ոստոստող հովն ըլլա՜յի,
ու ջուրերու խուլ մըռունչին մեջ ամպայի՝
ծկնորսներու ալանջ ի վար փսփրսեյի
սիրված երգեր, քաղցրությունով օծուն բառեր...»...*
*«Դաշտի ծամփու մը վրրան,
կամ ըստորոտը լերան,
ուղևորին ժամանման
ըսպասող հյուղն ըլլա՜յի:
Ու գգվանքիս կանչեի
ես ծամփորդներ անժաման,
ու ծամփուն վրա մենավոր,
ու ծամփուն վրա ոսկեման,
երկվորներուն դիմավոր՝
ծըխանիս ծուխն ամպեի...»...*

...«**Եվ ըլլայի Լույս, Ձև, Երանգ, Թրթռում,
կյանքի փաղփուկ պատմութեանը ծիրանի,
կենսաբաղձիկ հոգվույն երազն անպատում,
և անծրեն վերջ անարև ու տրտում՝
հառաչածայն անծրեն վերջ երբեմնի,
նըշուլեի ես վայրկյաններ երջանիկ
արևշող ժրպիտ, ծափեր ու խնդում՝
բանաստեղծի հոգիներուն մեջ մենիկ**»:

«**Ըլլայի՛, ըլլայի՛**» շարքի բանաստեղծություններից ընդամենը մի քանի տուն... և ինչպիսի հագեցվածություն...

Մարդը, որը բանաստեղծ էր և գիտեր. շուտով պիտի անցներ Անդեականի անհայտ ճանապարհով, փոխանակ հուսալքվելու և մենամուլ տառապանքների մեջ ներքաշվելու, իր բանաստեղծական ընթերցումներով տարված մարդուն պարզելով հուսալքումի պահեր՝ նրան նվիրում էր այն տրամադրությունը, որ տեղ լույս էր, սեր էր և անձնագոհություն...

Հիվանդ բանաստեղծը **մարդասիրության և բնապաշտության** միջոցով ցանկանում է լուծել մահվան և անմահության հավերժ խրթին հարցը... Հավատալ, թե կյանքից հեռանալով պիտի ծուլվի անպարագիծ բնությանը և նրա հետ պիտի հավերժանա, հավերժանալով պիտի «**ըլլա**» այն ամենը, որի կարիքը այդքան ունի տառապյալը, և որի համար հեռու եսասիրական ամենափոքր բաղձանքից անգամ, միշտ բաց է պահում աշխարհի և մարդու նկատմամբ համապարփակ սիրո առազաստը:

Բնության և մարդու հանդեպ ունեցած իր պաշտամունքով հայ հնագույն և միջնադարյան սքանչելի քնարերգության խորքերից գալով՝ նա միանում է հայ նոր գրականության խոշորագույն բանաստեղծների փաղանգին, որի շատ ներկայացուցիչների մասին արդեն պատմել ենք և մյուսների մասին դեռ պիտի պատմենք՝ որպես **հզոր խտացում Հայոց բնավորության**:

Բանաստեղծի վերջին ուսանկարը

Բանասիրությունը գոյություն ունեցող գրականագիտական բազմաթիվ ուղղությունների վրա հենվելով, փորձում է այս կամ այն գրողին ներկայացնել որպես այդ ուղղություններից որևէ մեկի ներկայացուցիչ ու ջատագով՝ կլասիցիզմ, ռոմանտիզմ, ռեալիզմ, սիմվոլիզմ և այլն, որոնք այնքան առատորեն բարգավաճեցին հատկապես 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին:

Մեր նպատակներից միշտ էլ հեռու է եղել բանասիրական կամ գրականագիտական քննարկումներ կատարել որևէ գրողի մասին խոսելիս: Պարզապես, անդրադառնալով որևէ պատմական ժամանակահատվածի տվյալ պահին, նրա քաղաքական վայրիվերումներին, նրա կրոնին ու դավանանքին, նրա պայքարին,

հաղթանակներին ու պարտություններին, նրա մշտապես ապրող ազատատենչությանը, նրա ոգորումներին՝ չի կարելի չխոսել Ոգու այն հզոր պոռթկումներով, որի մասին, որ նա մշտապես կրում է իր էության, իր ավիշների ու արյան մեջ, որպես **ԱԶԳԱՅԻՆ ԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ**՝ անկախ իր անազատ կամ կիսաանկախ վիճակից:

Այդ հզոր պոռթկումներն էլ, ահա, ծնում են մեծերին, որոնք ապրելով ի վերուստ հատկացված ժամանակի ինչ-որ հատվածում, դառնում են ազգի մտավոր կարողությունների ու զգայական աշխարհի հավիտենական ուղեկիցները:

Առանց վերլուծության ենթարկելու նրա ստեղծագործությունները՝ ասում ենք. մեծերից մեկն է նաև **Միսաք Մեծարենցը**, որին մեր Ոգեղեն աշխարհի մեկ այլ մեծ՝ **Եղիշե Չարենցը**, նվիրել է այս գեղեցիկ տողերը:

«**Արյուն է եղել աշխարհում: Եղել է եղեռն ու կռիվ:**

Լեռնացել են ուժեր վիթխարի՝ ամեհի ելած իրար դեմ:

Աշխարհից հեռու մի գյուղում, եղեգնյա մի սրինգ կտրած,

Ար՝ և է երգել ու գարուն այս հիվանդ, հանձարեղ պատանին»:

Իսկապես արև է երգել:

«**...Կարմիր, նախշուն հավկիթի պես**

Կ'երթա արևն Ջատիկին,

ահա կ'առնեն կրկին, կրկին,

մեղույշ բարևն՝ իր ծառերեն

մերս երկարող հույր թաթիկեն:

«**...Շողա՛, շողա՛, բարի արև, հիվանդ եմ...**

Վերջին անգամ մըն ալ,

Դեռ իրիկո՛ւն չ'եղած,

ու, դեռ տամուկ գիշերին վըհուկը գիս չ'ընդգրկած,

վերջին անգամ մըն ալ

Փարե հոգվույս խանդաբորբ ու կաթոգին,

հիվանդ եմ, բարի՛ արև, շողա՛, շողա՛...»:

«**Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր...**» բանաստեղծությունը:

Սա նույնպես աղոթք է, ինչպես «**Տո՛ւր, ինձի, Տե՛ր...**» բանաստեղծությունը: Բայց սա ընդամենը անհատական ընկալման արդյունք է: Յուրաքանչյուր ընթերցող, ի վերջո, իր անհատական ընկալումներն է ստանում մշակութային որևէ իմաստավորված անհատականության հետ շփվելիս: Այս դեպքում ևս: Իսկ մնացած այս ու այն տեղեկությունները ստանալու ցանկության դեպքում, կարող է բացել Հանրագիտարանը և կարդալ համապատասխան հոդվածը: Օրինակ, այս հատվածը՝ նաստեղծին վերաբերվող հոդվածը նույնպես: Օրինակ, այս հատվածը՝

«**Մեծարենցի գրական ժառանգությունը բաղկացած է ավելի քան 130 քնարական ոտանավորներից, շուրջ մեկ տասնյակ արձակ բանաստեղծություններից ու պատմվածքից, մի քանի գրական-քննադատական հոդվածներից («Ինքնադատության փորձ մը», «Նարեկացիի հետ»), որոնցում շարադրել է իր ստեղծագործական սկզբունքները, պաշտպանվել թշնամա-**

կան քննադատությունից: Կատարել է նաև չափածո և արձակ թարգմանություններ արևմտաեվրոպական և ռուս հեղինակներից:

Մ. Պեշկոպաշևյանից և Պ. Դուրյանից հետո Մեծարենցը նոր աստիճանի բարձրացրեց արևմտահայ պոեզիան, արտացոլեց դարասկզբի թուրքահայ կյանքի բարդ և հակասական պայմաններում ապրող ու տառապող առաջավոր անհատի հարուստ ներաշխարհը...»: Եվ այլն:

Նա շուտ հասավ իր վախճանին, սակայն հասցրեց անել այնքան, որ Հայոց Հավերժության մեջ իր հաստատուն տեղն ունեցավ: Եվ իր իսկ բանաստեղծության խոսքերով ցանկություն ունեն հրաժեշտ տալ նրան: Այս տողերը նա նվիրել է իր պատանեկության ընկերոջը, վաղամեռիկ Ներսեսին, որը վախճանվել էր թոքախտից:

«Դեռ չ'ողջունած երազներու ջինջ առտուն՝

հովեն փչված մոմի մը պես շիջար դուն:

Թուփերու հետ հովերն ըզքեզ ալ տարին

միացնել մահվան ահեղ շուրջպահին:

Հիշատակի ծաղիկներու փունջեր թարմ

քո շիրիմիդ վըրա սըփռել կ'ուղարկեմ,

փունջեր՝ ցողված արցունքներես շիթերեն՝

զոր հեռավոր բարեկամեդ կը բերեն»:

Այս արցունքները նաև մեր արցունքներն են օտար ու թշնամական քաղաքի հեռավոր մի անկյունում ամփոփված նրա շիրիմին:

Նա մեռավ 1908 թվականի հուլիսի 5-ին:

Նրա կենսագիր Թ. Ազատյանն այսպես է նկարագրել նրա մահը.

«Մեծարենցի վերջին հրաժեշտը հուզիչ էր ու եղերական: Կերթա մահվան անվրդով ու գիտակցությամբ... Հոգեվարքը կըսկսի աքաղաղներու կանչեն պահ մը առաջ, շաբթեն կիրակի լուսանալու գիշերը, երբ Միսաք կը խնդրե մորմեն առանձին թողու զինքը. «Մայր, մյուս սենյակը... հանգստացիր... կը հատնե սիրտս... կը կանչեմ ...եկուր...»: Ու մայրը մինչ արցունք կը թափեր դուրսը հողին վրա, դրան բացվածքեն կիմանա մահամերձի երեք անգամ հազալը. ու «Մայր»... հոգին տված է արդեն»:

Ողորմի... ողորմի...

Մի բանաստեղծությունն է, որ կոչվում է «Կյանքի երգը»:

«Ահաբեկիչ կնճիռներուն մեջ կյանքին՝

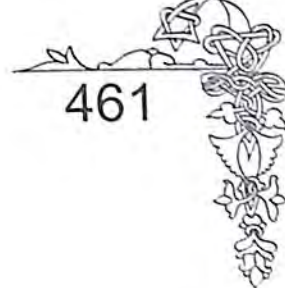
Լալահառաչ, սուր հծծյուններ ինձ ըսին.

«Ամեն հույսեր մեծ պարապին կը հանգին,

Ունայնություն մը կը պրկե կյանքը սին.

Բանաստեղծի
շիրմաքարը

«Ամեն ծաղիկ խամրում մ'ունի իրեն մոտ,
Ու ամեն կյանք՝ մութ ստվեր մը իր ետին.
Ծաղիկներու բուրումին պես խնկահոտ՝
ամեն հույսեր դեռ չըծլած կ'անհետին»:

Բայց մխացող խորերուս մեջ ծիրանի

Լույս մը հանկարծ սըպըրդեցավ շողալով,

Կյանքի փարփառ երգն ոսկեսար, գեղանի,

Որուն ցվերջ ունկնդրեցի դողալով:

«Տխուր ողբեր թող չը քանդեն քեզ,- ըսավ,-

Թող չը ցնդին ոսկե հույսերդ ցիրուցան.

Իր վերջն ունի ամեն կնճիռ, ամեն ցավ՝

Ջինք մոռցնող ժրպիտները լուսացան:

«Ահա ի՛նչպես, տես, կապույտն ալ կամարին

Մերթ ամպերու գորշությունով կ'աղարտի,

Անձրևին տակ իր ժպիտներն կը մարին,

Անձրևն,- այդ լաց,- սակայն երգն է ավարտի...

«Ամեն անձրև արև մ'ունի իրմեն վերջ,

Ինչպես ամեն լաց իր ժպիտը արփենի.

Եվ տևական ուրախություն մը միշտ պերժ

Պիտ՝ հաջորդե ժպիտներուն երբեմնի»:

Մի՞թե մեռնող պատանու երգ է սա: Տիեզերական հոգու տեր մեկը կարող է այսպես ավարտել իր կյանքի երգը...

Ինչ նախանձելի է:

ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐԾԻՊԱՇՅԱՆ

Եղիա Տեմիրճիպաշյան

19-րդ դարի մաքառումի տարիներին Հայոց Ոգեղենի ասպարեզում իրենց ավել կամ պակաս լուծան ներդրեցին Արևմտահայ գրականության մյուս գործիչները ևս: Նրանցից էր Եղիա Տեմիրճիպաշյանը:

Տեմիրճիպաշյան՝ այսինքն Դարբնապետյան, որովհետև ընտանիքի մի քանի սերունդ այդ ազնիվ արհեստի ճարտար գործավարներն են եղել: 18-րդ դարի սկզբից Կոստանդնուպոլսի արքունի մավարանի դարբնապետն էր Գևորգ Տեմիրճիպաշյանը, որի ձեռքի տակ չորս հազար մարդ էր աշխատում: Այդպես նաև Գևորգի որդի Գալուստը, Գալուստի որդի Կարապետը:

Կարապետի որդի Եղիան, հակառակ ընտանիքի

ավանդույթին, մերժել էր դարբնի սքանչելի արհեստը և դարձել գրող, փիլիսոփա, բառարանագիր, հրապարակախոս, գեղագետ և, իհարկե, ուսուցիչ: Ծնվել է 1851 թվականին Կոստանդնուպոլսում: Հայկական մի քանի վարժապետներում սովորելուց հետո՝ սկսել է տպագրվել մամուլում և վարել տպագ-

Մարդու մտքի զարգացման ու առաջընթացի հետ զարգացել են քաղաքակրթությունները, կրոնները, գեղագիտական, բարոյական, փիլիսոփայական օրենքները: Գիտության ազդեցությամբ վերափոխվել է փիլիսոփայությունն ու գեղարվեստը:

«Ես ճանչցա Եղիան, Պրուսայի ջերմուկները, ուր գացած էինք օդափոխ»

Ու նոր մշուշներ հոգիիս...»:

Վեհանձն ու խոնարհ, ազնիվ ու պարկեշտ, թույլ բայց ի հարկին կորովի էր: Անշահախնդիր և ուղղամիտ, երբեք գծած միջոցներու դիմաց չէ դրամ չահելու համար: Իր հողվածներու համար փոխարեն աննշան գումար մը կ'առներ: Իր ֆրանսահայ բառագրքին համար, որուն ամիսներով աշխատած էր փորձերն ալ ինք սրբագրելով, իբր հեղինակի իրավունք ստացած էր միայն տասը ոսկի: Աղքատ ապրած էր բոլոր կյանքին մեջ:

Իր հոգին հարատև չարչարանքի մեջ տվալտող, տարօրինակություններով, ճշմարտագանգություններով շաղախված տրտում հոգի մըն էր, որ կը խաղար իմաստասիրական գաղափարներու հետ և զանոնք կ'ընդուներ ու կը մերժեր փոխն ի փոխ:

Եղիա հարափոփոխ բանդագուշակներու մեջ էր միշտ, մերթ հավատացյալ և մերթ անհավատ: Գիշերաշրջիկի մը պես կ'անցներ կյանքին մեջեն, գլխիկոր ու կորաքամակ և անհասկանալի կը մնար տրամաբանող, գրապաշտ այս ժամանակին մեջ՝ մարդոց ամենաստվար մեծամասնությունեն: Կյանքը երազ մըն էր կարծես իրեն համար, տևական երազ մը...»:

Պատմել է մտերիմներին, որ հաճախ է մորը տեսնում երազում և միասին հաճախ են լալիս. մայրը՝ երջանիկ, իսկ ինքը դժբախտ է զգում: Մայրը անընդհատ իր մոտ է կանչում զավակին, որպեսզի նա էլ երջանկանա...

Մի օր էլ, Ջատիկին, նման մի երագից հետո, վաղ առավոտյան նա հայտնվում է Գատըն գյուղի եկեղեցու դռանը և գլուխը բաց, հին հագուստներով, մուրացիկների մոտ կանգնած, թիթեղե պնակը ձեռքին մուրում է:

Ապրելուց հոգնած, սպառված, նա ձգտում էր հասնել Նիրվանայի, որը Բուդդայական դավանանքի մեծագույն նվաճումներից մեկն է՝ որպես հոգու հավերժական խաղաղության խորհրդանիշ...

Մահը նրա միտքը լկող տիրական գաղափար էր: Նա խորապես հավատում էր, թե այնտեղ պիտի գտնի հավիտենական անդորր և անէացում: Անձնասպանության մտասևեռումը և մահվան մղձավանջը սակայն՝ դժոխք էր դարձնում նրա կյանքը: Տարին տարու վրա թանձր մշուշ էր պատում նրա էությանը: Հավատը հետզհետե խտանում էր, կյանքից իրեն անջատող անդունդը հետզհետե խորանում էր ուր և գնաց **«նետվեցավ հուսահատության վերջին նոպայի մը մեջ, մեր գերզգայուն արծակագիր քերթողը, հե՛ք եղիան, տարաբախտ երգիչը Նիրվանայի»:**

1908 թվականի հուլիսի 19-ն էր:

Նա իր **«Նիրվանա»** փիլիսոփայական պոեմին բնաբան էր ընտրել հնդկ մի իմաստունի խոսքերը. **«Հոգիս համակ լցված է կարեկցությամբ աշխարհի հիվանդության համար...»:** Իսկ վերջին տողերն են.

**«Ընդե՞ր արդյոք մեծ տրտմությունն ես, եղիա...
Գիտությունս է, տենչս է միակ - Նիրվանա՜...»**

Նորից կրկենք, որ մեր նպատակը հեռու է գրողին բանասիրական քննության ենթարկելուց, մանավանդ որ այդ գրողը նաև փիլիսոփա է: Իր բաժին ժամանակատվածում՝ 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի Հայոց մտավոր կյանքում, նա դերակատարություն է ունեցել և թողել է իր հետքը: Նա սքանչելի

Ուսուցիչ էր, որ կարողանում էր ոգևորել իր սաներին գեղեցիկի գեղագիտությամբ... Սա է մեզ համար կարևորը:

Որպես ողորմի նրա հիշատակին՝ ավարտենք մեր խոսքը իր **«Աղոթք»** բանաստեղծության մի քանի տողով:

**« Ալ չեմ ուզեր, ալ չեմ կրնար
Ջքեզ խաբել, անբիծ հոգի.
Թող ինձ, եթե այսքան երկար
Ջքեզ պատրանոք օրորեցի:
Սուրբ բուրվառին իսկույն հանգույն,
Պարուրածև, կապուտագեղ,
Ի խորոց քո պայծառ հագվույն
Վերուղղեցա հերկինս, անե՛ղ:
...ես ըսեմ, դուն, ոհ, մի լսեր.
Երկինքն հավետ գտա դատարկ...
Ունա՜յն Աստված, և ունա՜յն սեր,
Մեղա, Տեր»:**

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

Տիգրան Կամսարական

Նա իր ընկերներից երկար ապրեց: Ծնվել է 1866 թվականին Կոստանդնուպոլսում, վախճանվել 20-րդ դարի երկրորդ աշխարհամարտի տարում Ֆրանսիայի Վիշի քաղաքում՝ որպես արդյունաբերող: Սակայն, երբ դեռ չէր մխրձվել արդյունաբերողի իր հոգսերի մեջ՝ գրող էր, հայ մխրձվել արդյունաբերողի իր հոգսերի մեջ և ըստ գրական կյանքի հասարակական գործիչներից մեկը և ըստ գրականագիտական ըմբռնումների՝ իրապաշտ, ռեալիստական ուղղության հիմնադիրը Հայոց մեջ:

Ավարտելով Կոստանդնուպոլսի Արամյան վարժարանը՝ սկսել է զանազան ծածկանուններով թարգմանական և ինքնուրույն գործեր տպագրել **«Արևելք»**, **«Մասիս»**, **«Գիտական շարժում»**, **«Լույս»** պարբերականներում: **«Գիտական շարժում»** վեպը թերթնի ձևով սկսեց լույս տեսնել

Հետո նրա **«Վարժապետին աղջիկը»** վեպը թերթնի ձևով գրքով: **«Արևելքում»**, իսկ հետո հրատարակվեց առանձին գրքով է.

Գրող և գրաքննադատ Արփիար Արփիարյանն այս առիթով գրել է. **«Այս գիրքը հիմակ կարդացող քննադատ մը գրական ինչքան թերությանց ալ հանդիպի, բայց պիտի չկարենա մտքեն յուցնել, թե տասնութ-տասնինը տարեկան պատանիի մը հեղինակությունը եղած ըլլա:**

...Կամսարական հոգեբան ծնած է. մեծ վեպին մեջ, իր հոգեբան դիտողի հատկությունը ակներև կը տեսնվի, թեև բարգավաճման համար տակավին ատեն ունեցած չըլլա: Նաև տարտղնված միտքը մը չէ, այլ ինքնամփոփ: Խորհելու և իմաստասիրելու ընդունակությունը ցույց կու տա, ու եթե վիպասանության մեջ մեկենի մեկ մեծ դռներն մտնելու անհամբերություն ունե-

Նա արդեն երկու տասնյակ տարի ապրում էր Փարիզում և այստեղ էլ վախճանվում է 1941 թվականի հունվարի 4-ին, թողնելով շնորհաշատ արդյունաբերողի գործունեությամբ կուտակած մեծ հարստություն: Նրա թողած այդ հարստությունն իր ժողովրդի հետ որևէ կապ չուներ: Նրա՝ իր ժողովրդին թողած հարստությունը **«Վարժապետին աղջիկը»** վեպն է... Նա արդյունաբերող էր և **Ուսուցիչ** չէր, բայց թողեց գրական մի գործ, որն համընդարարվում է մինչև հիմա կարդալ դարոցներում:

[illegible]

միտքս, ներսես քու վրադ կխորհի անընդհատ, ինքզինքին վրա մտածելու պես, որովհետև ալ խառնված ես ինքնզինքս և առանց քեզ ամբողջ չեմ, այլ պակաս, կես, անհմաստ: Ի՞նչ գործ ունիս իմ թշվառ հոգիիս մեջ, որ ոչինչ կրնա ընել քեզի: Սակայն միթե ես չեմ պատճառը, երբ խենթի պես քու վրադ կմտմտամ...

...Եվ այս տենչը, դեպի քու անծո ունեցած հոգնեցնող ձգտումս ուրիշ բան չէ, բայց եթե իրապես ազնվամալու, բարձր ու լավագույն ըլլալու ըղձանք մը, որ արժանի ընե գիս քեզի, տառապանքներուս և ազնվացումիս աղբյուրին»:

Նրա երկերում Իռենան նույն Վերժինեն է:

«Ո՛ւր Իռենա : Գոց պատուհաններուդ ետին հիմա կքնանաս կոր դուն, երազածուի, նոճիրներու խավարակոծ երաժշտության մեջ: Չե՛ս գիտեր թե պատուհանիս անքուն լույսը կսուզի հոն, թե հոն կբաբախե գիշերային էութունս: Իրո՞ք, չե՞ս լսեր հոգիիս ծայնը, սրտիս ծարձատյունը...

...Ներե՛ք քեզի հպելով զգե՞զ մարմնավորած ըլլալուս: Ես վայելել եմ զքեզ, այսպես զքեզ շնչելով ինչպես աղամանդը լույսը կշնչե, ինչպես նոճին գիշերը կըմպե»:

1890 թվականի հոկտեմբերին ավարտում է «Ներաշխարհը» և ամուսնանում Վերժինե Պեյազյանի՝ Իռենայի հետ: Կինը, որին ընտրել էր որպես կյանքի ընկեր, իսկապես այդպիսին էլ եղավ. հավատարիմ, խնամող և անսահման սիրող:

Նա իր գրական ծածկանունը Ինտրա էր ընտրել, նկատի ունենալով հնդկական լույսի, եթերի աստված, կայծակող Ինդրային:

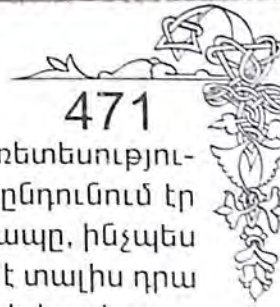
«Ներաշխարհը» լույս տեսավ ավարտից վեց տարի հետո՝ գրաքննական անհեթեթ ու աներևակայելի պատճառաբանությամբ: Բայց վերջապես լույս աշխարհի գալով՝ շահեց բազմաթիվ համակիրներ և վատաբանողներ միաժամանակ: Իսկ ի՞նչ է «Ներաշխարհը»:

Սա մի զարմանալի երկ է, որտեղ անխաթարելի կերպով միաձուլվել են իմացաբանական միտքն ու պոետական փայլուն երևակայությունը՝ մեկ սկզբնատիպ լինելով:

«Ամեն սկիզբ երազով այլակերպված վախճան մ'է...

Ամեն փիլիսոփայություն զայն մտածող եսին տեսակ մը բանաձևումն է, և հաստատությունը, ուստի արդարացումը: Վարդապետությունը կվարվի, կձևանա խորին եսեն, և որքան ներքին ըլլա իր աղբյուրը, այնքան հավանական, բնական է, որ ընդհանուր ըլլա և հետևի, ու փիլիսոփային ուրիշ բան չի մնար ընել, բայց եթե ապրիլ զայն համարձակ»:

Յուրաքանչյուր անհատական Ես-ը ներկայացնում է որպես տիեզերքի անբաժանելի մասը, որն անհատի Ներաշխարհում խտացնում է այդ իրականության անհունությունը: Այսինքն. ճանաչելով իրեն, իր սեփական անձը՝ փիլիսոփան, իմաստասերը ճանաչում է տիեզերքը:

Չրաքյան փիլիսոփան չի ընդունել Շոպենհաուերին ու նրա հոռետեսությունը, ինչպես նաև Նիցշեի ուժապաշտ գերմարդու գաղափարը: Նա ընդունում էր փիլիսոփայի և արվեստագետի ստեղծագործությունների ներքին կապը, ինչպես հորդաբուխ գետի երկու ափերը միացնող կամուրջը: Առաջինն ինքն է տալիս դրա ապացույցը՝ ներդաշնակորեն ապացուցելով քնարերգությունն ու փիլիսոփայությունը: Երկուսն էլ արտահայտում են միևնույն ստեղծագործողի ներաշխարհը:

«Ներաշխարհը» փիլիսոփայական-քնարերգական արձակ պոեմ է, որտեղ ներհայեցողությունը ձեռք է բերում գեղարվեստական որակ: Իր հերթին՝ փիլիսոփայությունը ներաշխարհի, անսահմանությունը լուսավորելու կարևորություն է ստանում:

Բայց ստեղծագործող մարդու Ես-ը, ի վերջո, կտրվում է ներաշխարհից, ապա նաև արտաքին աշխարհից՝ հեռանալով ու միաձուլվելով «տիեզերական Ես-ին»:

«Ներաշխարհը բնական երևույթ մ'է. և ընդհանրապես հիացում մ'է վսեմ բաներու...»:

Ստեղծագործող Ես-ը, նրա ներաշխարհը խորատես աչք է արտաշխարհի առաջ: Տիեզերքի աստվածացում, անցում նյութականից հոգևորին:

Նա տիեզերապաշտ էր, հետևապես՝ նաև բնապաշտ, որը որպես ոգու և նյութի միասնություն Ես-ի ընդերքում, որպես բազմազանությամբ հագեցած իրականություն՝ պարփակվում է էության մեջ:

Նրա ապրումների ստեղծագործական մղումների աղբյուրը Լույսն է՝ իր հառափափոխ նրբերանգներով: Չրաքյան փիլիսոփան և բանաստեղծը աշխարհի հիմքը համարում է Լույսը, Եթերը: Կանգնել Լույսի առջև նշանակում է կանգնել «ամենաթափանց եթերի թրթռումների առջև»:

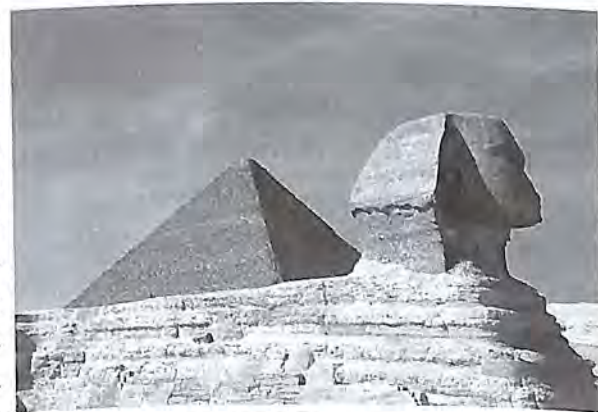
Լույսը «կը կենսավետե իրերը»:

Կյանքն իր բոլոր դրսևորումներով՝ իրձվանքը, փթթումը, բույրերը, գույները, ծայները ձգտում են դեպի արևը և ապրում են արևով:

Խորհրդապաշտությունը (սիմվոլիզմը) իր բազմազան ձևերով առկա է «Ներաշխարհի» էջերում: Լույսը հոգեկերտումի ուժ է ստանում այստեղ, որը հեղինակին բերում է հետաքրքիր եզրահանգումների՝ կապված Եգիպտոսի և Սֆինքսի հետ:

Նրա խորին ընկալմամբ Սֆինքսը Եգիպտոսի Ոգին է: Յետաքրքիր է, թե ի՞նչպես է պատճառաբանում սա, կամ ինչպե՞ս է ընթերցողի միտքը, զգացումները հասցնում մինչև նման գիտակցության:

«Այսպե՛ս, Եգիպտոսն էր, լուսողող, ահագին, շուրջս, վերևս: Ամայությունն զեփյուռ մը կանցներ հավերժարանային կարեկցությամբ մը քաղցր: Անապատին մեջ անցյալին լռությունը կիշխեր: Եվ բուրգերը կորած Յոթնաքաղաքին մեջքն կկանգնեին դարերե ի վեր ու սպասելով դարերուն: Քաղաքակրթությանց ամեն ժամանակներու ձեռակերտներուն բոլոր չափերեն,

Սֆինքս...

Այսպե՛ս, Եգիպտոսն էր, լուսողող, ահագին, շուրջս, վերևս: Ամայությունն զեփյուռ մը կանցներ հավերժարանային կարեկցությամբ մը քաղցր: Անապատին մեջ անցյալին լռությունը կիշխեր: Եվ բուրգերը կորած Յոթնաքաղաքին մեջքն կկանգնեին դարերե ի վեր ու սպասելով դարերուն: Քաղաքակրթությանց ամեն ժամանակներու ձեռակերտներուն բոլոր չափերեն,

տեսակներեն դուրս՝ մենավոր ու կատարյալ՝ կլեռնանային բոլոր մեծագույններեն վեր: Ուրիշ բան մը չկար հոն, բայց միայն իրենց անագորույն մեծությունը:

...Տեսողությունը կարոտ է երևակայության, և հասկանալ անոնց ահագնությունը՝ անոնց չափին ռամիկ ծանոթությունն ունենալով իսկ: Անոնց բոլոր չափերը որոշ, սահմանավոր, ներդաշնակված էին ցնորակերտելու այն անսահման բաները, որ Բուրգեր էին: Ո՛հ, թվերուն ըրածն ուրիշ բան չէ, այլ բաղդատելի ընել զանոնք, անոնց անօրինակ գեղեցկությանն, անոնց գերազանց Արվեստը: Անոնց համադրությո՞ւնը, անհեթեթ կերպով ավելի էր անոնց ծավալեն. մի՞թե չափելը դատել է. մի՞թե կշռելն ընդգրկել է, գիտունին կարկինը չէ, որ հարկ էր հոն, հապա ատլասի մը գրկաչափը: Անոնց համադրությո՞ւնն ավելի քան երկրաչափական էր, այսինքն եգիպտական, այսինքն եգիպտորեն տիեզերական:

...Անապատին մեջ ոչ ոք կար. Հարստություններուն ու քրմապետությանց ու Թոթի պապիրակույտներուն մեծապանծ գորությունը հետախաղաղ աներևույթ եղել էր: Վիթխարի ամայության մեջ մինակ՝ Սֆինքսը կար, ապառաջը թաթերը առյուծի արքայականությամբ մը զուգառաջ՝ իրանին վաղմջուց հանգիստը անապատին մեջ խորածգած՝ անհմանալի մենակյաց հոն կը՛բնակեր և իր քաղաքն էր այն: Վասնզի ի՛նչ ապաքեն Սֆինքսը Ոգին իսկ էր եգիպտոսի:

Վասնզի ի՛նչ խորհրդանշան ալ փնտրեն հոն մարդիկ անոր ամենի, ծնրադրելի ավերին մեջ, անիկա ինծի պիտի երևա պանծալի Բնամարդը, որ կամփոփե՛ Կյանք և երկրածեշտ, Գործունեություն և Հայեցողություն, Առյուծ ու Կույս...

Բուրգերը քաղաքակրթական ու երկրային ժամանակներուն ընկլու՛զումն էին հավիտենության մեջ...

Աշխարհի հսկայական ու հավերժական ոչնչության Գիտակցությունն էին անոնք, Հավիտյանին հայեցողության համար հավիտենապես հոն կեցած, առասպելացած:

Եվ, անշուշտ Սֆինքսը կանգներ զանոնք...»:

Հեգել

Բուրգերի ու Սֆինքսի Չրաքյանի բանաստեղծությունը, ի դեպ, համընկնում է գերմանացի փիլիսոփա Հեգելի բացատրությանը, որը կարդում ենք նրա «Եսթետիկա» գրքի էջերում:

Հեգելը նույնպես Սֆինքսը համարել է Եգիպտոսի խորհրդանշը:

«Դա հոգևոր սկիզբ է, արդեն հեռացած կենդանականից, բնությունից և սկսել է դուրս նայել այնտեղից, սակայն դեռևս չազատագրված, դեռևս հակասությամբ կաշկանդված: Մարդը բարձրանում է կենդանու միջից, արդեն զննում է շուրջը, բայց դեռ չի կանգնել իր ոտքերի վրա, դեռևս ի վիճակի չէ լիովին ազատագրվել բնության կապանքներից»:

Ոգին նյութական հիմքի վրա զարգանալով, այնուամենայնիվ, անջատվում է նրանից, վերանում, սավառնում է «աննյութականի» ոլորտներում որպես ինքնուրույն էություն՝ իրենից բխեցնելով ողջ նյութական աշխարհը: Սֆինքսի ժպիտը «ամենագետի, ամենակալի գերագույն ժպիտն է», որը վեր է հառել իրեն ծնող քաղաքակրթությունից «իրերեն ու իրողություններեն անդին»:

Բուրգերն անապատի ամայության մեջ մենավոր են, շուրջը չկա ոչինչ, որ շեղի դիտողի ուշադրությունը: Նույնիսկ բնությունն ինքը միատարր է, առանց բազմազանության: Ուրեմն, գեղագետի հայացքը տեսողությունից զատ կարիք ունի կատարյալ երևակայության: Որովհետև «ծարտարապետության ու կերպարվեստի մոնումենտալ ընտիր ձևերի մեջ» թաքնված է կախարդանքը՝ մարդուն հաղորդակցելով վեհի հետ, որի գաղտնիքը ոչ թե վիթխարի չափերի մեջ է, այլ՝ արտահայտիչ չափերի:

Ասացինք արդեն, որ «Ներաշխարհը» արծակ պոեմ է, որի տպագրվելուց հետո մամուլում հայտնվեցին իրարամերժ կարծիքներ: Այդ կարծիքներին որպես պատասխան Չրաքյանը գրեց «Ներաշխարհն իր հեղինակեն դիպված», «Կարծիքներ և կարծողներ» ծավալուն հոդվածները: Արժե կարդալ:

1908 թվականին Չրաքյանը հրատարակեց «Նոճեստան» սոնետների ժողովածուն, ձոնելով մոր՝ Աննա Չրաքյանի հիշատակին:

Նա գրեց «Նոճեստանը» պայծառ օրվա, վարդաոսկեգույն արշալույսի, նոր սկսվող երեկոյի, բացվող գիշերի խաղաղության կամ քամու հորդումների պահերին և օժեց նրանք իր գույներով, իր լույսերով, խոհերի ու հույզերի նրբություններով ու նրբերանգներով:

...Լույսի ու խավարի հավերժական հարաբերությունն ու անհաշտությունը: Լույսի հավերժական տրոհում գույների և երանգների: Ինտրայի նոճիները «ձգվում են վաղանցության գերեզմանների ու անանցի՝ երկնքի միջև», անհունի և մահվան, վսեմի և նսեմի հակադրությունների միջև: Սակայն կարևորը Լույսն է, որը կյանքի մեծագույն խորհրդանշն է:

«Արևն իջեր է արդեն նոճերուն ետին.

Կծավալի վերն անբիծ իրիկունն աղվոր.

Եվ հիր ու հուր իր փաղփումն այնքան սուրբ է, որ

Լույսին թախիծն է կարծես ու ժպիտը մութին.

Մըթնաշաղը կտիրե նոճյաց սաղարթին.

Եվ ոպսիտե ծալքերն հեշտոլոր

Կհեռու նսեմ զմրուխտով մը խորհրդավոր,

Մինչ ավելի կսևնան վիհերը չորս դին:

Հրաժեշտ այլ ևս տըվընջյան և ցայգին ողջո՛ւյն,

Ան է, որ դաշն իր խավարն ահա կհեղու՝

Միավորելու ամեն հույզ անդորրին մեջ նույն:

Ո՛հ, գա՛ր այսպես մեծ գիշերն ալ երանավետ,

Գաղափարաց անթարշամ կյանքն ինձ շնորհելու,

Նույնացնելով զիս ընդմիշտ խղճմտանքին հետ»:

Նա մահ բազմաթիվ հոգվածների, էսենների, պատկերների հեղինակ է, որոնք անշուշտ մեծ արժեք են գրականության համար, որովհետև նրանք գրվել են տաղանդավոր իմաստասերի և բանաստեղծի գրչով:

Տիրան Չրաքյան Ինտրան մահ սքանչելի Ուսուցիչ էր: Տարբեր վարժարաններում դասավանդել է քաղաքակրթության պատմություն, շարադրություն, ֆրանսերեն, ֆրանսիական գրականություն: Նա համարվել է **«հոգեբանության, գեղագիտության և բարոյականի ուսուցիչը»:** Չրաքյանը, ինչպես իր ժամանակակից շատ ուսուցիչներ, որոնց մասին պատմել ենք, և մյուսների մասին, որ դեռ կպատմենք, բառի ամենատարողունակ իմաստով՝ ամենագարգացած մարդկանցից մեկն էր:

19-րդ դարի սահմաններից 20-րդ դարի սահմանները ես հաճախ եմ ստիպողաբար անցել: Հիմա ես պիտի անցնեմ՝ ավարտելու համար **Ինտրայի** կյանքի եղերական ուղին:

1914 թվականն էր: Ճակատագրական տարի, որ պիտի ձգվեր հավիտենության չափ երկար... և պիտի ավարտվեր ավելի քան ողբերգական...

Նրան 1914 թվականին զինվորագրեցին թուրքական բանակ և թարգմանաբարտուղարի պաշտոն տալով ստիպեցին հագնել զինվորական համազգեստ: Նա չկարողացավ հանդուրժել այս բռնադատումը, որը հանգեցրեց հոգեխախտումի: Այն ավելի խորացավ **Հայոց եղեռնին** ի տես: Հոգեանկման այս շրջանում էր, որ նա դարձավ շաբաթապահ քարոզիչ:

Ի՞նչ էր սա:

Սրանք շաբաթը համարում էին տոնական օր հուդայական կրոնում, որն, իբր, սահմանել է Աստված, ի նշանավորումն «աշխարհարարման» յոթերորդ հանգստյան օրվան, ինչպես նաև իր և «Իսրայելի որդիների դաշինքի»: Շաբաթ երբայերեն բառացի հանգիստ է նշանակում և այդ օրը զանազան սպառնալիքներով ռաբունիները արգելում էին ամեն մի աշխատանք: Այս օրը հրեական տաճարներում կատարվում էին առատ զոհաբերումներ, աղոթքներ, հացաբլիթների փոխադարձ նվիրումներ և այլն: Տոնական Շաբաթի ծագումը կապված է հնագույն անցյալում սեմական ժողովուրդների մեջ տարածված Լուսնի պաշտամունքի հետ՝ 28 օրվա ընթացքում չորս փուլ և յուրաքանչյուր 7-րդ օրը կարծես գտնվում է հանգիստ վիճակում: Հին Կտակարանի ազդեցությամբ Շաբաթապահությունը ընդունել են նաև որպես քրիստոնեական աղանդ: Այս աղանդը որևէ ընդհանուր բան չունեն Վայոց դավանանքի հետ:

Եվ ահա սքանչելի մտավորականը ընկնելով այս աղանդի ցանցը, թողնում է ընտանիքը, դադարում ստեղծագործելուց՝ իր կյանքի վերջին տարիները դարձնելով անպտուղ, **«...հագած էր անցյալի հետ ամեն կապ և կգարմանար... որ Ներաշխարհի հեղինակը՝ Ինտրան եղած էր ինքը»:**

Գերբնական ուժերի հետ հաղորդակցվելու հավատը, միստիկականի առեղծվածային էության հետ առնչվելու պահանջը դառնում էր ամենակարևորը նրա արդեն խարխված գիտակցության մեջ: Շաբաթապահի իր տարօրինակությունները, իր քարոզները պիտի նրան ավելի ու ավելի ընկղմեին զգացողությունների մթության մեջ:

Ահա, թե ինչ է գրում **Վահան Թեքեյանը** Ինտրայի վերջին բանաստեղծությունների մասին.

«Օրագրություն չէ, այլ սիրային արձակ քերթվածներու շարք մը, գործը օրին գրած էր ու շատ մը էջեր կարդացած ինծի և ուրիշ բարեկամի մը միասին, որուն համար օր մըն ալ ըսավ թե այրեց... Իր սիրած մեկ աշակերտուհին սերեն կներշնչվեին այդ իրապես շատ գեղեցիկ էջերը... Այրելը պատահած էր, կենթադրեմ, կրոնա-բարոյական տագնապի մը հետևանքը, որ զինք մինչև շաբաթապահություն պիտի տաներ»:

Զգայուն հոգին չդիմացավ Մեծ Եղեռնի հետապնդող սարսափազդու մղձավանջին: Արևմտահայ հզոր ողբերգությունը աղճատեց նրա հոգևոր կյանքն ամբողջությամբ: 1921 թվականին Ավետարան քարոզելու պատրվակով թուրքական իշխանությունները ձերբակալեցին թափառական քարոզչին և շղթայակապ հալածող կիլոմետր ոտքով քշեցին աքսոր... Հագուստները կողոպտեցին և թողեցին զարմալ մեկ շապիկի մեջ, անընդհատ դաժանորեն ծեծեցին ու քաղցած պահեցին... Եվ վերջապես հունիսի 6-ին կնքեց իր մահկանացուն մահ այս բզկտվածը:

Ականատեսը վկայել է. նա մեռավ սեր, միություն, հավատը պատգամելով: Թաղելուց հետո նորից քանդեցին գերեզմանը, հանեցին դիակը՝ վերջին շապիկը վրայից պոկելու համար... Մի քանի հայեր, Սիլվանի կանուրջի աջ ափին, վերջապես հողին հանձնեցին նրան:

«Ամեն սկիզբ երազով այլակերպված վախճան մ'է», - սա նրա խոսքերն են...

Ուսուցիչը, բանաստեղծը և փիլիսոփան. փնտրում էր **մարդու և տիեզերքի** ներդաշնակությունը... Ճակատագիրը խնդաց նրա երեսին, և նրա հոշոտված ու բզկտված, տանջահարված էությունը նետեց տառապանքի խավար փոսի մեջ: Սակայն որպես լույսի և տիեզերական համերաշխության իմաստալից փնտրող՝ մեզ ժառանգություն թողեց իր **«Ներաշխարհ»** և **«Նոճեստան»** սքանչելի ստեղծագործությունները:

Ողորմի մահ այս **Չարչրկվածին**:

ԼԵՎՈՆ ԲԱՇԱԼՅԱՆ

Լևոն Բաշալյան

Եղիա Տեմիրձիպաշյանը **«Մասիսում»** հրատարակված մի հոդվածի առիթով **«Երկրագունդ»** պարբերականում գրում է.

«Քաջ հայագետի մը գրված էր, հասուն մտքի ծնունդ և վարժ գրչի արդյունք... Կարգավորություն իր նախադասությանց մեջ, կարգապահություն իր բոլոր հաղվածոց մեջ կը տիրե»:

Այս գովեստը 18-ամյա հոդվածագրին էր տրվել ոչ բնավ քաջալերանքի համար, այլ որովհետև **Բաշալյանը «որպես խորհող, լավ դատող, լավ կշռող գրագետ»** էր հանդես եկել:

Ծնվել է 1868 թվականին Կոստանդնուպոլսում, ավարտել Պերպերյան վարժարանը և լուրջ գիտելիքների հետ տիրապետում էր ֆրանսերենին, ապա օժտված էր սքանչելի հայերենով շարադրելու տաղանդով։ Ավարտելուց անմիջապես հետո հրավիրվում է աշխատելու «Մասիս» շաբաթաթերթի խմբագրատանը, ապա դառնում **Արփիար Արփիարյանի** խմբագրությամբ լույս տեսնող «Արևելք», «Հայրենիք» պարբերականների օգնական-խմբագիրը։

Լևոն Բաշալյանը, ինչպես իր ժամանակակիցներից շատերը, գրական աշխարհի մտավ հրապարակախոսությամբ, քրոնիկներով, գրաքննադատական հոդվածներով ու ֆրանսերենից կատարված թարգմանություններով, և շուտով հայտնի դարձավ հայ և համաշխարհային գրականության խոր իմացությամբ, գեղագիտական բարձր ճաշակով և նրբագույն վարվեցողությամբ։

«**Գրականությունը ազգի մը մտավորական կենաց հայելին է**», - սա նրա հավատամքն էր։ Այդ հայելին ամենայն ճշտությամբ արտացոլում էր իրականությունը։

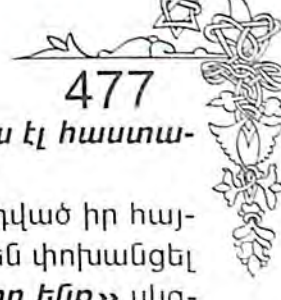
«**Երբ կյանքին մեջ ու անկից ալ թատրոնին վրա կը տեսնին ծուլներ, որոնք առանց վազելու կը հասնին, վատեր, որոնք մրցման մեջ կը հաջողին, անմիտներ, որոնց փորը կուշտ է, ապուշներ, որոնք խելացի կը համարվին և, ավելի ընդունելով այդ տեսությունը, երբոր կը տեսնին Դրամը, Չարությունը, Մոլորությունը, Կեղծավորությունը, որոնք հաղթանակ կելլան, ան ատեն կընդվզին և կը ջանան, որ անոնցմե զգացած նողկանքս գրով կամ խոսքով ուրիշներին փոխանցեն, երազուն հոգիներուն թողլով կապույտին մեջ փնտրել բարի ու անուշ հոգիները, որոնք իրենց անմատչելի հեռավորությունը կը պահեն միշտ**»։

Թիֆլիսի «Մուրճ» հանդեսը վերահրատարակում էր Կոստանդնուպոլսի «Մասիս», և «Հայրենիք» թերթերում տպագրված **Լևոն Բաշալյանի** վիպակները։ Նրանք արժանացել էին թիֆլիսահայ մամուլի ուշադրությանը՝ ներքին անժխտելի ուժով իրականությունը բացահայտելու իրենց կարողությամբ։

Արփիարյանը այսպես է անդրադառնում նրա «Հմայաթափը» վիպակին. «**Բաշալյան իր վիպակներուն մեջ միշտ եղբայրական գուրգուրանքով զեղուն սիրտ մը ունի երիտասարդներուն համար. այն երիտասարդներուն, որոնք դեռ պատանի կրնան սեպվիլ։ Սիրտեն խանդավառ սեր կը ծորի անոնց համար։ Կյանքի մեջ անոնց կրած հուսախաբությանցը վրա կը գթա ու երիտասարդները երազանքներու վտանգին դեմ պաշտպանել կ'ուզեն...**»։

Իսկ նրա իմաստասիրական «Ղալաթիո ռեսթը» վիպակի մասին գրում է. «**Հեղինակը հայ ցեղին ինքնապաշտպանությունն ապահովող մեծկակ մեծ ուժը գորեղ նկարագրի տեր երիտասարդի մը մեջ կը մարմնացնե։ Դարերը թող հուլովին, հայը երբ իր հայրենի հավատքի վրա հաստատուն մնալու համար ամեն զոհողության հաճն կ'առնե, ժամանակեն չի վախճար, կը դիմանա և կը շարունակե իբր ցեղ ապրիլ**»։

Խոսքը կրոնափոխության մասին է։ Վիպակի հերոսը, որին պարտադրում են հրաժարվել լուսավորչական հավատից հանուն բողոքականության՝ գերադա-

տում է «**անգործ, անոթի, թշվառ**» մնալ, բայց «**հավատքին վրա էլ հաստատուն...** Վասնզի ցեղին ծայնն է, որ իր սրտին մեջ կը խոսի...»։

Հավատը, որ ստիպում են ուրանալ՝ իրենը չէ, այլ իրեն ավանդված իր հայրերի ժառանգությունն է, որը պարտավոր է ինքն էլ հավատարմորեն փոխանցել իր զավակներին։ Եվ սա «**Մեռածները մեզի ըրած են այն, ինչ որ ենք**» սկզբունքի հավաստումն է։

«**Ղալաթիո ռեսթը**» վիպակը հրատարակվում է 1889 թվականի սեպտեմբերին։ Մեծ դեպքերի նախընթաց օրերն էին։ Ժողովրդի ինքնապաշտպանության խնդիրը չափազանց հասունացել էր և բոլոր խնդիրներից առավել կարևորվել։ Բոլոր միջոցները պետք է գործադրվեր հանուն ազգի պահպանման։ Եվ այս դեպքում հավատի խնդիրը բնավ երկրորդական չէր։

Նորից անդրադառնանք **Արփիար Արփիարյանին**։

«**Մինչև այդ օրը ոչ մեկ գրագետ ազգային կրոնքին դատը այնքան հուժկու պերճախոսությամբ պաշտպանած էր, որքան երիտասարդ Բաշալյանը։ Իր գործը ստվար բան մը չէր. հազիվ բանի մը հարյուր տոկ, բայց ո՛չ քարոզ էր, ո՛չ խմբագրական առաջնորդ։ Մերը վիճաբանություն չի վերցներ։ Եվ «Րեսթը» գնաց սփռվեցավ Հայաստան. խանդաղատեց, գորովեց, սրտապնդեց երիտասարդն ու ծերը։ Եվ ամոթահար սարսեցուց ամեն անոնք որ «հանուն ճշմարտության» մը կը հետամտեին տկարացնել ազգ մը, երբ անիկա իր գոյությանը համար գերագույն կռիվ կը մղեր ու պետք ուներ ազգային հավատքով զորանալու**»։

Բաշալյանն իր ժողովրդի հնագույն հավատի պահպանման ջատագովը լինելուց բացի նաև իր «**Խաչախճին**» ու «**Տերտերին ուխտը**» և ուրիշ գործերում կորովի ու քաջության է կոչում իր հերոսների միջոցով վաղվա կյանքի համար պատասխանատու երիտասարդներին։ Հրացանը դառնում է խորհրդանիշ, որը պիտի պայթեր շատ շուտով. «**Տերտեր, քու հրացանդ մեզի պետք է**»։

Նա հայրենասեր էր։ Իսկ սա նշանակում է ժողովրդի կողքին լինել, հասկանալ նրան և պաշտպանել։

1895-1896։ Համիդյան սև ջարդերի տարիներ։ Օսմանյան հալածանքի, բանտի ու կտտանքների ենթարկված հայ մտավորականություն։ Ոմանք կարողացան խուսափել այդ հալածանքներից և ապաստանել արտասահմանում։ **Բաշալյանը**՝ նույնպես։ Սալոնիկ, Փարիզ, Լոնդոն։ Այստեղ էր նաև **Արփիար Արփիարյանը**։ Նրանք կարողացան միասին հրատարակել «**Նոր կյանք**» կիսամյա թերթը։ Հանդեսի էջերը հիմնականում տրամադրվում էին քաղաքական տեսություններին ու վերլուծումներին՝ ուղղված սուլթանական թուրքիայի բռնապետության, եվրոպական պետությունների դիվանագիտական խաղերին։

«**Այս վերջացող գարուն վախճանին, ամբողջ աշխարհի մեջ, հայերս միայն գտնվեցանք այնքան միամիտ կարծելու, թե եվրոպական ազգերը վաղ ազդակները զգացումներ են և ոչ շահեր։ Սուղի նստավ մեզի ասիկա**»։

Նրա քրոնիկները ցնցող պատկերներով էին նկարագրում հայկական ջարդերը, այդ ջարդերի ողբերգական հետևանքները, «**անոթություն ու տառապան**»

քի» մատնված հայ ժողովրդի նկատմամբ տիրող աշխարհի խուլ անտարբերությունը:

Կարդանք «Կաղանդ» պատմվածքից հատվածներ, որտեղ նկարագրում է երկու Կաղանդ:

Առաջինը Հայոց ավանդական կաղանդն է. սեղանները զարդարված են «**ժիր ու չարքաշ մարդերու ծեռքով**»: Նոր տարին ավետող զանգերի դողանքը հնչում է «**բերկրության երգի մը, զոհաբերության ալելույի մը պես: Լույս, աղմուկ, ոգևորություն ամեն կողմ**»: Եվ ընտանիքի նահապետի օրհնանքը, այնքան Հայոց բնավորությանը հարիր «**դառնիկ դատինք, քաղցրիկ ուտինք**»: Այնքան սիրելի է այս օրհնանքը հայ մարդու համար, որը երբեք չի խուսափել դառն դատելուց: Նրա երազանքը ամփոփված վերջին երկու բառի մեջ «**քաղցրիկ ուտինք**»՝ այնքան խանդաղատալից... Որքան հաճախ է այս ժողովուրդը դառն դատում և դատարկ նստում բռնատերի ճիրանների մեջ... Այդ պատճառով Կաղանդի սեղանի մոտ «**դառնիկ դատինք, քաղցրիկ ուտինք**» օրհնանքը ամենակարևորն է:

...Հետո նկարագրում է երկրորդ՝ ջարդերից հետո կաղանդը:

«**Չյունը նորեն պատած է ամեն կողմ. բայց ահռելի ցուրտ մը կելլե անկե, չար ու անողոր: Լեռները խոժռ ու դաժան կնային, ու սարսուռը կվազե անոնց վրա: Հովը կփչե կատաղաբար, երբեմն սուր՝ ագռավներու կռինչի պես, ու երբեմն բուերու, հազարավոր բյուրավոր բուերու հուլուլմանը պես վայող:**

Լռություն մը կտիրե, ալ չխոսող բաներու ահավոր լռություն մը: Հովն է, որ միայն կսկիծներ կհառաչեն:

Մարդ չկար դուրսը: Ամայությունը իր սոսկումը կսփռե ամեն կողմ: Ամեն բան թախծության մը հագած է, ալ չապրող բաներու խորին թախծությունը: Մոխիրի համ կա օդին մեջ:

Դաշտերը մերկ են ու ծառերը, կմախքներու պես կանգուն, անձկագին գալարումներով կդողդողան անոնց մեջ:

...Բայց ահա երդիկ մը կտեսնես: Բազմություն մը նստած է անոր չորս բոլորտիքը, մեծ մայրը իր զավակներով, հարսներով, թոռներով: Կաղանդի սեղան մըն է ասիկա, բայց ո՛չ Նոր տարիի հացը կա վրան, ու պտուղներու կուլտը, ո՛չ մեղր և ո՛չ գինի: Թոնիրի մեջ կրակը մարած է շատոնց... Որովհետև այդ բոլոր մարդիկը չեն խոսիր, չեն երերար, չեն նայիր:

Աչքերս կհառեմ:

Ա՛հ, մեռած են...

Ու ի՛նչ մահով...

Բայց ահա համատարած լռության ու խավարին մեջ կանթեղ մը կալվա՛լա ու երեք պզտիկ ահա կշարժին: Ողջ են: Հագուստ չունին գրեթե, իրենց ոտքերը բոբիկ են, սեղանին վրա բան մը չիկա: Ուտելիք, բայց պողպատի ամրությամբ կեցաց են հոն ու կիսկեն սգավոր տան վրա: Ու ժամերով, ժամերով արթուն, պզտիկ պահապանները կնային իրենց մեռելներուն, գիտա՛կից աչվըներով, որոնք կվառին»:

Սրանք ծիլերն են բյուր հազար անգամ ճղակոտոր չորացած, կարծես այլևս ընծուղելու անընդունակ դարձած **Հայոց Կենաց Ծառի** հավերժ գաղտնորեն ապրող կենդանի ավիշի... Այդ ծիլերը փարթամորեն բացվելու են և նորից ու նորից հառնելու է **Հայոց Կենաց Ծառը**, որպեսզի նորից ու նորից դիմագրավի ժամանակների անագորյուն հողմերին ու մնա կանգուն... ճղակոտոր՝ սակայն կանգուն, որովհետև նա՝ **Հայոց Կենաց Ծառը գիտի**. իր էության խորքում **Հայոց կյանքի օրհնված կենսահյութն է պահված**:

1903 թվականին **Բաշալյանը** մեկնեց Բաքու, որպես նավթահորեր փորող մի ընկերության պաշտոնյա, ապա նաև որպես ընկերության տնօրեն: Նա մինչև 1920 թվականը ստեղծագործական կյանքից բոլորովին կտրված, խեղդվելով «**ծուխ ու մուրից**» մնաց Բաքվում, ապա իր այս գործի բերումով շրջեց Կովկասում և Ռուսաստանում, գեներ ու զինամթերք մատակարարող մի ընկերության հանձնարարությամբ: Ստիպված, բավական արկածալի ծամփորդություններ է կատարում դեպի Պետերբուրգ, Լոնդոն, Փարիզ, Սկանդինավյան երկրներ, Ֆինլանդիա և էլի ինչ-որ տեղեր: Ապա նորից հայտնվելով Կովկասում՝ անցնում Երևանով, հասնում Կոստանդնուպոլիս և վերջնականապես հաստատվում Փարիզում: Եվ, ինչպես **Տիգրան Կամսարականը**, բացառելով Արարչից պարզև ստացած իր գրական շնորհը՝ դառնում է գործարար: Բայց քանի որ հայրենասեր էր, Փարիզում նորից կապվում է ազգային գործերի հետ՝ դառնալով «**Հայաստանի օգնության կոմիտեի**» և «**Հայ բարեգործական ընդհանուր միության**» անդամ:

Փարիզաբնակ
Լևոն Բաշալյան

Սակայն...

Ավարտենք **Լևոն Բաշալյան** հայրենասեր գրողի պատմությունը մեծանուն դերասան **Վահրամ Փափագյանի** օգնությամբ:

«**Տարիները կուտակվում էին տարիներին և ես մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ, մի պարբերական կամ չեմ հիշում որտեղ տալված, մի հանդես թղթատելի, մի պատահում էի Բաշալյանի գրչի արդյունքը հանդիսացող տողերի, իսկ, պատահում էի Բաշալյանի գրչի արդյունքը վարակում էր ինձ: Որպես մի հին սիրված ծանոթի, և միշտ նույն հրապույրը վարակում էր ինձ: Միշտ նույն մարդն էր նա այդ տողերի մեջ. բառերի արժեքը միշտ կշռող, նահաղասության մեջ նրանց տեղն իմացող հմուտ ոսկերիչ, որ թանկարժեք բարերով շարուն էր իր պսպղուն աշխարհաբարը, նրանց լույսով իմաստաբարերով շարուն էր իր պսպղուն աշխարհաբարը, նրանց լույսով իմաստավորում ու ամենահասարակ նյութն անգամ գրելիս, ազնվացնում էր այդ, գրագետի իր խորունկ տակտով...**

Անհայտ է ինձ նրա վիճակը: Գիտեմ միայն, որ Բոսփորի ափում բարձրացած ահավոր խորշակը, որ մի րոպեում ցրիվ տվեց անհաշվելի մտավոր հարըստությունը Պոլսո հայության, հրաշքով նետեց նրան Սենի ափերը:

Փարիզում, այդ լույս քաղաքում, մեր ազնվագարն փաշա էֆենդին, որը չնայած իր տարիներին, կարողացել էր միշտ տարիք չունեցող նույն մարդը մնալ, ինչ արեց-չարեց՝ խնամհացավ այդ կենսասեր, նուրբ ու հյուրասեր ժողովրդի հետ և որքան կարողացա դատել կարճ տեսակցությունից հետո, որ ունեցել էի հետը Փարիզում, խնամիությունն այդ ոչ միայն հաջող էր եղել, այլև երջանիկ: Այլապես անկարելի էր, որ տարեց մարդը, թեկուզ փաշա լիներ կամ էֆենդի, այնքան ինքնագոհ ու թարմ ժպիտ ունենար իր շրթունքներին, որքան թարմ էր գողտրիկ փնջիկը բուրումնավետ մանուշակների, որ զարդարում էր նորածնության վերջին աղաղակ բաժկոնի լամբակը Բաշալյանի»:

Այս էլ, ահա, այսպես:

ՄԵԼՔՈՆ ԿՅՈՒՐԾՅԱՆ՝ ՀՐԱՆԴ

Հրանդ՝ Մելքոն Կյուրճյան

«Քամի մը տարիէ ի վեր նոր երիտասարդությունը կը մտածեր, թէ Հայաստանի վիճակին բարվոքմանը համար Արևմտյան եվրոպայի վրա մեր չափազանցորեն հուսադրությունը հայ ժողովրդին մէջ օրէ-օր կը տկարացներ ինքնօգնության գաղափարը: Ըղծալի նպատակի մը հասնելու ապահովագույն ծամփեն հետզհետէ կը կոտորինք: Ժողովուրդը՝ աչքերը Լոնդոն ու Պոլիս հառած՝ օտարին գրությանը կը սպասեր, առանց ինք իր վրա գթալու: Մեղքությամբ կը թրծվէինք: Հարկ էր ժողովուրդը ցնցել, անոր իմացնել՝ թէ թուրքեն բարեկարգություն պահանջված պահուն, մենք ալ ձեռքով գործադրելիք

շատ մի բարեկարգություններ կրնայինք ունենալ:

Պետք է հանրային սիրտը թունդ հանել, հոգին խռովել ու մեր ներքին վիճակը մեր ձեռքով բարելավելու մտածողությունը զորացնել: Նաև տարակույս չկար որ շարունակ ներքին վիճակի բարեկարգության խնդիրը վառ պահելով, արդեն անուղղակի միջոցով պահված կ'ըլլար ընդհանուր բարեկարգության խնդիրը, որուն վրա բառ մը գրելու արտոնություն չէր տրված: Օրվան մտատանջությունը ներքին բարեգործության խնդիրը պետք էր ըլլալ: «Հայաստանը թշվառ է, բայց երջանիկ էին Պոլիս ապրող հայաստանցիները ու միթե պոլսեցիները անոնց ցավերը չէին կրնար ամոքել»:

«Մասիս» - ի այս մտածումներով տոգորված ուզեց որ Պոլիս ապրող հայաստանցի պանդուխտին՝ դարիբին, կյանքը իր ամբողջ իրականությանը մէջ ցույց տրվի արյունոտ աշխարհին...»:

Արփիար Արփիարյանի այս խոսքը վերաբերվում է Մելքոն Կյուրճյանին, որն իր ողջ կյանքը նվիրեց հայությանը ճանաչեցնելու «պանդուխտ» խավին:

Նրա ծածկանունը Հրանդ էր: Նա բացառիկ իրապարակագիր էր, գրող էր, ռուսացի էր:

Ծնվել է 1859 թվականին Արևմտյան Հայաստանի Բալահովիտ գավառի Հավալ գյուղում: Ընտանիքի հետ գաղթել է Կոստանդնուպոլիս, սովորել Սկյուտավալ ճեմարանում և Սբ. Խաչ վարժարանում, ապա դարձել Հայոց լեզվի ուսուցիչ: Ու ճեմարանում և Սբ. Խաչ վարժարանում, ապա դարձել Հայոց լեզվի ուսուցիչ: Մելքոն Կյուրճյանը այն մտավորականներից էր, որ քաջ իմանալով ֆրանսերեն և մի քանի օտար լեզուներ, երբեք եվրոպական ազդեցությունների չենթարկվեց և ստեղծագործեց հայկական ամենաանարատ ոճով:

1888 թվականին «Մասիս» շաբաթաթերթում սկսեցին տպագրվել նրա «Պանդուխտի կյանքեն» ակնարկները: Այս պատմությունները կարդալուց հետո՝ «Պոլսո հայոց հոգին կը վրդովվեր, ու քառասուն հազար պոլսաբնակ մար բաբախող սրտեր կան...»:

Պանդուխտների թշվառության մասին այս պատմությունները ամենուրեք տակնուվրա արեցին հայերին և «Մասիսի» տնօրեն խմբագիրը խնդրում է հեղինակին շարունակել պատմել այն:

Այս խնդրանքին Մելքոն Կյուրճյանը պատասխանում է.
«Ստերմական սիրով կ'առաջարկեն, սիրելիդ իմ... որ նոր «Մասիսի» համար Պանդուխտներու կյանքեն գրեն: Ի՞նչ գրեն: Երեկ պ. Շակարյան արտամետցի մեկը խնձոր տվավ ինձ: Ի՞նչ երկյուղացությամբ ձեռս երկարեցի և որչափ խնամքով փույթ ունեցա, որ գրպանիս մէջ չվնասվի: Նկարագրեմ զայն: Նախ պետք է դիտել թէ անհամեմատ է այն, երբ կը խորհիս որ երեսունօրյա ճամփորդությամբ անցած է սիրված վայրերեն և Սև ծովու անհունօրյա ճամփորդությամբ անցած է սիրված վայրերեն և Սև ծովու անհունօրյա ճամփորդությունը իր բուրումն անկորուստ պահե: Իր գո՞ւնը, դուռններեն, և տակավին իր բուրումն անկորուստ պահե: Իր գո՞ւնը, մո՞րթը: Մարած կարմրություն մը ունի խնձորն իր այտերուն վրա, տեսակ մը գիծեր, որ դժգույն դեղնության մէջ կանհետին կամ անորոշ կը խառնվին: Մորթը քաշված է և ծերունու խորշոմյալ ու երիթացյալ կերպարանք ունի:

Կը ցավիս իր վրա:

Առաջարկությունը, ըստ պատշաճի կը հիշեցնէ ինձ այդ խնձորի նկարագիրը, և խորհրդավոր պատկերն զոր իր վրա ունի պանդուխտություն: Դեղնություն, քարշամություն, առույգ կենաց մէջ երիթացյալ ծերություն: Ի՞նչ գրեն»:

Բուրումն ունի այդ հիվանդ պանդուխտություն.

Գրողը մի քանի խորհրդանշանական տողով բացում է ճշմարտությունը սիրելի մը պանդուխտության, որը սիրելի միջավայրից կտրված՝ աստանդական իր թափառումներով հետզհետէ ավելի ու ավելի է հեռանում հարազատ հողից դառնալով այն, ինչ նկարագրում է Հրանդը: Նա Պոլիս հասած պանդուխտների համդիպում է խառնուրդ մեջ, նրանց մահվան անկողնու մոտ, այնուհետև նրանց դագաղի ետևից գնալով մինչև Մահաստանը,

Ղալաթիայի եկեղեցին և նրան հարակից դպրոցը

ուր տանում ու մի փոսի մեջ են նետում անտեր, անտիրական պանդուխտներին:
 Ու **Հրանդը** իր զգայնիկ գրականությամբ պիտի շարունակեր պոլսահայերի ուշադրությունը սևեռած պահել տմանկ ու սմանկ պանդուխտների ու նրանց բնական սոսկալի խաների վրա...

Պատմենք Կոստանդնուպոլսում կատարված մի իրադարձության մասին:

Ղալաթիո Լուսավորիչ եկեղեցուն պատկանող **Կենդրոնական վարժարանի** շենքի կառուցման ինչ-որ տարելիցի առիթով մեկ հացկերույթ կազմակերպվեց, որտեղ բազմաթիվ բաժակաճառեր արտասանվեցին նույնիսկ այն բարերարների պատվին, որոնք ընդամենը մի երկու ոսկի էին նվիրել եկեղեցապատկան շենքի կառուցմանը:

Այս առիթով **Հրանդը** գրում է.

«Բայց ոչ ոք կը հիշե պանդուխտը, որ իր տված տասնոցներովը (2-3 կոպեկ) եկեղեցիները կը հարստացնե, այն պանդուխտը, որ ամեն եկեղեցապատկան շենքի համար իր աշխատանքին վարձը կը գեղչե և շատ անգամ բնավ վարձք չ'առնե»:

...Նախորդ շաբթու չմոռացվեցա՞վ պանդուխտն, ո՞վ բաժակ առաջարկեց ի կենդանություն այն աղքատ բեռնակրին՝ որ չէ թե միայն Լուսավորիչ եկեղեցվո բարերն արցունքով թրջած է և շնչովը տաքացուցած, այլև կանթեղներուն մեջ յուղն անպակաս ըրած էր իր տասնոցովը...»:

Հրանդը շարունակում է թափառել պանդուխտների աշխարհում: Մտնում է այն հիվանդանոցը, որ կառուցված է պանդուխտների համար և ուր պանդուխտները *«անգթորեն կը սպանվին»:* Գնում է Պատրիարքարան, որը փաստորեն պիտի պանդուխտի պաշտպանը լինի, սակայն որը *«պանդուխտը կը թալլե»:* Շրջում է Պոլսո փողոցներով, որտեղ մի քանի փարայի համար գանահարվում է օտարագզիներից: Գիշերները մտնում է ընտանեզուրկ պանդուխտների մոտ և նրա *«հծծյուններուն ականջ կը դնե»:*

Այս ամենի մասին խոսելով՝ **Հրանդը** *«հայությունը կը դողդղահարե»:*

«Տարի մըն է, և պարբերաբար գրեցի խաներեն, գերեզմաններեն, տուներեն: Ամեն անգամբ վարանմամբ գրիչս թղթի վրա կը դնեի, և սակայն գրեթե ամեն «Մասիսի» քաջալերականն ընդունեցա: Համոզումս եղավ, որ եթե պանդուխտը չսիրվի այսուհետև ալ իր բավական համակրող պիտի ունենա: Բարեգուշակ է մեզ այս պարագան, մենք պիտի կրնանք վար իջնել մեր ընթերցողներովը, մտնել ներքին խավերու մեջ, ուր կյանքը կը հյուծի, շունչը կը խեղդվի»:

Եվ սակայն չմոռնամ ըսել, որ տակավին ոչինչ միայն գրած եմ այդ սարսափելի կյանքին. շատ բաներ ալ կան, որոնց հեռուեն խելք հասցնել կարելի չէ. բաներ ալ կան, որոնց գրիչի ծայր չպիտի մերձեցնենք բնավ, բաներ ալ կան, զորս հարկ է տեսնել պանդուխտին տանը մեջ, կենակից ըլլալով անոր զավակներուն, անոնց չոր ու սև հացն ուտելով և տառապանքն ալ հագնելով: Իսկ ինչ ոչ ամեն բանե ավելի ականերն եղավ, ա՛յն է, թե այդ կյանքի գոյությունն ինչպես երկարած է մինչև այսօր, ինչպես կյանքի տարերթ կրցած են մնալ այդ փտությանց մեջ:

Առնվազն, այսօր հարյուր հազար հոգի իրենց տուններն դուրս նետված են. և գիտե՞ք թե որքան են. գործող, վարող, ցանող ու հնձող ձեռքեր, համեմատաբար առույգ ու կորովին: Տարին ամեն գեղչեր ընելե ետքը, գեթ 50-60.000 անձին զավկի կորուստ կա. ասոր վրա ավելցու օտարության մեջ շարունակված չարաչար զոհերն ալ, հովեն զարնված, ձողերու տակ ջարդված, և ահա խոշո՞ր գումար մը մեռելոց, զորս կը թաղենք առանց քահանայի և արցունքի: Դարեր այսպես շարունակված են, այսօր ալ կը շարունակվի այդ աղետը. հիվանդի մը թոքերը կրծող որդերու պես:

Առանց ինչ ժամանակ անցնելու, պետք է այս բանին ուշադրություն դարձնել. բավական չէ մեզի հիվանդանոցին դռները բանալ պանդուխտին օրհասականներուն առջև. պետք է քանի մը քայլ անդին անցնինք, - քահանան իր բաժինը ունի, գրողն ալ իր մասն ունի, ունևորը իր պարտավորությունը, պատրիարք, վարչություն, երեսփոխանության առաջնորդք իրենց պարտքն ունի: Պանդխտությունն, եթե այսպես շարունակվի, մեր գավառներն անմարդի կ'ընեն այսօր կամ վաղը, այս համոզումս ունեցանք, ահավոր ճշմարտություն է:

Իրավ կ'ըսեմ, թեև աշխարհական, կ'աղոթեմ, որ մեր պանդուխտներու առջև Տրապիզոնի ծամփան փակվի. կյանք չէ՝ այս, որ կը վարեն այս մարդիկ փողոցներու անկյունը, պանդուխտներու խորշերը, և ընդհանուր արհամարհաց ժանրության ներքև...»:

Հրանդի այս խոսքերը հնչեցին որպես մարգարեություն... որովհետև մի քանի տարի անց հայաստանցիների առջև փակվեցին ոչ միայն Տրապիզոնի դռները, այլև՝ Կիրասոնի, Սամսունի, Մերսինի և ուրիշ շատ դռներ... և բաց թողնվեցին միայն մահվան լայն դարպասները:

Այս մասին դեռ ժամանակ կ'ունենանք խոսելու:

Հիմա ավարտենք **Մելքոն Կյուրճյան Հրանդի** կյանքի պատմությունը՝ ավելացնելով, թե *«Պանդուխտի կյանքեն»* ակնարկների շարքից բացի նա գրեց իր *«Պատիժը»*, *«Կյանքի մը քայքայումը»*, *«Երկու վերմակի տակ»*, *«Խանին վերին հարկը»*, *«Առանց փիլոնի քահանան»* և ուրիշ շատ պատմվածքներ՝ նույն կսկիծով ու նույն ցավով, նույն սիրով ու նույն անհանգստությամբ... Չմոռանանք. նա նաև **Ուսուցիչ** էր: Ուսուցիչ անսահման պաշտումով իր Հայոց Լեզվի հանդես և անսահման խանդավառությամբ լեցուն դեպի իր սաները:

Նա իր վախճանը գտավ 1915 թվականին՝ Հայոց մյուս լուսավոր զավակների հետ հոշոտվելով բարբարոսի ճիրանների մեջ:

Ողորմի:

Պանդխտության համընդհանուր ցավը նա միշտ կրեց իր մարդասեր ու զգալուն հոգում: Նա չգիտեր, նա չէր պատկերացնում, նրա միտքը, նրա սիրտը, նրա զգացումները անընդունակ էին երևակայել այն հզոր հոշոտումի մի հյուլեի չափն անգամ, որ ենթարկվեց իր ժողովուրդը *«պանդուխտելով»* Տեր-Ջոր: Մարմնական հրեշավոր այն ցավին, որին ենթարկեցին նրան՝ նախքան սպանելը, նա ապրեց իր ողջ հոշոտվող ժողովրդի համընդհանուր ցավի հետ և նրա ուժգնությամբ:

Հարություն Թլկատինցի

Երբ պատմեցինք Մելքոն Կյուրճյան՝ Հրանդի «Պանդուխտի կյանքեն»՝ ակնարկաշարի մասին, թե ինչպես հայ գյուղացին թողնում էր հարազատ եզերքը և պանդխտում և թե ինչպես էր գյուղի քայքայումը դառնում ակնհայտ՝ չնշեցինք, որ այդ ակնարկաշարը գալիս է լրացնելու գավառից Կոստանդնուպոլսի հայկական մամուլին ուղարկված **Հովհաննես Հարությունյանի «Գեղի նամակներ»** ակնարկաշարին:

Նրա գրական անունը **Թլկատինցի** էր, իր հարազատ Թլկատին գյուղի անունից, որը գտնվում էր Խարբերդի գավառում: Ծնվել է ազնիվ հողագործի ընտանիքում 1860 թվականին: Փոքր էր, երբ գրկվեց հորից: Սակայն մայրը իր ընտանիքի, իր երեխաների հոգսը վերցնելով իր սրտին՝ աշխատավոր գեղջկուհու համառությամբ ոչ միայն պահեց-պահպանեց իր գավակներին, այլև կրթության հանդեպ իր բնածին համակրանքով ապահովեց նրանց կրթությունը: Նրա **Հովհաննես** որդին ավարտելով գյուղի ծխական դպրոցը, ապա Խարբերդի Սմբատյան վարժարանը՝ դառնում է ուսուցիչ շրջակա գյուղերում և թղթակցում «Մասիս» պարբերականին:

Նա 17 տարեկան էր:

1885 թվականին **Հովհաննես Հարությունյան Թլկատինցին** իրագործում է իր երազանքը. նրա ջանքերով Խարբերդում հիմնվում է Կենդրոնական վարժարան, որի ղեկավար տնօրենն ու ուսուցիչն էր մինչև իր եղերական մահը: Այս մասին կպատմենք: Հիմա դեռ նա իր ժողովրդի մտային, հոգևոր ու բարոյական կատարելության մեծագույն նպատակին էր ծառայում:

...Առաջին անգամ նրա միջոցով Արևմտյան Հայաստանի մտավորականությունը, որը կուտակվել էր Կոստանդնուպոլսում, տեղյակ դարձավ Հայոց հեռու և մոտիկ գյուղերի կյանքի մանրամասներին: Հողագրկում, աղքատություն, հալածանքներ, ջարդեր, օտար և հայրենի կեղեքիչներ, իրական ցնցող պատկերներ **Թլկատինցու «Գեղի նամակներ»** ակնարկաշարում: **Թլկատինցին** մատուցում էր հայ գյուղն այնպես, ինչպես որ կար:

Եթե ինչ-որ ժամանակ գավառներից ու գյուղերից քաղաքում վերաբնակված գրողները քաղաքն էին դարձրել իրենց մտահոգության առարկան՝ ապա **Թլկատինցուն** վերապահված էր «**գեղի մարդու հետ ու գեղի մը մխոտ երդիկներուն տակ ապրելու ճակատագիրն**»: Նա էլ կարող էր պոլսաբնակ դառնալ, բայց նա գերադասեց ապրել նրանց հետ, նրանց կողքին և օր օրի գրառել նրանց իրական կյանքը, ուր տիրում էր **վիշտը**:

Թլկատինցին արևմտահայ մտավորականության առջև իր ակնարկաշարով բացում էր այն դժվար աշխարհի դռները, ուր ապրում էր **Ազգի ամենակենսատու ավիշը** կրող հայ գյուղացիությունը:

Արփիար Արփիարյանն այսպես արձագանքեց «**Գեղի նամակներին**».
«**Այդ նամակները ընդհանրապես հանրությանը և հատկապես գրողներուն ուշադրությունը գրավեցին լեզվի նորությամբ, նյութի ընտրությամբ և գրական ոճի թարմությամբ: Մեր մարդասիրական իրապաշտ գրականության առաջին հիմնաքարերն ասոնք են և իրենց նմանները որոնց վրա կամաց-կամաց պիտի բարձրանա իմաստասիրական մատենագրությունը**»:

«**Գեղի նամակներ**» ակնարկաշարի գյուղական կյանքի բազում խնդիրներ, որոնց անդրադարձել է հեղինակը, ընտրենք միայն գեղջկուհու դառը կյանքի պատկերը նկարագրող քաղաքացի կանանց դիմող «**Գյուղացի կիները**» ակնարկից մի հատված միայն:

«**Չեմ գիտեր ինչ ըսեի ձեզի, ինչ գրել անմիջապես, որ դուք քիչ մը երկար նայելով ձեր զարդասեղանի հայելիին, փառք տայիք աստծու, կամ միայն պոյ-պոսը տեսնելով ձեր ամուսիններուն, որ միշտ ձեզի հետ ունիք, երջանիկ օր մը անցուցած ըլլաք:**

Գյուղացի մեր կնիկները իրենք իրենց այնպես մը իրավունք ունենալ կհավատան թե՛ դուք հող՝ քաղաքի ձեր շքեղ բույներուն մեջ ու սիրված վարուժաններու կուշտին, ոչինչ ունիք, որ ձեզի համար ծանծորույթ ըսվեր, ու տաղտուկ մը այն ծանրությունով, որ մեկ օրեն մյուսը մազ կծերմակեցնե:

Ես ալ կըսեի թե դուք կամ ձեզնե շատերը ե՞րբ պետք կունենայիք ձեռվրես ալ կըսեի թե դուք կամ ձեզնե շատերը ե՞րբ պետք կունենայիք ձեռվրեցի գոգնոցի տակ խաչկապած ու տրտում մտածել որ տունին այն կողմը դատարկ մնացին մառանին ամանները, կամ երկար դժնդակ ծմեռ մը ափ մը ածուխով պիտի անցվեր:

...**Գյուղը հողին տվածով կապրի... Գրեթե միշտ հողեն միայն կսպասե կյանքը տանելի ընող պայմանները, որոնց մեկուն պակասը միայն, ճշմարիտ որ ամբողջ ընտանիքին սուգը ըսել կըլլա:**

Սգավոր՝ հացի մը կարոտովը, կքված, կողաված բերաններ՝ ապրող ընդարմացնող դուսերուն մեռուցից ցավերով հին տարի մը կվերջանա, ու նորն ալ ի՞նչ, որ վրանիս պիտի գա:

Բայց դուք ինչ ունիք, ազնիվ բուրիկներ: Չեր մեծ ցավն ո՛ւրկե կսկսվեր և ո՛ւր կվերջանար, որ հոն նորեն չըլլար զվարթ ծիծաղ մը: Այն ատեն, որ դուք, պատուհանին առաջըր նստած ձեր դրացինին ջլթիկ (պատառոտած շորերով) մեկ աղջիկը կբանբասեք... հոս մեկը կա, որ իր ծակ գուլպան լեց-նելու, թել մը չվանը չի գտնի, ուրիշ մը, լըսեք, աղջիկ մը, մեծ այպանքներու

մեջ տուն կտարվի իր ամերիկացի վարժուհեն, միայն անոր համար, որ շրջագգեստին վարի եզերքները հենց քիչ մը թելոտած վիճակովը կմտնե դարոց: Դուք նույն ատեն երևակայել ան կնուկն ալ՝ որ իր լվացքի տաշտին գլուխը փռեկոտած դիրքի մը մեջ, վիճակն ինչ-որ ալ ըլլա, լուռ արցունք մը կխառնե օճառին փրփուրներուն հետ, երբ ան օրը այն խեղճ մայրը ստիպված կըլլա անպատճառ տունը սպասեցնել իր պզտիկները, որոնց միածն հագուստը ջուր ձգած ըլլալով, չպիտի կըրնար անոնք դուրս հանել կամ դարոց խրկել: Խեղճութեան որ տեսակն էր որ սիրտ չէր կսկծեցներ...»:

Իսկ սոսկալի ծնեմների նկարագրությունը, որոնք «գարուն ալ չունին» իրոք զարհուրելի է «մատ մը չոր հացի, ափ մը ածուխի» պակասով:

Թլկատինցին գեղջկուհու «անձայն առաքինությունների» մասին է պատմում, որպես «եզական ու լուսավոր վկայություն մը»: Եվ նրա կարծիքով հալկնոջ «բյուրեղիկ հայացքն ու բարությունն աշխարհը անտեղյակ է»:

Հիշո՞ւմ եք. գյուղացիությունը դարձել էր հոգատարության առարկա, երբ Խրիմյան Յայրիկը և նրա աշակերտ Գարեգին Սրվանձտյանցը 60-ական թվականներին մտնելով գյուղացիական կյանքի բավիղները՝ փորձում էին նրա դժվար ցավերին դեղ ու բալասան գտնել ոչ միայն անձնական միջամտությամբ, այլ նաև դպրոցների ցանցը գավառներում ընդլայնելու միջոցով:

Հիմա 90-ական թվականներն էին, և Թլկատինցին փորձում էր մամակներով, գեղարվեստական գործերով, հողվածներով, ակնարկներով, քրոնիկներով բացահայտել գյուղական կյանքի բոլոր թեր ու դեմ խնդիրները:

Նա գիտեր իր ժողովրդի կենցաղն ու ապրելակերպը, նրա հետամնացությունը, ամենօրյա հացի ու մաքուր ջրի կարոտ, կյանքի չդադարող հարվածներից, կարիքից բթացած նրանց անտանելի վիճակը: Այս միջավայրում գրողի մտահոգությունը նոր սերունդն է, որովհետև այդ սերունդն է, որ պիտի ապրեցնի ազգը: Այս մտահոգությամբ էին գործում ազգային վերածննդի նկատմամբ հավատով ապրող արևմտահայ և արևելահայ բոլոր մտավորականները: Կրթել, կրթել ու նորից կրթել: Դպրոցներ բացել և ուսուցիչներ լինել: Գյուղում արմատացել են հոռի

երևույթները, գյուղական ներքին չարիքները, որոնք խախտում էին ավանդական մահապետական առաքինությունը, խեղաթյուրում նրա լավագույն սովորությունները և աղավաղում հոգեբանությունը:

«Գյուղական ցավերը ո՛չ մեկն են, ոչ ալ երկուքը, եթե կտանին ու կդիմանան, կ'ըսես, ալ հեղ մի այսպես են վարժվել, հոս միսը ոսկոր եղած՝ ոսկորն ալ երկաթի պն-

դություն առած է»:

Գյուղն ահավոր հետամնաց էր և բարքերի անկումը անկանխատեսելի, մահապաշարումներով ու սնահավատությամբ լեցուն կարծես այլևս անդարմանելի աշխարհ, որը գրողի գրչի տակ մանրամասնվում է ճշմարտացի արտացոլանքով և խորին թախիծով:

Բայց առկա է նաև բանաստեղծական ներշնչանքը, երբ խոսքը վերաբերվում է մահապետական գյուղի հովվերգական կյանքին, ուր մարդիկ «շահին, սակին վրա լայն գաղափար մը չունին»:

«Ա՛խ, ան հովիվները, դաշտի այն բանվոր մշակն ու բոբիկ գլխաբաց տավարածները, որ առտվա արշալույսի պահերեն մինչ իրիկվա վերջալույսին արևի կյանք մը կապրին և բոլորովին ոգևորված տուն կը դառնան: Կուզեի ես ալ գեղացի մը ըլլալ հիմա, կուզեի վճիտ ջուրով պաղ աղբյուրի մը գլուխ լացող ուռենիի տակ ըլլալ հիմա...»:

1895 թվականի համիդյան կոտորածները վերջնական քայքայման հասցրին գյուղը: Ամենուրեք ավերված շենքեր և գյուղեր, խոշտանգումների ենթարկված հայություն: Սակայն մեկընդմիջտ իր ավիշների ու արյան մեջ հառնելու գաղտնիքը պահած խոշտանգվածը համառոտեն փորձում էր նորից վերականգնել իր սպառված ուժերը: Եվ ջարդերից հետո, ահա, մարդասիրության վեհագույն զգացումներով առաջնորդվող գրողը, մախանձախնդիր ազգասերը հավատով էր նայում իր ժողովրդի վերընձյուղումին...

Մի գեղեցիկ պատմություն է մարդու ճանապարհի մասին Թլկատինցու «Դեպի Արևը» պատմվածքը:

Կարդանք մի քանի հատված:

«Լեռնե լեռ, թուփե թուփ՝ ճամփան բոպիկ քայլելով, ճամփան բոպիկ ու շատ հեղ գլխիբաց գլվելով Արևին ելեր կերթա ան, որ անգամ մըն ալ Արևին ըսե ըսելիքը ու պատասխանն ալ ուղղակի Արևին բերնեն լսե: Քովի մարդերը ծանոթ անծանոթ՝ ու հեռուները գտնվող անուն շինած իմաստուն հոյա-կապ հեղինակություններն անգամ իր լեզվին չի հասկնալու տգիտությունով թեթև հույս մըն ալ չեն կրցած ներշնչել իրեն, ամենք ալ, գրեթե ամենք ալ՝ բայց իհարկե, առանձին հանդիպումներու պահուն, գնա՛, ըսեր են, գլուխդ ճարը գտիր, մենք ոչ ատ ցավին տեսակեն կհասկնանք, ոչ ալ բնականաբար անոր դեղ դարմանը գիտենք...

...Ու մարդը Արևին է, որ կտանի իր տերտերը: Արևը մեծ իմաստուն մը, Արևը մեծ Աստված մը...

...Շատեր խենթ մըն է, կըսեն, որ ելել իր գերեզմանին փնտռտուքը կընե, շատեր ալ պարզ մուրացիկ մը ծանչցեր են, որ քիչ մը սակայն տարբեր եղած ըլլա սովորականեն...»:

Իսկապես, հանդիպողները նրան երբեմն խենթ էին համարում, երբեմն հարստությունը կորցրած մեկը, կամ մի դժբախտ մարդ, որը խորունկ վիշտ ունի և չի վստահում որևէ մեկին հայտնել... Ոմանք նրան եսապաշտ էին համարում և այլն, և այլն... Սակայն նա որևէ կարծիք հաշվի չառնելով շարունակում է օրն ի բուն

Ճանապարհին նրան հանդիպում են դժբախտների բազմություններ, որոնք խնդրում են նրան իրենց դարդերն էլ տանել ու պատմել Արևին... Եվ որքան ճանապարհը երկարում է, այնքան խորունկ վշտերը, իր տեսածն, ունկնդրածը անհավանական, զարհուրելի այնպես, որ երբ բաղդատում է իր սեփական ցավի ու վշտի հետ՝ զգում է, որ իր ապրած տառապանքը անչափ չնչին է...

Վերջապես հանդիպում է անհուն ծավալով մի ավերակի, ուր թիկունքը կիսափուլ աշտարակի պատին հենած նստել է ծեր կինը, որն, ահա, թե ինչ է պատմում ճամփորդին.

«Դարերն ի վեր ահա այս ավերակներուն փաթը ես ալ այն քարերուն պես քար մը եղած եմ, տղա՛ս, բայց իրավ է նաև, որ ես ինքս ալ այն աշտարակին ու սա բերդերուն փլվածքովը գետնին հավսրած ավերակ մը կմնամ սա տեղը, այս ամայություններու ծոցը, բայց ալ այնպես կերևի չպիտի կրնամ դիմանալ, հա՛, հարցումիդ կարճ պատասխան մը ահա, պիտի մեռնիմ վերջապես, ես այլևս անեծքի մը քարագումովը հոս չպիտի կրնամ մնալ ու մամռոտիլ, հավատա, որ ես օր մը այն մայրն էի, որ բերան բացող աշխարհքը ինծի միայն երանություն կուտար ու պերճանքներս կերգեր: Աստղերուն թվովը զավակներ ունեի, ծովի ավազներուն համրանքովը թռռներ ու թռռնորդիներու շարքեր մը մեծուցի այս ծունկերուս վրա: Անոնք ապա կտրիժ ժողովրդի մը համբավով դրացի ցեղերուն սարսափը եղան... Տարիներ ու տարիներ համերաշխ միություն մը պահեցին մեկ մեկու հետ...»

...Այս մեծ քայքայումին առաջին պատճառն ան է, որ երկու համարյուն աղբրտիք չուզեցին իրար հասկնալ. իրար բզկտելու կեցվածքի մը մեջ ծառացան իրարու դեմ, ան քովի գետը անոնց լերդ արյունն էր, որ կտաներ տարիներով...

Մնացածը քովի բարբարոս ժողովուրդները լմնցրել են:

...Արևին կերթաս եղեր, գնա՛... սա իրականությունն ալ խոսիր. վերջ չեկա՞վ սա անողոր ճակատագրին, դեռ ինչքան միս ու ոսկոր պիտի հալեցնեի հոգեկան այս սարսուռներուս մեջ: Այս քարերը անգամ մըն ալ իրարու վրա չպիտի՞ դրվին, ավերակը ուշանա՞ պիտի շինվելու, սա մեծ քաղաքը չպիտի՞ շեննա, զավակներուս ողջ մնացածները ցրված աշխարհի չորս հովերուն՝ վերադարձ մը չպիտի՞ ընեն: Լսե՛. ես մայր եմ ազնվական ցեղի մը, թող անգամ մըն ալ խնդայի, կներեի եղածին ու վերջո կմեռնեի: Ես մայր եմ Դա՛յուն, Դայաստանին, անունս ալ միտդ պահե...»:

Անցորդն ալ չկրնալով ինքզինք զսպել, կփղծկի վայրկյան մը ու դժբախտ այն մեծ մորը հետ հրաժեշտի ողջագուրում կընե, խոսք կուտա, որ ինք ավելի խոսի ու պատմե Արևին, ինքն ալ որովհետև Դայ մըն էր ու արդեն Ազգին ցավովն էր, որ Արևելք կճամփորդեր»:

Տաժանակիր ճանապարհը դեռ շարունակվում էր... Դայունի չէ, թե երբ մարդը, որի անունը Դայ է, տեղ կհասնի... Բայց, եթե չի հուսահատվել և շարունակում էր իր քայլը՝ ուրեմն հավատում էր իր առաքելության բարեհաջող ելքին... Դեղի-

նակը դեռ չգիտեր, որ Արևին հասնելու ճանապարհին Դայը դեռ պետք է հանդիպի Մեծ Եղեռնի անագորոյն սարսափին:

ԹԼԿԱՏԻՆԵՑԻՆ նաև թատերգությունների հեղինակ է. «Էնդի դեմեն», «Չալըմ տղա», «Ջահիրին առջև», «Կտակ», «Ճամփորդն ու ճամբեցողները», «Ո՞ր մեկուն ետևեն»... Սրանք նույնպես, ինչպես գրողի բազմաթիվ ակնարկներն ու պատմվածքները, արևմտահայ գյուղացիության զարհուրելի կյանքի արտացոլումներն են:

ԹԼԿԱՏԻՆԵՑՈՒ ստեղծագործությունն, անշուշտ, հայ գեղարվեստական գրականության անուրանալի ծեռքերումներից է: Նա եղավ գրական մի դպրոցի հիմնադիր, որին շատերը հետևեցին:

Բայց նա նաև Ուսուցիչ էր, այս բառի ամենատարողունակ իմաստով: Արդեն ասել ենք, որ նա հիմնեց **Խարբերդի Ազգային Կենդրոնական վարժարանը** և մշտական գրկանքների ու տառապանքների գնով պահեց այն ու դարձրեց գավառի ժողովրդի բարձրացող ինքնագիտակցության լուսավոր օջախ: Նա այդ դպրոցը հիմնել էր ոչ միայն ապահովելու համար մատաղ սերնդի կրթությունը, այլև **ուսուցիչներ** պատրաստելու համար: Նրա պատրաստած ուսուցիչները տարիներ շարունակ հեռավոր գյուղերում դառնում էին հայ մանուկների ամենաճշմարիտ դաստիարակները:

Նրա աշակերտներից շատերը դարձան գրողներ. **Ռուբեն Զարդարյան, Վահան Թոթովենց, Վահե Դայկ, Բ. Նուրիկյան...**

Մեսրոպյան գրերի գյուտի հորելյանին նվիրված աշակերտական մի տոնահանդեսի ժամանակ **ԹԼԿԱՏԻՆԵՑԻՆ** ի ոգևորություն իր սաների և հրավիրյալների՝ ասել է. «Մենք Դայ գիրը ունինք. ապահով ուրեմն՝ որ մենք... չպիտի մեռնինք, չպիտի անհետանանք...»: Այո, անկախ ամենագարհուրելի եղեռնից անգամ:

Այս լուսավոր **Գրողը** և **Ուսուցիչը** նույնպես, ինչպես շատերը մերոնցից, զոհ դարձավ 1915 թվականի Մեծ Եղեռնին: Չոհ դարձավ իր ընտանիքի՝ կնոջ և երեխաների հետ, որոնց դուրս քաշեցին թաքստոցից և նրա աչքերի առջև գազանաբար հոշոտեցին, ապա ենթարկելով սոսկալի գանահարության, վերջապես սպանեցին:

Արդյոք նրա հոգին իր չարչրկված մարմնից ազատվելով չսլացա՞վ դեպի Արևը... Դայոց մեջ մշտապես պաշտված **Արդար Արևը**:

Ողորմի՛ նաև այս Տառապյալին: Նրա հիշատակին ձոնենք իր իսկ գրած այս գողտրիկ տողերը:

*«Խապրիկ մը, մայրի՛կ, խապրիկ մը մը շուտով:
Երեկ էր տեսա, որ մահն արտորքով
Շատ ալ զայրացկոտ՝ զիս կփնտրեք
Ու ծիշտ անունովս ինծի կկանչեր:*

*Բայց, իրա՞վ, ստո՞ւյգ, ո՞վ լուսահոգի,
Ատե՛՞նն է գալու, դուն կուզե՞ս այսպես.
Դո՛ւն հող՝ երկինքը, շողերուն մոտիկ,
Ալ իմըս մարա՞ծ, ա՛լ չունի՞մ շողիկ»:*

ԱՐՊԵՍ ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ

Հիմա մի կարճ ժամանակով պիտի հեռանանք Թուրքիայից, նորից այնտեղ վերադառնալու մտադրությամբ. պիտի այցելենք Պարսկաստան և Ռուսաստան, ապա նորից Օսմանյան կայսրություն...

Պիտի փորձենք ավարտել 19-րդ դարի եղելությունների մասին գրույցները և փակենք «**Բուլոր ժամանակների Հայաստանը**» վկայագրքի 5-րդ հատորը: Ապա վերջին՝ 6-րդ և 7-րդ հատորներում փորձենք գտնել 20-րդ դարի Հայոց ապրած ու չապրած կյանքի իմաստը, նրա Ոգեղենի մեծ ու փոքր հառնումների էությունը:

Այսպես. քիչ էլ աշխատենք ու փորձենք այս պատմություններով փակել 19-րդ դարի դռները:

Խոսքն, անշուշտ միայն Ոգեղենի մասին է, որովհետև այս գրույցներից հետո պիտի հանդիպենք սոսկալի խժոժությունների, որոնց մասին պիտի պատմենք մանրամասնորեն և երևակայության ահռելի ճիգերով պիտի փորձենք մեր մտքից ու զգացումներից դուրս կորզել **Հայոց լավատեսության** երբեմն մարմրող, երբեմն բոցկլտացող **Հավատի** լույսը:

Մենք դեռ կհանդիպենք այդ լույսին: Խավարին նույնպես: Ինչևէ:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ

Հովհաննես Այվազովսկի

Երբեմն նա իր նկարների տակ ստորագրել է հայերեն՝ **Օաննես Այվազյան**... Եվ քանի որ հայերս սիրագեղ ժողովուրդ ենք՝ չափազանց հաճելի զգացում ենք ապրում այս մակագրությունը կարդալիս ... Ուղղակի մեր սրտերը լցվում են խանդաղատանքի զգացումով:

Հիշո՞ւմ եք. մենք պատմել ենք հայ եկեղեցական գործիչ, **Մխիթարյան միաբանության** հոգևորական **Գաբրիել Այվազովսկու** մասին: **Հովհաննեսը** նրա փոքր եղբայրն էր: Մեծ եղբայրը բանասեր, թարգմանիչ, պատմագիր, փիլիսոփա և աստվածաբան էր, «**Բազմավեպ**» հանդեսի հիմնադիրն ու խմբագիրն էր, **Մուրադյան վարժարանի** տնօրենն էր, մանկավարժ էր:

Մի խոսքով, **Մխիթարյան** բոլոր հայրերի նման բազմավաստակ էր:

Փոքր եղբայրը նկարիչ էր:

Նա ծնվել էր 1817 թվականի հուլիսի 17-ին Ղրիմի Թեոդոսիա քաղաքում, Մուղավիայից այստեղ գաղթած մանր առևտրական **Գյորգի Այվազի** ընտանիքում: Թե ինչո՞ւ էր **Գյորգին** իր անունը փոխել և դարձել **Կոստանդին**՝ չգիտենք: Չգիտենք նաև, թե Հայոց որ գավառից և երբ էր Մուղավիա հասել **Այվազ** գերդաստանը: Բայց հիմա նրանք ապրում էին Թեոդոսիա ծովամերձ քաղաքում, որ-

տեղ և **Կոստանդին Այվազի** որդի **Հովհաննեսը** դարձավ աշխարհահռչակ ծովանկարիչ: Նա նախ կրթություն ստացավ Թեոդոսիայի հայկական դպրոցում, հետո Սիմֆերոպոլի ռուսական գիմնազիայում և վերջում՝ Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայում, որն ավարտում է Ոսկե մեդալով և որտեղ մի քանի տարի անց պետք է ստանար ակադեմիկոսի կարգավիճակ:

Այվազովսկու հոր դիմանկարը

Այվազովսկու մոր դիմանկարը

Այվազովսկու կնոջ դիմանկարը

Նա իր փայլուն տաղանդը նվիրել էր ծովային գեղանկարչությանը և ստեղծել ծովի անկրկնելի քնարական կերպարը՝ նրա ամենատարբեր բազմազանության մեջ: Խորապես իմաստային իր արվեստով **Այվազովսկի** գեղանկարիչը իր ան-

չափ կարևոր տեղն առահովեց աշխարհի նկարիչ մեծերի փառանգում:

Նրա մասին շատ են գրել իր ժամանակակիցները և մեր օրերի արվեստաբանները: Ոմանք նրան պատկերել են որպես երջանիկ, աղմկոտ փառքի տեր մեկին... որն օժտված էր հսկայական աշխատասիրությամբ և զարմանալի բեղմնակին... որն օժտված էր հսկայական աշխատասիրությամբ և զարմանալի բեղմնակին... որն օժտված էր հսկայական աշխատասիրությամբ և զարմանալի բեղմնակին... որն օժտված էր հսկայական աշխատասիրությամբ և զարմանալի բեղմնակին...

Բայց այսպե՞ս էր արդյոք:

Սա մի կյանք էր, որն ամբողջությամբ, իր զգայուն մարդասիրությամբ, ավելի քան որևէ մեկը, մշտապես գտնվում էր իրադարձությունների շրջանակում՝ մեծ մարդասերի և մեծ արվեստագետի զգայուն սրտով: Արխիվային բազմաթիվ վավերագրերն ու փաստաթղթերը հենց այս են վկայում: Այս են վկայում նաև այն բազմաթիվ նամակները, որոնք գրել ու ստացել է նկարիչն ինքը: Նրա արվեստանոցի դուռը մշտապես բոլորի համար բաց էր... Նրա խորհրդին ապավինող երիտասարդ նկարիչ-

Տունը, որտեղ ծնվել է Այվազովսկին

ները ստանում էին դրական և կամ՝ ոչ, սակայն մշտապես անկեղծ նրա կարծիքը և խորհուրդները: Նրա գեղագիտական սկզբունքները և մարդկային մտքի լայնախոհությունը, բնավորության լավագույն գծերը նրան ցանկալի ունեկնդիր և զրուցակից էին դարձնում ոչ միայն իր հարազատ շրջապատում, այլ նաև այն բոլոր եվրոպական, ասիական ու աֆրիկյան երկրներում ուր նա լինում էր:

Իսպանիայում, Ֆրանսիայում, Յուգոսլավիայում, Անգլիայում, Իտալիայում նա մասնակցել է ցուցահանդեսների, արժանացել համընդհանուր ճանաչման: Փարիզում նրան շնորհել են Ռսկե մեդալ, Պատվո լեգեոնի շքանշան, Ամստերդամում արժանացրել են ակադեմիկոսի կոչման: Ռուսաստանում ստացել է Գեղարվեստի ակադեմիայի ակադեմիկոսի կոչում և նշանակվել Ծովային գլխավոր շտաբի գեղանկարիչ: Մասնակցել է 1853-56 թվականների Ղրիմի պատերազմին և ստեղծել Սևաստոպոլի հերոսամարտին նվիրված կտավներ, ծովամարտերի սքանչելի տեսարաններ: Նա ճամփորդել է Մերձավոր Արևելքում, Ռուսաստանի ամենատարբեր ծայրամասերում և, անշուշտ, Կովկասում: Եվ այս պարագային նրան հրապուրում են լեռները, կիրճերը, որոնք ծովից զատ բնության ուրիշ արտահայտություններ են, նույնքան հզոր և կամ հանդարտ մտահայեցմամբ:

Նա իր ցուցահանդեսները կազմակերպում էր ոչ միայն Եվրոպայի մշակութային խոշոր կենտրոններում և մայրաքաղաքներում, ինչպես ընդունված էր, այլ նաև Ռուսաստանի երկրորդական քաղաքներում, հատկապես ծայրամասերում և նպատակը ավելի քան խրախուսելի էր՝ պատճառաբանված մշակութա-լուսավորչական գաղափարներով:

Նա մեծ մարդասեր էր և որևէ ժողովրդի ազգային պայքարին վերաբերվում էր ոչ միայն համակրանքով, այլ նաև նյութական օժանդակություն ցույց տալով, ինչպես հույներին և իտալացիներին՝ նրանց ազատագրական կռիվների ժամանակ:

Նրան խորապես հուզում էր Թուրքիայի բռնատիրական լծի տակ տառապող հայրենակիցների ճակատագիրը:

Իր ճամփորդությունների ժամանակ նա մշտապես հանդիպում էր աշխարհով մեկ ցրված հայ գաղթօջախներում ապաստանած հայրենակիցներին: Օգնում ոչ միայն բարոյական հովանավորությամբ, այլև նյութապես: Ազգային կազմակերպություններին, դպրոցներին նվիրում էր նկարներ, կազմակերպում ցուցահանդեսներ՝ հասույթը նույնպես թողնելով համայնքին:

Այվազովսկի. Հայերի կոտորածը
Տրապիզոնում

Նա երազում էր ստեղծել մեկ ընդհանուր միություն, որտեղ կարելի կլինի համախմբել ամենատարբեր երկրներում ապրող բոլոր հայ նկարիչներին, որով զարկ կտրվեր Հայոց կերպարվեստի բարգավաճմանը:

...Համիդյան կոտորածների ծանր օրերին իր հայրենակիցների հանդեպ վշտաբեկ հոգու ողջ ուժով և իր տաղանդի հզոր փայլատակումով նա ստեղծեց «Հայերի ջարդը Տրապիզոնում»

նում 1895 թվին», «Նավերի բեռնումը», «Թուրքական նավերը Մարմարա ծովն են թափում հայերին» և էլի ուրիշ աշխատանքներ, որոնք իր հոգու ընդերքից բարձրացած ահավոր ցասումի մի-մի պոռթկումներ են:

Նա իր այս նկարաշարը ցուցադրեց Մոսկվայում, ուր ռուս մտավորականությունը այդ ժամանակ հրատարակության էր պատրաստում «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» ժողովածուն: Այվազովսկին այս գրքի համար նույն թեմայով գրչանկարներ կատարեց:

Նա ապաստան էր տալիս և նյութապես օգնում համիդյան կոտորածներից Ղրիմ փախած գաղթականներին: Նա չտեսավ 1915 թվականը, սակայն լիովին ապրեց համիդյան եղեռնի բերան մետված իր ժողովրդի ողբերգությունը:

Նա հայ էր, խորապես ազգային իր ներքին էությանը, բայց նա նաև աշխարհաքաղաքացի էր: Եվ սա հայության բարեգութ բնավորության գծերից մեկն է:

Ի՞նչ է նշանակում աշխարհաքաղաքացի լինել: Նա հաշվի չէր առնում սով-թափերն ու վեճերն էին հայ, թե ռուս կամ Ղրիմի թաթար, նա մեծ գումարներով ծանր սովի ժամանակ օգնում էր Ռուսաստանի բոլոր սովյալներին: Նա օգնում էր Գեղարվեստի ակադեմիայի ամենատարբեր ազգերի չքավոր ուսանողներին:

Գեղարվեստի ակադեմիան հաստատել էր նրա՝ Այվազովսկու անվան թոշակ:

Նրան գնահատում էին ոչ միայն որպես հանճարեղ ծովանկարիչ, այլ նաև որպես բարեգործ: Թեոդոսիայում երախտագետ համաքաղաքացիները փողոց, զբոսայգի և մոտակա բլուրներից մեկը նրա անունով կոչեցին: Նա Թեոդոսիայի պատվավոր քաղաքացի էր: Նա այնտեղ բացել էր պատկերասրահ, որն այժմ նրա անունով է կոչվում: Ղրիմի ողջ Հայկական գաղութի հովանավորն էր:

Կարելի է անընդհատ թվարկել նրա բարեգործությունները, բայց բավարարվենք այսքանով: Հիշենք. նրա բարեգործությունը չէր ծավալվում միայն Ռուսաստանում: Որևէ ժողովուրդ, ինչպես հույները և իտալացիները, իրենց ազգային ազատագրական պայքարի ժամանակ նրանից նյութական օգնություն էին ստանում:

...Նա ստեղծել է 6000 կտավ: Այսինքն՝ վեց հազար գլուխգործոց: Նա ուներ տեսողական վիթխարի հիշողություն և շատ արագ էր աշխատում: Նրա կտավներում ծովը օրվա տարբեր ժամերին, տարվա բոլոր եղանակներին... Նրա կտավներում ծովային տարերքի անընդգրկելի է, նրա վեհությունը, հրավառ արևածագն ու արևամուտը, կեսօրյա անդորրը, ալիքների ռիթմն ու նրանց վրա խայտացող լուսնի լույսը: Նրա պատկերները երբեմն նուրբ քնարական են, երբեմն՝ պաթետիկ զգայնությամբ առլեցուն: Բնությունը՝ մշտական շարժում և հարափոփոխ: Տիեզերական երևույթները պատկերելու ձգտում. «Քառս», «Արևի խավարումը Թեոդոսիայում», «Արարչագործություն», «Համաշխարհային

1919. Վեդ. 17. Միտ.

Այվազովսկու
հայրենի գրված
նամակից

ջրհեղեղ»...։ Տիեզերական երևույթներ, որոնք առկա են նրա ծովանկարներում, Կովկասյան բնանկարներում, Սրբազան լեռ Արարատի պատկերներում։

Նրա «**Նեապոլի ծովածոցը լուսընկա գիշերով**», «**Նավաբեկություն**», «**Փոթորիկ Սև ծովում**», «**Ծիածան**», «**Ալիքների մեջ**» և մյուս բոլոր ծովանկարները և առհասարակ բնության մասին նրա կտավները զուտ գեղեցիկ, սքանչելի տեսարաններ չեն, այլ նաև ներքին զգացումնայնությամբ առլեցուն փիլիսոփայական ընկալումների բացահայտումներ։

Նա երբեմն նկարում էր նաև դիմանկարներ, ինքնանկարներ, գծանկարներ, ջրաներկ աշխատանքներ... այնպես, կարծես քիչ հանգիստ առնելու համար ներքին լարվածությունից, որը նրան, ի վերջո, հասցնում էր կատարելության...

Նկարչի վերջին լուսանկարը

Այվազովսկու ազդեցությունը ռուսական և համաշխարհային գեղանկարչության վրա անուրանալի է։ Անուրանալի են նաև նրա ծառայությունները հայ մշակույթին։ Գեղանկարչության մեջ առաջինը նա է պատկերել Արարատը. «**Նոյն իջնում է Արարատից**», «**Արարատ լեռան հովիտը**», «**Արարատ**», «**Հայ մարտիկի ելույթը**», «**Հայ ժողովրդի մկրտությունը**», «**Խրիմյան Հայրիկ**»...

Իսկ երբ վեցնետիկում էր և մշտապես այցելում էր իր սիրելի Մխիթարյան միաբաններին Սբ. Ղազար կղզում՝ ստեղծեց «**Բայրոնի այցը Մխիթարյաններին Ս. Ղազար կղզում**» կտավը։

Նրա նկարները պահվում են աշխարհի նշանավոր թանգարաններում։ Նրա գործերի խոշոր հավաքածուներից է Թեոդոսիայի **Այվազովսկու** անվան պատկերասրահի ֆոնդը։

Հարուստ է նաև Հայաստանի պետական պատկերասրահը, ուր գտնվող նրա նկարներին ի տես կարելի է ստանալ մտային ու զգացմունքային բավականություն։

1887 թվականին մեծ շուքով նշվեց նրա 60-ամյա հոբելյանը։ Հայաստանի և սփյուռքի մտավորական հայությունը նույնպես հպարտության ազնիվ զգացումով տոնեց այդ սքանչելի հոբելյանը։

1897 թվականի մայիսի 19 -ին **Հովհաննես Այվազովսկին** կնքեց իր մահկանացուն։

Նրա նկարակալին «**Թուրքական նավի պարտությունը**» անավարտ կտավն էր։

Նրան հողին հանձնեցին գինավորական պատվով՝ Թեոդոսիայի **Սբ. Սարգիս հայկական եկեղեցու** բակում։

Գնաճը Հայաստանի պատկերասրահ, մայեմբ նրա նկարներին և հրճվենք

Այվազովսկու գերեզմանը Թեոդոսիայում

նրա կենդանի Ոգու ներկայությամբ։

Նրան կոչում են ռուս նկարիչ։ Բայց նա հայ էր։ Եվ ամենակարևորը՝ ինքն իրեն նույնպես հայ էր համարում. ավելին՝ նա ինքն իրեն համարում էր հայ նկարիչ։

Ողորմի։

ՎԱՐԴԳԵՍ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑ

Վարդգես Սուրենյանց

19-րդ դարի Ոգեղենի ասպարեզում Հայոց Հանճարի փայլատակումների վկայություններից էր նաև **Վարդգես Սուրենյանցը**։

Գեղանկարիչ էր, թատերական նկարիչ, գրքեր նկարազարդող, արվեստի տեսաբան, թարգմանիչ, ճարտարապետ, քանդակակազործ։ Բազմաշնորհ էր։

Ծնվել է 1860 թվականի փետրվարին Ախալցխայում։ Հիշենք Ախալցխայի ոսկերիչների սքանչելի աշխատանքները և կանանց նրբագեղ ասեղնագործությունը, որոնք բազմաթիվ անգամ Փարիզի և Վիեննայի արվեստահանդեսներում արժանացել են բարձր գնահատականի և հիացմունքի։

Վարդգես տղան դեռ յոթ տարեկան էր, երբ նրա ավագ քահանա հայրը՝ **Հակոբ Սուրենյանցը**, նշանակում ստացավ աշխատելու Սիմֆերոպոլում։

Սուրենյանցների ընտանիքը արվեստասեր էր և շուտով մտերմանում է **Հովհաննես Այվազովսկի** ծովանկարչի հետ։ Վարդգեսը 8 տարեկան էր, որ մասնակցում է դեպի Բախչիսարայ **Հովհաննես Այվազովսկու** ընտանիքի կատարած ճամփորդությանը։ Տղայի վրա մեծ տպավորություն են թողնում ավելի քան 350 տարի առաջ կառուցված Աբդու Սախալ Գիրեյ խանի կառուցած պալատի սրահները, գեղեցիկ այգիները, նշանավոր արցունքի շատրվանը...

Նա հետո, տանը հիշողությամբ նկարում է այդ շատրվանը և ցույց տալիս **Այվազովսկուն**։ Նկարի փոքրիկ հեղինակն արժանանում է իր մեծ բարեկամի խրախուսանքին և նրանից նվեր ստանում առաջին յուղաներկերը։

Որդին տասը տարեկան էր, երբ ավագ քահանա **Հակոբ Սուրենյանցը** նրան ուղարկում է Մոսկվա՝ Լազարյան ճեմարանում ուսանելու։

1875 թվականի հունիսին Լազարյան ճեմարանի մանկավարժական խորհուրդը, գնահատելով **Վարդգես Սուրենյանց** սանի նկարչական ընդունակությունները, նրան թոշակ նշանակելով ուղարկում է սովորելու մեծ հեղինակություն վայելող Մոսկվայի նկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ուսումնարանում։

Մոսկվայի այս ուսումնարանում երկու տարի սովորելուց հետո **Սուրենյանցը** իր ավագ եղբոր ընտանիքի հետ մեկնում է Վիեննա, ապա՝ Մյունխեն, որտեղ և ընդունվում է Պոլիտեխնիկական դպրոցի ճարտարապետական բաժին։

Մյունխենում իր ապրուստը հոգալու համար նա սկսում է Հայոց և ռուսաց

լեզուների մասնավոր դասեր տալ և ծաղրանկարներ տպագրել Մյունխենի «**Թռչող թերթիկներ**» երգիծաթերթում:

Այս նույն ժամանակ նա նկարում է խոշոր բազմապատկեր մի աշխատանք հայկական կյանքից, որի անունն անգամ, դժբախտաբար, մեզ չի հասել: Այս նկարը ցուցադրվում է ռուսաճանաչական ցուցահանդեսում և վաճառվում 800 մարկով: Սա և բարոյական, և ֆինանսական օգնություն էր: Վաճառվում է նաև նրա երկրորդ մեծ կտավը, որը նրան հնարավորություն տվեց ճամփորդել:

Յուրաքանչյուր նկարից, ինչ ազգի էլ որ պատկանելիս լինի և որտեղ էլ որ ապրելիս լինի, եթե ամենամեծագույն հնարավորությունն ունի անգամ՝ նախ պետք է մեկնի Իտալիա:

Իտալիա մեկնեց նաև երիտասարդ **Վարդգես Սուրենյանցը**: Ճամփորդությունը տևեց ավելի քան ութ ամիս. Միլան, Ֆլորենցիա, Յուդոն, Վենետիկ և, իհարկե, անպայման Սբ. Ղազար:

Վարդգես Սուրենյանց.
Կին - ասպետ

Այս հողի վրա յուրաքանչյուր հայ, ով ոտք է դնում՝ ապրում է իր հոգու սարսուռները, հնագույն իր արյան հպարտությունը:

Նա ընդամենը 20 տարեկան էր: Եվ երբ խոնարհվեց **Ղևոնդ Ալիշան** փառահեղ ծերունուն ողջունելու՝ զգաց, որ նորից վերագտնում է հայ լինելու իր կարևորությունը:

Նրան անսահմանորեն հրապուրեց Մխիթարյանների գրադարանը, այնտեղ պահպանվող հայկական ձեռագրերը, որոնց մանրանկարները նա ընդօրինակում էր ոգևորված ու ներշնչված:

Հետո, 1898 թվականին նա այդ աշխատանքները, բազմաթիվ զարդատառեր և սկզբնազարդեր ցուցադրեց Մոսկվայի

«**Պատմական նկարիչների ընկերության**» 3-րդ ցուցահանդեսում:

Եվ, երբ նա հեռացավ Սբ. Ղազար կղզուց, իր սրտին սեղմած տարավ **Ղևոնդ Ալիշանի «Շիրակ»** աշխատությունը՝ հրատարակված 1881 թվականին, որի վրա հեղինակը մակագրել էր. «**Առ ազնիվ պարոն Վարդգես Սուրենյանց՝ հեղինակից**»:

Նա Սուրբ Ղազարում պահպանված նկարների հիման վրա ստեղծեց նաև **Ա. Բագրատունու, Մ. Չամչյանի, Ե. Թովմաճյանի** դիմանկարները:

Ի վերջո ավարտելով Մյունխենի Գեղարվեստի ակադեմիան՝ վերադառնում է Մոսկվա և գեղանկարչությանը զբաղվելու հետ մեկտեղ զբաղվում է նաև քանդակագործությամբ: Նախ քանդակում է հոր կիսանդրի մահարձանը, որ գտնվում է Մոսկվայի Վազանկովյան գերեզմանոցում, ապա քիչ ավելի ուշ քանդակում է **Հովհաննես Այվազովսկու** կիսանդրին:

1885 թվականին Կայսերական հնագիտական ընկերության Արևելյան բաժանմունքի մի արշավախմբի հետ մեկնում է Պարսկաստան՝ որպես նկարիչ:

Վերջապես կատարվում է նրա տարիների երազանքը: Արշավախմբի ճանապարհը անցնում էր Հայաստանով...

Ամենաչքնաղ բնաշխարհի տեր երկրներն անգամ, որտեղ նա եղել էր և ապրել հիացմունքի պահեր, չեն ունեցել զգայական այն հրապույրը, ինչպես Հայաստանի բնաշխարհը, նրա ավերակ ու կանգուն հուշարձանները, Արարատը, Արաքսը, Հին Ջուղան, որը վաղուց ավերակ էր: Ողջ ճամփորդության ընթացքում նրա ձեռքը մի ակնթարթ դադար չառավ, անընդհատ գծելով, նկարելով, հատկապես ճարտարապետական կոթողները՝ կիսավեր, թե կանգուն:

Այսպես նաև Պարսկաստանում, որտեղ իրանական թեմաների հետ նկարում էր պարսկական հողում այստեղ-այնտեղ ցրված հայկական հիշատակները:

Վերադարձավ այս ուղևորությունից ամենատարբեր թեմաներով բավական ծանրաբեռ, որոնք ցուցադրվեցին «**Արվեստը սիրողների ընկերության**» մոսկովյան ցուցահանդեսում:

1889 թվականին **Վարդգես Սուրենյանց** արդեն հայտնի դարձած 29-ամյա նկարչին հրավիրում են Էջմիածին՝ որպես նկարչության ուսուցիչ Գևորգյան ծեմարանում: Նա հանձն է առնում նաև ընդհանուր արվեստի պատմության առարկայի դասավանդումը: Մանկավարժության ասպարեզը միանգամայն սիրելի էր նկարչի սրտին և նա հոգեկան մեծ բավականությամբ ձեռնամուխ եղավ այդ աշխատանքին: Նա նաև մեծ ոգևորությամբ սկսեց ուսումնասիրել վանքի գրադարանում պահպանվող ձեռագրերը, բազմաթիվ ընդօրինակություններ կատարել մատյանների ներսում ամփոփված սքանչելի մանրանկարներից: Այս ընդօրինակումները ևս ցուցադրվեցին Մոսկովյան ցուցահանդեսում:

Մակար Թեղուտցի կաթողիկոսը գիտեր, որ **Սուրենյանցը** նաև ճարտարապետ է և նրան հրավիրեց կատարելու Մայր տաճարի ներսի վերանորոգումը, որի ժամանակ ընդօրինակվում են նաև թվով 130 էջ որմնանկարներ... Ինչպես հիշում ենք. Էջմիածնի որմնանկարներ կատարվել են **Հովնաթանյանների** ձեռքով: **Սուրենյանցը** չափազանց հարգում էր **Մակար կաթողիկոսին** և գնահատում հայկական դպրոցների բացմանը նվիրված նրա ջանքերը և մեծ սիրով նկարեց նրա դիմանկարը, որն այժմ գտնվում է Էջմիածնում:

...**Մակար կաթողիկոսի** մահից հետո սրվում են տարածայնությունները հոգևորականների և աշխարհիկ ուսուցիչների միջև: Սա, թե՛ մեկ այլ պատճառ, ստիպում է **Սուրենյանցին** թողնել մանկավարժությունը Էջմիածնում և հեռանալ:

Վարդգես Սուրենյանց.
Ուռնահարված սրբություն

Հեռանալով Էջմիածնից և Հայաստանից՝ **Սուրենյանցը** կապվում է Մոսկվայի և Պետերբուրգի Գեղարվեստական աշխարհի հետ:

Հետո համիդյան կոտորածներն էին Արևմտյան Հայաստանում: **Հովհաննես Այվազովսկին, Վարդգես Սուրենյանցը** իրենց աշխատանքներով մասնակցեցին **Գրիգոր Ջանշյանի** խմբագրությամբ հրատարակվող «**Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին**» ժողովածուին:

Սուրենյանցը ձևավորում է նաև բժիշկ **Վահան Արծրունու** կողմից հրատարակվող «**Առողջապահիկ թերթիկ**» և «**Բժշկական գրույցներ**» հանրամատչելի գրքույկները:

Սկսվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմը: **Սուրենյանցը** Մոսկվայի նկարիչների ընկերությանը նվիրում է մի շարք էտյուդներ՝ վաճառքից առաջացած հասույթով օգնելու համար պատերազմում վիրավորված զինվորներին: Խուսափելով մանրամասն թվարկելուց, ասենք, որ **Վարդգես Սուրենյանցը** մշտապես մասնակցել է բարեգործական նման միջոցառումների, ինչպես ռուսների, այնպես էլ հայ գաղթական սովյալներին ու կարիքավորներին օգնելու համար:

1915 թվականի աշնանը Էջմիածին ճանապարհվելիս նա լինում է Թիֆլիսում և մասնակցում «**Հայ արվեստագետների միության**» կազմակերպչական աշխատանքներին, որի հիմնական նախաձեռնողը **Հովհաննես Թումանյանն** էր: Այս միության նպատակն էր հայ կերպարվեստը ժողովրդի բոլոր խավերի սեփականությունը դարձնելու, ինչպես նաև գեղարվեստական կրթությանը հնարավորինս աջակցելու հնարավորություն ստեղծելը:

Իր բացման խոսքում **Սուրենյանցը** ասում է.

«Եվ հիմա աշխարհիս ամեն կողմը ցրված են զորեղ նկարիչներ, որոնցից ամեն մեկը իր գտնված երկրում անուն է հանել և հռչակվել իր հայրենիքից դուրս, զորօրինակ Շահին, որը գտնվում է Փարիզում, Մախոխյան՝ Բեռլինում և շատ ուրիշներ: Եվ ամեն անգամ, երբ իրար պատահում էինք, միշտ լուրջ կերպով ցավակցում էինք, որ այդ կերպ անջատված ենք իրարից և չենք կազմում մի ամփոփ ընկերություն. այդ գանգատը ես անձամբ հանգուցյալ Հովհաննես աղա Այվազովսկուց ևս լսել եմ...»:

Նա վաղուց արդեն ձևավորված գաղափարներով նկարիչ էր, որ նորից ճանփորդեց Եվրոպայում, հատկապես Ֆրանսիայում, Իսպանիայում և իր հետ բերեց իր անմիջական ապրումների ու տպավորությունների արգասիք բազմաթիվ էտյուդներ:

Ամենուրեք, ուր էլ որ նա լիներ, ասիական, թե եվրոպական երկրներում՝ տարվում էր այդ ազգերի ստեղծագործական օժտվածությամբ: Նա նույն սիրով պատկերում էր և պարսկական ստալակտիտե դռները, շենքերի արտաքին ապակենկարները, գունագեղ գորգերը՝ ներդաշնակ համադրություններով, մավրիտանական արվեստին բնորոշ ճարտարապետական նմուշները՝ իրենց կատարման նրբությամբ և ձևերի պարզությամբ:

Ասել ենք արդեն. նա բազմակողմանի ստեղծագործող էր: Նրա գունագեղ վրձինը ստեղծել է **Հաֆեզի** և **Ֆիրդուսու**, **Պուշկինի** պոեմների թեմաներով նկար-

ներ: Հայ և օտար հեղինակների գրքերի, հատկապես հայկական հեքիաթների նկարազարդումները դառնում էին հոգեբանական և զգացմունքային խորին արտահայտություններ:

Արվեստաբան **Մանյա Ղազարյանը** գրում է.

«Որպես իսկական ռեալիստ նկարիչ արվեստագետ՝ Վ. Սուրենյանցը կարողանում է հոգեբանորեն հիմնավորել իր նկարների կոմպոզիցիան, նրանց սյուժեն կառուցել որպես ծշմարտացի ռեալ գործողություն: Նա մեծ հմտությամբ կարողանում է հիմնական ֆիգուրների, ինչպես նաև նկարում մեծ տեղ գրավող զանազան դետալների հետաքրքիր դասավորությամբ և գունանկարչական միջոցների հարուստ օգտագործմամբ շեշտել, առաջ քաշել և մատուցել հիմնականը, էականը, այն ինչ նշանակալից է ու անհրաժեշտ տվյալ ստեղծագործության մեջ: Իր աշխատանքներում Վ. Սուրենյանցը հանդես է գալիս նաև որպես դրամատուրգ, որը կարողանում է սյուժեին տալ յուրօրինակ լուծում և ընդհանուրի հոգեբանական վերլուծման միջոցով հասնել ողջ ստեղծագործության արտահայտչականության...»:

Սա թերևս գրված է արվեստագետների կամ գուցե և արվեստասերների համար, սակայն սովորական՝ ինձ նման դիտողի համար **Վարդգես Սուրենյանցը** թանկ է նկարից ճառագող այն էներգիայով, որն իր շուրջը և դիտողի հոգում ստեղծում է զգացմունքային այն հոգեվիճակը, որով նա երկար ժամանակ մնում է նկարի ազդեցության ոլորտում: Երկար ժամանակ, նույնիսկ օրեր շարունակ ... Մեկ անգամ դիտված նկարը դառնում է նրա գեղագիտական ճաշակի ուղեկիցներից, որով մարդը հարուստ է զգում իրեն իր մտավոր և զգացմունքային տարածքում:

Հատկապես նրա այն նկարները, որոնց թեման իր ժողովրդի ապրումներն ու մտորումներն են, իր ժողովրդի այդ տարիներին անհունորեն ծավալվող տառապանքները...

Համիդյան կոտորածներն էին, հետո՝ 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակները... Եվ թողնելով նրա գործունեության մասին պատմությունները, որը ցանկացողը կարող է լրացնել հանրագիտարաններից, ես պիտի միայն թվարկեմ բազմաթիվ կտավներից մի քանիսի անունները, որոնք իր ժողովրդի ճակատագրի պատմություններն են:

Ահա.

«**Ունակոխ արված սրբություններ**», «**Լքյալը**», «**Ջարդից հետո**», «**Անարգվածը**», «**Ողբ**», «**Առևանգում**», «**Վանեցի փախստական կանայք**», «**Վանեցի գաղթական կանայք**» և առհասարակ մոկացի, սասունցի,

Վարդգես Սուրենյանց.
Խրիմյան Հայրիկ

ալջևացի, էրզրունցի, վասպուրականցի, ալաշկերտցի, բերկիրցի, մի խոսքով մոտ 40 կտավ Արևմտյան Հայաստանի գավառներից գաղթական կանանց ու տղամարդկանց դիմանկարներ և բազմակերպար «**1896 թվականը**», «**Աղերսանք առ երկինք**», «**Շամիրամը Արա Գեղեցիկի դիակի մոտ**» կտավները... Նրա այս կտավները մարմնավորում էին մի ամբողջ ժողովրդի անհանգիստ, լարված վիճակը, անելանելիության տառապալից զգացումը, նրա պատմությունը մի ողբերգական ժամանակահատվածի մասին: Եվ այդ աշխատանքները, նաև մյուսներն անշուշտ, տաղանդավոր մարդու, տաղանդավոր նկարչի վրձնի արգասիքներ են, որը հայրենասեր էր իր արյան, իր բջիջների, իր ժառանգականության ամենաազնիվ թելադրանքով: Եվ այդ թելադրանքի արծազանքները հասնում են մեզ իր սքանչելի աշխատանքների շնորհիվ ... և դեռ պիտի հասնեն գալիք սերունդներին, Հայոց Ոգեղեն աշխարհին նվիրելով ապրումների ու մտածումների բացահայտումները:

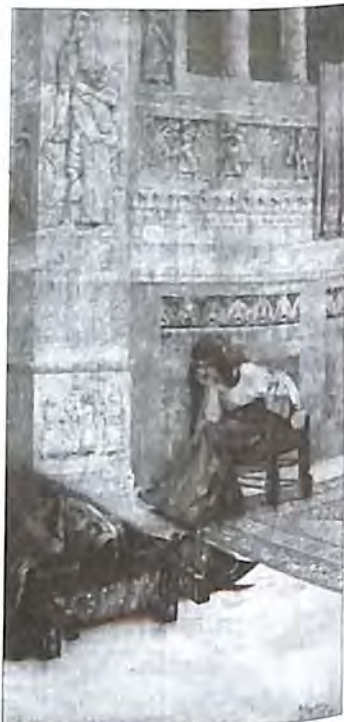
Վարդգես Սուրենյանցը իր մահկանացուն կնքեց 1921 թվականի ապրիլի 6-ին սևծովյան Յալթա քաղաքում: Նրա շիրիմը գտնվում է հայկական եկեղեցու բակում: Երբ երբևէ լինեք Յալթայում, այցելեք նրա շիրիմին, ծաղիկներ տարեք և օրհնության խոսքեր շշնջացեք. արժանի է:

ԵՎ ՄՅՈՒՍՆԵՐԸ...

Մենք դեռ կպատմենք 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակների Հայոց և Աշխարհի վայրիվերումների, նրա քաղաքական, սոցիալական մեծ հեղաշրջումների մասին, որն այնպես ողբերգականորեն անդրադարձավ հայ ժողովրդի ճակատագրի վրա:

Արդեն ասել ենք, որ հենց այդ նույն ժամանակ Հայոց Ոգեղեն տիրույթների ներսում **Հանճարի** խրախճանքն էր ամենաբազմազան իր դրսևորումներով... Պատմել ենք ու դեռ պիտի պատմենք գրողների, նկարիչների, երաժիշտների, ճարտարապետների մասին... Գիտության ներուժի մասին: Որովհետև բոլոր ժամանակների Հայաստանի գոյատևումը ամենածանր պահերին՝ չեն զլանում կրկնել, Ոգեղենի ու Հանճարի ամենափայլուն ձեռքբերումների շնորհիվ է եղել:

Ուրեմն, դեռ ամենաողբալի ժամանակներին հասնելուց առաջ, ես դեռ պետք է պատմեմ **Նրանց** մասին, ովքեր **Ոգեղենի** ու **Հանճարի** հարատևությունն ապահովեցին անկախ երկու՝ Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ վարվող գաղութատիրական քաղաքականության. ազգային իրավունքների սահմանափակում, ճնշում, հալածանք, ազգային զգացմունքների ոտնահարում, մշակույթի զարգացումն արգելակող միջոցներ, կրթական ընկե-

Սուրենյանց. Շամիրամը
Արա Գեղեցիկի դիակի
մոտ

րությունների և դպրոցների փակում...

Նրանք այնքան շատ էին, 19-րդ դարի Հայոց մշակույթի նվիրյալները... Մենք եկել հասել ենք դարի վերջին և պիտի փորձենք ընդհանուր հայտարարի բերել մինչև 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակում մեզ ընծայված ժառանգությունը: Ոմանց մասին առիթ կունենանք քիչ ավելի ընդարձակ պատմել:

Մյուս անունները, որոնք կտրվեն, արժանի են, անշուշտ, առանձին ընդարձակ գրույցների: Սակայն վկայագրքի այս հատորը ևս, որը պիտի ավարտենք՝ իր ծավալների մեջ անկարող է ընդունել բոլոր մանրամասները: Եվ ներողամտություն հայցելով՝ փորձեմ ընդհանրացնել 19-րդ դարի վերջերի և 20-րդ դարի սկզբների մշակութային ձեռքբերումները:

Դեռ շարունակենք խոսել կերպարվեստի մասին, քանի որ վերջին երկու գրույցները գեղանկարիչներին էր նվիրված:

Նրանց վիճակված չէր գրական գործիչների նման համախմբված մնալ որևէ կենտրոնում՝ Թիֆլիսում կամ Կոստանդնուպոլսում: Այս քաղաքներն ենք հիշում, որովհետև բուն Հայրենիքը գրկված էր, պարզապես անկարող էր անագորյուն այդ ժամանակներում ապաստան լինել ստեղծագործողների համար: Եվ ստիպված նրանք այդ օտար քաղաքներում էին ծավալում իրենց ազգանվեր գործունեությունը, մանավանդ, որ այս երկու քաղաքները մեծ մասամբ հայերն էին կառուցել, և, իհարկե չպատճառաբանված զգացմունքայնությամբ, համարում էին նաև իրենցը: Բայց կերպարվեստին ծառայող արվեստագետները ցրվել էին աշխարհով մեկ, Ռուսաստանի քաղաքներից մինչև Եվրոպայի հեռավոր անկյունները, Եգիպտոսից մինչև Ամերիկա...

Հայրենիքից և հարազատ ժողովրդից հեռու գտնվելը, ազգային արվեստի ավանդույթներից կտրված լինելը ոմանց համար ստեղծել է ազգային մեկուսանալու, օտարանալու վտանգ:

Բայց մի՞թե իրավունք ունենք սրա համար դատապարտել նրանց: Բազմաչար, դարավոր տառապանքներով լի անցյալը, պարբերաբար հայրենի հողի վրա սանձազերծվող պատերազմները, նրա միլիոնավոր զավակների բնաջնջումը, բռնի գաղթեցումը, կողոպուտը, առևանգումը, պետականությունից զուրկ վիճակը, ապագայի անորոշությունը, դառը զրկանքներով լի կյանքը շատ ու շատ հայ արվեստագետների թելադրել են ազգային ավանդներից եկող իրապաշտական մտածելակերպ: Նրանք որտեղ էլ որ եղել են, որ անապատից, որ ծովից այն կողմ՝ ապրել են իրենց **Հին Հայրենիքի** սիրով ու հեռվից հեռու նրա անվանը ծառայելու, հոգու և մտքի, արյան կանչի կարևոր ու որոշակի զգացողություն և նպահալացություն են ունեցել: Նրանք ուր էլ որ լինեին՝ գործում էին տալիս իրենց արվեստի, Պետերբուրգում բացված ցուցահանդեսի մասպական երկրներում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում բարձր արժանիքների համար: Ունեցել են և գնահատվում էին իրենց արվեստի բարձր արժանիքների համար:

Բայց, այնուամենայնիվ, կար ցանկություն միավորվելու հենց այդ նույն հայրենասիրության և ազգասիրության թելադրանքով:

1916 թվականի համաշխարհային խժոժությունները մի կողմ թողնելով՝ մի

Հետո՝ նաև Կահիրեում, որը համախմբեց եգիպտահայ արվեստագետներին: Այս կազմակերպությունները պարզ համախմբումի նշանակությունից դուրս էին: Նրանք ծառայում էին Հայոց ազգային արվեստի բարգավաճման նպատակին ու գաղափարին:

19-րդ դարի և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակները առատ էին արվեստի ամենատարբեր ուղղություններով, հոգևոր և մտավոր դաշտում գործող զանազան խմբերով: Սակայն, թերևս, ամենակարևորը **ԻՄՊՐԵՍԻՈՆԻԶՄ** կոչվող ուղղու-

«Տպավորություն: Ծագող արև»

Օտար ավերում ստեղծագործող հայ գեղանկարիչներից ոմանք տարվեցին այս ուղղությամբ:

Ֆրանսերեն expression՝ արտահայտություն բառը դարձավ այս ուղղության անվանումը:

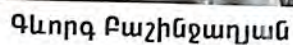
Այս ուղղությունը իմպրեսիոնիզմի հատուկ կերպարավորումից շրջադարձ էր դեպի առանձնահատուկ արտահայտչականություն, որի խնդիրն էր արտահայտել քողարկված գաղափարը, այսինքն, իմացության անմատչելի էությունը: Կերպարի ողբերգականությամբ **էքսպրեսիոնիզմի** ջատագովները մարտահրավեր էին նետում հասարակության բարոյական կանոններին: Սակայն նրանց աշխարհագրագողության խոր անհատականությունը երբեմն նրանց ստեղծագործությանը տալով առեղծվածային նախահիմք և պաթետիկ ոգևորություն՝ հասարակության ներսում բարոյական խախտված հակասական կանոնների դեմ բողոքի տարերային բնույթ էին հաղորդում:

ՍՅՈՒՌԵԱԼԻԶՄԸ նույնպես ֆրանսիական միջավայրի ծնունդ է և հայերեն թարգմանվում է **Գերիրապաշտություն**: Այն իր տարածումը գտավ հատկապես 20-րդ դարում: Այն հավակնում էր արմատապես փոխել հասարակական կյանքի ավանդական դրվածքը, բանականության իշխանությունից ազատագրել մարդկային ենթագիտակցության մեջ առկա մղումները: **Գերիրապաշտությունն** ինքը ընդվզող ոգու մարմնացումն էր, որի թշնամանքը ծավալվում էր տիրող կարգերի և իմաստագուրկ գոյության դեմ, նրա ձգտումն էր առօրյա ճահճացած կյանքում հայտնաբերել մարդու ներաշխարհի անհայտ ոլորտները՝ գերիրականը: Ֆրանսիացի **Անդրե Բրետոնը** գրեց «Սյուռեալիզմի մանիֆեստը» գիրքը և համարվեց այդ ուղղության կնքահայրը:

Աբստրակցիան՝ վերացարկունը ապահովվում է մտքի ազատ մտախաղի-
ծությունը...

Այս մասին խոսեցինք, որովհետև կերպարվածների հայ մարզային ցուցահանրացումները տուրք են տվել այս կամ այն ուղղությանը, սակայն էությանը մնալով հայ, ոմանք տուրք են տվել այս կամ այն ուղղությանը, սակայն էությանը մնալով հայ, եթե գիտակցել են իրենց արմատների կարևորությունը և ունկնդրել են իրենց արյան կանչին: Նրանցից շատերը, որոնք տուրք էին տալիս այս կամ այն ուղղությանը և ցրված էին աշխարհի ամենատարբեր ծիրերում՝ տաղանդաշատ ստեղծագործողներ էին:

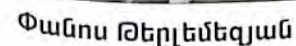
ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՇԻՆՋԱՂՅԱՆ

Գևորգ Բաշինջադյան. Կովկասյան լեռներ

Օտարության մեջ ապրել է, օտարության մեջ ստեղծագործել, ստեղծել է

ՓԱՆՈՍ ԹԵՐԼԵՄԵԶՅԱՆ

Հետո եղերական 1915 թվականն էր: Վասիլ լուքսապաշտպանը ինքն իրեն
 ու իր ղեկավարներից մեկն էր: Այս մասին՝ 1915 թվականի, դեռ կպատմենք ամենայն
 մանրամասնությամբ... Հիմա ասենք միայն՝ Վան-Վասպուրականի գաղթականու-
 թյան հետ նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը նույնպես բռնեց նահանջի ճանապար-
 հը դեպի Անդրկովկաս: Նա գիտեր, վստահ էր, որ պիտի վերադառնա ծննդավայր:
 Չվերադարձավ:

Ակսվեց արվեստագետ թափառականի իր կյանքը. Թիֆլիս, պատերազմում թուրքերի պարտությունից հետո՝ նորից Կոստանդնուպոլիս, Իտալիա, Ֆրանսիա, Ամերիկա, որտեղ մի քանի տարբերակով նկարեց «**Նիագարայի ջրվեժը**», հետո Ֆրեզնո, Կալիֆորնիա, Խաղաղ օվկիանոսի ափերը՝ իր անցած աշխարհների պատկերները հավաքելով իր կտավներում...

1924 թվականին գրել և հաստատել է տվել իր կտակը որով, իր մահից հետո, դրամական և նյութական ողջ ունեցվածքը, իր նկարների հավաքածուն պետք է պատկանի Խորհրդային Չայաստանի թանգարանին:

Փանոս Թերլեմեզյան.
Կոմիտաս

1926 թվականը իր՝ Չայրենիք վերադարձի տարին էր: Նա իր հայրենիքում ապրեց 15 տարի, նպաստելով հայ արվեստի առաջընթացին: Իր վերադարձի տարին երևանում բացվեց նրա անհատական ցուցահանդեսը:

Այս անգամ ճամփորդի իր ցույցը վերցրեց Չայաստանով թափառելու համար. Գորիս, Կապան, Տաթև, Չորագետ, Ալավերդի, Լոռի, Սանահին, Չաղպատ... մի խոսքով, հյուսիսից հարավ և արևելքից արևմուտք՝ նկարելով իր ոգեշնչումի ամենազանազան տարբերակներով կտավներ. «**Տաթևի վանքը**», «**Գորիսի ընդհանուր տեսարանը**», «**Արյունոտ ժայռը Տաթևում**», «**Չորագետը**», «**Սանահինի վանքի գավիթը**», «**Չաղպատի լեռը**»... և ուրիշ շատերը:

Երբ չէր ճամփորդում՝ նկարում էր դիմանկարներ. **Չրաչյա Աճառյանի, Ավետիք Իսահակյանի, Ռոմանոս Մելիքյանի, Ազատ Վշտունու, Ալեքսանդր Բա-**

կունցի, Երվանդ Լալայանցի... Նաև երևանյան տեսարաններ. «**Արարատը առավոտյան**», «**Արագածը ձմռանը**», «**Աշնանային օր**», «**Երևանը գարնանը**», «**Աշունը հին Երևանում**», «**Հին ու նոր Երևանը ծյունի տակ**»... Անչափ սիրում էր և Սևանը. «**Սևանի ափերը**», «**Սևանի կղզին**»... Այս բոլոր նկարները այնպիսի ջերմությամբ են իրենց քնարականությունը բացահայտում, այնպիսի նուրբ երանգավորումներով, երփներանգ թարմությամբ... Ամեն մի նկարը սիրո խոստովանություն իր հայրենի բնությանը, իրեն շրջապատող մարդկանց հանդեպ, որտեղ էլ որ նրանք լինեն՝ իր հայրենիքի որ անկյունում և ինչ գործով էլ որ զբաղվելիս լինեն...

Պետք է գնալ Չայաստանի պետական պատկերասրահ և երկար-երկար կանգնել նրա նկարների առջև...

...Խորհրդային Չայաստանի կառավարությունը նրան պարգևատրեց Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով և նրա անունով կոչեց Երևանի գեղարվեստի ուսումնարանը:

Վախճանվեց Երևանում 1941 թվականի ապրիլի 30-ին՝ տանելով իր հետ իր ժողովրդի սերն ու մեծագույն հարգանքը, թողնելով մեզ հոգու սքանչելի ապրումներից հյուսված իր արվեստը:

ՄՏԵՓԱՆ ԱՂԱՋԱՆՅԱՆ

Ստեփան Աղաջանյան.
Ինքնանկար

Նա դիմանկարիչ էր՝ բնորդի ներաշխարհը բացահայտելու կարողությամբ: Հոգեբան նկարիչ, որը մարդկային կերպարը դիտում էր որպես ֆիզիկական ու հոգևոր նկարագրի ընդհանրությամբ անկրկնելի, եզակի անհատականություն:

Ծնվել է Շուշիում, 1863 թվականի դեկտեմբերի 16-ին, դերձակի ընտանիքում: Սովորել է Շուշիի և Բաքվի ռուսական ռեալական ուսումնարաններում, իսկ հետո, երբ լրացավ 23 տարին, մեկնեց Ֆրանսիա՝ սկզբում սովորելու Մարսելի նկարչական ստուդիայում, ապա՝ Փարիզի Ժյուլիանի հայտնի ակադեմիայում:

Նա Ֆրանսիայում մնաց 14 տարի, մինչև 1900 թվականը և վերադարձավ Շուշի, նկարեց հորը՝ դերձակ **Մելիքսեթին**, և մորը: Մեկնեց Բաքու, երկու տարի էլ այնտեղ մնաց և գնաց ապրելու և ստեղծագործելու Դոնի Ռոստովում:

Մի քանի խոսք են ուզում ասել այս Դոնի Ռոստովի մասին: Ժամանակակից քաղաքի տեղում 1749 թվականին եղել է մաքսատուն և նավահանգիստ: Հիմնադրվել է մի բերդ և կոչվել մետրոպոլիտ **Դմիտրի Ռոստովսկու** անունով: Հետո դարձել է գավառական քաղաք: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, մինչև 1937 թվականը եղել է Ազով-սևծովյան երկրամասերի վարչական կենտրոն: Հայերի կառուցած Նոր Նախիջևան ծաղկուն քաղաքը նախքան հեղափո-

րոն: Հայերի կառուցած Նոր Նախիջևանի վերացրին **Նոր խությունը** միացվել էր Դոնի Ռոստովին: Վերացրին **Պրոլետարա-Նախիջևանի** անունը, վերանվանեցին **Պրոլետարական** և դարձրեցին Դոնի Ռոստովի յոթ շրջաններից մեկը: Կարծես հայերն այստեղ ոչ եղել ոչ էլ կառուցել էին: Սա նորություն էր Հայոց ճակատագրի համար, այնպես որ... Մի խոսքով. **Ստեփան Աղաջանյան** նկարիչը գնաց ստեղծագործելու Դոնի Ռոստով քաղաքում և նկարչություն դասավանդելու հանրակրթական դպրոցներում ու Պետական նկարչական ստուդիայում: Ռոստով Դոնում նա աշխատեց մինչև 1921 թվականը՝ ստեղծելով բազմաթիվ դիմանկարներ. «**Նկարչի քրոջ աղջիկը**», «**Մանուկը**», «**Ս.Ե. Էքմեջյանի դիմանկարը**», «**Հյուսնը**», «**Ջվնորսը**», «**Տիկին Խաչատրյանի դիմանկարը**» և

Ստեփան Աղաջանյան.
Տղամարդու դիմանկար

այլն: Ազգային, տարիքային, հոգեբանական առանձնահատկություններով տարբեր այս դիմանկարները նկարչի հուզաշխարհի, նրա հատկություններով տարբեր այս դիմանկարները զգացմունքների արգասիքն են: Մարդը նրա համար անսահման գաղտնիքներ կրողն էր, որին հասկանալու համար նա իր վրձինը կտավի վրա շարժում էր հոգեբանական մտորումների ընդգրկուն ծավալով:

Հայ կերպարվեստում նա առաջինն էր, որ ստեղծեց մանկական դիմանկարներ՝ երեխաների հոգեբանության մեջ թափանցելու ամենաբարի միտումով։

«Երեխայի գլուխ», «Գլխարկով տղան», «Տղայի դիմանկար»:

Դոնի Ռոստովում գարնանային ցուցահանդեսներ էին կազմակերպվում։ Նրա նկարները այս ցուցահանդեսներում մշտապես արժանացել են ամենաբարձր գնահատանքի։

Հետո, 1921 թվականին տեղափոխվեց Երևան և իբրև գեղանկարչության դասատու սկսեց դասավանդել Գեղարվեստա-արդյունաբերական տեխնիկումում։ Այն հետո դարձավ **Թերլեմեզյանի** անվան գեղարվեստի ուսումնարան։

Երևանում վրձնած նրա լավագույն գործերից են **«Ինքնադիմանկար», «Նկարչի կինը», «Սեդրակը», «Վասիլը», «Նկարչի քույրը», «Գրող էմին Տեր-Գրիգորյանը», «Ղարաբաղցի կինը», «Կոմպոզիտոր Ա. Տեր-Ղևոնդյանը»...** Բոլորը հնարավոր չէ թվել։

Եղավ նաև Բաքվում, նկարեց նրանց հայտնի մարդկանց։

Նա որքան որ ապրել էր 19-րդ դարում, գրեթե այդքան էլ ապրեց 20-րդ դարում։ Մահացավ 1940 թվականի դեկտեմբերի 13-ին, Երևանում։ Մի տարի առաջ նա պարգևատրվել էր **«Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով»:**

Նա, փաստորեն, կապող օղակ հանդիսացավ 19-րդ դարի և 20-րդ դարի հայ նկարիչների միջև։ Նա հանրագումարի բերեց նախորդող հայկական դիմանկարային արվեստի նվաճումները՝ գեղանկարչական մոր բարձրության հասցնելով այդ ժանրը։ Փառք Աստծո, որ նա իր թափառումներից վերադարձավ Հայրենիք և գեղանկարչությամբ տարված մատաղ սերնդին հաջորդեց իր արվեստի ու արհեստի զգայուն մտորումները։

ԱՐՇԱԿ ՖԵԹԱՎԱՅԱՆ

Արշակ Ֆեթվաճյան

Նրա միայն ստեղծագործությունները տուն հասան, Հայաստանի պետական պատկերասրահ։ Այդպես էր ցանկացել իր կտակում նկարիչը։ Մահից հետո աճյունը նույնպես օտար ավերից Հայրենիք հասավ։

Նա անչափ սիրում էր Հայաստանը և իր հոգու բոլոր թելերով կապված էր նրա հետ։

Ծնվել է Տրապիզոնում 1866 թվականի հոկտեմբերի 1-ին։ Սովորել է Տրապիզոնի ազգային, ապա Կոստանդնուպոլիսի գեղարվեստի ակադեմիայում։ Ուսանելով վերջին տարում՝ 1891 թվականին, մասնակցել է Իտալիայի նկարիչների ազգային ցուցահանդեսին, հետո մեկնել Վիեննա, մի հինգ տարի այնտեղ մնալով՝ անցել է Պետերբուրգ, դարձել Ռուսաստանի նկարիչների ընկերության անդամ և մշտապես մասնակցել պատկերահանդեսներին։

Այս ամենը լավ էր, բայց կարևորը դեռ մնում էր։ Նա պիտի մեկներ Հայաստան և տեսներ իր հայրենիքը, որին այնպես երագում էր հանդիպել։

Նա շրջեց Արևելյան Հայաստանով, Անիում նույնպես եղավ, այցելեց հնագույն հուշարձաններ և ստեղծեց նրանց ավելի քան 2000 մատիտանկար ու ջրաներկ աշխատանքները։ Հետո այդ աշխատանքների ցուցահանդեսներ կազմակերպեց Բաթումում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Պյատիգորսկում, Փարիզում, Լոնդոնում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Հարվարդի, Կոլումբիայի, Չիկագոյի, Փրինստոնի համալսարաններում։

Փարիզում նա ընտրվել էր Զրանկարիչների միջազգային ընկերության անդամ։

Նա սիրում էր նկարել նաև Հայոց պատմական, դիցաբանական, ազգագրական թեմաներով աշխատանքներ։ Սիրում է անչափ ընդօրինակումներ կատարել հայկական մանրանկարչությունից։ Գրում է և հրատարակում մամուլում հայկական ճարտարապետության, պատմության, գրքի ծնավորման, ազգային տարազի, ասեղնագործության արվեստին առնչվող խնդիրների մասին գեղագիտական հոդվածներ։

Նրան մեծ հեղինակություն և ժողովրդականություն են բերել **«Արևելյան փոստ», «Սասունցի կինը»,** որ կոչվում է նաև **«Մանուկ Հայաստան», «Ղևոնդ Ալի-Շան», «Վենետիկի Սբ. Մարկոսի տաճարը», «Մատթեոս Իզմիրլյան»** նկարները։

Նա կատարել է նաև Թիֆլիսի Հայոց Սբ. Գևորգ եկեղեցու որմնանկարչական և քանդակագործական ձևավորումները, Կուսանաց անապատի Սբ. Ստեփանոս և Արմավիրի Սբ. Գևորգ եկեղեցիների վերաշինությունը, պատրաստել Կարսի Սբ. Գրիգոր եկեղեցու բեմը, դուռը...

Հետո նա մեկնեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ և այնտեղ ապրեց իր կյանքի վերջին 25 տարիները։ Վախճանվեց Մեդֆորդ քաղաքում 1947 թվականի հոկտեմբերի 7-ին, 81 տարեկան հասակում։

Նա հեռացավ խորհրդային կարգերից՝ մշտապես երագելով վերադառնալ... Բայց վերադարձավ մահից հետո միայն։ Մխիթարությունն այն է, որ նրա գործերի մեծ մասը գտնվում է Հայաստանում։

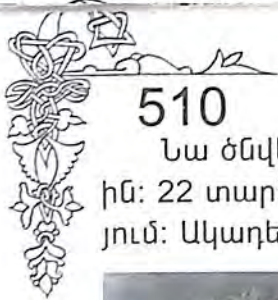
ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԽՈՒՅԱՆ

Նա ծովի անեզր տարածությունը ընկալում էր ամբողջությամբ, նրա ողջ նյութականությամբ, գունալուսային հարաբերումների նրբությամբ, կենսալի հուզականությամբ, գունալուսային հարաբերումների նրբությամբ, երբեմն՝ թախծոտ, կանությամբ։ Ալիքը իր խորությամբ, բախման ուժգնությամբ, երբեմն՝ թախծոտ, ներհում, իսկ երբեմն էլ ողբերգականության հասնող ներքին զգայնությամբ ապրող էակ էր։

Ծովը նրա համար այն միջավայրն էր, որտեղ նա փնտրում էր իր սեփականությունը փոթորկող ապրումների խորախորհուրդ ելևէները։ Այսպես նաև՝ ոչ ծովային բնանկարները։ Բայց, ծովը միևնույն է, ավելին էր, քան բնանկարը։

Արշակ Ֆեթվաճյան.
Հայուհի

Նա ծնվել է ծովի ափին, Տրապիզոն քաղաքում, 1869 թվականի մայիսի 31-ին: 22 տարեկան էր, երբ մեկնեց սովորելու Բեռլինի գեղարվեստի ակադեմիայում: Ակադեմիան ավարտելուց հետո բավարար չհամարելով իր իմացությունը

Վարդան Մախոխյան

մախասիրած թեմայի վերաբերյալ՝ մեկնեց Ղրիմ՝ հանդիպելու աշխարհահռչակ ծովանկարիչ **Յովհաննես Այվազովսկուն**՝ նրա հանճարից առնելու իրեն պակասող ծովի ամբողջական գաղտնիքը հասկանալու, ընկալելու կարողությունը:

Այվազովսկու արվեստանոցում կատարելագործվելուց հետո մեկնում է Բեռլին և դառնում Բեռլինի արվեստագետների միության անդամ:

1908 թվականն էր: Նա վերադարձավ ծննդավայր՝ Տրապիզոն և ստեղծագործեց այնտեղ մեծ ոգևորությամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմից քիչ առաջ նա մեկնեց Եվրոպա, ինչ-որ ցուցահանդեսի մասնակցելու համար: Հետո սկսվեց պատերազմը, իսկ մի

քանի ամիս անց՝ Հայոց եղեռնը: Նա ազատվեց Տրապիզոնի մտավորականների՝ Սև ծովի խորքերում ջրանույն լինելու ճակատագրից, որովհետև բախտի բերմամբ հեռու էր գտնվում թուրք ջարդարարների զարհուրելի ատելությունից:

Նա հաստատվեց Նիցցայում և ապրեց այնտեղ մինչև իր կյանքի վախճանը: **Վարդան Մախոխյանը Յովհաննես Այվազովսկուց** հետո ամենամշակունի ծովանկարիչն էր: Փարիզում կազմակերպված անհատական ցուցահանդեսի համար ֆրանսիական կառավարությունը նրան շնորհեց **«Պատվո լեգեոն»** շքանշան:

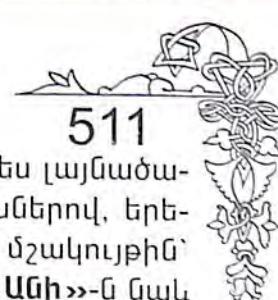
Նա նկարում էր Միջերկրականի, Սև ծովի տեսարանները այնպես, ինչպես կնկարեր իր ժողովրդի ահռելի ողբերգությունն ապրող ստեղծագործողը: Հայաստանը սահմանային որևէ կապ չուներ այդ ծովերի հետ, սակայն երբ ծովը նկարելիս նա հասնում էր ողբերգականի սահմանին՝ արձագանքում էր ծովի խորության ու անհունության նման Հայոց անչափելի Վշտին:

Ոմանց նման նա իր անուն-ազգանունը չփոխեց: Ճանաչվեց օտարներից և գնահատվեց նրանցից, սակայն մնաց հայ, և որպես հայ կազմակերպեց իր անհատական ցուցահանդեսները Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, Մյունխենում, Դյուսելդորֆում, Բեռլինում, Լոնդոնում, Փարիզում, Մարսելում և Նիցցայում: Ապա մասնակցեց նաև **«Անի»** արվեստագետների խմբակցության ցուցահանդեսներին:

Հայ արվեստագետների այս խմբակցությունը հիմնադրվել է 1926 թվականին

Վարդան Մախոխյան. Ծով

Փարիզում: Նպատակն էր միավորել Ֆրանսիայում և ընդհանրապես լայնածավալ Սփյուռքում ապրող հայ արվեստագետներին, ցուցահանդեսներով, երեկոյթներով եվրոպական հասարակությանը ծանոթացնել հայ մշակույթին՝ պահպանելով և զարգացնելով ազգային արվեստի ավանդույթը: **«Անի»**-ն նաև ամենուր ջատագովում էր խորհրդային Հայաստանի մշակութային հաջողությունները, նպաստում Հայաստանի պետական թանգարանի հարստացմանը:

Ես հիմա ուզում եմ տալ բոլոր նրանց անունները, ովքեր մասնակցել են **«Անի»**-ի կազմակերպած ցուցահանդեսներին, որովհետև նրանց բոլորի մասին առանձին-առանձին չեմ կարող պատմել... սակայն գոնե նրանց անուններին ծանոթանալ պարտադիր է: Նրանք ապրում էին աշխարհի տարբեր ծիրերում և փորձում էին ամեն կերպ հայ մնալ և աշխարհին ապացուցել իրենց հայ լինելը: Իսկ թուրքերին էլ, երևի, ասելու, թե հայաջնջումի նրանց երազանքը իրականություն չդարձավ:

Եվ այսպես: Առաջին ցուցահանդեսը բացվեց Փարիզում 1927 թվականին, մասնակցեցին գեղանկարիչներ **Ա. Բաբայանը, Հ. Ալիսայանը, Կ. Ադամյանը, Ա. Շապանյանը, Ս. Խաչատրյանը, Հ. Գազանձյանը, Հ. Փուշմանը, Մ. Սարյանը, քանդակագործ Հ. Գյուրջյանը, գրաֆիկներ Է. Շահինը և Տ. Փոլատը, ճարտարապետ Լ. Նաֆիզյանը** և, իհարկե, ծովանկարիչ **Վ. Մախոխյանը**: Ցուցադրվել են նաև **Հ. Այվազովսկու, Զ. Զաքարյանի, Օ. Զառափյանի** գործերը:

«Անի»-ի երկրորդ ցուցահանդեսը բացվեց մեկ տարի անց Բրյուսելում, նույն թվականին՝ երրորդը՝ Անտվերպենում, չորրորդը՝ Փարիզում, որին 172 գործով մասնակցել են 23 արվեստագետներ, նրանց թվում՝ նոր անդամներ **Գ. Շլյանը և Գառզուն՝ Գառնիկ Զուլումյանը**:

«Անի» խմբակցության ցուցահանդեսները բարձր գնահատականների են արժանացել հայ և օտար մամուլում... 1931 թվականին **«Անի»**-ն իր գործունեությունը դադարեցրեց՝ դառնալով **«Հայ ազատ արվեստագետներու միություն»**, որը, փաստորեն, նույն աշխատանքն էր կատարում:

Վերադառնալով **Վարդան Մախոխյանին**, որ մասնակցում էր **«Անի»**-ի կազմակերպած բոլոր ցուցահանդեսներին:

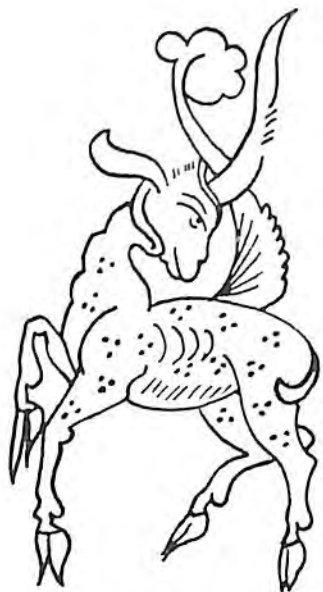
Մախոխյանի **«Բնանկար»**, **«Ծովային տեսարան»**, **«Մակընթացություն»**, **«Անհանգիստ ծով»** աշխատանքները գտնվում են Հայաստանի պետական պատկերասրահում: Իսկ մյուս աշխատանքները՝ Էջմիածնի վանքի վեհարանում, Նիցցայի գեղարվեստի թանգարանում և մասնավոր հավաքածուներում:

Վարդան Մախոխյանը վախճանվեց 1937 թվականի փետրվարի 11-ին Նիցցայում:

Վարդան Մախոխյանը Նիցցայում

Բայց նախքան վերջնական հրաժեշտ տալը 19-րդ դարի մշակութային **Հայոց երևույթին**, խոսենք նաև թատրոնի և երաժշտության մասին: Այս անգամ նորից պիտի Կոստանդնուպոլիս այցելենք և այնտեղից սկսենք մեր պատմությունը:

Թատրոնի ղեկավարը **Հակոբ Վարդույան**ը և որպեսզի կարողանա պահել թատ-
կազմակերպչական ընդունակություններով և որպեսզի կարողանա պահել թատ-
կոհեն իր բարձրության վրա՝ հայերենից բացի տվել է նաև թուրքերեն ներկայա-
ցումներ:

Եթե «Արևելյան թատրոնը» մի հարկի տակ էր հավաքում քրիստոնեական տարբեր դավանանքների պատկանող հայերին՝ նպաստելով ժողովրդի միասնությանը, ապա **Վարդովյան թատրոնում** արվեստի հաճույքն էին վայելում նաև թուրքերը: Տասնյակ հազարավոր թուրքեր թատերական արվեստի ճաշակը առաջին անգամ ստացել են այս խմբի ներկայացումներից: Ներկայացումները մեծ եկամուտ էին բերում թատրոնին, որովհետև թուրքերեն ներկայացումները համդիսասրահ էին բերում թուրքերից բացի բուլղարներին, հույներին և Կոստանդնուպոլսում ապրող թրքախոս մյուս ազգերին: Առատ հասույթը **Վարդովյանին** ստիպում է ավելացնել թուրքերեն ներկայացումները եվրոպական թատերգությունների թարգմանություններով:

Սակայն, շուտով սկսվում է թուրքերի ուղղակի ճնշումը **Վարդովյան** կոչվող թատրոնի վրա: Նախ այն սկսում է կոչվել «**Օսմանյան**», ապա կազմվում է մի հանձնաժողով, որը նյութական առատ միջոցներ տրամադրելով թելադրում էր իր կամքը, ճաշակը և Հայոց թատրոնին անհարիր իր գաղափարները:

Թատրոնն սկսում է վայրէջք ապրել: Բայց մինչ այդ նա ունեցել է սքանչելի վերելք, որի մասին էլ ուզում ենք մի քանի խոսք ասել:

Հակոբ Վարդովյանը, ծնված Կոստանդնուպոլսում 1840 թվականին և կրթություն ստացած մայրաքաղաքի հայկական դպրոցներից մեկում, 28 տարեկանում իր բացառիկ կազմակերպչական ընդունակությունների շնորհիվ մայրաքաղաքի **Կեսիկ փաշա** վայրում ֆրանսիացի **Մոսիե Սյուլիեի** կառուցած կրկեսը վարձելով՝ վերածում է թատրոնի: Ստեղծում է 1000 տեղանոց դահլիճը, որը մշտապես լեվի - լեցուն էր հանդիսականով:

Թատրոնում գործում էին մոտ 70 դերասան-դերասանուհիներ, և անձնակազմի մարդկանցով հանդերձ՝ համախմբված մշակութային օջախ էր:

Վարդովյանը միակն է հայ թատերախմբի ղեկավարների մեջ, որ կարողացել է խումբը պահել կանոնավոր վարձատրումով: **Հակոբ Պարոնյանը** իր «Ազգային ջոջերում» **Վարդովյանի** մասին գրում է.

«Իր թատրոնին մեջ այսօր հարյուրի մոտ ընտանիք կապրին, հավանական է, որ թատրոնն իբր գատ թաղ ներկայացումներով՝ Պատրիարքարանեն հրահանգ դրկվի, որ թաղական խորհուրդ մը ընտրեն»:

Թատերախմբում ձևավորվեցին հայ բեմի այն ուժերը, որոնցով հպարտ կարող էին լինել եվրոպական բեմերը: Ահա, դրամատիկ մեծ տաղանդի տեր դերասանուհիներ **Մարի Նվարդը**, **Երանուհի** և **Վերգինե Գարագաշյան** քույրերը, կատակերգակներ **Գարեգին Ռշտունին** և

Հակոբ Վարդովյան

Երանոս Չափրազյան.
Վարդովյան թատրոնի
դերասաններից

Դավիթ Թոյանցը, բացասական դերերի վարպետ **Սերովբե Պենկյանը** և ուրիշներ, բեմադրիչ և դերասան **Պետրոս Մաղաքյանը**, **Թովմաս Ֆասուլաճյանը**:

Իր գոյության առաջին տասը տարվա ընթացքում **Վարդովյան թատրոնը** բեմադրել է 200 թատերգություն, տալով 1000 ներկայացում՝ հայերեն և թուրքերեն լեզուներով:

Այստեղ բեմադրվել են **Ս. Հեքիմյանի**, **Մ. Պեշիկթաշլյանի**, **Խ. Գալֆայանի**, **Պ. Դուրյանի**, **Թ. Թերզյանի** և երկրորդական գրիչների վաթսուհից ավելի պատմական ողբերգություններ, որոնք ընդգրկել են հայ ժողովրդի պատմությունը՝ հնագույն դարերից մինչև նոր ժամանակները, բեմը դարձնելով Հայոց պատմության դասավանդման յուրահատուկ մի դպրոց: Բացի պատմական թատերգություններից, ներկայացվել են **Գ. Սունդուկյանի** և այլոց կատակերգությունները:

Բեմադրվել են նաև **Շեքսպիր**, **Շիլլեր**, **Մոլիեր**, **Գոլդոնի**, **Հյուգո**, **Դյումա**, **Վոլտեր**, **Գյոթե** և էլի ուրիշ դասական հեղինակների տասնյակ գործեր:

Վարդովյանը մեծ դեր է կատարել ինքնուրույն և թարգմանական թատերգության զարգացման գործում և, չխնայելով նյութական միջոցները, նպաստել է նրա բուն ընթացքին:

Վարդովյան թատրոնը, որը կոչվում էր **Օսմանյան**, համարվում է թուրքական թատրոնի սկիզբը, իսկ **Վարդովյանին** թուրքերը համարում են իրենց ազգային թատրոնի հիմնադիրը:

Թուրքալեզու ներկայացումները և «**Օսմանյան թատրոն**» հորջորջվելը պոլսահայ մտավորականության սառը վերաբերմունքի պատճառ է դարձել և հայ թատրոնի պատմությամբ զբաղվողները գրեթե լուսթյամբ են անցել նրա կողքով:

Վարդովյանի նկատմամբ այս անտարբերությունը կապված է այն փաստի հետ, որ նա, հայ արվեստին ծառայելուն զուգընթաց, աշխատել է թուրք թատրոնի զարգացման համար: Եթե իր ամբողջ ուժերը տրամադրել էր թուրք թատրոնի բեմի բարգավաճմանը՝ արդբացառապես մայրենի բեմի բարգավաճմանը՝ արդյունքն ավելի մեծ կլիներ, ծառայելով թուրք թատրոնին, **Վարդովյանը** վնասել է հայ մշակույթին:

Գրիգոր Օտյանը «Մասիս» թերթում գրել է, թե **Վարդովյանը**, ոտնակոխ անելով «**Արևելյան թատրոնի**» ավանդները, ընկել է շահի ետևից...

Արշակ Չոպանյանի կարծիքով «**Վարդովյանը, ճարպիկ ռեժիսոր, միջակ դերասան, անզարգացած միտք, կոպիտ ու շահամոլ նկարագիր, այդ նոր**

Տիգրան Թոսատյան.
Վարդովյան թատրոնի
դերասաններից

Օսմանյան կոչվող
թատրոնի ազդագիրը

«Շատերը զիս մերժեցին,
Քնար մ' ունի սոսկ ըսին,
Մին՝ «Դողդոջ է, գույն չունի»
Մյուսն ալ ըսավ՝ «Կը մեռնի...»:

«Արա Գեղեցիկ կամ Սեր և Հայրենիք» անուն խաղը, գործ Տիգրան Գա-

Նրա համար զվարճալի ներկայացումներ տալն է եղել: Թե վերջնականապես լքե-
լով իր հայ ընտանիքը՝ կնոջն ու երեխաներին **«թրքուհիներու փոքրիկ հարեմ
մը կազմեր է իր տան մեջ»:**

[illegible]

Այրվում, ոչնչանում են բերայի բոլոր թատրոնները իրենց դեկորներով, բեմական զգեստներով: Կրակի բոցերին կուլ են գնում դերասան-դերաստուհիներից շատերի բնակարանները, այդ թվում **Պետրոս Աղամյանի** հոր ամբողջ հարստությունը: Հազարավոր մտավորականների հետ միասին՝ անգործ փողոց են շարվում մի քանի տասնյակ հայ դերասաններ: Ամռան ամիսներին հայ դերասանական խմբերի բեկորները թափառում են փողոցից փողոց, ապրում՝ հրա-

Յանկանալով վերակենդանացնել խանդավառ այն մթնոլորտը, որ ստեղծվել

էր 60-ական թվականների սկզբներին, խումբը 1873 թվականի նոյեմբերին կազմակերպում է հատուկ երեկո, նվիրված «Արևելյան թատրոնի» ստեղծման 15-ամյակին: Մաղաքյանը հայ թատրոնի սկիզբը համարել է Սրապիոն Զեքիյանի ջանքերով 1859 թվականին Բերայում կատարված թատերական խումբ ստեղծելու փորձերը:

Թատերախումբը բեմադրում է պատմական-հայրենասիրական բեմաներով ինքնուրույն թատերգություններ, որոնց երաժշտությունը գրում էր Տիգրան Զուխաճյանը. «Մեծն Տիգրան Բ», «Վարդան Մամիկոնյան, փրկիչ հայրենյաց», Սետեֆճյանի հեղինակությամբ, ապա՝ Սրապիոն Զեքիյանի «Սմբատ Բ» պատմական ողբերգությունները:

Նույն այս ժամանակ խումբը ներկայացնում է Զովսեփ Յազըճյանի «Բերայի հրդեհին մեկ գաղտնիքը»:

Զետո Թիֆլիսից Կոստանդնուպոլիս է գալիս Միհրդատ Ամերիկյանը, որի անմիջական մասնակցությամբ «Արևելյան թատրոնը» բեմադրում է Գաբրիել Սունդուկյանի «Դալալ Ղազո» և «Պեպո» թատերգությունները:

Միհրդատ Ամերիկյանի տաղանդավոր խաղը այս թատերգություններում մեծ տպավորություն է գործում հանդիսականի վրա:

Թատրոնի պատմաբան Շարասանը, որն իր ապրուստն ապահովում էր դեղագործությամբ՝ գրել է «Թուրքահայ բեմը և իր գործիչները» աշխատությունը, որը արժանացել է Իզմիրյան մրցանակի և տպագրվել առանձին գրքով, իր էջերից շատերն է սիրով տրամադրել «Արևելյան թատրոնին» և թատերական նվիրյալ գործիչ Պետրոս Մաղաքյանին: Ահա նրա բնութագրումներից մեկը.

«Անխոնջ աշխատող մը, գերազնիվ հոգի մը, քաջավարժ դերուսույց և ամեն բանն ավելի ու վեր՝ ճշմարիտ արվեստագետ մը»:

Ի դեպ, Շարասանը, վաղ հասակից հետաքրքրվելով հայ թատրոնով և նրա գործիչներով, 1867 թվականից սկսել է հավաքել 150-ից ավելի ազդագրեր և լուսանկարներ, ուսումնասիրել պարբերական մամուլում ցրված նյութերը, տվյալներ՝ ժամանակակից թատրոնի գործիչների մասին: Այս ամբողջն ի վերջո ամփոփվեց նրա «Թուրքահայ բեմը և իր գործիչները» գրքում:

Մաղաքյանի մասին անկեղծ համակրանքով են խոսել Արշակ Զոպանյանը, Զրանդ Ասատուրը, Ազնիվ Զրաչյան:

Մաղաքյանը օժտված էր բնավորության ամենաազնիվ գծերով: Անշահախնդիր էր, դերասանների նկատմամբ վերին աստիճանի հոգատար: Այդ շրջանի թատերախմբերից քչերն են գործել այնպիսի համերաշխությամբ, անկեղծ ու մտերիմ միջավայրում, ինչպես գործել են Մաղաքյանի խմբերը նրա անկողնակալ, անա-

չառ վերաբերմունքի շնորհիվ: Նրա «մականի տակ ճշմարիտ տաղանդներ իրենց համբավն ու անմահությունը կերտեցին», - վկայում է Շարասանը:

Իսկ Զրանդ Ասատուրը գրում է.

«Կորովի, աշխույժ, սրտանց փարած իր արվեստին, քաղաքավար ու համեստ, կրցած էր իր ընկերակիցներուն վրա հեղինակություն ձեռք բերել, մանավանդ որ չորս հինգ տարվան փորձառություն ստացած էր արդեն Սրապիոն Զեքեյանի խումբին մեջ, որուն առաջին դերասանը կը նկատվեր»:

«Մաղաքյանի գեղեցկագույն հաջողությունը կրնանք համարել Թրիբունի («Արքայն զբոսու») դերը, որուն մանավանդ վերջաբանին մեջ Մաղաքյանը ճշմարիտ ողբերգու մը կը դառնար»:

Պետրոս Մաղաքյանի թատերական գործունեությունը շարունակվեց մինչև 1877-1878 թվականները, ռուս-թուրքական պատերազմի տարիները: Վերահաս քաղաքական դեպքերը դադարեցրին Զայոց մշակութային շարժումը:

Մաղաքյանը բեմահարթակը փոխարինեց կոշկակարի դազգահով:

1888 թվականն էր: Պոլիս վերադարձավ Ադամյանը: Մասնակի հնարավորություն ստեղծվեց փակված հայ թատրոնի դռները նորից բացել: Մաղաքյանը շտապով թողնելով կոշկակարի դազգահը, խումբ կազմեց Ադամյանի ներկայա-ցումների համար, խանդավառվեց և փորձեց խանդավառել ժողովրդին նոր հնարավորությունների հույսով... Սակայն խանդավառվել համիդյան զարհուրելի բռնարարքների միջավայրում՝ անհնար էր:

Ընտանիքը պահել էր պետք, և նա նորից կանգնեց կոշկակարի դազգահի առջև:

Ինչպես արդեն ասել ենք՝ վախճանվեց 1891 թվականի մարտի 3-ին, անդե-ականի ճանապարհներով տանելով իր մեծ, անտարողունակ սերը և նվիրվածու-թյունը Զայոց թատրոնի հանդեպ:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄՆԱԿՅԱՆ

Մարտիրոս Մնակյան

Երբ նա վախճանվեց՝ թուրքական թերթերը ողողվեցին նրա կյանքն ու բեմական գործունեությունը ներկայացնող հոդվածներով, հիշողություններով, ցավակցական խոսքե-րով, լուսանկարներով, թուրք թատրոնի ապագային նվիր-ված խորհրդածություններով: Նույնիսկ ցավ հայտնեցին, թե կես դարուց ավելի ժողովրդի սիրուն արժանացած պաշտամունքի առարկա դարձած արվեստագետը այդքան անշուք թաղվեց: **«Մի կոթող է կործանվում... և այժմ անշուք թաղվեց: «Մի կոթող է կործանվում... և այժմ արտասուներն են ցավակցություններից բացի ուրիշ ոչինչ չունենք նվիրելու նրան»**, - գրեց Մուհսին Երթողլուլը:

Թուրքի սովորական փարիսեցիություն: 1920 թվա-կանն էր, և դեռ չէր ավարտվել 1915 թվականին սկսած Զայոց ջարդը, այդքան «փխրուն սիրտ» ունեցող թուրքերի կողմից որքան

սաբար մահվան երախը նետվեցին: «Կոթողներ», որոնք ջանք չէին խնայել թուրք վաչկատուն ցեղը քաղաքակիրթ դարձնելու գործում: Այս մասին դեռ կպատմենք, երբ ավարտենք 19-րդ դարը Հայոց ողբերգության իր սկզբով և հասնենք 20-րդ դար... Ամենայն մանրամասնությամբ պիտի պատմենք:

Ինչպես **Վարդուկյանին**, այնպես էլ **Մնակյանին** թուրքերը պարտական էին, որ «սիրել են թատրոնը»:

«Թուրք թիյաթրոսու» հանդեսը իր ժամանակին գրել է. **«Մի բուռ այս մարդիկ, թատրոնը ամեն բանից բարձր դասելով՝ իրենց ամբողջ կյանքում թատրոնից դուրս չունեցան այլ նպատակ, սրտով մաքուր այդ մարդիկ, ուղղամիտ տիկիները, բեմի վրա ծնած, կուլիսների մեջ մեծացած, իրենց զավակներով կարծեք մի ընտանիք լինեին: Շատ ազնիվ ու բարոյական կյանքով էր ապրում այդ ընտանիքը, միաժամանակ խիստ կարգապահ էր»:**

Բայց գիտենք չէ, որ նախ Հայոց թատրոններն ու դպրոցները ոչնչացրին հրդեհի երախը նետելով Բերա հարուստ թաղամասը, ուր մեծ մասամբ հայեր էին

Օսմանյան դրամատիկ թատերախումբ

ապրում, ապա արգելեցին հայկական ներկայացումներն ընդհանրապես: Բայց, ինչպես **Վարդուկյանը** ստեղծել էր **«Օսմանյան»** թատրոնը, այնպես էլ **Մնակյանը** ստեղծեց **«Օսմանյան դրամատիկ թատրոնը»** բացառապես հայկական ուժերով. հայ բեմադրիչով, հայ դերուսույցով, հայ դերակատարներով:

Մարտիրոս Մնակյանը ծնվել է Կոստանդնուպոլսի Պալաթ թաղամասում 1837 թվականին: Հայրը դերձակ էր, ընտանիքը՝ ոչ բարգավաճ: Տեղափոխվելով Խասգյուղ՝ տղային տալիս են սովորելու տեղի Ներսիսյան հայկական դպրոցում:

Պատմում է **Մարտիրոս Մնակյանը** ինքը:

«Տղա հասակիս մեջ, ծնողացս բեռ չըլլալու համար՝ առավոտները դպրոց երթալե առաջ կը կարեի հորս կարած ու պատրաստած բանթալոններուն կոծակները, և երեկոյան արձակուրդեն վերջ տունը ջուր կրելն ալ իմ պարտականությունս էր»:

Ուշին և լավ սովորող տասներեքամյա տղային ծնողները ստիպված հանում են դպրոցից և որպես աշակերտ հանձնում ջրաղացպանին:

«Այն օրեն սկսյալ կռնակս զամբյուղ մը, վրաս ձերմակ ածեն կեռմլեյի մը, որ քիչ մը սևոտած էր, սկսա ամեն առավոտ Այվան սարայ խանութ երթալ և երեկոյան զամբյուղը լեցուն Խասգյուղ վարպետիս տունը դառնալով՝ զայն հանձնել կնոջը, զոր ապլա կը կոչեի»:

20 տարեկան էր... Ոչ՝ ավելի առաջ, նրան հաջողվում է շարունակել ուսումը ինչ-որ բարերարների միջնորդությամբ:

«Երբ իմ վեհանձն պաշտպաններս իրենց մահկանացուն կնքեցին, ես

բավական աճած և հառաջացած էի, այլևս կրնայի դպրոցին մեջ օգնական դասատուի պաշտոն վարել: Կամաց կամաց դուրս նետվեցա...»:

Երբ 20 տարեկան էր, սկսեց մասնակցել Կոստանդնուպոլսի թաղային վարժարանների ներկայացումներին: Իսկ երբ 1861 թվականի դեկտեմբերի 14-ին բացվեց **«Արևելյան թատրոնը»**, նա այնտեղ դարձավ մեծ ու փոքր դերերի մշտական դերակատար:

Հետո, 1863 թվականին **«Արևելյան թատրոնը»** ինչ-ինչ պատճառներով դադարեց գործելուց: **Մնակյանը Ստեփան Էքշյանի** հետ մեկնում է Զմյուռնիա, որտեղ նրանք մեծ մասամբ խաղում էին պատմական ողբերգություններ: Մամուլի կարծիքով՝ **Մնակյանը** հատկապես տպավորիչ էր **Պապ թագավորի** դերում:

Բայց նա ստիպված էր թողնել բեմը: Ամուսնացել էր, երեխաներ ուներ և պիտի հոգար նրանց ապրուստը: Նա ընտանիքի հետ մեկնեց Կեսարիա և սկսեց զբաղվել ուսուցչությամբ:

...**Վարդուկյան թատրոնի** աստեղային ժամն էր: Յուրաքանչյուր լուր թատրոնի հաջողության մասին ավստսանքով էր լցնում նրա հոգին, որ ինքը իր սիրած ասպարեզում չէ:

1872 թվականին, վերջապես, վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս և միանում **«Տղա ներկայացումները միմիայն հայերեն լեզվով էին»:**

Մաղաքյանի խմբին. **«Դոն Ներկայացումները միմիայն հայերեն լեզվով էին»:** Մի քանի տարի անց **Պետրոս Աղամյանի**, **Սիրանույշի**, **Աստղիկի**, **Մարի Նվարդի**, **Ազնիվ Հրաչյայի**, **Գարագաշյան** քույրերի հետ գալիս է Թիֆլիս:

Թիֆլիսյան առաջին ելույթներն արդեն **Մնակյան** դերասանին մեծ համբավ են բերում, համարվում է, որ **«նա պատիվ կարող է բերել ամեն մի զարգացած**

թատրոնի»: Թիֆլիսում նա գլխավոր դերեր խաղաց ռուսական և եվրոպական դրամատուրգների հայտնի գործերում: **«Ընդհանրապես պ. Մնակյանը յուր տաղանդով ամենայն բեմի զարդ կարող է համարվել»:**

Հայկական Հանրագիտարանի 7-րդ հատորում կարդում ենք.

«Մեկոդրամայի վարպետ էր՝ հոգեբանական ծայրահեղ վիճակների, անսպասելի անցումների հակումով: Դասական խաղացանկում ճանաչվել է խարակտերային դերերով՝ Պետրուչիո, Շայլոկ (Շեքսպիրի «Ամսանձ կնոջ սանձահարումը»), «Վենետիկի վաճառականը»), Ֆամուսով (Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս»), Վիշնսկի (Ա. Օստրովսկու «Եկամտաբեր պաշտոն»), Դոն Ժուան (Մոլիերի «Դոն Ժուան»), Առավել հաջողություն է ունեցել ռոմանտիկական դրամաներում՝ Քին (Ա. Դյումա «Քին»), Կարլ Մոոր (Հիլլերի «Ավագակներ»), Արբենին (Լեոնտովի «Դիմակահանդես»):

Մարտիրոս Մնակյանը Թիֆլիսում մնում է երկու, թե երեք տարի և վերադառնում Կոստանդնուպոլիս:

Արդեն Օսմանյան կայսրության մեջ արգելված էին հայերեն լեզվով ներկայացումները:

Հարություն Ալեքսանյան. Մնակյանի խմբից

Լինելով դրամատիկական դերասան՝ նա միանում է **Սերովբե Պենկյանի** օպերետային թատրոնի խմբին և դառնում հիմնական ուժերից մեկը և ներկայացումների բեմադրիչը: Բեմադրել է **Տիգրան Զուխաճյանի «Լեբլեբիբի Զոր-հոր աղան»** և նրա մյուս օպերետները, ինչպես նաև Եվրոպայում այդ ժամանակ տարածված մոդայիկ օպերետները՝ կատարելով բոլոր բարիտոն դերերգերը:

Պենկյանը նույն ժամանակաշրջանի թատերական գործիչ էր, դերասան և բեմադրիչ, որի օպերետային խումբը բավական հայտնի էր ոչ միայն Կոստանդնուպոլսում, այլև Թուրքիայի, Հունաստանի, Եգիպտոսի ամենատարբեր քաղաքներում, ուր նա տանում էր իր հյուրախաղերը:

1885 թվականի **«Զմեռեն կսկսի տևական գործունեություն մը, իբր միակ ու զորավոր խումբ՝ եվրոպական ոճով տռամներ և մելոդրամներ ներկայացնելու համար»**, **«Օսմանյան դրամատիկական թատրոնը»**՝ Մարտիրոս Մնակյանի ղեկավարությամբ, Հայոց լավագույն դերասան-դերասանուհիների մասնակցությամբ:

Մնակյանի
ներկայացումներից մեկի
թուրքերեն ազդագիրը

կապտմենք:

Շուտով **Մարի Նվարդը** մահանում է: Խումբը զրկվում է իր առաջատար դերասանուհուց:

Հետո, թուրք թատերական գործիչ **Ահմեդ Միդհատը** Մնակյանին պարտադրում է թողնել թարգմանական պիեսները, զարկ տալ թուրքական թատերգությանը, կատարել այն, ինչ անում էր **Վարդուկյանը**: Եվ **«Օսմանյանը»** ներկայացնում է մեծ մասամբ **Ահմեդ Միդհատի** գործերը **«որոնք մեծ ընդունելություն կը գտնեն թուրքերեն, ազգային հրայրք մը արծարծելով անոնց մեջ»**:

Այնուամենայնիվ.

Փաստորեն, **Մնակյանը** եկավ փոխարինելու **Վարդուկյանին**: Գիտենք, թե ինչպես ավարտեց իր գործունեությունը **Վարդուկյանը**... Իսկ **Մնակյանը**՝, որ մեծ հայրենասեր լինելով՝ մնացել էր թուրքերի և թուրքերեն լեզվի հույսին:

Հայ մամուլը անտարբերությամբ դիմավորեց թուրքական այս նոր թատրոնի գործունեությունը: Սակայն **Ս. Դավթյանը**, այնուամենայնիվ, մի ժլատ նախադասություն է նվիրում, ասելով թե **Մնակյանի** նորաստեղծ այս խումբը **«լավ ընդունելություն կը գտնե տեղվում հայ և թուրք բնակչության կողմն»**:

Հետաքրքրություն է նկատվել հատկապես երկու՝ **Ալեքսանդր Դյումա-Որդու «Քամելիազարդ տիկինը»** և թուրք գրող **Շենսեդդին Սամի բեյի «Բեսա»** պիեսների նկատմամբ, որոնք իրենց հաջողությամբ պարտական էին **Մարի Նվարդի** և **Մնակյանի** դերակատարումներին:

Մարի Նվարդի ողբերգական կյանքի մասին դեռ

Օգտվելով **«Յըլդըզի»** պալատում ունեցած իր կապերից՝ **Մնակյանին** հաջողվում է հայերեն ներկայացում տալու արտոնություն ձեռք բերել:

Բեմադրում է մի քանի ինքնուրույն միջակ թատերգություններ, այդ թվում նաև վաղամեռիկ **Պետրոս Դուրյանի «Թատրոնը»**, որը մինչ այդ երբեք չէր բեմադրվել:

Ներկայացումը տեղի ունեցավ 1893 թվականի հուլիսի 12-ին:

...Այդ երեկո թատրոնում էին ժամանակի բոլոր ականավոր գրողները, թերթերի աշխատակիցները, **Դուրյանի** դասընկերները: Օթյակներից մեկում, ասում են, նստած է եղել առեղծվածային անձնավորություն դարձած, իր տխրությամբ ու վշտերի մեջ ամփոփված **Հակոբ Վարդուկյանը**...

Նոր թատերաշրջանում **Մնակյանը** նորից ստիպված անցնում է թուրքերենին: Իսկ արդեն 1895 թվականն է: Այս թվականի մասին խոստացել ենք առանձին պատմել: Միայն կրկնենք. Կոստանդնուպոլսում իսպառ դադարում է հայ ազգային մշակութային կյանքը:

Եվ քանի դեռ արյունոտ Սուլթանի թաթը չէր հասել Զմյուռնիա, մի քանի դերասան-դերասանուհիներ **Մնակյանի** հետ միասին հայտնվում են այնտեղ:

Մնակյանը այստեղ բեմադրում է **«Համլետը»**, և այն էլ՝ հայերեն: **«Հոծ բազմության մը առջև այս ներկայացումը մեծ հաջողություն ունեցավ»**:

«Համլետին» հաջորդում են **Գ. Սունդուկյանի «Խաթաբալա»** կատակերգությունը՝ Թիֆլիսի բարբառը արևմտահայերենի վերածված, ապա **Հ. Պարոնյանի «Պաղտասար աղբարը»**, **«Մեծապատիվ մուրացկանները»**:

Հայերեն ներկայացումները շարունակվում են մի քանի ամիս, մինչ **«կառավարության կողմն առաջնորդառան եկած հրամանով մը Իզմիրի մեջ ալ բոլորովին արգելվեցան հայերեն լեզվով ներկայացումները»**:

Այսպես, մինչև դարավերջ **Մարտիրոս Մնակյան** տաղանդավոր դերասանն ու բեմադրիչը իր քայքայված խմբի հետ այս ու այն քաղաքում միմիայն թուրքերեն ներկայացումներ տալով պահպանում են իրենց գոյությունը:

Թուրք ազգային թատրոն ստեղծելու թուրք գրողների հույսերը չեն արդարացել: Նրանք չեն կարողացել ստեղծել զուտ թուրքական իրենց դրամատուրգիան: Եվ նրանք անչափ դժգոհ էին **Մնակյանից**, որ նա չի ստեղծել այն, ինչ պետք է ստեղծեին իրենք: Թուրքական թերթերը իրենց էջերը տրամադրեցին թուրք գրողներին ու թատերական կոչված գործիչներին, որոնք իրենց ձախողանքը վերագրելով **Մնակյանին**՝ ահավոր մի հալածանք սկսեցին նրա դեմ: **«Օսմանյան դրամատիկ»** թատրոնում ոչինչ օսմանյան չէր. ոչ խաղացանկը, ոչ դերասանները... որոնք իբր չէին տիրապետում թուրքերենին և աղավաղում էին այն: Թուրքերենն աղավաղում էր նաև ինքը՝ **Մնակյան Էֆենդին**:

Ենովք Շահեն.
Մնակյանի խմբից

Մի շարք դպրոցների թուրքերենի ուսուցիչ, հայերեն-թուրքերեն և թուրքերեն-հայերեն բառարանների հեղինակ **Պետրոս Կարապետյանը** այդ հարձակումներին պատասխանեց **«Բյուզանդիոն»** թերթում:

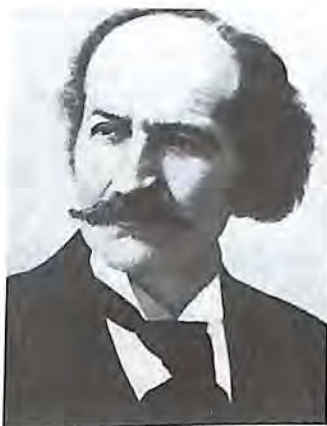
«Մնակյան էֆենդին քաջ գիտենալով օսմաներեն և ֆրանսերեն, հաջողապես կրցած է թարգմանել ֆրանսերեն թատերգություններ և վիպասանություններ, զորս ինք թատերգության վերածած է: Իր լեզուն մաքուր, հստակ, ըստ բավականի պարզ գրական լեզու մե, գրեթե քերականական սխալներից զերծ: Գալով Մնակյան էֆենդիի օսմաներենի արտասանության, կրնանք անկեղծորեն ըսել թե ինք ճիշտ կարտասանե թուրքերեն, պարսկերեն և արաբերեն բառերը, ինչպես որ պիտի արտասաներ լեզվին, քերականության հմուտ անձ մը ... Մնակյան էֆենդիի արտասանությունը պոլսեցի գրագետ թուրքի մը արտասանությունն է, և ոչ թե թրքախոս գավառացիի մը արտասանությունը...»:

Այսպես **Պետրոս Կարապետյանը** պաշտպանել էր հայ դերասան-դերասանուհիներին, որոնք ճակատագրի ու բռնակալության միատեղ պարտադրանքով թուրքերենն էին դարձրել իրենց արվեստի լեզուն:

Հետո... 1915 թվականն է:

Մարտիրոս Մնակյանը վախճանվեց 1920 թվականին, երբ արդեն իր ժողովրդի երկու միլիոնը ոչնչացված էր **«թատերասեր»** թուրք ճիվաղների ձեռքով: Նրա մահվան կապակցությամբ այդ ճիվաղները կոկորդիլոսի արցունքներ թափեցին և գրեցին. **«Մի կոթող է կործանվում և այժմ արտասուներեցի ու ցավակցություններից բացի ուրիշ ոչինչ չունենք նվիրելու նրան»:**

ՖԱՍՈՒԼԱՃՅԱՆ ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄԲ

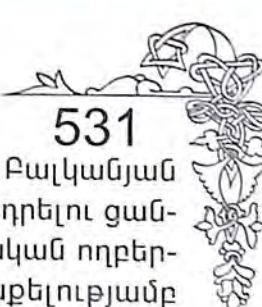
Թովմաս Ֆասուլաճյան

Թովմաս Ֆասուլաճյան. ծնված 1843 թվականին՝ հայ դերասան, բեմադրիչ, թատերական գործիչ: Սովորել է Կոստանդնուպոլսի Նոր Թաղի և Գում-Գաբուի վարժարաններում: Բեմական գործունեությունն սկսել է **«Արևելյան թատրոնում»:**

Ասում են, հայ ոչ մի դերասան այնքան չի թափառել, որքան **Թովմաս Ֆասուլաճյանը:** Նա ապրել է աստանդական արվեստագետի բազում փորձություններով և դժվարություններով լեցուն մի կյանք՝ անցնելով կայարանից կայարան, նավահանգստից նավահանգիստ, քաղաքից քաղաք՝ ոչ բնավ կենցաղային անհրաժեշտությունից դուրս

Մնակյանի թուրքերեն ներկայացումներից մեկի հայատառ թուրքերեն ազդագիրը

ված, այլ միմիայն թուրքիայի, Կովկասի, Ռուսաստանի, Եգիպտոսի, Բալկանյան երկրների հայաշատ վայրերում Հայոց բեմարվեստի ճաշակը ցուցադրելու ցանկությամբ և, ամենակարևորը, թատրոնի միջոցով ազգային պատմական ողբերգություններով ազատագրական գաղափարներ տարածելու առաքելությամբ առաջնորդվելով:

Նա նյութապաշտ չէր: Նա ուղղակի հայ բեմարվեստի այն ծառաներից մեկն էր, որ իր չարքաշ կյանքից այն կողմ չի պատկերացրել որևէ այլ վիճակ, քանի որ հենց ինքն էր ընտրել այն... Նա կարծես իր կյանքը հանձնել էր ճակատագրի քմահաճության, հաճախ գնացք կամ նավ նստելիս և որևէ քաղաք այցելելիս շատ անգամ չի իմացել ինչպես են ընդունելու իր արվեստը, կամ, նույնիսկ, որտեղ է գիշերելու...

Ասում են, անորոշությունը երբեք չի վիատեցրել նրան:

Յուրաքանչյուր ուղևորության ընթացքում կազմել է նոր թատերախումբ, որի անդամները փոխվել են ճանապարհին կամ այն քաղաքում, ուր մեկնել է: Երբեմն էլ իր ուղեկիցը եղել է միայն իր սքանչելի կինը, բազմաշնորհ դերասանուհի **Պայ-ժառ Ֆասուլաճյանը:** Երբեմն նրան հաջողվել է իր հետ քաղաքից քաղաք տանել ճանաչված և թուրքիայից դուրս շատ վայրերում հայտնի **Պետրոս Աղամյանին, Դավիթ Թոյանցին, Մարի Նվարդին, Գարեգին Ռշտունուն** և այլոց: Եվ եթե տաղանդի տեր այս մարդիկ երկար ժամանակ չեն ուղեկցել **Ֆասուլաճյանին**, պատճառը թատերախմբի աստանդական կյանքն էր միայն:

Բայց դեռ վերադառնալիս **Ֆասուլաճյանի** թատերական գործունեության սկզբին: Ասացինք, որ սկսել է **«Արևելյան թատրոնում»**, որտեղ մասնագիտական հմտություններ ձեռք բերեցին հետագայում հռչակված շատ դերասան-դերասանուհիներ, բեմադրիչներ: **Ֆասուլաճյանը** նրանցից մեկն էր: Բայց որպես ռասանուհիներ, բեմադրիչներ: **Ֆասուլաճյանը** նրանցից մեկն էր: Բայց որպես դերասան նա ավելի կատարելագործվեց, երբ **Ստեփան Էքշյանի** հրավերով մեկնեց Ջնյուռնիա: Հիշեցնենք. Ջնյուռնիան նավահանգիստ էր, և այստեղ հայերի մեծ բազմություն էր կենտրոնացել: Իր տեղում մենք պատմել ենք Ջնյուռնիայում հայերի ծավալած մշակութային գործունեության մասին:

Ջնյուռնիայում **Ստեփան Էքշյանը** պիտի ղեկավարեր **«Վասպուրական թատրոնը»**, որն իր քաղաքական նպատակներով ամբողջությամբ կապված էր **«Արևելյան թատրոնի»** հետ:

«Վասպուրական թատրոնը» վասպուրական ընկերության հովանավորությամբ, **Ս. Վանանդեցու** և **Պ. Հախինյանի** նախաձեռնությամբ, բացվեց 1861 թվականին հայրենասիրական թատերգություններով:

Երկու տարի անց թատրոնի ղեկավարությունը վստահվեց **Ստեփան Էքշյանին**, որը Կոստանդնուպոլսից հրավիրեց մի քանի արդեն անուն հանած դերասան-դերասանուհիների և նրանց հետ նաև **Թովմաս Ֆասուլաճյանին:** Այս թատրոնում **Թովմասը** կատարեց կենտրոնական և շատ հետաքրքիր դերեր, ամուսնացավ **Պայծառ** անունով շատ համակրելի դերասանուհու հետ՝ դարձնելով նրան իր մշտական ուղեկիցը թափառումների ճանապարհներին:

Ջնյուռնիայում **Ֆասուլաճյանը** արժանացավ հանդիսականի ջերմ ընդունելության:

լությանը: Այս առթիվ ահա թե ինչ է գրել Հակոբ Պարոնյանը.

«Իզմիրի մեջ իր անունը սկսավ համբավ վաստակիլ, յուր տաղանդն պայծառացավ: Ասոր վրա ինքն ալ պայծառացավ օրիորդ Պայծառին հետ ամուսնանալով»:

Պայծառ Ֆասուլաճյան

Օրիորդն առաջին անգամ **«Արևելյան թատրոնի»** ներկայացումը նայելով այնպես է հափշտակվում, որ որոշում է դերասանուհի դառնալ՝ հաշվի չառնելով ընտանիքի և շրջապատի կարծիքը:

Օրիորդ **Փափազյանը**, որ դարձել էր տիկին **Ֆասուլաճյան**, 20 տարի շարունակ իր ամուսնու հետ տարավ թափառական դերասանուհու լուծը, դառնալով ամենատարբեր հանդիսականների սիրելին, արժանանալով բուռն ծափերի և օր օրի հարստացնելով իր խաղացանկը:

Երկու տարի Ձմյուռնիայում աշխատելուց հետո **Ֆասուլաճյան** ամուսինները մեկնում են Տրապիզոն:

Շարասանը վկայում է.

«Ձմյուռնիոյ մեջ ամուսնացավ, հաջորդ տարին կնոջ հետ անցավ Տրապիզոն, ուր տեղական խումբ մը կազմակերպելով քանի մը ներկայացումներ տալե վերջ՝ մեկնեցավ Կովկաս, ռուսահայ նորածիլ թատերական շարժումին ուժ ու քաջալերություն տալու համար»:

Իսկ Հակոբ Պարոնյանը գրում է.

«Դպրոցին կառավարիչը, եկեղեցիին ժամկոչը, լուսատարն ու քանի մը պատանիներ ժողվելով՝ խումբ մը կազմեց և ազգային ներկայացումներ սկսավ տալ»:

Մի քանի խոսք **Տրապիզոնի** մասին:

Տրապիզոնը Սև ծովի խոշոր նավահանգիստներից էր և թուրքական տիրապետության ամբողջ շրջանում Հայաստան մեկնողների հիմնական ճամփան: Վաղնջական ժամանակներից են հայերն այստեղ ապրել: 19-րդ դարի սկզբներին Տրապիզոնում կար խոշոր հայ գաղութ: Մխիթարյաններն այստեղ դպրոցներ էին բացել, որտեղ, ինիջիայլոց, աշակերտների ուժերով պատմական ողբերգություններ էին ներկայացնում: Խաղում էին նաև կրոնա-բարոյախոսական պատկերներ:

Տրապիզոն

Այս մի քանի տողը ժամանակի մանուկ արձագանքներից է, երբ Տրապիզոնում ստեղծվում է **Կրթասիրաց ընկերություն**, որի նպատակներից մեկն էլ թատերական շարժմանը զարկ տալն էր: Եվ սիրողների ուժերով տրվում են ներկայացումներ.

«Ամեն գիշեր ամեն ազգերի մեծ բազմություն մը հոնտեղ կը տեսնվի: Շատ ատեն նստարանները ու աթոռները լցվելեն ետքը՝ շատերն ալ ոտքի վրա կը մնան: Տեղական իշխանության պաշտոնատարները, քաղաքիս վսեմափայլ կուսակալի որդին ու փեսան ու քրիստոնյա տերությանց հյուպատոսները իրենց ներկայությամբ պատվեցին հայ թատրոնը»:

Կրթասիրաց ընկերությունը իր թատրոնն անվանել էր **Լուսինյան**՝ տուրք տալով Կիլիկյան Հայկական թագավորության **Լուսինյան արքաների** հիշատակին:

Իսկ **Ֆասուլաճյանը** յուր տիկնոջ հետ պատահական չէր իր աստանդական կյանքը սկսել Տրապիզոն քաղաքից: Նրան հրավիրել էին դեկավարելու հայրենակյանքը սկսել Տրապիզոն քաղաքից: Նրան հրավիրել էին դեկավարելու հայրենակյանքը սկսել Տրապիզոն քաղաքից: Նրան հրավիրել էին դեկավարելու հայրենակյանքը սկսել Տրապիզոն քաղաքից:

Ֆասուլաճյանը, սակայն շատ լավ իմանալով թուրքական կառավարության վերաբերմունքը հայկական ազգային հերոսական պատմությունները բեմ հանելու մասին, իր առաջին ներկայացումը խաղաց թուրքերեն՝ իր սեփական թարգմանությամբ բեմ հանելով **Սիլվո Պելիկոյի «Ֆրանչեսկա դա Ռիմինին»**:

Սակայն երկրորդ ներկայացումը հայերեն էր և **«Արշակ Բ»** պատմական ողբերգությունը, որտեղ Արշակի դերը փայլուն կատարում է Ֆասուլաճյանն ինքը:

«Արշակ Բ»-ին հետևեցին **«Կույրին զավակը»**, **«Սանդուխտ»** ներկայացումները...

Ներկայացումներից առաջացած հուզումները, խանդավառությունը վերջապես բացեցին թուրք կառավարողների աչքերը: **Ֆասուլաճյանի** նկատմամբ անբարյացակամությունը այն չափի է հասնում, որ նա, թողնելով **Լուսինյան թատրոնի** խանդավառ պատանի դերասաններին, հեռանում է Տրապիզոնից և մեկնում Թիֆլիս:

Ամուսինների, Թիֆլիս ժամանելու առթիվ, **«Մեղու Հայաստանի»** թերթը գրեց.

«Այս անգամ կարող ենք ուրախացնել Թիֆլիսու հայ հասարակությանը՝ հաղորդելով նրան տիկին Պայծառ դերասանուհու և նորա ամուսին պ. Թովմաս Ֆասուլաճյանի մոտերում քաղաք հասնելը»:

Թիֆլիսի հասարակությունը ևս մեծ ջերմությամբ ընդունեց պոլսահայ դերասաններին:

Նորից նույն խաղացանկն էր՝ թարգմանական մեղոդրամաներ և ազգային պատմական ողբերգություններ:

Թիֆլիսի հայտնի դերասաններից **Չմկյանը Ֆասուլաճյան** ամուսինների հետ ստեղծեց նոր աշխատանքային ծրագիր՝ մեղոդրամաներ և **Սուևդուկյանի «Գիշերվա սաբրը խեղ է»** վոդեվիլը: Գործերը խաղալու համար: Խաղացվեց **«Գիշերվա սաբրը խեղ է»** վոդեվիլը: Սակայն հետագայում խաղացանկը կազմվեց միմիայն Թիֆլիսի բարբառով գրված թատերգություններից, որոնց պոլսեցի արտիստները դժվարացել են մասնակցել: Ամռան ամիսներին նրանք սիրով սկսեցին շրջագայել Կովկասի գավառական քաղաքներում՝ ունենալով մեծ հաջողություն: Կատարվում է **Թով-**

մաս Ֆասուլաճյանի իղծը՝ հայ խոսքն ու ազատասիրական գաղափարները տարածել ամենուր ցրված հայության մեջ:

Գավառական մի քանի քաղաքներում շրջագայելուց և ներկայացումներ կազմակերպելուց հետո **Ֆասուլաճյան** ամուսինները հասան Մոզդոկ:

Ես չեմ հիշում, պատմե՞լ են այս քաղաքի կառուցման պատմությունը: Համեմայն դեպս՝ հիշեմք:

Երբ 8-րդ դարում **Վայոց Ձորում Մոզ քաղաքը** կործանվեց երկրաշարժից և 10 հազարից ավել մարդ զոհվեց այդ ահեղ ցնցումից, ողջ մնացածները մի կերպ դուրս գալով դեռ օրեր շարունակ հզոր ցնցումներից տակնուվրա եղող միջավայրից՝ փախեփախով հեռացան և երկար թափառելով կովկասյան լեռնակուտակների և ահռելի վիհերի բավիղներում, հասան այստեղ և շունչ առնելուց հետո կառուցեցին իրենց նոր **Մոզ քաղաքը** և առաջինից տարբերելու համար այն կոչեցին **Մոզդոկ**:

Մինչև 19-րդ դարի կեսերը արդեն շատ ուրիշ ժողովուրդներ էին այստեղ կառուցել իրենց տունը, և քաղաքը իրենից ներկայացնում էր ազգերի մի խառնարան: Սակայն հայերը այստեղ մեծ թիվ էին կազմում և, պետք է խոստովանել, որ գաղափար չունեին հայկական թատրոնի մասին: Այնուամենայնիվ, **Թովմաս Ֆասուլաճյանը** կարողանում է քաղաքի ղեկավարներին համոզել, կենտրոնական մասում կառուցել տալ ամառային մի փոքրիկ թատրոն, և թատրոն ունենալու գաղափարից ոգևորված երիտասարդներից կազմելով թատերախումբ, մարզում է նրանց և սկսում ներկայացումներ տալ: **«Հնայելով որ նոքա թատրոն ասած բանը չէին տեսած յուրյանց կյանքում, բավական լավ ներկայացնում էին: Մեծ ազնվությամբ մինչև ութ անգամ ներկայացրին»:**

Այսպես, **Ֆասուլաճյանի** շնորհիվ Մոզդոկի հայ երիտասարդությունը կապվեց թատրոնին, սիրեց այն և **Ֆասուլաճյանի** հեռանալուց հետո էլ կազմակերպեց իր ինքնուրույն ներկայացումները:

Հաջորդ քաղաքը **Ղզլարն** էր, ուր **Ֆասուլաճյան** ամուսինները մեկնեցին՝ իրենց հետ տանելով Մոզդոկում աչքի ընկած երկու երիտասարդի: Ինչպես Մոզդոկում, այստեղ էլ **Ֆասուլաճյանին** օգնում են ազատասիրական գաղափարներով խանդավառված երիտասարդները և տեղի հայ մեծահարուստները, որոնք հնարավորություն են ստեղծում Ղզլարի կենտրոնում գտնվող մի տան մեջ 600 մարդու համար կառուցել թատերասրահ:

Ղզլարում **Ֆասուլաճյանը** բեմադրեց 25-ից ավելի թատերգություններ՝ թարգմանական մեղոդրամաներ, կենցաղային գործեր, կատակերգություններ և, իհարկե, ազգային պատմական ողբերգություններ. **«Լևոն Լուսինյան»**, **«Սանդուխտ»**, **«Արա Գեղեցիկ»**, **«Արշակ Բ»**, **«Կույրի գավակը»**, **«Շուշանիկ»**, **«Վարդան Մամիկոնյան»**: Այս գործերը գրեթե բոլոր արևմտահայ թատերախմբերն ունեին իրենց խաղացանկերում և ամեն առիթով, եթե, իհարկե, թուրքական կառավարության բռնատիրությունը խստագույն արգելքի տակ չէր պահում գրաքննությունը՝ խաղացվում էին, նորից ու նորից մեծ ոգևորության և ազգասիրական խանդավառության պոռթկումի առիթ դառնալով:

Ղզլարի ներկայացումներին մասնակցում էին նաև տեղի երիտասարդներից: Ներկայացումները մամուլի ուշադրության կենտրոնում էին:

«Ամեն անգամ Ֆասուլաճյանը և տկ. Պայծառը հառաջադեմ էին յուրյանց խաղարկությունների մեջ և միշտ թնդացող ծափահարություններով դուրս էին կոչվում բեմի վրա: Մեր երիտասարդները թեև ոչ միշտ, բայց մի մի անգամ գիտեին լավ կատարել յուրյանց գործերը»:

Աստրախան

Վեց ամիս Ղզլարում մեծ հաջողությամբ իր ներկայացումները խաղալուց հետո **Ֆասուլաճյան** ընտանիքը խմբի մի քանի անդամներով նորից ճանապարհ է ընկնում...

Աստրախանը քաղաքական աքսորականների մի կենտրոնավայր էր և այստեղ, ավելի քան որևէ տեղ, զգոն էր գրաքննությունը: Նահանգապետը նախ արգելում է **Ֆասուլաճյանին** ներկայաց-

նել իր լրիվ խաղացանկը և ներկայացումներ տալ ամեն շաբաթ: Նա բավարար է համարում ամիսը մեկ ներկայացում տալը, այն էլ գրաքննության կողմից ամենայն խստությամբ ստուգված թատերգությամբ:

Ֆասուլաճյանը Աստրախանում բեմադրելով ոչինչ չներկայացնող թարգմանական 1-2 պիես, ստիպված է լինում մեկնել **Պետերբուրգ** և ներքին գործերի նախարարություն ներկայացնել խնդրագիր Ռուսաստանի այլևայլ քաղաքներում հյուրախաղերի մեկնելու թույլտվություն ստանալու և իր հիմնական խաղացանկը հաստատելու: Մանրամասն քննելով **«Ֆասուլաճյանի գործը»**, ի վերջո, բավարարում են նրա խնդրանքը:

1869 թվականի օգոստոսն էր: Արտոնագիրը ձեռք բերելուց անմիջապես հետո **Ֆասուլաճյան** խումբը մեկնում է **Նոր Նախիջևան**:

Նոր Նախիջևանի գրող, բանաստեղծ **Գևորգ Չուբարը** վկայում է.

«Նոր Նախիջևանը չունեի այդ ժամանակ մի հատուկ շենք թատրոնի համար և եկվոր խումբը պարտավորված եղավ վերաշինել ցորանի մի շտեմարան, կարելվույն չափ կարգի բերել տեղի հարուստների նյութական աջակցությամբ և այնտեղ տալ յուր ներկայացումները»:

Առաջին ներկայացումից հետո ակամատեսներից մեկը գրում է.

«Հիրավի ես միայն այն ժամանակ գործնական կերպով տեսա, և ի միտ առի և բոլորովին համոզվեցա, որ հալի հոգին, ինչպես և հավասարապես

Նոր Նախիջևան

նորա սիրտը մի անշիջանելի հնոցք են, մի ընդարձակ ասպարեզք են բոլոր ազնիվ զգացողությանը և մի շատ ընդունակ առարկայք ամենայն վայելուչ կիրառությունների, ինչպես որ կտեսնենք: Պ. Ֆասուլաճյանը, ինչպես և թիֆլիսեցվոց քաջածանոթ է ի վաղուց, մի երևելի հայ դերասան է բոլոր նշանակությամբն նույն բառի: Նրա կին տիկին Պայծառն ինձ թատրոնական խաղերի քաջազնուհի երևաց իրեն ճարակությամբ, գեղապատշաճ և քաջահարմար շարժումներովն, ողորկ և թափանցիկ բառերի արտաբերությամբն և յուր նոր օրինակ դյութական ներշնչություններով:»

Այնքան գեղեցիկ էին հաջողությունները Նոր Նախիջևանում, որ Ֆասուլաճյանը կարողանում է Կոստանդնուպոլսից բերել տալ 18 հոգիանոց մի թատերախումբ ի գոհացում նորնախիջևանցիների: Խմբում Պետրոս Աղամյանն էր, Դավիթ Թոյանցը, Խաչիկ Փափազյանը, Գարեգին Ռշտունին, Մարի Նվարդը և ուրիշ տաղանդավոր դերասաններ: Կարելի է պատկերացնել նորնախիջևանցիների ոգևորությունը...

Գևորգ Չուբարը գրում է.

«Խումբը յուր ներկայացումներով ահագին զարկ տվեց տեղական հայության ինքնաճանաչության և զարգացման գործին: Բավական է ասել, որ գաղութի երիտասարդությունը, նրա առաջադեմ մասը, խմբվեց հայ թատրոնի շուրջը, դարձավ բարեկամ բեմի և հայ բեմական արվեստի: Խումբը ամեն ջանք գործ դրեց տարածելու նորնախիջևանցիների մեջ հայ գրական բարբառը և կապելու սերտ կապերով այն հեռավոր, մայր երկրից անջատված հայության բեկորը ընդհանուր հայության... Նա կրցավ գրավել հասարակության սերը և հարգանքը, վառել նրանում ազգային կայծը, ծանոթացնել նրան հայության պանծալի անցյալի հետ»:

Ֆասուլաճյանի մեկնումից հետո, թատերական արվեստի ճաշակն այնպես էր գրավել Նոր Նախիջևանի հայությանը, որ շարունակել են երիտասարդների ուժերով ներկայացումներ կազմակերպել:

Ռուսական գավառական քաղաքների հայությանը Ֆասուլաճյանը կարողացավ կապել հայ մշակույթին, պատմական ողբերգությունների ցուցադրումով արդեն ուժացվող ժողովրդին բերել դեպի ազգային ինքնագիտակցության և ինքնաճանաչման: Սա էր կարևորը: Կարևորը այն գործունեության, որ ծավալել է տաղանդավոր դերասանը: Նա կարող էր նստակյաց որևէ թատրոնի առաջատար դերասանը լինել, սակայն նրա էության ներքին մղումը այլ թելադրանքի արդյունք էր: Բայց որքա՞ն էր դեռ քայլելու այդ թելադրանքի ետևից, արդեն իր երկու զավակների հետ, նյութական հիմնական միջոցներից զուրկ, շատ անգամ նույնիսկ կարիքից խեղդված: Որովհետև մենք ծանոթ ենք հայության բնավորության այս գծին ևս. գիտե ոգևորվել, ծափահարել ծաղիկներ շռայլել, նույնիսկ աղավմիներ դեպի բեմ թռցնել, բայց մոռանալ հավուր պատշաճի վարձատրել:

Ռուսաստանյան նրա թափառումները հասան մինչև Պետերբուրգ: Թատերական այս խոշոր կենտրոնում էլ նա իր կարևոր գործն արեց այստեղ հավաքված և արդեն կարծես ռուսամետ դարձած հայ հասարակության համար:

Նա վերադառնում է Թուրքիա ութ տարվա աստանդական կյանքից հետո: Հինգ տարի նա իր տիկնոջ հետ ստիպված եղավ Կոստանդնուպոլսում աշխատել Վարդուվյան թատրոնում ոչ միայն որպես գլխավոր դերերի դերական տարներից մեկը, այլ նաև որպես բեմադրիչ:

Սա Վարդուվյան թատրոնի այն շրջանն էր, երբ թուրքական հանձնաժողովի ճնշումը օրեցօր դառնում է ավելի կատաղի: Եվ Ֆասուլաճյանը հեռացավ թատերախմբից: Եվ նորից սկսեց իր աստանդական կյանքը դեպի Պրուսիա, Ռումինիա, Բուլղարիա, Եգիպտոս...

Թագուհի Յերանուշ

Մեր նպատակը չէ վերլուծել որևէ բեմադրիչի, թատերական գործիչի, դերասան-դերասանուհու արվեստը, նրանց բեմադրությունները, խաղացած դերերը, որոնց մասին հատորների ուսումնասիրություններ կան: Մեր նպատակն է միայն հիշեցնել նրանց մասին, որովհետև նրանք ևս մասնակցել են հայ ժողովրդի մշակութային պատմության ձևավորմանը՝ ոմանք ավել, ոմանք պակաս... Սակայն բոլորն էլ ինքնագոհաբերման և մեծ չարչարանքի գնով: Այսպես նաև Ֆասուլաճյանները:

Թովմաս Ֆասուլաճյանը իր կյանքի ինչ-որ հատվածում նորից սիրեց՝ ի դժբախտություն Պայծառ իր տիկնոջ և իր երկու զավակների... Սիրեց երիտասարդ, գեղեցիկ ու շնորհալի Թագուհի Յերանուշին այնպիսի ուժով, որ թողեց իր ընտանիքը՝ հիմա էլ նրան դարձնելով իր աստանդական կյանքի ուղեկիցը:

Մի քանի խոսք նրա բուլղարական հյուրախաղերի մասին: Այստեղ Ֆասուլաճյանը բեմադրում է բուլղարական դասական գրողներից Ի. Վազովի «Ռուսկա» և Թոդոր Յաչի Ստանչևի «Ստեֆան Կարաջա» թատերգությունները, որոնք աննախադեպ հաջողություն են ունենում բուլղարացիների մոտ: Երկու պիեսն էլ նվիրված էր բուլղարական ազատագրական պայքարին, և հասկանալի էր բուլղարացիների ոգևորությունը:

Սակայն, աստիճանաբար, նոսրանում են թատրոն հաճախողների շարքերը: Ֆասուլաճյանը ներկայացումներ է տալիս պատահական խմբերի հետ, սիրողական ուժերով... Նրա կողքին չէր իր վերջին սերը՝ Թագուհի Յերանուշը:

...Բուլղարիայում, ուրիշ մի քաղաքում, ուրիշ խմբի հետ խաղում էր Պայծառ Ֆասուլաճյանը:

Ամուսինները փորձում են հաշտվել: Միասին բեմադրում են «Դոն ցեզար դը Բազան» թատերգությունը, որն այնքան խանդավառությամբ խաղացել էին ռուսաստանյան շրջագայության տառիներին:

Ապա բեմադրում են «Ձեռնածուն», ընտանեկան մի պատմություն իրենց պատմության նման:

Բայց շարունակել արդեն՝ անհնար էր: **Ֆասուլաճյանն** արդեն ծանր հիվանդ էր թոքախտով: Ամուսիններն ապրում էին լքված և մեկուսացված... Եվ, ահա, տիկին **Պայծառ Ֆասուլաճյանը** վերջին մի ճիգով ուզում է փրկել ամուսնուն՝ բժիշկ, դեղորայք և սնունդ հայթայթելու համար: Եվ մամուլին է հանձնում ողբերգական այս հայտարարությունը:

Ֆասուլաճյանը կյանքի վերջալուսին

«Տկ. Պայծառ Ֆասուլաճյան կը ներկայացնե «Ամուսնու խորհուրդ» ողբերգությունը ի նպաստ իր ամուսնու՝ Ֆասուլաճյանին, որը թոքատապե տառապելով՝ անկողնո կը ծառայե»:

Ներկայացումից ստացված դրամով կինն ամուսնուն ուղարկում է Փարիզ՝ ապաքինվելու: Նրան չի հաջողվում ապաքինվել: 1901 թվականին, վերադարձի ճանապարհին մեռնում է Ալեքսանդրիա քաղաքի նավահանգստում:

Շարասանը գրել է.

«Ճակատագրային բան մը կար, որ զինքը հալածեց մինչև վերջին շունչը»:

Ամուսնու մահից հետո հոգեպես ընկճված, քայքայված Պայծառ Ֆասուլաճյանը փորձել է ներկայացումներ կազմակերպել, և չի արժանացել խրախուսանքի: Ընդհակառակը՝ հայ մամուլը այս առթիվ դաժան հաշվեհարդար է տեսել նրա հետ:

Նրա, որ իր ողջ կյանքը այնքան գեղեցկորեն նվիրաբերել է հայ թատրոնին և հենց իրենց այդ հայերին, որոնք գրել էին այս տողերը ի լուր ողջ հայության.

«Անոր ընծայած շահեկանությունը այլևս միայն իր հիշատակալից անցյալն է... Մեզի միայն արգահատանք ազդեց: Անցյալի փառքերը ճաշակած, խոնջ ու հանգստյան կարոտ խեղճ կինը ամեն բան կորսնցնել է վերջ դեռ կը քաշքշվի բեմերուն վրա»: («Շարժում», 1902, թիվ 408):

Անընդունելի, զարհուրելի դաժանություն, անվայել քրիստոնիային:

Նա թողնում է բեմը, որպեսզի չգրեն, թե **«կը քաշքշվի բեմերուն վրա»** կամ **«մեզի արգահատանք ազդեց»:**

Նա նկարելու և գեղեցիկ ասեղնագործելու ծիրք ուներ նաև: Թափառական կյանքը թույլ չի տվել զբաղվել իր այս շնորհներով: Ժամանակը ստիպեց նրան ասեղնագործությանը վաստակել իր հացի չնչին կտորը և նկարել իր վրդովված հոգու խաղաղության համար:

Վախճանվել է 1920 թվականին:

Եթե ամփոփենք նրանց կյանքի պատմությունը՝ ի՞նչ պիտի գրենք: **Թովմաս Ֆասուլաճյանը** հմուտ կազմակերպիչ էր, մանկավարժ բեմադրիչ, իր տաղանդավոր կնոջ հետ հայրենասիրական ազգային գաղափարների տարածման ջատագովը հայության մեջ: **Թովմաս և Պայծառ Ֆասուլաճյանները** տաղանդավոր դերասաններ էին դերի սուր զգացողությամբ ու վառ երևակայությամբ: Հայաստան էին՝ բառի ճշգրիտ իմաստով:

ՆՐԱՆՔ, ՈՐ ՆՈՒՅՆՊԵՍ ԿԱՅԻՆ...

Նրանք, որ նույնպես կային **Արևմտահայ** թատրոնի ասպարեզում շատ էին: Նրանք՝ դերասան-դերասանուհիները, իրենց կյանքի մեծագույն նպատակը համարեցին անմնացորդ ծառայել արվեստի դաժան, սակայն շքեղաշուք այդ ասպարեզին: Մեկիկ մեկիկ թվարկել նրանց անունները անհնար է մեր ընդհանուր պատմության ծավալների մեջ, սակայն մի քանիսին պիտի հիշենք, որպես տուրք մնացած բոլորի հիշատակին:

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Արուսյակ Փափազյան

Նա հայ թատրոնի պատմության մեջ բացառիկ է ոչ միայն որպես հայ առաջին պրոֆեսիոնալ դերասանուհի, այլ նաև որպես մեծ կարողությունների տեր արվեստագետ: Նա Կոստանդնուպոլիս քաղաքի բազմազգ և բազմալեզու թատերասեր հասարակության կուռքն էր, նրա պաշտամունքի առարկան:

Ժամանակի մամուլը խոսելով **«Արևելյան թատրոնի»** ներկայացումների մասին՝ մեծ տեղ է հատկացրել **Արուսյակ Փափազյանի** արվեստին:

Նա իր խաղացանկում ուներ թարգմանական թատերգությունների գլխավոր հերոսուհիների կերպարներ և, իհարկե, հայ ազգային հերոսական ողբերգությունների

կանացի առաջին դերերը:

Նա խաղացել է նաև **«Վասպուրական»** թատրոնում: Ասում են, նրա խաղի տերին հեղեղներով: Նա այնքան գեղեցիկ էր և տաղանդավոր:

Հետո նա ամուսնանում է մի նկարչի հետ, և բեմական ողբերգությունները տեղափոխվում են ընտանիք: Խանդավառ և ամենայն հավանականությամբ անտառանդ նկարիչ ամուսինը արգելում է կնոջը բեմ բարձրանալ: Նրա երկու զավակները՝ տղան և աղջիկը արդեն ծնվել էին, երբ **Սոփոն Պեզիճյանը** թողնելով ընտանիքը, հեռանում է Փարիզ: Երբ ահռելի դժվարություններով կինը մեծացնում է զավակներին, նրանք ևս թողնելով իրենց մորը՝ գնում են Փարիզ:

...Որքան փայլուն էջեր են գրվել նրա տաղանդի, հայ թատրոնին մատուցած նրա ծառայությունների մասին՝ նույնքան էլ գրվել է նրա կյանքի սոսկալի վախճանի մասին:

Ուզում են օգտվել գրող **Զապել Եսայանի**՝ **Արուսյակ Փափազյանին** նվիրած տողերից:

«Սկյուտայի մեջ՝ խլխլիկ տուն մը տված էին իրեն, տուն մը, որուն տառիքին կեսը փլած էր, պատուհանները կոտրտած էին և ամեն վայրկյան կառնար բոլորովին քանդվելու: Սկիզբները զինքը կտեսնեինք խնամոտ և աշխույժ, որ կրցածին չափ կը պարտկեր իր շուրջը եղած թշվառությունը,

բան մը գամելով պատին վրա, վարագույրով մը գոցելով կոտրած ապակիները, բայց հետզհետե այնպիսի ջլատող հուսահատություն մը մատնեց զինքը բացարձակ ինքնալիկումի մը, որ օրե օր տեսանք խլիլյակներուն պատառ պատառ իյնալը կմաղբային անդամներուն վրայեն, իր սպառիլը անոթության, աղքատության, անհույս թշվառության մեջ: Սարդի ոստայններու թանձր վարագույրի մը ետևեն կերևար անհկա՝ ուրվականի մը պես...

...Իր գերագույն դժբախտության մեջ՝ չափազանց հպարտ մնացած էր անհկա: Դրացիները զինքը կը հոգային, բայց պետք էր, որ ուտելիքը դնեին կոտրած պատուհանեն ներս, երբ տեսներ, մարդ չկա, գաղտագողի կը հառաջանար սանդուխին վրայեն և մինակ կը տեսնեինք իր երկայն ու դեղնած բազուկները, որ կերկնային դեպի պնակը...

Երբեմն գիշերվան լուսության մեջ կը լսվիր անոր ծայնը. Արուսյակ իր մեղավոր խրճիթի պատուհանից դուրս ցցելով կմախքացած դեմքը՝ կը բղավեր. «Անիծյալ ըլլաք, ամենքդ ալ անիծյալ ըլլաք, ժամանակին ձեր տված ծաղիկները մոխիր ըլլան գլուխներուդ... ձեր ծափերը դեռ ականջիս մեջ են, անարգ եսասերներ... Ելե՛ք, ելե՛ք տեսեք ձեր պաշտած Արուսյակը՝ բուրի պես փլատակի մեջ կը բնակի, որդնոտած, գարշահոտ...»: Արուսյակը այդ օրերուն կիսախելագար էր...»:

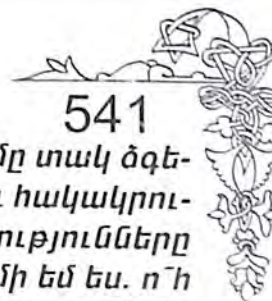
Նրան վերջապես փոխադրում են Ազգային հիվանդանոց, որտեղ և մահանում է հայ անդրանիկ դերասանուհին, որին ֆրանսիական թերթերը համեմատում էին փարիզյան ամենատաղանդավոր դերասանուհիների հետ:

Որտե՞ղ էին նրա գավակները: Ինչո՞ւ այդպիսի մոռացում հարազատի հանդեպ, որ պահել մեծացրել էր հաշվի չառնելով իր տառապանքները: Հայոց բնավորության համար սա հազվադեպ հանդիպող երևույթ է. մոռանալ ահավոր կարիքի մեջ գտնվող մորը... Հասարակությունը՝ հասարակություն, բայց գավակները... Գուցե նրանք էլ էին Փարիզի փայլի մեջ չբավորության լուծը քարշ տալիս:

Ավարտենք Արուսյակ Փափագյան դերասանուհու մասին մեր կիսատ խոսքը մի փոքրիկ հատվածով, որ նա արտասանել է Ջյուլիենիայի «Վասպուրական» թատրոնի՝ իր պատվին տրված նպաստահանդեսի ժամանակ:

«Իմ շնորհապարտ սրտիս զգացումները կը համարձակեցնեն զիս՝ տեսարանիս բացվելեն առաջ, ձեր ազնվությանը քանի մը խոսք ուղղել, որք եթե ոչ զարդարուն, սակայն և այնպես իմ երախտագետ սրտիս արդյունքն են...

...Ես օրիորդ մի, հայ օրիորդ մի իմ սիրելի ազգիս հառաջադիմության և բարելավության նախանձախնդիր, այրական համարձակության քող մի առի իմ սեռիս սեփական եղած ականածության պատկերին վրա, և ազգիս ու թատրոնի սիրույն համար ամեն զոհողությանց հանձնառու եղած՝ եկա այն ասպարեզը, որուն վրա պատվելի ազգայնոց ներկայանալու պատիվն ունիմ: Վասնզի թատրոնի հասարակության մը մատակարարված օգուտը գո՞նե այս միջոցով սիրելի ազգին փոքրիկ ծառայություն մը ըրած սեպված ըլլալուս ջերմ փափաքս մեծ քաջալերներ էին ինձ համար:

...Ծանր է իմ պաշտոնս, այո, մեծ պատասխանատվության մը տակ ձգեցի ինքզինքս, կը ծանչնամ. ոմանց համակրությունը, ուրիշներու հակակրությունը և թերևս ոմանց ալ արհամարհանքը և տարածայնությունները գրգռելու և ծնունդ տալու փորձ մէր, գիտեի. վասնզի օրիորդ մի եմ ես. ո՞հ ինչ ծանր բան է օրիորդ մի ըլլալ մանավանդ ասանկ ծանր պաշտոնի մը մեջ, որ միշտ տարածայնություններու դատապարտված է. զինքը ամբաստանողներու թվոյն չափ պաշտպաններ ունի, դատ մը հասարակության ձեռքին մեջ, որ բնավ չի վերջանար... Սակայն ուրախ է իմ սիրտս, վասնզի ազնիվ հանդիսականացդ փրալիք ընդունելությունը ստանալու պատիվը ունեցա, ահա իմ վարձատրությունս... Բան մը չունիմ փոխարեն տալու, եթե ոչ անկեղծ և զգայուն սիրտ մը. և ահա իմ բոլոր ունեցածս ձեր հյուրընկալության փոխարեն կը նվիրեմ...»:

Նվիրեց: Իսկ հետո՞... Հետոն արդեն հայտնի է:

ՍՏԵՓԱՆ ԷՔՇԱՆ

Ստեփան էքշան

Նրան համարել են «ազգային դերասանության սկիզբն ու հայրը, մանավանդ թե դեր ստեղծելու ճարտար առաջնորդ, հայ թատրոնին մեջ հիշատակաց արժանի անձնավորություն, «Արևելյան թատրոնի» ամենն փայլուն ու բեղմնավոր գործիչներն մեկը»:

Սովորել է Փարիզի Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանում, որտեղ «պարբերաբար բարոյալից թատերգություններ կը ներկայացվեին, որք առիթ կըլլային ուսանողներու համար թատերական գաղափարի ու ծաշակի ստացման զարգացման»:

Ֆանտաստիկ մի պատմություն պիտի պատմենք՝ կապված նրա հետ: Երբ Ստեփան էքշանը վերադառնում է Փարիզից՝ ֆրանսիական շոգեմավային ընկերությունը նրան

Տրապիզոնի գրասենյակում պաշտոնի է նշանակում: Նստում է նավ՝ պաշտոնավայրը մեկնելու համար: Ճանապարհին նավը բախվելով ապառաժի՝ խորտակվում է: Ջոկվում են 200 -ից ավելի ուղևորներ: Էքշանը լողալով հասնում է այն նույն ապառաժին, բարձրանում նրա վրա, գիշերն անցկացնում այնտեղ, մինչև առավոտյան հասնում է ազատարար նավը և միայնակ, սառած, թրջված փրկվածին ազատում և վերադարձնում են Պոլիս: Այս աղետից քիչ սթափվելուց հետո նա անվերապահորեն նետվում է թատրոնի գիրկը՝ մասնակցելով Բերայի և Օրթագյուղի հայկական ներկայացումներին: Սակայն նրա բուն բեմական կյանքը սկսվում է «Արևելյան թատրոնում», ուր և ձեռք է բերում «Ճարտար դերասանի մը համբավ»:

Նա ողբերգակ դերասան էր և Արուսյակ Փափագյանի խաղընկերը բոլոր գլխավոր դերերում:

Ապա հրավիրվում է Ջյուլիենիա՝ որպես դերասան և բեմադրիչ-խմբավար: Թարգմանական թատերգությունների հետ նա բեմադրել ու խաղացել է ազգային հայրենասիրական գործեր, որոնցով հատկապես սիրելի է եղել երիտա-

սարդներին: Բայց գիտենք արդեն, որ հայ թատրոնի համար 19-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակը անբարենպաստ էր: Նա հեռացավ բեմից՝ չցանկանալով ծառայել թուրքական թատրոնի բարգավաճմանը:

ԽԱՉԻԿ ՓԱՓԱՉՅԱՆ

32 տարեկան էր, որ թոքախտից կնքեց իր մահկանացուն: Նա «Արևելյան թատրոնի», Վարդուկյանի, Ֆասուլաճյանի խմբերի ամենափնտրված դերասաններից էր: Պենկլյանի օպերետային թատրոնի մաս, որովհետև ծայրը սքանչելի տենոր էր: Վարդուկյանից դժգոհ հեռանալով՝ Ֆասուլաճյանի հետ լինում է Նոր Նախիջևանում, որտեղ մտերմանում է Պետրոս Ադամյանի հետ: Ադամյանը նրան համարում է «Ճշմարիտ արտիստ մը»:

Խաչիկ Փափազյանի բեմական արվեստի բնութագիրը կարդանք Շարասանի «Թրքահայ բեմն և իր գործիչները» գրքից:

«Փափազյան դերասան ըլլալէ առաջ ողբերգու արվեստագետ մըն էր, գերազանցորեն ոչ հասարակ հոգի մը, թեև, դժբախտ, շատ քիչ անգամ առիթ ունեցավ բացարձակ ողբերգական տիպարներով ներկայանալու... Սարսուռ-ցուցիչ ոճիրներու, մարդուս արյունը քարացնող թունավորումներու միջոցին իր դեմքին զգացած անայլալությունը, անմեղ մը տառապեցնելու, չարչարելու ատեն ցույց տված պաղարյուն ու պողպատյա կորովը, ակնթարթի մը մեջ ձայնին մահասարսուռ շեշտը... դասականորեն շքեղ կեցվածքները, քիչերը կրցած են այնքան հիանալիորեն իրենք իրենց մեջ գտնել իրականութենէն այնքան եսապաշտորեն անդին անցնելու այն արիությունը, որ իրականությունը խիստ լավ ըմբռնող տաղանդներու պերճանք մըն է»:

Եվ այս զարմանալի շնորհաշատ տաղանդը, անչափ գեղեցիկ ու տպավորիչ երիտասարդը իր կյանքի վերջին ամիսները թոքախտից բզկտված մարմնով և հոգով ապրել է կատարյալ լքված, գրեթե քաղցած, բժշկին այցելվար տալու անկարող:

Հայոց մեջ որքան շատ են այսպիսիները:

ԱԶՆԻԿ ՀՐԱՉՅԱՆ

Ազնիվ Հրաչյա

Նա լայն հնարավորությունների տեր ողբերգակ մի դերասանուհի էր, որը մշտապես իր յուրաքանչյուր դերակատարությամբ արժանացել է ոչ միայն հայ, այլ նաև ռուս և օտար հանդիսականի և մամուլի անվերապահ հիացմունքին:

Վաղ հասակից կորցրել է հորը, սովորել ֆրանսիական մի կաթոլիկ դպրոցում և 16 տարեկանում, հակառակ մոր համառ դիմադրությանը, Պետրոս Մաղաքյանի թեթև ձեռքով դարձել դերասանուհի: Նրա առաջին խաղընկերը «Հայկ Ղյուցազն» թատերգության մեջ 20-ամյա Պետրոս Ադամյանն էր: Դա 1869 թվականի աշնանն էր:

Մեկ տարի անց Բերայի հատնի հրդեհից հետո, երբ

նա ապրում էր գերեզմանոցում հոր շիրիմի մոտ խփած վրանում՝ նրան գտավ Վարդուկյանը և տարավ թատրոն: Այստեղ մի քանի դերեր կատարելուց հետո, հեռանում է Վարդուկյան-Օսմանյան թատրոնից և կապվում Օրթագյուղում գործող Պետրոս Մաղաքյանի խմբի հետ և դառնում նրա կարևոր և փնտրված դերասանուհիներից մեկը:

Նրան բնությունն օժտել էր գեղեցկությամբ և տաղանդով: Բայց նա այն արվեստագետներից էր, որ չէր սիրում վստահել միայն իր տաղանդին... Նա իր փոքր դերերից սկսած մինչև ամենաբարդ ու դժվարին կերպարները ծանր, մանրամասն աշխատանքով էր բեմ հանում: Մինչև բեմ հասնելը նա պիտի ամբողջությամբ բացահայտեր իր հերոսի ներքին աշխարհը, խորապես ապրեր նրա զգացումնային աշխարհով և թափանցեր մտային կարողություններից ներս: Բեմում նա չէր խաղում, նա ապրում էր: Եվ թարգմանական մեկոդամաներում, և պատմական ողբերգություններում կերտած կերպարները բեմից դուրս ծանր աշխատանքի, իսկ բեմում՝ խորին ապրումի արդյունք էին:

Երբ օսմանյան քաղաքականության հալածանքների պատճառով փակվեցին արևմտահայ թատրոնի դռները՝ Ազնիվ Հրաչյան մի քանի դերասան-դերասանուհիների հետ գալիս է Թիֆլիս: Ազնիվ Հրաչյայի թիֆլիսյան դերերից էր Մուրացանի «Ռուզանը»: Հայրենասեր օրիորդի մարմնավորումը դերասանուհու կողմից հանդիսականի խանդավառության պոռթկում առաջացրեց: Այդպես նաև Ժաննա դ'Արկը:

Նա բազմաթիվ դերեր խաղաց նաև ռուսական հայտնի խաղացանկից: Բայց, ասում են, որ «Քամելիազարդ տիկինը» նրա գլուխգործոցն էր: ...Նա ծանր հիվանդացավ Թիֆլիսում և ստիպված վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և տասը տարի հեռու մնաց բեմից:

1893 թվականն էր: Ազնիվ Հրաչյային նորից են հրավիրում Թիֆլիս, որտեղ անցկացնում է փայլուն մի թատերաշրջան: Հրավիրվում է նաև Բաքու: Ամենուրեք կրկնվում էին տասը տարի առաջ կայացած խանդավառ ցույցերը: Հայ, ռուս, վրացական մամուլում անընդմեջ դրվատական հոգվածներ են տպագրում դերասանուհու արվեստի մասին...

«Այնպիսի մի Մարգարիտ Գոտիե, ինչպես ներկայացրեց տիկին Հրաչյան, մենք երբեք չէինք տեսել և հազիվ թե սրանից հետո էլ կարողանանք տեսնել: Պատրանքն այնքան ուժեղ էր, ներկայացվող կյանքը այնքան բնական, որ հասարակությունը ինքնամոռացության մեջ պահպանում էր մեռելային լռություն: Արտիստի ամեն մի քայլը, ամեն մի շարժումը, շնչում էր կյանքով, ուներ ճշմարիտ, իրական բնականություն... Մեզ թվում է, որ մենք կյանք տեսանք և ոչ ներկայացում...»:

Բայց հիվանդությունը քանի գնում խորանում է և նա ստիպված ընդմիշտ թող-

Ազնիվ Հրաչյան
Մարգարիտ Գոտիեի դերում

ԴԱՎԻԹ ԹՐՅԱՆՑ

Իտալիա՝ **Մխիթարյանների Ռաֆայելյան վարժարանում** սովորելու: Բայց տղան հիվանդանալով՝ վերադառնում է տուն և... դառնում դերասան **«Արևելյան թատրոնում»**: Այնուհետև, ինչպես մյուս շատ դերասաններ, **Ստեփան էքշյանի** հետ մեկնում է Ջնյուռնիա՝ մասնակցելու **«Վասպուրական»** թատրոնի ռեյտայագում-

Սակայն նա գիտեր, որ իր զգացմունքների ներսում ապրող երազանքն ուրիշ է: Եվ նա մեկնում է Կոստանդնուպոլիս և կարճ ժամանակ **Վարդովյան թատրոնում** խաղալուց հետո, անցնում է Նոր Նախիջևան, միանում **Ֆասուլաճյանի** խմբին...

Թարգմանական թատերգությունների, ապա **Հակոբ Պարոնյանի** կատակերգական դերերի կատարումներ: «**Զգացումներու վայրկենական փափախումները, հանկարծական անցքերը, օրինակի համար, անսահման ուրախութենե մը վերջ՝ ապշեցուցիչ անակնկալներու տպավորությունը, հիանալի բանականությամբ մը կը ներկայացներ**»:

«Նա լուրջ, կրթված և չկոլա անցած դերասան էր: Իր շարժ ու ձևերի մեջ շատ զուսպ ու ժլատ էր, ուներ հարուստ միմիկա: Ամբողջ բուպեններ նա լուրջ

ԵՐԱՆՈՒՅԻ ԳԱՐԱԳԱՇՅԱՆ

A black and white portrait of a woman with dark hair, wearing a dark, hooded garment with a large bow at the neck. The portrait is set within an oval frame.

Գետի անունը: Իր զգացողության բովանդակ գնահատմանը ու նրա տերու և երևակայությանը վրա տիրապետելու իր կոչմամբը պահ մը մարմար դառնալուն հակառակ՝ տակավին խորապես կին կը մնար զգացողություն, ինքնաստեղծում, ուժգնություն, երյակ թանկագին կարողություններ, որք հավասարապես կը նշմարվեին իր վրա»:

Վարդույանի թատերախմբում է եղել առաջին իսկ օրվանից: Խաղացել է հե-
րոսուհիներ և սիրվել հանդիսականից: Ասում են, եղել է փառասեր, իր արժեքը իմա-
ցող, հպարտ, սիրել է փայլել ոչ միայն բեմում, այլև Կոստանդնուպոլսում,
Թիֆլիսում, Բալկաններում, Եգիպտոսում, երբ սիրում էր շրջագայել կառքով,
**«Հայարտորեն անցնելով փողոցներով՝ քառասմբակ արշավող ծիերի դոփյու-
նին ներդաշնակ լսելով մարդկանց գնահատականը. երանուհին կանցնի կոր»:**

Ճշմարտությունն այն է, որ իրոք տաղանդավոր էր և անչափ գեղեցիկ:

1880 թվականներին քրոջ՝ **Վերգինեի** հետ, որ նույնպես դերասանուհի էր
Վարդույանի խմբում, գալիս է Թիֆլիս և արժանանում մեծ ընդունելության:

Թիֆլիս եկող պոլսահայ դերասան-դերասանուհիները աշխատում էին մաս-
նակցել այստեղ ընդունված ռուսական ու սունդուկյանական թատերգություննե-
րի բեմադրություններին՝ երբեմն նույնիսկ մեծ հաջողության հասնելով:
Երանուհին նրանցից մեկն էր:

Երբ երկու տարի անց քույրերը Թիֆլիսից վերադարձան Կոստանդնուպոլիս՝
հայկական ներկայացումներն արդեն արգելվել էին: Քույրերը միանալով **Ս.
Պենկյանի** օպերետային խմբին՝ մեկնեցին Բալկաններ, ապա նաև Եգիպտոս...

Երբ նա ստիպված եղավ բավական երիտասարդ թողնել բեմը, մյուս դերասա-
նուհիների նման ողբերգություն չապրեց: Ամուսնացել էր մեծահարուստ **Ալեք-
սանդր Արդության-Երկայնաբազուկի** հետ, բնակություն հաստատել
Թիֆլիսում և խաղաղորեն ապրել մնացած իր տարիները:

ՎԵՐԳԻՆԵ ԳԱՐԱԳԱՇՅԱՆ

Վերգինե Գարագաշյան

Ոչ գեղեցկությամբ, բայց տաղանդով երկի զիջում էր
քրոջը, կամ բնավորությամբ ավելի համեստ լինելով՝
խաղում էր երկրորդական, սակայն աշխույժ դերեր, որոնց
կոչում են «սուբբետ»:

Պիտի հավատանք **Շարասանին**, որ գրում է.

**«Վերգինե Գարագաշյանի պես լրացյալ, նշանա-
վոր սուբբետ մը նույնիսկ եվրոպական բեմերու վրա
հանդիպել հազվադեպ է...»:**

Իսկ օպերետային դերերի մասին այսպես՝

**«Ձայնը որքան մաքուր, սուր և հուզիչ էր, նույն-
քան ալ ծաշակավոր ու կիրթ նրբություններ ունեի,
անձիգ ու աննենգ կրնար հասնիլ ծայնական ամենա-
բարձր աստիճաններու, ու միանգամայն դուրսով կը
վերադառնար մեղմօրոր ու խաղաղ մեղեդիներու, առանց դույզն խեղճու-
թյան ու անկունի»:**

Բայց նա նաև առաջնակարգ ասմունքող էր:

Ես պիտի պատմեմ նրա մի ելույթի մասին:

11 տարեկան էր, երբ **Միքայել Նալբանդյանի** մահվան առաջին տարեկիցի
առթիվ երեկույթ կազմակերպվեց: Ներկայացվեց **Ռ. Սետեֆճյանի «Վարդան»**

փրկիչ հայրենյաց» թատերգությունը: Այդ օրը քույրը՝ Երանուհին, կարդում էր
նույն **Ռ. Սետեֆճյանի «Բանախոսությունը»**, նվիրված **Նալբանդյանի** կյան-
քին ու գործունեությանը: Ապա բացվում է վարագույրը: Բեմում սիբիրյան տեսա-
րան է և մի շիրիմ: Սպիտակ հագնված, հրեշտակային գեղեցկության փոքրիկ
աղջնակը ձեռքերը պարզած դեպի շիրիմ սքանչելի մի խանդավառությամբ ար-
տասանում է Նալբանդյանի **«Ազատություն»** բանաստեղծությունը: Հանդիսա-
կանը ցնցված է ...Երեկույթը **«ի խնդրանոց հասարակության կը կրկնվի
երկրորդ, երրորդ անգամ: Ամենքն ալ նորեն ու նորեն կուզեն տեսնիլ մենա-
վոր շիրիմը ու նորեն լսել հրեշտակազգեստ աղջկան և նորեն ոգևորվին
անոր հայրենասիրական զգացումներեն...»:**

Եվ **Սետեֆճյանի** թատերգությամբ, բանախոսությամբ և **«Ազատություն»**
բանաստեղծությամբ այս երեկոները կրկնվում են այնքան, մինչև կառավարու-
թյունը գլխի է ընկնում, թե ինչ է կատարվում թատրոնում և ոստիկաններ ուղար-
կելով փակում են այն: Ի դեպ. **«Վարդան, փրկիչ հայրենյաց»** ներկայացման
մեջ երիտասարդ **Պետրոս Ադամյանը** խաղում էր իր առաջին մեծ դերը՝ Վարդան
Մամիկոնյանի որդու դերը:

Վերգինե Գարագաշյանը սիրում էր ասմունքել իր պաշտելի բանաստեղծնե-
րին: Հնչեղ ծայնը, հստակ առոգանությունը, բանաստեղծական մտքի վարպետ շեշ-
տավորումը, վարակող հուզականությունը **Վերգինե Գարագաշյանին** դարձրել էին
արտասանական արվեստի ամենափայլուն անհատը հայ իրականության մեջ:

Ասում են, որ երիտասարդները փողոցներում փակցված ազդագրերի վրա
կարդալով նրա անունը և հայրենաշունչ բանաստեղծությունների վերնագրերը՝
ծափահարում էին ազդագրի շուրջը հավաքված, նախօրոք ըմբոշխնելով այն
խանդավառությունը, որ երեկոյան պիտի ապրեն թատրոնում՝ լսելով Նալբանդ-
յանի, Պատկանյանի, Ալիշանի, Պեշիկթաշյանի, Դուրյանի բանաստեղծություննե-
րի օրիորդ **Վերգինե Գարագաշյանի** սքանչելի կատարումները:

80-ական թվականներին նա հեռացավ բեմից, ամուսնացավ... Ընտանիքը
հաստատվեց Հունաստանում: Այնտեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն:

ՄԱՐԻ ՆՎԱՐԴ

Մարի Նվարդ

**«Հասարակությունը կը գուրգուրար անոր վրա:
Այն ներկայացումները, որոնց մեջ Մարի Նվարդը որևէ
անձնական պատճառով դեր չէր ունենար, անլի կերա-
կուրի կը նմանեին: Թատրոնը պարապ ոգևորությունը
պակաս կըլլար, իր ներկայությունը բեմին վրա այն-
քան հարկեցուցիչ դարձած էր... Իր արվեստագետի
քան հարկեցուցիչ չատ անգամ բեմի վրա ճշմարիտ ար-
ցունքներով, հեծկլտութներով կը հռչակվեր: Հոն, ուր
մարել պետք էր, երբեմն իրապես մարած կը գտնեին
գինքը: Այսքան գորեղ զգացողության տեսարաններ
Ադամյանեն զատ ոչ մեկը ցույց տված է մեր բեմին**

վրա: Շատ անգամ շուրջինները անխառն կարեկցությամբ մը դիտել կուտային իրեն, -Մարի, ինչո՞ւ այսպես կգգացվիս, մի՞թե ասոնք խաղ չեն: -Այո, սակայն մարդկային կյանքի խաղեր են, ա՛խ, մեզի համար անոնք ճշմարիտ չարչարանքներ են, -կը պատասխաներ»:

Այսպես է ներկայացնում Շարասանը նրան:

Մարի Նվարդը իրոք ողբերգական հզոր շնչի դերասանուհի էր, հատկապես բախտի հարվածներից հալածված կանանց կերպարները ստեղծելիս:

Արտակարգ համեստ էր, կարծես չէր լսում իր շուրջը ստեղծված աղմուկը, լսելիս էլ ուշադրության չէր արժանացնում: Թախծոտ մի շղարշ կար նրա ողջ նկարագրի վրա նետված: Գուցե պատճառն այն էր, որ մանուկ հասակից կորցրել էր մորը և ապրել զրկանքներով լեցուն որբուկի դժվարին կյանքով:

16 թե 17 տարեկան էր, որ **Թովմաս Ֆասուլաճյանի** պոլսահայ դերասանական խմբի հետ մեկնում է Նոր Նախիջևան, որտեղ էլ առաջին անգամ բեմ բարձրանալով արժանանում է հասարակության բարձր գնահատականին:

Մեկ թատերաշրջան անց, երբ **Ֆասուլաճյանը** քաղաքից քաղաք անցնելով, սկսում է աստանդական կյանք՝ **Մարի Նվարդը** վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս:

Սկզբում միանում է **Մաղաքյանի** խմբին: Խմբի քայքայումից հետո անցնում է **Վարդովյան թատրոն** և հինգ տարի շարունակ կատարում ողբերգական դերեր:

Թերևս այս համեստ, իր գործին նվիրյալ տաղանդավոր դերասանուհու կյանքն այլ կերպ ընթանար, եթե չհանդիպեր Վարդովյան թատրոնում գործող թուրքական գրաքննիչ հանձնաժողովի անդամներից մեկին: Սա դժբախտաբար նաև թատրոնում բեմադրված մի թատերգության հեղինակ էր, որի գլխավոր դերը կատարում էր **Մարի Նվարդը**: Այս թուրքի անունը **Շամսեդդին Սամի** էր:

Նա սկսեց դարպասել դերասանուհուն՝ օգտագործելով թուրքական երկերեսանի հաճոյախոսության անբավ պաշարները, որի արդյունքում, սիրո հարցերում դեռ անփորձ **Մարի Նվարդը** վերջապես ընկնում է **Շամսեդդին Սամիի** հմտորեն հյուսած ցանցը:

Բայց նա կարողանում է զսպել իր ապրումները, հայտնի չդարձնել տղամարդուն և, վերջապես, նրա թովչանքից ազատվելու համար մեկնում է Թիֆլիս, որտեղ արդեն հավաքվել էին պոլսահայ մի քանի դերասան-դերասանուհիներ:

Ինչպես արդեն ասել ենք, Թիֆլիսի խաղացանկը բաղկացած էր նաև ռուսական դասական հեղինակների թատերգություններից, որոնք դառնում էին Կոստանդնուպոլսից հրավիրված արվեստագետների խաղացանկի կարևոր մասը և որոնք խաղացվում էին մեծ հաջողությամբ: Այդ հաջողության մի մասը նաև **Մարի Նվարդին** էր: Սակայն նրա գլուխգործոցը «**Քամելիազարդ տիկինն**» էր:

Թիֆլիսյան ներկայացումներից հետո նա նորից վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս և դառնում **Մնակյանի** թատրոնի առաջնակարգ դերասանուհին:

Հայկական ներկայացումները արգելված էին, և **Մնակյանի** խումբը ստիպված խաղում էր թուրքերեն թարգմանված եվրոպական մեկողրամաներ:

Առաջին անգամ **Մարի Նվարդը** թուրքերեն խաղում է **Մարգարիտ Գոթիե**...

Շամսեդդին Սամիի սերը նորից բորբոքվում է, բորբոքելով նաև կնոջ զգացումները այն աստիճան, որ նրանք միանում են: Միանում են ոչ որպես ամուսիններ: Մուսուլմանական կրոնի օրենքով այլակրոն մեկի հետ ամուսնանալու դեպքում կինը պարտավոր էր փոխել իր հավատն ու ազգությունը: **Մարի Նվարդը** ճշմարիտ հայուհի էր և չէր կարող գնալ նման զոհողության: Իսկ նրա կրծքի տակ **Շամսեդդին Սամիի** երեխան էր:

Միայնակ կինը ինքը պիտի վճռեր իր անելիքը: Մանկությունից որբ ապրած հարազատի խնամք երբեք չտեսած կինն իր վիճակը ապրում էր միայնակ, չունենալով բարի մեկի խորհուրդը լսելու իրավունքը:

1885 թվականն էր: Ռամազանի՝ մուսուլմանական տոնի օրերին **Մնակյանի** խումբը **Շահզադե Բաշիի** թատրոնում ներկայացնում էր «**Քամելիազարդ տիկինը**»: Արման **Դյուվալի** դերը կատարում էր **Մնակյանը**, **Մարգարիտ Գոթիեն**ը՝ **Մարի Նվարդը**:

Հանդիսականը հիպնոսված էր: Նա ճանաչելով հանդերձ իր դերասանուհու ահռելի հնարավորությունները՝ երբեք նման խաղ չէր տեսել: Ոչ, ոչ թե խաղ, այլ հոգեկան նման տառապանքներ, վշտի նման կուտակում, ցավի նման փոթորկում:

«Քամելիազարդ տիկինը»
ներկայացման ազդագիրը

Իջնում է վերջին գործողության վարագույրը: Սթափվելով իր կարկանդակից՝ հանդիսականը բուռն կանչերով և ծափերով ուզում է, որ նորից բացվի վարագույրը, բեմում երևա դերասանուհին, որպեսզի ըստ արժանվույն գնահատի նրա սքանչելի խաղը:

Հանդիսականը չգիտեր, որ նրա տառապալից ու հոգեմաշ կյանքը, իր վշտալի, վերջին ամիսներին ապրած ծանր մղձավանջով կյանքը ավարտվել է Մարգարիտ Գոթիեի վերջին խոսքերի հետ միասին:

Նա ինքն իրեն թունավորել էր այնպես, որ իր վախճանը գտնի իր հերոսուհու վախճանի հետ միասին:

Ծափերն ու կանչերն իզուր էին:

«**Բոլոր անոնք, որոնք ներկա եղան այս համակ իրական ներկայացման, օր. Մարի Նվարդեն պահեցին հիշատակ մը, որ պիտի չի ջնջվի՝ նույն դերով բեմ բարձրացող ոչ մեկ դերասանուհիի կողմե**»:

«**Թող լա մտքի աշխարհը, քանի որ կենդանի մեկ ծաղիկը բնաջինջ կորսվեցավ: Դերասանության մեջ մարգարիտ մըն էր իր արժանիքը: Իր նման դարեր չեն ծնիր, գեղեցկությանց վառված ջահ էր, բոլոր կատարելությանց ծուլուն էր**»:

ժամանակի մամուլից վերցրած տողեր են սրանք:

Մարիի հուղարկավորությունը կատարվեց անմախքնաբար շուքով: Վեց հազարից ավելի մարդ էր գնում նրա ետևից. հայեր և օտարազգիներ: **«Տրավիատայի»** երաժշտության ուղեկցությամբ **Մարիի** դագաղը ուսից ուս անցնելով վերջապես հանգրվանում է Շիշլիի գերեզմանատանը:

Իր սիրելի դերասանուհու թաղումից հետո **Մնակյանն** ասում է. **«Մեռնողը Մարին չէ, մեռնողը մենք ենք: Ալ ինչպես խաղալ, երբ Մարին մեր մեջ չէ»...** Եվ դադարեցնում է ներկայացումները:

Մարի Նվարդը 32 տարեկան էր, երբ հեռացավ բեմից էլ, կյանքից էլ: Ողորմի:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՌՇՏՈՒՆԻ

Գարեգին Ռշտունի

Այս բազմաշնորհ տաղանդով օժտված երիտասարդը նույնպես կատակերգակ էր, օժտված նաև զավեշտական գործեր գրելու շնորհով. վոդևիլներ, երգիծական բանաստեղծություններ ու երգեր, որոնք կատարելով՝ ծիծաղի պոթքություններ էր խլում հանդիսականից: Այսպես, թոքախտավոր, կրծքի ցավը սեղմած մարմնի ներսում, տասը տարի շարունակ եղավ **Վարդույան թատրոնի** առաջնակարգ դերասաններից, խաղաց թարգմանական կատակերգություններում, հատկապես **Մուլիերի** գործերում:

Ծնվել է Բուխարեստում: Մանուկ էր, երբ ծնողների հետ տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս, սովորեց Բերայի Նարեկյան վարժարանում, դեռ փոքր էր, որ զրկվեց հորից և ուսումը շարունակեց Փրկչի Ազգային վարժարանում: Այդ մասին **Շարասանը** այսպես է վկայում.

«Իր ուսանողական կյանքը գրեթե գողգոթայի վերելք մը եղավ: Այնուամենայնիվ իր ուշիմության շնորհիվ կրցավ մտավորական համեստ պաշարով ավարտել շրջանը և 1858-ին ուսուցչության պաշտոնով մեկնեցավ ծննդավայրը»:

Այսինքն, Բուխարեստ, որտեղ ուսուցչությունից բացի զբաղվում էր նաև ժամագործությամբ:

Սակայն նա գիտեր իր ցանկությունների գաղտնիքը և, թողնելով ուսուցչությունը, վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և անմնացորդ նվիրվեց բեմին **«Արևելյան թատրոնում»**, որն իրոք դարձել էր դերասանական արվեստի դարբնոց մատաղ տաղանդների համար:

Հետո աշխատեց **Վարդույան թատրոնում**, մի ամբողջ տասնամյակ կատարելով մշտապես առաջին կատակերգակի իր դերը՝ երբեմն խաղալով նաև դրամատիկական դերեր:

Նա երբեք կատակերգակի իր արվեստը չի դարձրել էժան ծիծաղ կորզելու շարժ: Նա կարողացել է զարմանալի զսպվածությամբ լիաթոք ծիծաղ առաջացնել՝ անսահման պատասխանատվություն և հարգանք ունենալով իր կատարած

դերերի, իր անձի և հանդիսականի հանդեպ:

Ժողովուրդը հաճույքով էր դիտում նրան՝ իր ոչ միայն խաղացած դասական գործերում, այլև իր գրած վոդևիլներում:

Ի դեպ, **Ռշտունին** գրել է նաև **Չուխաճյանի** օպերետաներից մեկի լիբրետոն, երգիծական բանավեճի մեջ մտնելով անգամ **Հակոբ Պարոնյանի** հետ:

Զարմանալի է՝ որ նման տաղանդի տեր արվեստագետը իր կյանքի վերջին տարիները ապրել է չքավոր կյանքով: Առաջացած հիվանդությունը հաճախ էր նրան գամում անկողնում: Թոքախտը, որը պահանջում է հատուկ խնամք՝ նրան պահում էր աղքատության ճիրաններում:

Մի քանի տող ընկերոջը գրած նրա մամուլից.

«Առանց բժշկի և առանց դեղի մնացած եմ, բարեկամս, շնորհ ըրեք. կամ այդ դեղագիչը և կամ այդ դեղը (գոնե երեք օրվա դեղ) դրկել ինձ, ինչպես խմելուն չափն ու ատենը որոշելով, որովհետև օր անցած ըլլալուն՝ մոռացած եմ: Եղբայր, գիտեմ, ամոթահար եղա տոքթորին քով, սակայն դու զիս գիտես, գրպանս եղած ատեն կը վճարեմ, միշտ իմ պարտքս ծանչցող և անպատճառ վճարող մարդ եմ...»:

Վկայում է նաև **Շարասանը**.

«Հիվանդ էր: Անօգնական ու թշվառ վիճակի մը մեջ ընկած անկողին... որովհետև հոգ. ցուրտեն ու անոթութենեն կը բզկտվեր. իր այդ ցավագին վիճակով ոչ ոք կը հետաքրքրվեր ալ: Այնպես քուրջի կտորի մը պես նետված էր անկյուն մը և մոռացված հոն...»:

1879 թվականի ծնունդը առաջացած թոքախտից վախճանվեց մեծ կատակերգակը՝ **Գարեգին Ռշտունին**, որը տասը տարուց ավելի իր սքանչելի, պայծառ արվեստով Կոստանդնուպոլիս քաղաքի անշնորհակալ բնակիչներին ծառ արվեստով Կոստանդնուպոլիս քաղաքի անշնորհությունը, կենցաղային վայրիվատիպել էր մոռանալ իրենց թախիծն ու ծանր տխրությունը, կենցաղային վայրիվերո տառապանքները՝ հզոր և կազդուրիչ ծիծաղ պարզեցնելով նրանց:

Նրան նույնիսկ հայերը չթաղեցին: Հայերը, որոնք հազար ու մի բարեգործական ընկերություններ էին հիմնում և տեղի անտեղի պարծենում իրենց ազգասիրական գործերով: Ես գալիս եմ այն համոզման, թե **տաղանդներին պաշտպանելն ու խնամելը հայերի ազգասիրական պարտավորությունների մեջ չեն մտնում:**

Նրան հողին հանձնեցին հույները իրենց գերեզմանոցի պանդուխտներին հատկացված բաժնում:

Անշիրին և անհիշատակ: Դժբախտաբար՝ շատերն այսպես:

ՄԱՆՈՒԿ ՍԻՍԱԿ

Թոքախտից մահացավ նաև **Մանուկ Սիսակը**: Նա նույնպես դերասանի առաջին քայլերն սկսել էր **«Արևելյան թատրոնում»**: Հետո, կարողանում է հավաքել թատրոնով խանդավառված մի քանի երիտասարդի և Կոստանդնուպոլիսի իր ծնված թաղամասում՝ Կուզկունջուկի հայկական սրահում, չորս տարի շարունակ կազմակերպում է ներկայացումներ: Թատրոնը կոչվում էր **«Հայկական ըն-**

կերություն», և նրա խաղացանկը կազմված էր միմիայն ազգային պատմական ողբերգություններից: Հետո, ըստ երևույթին չբավարարվելով թաղային այս թատրոնի ստեղծագործական մակարդակով, թողնում է այն և ընդունվում, սկզբում **Մաղաքյանի** մոտ աշխատելու, ապա դառնում **Վարդովյան թատրոնի** կարևոր ուժերից մեկը:

Մեզ արդեն հայտնի **Շարասանը** նրա մասին գրել է.

«Իր արվեստին բազմերանգության մեջ կեղծիքի դույզն նշույլ իսկ չկար. ոչ իսկ չտես հավակնությունն ու անձնավստահությունը իր տաղանդին հանդեպ, որուն ծշմարտության անշուշտ ինքն ամենեն ավելի կը հավատար. հանդիսատեսներու վրա ձգած տպավորությամբ չգբաղվելու իր խստությունը, կատարած դերին ամենեն զվարթ կամ ծիծաղաշարժ պարագաներուն մեջ իր զգացած ծանրախոհ լրջությունը և իր դերերուն նրբամասնությանց ուսումնասիրության մասին ցույց տված լիուլի խղճմտությունը, բեմբասացական պայծառությունը, զինքը անվերապահ կերպով դասել կուտան մեր ընտրելագույն արվեստագետներուն կարգին»:

Իր կյանքի վերջին տարիներին **Մանուկ Սիսակը** Մնակյանի խմբի հետ էր: **Մնակյանը** նրան բարձր էր գնահատում և նույնպես համարում էր *«ընտրելագույն արվեստագետ»:*

ԹԱԳՎՈՐ ՆԱԼՅԱՆ

Թագվոր Նալյան

Դրամատուրգ էր, թարգմանիչ էր, դերասան, **Վարդովյան թատրոնի** եռանդուն գործիչներից մեկն էր, **Տիգրան Զուխաճյանի** «Լեբլեբիջի Զոր-հոր աղա» օպերետի թուրքերեն լիբրետոյի հեղինակը: Հավասարապես գերազանց տիրապետելով հայերենին, թուրքերենին և ֆրանսերենին՝ թարգմանությամբ ավելի շատ է զբաղվել, քան դերասանությամբ: Նախ ֆրանսերենից թարգմանել է ֆրանսիական թատերգությունների մեծ մասը, որոնք խաղացվում էին **Վարդովյան թատրոնում**, ընդ որում՝ և հայերեն, և թուրքերեն լեզուներով: Վարդովյան խմբի թուրքերեն խաղացանկը թարգմանել է **Նալյանը**, թարգմանություններն ապահովելով թուրքական ժողովրդական ասացվածքներով և բարբառներով: Նրա թարգմանությունները խաղում էին նաև այլ թատրոններում:

Օժտված է եղել բանաստեղծական շնորհով և շատ թատերգությունների համապատասխան հատվածներ թարգմանել է չափածո, որոնք նաև երգվել են:

Նրա ընտիր թարգմանություններից են **Շիլլերի** «Ավագակները», իսկ օպերետներից՝ «Գեղեցկուհի Զեղինեն», «Տելեմաք ի տաճար Ասդկան»: Գրել է «Հայրենասեր զինվորի մը եռանդը» զուգերգը և կատարել **Ազնիվ Հրաչյայի** և **Վերգինե Գարագաշյանի** հետ:

Նա խաղացել է և մելոդրամատիկական և կատակերգական դերեր: Տաղան-

դավոր է խաղացել հատկապես անտաշ, կոպիտ, իրենց միամտությամբ ու անգրագիտությամբ հասարակությունից հալածվող մարդկանց դերերը: Իսկ օպերետներում կատարել է առաջին բարիտոնի դերերգերը:

Նա վախճանվեց 33 տարեկան հասակում, իր ստեղծագործական տաղանդի ամենածաղկուն շրջանում:

Վախճանվեց թոքախտից: Այս հիվանդությունը կարծես սիրահարվել էր Հայոց տաղանդներին և առնում տանում էր առանց խնայելու:

ՊԻՍՏՈՍ ԱՐԱՔՍԻԱ

«Ես կ'պաշտեմ զիմ Պ'...

Ինձ կ'բավե ի սրտին

Մեկ ծառագայթը միայն,

եվ մեկ վարդն իր ժպիտին...»:

Սրանք վաղամեռիկ **Պետրոս Դուրյանի** մի մեծ բանաստեղծության միայն չորս տողերն են **Պիստոս Արաքսիա** դերասանուհուն ծոնված:

18 տարեկան էր **Պիստոս Արաքսիան**, երբ նրան առաջին անգամ **Վարդովյան թատրոնում** տեսավ իր թատերգություններով թատրոնի հետ կապված բանաստեղծը:

Գեղեցիկ էր **Պիստոս Արաքսիան**: Կրթությունը ստացել էր ֆրանսիայի մայրապետների դպրոցում և փոխանակ գթության քույր դառնալու՝ դարձել էր դերասանուհի:

Շարասանը նրա մասին գրել է.

«Այս ծավի ու խոշոր աչքերով սիրուն աղջկա համար շատ իրավացիությամբ պետք է ըսել, թե ոչինչ կը պակսեր առաջնակարգ դերասանուհի մը ըլլալու համար, բայց չի եղած անոր համար, որ Վարդովյանի թատրոնի մեջ իր տեղը գրավված էր ուրիշները»:

Այս ակնարկը, անշուշտ, վերաբերվում էր **Երանուհի Գարագաշյանին** և **Մանուկ Նվարդին**, որոնք կատարում էին կանացի գլխավոր դերեր: Բայց երբ **Պիստոսի** վստահվել են պատասխանատու դերեր *«խիստ մեծ ընդունելություն գտած է. պարտիք խոստովանիլ, թե այդ դերերով անմահացած է»:*

1878 թվականին **Պիստոսը Պենկեյլանի** խմբի հետ շրջագայում է մի քանի քաղաքներ... Այդ շրջանի նրա դերակատարումների *«հաջողությունն այնքան մեծ եղավ, որ մինչև այսօր իր հիշատակը անջնջելի մնացած է զինքը ծափահարողներու մտքին մեջ ...»:*

Մենք չգիտենք, արդյոք, նա պատասխանե՞լ է **Պետրոս Դուրյանի** զգացմունքներին, թե՞ անտարբեր է մնացել: Գիտենք միայն, որ նրա վախճանը նման է եղել **Արուսյակ Փափագյանի** վախճանին: Արուսյակը խելագարվել ու երկար տառապելով վախճանվել է 65 տարեկան հասակում, **Պետրոս Արաքսիան** խելագարվել ու մահացել է 30 տարեկան հասակում, **Պետրոս Դուրյան** բանաստեղծից ճիշտ 10 տարի հետո:

Պետրոս Աղամյան

Ազնիվ Հրաչյան. թեև երիտասարդ, բայց ոչ անփորձ մի դերասանուհի, որին շատ լավ հայտնի էին բեմական հնարանքները... Ներկայացման վերջին պատկերն է: **Կորրադո-Աղամյանը** թույլ է ընդունում: Տեսնելով նրա տառապանքները, օրհասական տանջանքները, թե ինչպես աթոռից ընկնում է ցած և իրենից երկու քայլի վրա անշարժանում, դերասանուհին այնքան և այնպես է հավատում բեմում կատարվող տեսարանին, որ սարսափելի ազդված՝ ուշագնաց վայր է ընկնում:

Պատմում են, թե ինչպես է **Աղամյանը** շփոթվել այդ դեպքից: Ուշադրություն չդարձնելով թատերասրահի կողմը, որ թնդում էր անվերջանալի ծափահարություններից՝ **Աղամյանը** գրկում է ուշագնաց դերասանուհուն և սարսափահար կանչում՝ բժիշկ բերեք: Վերջապես, **Ազնիվ Հրաչյան** սթափվում է և տեղնուտեղը երդվում, որ երբեք **Աղամյան-Կորրադոյի** հետ **Էմմայի** դերով բեմ չի բարձրանա:

Հանձարեղ Աղամյանը, որի մասին ուզում ենք, առանց հավակնության, մի քանի խոսք ասել, վերապրումի դերասան էր: Եվ նա էլ ավարտեց երկրային իր ուղին նույնքան ողբերգական, որքան բեմում կերտած իր հերոսները:

Շատերը եկան հայ թատրոն և քայլեցին նրա դժվարին բավիղներով... Շատերը՝ տաղանդավոր և շնորհալի: Շատերի անունները հանիրավի կորցրեցինք ժամանակի լույս ու խավարի մեջ խարխալելիս...

Նրանք մարխի լույսի մեծ մի պահ առկայծեցին ու մարեցին... Նրանց անունները չկան, բայց նրանց փոքրիկ, չնչին թվացող լույսը խառնվել է Հայոց Ոգեղեն կյանքի տաճարի լույսերին և լուծել նրա հեռավոր անկյուններից մեկի խավարը...

Վստահությամբ ենք ասում. ոչինչ չի կորչում տիեզերական հզոր էության ներ-

«Թիֆլիսում «Ոճրագործի ընտանիքը» ներկայացման ժամանակ մի խումբ բժիշկներ եկան և գրավեցին սրահի առաջին կարգի աթոռները, որ տեսնեն թե «ինչ ազդեցություն է անում թույնը Աղամյանի վրա»... Երբ թույնը աստիճանաբար սկսեց իր ազդեցությունը, այնքան բնական էր դերասանի տանջանքը, որ բոլոր բժիշկները առանց շունչ քաշելու մնացել էին ցամաքած: Երբ Աղամյանը ընկավ, մի քանիսն ասացին, որ նա վնասվեց: Բայց երբ ծափահարեցին, երբ նա երևաց բեմի վրա անվնաս, բժիշկներն ազատ շունչ քաշեցին»: (Մշակ, 1918, N231):

«Արևելքը» իր 1447 համարում պատմում է, թե ինչպես կյանքի վերջին տարիներին Կոստանդնուպոլսում, 1888 թվականին, մեծ դերասանը խաղում է Կորրադո: Էմմայի դերով իր խաղընկերն էր

սում, նույնիսկ մարդկային հոգու հեռավոր խորշերում այրվող չնչին, անկարևոր թվացող մի մարխի լույսը...

Բայց նա Հայոց Ոգեղենը կերտող **Բացառիկներից** էր: Նա՝ **Հերոնիմոսի** որդի **Պետրոսը**, ծնվել է 1849 թվականի դեկտեմբերի 21-ին Կոստանդնուպոլսի Ղաթիա թաղամասում: Սովորել է թաղամասի կաթոլիկ հայերի դպրոցում: Առանց ավարտելու դպրոցը՝ հեռացել է, ուսումը շարունակելով մասնավոր ուսուցիչների մոտ՝ կատարելագործելով հայերենը, ֆրանսերենը և իտալերենը:

Մանուկ հասակից սիրել է բեմը, մշտապես մասնակցել դպրոցական հանդեսներին, ոգևորությամբ կարդացել բանաստեղծություններ և հանդիսատես դարձել թաղային թատրոնների ներկայացումներին:

«Արևելյան թատրոնի» գործունեության բուռն շրջանն էր, երբ նրան ընդունելով թատրոն՝ վստահեցին երկու թե երեք բառանոց մի դեր...

Բայց բոլոր թատերագետները նրա թատերական կյանքի սկիզբը համարում են 1867 թվականի փետրվարի 28-ը, երբ **Միքայել Նալբանդյանի** մահվան տառիկիցին բեմադրված **«Վարդան Մամիկոնյան, փրկիչ հայրենյաց»** թատերգության մեջ կատարեց Վարդանի որդու դերը: Հաջորդ իսկ օրը նա խաղաց գլխավոր դերը **«Արտավազդ Բ»** ողբերգությունում:

Վարդան Հացունին իր **«Քերթվածք հռչակավոր դերասան Պետրոս Հ. Աղամյանի և կենսագրություն»** ուսումնասիրության մեջ վկայում է, թե ինչպիսի խանդավառության և բարձր գնահատականի արժանացավ 17-ամյա դերասանը այդ երկու, միմյանցից անչափ տարբեր, դերերը կատարելիս:

Հետո, շատ կարճ ժամանակով լինելով **Վարդովյան թատրոնում** և դժգոհ նրա թուրքերեն տրվող ներկայացումներից, մյուս դժգոհներ **Դավիթ Թրյանցի, Խաչիկ Փափագյանի, Հովհաննես Աճեմյանի** հետ, թողնում է այս թատրոնը և **Թովմաս Ֆասուլաճյանի** գլխավորությամբ 1870 թվականին մեկնում է Նոր Նախիջևան: Այս մասին իր տեղում պատմել ենք:

Թատերաշրջանի վերջում, երբ խումբը մատնվում է նյութական դժվարությունների, մաս-մաս վերադառնում են Կոստանդնուպոլիս: Վերադառնում է նաև Աղամյանը:

Պատմել ենք նաև այն մասին, թե ինչպես **Պետրոս Մաղաքյանը** իր շուրջը հավաքելով տաղանդավոր դերասան-դերասանուհիների մի խումբ՝ շարունակում է **«Արևելյան թատրոնի»** ազգային, միայն ու միայն հայկական թատրոնի դժվարին, բայց չափազանց ազնիվ ճանապարհը:

Պետրոս Աղամյանը Մաղաքյանի խմբի ներկայացումներում պատմական ողբերգությունների գլխավոր դերակատարն էր, իսկ մեկոդրամաներում՝ խաղընկեր ունենալով **Ազնիվ Հրաչյային**, կատարում է առաջին սիրահարի բոլոր դերերը:

Հովհաննես Աճեմյան

Նա **Մաղաքյանի** խմբի ներկայացումներին մասնակցեց 1872-1875 թվականներին: Այս ամբողջ շրջանում մամուլը հիացմունքի ու դրվատանքի խոսքերով է դիմավորել նրա յուրաքանչյուր դերակատարումը: Հետո, գրեթե երեք տարի, մամուլում նրա անվան շուրջը լռություն էր:

Այս ընթացքում, երբ հայերեն ներկայացումները թուրք կառավարության կողմից արգելված լինելու պատճառով չէր գործում **Մաղաքյանի** խումբը, իսկ **Վարդուկյան թատրոնը** օսմանյան կառավարության հովանավորությամբ էր աշխատում և ընդունելի չէր հայրենասիրական ոգով տոգորված արվեստագետների համար, մի՞թե **Ադամյանը** անգործության էր մատնված: Նա, «որում **համբավն անդադար կաճեր, և ժողովրդյան շրթանց վերա նորա անունը կը սավառներ**»:

Ոչ, իհարկե: **Ադամյանն** այդ ընթացքում Մաքրագյուղի թաղային թատրոնի դերուսույցն ու բեմադրիչն էր:

Բայց նաև՝ գրում է բանաստեղծություններ և զբաղվում նկարչությամբ: Հետագայում ֆրանսերեն գրված նրա նամակներից մեկում կարդում ենք.

«...Եթե ես նախապես գիտենայի, թե ինչ է թատրոնը, և թե ինչպես մարդ կարող է տառապել այս ասպարեզում, երբեք դերասան չէի դառնա. ընդհակառակը՝ կզարգացնեի իմ ընդունակությունները նկարչության մեջ, խաղաղ սրտով կուսումնասիրեի այդ արվեստը, կունենայի իմ աշխատանոցը, ներկայանալը, բարեկամները և իմ ամբողջ կյանքը, երջանկությունը կամփոփեի մի վայրում, որը կդառնար իմ իսկական հաճույքների և ուրախությունների փոքրիկ շտեմարանը...»:

Իհարկե, նա կարող էր շատ լավ նկարիչ դառնալ: Այդ են ապացուցում նրա յուղաներկով արված «**Նատյուրմորտ**» և «**Օֆեյլա**» նկարները, որոնք պահպանվել և մեզ են հասել: Բայց առանց բեմի նա իրեն լիարժեք չէր զգա: Սրանք խոսքեր են՝ ասված հոգեկան մի ծանր պահի:

1877 թվականին սկսվում է ռուս-թուրքական պատերազմը: Նորից սկսվում են թուրքական կառավարության քաղաքական ճնշումները, որոնց առաջին արտահայտություններից մեկն է լինում հայ թատրոնի փակումը: Այս մասին նույնպես պատմել ենք:

Խստացող բռնատիրության միջավայրում, երբ հնարավոր չէր մայրենի լեզվով ներկայացումներ խաղալ, **Պետրոս Ադամյանը** ամենատարբեր առիթներով ելույթներ է ունենում՝ կատարելով **Միքայել Նալբանդյանի, Ռաֆայել Պատկանյանի** հայրենասիրական բանաստեղծությունները:

Հետո, նրան հյուրախաղերի են հրավիրում Թիֆլիս:

1879 թվականի հուլիսն էր: Մինչ **Ադամյանը Միրանույշ և Աստղիկ** քույրերի հետ կիսանի Թիֆլիս՝ բերենք երկու օրինակ **Ադամյանին** տրված մամուլի գնահատականից, որով և կամփոփվի նրա՝ Կոստանդնուպոլսի արտիստական գործունեության տաս-տասներկու տարիները առանց նրա դերերի ու դերակատարումների մասին թեկուզ թեթևակի ինչ-որ բան ասելու:

Այսպես ուրեմն. դեռ «**Արևելյան թատրոնում**» նրա առաջին դերակատարումների մասին դրամատուրգ **Ռ. Սետեֆծյանը** գրել է.

*«**Հեն կրնար լռելյայն անցնել այ. Պետրոս Ադամյանի կատարելիությունները: Այս աշխույժ պատանին, բացի լեզվագիտություն և հայկական լեզվի հմտություններ, ունի նաև դերասանական հատկություններ, ինչպես որ սույն թատերգության դյուցազուն ինք հանդիսանալով, Ա. արարվածն մինչև վերջինը սքանչելի և թագավորավայել ձևերով ու հստակ արտասանությամբ զամեն հանդիսականները զարմացուց...**»:*

«Մեղու» 1873, թիվ 119

*«**Պ. Ադամյան այն դերասանն է, որ բնութենեն արժանապես մենաշնորհյալ և յուր ծգամբ զարգացյալ՝ Կ. Պոլսո տեսարանաց վրա ներկայացնող առաջինը կը հանդիսանա և որ արևմտյաց իսկ պանծացնող համբավակից լինելը անտարակուսելի է: Այսօր ինքը Ալդրիճի և Պիժոլի պես եթե ուզե զտիեզերավ շրջան մը ընել, ամեն տեղ յուր դերը հայերեն ներկայացնելով, փառք կը քաղե թե իրեն և թե ազգին**»:*

Եվ, իսկապես, նա եկավ Կոստանդնուպոլսից, գնաց շրջելու օտար երկրներում՝ կերտելու համար իր ազգի փառքը:

Բայց, նախ՝ Թիֆլիս, ուր մեկնեց **Գևորգ Չմշկյանի** հրավերով:

Մենք գիտենք արդեն, որ ինչպես վաղուց անտի Կոստանդնուպոլիսը արևմտահայության մշակութային կենտրոնն էր դարձել, այնպես էլ արևելահայության մշակութային կենտրոնը Թիֆլիսն էր: Ամենատարբեր առիթներով կատարվող մշակութային կենտրոնը Թիֆլիսում հայերի բազմամարդ կուտակումների մասին, նրանց կապատմել ենք Թիֆլիսում հայերի բազմամարդ կուտակումների մասին, տնտեսական բարգավաճումների, արհեստների, քաղաքական դերի, տնտեսական բարգավաճումների խթանելու և, ընդհանրապես, մշակութային և քաղաքակրթական խոշոր ներդրումների մասին: Հիմա մի քանի խոսքով հայկական թատերական արվեստի, ժամանակի այս հատվածում նրա ընդգրկումների մասին:

19-րդ դարասկզբից, ինչպես Կոստանդնուպոլիսը Օսմանյան կայսրության, այնպես էլ Թիֆլիսը Ռուսական կայսրության մեջ հայ թատերական մշակույթի խոշորագույն կենտրոնն էր:

Առաջին անգամ Թիֆլիսում հայերեն ներկայացում է տրվել 1824 թվականին՝ ընդ բացված **Ներսիսյան դպրոցում**, ուր ավանդույթ էին դարձել սաների ուժերով կազմակերպված բեմադրությունները: Ապա, ներկայացումներ են տրվում Թիֆլիսի տարբեր դահլիճներում, ուր խաղացվում են ազգային պատմական ողբերգություններ և կենցաղային կատակերգություններ:

1856 թվականին **Գևորգ Չմշկյանի** ջանքերով Թիֆլիսում ստեղծվում է մասնագիտական հիմքերի վրա դրված թատրոն, ուր և աճում է դերասանների առաջին սերունդը:

Չմշկյանը թատերական գործիչ էր բառի ամենալայն իմաստով: Ոչ միայն որպես դերասան, բեմադրիչ, թատերագիր, այլ նաև արևմտահայ թատերական գործիչների հետ կապեր հաստատելու իր ջանքերով: Հիշում ենք տեր և տիկին **Ֆասուլաճյանների** ելույթները այստեղ, նրանց միատեղ խաղը տեղի դերասանների հետ:

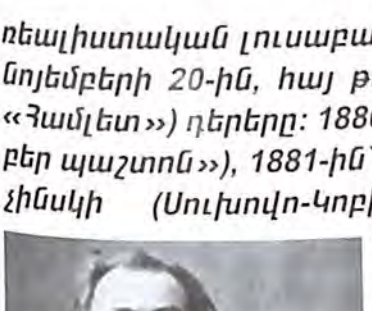
Խոսքը հիմա **Պետրոս Ադամյան** դերասանի մասին է:

«Երբ Թիֆլիսում Ադամյանը հանդես եկավ Պոլսից իր հետ բերած մե-
լոդրամաներում՝ նրանով հիացան և ոչ նվազ չափով, քան Պոլսում: Սակայն
Ադամյանով ոգևորվածների կողքին քննադատաբար տրամադրվածներ էլ
կային: Ադամյանի խաղացանկի նկատմամբ առարկություն չունենալով,
կամ էլ, ունենալու դեպքում, դրան էական նշանակություն չտալով, առաջին-
ները սքանչացած էին՝ տեսնելով բնությունից առատորեն օժտված այնպի-
սի մի փայլատակող անհատականություն, որի նմանը Թիֆլիսի հայ բեմում
մինչ այդ չէր երևացել: Քննադատական մոտեցում հանդես բերողները վճ-
ռական նշանակություն էին տալիս արտիստի խաղացանկին: Նրանք այդ
համարում էին արվեստագետի գնահատության գլխավոր ելակետը: Եվ դրա
հիման վրա քննադատում էին Ադամյանի արվեստը, ավելի ծիշտ՝ այդ ար-
վեստի ուղղությունը»:

Սանդրապոլում: 1880 -1881-ի թատերաշրջանը դարձրակետային է եղել նրա կյանքում: Թատրոնի, հատկապես խաղացանկի և թատերարվեստի հարցերի շուրջը ծավալված բանավեճը Ադամյանին կողմնորոշել է դեպի ռեալիզմ: Շիլլերի «Ավագակներ» ռոմանտիկական պիեսում

«1879-ին հրավիրել են Թիֆլիս՝ մասնակցելու նորակազմ թատերախմբի նեկայացումներին: 1880-ի ամռանը Ադամյանը հյուրախաղերով հանդես է գալիս Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Ալեքսանդրապոլում: 1880 -1881-ի թատերաշրջանը

Աղամյան. Արբենին

Ադամյան, Արբենին

լանը, իր տաղանդի չափով, այն արտիստներինք է, որոնց սահմանը մոլորակ
եվրոպայում էլ քիչ են» («Новосты» 1884, N116): 1886-ի հունվարին Ադամ-
լանը վերադարձել է Թիֆլիս»:

Կարճելով ասեմք, որ մեկ տարի հետո նորից է կատարել թատերապտույտ Կովկասում, Կերչում, Ռուսաստանի ամենատարբեր քաղաքներում: Ուր գնացել է՝ մեծ գնահատականի է արժանացել... Իսկ Օդեսայում նույնիսկ ընտրվել է Օդեսայի գիտնականների ու գրողների, ինչպես և Գեղարվեստի ռուսական ընկերության պատվավոր անդամ:

1888 թվականի օգոստոսին վերադարձել է Երևան և ապրել Երևանի Կաթնամշակարանում, որտեղ 10 տարի է ստեղծելով իր սքանչելի կերպարները՝ Արդյոք որտե՞ղ, հյուրանոցներո՞ւմ, մարմին ու հոգի Կրկնա՞յն երկարող ճանապարհների՞ն, կարճ դադարներ Երևանի Կաթնամշակարանում ապրելու ժամանակահատվածի՞ն, մշտնջենական անհանգստություն պատճառող ի՞նչ, մշտնջենական անհանգստություն պատճառող ի՞նչ, մշտնջենական անհանգստություն պատճառող ի՞նչ... Կամ ոմանց դրամի պակասության մասին մտածելի՞ս... Կամ ոմանց հաճախորդների պակասության մասին մտածելի՞ս... Կամ ոմանց հաճախորդների պակասության մասին մտածելի՞ս... Կամ ոմանց հաճախորդների պակասության մասին մտածելի՞ս...

Ուրիել
Կ.ԳՈՒՍԿՈՎ. «Ուրիել
Ակոստա»

...Նա Թիֆլիսում անխոհեմ սիրային կապ է ունեցել, որից ծնվել է նրա **Լևոն** անունով որդին: Ամուսնացել է այս օպերետային միջակ շնորհքի տեր դերասանուհու հետ՝ օրինականացնելով իր կապը հանուն իր որդու:

Ահա, այդ կնոջը՝ **Մարի Բեոսոցկայային** գրած իր նամակներից վերցված այս հատվածը:

«...Դու խնդրում ես ինձ, որ ես պատվո խոսք տամ քեզ՝ կատարելու այն, ինչ արդեն իմ սրբազան պարտքն է. կարող ես բոլորովին վստահ լինել և չմտահոգվել. բոլոր դեպքերում՝ ես այդ պիտի անեմ ամենայն հաճությամբ: Աստծու սիրուն՝ մի խոսիր ինձ քո մահվան մասին, դու չես մեռնի, ոչ: Հիվանդ մարդիկ հո անպատճառ չեն մեռնում հեշտությամբ. հերիք է, հերիք է, հերիք է...»

Ասում ես ինձ, որ քեզ չմոռանամ, ու հիշեմ իմ երջանիկ րոպեներին: Ինչ երջանկություն ես ակնարկում, չգիտեմ. գուցե բեմական երջանկություն: Սակայն, արվեստագետը, հակառակ, որ զգայուն մարդ է՝ չի կարող ըմբռնել և գնահատել իր արվեստագետի երջանկությունը՝ երբ ինքը դժբախտ է ներքուստ ...

Երեկ Ռոստովում իմ բենեֆիսն էր. թատրոնը լիքն էր՝ հայերեն լեզվով համբեր տեսնել ցանկացողներով: Ասում են, որ շատ լավ խաղացի, բայց արդյունքը՝ 600 ռուբլի ընդհանուր մուտք, որից 200 ռուբլի թատրոնի վարձի, 100 ռուբլի՝ աֆիշի, կոստյումի և սերվիսի, ինձ մնաց 300 ռ... և մի ծաղկեփունջ՝ որպես նվեր...: Ահա, իմ՝ արվեստագետիս երջանկությունը ...:

Այո, սիրելիդ իմ Մարի, այս է իրականությունը: Եթե ծափահարությունները և օվացիաները փող արժեին, ես հիմա միլիոնատեր կարող էի դարձած լինել:

Ստացածս 300 ռուբլուց մի բան պետք է ուղարկեմ Պոլիս, 30 ռուբլի էլ՝ քեզ. մնացածը պահելու եմ ճանապարհորդական ծաղքերիս համար ...»:

Նրա սրբազան պարտքը ոչ միայն որդու հանդեպ էր, այլ նաև՝ ծնողների:

«...Ես պարտավոր եմ մտածել իմ նյութական դրության մասին, որովհետև սրբազան պարտականություններ ունիմ կատարելու»:

Այս կինը մշտապես հոգեկան ծանր ապրումների մեջ է գցել արտիստին, նրան պատճառել անչափ շատ անախորժություններ, որը նա հանդուրժել է հանուն իր որդու: Նա, նույնիսկ այս կնոջ հետ հարաբերությունները խզելուց հետո էլ, կանոնավոր կերպով դրամ և նվերներ է ուղարկել: Կնոջ իսկ խոստովանությամբ՝ մշտապես ավելի, քան ինքը պահանջել է:

Նրանց միջև խզումը տեղի է ունեցել կնոջ վատ վարքի պատճառով: Նրա բացակայության ժամանակ, որդու՝ Լևոնի ծնվելուց անմիջապես հետո՝ իրեն պահել է շատ ազատ: Նրա վատ վարքի մասին **Ադամյանին** հաճախ են գրել Թիֆլիսից և զգուշացրել... Բայց, միևնույն է, **Ադամյանը** և իր որդու, և նրա մոր հանդեպ կատարել է իր սրբազան պարտքը:

Հայտնի է արտիստի մի սիրո պատմություն ևս:

Եվգենյա Խախլովան նույնպես դերասանուհի էր և նույնպես օտարազգի:

Ադամյանը նրա հետ ծանոթացել էր 1882 թվականի ամռանը Նոր Նախիջևանում, երբ արդեն խորապես հիասթափվել էր **Մարի Բեոսոցկայայից**:

Խախլովան բուռն, անզուսպ կրքով էր սիրում արտիստին և ամենուր, ուր գնում էր հյուրախաղերի՝ Մոսկվա, Նիժնի Նովգորոդ, Տագանրոգ, Բաքու, Թիֆլիս, հետևում էր նրան:

Ադամյանի՝ յուրայիններին գրած նամակներից երևում է, որ նա նույնպես սիրել է այս կնոջը, նույնիսկ ցանկացել է ամուսնանալ նրա հետ, բայց առաջինի դառը փորձը և աստանդական կյանքը, այնուամենայնիվ, արգելք են հանդիսացել իրագործելու այդ գաղափարը: Ըստ երևույթին նրա վրա ազդել են նաև Բաքվի և Թիֆլիսի իր մտերիմների բացասական կարծիքները ևս մեկ անխոհեմ կապի առիթով:

Ամուսնություն տեղի չունեցավ, բայց, միևնույն է, կինը հետևում էր նրան ամենուր և անհուն նվիրվածությամբ խնամում հիվանդանալիս:

Իր նամակներից մեկում **Ադամյանը** գրում է.

«Խախլովայի մասին կասեմ, որ մի շատ բարի անձ է, անհուն կերպով ինձ կսիրե և ես նույնը չզգալով՝ շիտակը ցավում եմ նրա համար, գուցե եթե մի լավ կլիմայի մեջ՝ ինչպես Նախիջևանինը, ապրիմ և առողջ լինիմ. գուցե դեպի յուր սերը ունեցած երախտիքս վերանորոգե իմ մեջ այն հափշտակվող դրությունը, որ բոլորովին մարած է այժմ...»:

Բայց թողնենք նրա անձնականը և հետևենք նրա արվեստին, քանի որ հենց սա էր նրա կյանքի իմաստը, նրա էության գաղտնագիրը, նրա լիարյուն սիրո նկարագիրը:

Նրա կյանքին ու ստեղծագործությանը նվիրված բազմաթիվ գրքեր են գրվել: Մանրամասն ուսումնասիրվել ու մեկնաբանվել են նրա ոչ միայն դերասանական արվեստը, այլ նաև նրա գրական գործունեությունը:

Արդեն ասել ենք, որ **Ադամյանը** հանճարեղ դերասան լինելուց բացի՝ նկարիչ էր, բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, նաև «**Շեքսպիր և յուր համլետ ողբերգության աղբյուրն ու քննադատությունները**» գործի հեղինակն էր և, ըստ մեմուարային գրականության մեջ հավաստվող տվյալի՝ նաև ջութակահար էր: Ըստ որում, բոլոր բնագավառներում էլ դերասանը հանդես է բերել ծիրք և օժտվածություն, գիտելիք և իմացություն: Նրա բանաստեղծությունները, արձակը, թարգմանությունները «**Համլետ**» ուսումնասիրությունը մի ծավալուն հատոր են կազմում՝ «**Քեթվածք և թարգմանությունը**» վերնագրով:

Քննադատության առաջ միշտ ծառացել է այն հարցը, թե ինչո՞ւ փառքի գազաթնակետին հասած արտիստը զբաղվել է նաև նկարչությամբ և գրականությամբ: Վիճել են, ամենատարբեր կարծիքներ հայտնել: Շրջանցելով դրանք՝ համոզված ասենք. շնորհներ պարգևող Արարիչը շռայլ է եղել նրա հանդեպ:

Բազմալար է **Պետրոս Ադամյանի** քնարերգությունը: Նրա տողերում կյանքն իր հակադրությունների մեջ է: Բայց միևնույն է, հույսի լուսավոր ճառագայթումներ կան այնտեղ, ինչպես լույսի ճառագայթումներ նրանց հոգիներում, ովքեր կանգնում են միսիթարության: Անձնական տրամադրությունների երգիչ է ինքն ունեն միսիթարության:

Աղամյանը: Նրա ապրումները, խոհերը, հույզերը ներառում են ուրիշի վիշտն ու տառապանքը, ուրախությունը նաև... **Աղամյանի** բազմապիսի բանաստեղծությունների մեջ շատ քիչ տեղ է տրված սիրո զգացումին: Գաղտնիք է, որ **Աղամյանը** կանանց սիրել է բուռն, կրքոտ և սիրվել ու երկրպագության արժանացել նրանց կողմից: Նա կնոջը համարել է «**հողեղեն հրեշտակ**», բայց, ի վերջո, խորապես դառնանալով ու հիասթափվելով, հեռացել է՝ առանց տղամարդու վիրավորված ինքնասիրությունը ի ցույց դնելու: Նրա մի քանի սիրային բանաստեղծությունները կրում են սարկազմի մի նուրբ շերտ, որտեղ «**հողեղեն հրեշտակի**» մեջ տեսնում է աստվածաշնչային եվային իր «**գայթակղիչ պտուղով**», և գիտի արդեն, որ կնոջ սերը անանց լինել չի կարող:

*«Ահա քամին կը սուրա,
Գեղեցիկ օդ մ'ավետե,
Նավն առագաստն յուր բանա,
Ըսե դու ինձ, սիրելիս,
Որ կողմ երթալ փափաքիս:
Տար զիս, ըսավ, ի հ'ափունս,
Ուր մշտատև սեր կըլլա:
Ըսի իրեն. սիրասուն,
Դեռ բնավ այն տեղ չէ տեսնված,
Ուր սերն ըլլա միշտ անանց»:*

Մարդասեր էր Աղամյան բանաստեղծը: Նրա ողջ ստեղծագործության մեջ ուրիշ ազգերի նկատմամբ չկա ատելության կամ հակադրության մի ելևէջ անգամ: **Հայի ճշմարիտ ազգային բնավորություն:**

Հայրենասեր էր, այս բառի հզոր տարողությամբ: Նրա սերը իր հայրենիքի հանդեպ այնքա՜ն շոշափելի էր...

*«Աշխարհ մի կա, երկիր տխուր,
Ազազդեցիկ և ավերակ,
Անկյալ մահուն հար առաթուր՝
Ծածկի յուր փառքն ոսկերաց տակ...»:*
...«Այն սուրբ նվիրական տեղվույն երևույթ
Պատկառանք ազդե, որո լռության
Չեն վրդովեր բնավ ոչ աղոթք և ոչ
Մեռելոց կառքին ձիանց ոտից դոփյուն,
Ուր ննջեցելոց վերջին հառաչանք
Կարծես ծառոց մեջ դարձել սոսափյուն...
...Այլ չէ տխուր բնավ ինձ համար
Ձի կը սիրեմ ես այնտեղվանք
Այն սև հողին հեզ սիրահար,
Հոն կըկարծեմ գտնել հույս՝ կյանք...»:
«Հայ ծնվելըս ինձի համար
Կը համարիմ պարծանք ու բախտ...»:

Բայց եթե շնորհալի բանաստեղծ էր ու նկարիչ, **Հանճարեղ** էր որպես դերասան: Այն բոլոր ուսումնասիրությունները, իր ժամանակի հազար ու մի լրագրերի էջերում տրված բոլոր վերլուծությունները, որոնք նվիրվել են նրա արվեստին և կամ ժամանակակիցների հիշողություններում պահպանված ոգևորիչ գնահատականները, նրա դերակատարումների մեկնաբանությունները վկայում են նրա **Հանճարի** մասին: Հիշո՞ւմ եք, միշտ արդարանում են, թե իմ խնդրից դուրս են ստեղծագործական վերլուծությունները: Ես միայն հիշեցնում եմ՝ նրանց տեղավորելով ժամանակի իրենց հատվածում, որպես **Հայոց Ոգեղենի** մշտնջենական ուղևորներ:

Պետրոս Աղամյան սքանչելի ստեղծագործողի դեպքում նույնպես: Բայց մինչև ավարտը՝ միայն մի դերակատարման մասին մեջբերումներ կատարենք անցյալի մամուլից և ականատեսների վկայություններից:

Գրում է **Ռուբեն Զարյանը**.

«Աղամյանի ներկայացրած շեքսպիրյան կերպարներից, ընդհանրապես նրա կատարած դերերից ոչ մեկն այնպիսի հետաքրքրություն չի հարուցել ժամանակակիցների մեջ, այնպիսի թանկագին հիշողություններ չի թողել գալիք սերունդների համար, ինչպես Համլետը:

...Համլետը Աղամյանի շահած այն հաղթանակն է, որով նա ոչ միայն դուրս է եկել ազգային իրականության սահմաններից, այլև, ինչպես ռուսներն են ժամանակին գնահատել, թևակոխում է արվեստի համաշխարհային ոլորտները...»:

Ռուս արվեստաբան **Վլադիմիր Զույկո** («НОВОСТЫ» 1884, N30)

«Իր խաղով շատ բան նա լուսաբանում է նոր, անսպասելի տեսակետից, չի ընդօրինակում ոչ մի բեմական մեծության, աշխատում է լինել ինքնուրույն, այս վերջինը երիտասարդ դերասանի լավագույն կողմերից է: Երբեմն նա հակադրվում է ավանդական ըմբռնումներին և այդ խիզախումները հաջողվում են նրան»:

Յուրի Յուզովկին Աղամյանի Համլետի մասին.

«Նրա մեջ կարելի է տեսնել ոչ միայն մարդու կերպարը, այլև ազգության կերպարը»:

Սա իրոք ճիշտ գնահատական է:

Կոստանդնուպոլսում ծնված և ապրած **Աղամյանը** իր անձի և ստեղծագործության վրա է զգացել այն բոլոր բռնատիրական ճնշումները, որոնց ենթարկվում էին հայերը Օսմանյան կայսրությունում:

Աղամյանի նման զգայուն և խորապես հայրենասեր արվեստագետը մի՞թե Համլետ խաղալիս չպետք սեր արվեստագետը մի՞թե Համլետ խաղալիս չպետք է հիշեր իր ժողովրդի ապրած տառապանքները: Եվ «**Դանիան մի բանտ է**» խոսքերը բեմում արտասանելիս չպետք է հիշե՞ր այն ահռելի Օսմանյան կայսրություն կոչված բանտը, ուր չարչարանքների մեջ

Աղամյան. Համլետ

հյուսվում էր իր ժողովուրդը: Մի՞թե իզուր էր, որ թուրքական կառավարությունը մերժեց նրան Կոստանդնուպոլսում Համլետ խաղալու իրավունքը:

Իսկ Ռուսական լայնածավալ կայսրությունն ի՞նչ էր: Մի՞թե ոչ՝ իր սեփական ժողովրդի և ամենատարբեր ազգերի ստրկական շահագործումի համայնական կալանավայր:

Ռուս գրող և գրաքննադատ Բելինսկին գրել է Ադամյանի մասին.

«Մենք տեսանք մեծ դերասանի կենդանի, իրական, կոնկրետ մի Համլետ, որը հեղինակից անկախ և ինքնակամ Համլետին տվել է ավելի ուժ և եռանդ»:

Երբ կարդում ես բոլոր կարծիքները, տպավորությունները, ուսումնասիրությունները նրա մասին՝ հասկանալի է դառնում, թե ինչպես է արտիստը հանդիսատեսին օգնել բարձրանալ դեպի շեքսպիրյան հերոսի բարոյական բարձունքները...

Նուրբ, մտածկոտ, դալուկ, թախիծով լի արտահայտիչ խոշոր աչքերով, սակայն ներքուստ ուժեղ Ադամյան-Համլետը այնքան զորեղ ազդեցություն էր ունենում դիտողի վրա, որ նույնիսկ տասնամյակներ անց հիշում էին սիրով ու խոնարհումով:

Պատմում է Հովհաննես Թումանյանը.

«Իննսունական թվականների սկզբներին էր: Աշխարհահռչակ իտալացի դերասան Ռոսսին եկավ Թիֆլիս:

«Համլետ» ներկայացման գիշերն էր:

...Դուրս եկավ Ռոսսին, հսկա դերասանը, Դանիայի դժբախտ ու փիլիսոփա արքայազունը: Հասարակությունը հափշտակված, շունչն իրեն պահած, հետևում էր մեծ ողբերգուին: Գործողությունը վերջացավ: Վարագույրն իջավ: Թատրոնը դղրդաց միահամուռ և անընդհատ ծափահարություններից: Ռոսսին ստիպված մի քանի անգամ բեմ դուրս եկավ ... Եվ հասարակությունը հանգստացավ թե չէ, նույնիսկ Ռոսսու թարմ խաղի ահագին տպավորության տակ գրեթե միաձայն արձակեց իր վճիռը.

- Սքանչելի է... Բայց Ադամյանին չի հասնի:

Ես իմ կյանքում, թերևս երբեք ինձ էնքան հպարտ չեմ զգացել իբրև հայ, ինչպես էն գիշեր»:

Պատմում է Ալեքսանդր Շիրվանզադեն.

«Հիշում եմ այսպիսի մի դեպք: Օդեսայի քաղաքային մեծ թատրոնում էի: Խաղում էր Մունե Սյուլլին՝ Համլետ: Քովս նստած էր հայտնի դերասան և անտրեպրենյոր Ֆորկատին, այդ գեղարվեստապաշտ իտալացին, որին Կովկասը շատ բան է պարտ: Այն տեսարանում, երբ Համլետն արտասանում է իր նշանավոր «Լինել թե չլինելը», Ֆորկատին դարձավ ինձ.

- Դուք հիշում եք Ադամյանին այս տեսարանում:

- Շատ լավ:

- Համեմատող՞ւմ եք:

- Այո:

- Ի՞նչ կասեք:

Անհամեստ չթվալու համար պատասխանեցի.

- Թվում է ինձ, որ Ադամյանը նույնպես լավ էր այդ տեսարանում:

Ֆորկատին բորբոքվեց:

- Եվ դուք այդ դերասանին այդ դերում կարող եք համեմատել անգուգական Ադամյան -Համլետի հե՞տ: Նա միակ Համլետն էր, միակը, -գոչեց նա ոգևորվելով:

Այսպես էր օտարի կարծիքը Ադամյանի մասին:

Եվ որպիսի օտարի, մի մարդու, որ տեսել էր աշխարհի բոլոր հռչակավոր շեքսպիրիստներին»:

Գրում է Ռուբեն Զարյանը.

«Ադամյանի խաղացած դերերի թիվը հասնում է երեք հարյուրի, մեծագույն մասը աստիճաններ են եղել, որ տարել են նրան դեպի բարձունքներ: Մեկն ավելի, մյուսը պակաս, բայց յուրաքանչյուրն իր աներկբա նշանակությունն է ունեցել: Դրանցից մի քանիսի՝ Կորրադո, Ուրիել Ակոստա, Չացկի, Արբենին նշանակությունը առավել մեծ է եղել շեքսպիրյան բարձունքներին հասնելու համար:

Ադամյանի ստեղծագործության բարձրակետը շեքսպիրյան կերպարները եղան. Օթելլո, Լիր, Համլետ:

Երեք կերպար, բայց ծավալվելու ինչպիսի՝ լայն ասպարեզ, ի՞նչ մեծ ընդգրկում: Ադամյանի խաղացածը իսկական շեքսպիր է: Նրա օրով հայ բեմը տեսավ ու զգաց շեքսպիրի ճշմարիտ մեծությունը: Մեզանում նա բացեց շեքսպիրին:

...Ադամյանին բեմում տեսնողները ենթարկվել են նրա հմայքին և երկար ժամանակ նրա արվեստի տպավորության տակ մնացել... Երբ Ադամյանը երկրորդ անգամ Մոսկվա գնաց, նրա առաջին ներկայացումներից հետո, քննադատներից մեկն իր հոդվածը սկսել է այսպես. «Համլետ և Օթելլո կատարող պ. Ադամյանին տեսե՞լ եք: Ո՞չ: Շատ ցավալի է: Դուք շատ բան եք կորցրել»:

Ռուսաստանը ծանաչեց Ադամյանի արտիստական մեծությունը, գտավ, որ նա ազատ կարող է եվրոպական լավագույն բեմերի զարդը լինել, և որ նա հայ դերասան է, սակայն միայն մի ազգության չի պատկանում»:

Եվ ի վերջո.

«Ադամյանի արվեստը լավատեսությամբ էր ողողված: Չնայած նրա պատկերած հերոսների ողբերգական ճակատագրին՝ այդ արվեստը կյանքը հաստատող ուժ է ունեցել: Ադամյանի հանդիսատեսը նրա խաղից թեև խորապես ազդված՝ երբեք չի հեռացել թատրոնից ճնշված, մարդկային ճա-

Ադամյան. Օթելլո

կատագրի նկատմամբ մռայլ ու անելանելի խորհրդածություններով համակված:

Հալածանքի, ծնշման ու բռնության այն տարիներին Ադամյանը հպարտ կյանքի է կոչել ըմբոստ ոգիներին, մարդկության լուսավոր գալիքի հավատ ներշնչել, բարձրացրել մարդուն մարդու աչքում»:

Ի դեպ.

Հայոց մեջ **Շեքսպիր** թարգմանելու փորձեր վաղուց են արվել. 19-րդ դարի սկզբից: **Ադամյանը** «Համլետ» խաղացել է **Սենեքերիմ Արծրունու** թարգմանությամբ: Սակայն **Շեքսպիրը** իրապես Հայոց լեզվով հնչեց **Հովհաննես Մասեհյանի** հոյակապ թարգմանությամբ: Մենք դեռ կխոսենք այս մասին:

Իսկ **Շեքսպիրի** և **Ադամյանի** մասին, ահա, թե ինչ է ասել **Հովհաննես Թումանյանը**.

«Շեքսպիրը դարձել է մի չափ՝ ազգերի զարգացման աստիճանը որոշելու համար: Եթե մի ժողովուրդ նրան չի թարգմանում, կնշանակի տգետ է, եթե չի հասկանում, կնշանակի տհաս է, եթե մի լեզու նրա վրա չի գալիս, կնշանակի տկար է ... Եվ ահա, հանկարծ մեր բեմի վրա որոտաց Շեքսպիրի վիթխարի հանճարը Ադամյանի բերանով»:

Պետրոս Ադամյանը Կոստանդնուպոլիս վերադարձավ տասը տարվա բացակայությունից հետո՝ 1888 թվականի օգոստոսին: Մի ամբողջ ամիս ուժեղատամնացավի պատճառով չկարողացավ տանից դուրս գալ: Սակայն հայ մամուլը, որքան ներում էին քաղաքական իրավիճակի հնարավորությունները, արտահայտում էր իր հրճվանքը: Հատկապես ուրախալիկ այն էր, որ, ընդառաջելով **Ադամյան** արտիստի մեծությանն ու համբավին, թուրքական կառավարությունը թույլ էր տվել նրան խաղալ հայերեն լեզվով, սակայն՝ ոչ ազգային պատմական ողբերգություններ կամ կենցաղային կատակերգություններ:

Նա պետք է խաղաչրջանն սկսեր «**Համլետ**»-ով: Սակայն գրաքննությունն արգելեց «**Համլետը**» և «**Լիր արքան**», այն պատճառաբանությամբ, թե... այնպիսի մի քաղաքում, որտեղ իսկական թագավոր է նստում, անպատշաճ է բեմում ցույց տալ այլ թագավորների:

Թույլատրվեցին «**Օթելլոն**», «**Կորրադոն**», «**Ուրիել Ակոստան**» և «**Քինը**»:

Առաջին ներկայացումը «**Օթելլոն**» էր, որ նույնպես ենթարկվել էր գրաքննության: Հակաթուրքական բովանդակության բոլոր հատվածները հանված էին: Հատկապես վերջին հատվածի կրճատումը վնասում էր ողբերգության ամբողջականությունը: Հիշո՞ւմ եք.

**«Գրեցեք այսպես, և ավելացրեք թե Ալեպպոյում
Մի փաթեցավոր չարագործ տաճիկ մի օր ծեծում էր
Մի վենետիկցու, և հայիոյում էր մեր պետությունը.
Իսկ ես բռնեցի այն թլպատված շան կոկորդից,
Եվ նրան զարկեցի, այսպես»:**

Մեկ ամսվա ընթացքում «**Օթելլոն**» կրկնվեց հինգ անգամ՝ չորսը հայկական խմբի հետ, մեկը՝ հունական խմբի:

Ռուսաստանում օտար խմբերի խաղընկերները ռուսերեն էին խաղում և միայն ինքը՝ հայերեն: Այստեղ նույնպես. հունական խմբի հետ խաղաց հայերեն, որից գոհ մնացին և հույն, և հայ հանդիսականները:

Հետո նա խաղաց «**Ռժրագործի ընտանիքը**» և «**Քինը**»:

Քին
Ա.Դյունա. «Քին»

Ապա նրա բեմական գործունեության 25-ամյա հոբելյանն էր: Համաժողովրդական բնությամբ պաշտելի արտիստի հոբելյանը երևույթ էր, որին ամենայն խանդավառությամբ մասնակցեցին ոչ միայն հայերը, այլև հույները, բուլղարները, հրեաները, Կոստանդնուպոլսում ապրող ուրիշ այլազգիները և, իհարկե... թուրքերը:

Ցավալի մի իրողություն. նրա 25-ամյա հոբելյանը իր լրումը պետք է ունենար երկու տարի հետո: Բայց նա ծանր հիվանդ էր, և զգում էր, որ իրեն վիճակված չէ հասնել այդ օրվան...

...Հոբելյանն անցավ սքանչելի ոգևորությամբ: Թիֆլիսից հեռագիր ստացվեց.

«Հայոց թատրոնի աստղին, նրա փայլուն գործունեության քսան և հնգամյային՝ ուղարկում ենք հեռվից մեր շնորհավորությունը: Թիֆլիսի ժողովուրդը, ժամանակավորապես զրկվելով յուր անդրանիկ որդուց, հույսը չի կորցնում նորից նրան գրկելու: Կեցցե Ադամյանը և չի խաբվի մեր հույսերը»:

Հեռագիրը ստորագրել էին Թիֆլիսի քսանից ավելի հայտնի մտավորականներ. արվեստագետներ, գրողներ...

Հոբելյանի օրերին լույս տեսավ **Պ. Տոնապետյանի** գրքույկը նրա Ռուսաստանյան փայլուն հաջողությունների մասին, նաև ամենատարբեր քաղաքների ամենատարբեր մամուլում լույս տեսած գնահատականներից, կարծիքներից հատվածներ: Հոբելյանից հետո նրան հրավիրեցին Չմյուռնիա: Նա մեկնեց հիվանդանոց: **Ադամյանը** այնտեղ պիտի խաղար «**Օթելլոն**»:

Առաջին ներկայացումը «**Օթելլոն**» էր, որ նույնպես ենթարկվել էր գրաքննության: Հակաթուրքական բովանդակության բոլոր հատվածները հանված էին: Հատկապես վերջին հատվածի կրճատումը վնասում էր ողբերգության ամբողջականությունը: Հիշո՞ւմ եք.

**«Գրեցեք այսպես, և ավելացրեք թե Ալեպպոյում
Մի փաթեցավոր չարագործ տաճիկ մի օր ծեծում էր
Մի վենետիկցու, և հայիոյում էր մեր պետությունը.
Իսկ ես բռնեցի այն թլպատված շան կոկորդից,
Եվ նրան զարկեցի, այսպես»:**

Մեկ ամսվա ընթացքում «**Օթելլոն**» կրկնվեց հինգ անգամ՝ չորսը հայկական խմբի հետ, մեկը՝ հունական խմբի:

Չմյուռնիայի մամուլը, այդ թվում ֆրանսերեն, հունարեն թերթերը իրենց թատերախոսականներում գնալանքի, հիացմունքի գնահատականներով են միայն տերախոսականներում գնալանքի, հիացմունքի գնահատականներով են միայն հանդես գալիս և նրան համեմատելով Եվրոպայի մեծագույն դերասանների հետ՝ առաջնությունը տալիս են նրան:

...Այդ օրը նա պիտի խաղար «Քին»: Փորձերի ժամանակ արդեն զգում էր, որ իր ծայնի և Քինի բուռն, կրքոտ զգացումների միջև անհամաձայնություն կա:

Նրա հրաշալի ծայնը... Բեմից լսել նրա ծայնը թեկուզ մեկ անգամ և հետո մոռանալ՝ անհնար էր... Միայն նրա առինքնող արտաքինը և հզոր տաղանդի ուժը չէր, որ հանդիսականին էլեկտրականացնում էին: Այլ նաև ծայնը... Թովվելու և կախարդելու ընդունակ նրա ծայնը: Իսկ հիմա այդ **Ձայնը** հիվանդ էր: Նա զգում էր՝ դանդաղորեն կորցնում էր այն... Կորցնում էր նրա նրբորեն ելևէջելու կամ կրքոտ հոգեզմայլանքի, դառնադի զգացումների, տառապանքների բազմերանգ հուզումները արտահայտելու կարողությունը... Ի՞նչ ողբերգություն:

...Այս թատերգությունը անգլիայի հայտնի դերասան **Քինի** ողբերգական կյանքի մասին էր: Այդ օրը Ջոնյունիայի իր երկրպագու հանդիսատեսի առջև կատարած **Քինի** հայտնի մենախոսությունը իր սեփական մենախոսությունն էր, ոչ Քին դերասանի, այլ **Ադամյան** դերասանի...

«Ես թատրոնը թողնեմ... Դուք ուրեմն չե՞ք պատկերացնում, թե ինչ է այս Նեստուսի պատմությանը, որ ուսերից գցելու համար, մարդ պետք է որ միսն էլ պոկի: Ես թատրոնը թողնեմ, հրաժարվեմ նրա հուզումներից, շլացումներից, ցավերից... Ո՛չ... Երբ մարդ մի անգամ ոտը դրել է այս աղետաբեր ապարեզի մեջ, պետք է մինչև վերջը գնա և սպառի նրա ուրախություններն ու ցավերը, դատարկի նրա բաժակը, խմի նրա մեղրն ու մրուրը: Պետք է ավարտել, ինչպես որ սկսել ես, մեռնել ինչպես որ ապրեցիր, մեռնել ինչպես մեռավ Մոլիերը՝ ծափահարությունների, սուլումների և կեցցեների ժխորի մեջ...»:

Այս վերջին ներկայացմանը ներկա իր բարեկամները վկայել են, որ նրա ծայնը դավաճանում էր... Երբեմն այն խզվելով մնում էր կոկորդում:

Դերասան **Արամ Վրույրը** հիշում է.

«Իջավ վարագույրը... Ադամյանը անչափ հուսահատված էր... լալիս էր ու կրկնում անընդհատ. ի՞նչ պիտի ընեմ ես, ի՞նչ պիտի լինի իմ պատիվս, իմ անունս, իմ ապրուստս...»:

Հանձարի վերջին
նկարներից

Հետո նա ընկավ անկողին: Թոքախտը խելահեղ արագությամբ առաջ էր ընթանում, իր հետ քարշ տալով կոկորդախտն ու հոդացավը: Իսկ նա ընդամենը 40 տարեկան էր:

Վախճանվեց 1891 թվականի հունիսի 3-ին:

Հուղարկավորությունը կատարվեց մեծ հանդիսավորությամբ: Պոլսահայերը խնամել էին իրենց հիվանդ արտիստին այնպես, որ նա՝ անզոր անկողնուց հեռանալու, չապրի անտերության այն նվաստ զգացումը, որն ավրեցին Հայոց մեծերից շատերը, հենց այս նույն Կոստանդնուպոլսում:

Ահռելի մի թափոր էր հետևում նրա վերջին ճանապարհին... Երիտասարդները նրա դագաղը տարան ու-

սամբարձ՝ մինչև հանգրվանը: Թափորի մեջ բազմազգ այդ քաղաքից բոլոր նրանք էին, որ հայ չլինելով պաշտում էին նրա արվեստը... Թափորի մեջ ուսական դեսպանատան բարձր պաշտոնյաներ էին...

Այս հուղարկավորության մասին շատերի մանրամասն նկարագրություններն ու կարգանք միայն **Արշակ Չոպանյանի «Վերջին ներկայացումը»**, որը գրել է Շիշլիի գերեզմանոցից վերադառնալուց անմիջապես հետո:

«Ամեն անգամ որ մեծ ողբերգուին ներկայացումներուն մեկեն կդառնալինք, սրտերնիս էլեկտրական հուզմամբ մը բաբախում, կըսեինք իրարու. «Ծայրե ծայր հիանալի էր իր դերին մեջ, բայց այն մահվան տեսարանը, Ադամյան ինքզինքը գերազանցեց հոն»: Եվ այսօր որ կդառնամ ահռելի ներկայացում մը, Շեքսպիրի աննման թարգմանին թաղման հանդեսեն, այդ կեղծ մահերուն հիշատակը զիս կուգա կը հալածե...»

Ողբերգությունը, որ այսօր կատարվեցավ և որուն ներկա էր անչափ խուռն բազմություն մը, -որչափ չէին վայելած մեծ արվեստագետին տված ներկայացումները, -այդ ողբերգությունը, որ ավելի տխուր էր, քան Դեզդեմոնայի ուռնեմվույն երգը, ավելի խոր, քան Համլետի մենախոսությունը, այդ ողբերգությունը իրեն ոչ դերակատար, այլ նյութ ուներ Ադամյանը, իրեն թատերաբեմ՝ եկեղեցի մը և գերեզմանատուն մը...

Ու մինչդեռ մահվան սև երգերը խուռնի գորշ գալարներուն հետ կբարձրանային, մինչդեռ կարմրած աչքերը արցունքներ կգլորեին և պզտիկ խեղդված հառաչներ սիրտերու թախիծը կը մատնեին, խուլ երագով մը վաժ համակված, ես ակնակառույց կսպասեի այն վայրկյանին, ուր կարծեցյալ մեռելը կափարիչը վեր նետելով դուրս պիտի հաներ իր հերարձակ գլուխը, և միշտ վայրկեանական այն մահեն տժգունած դեմքը ժպիտով մը կենդանացնելով, մատներու ծայրովը մեզի համբույրներ պիտի բաշխեր...

Ահ, տեսանք զայն, գեղաճաճանչ ու հանձարագեղ այն դեմքը, զոր կլուսավորեր գմբեթային ծակատը, որուն վրա գույգ մը ծաղկի պես խորահայաց երկնանույշ աչքերը կը բացվեին, և որ կը շրջանակվեր բաշի պես խրոխտ ու մետաքսի պես փափուկ գանգուր վարսերով, տեսանք այդ դեմքը, մահվան ներկաթե ափին մեջ ծգմված, դեղնած մեղրամոմի գույն առած... Եվ հանկարծ այդ դեմքն ու այդ մարմինը, և այդ ուղեղը, ուր հանձարը բուներ էր, և կարծ այդ դեմքն ու այդ մարմինը, մեղրե կազմված էր, և այդ ծակատը, այդ հոգին որ կապույտե, խուռնկե, մեղրե կազմված էր, և այդ ծակատը, որուն վրա խորհուրդները կըթառեին, և այդ աչքերը, որոնց մեջ ոչ միայն իր հոգվույն, այլ մարդկության հոգվույն կիրքերն ու զգացումները կապրեին, և այդ շրթունքը, որոնցմե կըթափեր քաղցրահնչուն բառերու ջրվեժը, այդ ամենքը, լաթի կտորի մը մեջ փաթաթված, ծակի մը մեջ նետեցին, և ահա մեծ վարագույրը, վերջին արարի վերջին վարագույրը, իջավ ծավալվեցավ անոր վրա, հողին, սև հողին, խոնավ հողին որդնոտ վարագույրը: Խաղդավարտած էր, և Մահը, զոցված փոսին վրա կանգնած հաղթական, չոր դեմքը ծամածռությամբ մը արհավիրացուցած, դատարկ աչքերուն խռոչները ավերման հեշտությամբ լեցուն, իր կմախային մատներուն ծայրովը մեզի համբույրներ կը բաշխեր...»:

Նրա շիրմին ասված բազմաթիվ դամբանականներից հիշենք միայն **Եղիա Տենիրճիպաշյանի** խոսքը.

«Եղբայր զքեզ ողբալու համար բավական արտասուք չունիմ, զքեզ ներթողելու համար բավական պերճախոսություն չունիմ...»:

Ապա, շարունակել է խոսքը, դիմելով ներկաներին.

«Ան երեք մեծության մարմնացումը եղավ հայ իրականության մեջ. Շեքսպիրի մեծությունն, որ այնքան ժամանակ անտես առնված էր, մայրենի լեզվի մեծությունը, որ այնքան ժամանակ նույնիսկ ի մեջ արհամարհված էր, հայ հանճարոյն մեծությունը, որ այնքան ժամանակ թաքուցյալ, անչքացյալ մնացյալ էր... Արեգակին տակ ի՞նչ կա ավելի վսեմ, քան Ադամյան Համլետի դերին մեջ...»:

Գնաս բարով: Թող լույսերի մեջ լինի քո հոգին, ինչպես դու 25 տարի շարունակ լույսերի մեջ ընկղմեցիր քո արվեստի երկրպագուների հոգիները... Դու կամ մեր մեջ և կլինես, ինչպես կան բոլոր նրանք, որոնք մշտապես եղան Հայոց **Ոգեղենի** ծիրերում, որպես հավաստում այն մեծ ճշմարտության, թե ինչ փոթորիկներ էլ որ պայթեն այս ազգի գլխին, բնավորության ինչպիսի խեղաթյուրումներ էլ որ ունենա՝ ապրելու է ոչ միայն նրանց հզոր ներկայությամբ ու պաշտպանությամբ, այլ նաև **նորերի** ճառագայթումով: Նորերի՛: Մինչ մեր օրերը հասնելը դեռ մի ամբողջ դար ունենք այս ճշմարտության մեջ ևս համոզվելու: Համոզվելու և աներկբա վկայելու, թե **խորհրդավոր գալիքը նույնպես իր ներսում ունի Հայոց Անընկճելի Ոգու հզոր բռնկումներ:**

ՍԻՐԱՆՈՒՅՇ

Սիրանուշը կյանքում

«Սիրանուշ -ի՞նչ նվիրական և ի՞նչ բովանդակալից անուն յուրաքանչյուրի համար, ով երբևէ ճաշակել է նրա ստեղծագործության լիառատ հարստություններից...»

Տեսնել Սիրանուշին բեմի վրա, ըմբռնել նրա ստեղծագործության փրփրացալտ անսպառ գավաթից՝ այդ նշանակում էր մեկ անգամ առմիշտ սիրել թատրոնը քերմագին սիրով՝ այլևս երբեք այդ սիրուն չղավաճանելու համար...»:

Վաստակաշատ թատերական գործիչ և բեմադրիչ **Լևոն Քալանթարը** այսպես էր սկսում իր խոսքը, երբ առիթ էր ներկայանում պատմելու **Սիրանուշի** մասին:

Ծնվել է 1857 թվականի (գրվել է նաև՝

1862 թվականը) մայիսի 25-ին վանեցի ատաղձագործ **Սահակ Գանթարձյանի** ընտանիքում: Ժամանակի նորարարության համաձայն նրան տվեցին Մերոպե

օտար անունը, որից հրաժարվեց, երբ բարձրացավ բեմ և ընդունեց հայկական **Սիրանուշ** սքանչելի անունը:

Չորս տարեկան էր, երբ **Գանթարձյան** ընտանիքը տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս և բնակություն հաստատեց Բերա թաղամասում, որի օրիորդաց դպրոցում երեք տարի սովորեց՝ մինչև Բերայի հայտնի հրդեհը: Հիշո՞ւմ եք. 1870 թվականի մայիսի 2-ին:

Ընտանիքը տեղափոխվեց Փանկալթիի թաղը, և 13-ամյա աղջնակը ֆրանսիական վանքում ուսանեց երկու տարի, որից հետո նրա կրթության գործը համարվեց ավարտված:

Մանուկ հասակից նրա երազանքը դերասանուհի դառնալն էր: **Ազնիվ Հրաչյան** նրա մորաքրոջ աղջիկն էր, և աղջնակը անչափ ոգևորված էր բեմով և իր տաղանդավոր զարմուհով: Որոշ ժամանակ անց **Ազնիվ Հրաչյայի** օրինակին է հետևում ավագ քույրը՝ **Աստղիկը:**

Նա դեռ բեմում չէր, դեռ փոքր էր այնտեղ լինելու համար, սակայն **Հրաչյայի** և **Աստղիկի** դերերը անգիր սովորելով, տան առանձին մի անկյունում խաղում էր՝ դերասան և հանդիսական լինելով միաժամանակ:

13 տարեկան էր, երբ **Ազնիվ Հրաչյայի** միջնորդությամբ վերջապես **Մաղաքյանը** ընդունեց իր թատերախումբ և նրան վստահեց փոքրիկ մի դեր՝ աղախնի մի կերպար **«Հորդանսի դեղձանիկը»** կատակերգության մեջ:

Հայտնի մշակութային մեկենաս և ճարտարապետ **Հակոբ Պալանը** այնքան էր ոգևորվում աղջնակի վարժ ու բնական խաղով, որ գրելով **«Թռչնիկ»** անունով մի ոտանավոր, խնդրում է **Տիգրան Չուխաճյանին**՝ մեղեդի հորինել նրա համար: Երգը պետք է կատարեր **Սիրանուշը:** Կատարեց և այնքան հիանալի, որ **Պալանը** նրան տասը ոսկի նվիրեց:

Այսպես, **Սիրանուշը** *«առաջին քայլերուն իսկ հաջողեցավ առինքնել հասարակության համակրանքն ու հարգանքը որքան իր գրավիչ, չափազանցորեն սիրուն աչքերուն և ոսկեգույն խոպոպիկներուն համար, նույնքան ալ իր անկաշկանդ շարժումներուն շնորհալիությամբը»:*

Երբ 1874 թվականին **Մաղաքյանը** ստիպված թողեց բեմը՝ **Սիրանուշը** իր **Աստղիկ** քրոջ հետ **Ֆասուլաճյանի** խմբի հետ կարճ ժամանակով մեկնեց Բուրսա հյուրախաղերի, ապա վերադառնալով՝ միացավ Վարդուկյանի **«Օսմանյան թատրոն»** խմբին...

Հիշո՞ւմ եք. թատերական կյանքը Թիֆլիսում աշխուժացնելու համար կազմակերպվում է **«Թատերական կոմիտե»**, որի անխոնջ ջատագովներից էր **Պետրոս Գևորգ Չմշկյանը:** Հիշո՞ւմ եք, երբ նա Կոստանդնուպոլսից հրավիրեց **Պետրոս Ադամյանին**, նրա հետ Թիֆլիս եկան **Աստղիկ** և **Սիրանուշ** քույրերը:

Առաջին ներկայացումը **«Սեր առանց համարման»** մեկողրաման էր: Հաջորդությունը անչափ մեծ էր. **«Ծափահարությանց վերջ չկար, թատրոնը դղրդում էր: Ամենք ոգևորված են, կարծես տոնախմբություն լինի և ոչ թատրոն... Համակրության ցույցերին վերջ չկար»:**

Կոստանդնուպոլսից հրավիրվածները մի քանի մեկողրամաներ ևս խաղացին, առաջացնելով նույն ցնծությունն ու ոգևորությունը:

Սիրանուշը առաջին անգամ Պետրոս Ադամյան-Համլետի հետ խաղում էր Օֆելյա:

«Սիրանուշը Օֆելյան կատարում է Համլետ-Ադամյանի հետ աննման կերպով, այնպես, որ Թիֆլիսում գտնված այդ ժամանակվա ռուսաց խմբի մեջ չկար այդպիսի Օֆելյայի դերակատար», - այսպես է գնահատել արտիստուհու խաղը Գևորգ Չմշկյանը:

Ասում են, հատկապես սքանչելի էր խելագարության տեսարանում:

Այս նույն ժամանակ տարածվեց ցավալի և միաժամանակ զավեշտական մի թյուրիմացություն Սիրանուշի մասին: Իբր թե՛ նա վախճանվել է: Այս մասին ծանուցել է թիֆլիսյան մի լրագիր: Չմշկյանը «Արծագանքում» մի հոդված է տպագրել այդ առթիվ, իսկ Սիրանուշը մի նամակ է ուղարկել «Նոր-Դարի» խմբագրությանը, մի նամակ էլ «Արծագանքին»:

«Նոր-Դարի» խմբագրին՝

«Ցավոք սրտի իմանում եմ իմ բարեկամներից մեկեն, թե դժբախտաբար ես մեռել եմ և Թիֆլիսի լրագրերը հաստատել են իմ մահը: Այս ցավալի գույժը ինձ վերին աստիճան արտասովալի սգո մեջ ձգեց ու չափտի կարողանալի սփոփվել, եթե ստացածս մի քանի մխիթարական նամակներ չզգաստացնեին զիս մտածելով, որ միայն Թիֆլիսի լրագրերն են ծանուցանում իմ մահագույժը, մինչդեռ ես այստեղ եմ և ավելի լավ եմ զգում ինձ քան երբեք...»:

Իսկ այս նամակն էլ ուղարկվել է «Արծագանքի» խմբագրին:

«Հարգանքներ պարոն Արգար Հովհաննիսյան, Տիֆլիսից գրում է իմ բարեկամներից մեկը, թե տեղվույդ լրագրերը (չգիտեմ ինչու՝ սխալմամբ իմ կենդանության) տպել են իմ մահագույժը, մինչդեռ ես չեմ էլ պատրաստվում մեռնելու: Եթե ճշմարիտ է այդ, խնդրում եմ խոնարհաբար մի փոքրիկ անկյուն շնորհել ձեր պատվական լրագրում և վերակենդանացնել ողբացյալ Սիրանուշին, նրա կարծեցյալ մահվամբ վիշտ չպատճառելու համար յուր պարտատերերին:

Հուսամ թե չափտի զլանաք ձեր գեղեցիկ երկտողով ինձ հարություն տալու և ինձ համար թանկագին եղող կյանքս ինձ վերադարձնելու, որի փոխարեն չափտի զլանամ երբեք ձեր դարձուցած կյանքը վերստին ձեզ մվիրելու»:

Տպագրելով Սիրանուշի նամակը՝ խմբագրությունը անհրաժեշտ է համարել նաև պատասխանել:

«Տաղանդավոր դերասանուհու այս երկտողն այնքան գողտրիկ է և սրամիտ, որ մեզ համար դժվարին է մի երկտողով մրցել նրա հետ: Մեզ մնում

Օֆելյա
Վ.Շեքսպիր. «Համլետ»

է միայն ի բոլոր սրտե ցանկանալ երկար կյանք, որպեսզի յուր մահվամբ ոչ միայն վիշտ չպատճառե պարտատերերին (որոնցից աստված փրկե ու ազատե թե նրան և թե մեզ), այլև ավելի ու ավելի պարտավորեցնե հասարակությանը յուր շնորհալի և անձնվեր ծառայությամբ Մելպոմենի տաճարում թե անդ ի Պոլիս և թե մանավանդ աստ՝ ի Կովկաս»:

Այս պատմության մեջ մեզ գրավեց զավեշտի այն զգացողությունը, որով Սիրանուշը վերաբերվում էր շրջապատին և իր սեփական անձին:

Երբ թվում էր, թե նոր-նոր է Թիֆլիսում ասպարեզ բացվում Սիրանուշի համար՝ քույրերը վերադառնում են Կոստանդնուպոլիս, որտեղ թատրոնի պայմանները ավելի էին վատթարացել: Հայկական ներկայացումները արգելված էին: Գործունեության ասպարեզը չափազանց փոքրացել էր:

Մենք դեռ կպատմենք արևմտահայերի երաժշտական թատրոնի մասին, որի ղեկավարն էր Պենկյանը: Սիրանուշը վերադարձավ Թիֆլիսից և դրամատիկ թատերախմբերի ողբալի վիճակը տեսնելով՝ ընդգրկվեց երաժշտական թատրոնի խմբում: Շուտով խումբը մեկնում է Հունաստան, ուր գտնում է բարձր ընդունելություն:

Սիրանուշի մասին Աթենքի խստապահանջ քննադատներից մեկը գրում է «Լեբլեբիջի Հոր-հոր աղան» ներկայացման կապակցությամբ:

«Այս թատերական խումբին դերասաններուն անունները անծանոթ են ինձ, բայց արդար չափտի ըլլար լռությամբ անցնիլ անունը գլխավոր երգչուհվույն: Մուսաներու սիրելի՝ Արարատի այս աղջիկը հասարակ ոգի մը չէ. այս հոգին կարտահայտվի թեև սակավ, սակայն սրտահույզ, մաքուր ու վճիտ ծայնով մը: Գեղեցիկ է բարձր ծայնը, որ սուրի մը պես կձեղքե սիրտդ, բայց նույնքան սիրելի ինձի Սիրանուշի -վերջին իմացա իր անունը- դառն, մեղմանույշ ու բաղցր ծայնը, որ կարող է արցունքի հեղեղներ հոսցնել խաղաղ սիրո մը տենչանքով օրորվող հոգիներու: ...Հայերը Աթենք եկան, ինչո՞ւ մինչև Փարիզ՝ քաղաքակրթության մայրաքաղաքը չերթան»:

Այս շրջագայության ընթացքում է, որ Սիրանուշն ամուսնանում է Պենկյան խմբի նվագախմբի ղեկավար, հայտնի ջութակահար Կարլո Նիքոսիասի հետ և ունենում երկու զավակ՝ աղջիկ և տղա:

Ամուսնու հետ, որպես դերասանուհի շրջագայում է. Ռումինիա, Բուլղարիա, Եգիպտոս և նորից Հունաստան:

Հյուրախաղերի ժամանակ քույրը մշտապես իր հետ էր: Ընդհատելով Սիրանուշի մասին՝ պատմենք քրոջ՝ Աստղիկի մասին...

Դերակատարում
«Լեբլեբիջի Հոր-հոր աղան»
ներկայացման մեջ

Աստղիկ

«*Չես գիտեր ինչ դյուքոզ ուժ մը կար իր մեջ, կը բավեր որ անգամ մը բեմին վրա երևար՝ անմիջապես ինքզինքը կը հարկադրեր հանդիսատեսներու համակրանքը...*», - վկայել է թատերական քննադատ Շարասանը:

Աստղիկը ծնվել է 1852 թվականին, սովորել Կոստանդնուպոլսի թաղային ազգային վարժարանում: Ավելի վաղ է դերասանական ասպարեզ մտել, քան Սիրանույշը: Ասպարեզը Վարդույան թատրոնն էր, որը, սակայն, թողնում է մի խաղաշրջան հետո և կապվում է Մաղաքյանի ազգային խմբի հետ:

Աստղիկը խաղացել է մելոդրամներում և արժանացել խանդավառ ընդունելության: Թիֆլիսում ևս արժանանում է նույն ընդունելության: Դեռ նույնիսկ ավելին. Աստղիկը երկար ժամանակ դիտվում էր որպես խմբի առաջին դերասանուհի, իսկ Սիրանույշը, թեև հաջողություններ ուներ, երկրորդ գծի վրա էր: Աստղիկը Թիֆլիսում արժանանում էր խանդավառ ծափերի, ծաղիկների, թանկարժեք նվերների, բանաստեղծական ուղերձների...

...Իսկ հիմա, ահա, Պենկլյանի խմբի հետ շրջագայում է Արշիպեյլագի կղզիներում և Հունաստանում:

Աստղիկի ծայրը հյուսիս կոնտրալտո էր և օպերետներում երբեմն խաղում էր նաև երիտասարդ տղամարդկանց դերեր, ինչպես Պարիսինը «Գեղեցկուհի Յեղիմե» օպերետում: Աստղիկը նաև շատ լավ պարուհի էր, ուրեմն, միանգամայն փնտրված՝ օպերետային ներկայացումների համար:

Հյուրախաղերի ժամանակ, Սալոնիկում Աստղիկը անսպասելի հիվանդանում է: Ծնողների պահանջով Սիրանույշը հիվանդ քրոջն ուղարկում է տուն՝ Կոստանուպոլիս: Հիվանդության բուռն ընթացքը նրան հասցնում է իր վախճանին:

1884 թվականին, իր տաղանդի ամենափայլուն ընթացքին, Աստղիկը կնքեց իր մահկանացուն: Հուղարկավորությունը կատարվեց մեծ շուքով: Երբ նրա դագաղը անցնում էր ֆրանսիական թատրոնի առջևով, նրա արվեստի երկրպագուները պատշգամբներից թարմ ծաղիկներ թափեցին՝ արվեստից և կյանքից այդքան վաղ հեռացած արտիստուհու դագաղին, «*մինչ թատրոնի նվագախումբը մահերգով մը տարաբախտ արվեստագիտուհվուն*» վերջին հրաժեշտն էր տալիս:

ՆՈՐԻՑ ՍԻՐԱՆՈՒՅՇԸ

Աստղիկի մահից հետո Սիրանույշը վերադառնում է Աթենք: Ամուսինը հրավիրված էր մի ֆրանսիական նվագախմբի ղեկավար, որը հյուրախաղերի է մեկնում Եգիպտոս: Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամմեդ Ալին Սիրանույշին հրավիրում է օպերետում երգելու: Կատարվում է Զուխաճյանի հայտնի օպերե-

տը, որը մեծ հաջողություն է ունենում: Բնականաբար, կանացի գլխավոր դերակատար Սիրանույշը՝ նույնպես:

Սիրանույշի ընտանեկան երջանիկ կյանքը ընդամենը հազար օրերի մեջ է տեղավորվել: Սա իր խոստովանությունն է: Նիքոսիսը բարի, սակայն չափազանց խանդոտ մարդ էր: Հրաժարվել բեմից հանուն ընտանեկան խաղաղության՝ Սիրանույշը չէր կարող: Եվ նա որոշում է ընտանեկան կյանքը զոհել հանուն իր արվեստի: Վերցնելով երկու փոքրիկներին՝ հեռանում է ամուսնուց: Ի միջիայլոց, քրոջ սիրույն՝ աղջկան կնքել էր Աստղիկ անունով:

Պենկլյանի խմբի հետ նա հյուրախաղերի էր եգիպտոսում, երբ առավ որդու մահվան լուրը: Նա վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Միմյանց հաջորդող ճակատագրի հարվածները՝ քրոջ կորուստը, ընտանիքի քայքայումը, ապա որդու մահը նրան ընկճել էին այն աստիճանի, որ մի տարուց ավելի նա մերժում էր Ջմյունիայից և Թիֆլիսից եկող հրավերները: Վերջապես, 1890 թվականին նա նորից մեկնում է Թիֆլիս:

Այստեղ նա ստեղծեց բեմական նոր կերպարներ. Ռուզան («Ռուզան»), Կատարինե («Անսանձ կնոջ սանձահարումը»), Հուդիթ («Ուրիել Ակոստա»), Ռեգինա («Ուրվականներ»), Հովհաննա («Օռլեանի կույսը»)...

Հին դերերից խաղաց «Քամելիազարդ տիկինը», որն այստեղ չէր կատարել:

Ալեքսանդր Շիրվանզադեն նրա ելույթների մասին գրեց. «*Ես հափշտակված էի նշանավոր դերասանուհի Սիրանույշի ոչ միայն խաղով, այլև անձով... Իմ հափշտակությունն այնտեղ հասավ, որ մի օր վճռեցի գրել նրա համար մի պիես... Կա մի բան որ տիկին Սիրանույշին տակավին ամբողջ գլխով բարձր է պահում խմբից - նրա սքանչելի առողջանությունը, արտասանությունը և ձայնը: Հայ խմբի այժմյան դրության մեջ այս մի խոշոր առավելություն է: Ոչ ոք չգիտե հայ լեզուն այնքան նուրբ արտասանել և մինչև անգամ գեղեցկացնել, որքան Սիրանույշը*»:

Հետո նա նորից Կոստանդնուպոլսում էր: Հայկական ներկայացումները արգելված էին, սակայն կարողանում է թույլտվություն ստանալ խաղալու Դյումա-որդու «Քամելիազարդ տիկինը»... միայն վերջին գործողությունը:

Գրիգոր Զոհրաբը այս առթիվ գրեց.

«*Մարգարիտ Կոթիեի դերը այն շինված, պատրաստ շրջագեստներուն չի նմանիր, զոր ամեն ոք կրնա հագնիլ, այլ շղարշի կտոր մըն է նուրբ, հողմածուփ բան մը, որուն մեջ փաթաթվողին կիյնա իր ծաշակը, իր շնորհը ցույց տալ և այլ անհարգար թյուլի պատճառով արդուզարդ մը շինիլ, որուն բարեձևությունը՝ թափանցիկությանը մտածելու ատեն չծգե... Խաղին մեջ այնքան սիրտ ու արցունք կղնե դերասանուհին, որ ամենքը միևնույն դողով*

Սիրանույշ Մարգարիտ Կոթիեի դերում

կհամակվեն, ալ ուշադրություն չենք դարձներ ռուսահայ ասացվածքներուն, որ կսարդնին հոս ու հոն... Հասարակությունը շունչը զսպած չընդմիջելու, չխռովելու համար պատկերը կդիտեր և այս ակնակառույց ու անձկալից սպասումը՝ իրոք, ավելի էր իբրև գովեստի արտահայտություն, քան այն ծափահարությունները, որոնք անընդհատ ողջունեցին ինքզինքը վերջեն»:

«Հայրենիք» լրագրի 1892-ի 36 համարում կարդում ենք.

«Տիկին Սիրանույշի մուտքը ահագին ծափահարությամբ մը կողջունվի, իր քայլվածքն իսկ տարբերություն մը ունի քայլածքներեն, շնորհալի բան մը զոր չեն կրնար ծշտել, իր շարժումները չեն շռայլվիր ու հատուկ շնորհ մը ունի միշտ, իր ծայնը արծաթի հնչյուն ունի, թրթռալով սրտերու մեջ: Ամենքը լուռ իրեն կունկընդդեն ահա. ահա մեծ դերասանուհին ինքը, այնպես, ինչպես ըսած էին մեզի թիֆլիսեցիք»:

1896 թվականն էր: Հայոց կոտորածներից խոցված ու դառնացած դերասանուհին մերթ ֆասուլաճյանի, մերթ Պենկլյանի և մերթ առանձին՝ վերցնում է իր թափառականի ճամպուկը, հեռանում Կոստանդնուպոլսից «ուր դեռ փողոցների վրայից չէին անցել արյան հետքերը, որտեղ ոստիկանական մինիստր տխրահռչակ Նազիմ փաշան արյունաքամ էր անում հայ ժողովրդին իր մոլեգնություններով»:

Բուլղարիայի և Ռումինիայի զանազան քաղաքներում լինելուց հետո վերադառնում է Թիֆլիս:

Այս նույն ժամանակ կազմակերպվում է «Բաքվի թատերական խմբի վարչությունը»: Թիֆլիսից հրավիրվում են Սիրանույշը, Գևորգ Պետրոսյանը, Հովհաննես Աբելյանը, Կոստանդնուպոլսից՝ Դավիթ Թոյանցը և էլի շատերը, որոնք վաղուց արժանի անուն էին վաստակել:

Հայ դերասանական ուժերի այսպիսի համախմբում Բաքուն չէր տեսել երբեք: Թաղիևի թատրոնում մեկոդրամների կողքին խաղացվում էին Շեքսպիրի «Անսանձ կնոջ սանձահարումը», Սուևուկյանի «Պեպոն», «Ամուսինները», Մուրացանի «Ռուզանը», Պարոնյանի «Պաղտասար ախպարը», «Մեծապատիվ մուրացկանները»:

Հին դերերի կողքին Սիրանույշը ստեղծում է նորերը. Մագդա («Հայրենական տուն»), Մեղեա, Մարի Ստյուարտ (նույնանուն պիեսներում), Կրուչինինա («Ամենը մեղավորները») և այլն:

1901 թվականին, չորս-հինգ տարի Բաքվում գործելուց հետո, վերադառնում է Թիֆլիս և ձեռնամուխ լինում Համլետի աշխատանքներին:

Սիրանույշը ողբերգական շնչի դերասանուհի էր: Նրա տարերքը ահեղ կրքերի բախումն էր, հոգեկան խոշոր հույզերի ապրումները... Եվ նրա ծայնը այնքան ոգևորիչ ու հուզիչ էր արտաբերում հայերենը, ինչ դեր էլ որ խաղալիս լիներ: Նա գիտեր, որ լրագրի և դպրոցի կողքին Հայոց լեզվի պահպանման մտահոգությունը իր վրա պետք է վերցնի նաև թատրոնը:

«Թատրոնը, գեղարվեստը ոչ միայն նրբացնում, ազնվացնում է մարդու ներքին զգացմունքները, այլև լեզուն պահպանելու ուժեղ միջոցներից մեկն

է... Բեմը նպատակ ունի բարձրացնել մայրենի լեզվի նշանակությունը, ուսուցանել այդ լեզուն», -սրանք իր՝ արտիստուհու խոսքերն են...:

...Նրան սիրում էին: Ներկայացումներից հետո նրան երիտասարդները ձեռքերի վրա էին տանում, ծիերի փոխարեն լծվում նրա կառքին և «Կեցցե Սիրանույշը» աղաղակներով հասցնում հյուրանոց:

Նման ցույցեր լինում էին ոչ միայն Թիֆլիսում, այլ նաև Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Գանձակում, Շուշիում, Նոր-Նախիջևանում, Բաքվում: Այսինքն, ամերուր, ուր հայտնվում էր նա իր սքանչելի խաղով:

Նա ամբողջ էությանը ապրում էր թատրոնով: Նա բաժանվել էր ամուսնուց՝ որին սիրում էր, որովհետև ամբողջությամբ տոգորված էր բեմական արվեստով՝ առաջացնելով ամուսնու խանդը այն գործի հանդեպ, որին ամենացորդ նվիրված էր կինը: Նա թողնելով ամուսնուն՝ նոր ընտանիք չստեղծեց, կապերի մեջ չմտավ:

Վահրամ Փափագյանը գրում է.

«Զանազան ժամանակներ են եղել նրա հետ և վկայում են նրա միանձնուհու կենցաղը, չնայած սիրաբաղձ բոլոր հետապնդումներին, որոնց ենթարկված էր միշտ ոսկեգիսակ փարթամ կինը»:

Սիրանույշը այն կարծիքին էր, թե թատրոնը ընդհանուր մարդկության զարթարկված էր միշտ ոսկեգիսակ փարթամ կինը»:

Սիրանույշը այն կարծիքին էր, թե թատրոնը ընդհանուր մարդկության զարթարկված էր միշտ ոսկեգիսակ փարթամ կինը»:

Սիրանույշը այն կարծիքին էր, թե թատրոնը ընդհանուր մարդկության զարթարկված էր միշտ ոսկեգիսակ փարթամ կինը»:

...Կահիրեում Սիրանույշի մասնակցությամբ թարգմանական ներկայացում է կազմակերպվում: Ներկայացման նախօրյակին հայտնի է դառնում, որ մահացել է Սիրանույշի որդին: Հոգեպես խորտակված, ծանր հարվածից ընկճված դերասանուհին շտապում է Կոստանդնուպոլիս: Բարեգործական ներկայացման նախաձեռնողները խնդրում են նրան չզլանալ մասնակցել, որովհետև նրա հրաժարումը կծախողի անչափ բարի մի գործ: Նա խոստանում է վերադառնալ մի շաբաթ հետո... «Եվ մեծ հայելու առաջ կանգնած հագնվում էր... կուլ տալով կսկծալի արցունքները...»:

1909 թվականի հունվարի 24-ին Բաքվում շքեղ հանդիսությամբ տոնվեց նրա բեմական գործունեության 35-ամյակը:

Հոբելյանական երեկոյի առթիվ թերթերը գրեցին.

«Հոբելյանը միայն Սիրանույշի հորելյանը չէ, այլ մի փոքր ազգի քաղաքակրթության տոնն է, ազգի, որ իրավունք է ստանում գրավել իր պատվա-»

«Հոբելյանը միայն Սիրանույշի հորելյանը չէ, այլ մի փոքր ազգի քաղաքակրթության տոնն է, ազգի, որ իրավունք է ստանում գրավել իր պատվա-»

«Հոբելյանը միայն Սիրանույշի հորելյանը չէ, այլ մի փոքր ազգի քաղաքակրթության տոնն է, ազգի, որ իրավունք է ստանում գրավել իր պատվա-»

«Հոբելյանը միայն Սիրանույշի հորելյանը չէ, այլ մի փոքր ազգի քաղաքակրթության տոնն է, ազգի, որ իրավունք է ստանում գրավել իր պատվա-»

«Հոբելյանը միայն Սիրանույշի հորելյանը չէ, այլ մի փոքր ազգի քաղաքակրթության տոնն է, ազգի, որ իրավունք է ստանում գրավել իր պատվա-»

«Հոբելյանը միայն Սիրանույշի հորելյանը չէ, այլ մի փոքր ազգի քաղաքակրթության տոնն է, ազգի, որ իրավունք է ստանում գրավել իր պատվա-»

Երկու տարվա տանջալից աշխատանքից հետո թիֆլիսյան տաղանդաշատ դերասանական խմբի հետ վերջապես նա բեմ է բարձրանում **Հանլետի** դերակատարմամբ: Եվ թերթերը գրեցին...

...«Համլետի» ներկայացումն մի քանի օր առաջ, տեսակցության մը միջոցին, տիկին Սիրանույշ՝ Համլետի մասին խոսելիս՝ կըսեր. եթե երբեք մեկ րոպե ես կարողանամ ձեզի մոռցնել տալ իմ ինքնությունը, ես դարձյալ նպատակիս հասած կլինեմ:

...«Սիրանույշը այնքա՛ն ծիշտ էր մեկնաբանել այդ առեղծվածային կեղի՛ պարը և այնքա՛ն խոր ու անկեղծ հուզմունքով էր արտահայտում Համլետի՛

վել և ինձ հետ պիտի ապրի, մինչև իմ բանից ուսումնասիրեմ ինչ-որ բան։
 Հենց այդպես էլ ես նրա տառապանքները չեմ մոռանալ, և իր սրտածնիկ ցավերով
 միայն պիտի ապրիմ։ Երբ ես կ'մտածեմ, թե մի օր ես և նա ենք մնալու, մի օր
 ինձնից բոլորը պիտի ջնջվի, հրապույր, ուժ, եռանդ... Երբ ես թառամած
 կանգնած պիտի լինեմ նրա գրավիչ, բայթայիչ, գունատ գեղեցկության
 առաջ, երբ ես մարմնով վատուժ և տկար, բայց հոգով ջերմ և ներող, թևերս

ծալած, հուսաբեկ կանգնած կլինեմ նրա մեծ ու մռայլ պատկերի առաջ...»:

Սիրանուշի տաղանդի մեծագույն արժեքներից մեկն էլ նրա ծայրն էր, ինչպես վաղամեռիկ Պետրոս Աղանյանի սքանչելի ու անզուգական ծայրը:

Պատմում է Օլգա Գուլազյանը:

«Արտիստուհու ծայրը թափանցում էր հանդիսականի հոգու մեջ: Երբեմն շշուկով արտասանած բառը նրա բերանից այնպես մեկոդիկ էր հնչում, որ կարծես ջութակի լարին քնքույշ մատներով կպար, այնքան ներդաշնակ, այնքան ականջ շոյող, անուշ ծայր ուներ նա: Դրան հակառակ՝ ցատումի ու զայրույթի բարձր տոները կատաղած վագրի մռնչյուն էր ժայթքում ու էլեկտրականացնում ողջ դահլիճը»:

Վահրամ Փափազյանի տպավորությունը:

«Հայերեն էր կարծես նա խոսում, բայց հայերեն էր արդյոք դա: Իմ հայերենի բարբառը երբեք այդքան շքեղ չէր հնչել, իմ ժողովրդի աղջիկներից ոչ մեկի ծայրը հանդիսատեսին այդպես չեն պատմել իր հոգին»:

Գրում է Լևոն Քալանթարը, որ նույնպես ականատեսն է եղել նրա խաղերին:

«Ներքին լիառատ բովանդակության և արտաքին կռած ու կոփված ձևի միասնությունն էր, որ դարձնում էր Սիրանուշին բեմական արվեստի մի այնպիսի վարպետ, որ դասվել է համաշխարհային թատրոնի լավագույն դերասանների շարքը... Մեծ դերասանուհու անհատական ուղին սերտորեն շաղկապված է եղել ամբողջ հայ թատրոնի անցած ուղով՝ հետ, որի տաղանդավորագույն առաջամարտիկն էր ինքը»:

Ռուբեն Ջարյան. «Սիրանուշ» գրքից:

«Սիրանուշի շքեղ տաղանդը տասնյակ տարիների փայլատակեց և կուռք դարձավ ժամանակակիցների համար: Արտիստուհու զարմանալի պարզ ու խորունկ, բարձր մարդկայնությամբ հագեցած արվեստը, որով նա հափշտակել է հանդիսատեսներին, գաղտնարանները, - հասավ այն բարձրության, որ իրավունք տվեց Սիրանուշին դասելու համաշխարհային մեծությունների շարքը: Դա միայն ի վերուստ տրված շնորհ չէր, ոչ, դա նաև անդադրում աշխատանքի արդյունք էր, մեծ տաղանդի ու քրտնաջան աշխատանքի հազվագյուտ զուգորդություն...»:

Նրա կյանքի ճանապարհների խաչուղիները ձգվում էին դեպի Կոստանդնուպոլիս, Բուլղարիա, Ռումինիա, Հունաստան, Թիֆլիս, Բաքու, Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նոր Նախիջևան, Նոր Զուղա, ուրիշ երկրներ, մեծ ու փոքր

Սիրանուշի պատվին կազմակերպած երեկոյի ազդագիրը

քաղաքներ, Ալեքսանդրիա, Կահիրե:

Իր կյանքի վերջին տարիները ապրում էր Կահիրեում: Երբեմն խաղում էր, ավելի հաճախ դա նրան, ամենատարբեր պատճառներով, չէր հաջողվում:

Ապրում էր կարիքի ու զրկանքի մեջ: Երբեմն նրա օրվա սնունդը կարող էր լինել մի քանի լոլիկ ու հաց:

Պատմում է իր բարեկամուհիներից մեկը:

«Նրա նյութական պայմանները շատ նեղ էին, բայց մենք ոչինչ չգիտեինք. նա պահած էր իր հպարտությունը և երբեք չէր խոստովանում, թե ինչ դժվար կյանք էր վարում: Երբ նա հիվանդացավ, այն ժամանակ միայն ամենքն իմացան, թե նա ինչպես էր տանջվում իր սեմյակի չորս պատերի մեջ»:

Հայաստանն արդեն խորհրդային էր...

«Սա թույլ էիս իմանում եմ, որ իմ տեղը իմ հայրենիքումն էր, բայց, ավստո, որ ես իմ սխալն իմանում եմ, երբ ուշ է արդեն»:

Կահիրեի հայ հասարակությունը որոշում է կատարել դերասանուհու Հոբելյանը: 1932 թվականն էր: Հոբելյանի օրը նշանակված էր ապրիլի 17-ին: Հոբելյանական երեկոյին մասնակցելու էին տեղի լավագույն ուժերը: Ինքը՝ հոբելյանուհին պետք է կարդար «Օռեանի կույսից» Հովհաննայի հրաժեշտի մենախոսությունը:

Հոբելյանը տեղի չունեցավ: Նա ծանր հիվանդացավ, և հոբելյանից երկու օր առաջ նրան ստիպված տեղափոխեցին քաղաքի գերմանական հիվանդանոց:

Հարություն Ամիրյան մեծահարուստը, որը նույնպես հոբելյանական համաժողովի անդամներից էր, ստանձնեց հիվանդանոցի ամբողջ ծախսը: Արտիստուհուն հատկացրին առանձին սեմյակ, նրա համար ստեղծեցին ամեն տեսակ հարմարություն:

Արդեն երեք շաբաթ էր, ինչ նա հիվանդանոցում էր, երբ մի օր...

...Այդ օրը, սկզբում ցերեկով սովորական քանի բարձրացավ, մի քիչ անց այն վերածվեց ավազային ահեղ փոթորիկի: Փոթորիկն արագությամբ սկսեց ծավալվելով վերածվել «այնպիսի մրրիկի, որ արդեն ոչ մի ապրող էակ, լինի կենդանի անասուն կամ մարդկային արարած, ոչ միայն չի համարձակվում, այլ անկարող է մնալ դրսում: Սույն տարերային խելացնոր ալեկոծության մեջ ոչ ոքի կհաջողի անվնաս մնալ կամ նրա դեմ մաքառել»:

Նման փոթորիկի ժամանակ մարդիկ պահվելով տներում, ամուր փակում են դռներն ու պատուհանները: Նույնը և հիվանդանոցում:

Սիրանուշի հիվանդանոցի պատուհանների փեղկերը ամուր փակված էին, բայց փոթորիկի ահեղ մռուչը հասնում էր անկողնում պառկած կնոջը: Եվ նա, որ հազիվ էր կարողանում կանգնել և ոտքի վրա մնալ, ելնում է անկողնուց, հասնում պատշգամբ տանող ամուր փակված դռան մոտ, մեծ չարչարանքով բացում այն և հայտնվում պատշգամբում, և բռնելով բազրիքից, խելահեղ ուրախությամբ հանձնվում է փոթորիկի վայրագ հարվածներին՝ ճերմակ գիշերազգեստով, հեռարձակ...

Եվ երբ փոթորիկը քիչ սանձահարվել էր... նրան գտան պատշգամբում բազկաթոռին ընկած՝ մազերը ցիրուցան ճակատին ու դեմքին... Գունատ, ուշակորույս:

Երբ արհեստական շնչառությամբ սթափվեց՝ սկսեց արդարանալ, իմանալով, որ իր այդ արարքի պատճառով կարող են աշխատանքից հեռացվել գթության քույրերը:

«Ուզում էի մի վերջին անգամ ապրիլ փոթորկալից ծովի հույզերը, ալեկոծ ծովուն մրրկալից տապալորությունները... Մեկ կողմից սենյակի հեղձուցիչ մթնոլորտը զիս մղեց գնալ ազատության շնչելու համար, մյուս կողմից ալ այդ փոշիի ալեկոծությունը և փոթորիկը ինձի թված, թե նման է ծովու ալեկոծության և ծովի կարոտը զիս կանչեց պատշգամբից...»:

Արդյոք ծովի ալեկոծության պատրանքը նրան հանեց անկողնուց, թե իր ելության ներսում վաղուց բանտված իր հզոր դերերի պոռթկուն բռնկումը, երբ նա հերարծակ, շապկանց նետվեց փոթորիկին ընդառաջ, ինչպես նետվում էր բեմ՝ ողբերգության վերջին արարն ապրելու և մեռնելու:

Մեկ-երկու օր անց, 1932 թվականի հունիսի 10-ին, նա վախճանվեց: Ողջ եզիպտահայությունը իր պարտքը համարեց ուղեկցել նրան մինչև Կահիրեի հայ ազգային գերեզմանոց: Նրա շիրիմը **Երվանդ Օտյանի** շիրիմի կողքին է: Հետո, տասներկու տարի անց, եզիպտահայ դերասանները ի նպաստ մեծ արտիստուհու հուշարձանի, առանձին մի ներկայացում տվեցին, որի ողջ հասույթով նրա շիրիմի վրա իր կիսանդրին կանգնեցրին:

Այսպես ավարտվեց հայ մեծագույն դերասանուհու երկրային կյանքը... Եվ բոլոր վկայողները հավաստում են. հայ բեմում շատ մեծ դերասանուհիներ են եղել, սակայն **Սիրանուշը** մեծերի մեջ միակն էր:

ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

Հարկ է խոսել այս մասին ևս: Առանց այդ թատրոնի անավարտ կմնա Կոստանդնուպոլսում և Ջնյուռնիայում 1860-ական թվականներին ծավալված թատերական արվեստի պատմությունը:

Դեռ «**Արևելյան թատրոնի**» ստեղծման առաջին ամիսներից ազգային ողբերգությունների, մելոդրամաների հետ բեմադրվում էին նաև կատակերգություններ, որոնց ներկայացումները չէր կարելի պատկերացնել առանց երաժշտական հատվածների, պարերի և երգերի: Դրանք օպերային արվեստի առաջին «**Ճաշակն էին տալիս**» հանդիսականին... Ժամանակի մամուլը չի զլացել խոսել նաև երաժշտական ընդունակությունների տեր դրամատիկ դերասան-դերասանուհիների մասին:

Սակայն կատակերգությունները չէին միայն, որ կարիք ունեին երաժշտության: Հայ երաժշտության զարգացումը 1860-ական թվականներին սերտորեն կապված էր հայ նոր թատրոնում բեմադրվող պատմական ողբերգությունների հետ: **Պեշիկթաշլյանի, Հեքիմյանի, Գալֆայանի, Դուրյանի, Սետեֆճյանի, Թոլլյանի** ողբերգություններն ուղեկցվում էին **Չուխաճյանի, Գաբրիել Երանյա-**

նի, Եղիա Տնտեսյանի, Նիկողայոս Թաշչյանի և այլ երգահանների երգերով, որոնք արագ տարածվում էին ժողովրդի լայն խավերի մեջ:

Այսպես. արևմտահայերի երաժշտական թատրոնը սկիզբ է առել Կոստանդնուպոլսում 1860-1870 թվականներին, երբ դեռ ուժի մեջ չէր մտել հայկական թատրոնն արգելելու Օսմանյան կայսրության կամքը:

Նախքան մարամասնելը այս թատրոնի պատմությունը՝ խոսենք նրանց մասին, որոնք Հայոց Արևմտյան հատվածի երաժշտական ճաշակին ներարկեցին ազգային բովանդակություն, հրատարակելով նաև երաժշտական պարբերաթերթ «**Քնար Արևելյան**», և ստեղծելով «**Քնար Հայկական**» երաժշտական առաջին ընկերությունը:

ԳԱԲՐԻԵԼ ԵՐԱՆՅԱՆ

Գաբրիել Երանյան

Նա ապրեց ընդամենը 35 տարի, սակայն հասցրեց առաջ տանել իրենից առաջ հայ ազգային երաժշտական ասպարեզի անխոնջ մշակներ **Համբարձում Լիմոնջյանի** և **Արիստակես Հովհաննիսյանի** գործը:

Արիստակես Հովհաննիսյանը «Քնար Արևելյան» պարբերաթերթի առաջին հրատարակիչներից է և **Գաբրիել Երանյանի** ուսուցիչը:

Երանյանը ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1827 թվականին և կրթություն ստացել Մայր վարժարանում՝ աշակերտելով **Արիստակես Հովհաննիսյանին**: Դեռ դպրոցական տարիներին տիրապետելով հայկական նոր ծայնագրությանը՝ պատանեկան ոգևորությամբ ուսումնասիրել է նաև եվրոպական նոտագրությունը: Ավարտելով Մայր վարժարանը՝ դասավանդել է Խասգյուղի վարժարանում և ազգային որբանոցի դպրոցում: Հետո, իր ուսուցիչ **Հովհաննիսյանի** հետ հրատարակում է «**Քնար Արևելյան**» երաժշտական հանդեսը, ուր եվրոպական նոտաներով տպագրել են արևելյան երաժշտության իրենց ծայնագրած նմուշները:

Աշխատելով իբրև երաժշտության ուսուցիչ՝ նա մեծ մասնակցություն է ունեցել հայկական երաժշտական-հասարակական կյանքին, որը ավելի քան ազգային էր:

1961 թվականին «**Քնար Արևելյան**» հանդեսի կողքին **Երանյանը** իր աշակերտ **Նիկողայոս Թաշչյանի** հետ լույս է ընծայում նաև «**Քնար Հայկական**» երաժշտական թաթերթը: Իսկ մեկ տարի անց հիմնադրում է «**Քնար Հայկական**» երաժշտական ընկերությունը: Այլևայլ նպատակների հետ այս ընկերության կարևոր նպատակն էր նաև Կոստանդնուպոլսի թաղամասերում, դպրոցներում անվճար դասախոսություններ և համերգներ տալով նպաստել հայ ազգային երաժշտության տարածմանը և հայրենասիրական ոգով դաստիարակությանը:

Նույն հայրենասիրական ոգին էր տիրում նրա սքանչելի երգերում, որոնք մինչև հիմա կատարվում են՝ շատ անգամ չիմանալով հեղինակի ով լինելը:

Նրա քնարին են պատկանում «Կիլիկիա», խոսք՝ Ն Ռուսինյանի, «Առ Հայաստան», կամ «Հայաստան, երկիր դրախտավայր», խոսք՝ Հ. Միրզա-Վանանդեցու, «Արիք հայկազունք», խոսք՝ Հ. Սվաճյանի, «Հայ մեռնիք», «Հայ ապրիք» և էլի ուրիշ հայրենասիրական երգեր, որոնք հետագայում Կարա-Մուրզայի երգչախմբի միջոցով տարածվել են նաև Արևելյան Հայաստանում և սփյուռքում:

Հիշենք «Հայաստան, երկիր դրախտավայր» լայնաշունչ երգը... որը ժամանակին Արմենակ Շահնուրադյանի մենակատարմամբ և Կոմիտասի ընկերակցությամբ ծայնագրվել է ծայնասկավառակի վրա: Մյուս՝ «Արիք հայկազունք» երգը 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ամենատարածված երգերից է, որը հասել է մինչև մեր օրերը՝ զարդարելով շատ երգիչների երգացանկը:

Բացառիկ է «Կիլիկիան»: Այն ոչ միայն մինչև այսօր իր նշանավոր տեղն ունի երգացանկերում, այլ երգն նաև է ամեն հայ մարդու, որն ամենաքիչ չափով անգամ ունի հայրենիքի սիրո ու կարոտի զգացում:

Դեռ որքան նման հայրենասիրական պայծառ երգերի հեղինակ կարող էր լինել նա՝ վաղամեռիկ Գաբրիել Երանյանը, եթե 1862 թվականի հոկտեմբերի 13-ին ոգորումների ամենափայլուն շրջանում՝ չկնքեր իր մահկանացուն:

Հազար ափսոս:

ԵՂԻԱ ՏՆՏԵՍՅԱՆ

Եղիա Տնտեսյան

Նա երաժիշտ էր, մանկավարժ, երաժշտության տեսաբան և հասարակական գործիչ: Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1834 թվականի մարտի 29-ին Օրթագյուղ թաղամասում, որտեղ էլ հաճախել էր դպրոց: Նա դպրոցում դասավանդվող բոլոր առարկաներից ավելի տարվել էր հոգևոր-եկեղեցական երաժշտությամբ: Երբ ավարտեց դպրոցը՝ աշխատանքի անցավ Հովհաննես Մյուհենտիսյանի տպարանում: Մյուհենտիսյանը ոչ միայն տպագրական գործի հմուտ մասնագետ էր, այլ նաև՝ մեծ հայրենասեր: 14-ամյա պատանին նրա ձեռքի տակ վարժվեց տպագրական արվեստի նրբություններին և ոգևորվեց իր ուսուցչի ազգային-հայրենասիրական գաղափարներով: Տպարանում նա մասնագիտացավ որպես տպագրիչ: Եվ այնտեղ աշխատելու հետ միաժամանակ՝ Գառ Գյուղի և Ղալաթիայի Մխիթարյան վարժարաններում զբաղվում է ուսուցչությամբ:

Հետո մեկնեց Հաճն որպես ուսուցիչ, միաժամանակ կատարելով Պոլսի «Անձնվեր ընկերության» հանձնարարությունները՝ ուղարկելով տեղեկություններ շրջանի իրադարձությունների մասին: «Անձնվեր ընկերությունը» ազգային-ազատագրական գաղափարներով տարված մտավորականների միություն էր, և Եղիա Տնտեսյանը նրա անդամներից էր: Հենց այս ընկերության հանձնարարությամբ էր նա մեկնել Հաճն:

Երկու տարի անց վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս և հրատարակում իր առաջին գիրքը. «Բովանդակություն նվագաց հայկական եկեղեցվո ըստ ութն ծայնից» վերնագրով:

Մասնակցում է նաև Պոլսո դպրոցներում տարվող «Քնար Հայկական» ընկերության դասախոսություններին: 1865 թվականին Տնտեսյանը հրավիրվում է Երուսաղեմ՝ տեղի ժառանգավորաց դպրոցում ծայնագրություն դասավանդելու:

Երուսաղեմում նա հնարավորություն ուներ ուսումնասիրել երգվող շարականները և նրանց խազագրությունը: Միաժամանակ «Միոն» ամսագրում հանդես է գալիս նաև «Ազգային երաժշտություն» հոդվածաշարով: Հետագայում այս հոդվածաշարը ամփոփվում է «Նկարագիր երգոց Հայաստանյաց եկեղեցվո» գրքում, որը լույս տեսավ 1874 թվականին՝ իր մեջ ներառելով տարբեր ժամանակներում գրված հոդվածներն ու ուսումնասիրությունները:

Եղիա Տնտեսյանի այս գիրքը անչափ կարևոր երևույթ էր 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ երաժշտագիտության մեջ միջնադարյան հայկական խազային նոտագրության, հայ հոգևոր երաժշտության, նոր ազգային երաժշտության և, առհասարակ, երաժշտությանը վերաբերող բազում այլ հարցերի մասին:

Երաժշտագետի հաջորդ կարևոր գործը Կոստանդնուպոլսում իր միջոցներով տպարան հիմնելն էր, որտեղ առաջին անգամ տպագրվեցին Սրվանձտյանցի «Գրոց-բրոց», «Մանանա», «Թորոս Աղբար» գործերը, Հակոբ Պարոնյանի «Ազգային ջոջերը» և ուրիշ շատ կարևոր գրքեր:

Այս նույն ժամանակ Կոստանդնուպոլսում ստեղծվեց երաժշտական հանձնաժողով, որի նախագահ ընտրվեց Տնտեսյանը: Հանձնաժողովի նպատակն էր քննել ու հաստատել ծայնագրված շարականները և դրանք նախապատրաստել տպագրության համար: Տնտեսյանն ինքը հանձնաժողովի քննարկմանն է ներկայացնում իր «Զայնագրյալ շարականք» մեծածավալ աշխատությունը, որը հաստատվում է հանձնաժողովի կողմից: Այդ նույն ժամանակ, հանձնաժողովից անկախ, էջմիածնում տպագրվում է Նիկողայոս Թաշչյանի «Շարակնոցը»:

Եղիա Տնտեսյանի «Զայնագրյալ շարականք» աշխատությունը Կոստանդնուպոլսում չորս հատորով լույս տեսավ միայն 1934 թվականին, հեղինակի որդու՝ Լևոն Տնտեսյանի ջանքերով:

Նա հրատարակեց երաժշտական նոր «Նվագ Հայկականք» պարբերաթերթը, որին որպես բնաբան էր ընտրել Շիլլերի խոսքերը՝ «Չար մարդիկ երգ չունեն»:

Պարբերականում լույս էին ընծայվում Հայոց ազգային և հոգևոր երգեր՝ եվրոպական նոտագրությամբ: Նա կազմեց և հրատարակեց հայկական նոտագրության համառոտ «Տարերք երաժշտության» ձեռնարկը, և «Նոր երգարան Հայոց» ազգային երգերի ժողովածուն: Այս ժողովածուն բովանդակում էր ազատագրական բանաստեղծություններ իրենց երաժշտությամբ, ինչպես նաև «մեր ողուսական Հայաստանի եղբարք երգերը», օրինակ, Միքայել Նալբանդյանի «Ազատություն» սքանչելի բանաստեղծությունը, կամ ֆրանսիական հեղափոխության հիմն «Մարտեկեզ» և ուրիշ նմանատիպ գործեր:

Այս ժողովածուն նրա ողբերգական վախճանի պատճառը դարձավ: Ժողովածուի հրատարակումը հանրակցեց 1877-1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սուլթանական կառավարության կողմից հաստատված խիստ գրաքննությունը և հալածանքը բոլոր նրանց դեմ, ովքեր այս կամ այն չափով մասնակից էին ազգային-ազատագրական շարժումներին: Առաջիններից մեկը հարվածի տակ ընկավ **Եղիա Տնտեսյանը**, որը բանտարկվեց 1881 թվականին: Ենթարկվելով անմարդկային տանջանքների և չդիմանալով թուրք նողկալի բանտապահների հալածանքներին՝ ծանր հիվանդանալով վախճանվում է նույն թվականի ապրիլի 23-ին:

Դեռ որքա՞ն լուսավորներ պիտի գնան դաժան բռնության բացած այս փշոտ ու տատասկոտ ուղիով... Մենք մինչև 21-րդ դար հասնելը շատերին կհանդիպենք՝ հոգին բզկտող ափսոսանքի ու ցավի վիճակն ապրելով:

Եղիա Տնտեսյանը չապրեց Արարչից սահմանված իր կյանքի ողջ ժամանակը: Բայց նրա բազմակողմանի գործունեությունը հայ երաժշտության տեսության և երաժշտության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում անուրանալի է: Նաև անուրանալի են նրա ուսումնասիրություններն ու եզրահանգումները, խազագրության էական դրույթների լուսաբանումը՝ խոսքի և մեղեդու փոխադարձ կապի պայմաններում:

Եղիա Տնտեսյանի թե գիտահետազոտական, թե գործնական ձեռնարկներն ուղղված էին ազգային երաժշտության ինքնուրույնությունն ու ինքնատիպությունը հաստատելու և պահպանելու, այն ըստ արժանվույն գնահատելու կարևոր խնդրին:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԹԱՇՉԱՆ

Նիկողայոս Թաշչյան

Այս տաղանդաշատ երաժիշտը նույնպես կարճ ապրեց: Կարծես Արարիչն առատորեն հային պարգևել էր տաղանդաշատ զավակներ, որպեսզի նրանց կյանքի թելը, ճակատագրի կամեցողությամբ, շուտափույթ կտրվի՝ Հայոց ցաված սրտին նոր ցավեր ավելացնելով:

Ծնվել էր Կոստանդնուպոլսի Խասագյուղ թաղամասում 1841 թվականին և սովորել տեղի Ներսիսյան վարժարանում: Աշակերտելով **Գաբրիել Երանյանին**՝ առաջին անգամ ըմբռնվել էր երաժշտության ընձեռած հմայքը և իր կյանքը ամբողջությամբ նվիրել նրան:

Նա պոլսահայ երաժշտական գործիչների մեջ հռչակվեց որպես հայկական ծայնագրության հմուտ մասնագետ, եղավ **«Բնար Հայկական»** երաժշտական ընկերության և

նույնանուն երաժշտական հանդեսի ջանադիր մասնակիցներից մեկը: Եղել է նաև **«Բնար Արևելյան»** հանդեսի խմբագիրներից մեկը, իսկ ավելի ուշ, իր եղբայր **Հակոբի** հետ, հրատարակել է **«Նվագք Օսմանյան»** կիսամյա երաժշտական հանդեսը՝ տպագրելով արևելյան եղանակներ դաշնամուրի և այլ գործիքների համար:

Նիկողայոս Թաշչյանը հեղինակել է հայրենասիրական երգեր, որոնք արագ տարածվել են նաև Արևելյան Հայաստանում, իսկ մի քանիսը հետագայում երգչախմբի համար բազմաձայնել են **Կոմիտասը** և **Մակար Եկմալյանը**: 1864 թվականին լույս ընծայվեց նրա երգերի առաջին **«Նոր երգեր»** վերնագրով տետրը: Նրա ամենասիրված ու տարածված երգերն են. **«Ով հայկազունք, ով դյուցազունք»**, **«Հուր բարկության»**, **«Հնչեսցեն լարք»**, **«Հանգիստ իմ անույշ»**, ապա նրա խմբերգերից և մեներգերից շատերը:

1873 թվականին **Գևորգ Չորրորդ կաթողիկոսը** նրան հրավիրում է Էջմիածին՝ հայկական հոգևոր երգեր ծայնագրելու համար: Նա ծայնագրեց ժամագիրքը, պատարագի արարողության երգեցողությունը, շարականները և բազմաթիվ երգեր ու մեղեդիներ, որոնք լույս տեսան Վաղարշապատում **«Զայնագրյալ երգեցողությանը սրբո պատարագի»**, **«Զայնագրյալ շարականք»**, **«Երգք ժամգրոց»** սովորածավալ հատորներով:

Թաշչյանը Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցի սաներից կազմում է 25 հոգուց բաղկացած մի խումբ և պարապում հայկական ծայնագրություն: Եվ հայկական ծայնագրության արվեստը դպրոցների ծրագրում հաստատելու և ծայնագրված պատարագի ու շարականների կատարումն ամենուրեք ապահովելու նպատակով, կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, նա գրում և հրատարակում է **«Դասագիրք եկեղեցական ծայնագրության Հայոց»** դասագիրքը:

Ես ուզում եմ հիշեցնել **Գևորգ Չորրորդ Կոստանդնուպոլսեցի** հայրապետի գործերի մասին, որոնք մինչև այժմ անմոռաց են մնացել: Նա էր, որ 1874 թվականին հիմնեց **Գևորգյան ձեմարանը**, կազմակերպեց **«Արարատ»** ամսագրի հրատարակումը, Էջմիածնի **Թանգարանը**, կարգավորեց վանքի **տպարանն** ու **Օշականի նոր եկեղեցին Մեսնատենադարանը**: Նա էր, որ կառուցել տվեց **Օշականի նոր եկեղեցին Մեսնատենադարանի վրա**: Նա էր, որ դեմ կանգնեց 1877-1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հայերի գաղթին Անդրկովկաս՝ պատճառաբանելով, որ պետք չէ դատարկել Հայրենիքը հայությունից:

...Երբ Էջմիածնում բացվեց **Գևորգյան ձեմարանը**, սակայն ձեմարանի բացման հանդեսը վերադարձել էր Կոստանդնուպոլիս, սակայն ձեմարանի բացման հանդեսին նվիրված **Վ. Մանկունու** խոսքերով հանդիսավոր խմբերգ էր գրել:

19-րդ դարի շարականները և մյուս երգերը վերածայնագրելու բազմաթիվ ձեռնարկումներից միայն **Եղիա Տնտեսյանի** և **Նիկողայոս Թաշչյանի** փորձերը արդյունք տվեցին: Ի դեպ, երկուսն էլ աշխատել են **Համբարձում Լիմոնջյանի** նոտագրությամբ:

Մի քանի խոսք **Հ. Լիմոնջյանի** մասին: Նա Կոստանդնուպոլիս գաղթած խարբերոցի ծնողների զավակ էր: Ծնվել է 1768 թվականին, հրաժարվել ծնող-

Համբարձում Լիմոնջյան

19-րդ դարի կեսերին Միլանը ավստրիական լծի դեմ իտալական ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի գլխավոր կենտրոններից մեկն էր, որտեղ 50-60 ական թվականներին միմյանց ետևից բեմ էին բարձրանում **Ռոսսինիի, Բելլինիի, Դոնիցետտիի և Վերդիի** օպերաները, որոնցից շատերի ներկայացումները վերածվում էին քաղաքական ցույցերի, որովհետև իրենց գաղափարներով համահունչ էին իտալական ժողովրդի ժամանակի տրամադրություններին:

Միլանում տիրող տրամադրությունը անչափ հարազատ էր երիտասարդ Չուխաճյանի հոգուն, որովհետև իր մանկությունն ու պատանեկությունը հանրակրթական դպրոցի ազգային զարթոնքի և վերածնության փայլուն ժամանակի հետ: Արևելյան Հայաստանն ազատվել էր պարսկական տիրապետությունից, Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր թուրքական բռնապետության դեմ իր

Զուհեպպե Վերդիի

պայքարը հերոսական Ձեթունի ապստամբությամբ: Աշխուժացել էր Կոստանդնուպոլսի և Չմյուռնիայի հայ բնակչության հասարակական գործունեությունը: Վերելք էին ապրում գրականությունը, թատրոնը, երաժշտությունը... Այս մասին մենք չենք զլացել պատմել, բայց դեռ պիտի շարունակենք պատմել...

Միլանի կոնսերվատորիայում **Չուխաճյանը** ձեռք բերեց մասնագիտական խոր գիտելիքներ, իսկ օպերային թատրոններում ու համերգային դահլիճներում ըմբռնեց երաժշտական գլուխգործոցների ընձեռած հաճույքն ու ոգևորությունը: Իսկ **Զուհեպպե Վերդիի** դարձավ իր «հոգևոր հայրը»:

Երեք տարի անց, ավարտելով կոնսերվատորիան, **Տիգրան Չուխաճյանը** վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և անմիջապես վերականգնեց իր կապը հայ թատրոնի հետ՝ զբաղվելով մասնակավարժությամբ: Գրում է երաժշտություն թատերական նոր ներկայացումների համար. **Պ. Դուրյան «Վարդ և Շուշան»**, **Թ. Թերզյան «Սանդուխտ»**, **Տ. Գալեմճյան «Արա գեղեցիկ կամ սեր և հայրենիք»**, **Ս. Թոլյան «Մեծն Տրդատ և Գրիգոր լուսավորիչ»**, **Ռ. Սետեֆճյան «Վարդան Մամիկոնյան փրկիչ հայրենյաց»**: Այս վերջին ներկայացման մասին պատմել ենք: Հիշո՞ւմ եք, այն նվիրված էր **Միքայել Նալբանդյանի** մահվան տարելիցին: **Սետեֆճյանի** թատերգության ազգային ոգին, դերասանների ոգևորված խաղը և **Չուխաճյանի** հերոսականությամբ շնչող երաժշտությունը ներկայացումը վերածեց խանդավառ ցույցի: Թուրքական կառավարությունը վերջապես գլխի ընկավ, թե ինչ է կատարվում թատրոնի պատերից ներս, և երեք ներկայացումից հետո փակեց թատրոնը:

Չուխաճյանը այս տարիներին ղեկավարում էր մասնական երաժշտական ընկերության սիմֆոնիկ նվագախումբը՝ համերգներին կատարելով գլխավորապես եվրոպական դասական երաժշտություն: Այստեղ և այնտեղ, ինչպես մյուս երաժիշտները, անվճար դասախոսություններ էր կարդում՝ ունկնդիրների երաժշտական ճաշակը բարձրացնելու նպատակով, երաժշտագիտական հոգ-

վածներ գրում, մասնակցում «**Քնար Հայկական**» ընկերության աշխատանքներին և «**Քնար Հայկական**» պարբերականի հրատարակման գործին:

Բայց իր կյանքի գերագույն նպատակը այլ էր: Իզուր չէր Միլանում ըմբռնել իտալական օպերայի մեծերի և հատկապես **Վերդիի** ստեղծագործությունների գեղագիտական հաճույքը, նրանց ազգային ազատագրական պայքարի խանդավառ ոգևորությունը:

Հայերը օպերա չունեին: Օպերան եվրոպական մշակույթի ծնունդ էր և զարմանալի չէր, որ պետականություն չունեցող մի ժողովուրդ, թեկուզ հայերի նման շնորհաշատ՝ 19 - րդ դարի երկրորդ կեսին զրկված լինեի այն ունենալու հնարավորությունից:

Սակայն ծնվել էր նա, որ պիտի ընձեռներ նրան այդ հնարավորությունը: Եվ նա հանձնառու եղավ մարմնավորելու իր ամենախիզախ ու գեղեցիկ մտահղացումը. գրել օպերա:

Առաջին հայկական օպերան կոչվում էր «**Արշակ Բ**», պատմա-հայրենասիրական մի հիասքանչ ստեղծագործություն, որը թեպետ 4-րդ դարի Հայոց պատմության ողբերգական բախումների մասին էր, սակայն գրական-երաժշտական իր ողջ հյուսվածքով արծազանքում էր ժամանակակից հայ իրականության ներսում առկա ազգային ազատագրական ձգտումներին: Օպերայի իտալերեն և հայերեն լիբրետոյի հեղինակն էր **Թ. Թերզյանը**:

Չուխաճյանն իր օպերան ավարտեց **1868 թվականին**: Այս տարեթիվը կարելի է համարել Հայոց առաջին օպերայի ծննդյան թվականը:

Օպերայի նախերգանքը կատարվեց նույն թվականին **Հակոբ ամիրա Պալանի** տանը, որը, գիտենք, ճարտարապետ էր, մեծահարուստ, երաժշտասեր, թատերասեր և, ընդհանրապես, հայ արվեստի մեկենաս: **Պալանը** հատկապես խոշոր դեր է կատարել հայ թատրոնի կայացման գործում, հովանավորել է **Պետրոս Ադամյանին, Ազնիվ Հրաչյային, Տիգրան Չուխաճյանին** և ուրիշ շատերին: Նա, առհասարակ, անչափ հայասեր մարդ էր: Ահա այսպես օպերայի նախերգանքը ծոնվեց **Հակոբ Պալանին**: Առաջին կատարումը մեծ տպավորություն թողեց ունկնդիրների վրա: **Հակոբ Պալանը** խոստացավ հաջորդ թատերաշրջանին «**Արշակ Բ**»-ն ծախքով բեմադրել **Նաումի** թատրոնում: Սակայն Չուխաճյանը իր ծախքով բեմադրելու հրդեհի ճարակ դարձավ և օպերայի բեմադրությունը տեղի չունեցավ: Իսկ հետո սկսվեց հալածանքը հայ թատրոնի և, մասնավորապես, **Չուխաճյանի** դեմ:

...«**Արշակ Բ**»-ն բեմադրվեց իր ծնունդից 77 տարի անց, 1945 թվականի նոյեմբերի 17-ին, Երևանում: «**Արշակ Բ**»-ն երբեք չէր կարող բեմադրվել Կոստանդնուպոլսում, եթե նույնիսկ **Նաումի** թատրոնը չհրդեհվեր: Երկիրն այն երկիրը չէր, և այդ երկրի կառավարիչները այն կառավարիչները չէին, որ թույլ տային հայերին պատմա-հայրենասիրական նման հզոր ստեղծագործության վերացումը: Այս մասին շատ լավ գիտեր **Չուխաճյանը**, բայց նա գիտեր մասնավորապես իր կարևորության մասին. նա Հայոց ներսում առաջին անգամ հիմնել էր օպերային արվեստ:

Մարմնավորելով բովանդակության քնարական գիծը և բացահայտելով ողբերգական ու հերոսական իրականությունը՝ նա ստեղծել էր եվրոպական մեծ օպերայի ավանդույթի լայնաշունչ մի երկ՝ կատարողական հսկայական կազմի՝ սիմֆոնիկ նվագախմբի, երգչախմբի, մեներգիչների և փողային նվագախմբի համար:

Օպերան ամբողջությամբ չկատարվեց: Բայց **Պալանի** առանձնատանը կատարված Նախերգանքից հետո, Վիեննայում և Նեապոլում կատարվել են «Արշակ Բ» - ի զանազան հատվածները, որոնք, ըստ վկայությունների, ընդունվել են խանդավառությամբ, հռչակելով հեղինակի անունը: Այս առիթով հանրահայտ Մինաս Չերազը հռչակած է նվիրել Չուխաճյանին:

«...**Հետաքրքրությամբ մը, զոր դուրսին է բացատրել, ուզեցի ականջ դնել արմենյան տաղանդի մը հրաշակերտին... կրնայի՞ երևակայել հայու մը հաղթանակ Արշուն (Օսմանյան) հանրապետության մեջ... Հիանալի՞ չէ, պարոն ընթերցող, տեսնել, որ ամեն ծյուղի մեջ հայը կը հաջողի... Հառաջ անցի, պարոն Չուխաճյան, թե տուր խանդիդ, հայոց տիտղոսներն ավելցու»:**

«Արշակ Բ» - ի հատվածների կատարումը Վիեննայում և Նեապոլում բարձր է գնահատել նաև ֆրանսիական քննադատ Ադոլֆ Թալասոն:

«Արիֆ» օպերետի ազդագիրը

Այս նույն հեղինակը իր «Հայերը թուրք թատրոնի մեջ» գրքում բարձր է գնահատել նաև Չուխաճյանի գրչին պատկանող «Արիֆ» օպերետը:

«Արիֆի» երաժշտությունը հրաշակերտ մըն է, իր տեսակին մեջ անգուգական... Շատ մը հատվածներ միշտ կրկնել, նույնիսկ երեքնել կը տրվի հասարակության կողմանէ»:

Ի՞նչ էր այս «Արիֆը»:

1872 թվականը շրջադարձային էր Չուխաճյանի ստեղծագործական կյանքում: Նա սկսում է գրել օպերետներ և դառնում երաժշտական մշակույթի մի նոր բնագավառի օպերետի սգրեմավորողը Հայոց մեջ:

Առաջին օպերետը կոչվում էր «Արիֆ», որի խոսակցականը գրված էր թուրքերեն:

Վարդույան թատրոնում «Ամբողջ ամիսներ նոր օբերեդը փորձի կդրվի և Տիգրան Չուխաճյանը մեծ դժվարություններ կըքաշե երաժշտության գլխովին անգիտակ 30-40 հոգինոց խումբը հաշտեցնելու համար բեմական երաժշտության հետ»:

Սակայն ապարդյուն. այն հաջողություն չի ունենում: «Արիֆը» հաջողություն է ունենում, երբ Չուխաճյանի դիրիժորությամբ ու խմբավարությամբ ստեղծվում է «Օսմանյան օպերային թատերախումբը»:

Չուխաճյանը գրում է նաև «Քեոսե Բեհյա» և «Լեբլեբիջի Հոր-հոր աղա» նոր օպերետները:

Առաջին անգամ Չուխաճյանի ջանքերով ստեղծվում է 18 հոգուց բաղկացած երաժիշտ մասնագետների խումբը:

Այս թատերախմբի հրաշալի երգիչ և դերասան **Հովհաննես Աճեմյանը**, որ զարգացած անձնավորություն էր, մի քանի լեզուների գիտակ և երաժշտագիտական հետաքրքիր հոգվածներով աշխատակցում էր Կ. Պոլսի հայ և ֆրանսիական մամուլին, ֆրանսերեն իր մի հոդվածում այսպես է գնահատում **Չուխաճյանի** դերը հայ օպերետային արվեստի սկզբնավորման գործում:

«Հայ արվեստավոր դերասաններով՝ քնարերգական թատրոնը հաստատած ըլլալու պատիվը ամբողջապես կը պատկանի հայ երաժշտապետ ու իտալական դպրոցին աշակերտ Չուխաճյանին: Այս մարդը տաղանդով ու հոժարությամբ արի, կը հուսար ծաղկեցնել օբերեթը, և այդ հույսով էր, որ օր մը՝ երգեցիկ խումբի մը կազմության ձեռնարկեց: Գործը դուրսին չէր. պետք էր շատ անձնավորություն ու սեր ունենալ արվեստին վրա: Երաժշտապետ Չուխաճյան պարտավորվեցավ լքել իր դասախոսությունները, մասնավոր դասերը, որոնք զինքը ու իր ընտանիքը կապրեցնեին, հարկադրվեցավ Վարդույանի պես շրջիլ հոս ու հոն, փնտրել ու գտնել երիտասարդներ և մանկամարդ աղջիկներ, որոնք քիչ շատ երգեցիկ, և եթե կարելի է զեղեցիկ ըլլալին: Եվ ահա ստիպվեցավ ամիսներով պահել ու սնուցանել այդ խումբ մը մարդիկ, կրթել զանոնք շտապով, վարժեցնել խաղի, պարի, նվագի, կորսնցնել տալ պոռալու սովորությունը ու վերջապես աստիճանաբար սովորեցնել երաժշտության արտասանությունը»:

1874 թվականին «Արիֆը» բեմադրվում է սուլթան Բայազիտի հրապարակում արագորեն կառուցված մի թատրոնում:

Բեմադրության հաջողությունը բացառիկ էր: Մեկ թատերաշրջանի ընթացքում ցուցադրվեց մոտ հարյուր անգամ: «Ամեն տեղ, տուներու և փողոցներու, սրճարաններու և գործատեղիներու մեջ, այս հանկարծ ժողովրդական դարձած նվագերգության որևէ մեկ մասը կերգեին կամ կը մըմնջեին»:

Նույն ամիսներին, «Արիֆին» զուգահեռ, խումբը բեմադրում է «Քեոսե Բեհյան»:

Շուտով նաև «Լեբլեբիջի Հոր-հոր աղա» օպերետը:

«Լեբլեբիջին» մոռացնել տվեց նախորդ երկուսը և կարծ ժամանակամիջոցում ունեցավ այնպիսի հաջողություն, որի նմանը վերջին հարյուրամյակում չի տեսնվել Մերձավոր արևելքի որևէ երկրում: Մոտ մեկ դար է, որ բեմադրվում է աշխարհի տարբեր երկրներում տարբեր լեզուներով (թուրքերեն, հայերեն, հունարեն, գերմաներեն և այլն), տարբեր ազգությունների դերասան-դերասանուհիների կատարմամբ»,- վկայում է Գառնիկ Ստեփանյանը իր «Ուրվագիծ Արևմտահայ թատրոնի պատմության» եռահատորի 2-րդ հատորում:

Ինչո՞ւ էր օպերետների լեզուն թուրքերեն: Բացառության համար նորից պետք է օգտվենք Ստեփանյանի վերը նշված գրքից:

«Լեբլեբիջի Հոր-հոր աղա» օպերետի ազդագիրը

«...Թուրքերեն գիտեին Պոլսի գրեթե բոլոր բնակիչները, անգամ երկար տարիներ այնտեղ ապրող ֆրանսիացիներն ու իտալացիները: Հայերեն գրված մի օպերետ, որքան էլ տաղանդավոր, չէր կարող ունենդիրների այդքան մեծ շրջանակ ապահովել: Սա էլ հենց հիմնական բացատրությունն է շատերին հուզող այն հարցի, թե ինչու հայ մշակույթի հետ այդքան կապված մի երգահան, որն իր խոշոր դերն ունի վաթսուհինական թվականների ազգային զարթոնքի առաջամարտիկների շարքերում, երաժշտություն էր գրում թուրքերեն լիբրետոների համար:

...Բայց և այնպես, Չուխաճյանն իր ամբողջ խառնվածքով, հոգեբանությամբ, ձգտումներով հայ արվեստագետ է... Նրա օպերետների շատ հատվածներ հենց առաջին ունկնդրումով լսողին հուշում են պատմական Հայաստանի տարբեր վայրերի հայ ժողովրդական մեղեդիները»:

Բայց կար նաև այն խնդիրը, որ հայերեն լեզվով ներկայացումներն արգելված էին:

«Լեբլեբիջի Հոր-հոր աղա» ներկայացման առաջին դերասանակազմը

«Լեբլեբիջի Հոր-հոր աղա» Հայաստանի բեմում ներկայացվում է «Կարինե» անվամբ, հայկական անուններով և հայկական միջավայրում կատարվող գործողություններով:

Տիգրան Չուխաճյանը ստեղծագործող էր, մեծ երաժիշտ, և վարչական գործերը ճնշում էին նրան, խանգարում ամբողջությամբ տրվելու ստեղծագործական իր թելադրանքին: Եվ նա, երաժշտական թատրոնի ղեկավարությունը

թողնելով Սերովբե Պենկլյանին, մնում է այնտեղ որպես երաժշտագետ:

Մինչ այս թատերախմբի տասնամյա գործունեության մասին պատմելը ավարտենք Տիգրան Չուխաճյանի կյանքի պատմությունը:

1880-ական թվականներին Չուխաճյանն ավարտել է նախորդներից բոլորովին տարբեր, արաբական հեքիաթի վրա հղացված «Ձեմիրեն» օպերան, որն, ըստ էության, կախարդապատկեր էր:

Թուրքիայում վիճակը քանի գնում, ծանրանում էր, և նա 1891 թվականին ընտանյոք հանդերձ մեկնում է Փարիզ, հուսով, որ այնտեղ կկարողանա բեմադրել «Ձեմիրեն» օպերան: Սակայն օպերան բեմադրական ծախսերի պատճառով չբեմադրվեց: Փարիզում նրան հաջողվում է ներկայացնել միայն «Արշակ Բ» օպերայից գործիքային հատվածներ և «Արևելյան ֆանտազիան», որոնց կատարումը «Սալենդիթ-Տավեռնի» նվագախմբի կողմից արժանացավ բարձր գնահատականի: Բայց նրա սպասելիքը Փարիզից այլ էր, որը, դժբախտաբար, չիրականացավ: Հուսախաբ, նյութական ծանր կացության մեջ՝ նա վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս...

1891 թվականի ծնունդ օրիորդ Բենաթիի ֆրանսիական խումբը Կոստանդնուպոլսի Կոնկորդիա ծննդային թատրոնում բեմադրում է «Ձեմիրեն» օպերան:

Այս բեմադրությունը հեղինակին նյութական ապահովություն չի բերում: Առաջվա նման նա շարունակում է մասնավոր դասերը, որոնք նույնպես հետզհետե պակասում էին:

«Ձեմիրեն» երկրորդ անգամ Կոստանդնուպոլսում բեմադրում է իտալական խումբը... Այս օպերան ֆրանսիացիները խաղում էին ֆրանսերեն, իտալացիները՝ իտալերեն:

Այս օպերան սիրո պարզ մի պատմություն է՝ համեմված արևելյան հեքիաթներին՝ հատուկ խորհրդավորությամբ, չար ոգիների և կախարդի մասնակցությամբ, բնության ահեղ տեսարանների պատկերմամբ: Հեղինակը այն անվանել է կախարդապատկեր:

Մամուլում տեղեկություններ են պահպանվել, որ Չուխաճյանը գրել է նաև «Ինդիանա» օպերան, որի բովանդակության և երաժշտության մասին երաժշտագետները խոստովանում են, որ պատկերացում չունեն:

Բայց սա էլ, դեռ պարզվում է, իր վերջին գործը չէ: Վերջինն անավարտ մի օպերետ է, որը սկսվել և ընթացք չի ունեցել հեղինակի մահվան պատճառով:

Կյանքի վերջին երկու տարում ընտանիքով փոխադրվել է Ջնյուռնիա, ուր հույս ուներ կարգի բերել իր նյութական վիճակը: Սակայն անողորմ քաղցկեղ հիվանդությունը արդեն նրա ներսում էր: Նա վախճանվեց 1898 թվականի մարտի 10-ին, ծայրահեղ չքավորության մեջ, իր խորտակված լավագույն երազանքների փլատակների տակ կքած:

Ամփոփենք մեծ մարդու կյանքն այսպես. անուրանալի է Չուխաճյանի երաժշտական ժառանգության արժեքը հայ մշակույթի պատմության մեջ: Նա որպես հայկական առանձին օպերայի, երաժշտական կատակերգությունների, օպերետների հեղինակ՝ հայ երաժշտական ստեղծագործությունը հասցրեց արվեստի բարձունքներին՝ բացառելով ինքնագործունեությունը:

Չուխաճյանը գրել է նաև պատկառելի քանակությամբ սիմֆոնիկ ու կամերային, գործիքային, դաշնամուրային ստեղծագործություններ: Մահից հետո ցրվել են եկել նրա գրեթե ամբողջապես անտիպ ստեղծագործությունների մեծ քանակ ծեռագրերը:

Որտե՞ղ են արդյոք: «Ձեթունցոց քայլերդ», «Օն մեր Բայց կան նրա «Հերիք որդյակը», «Ո՛հ, ինչ անուշ» և էլի ուրիշ երգեր, նախնի դարուց կարդամք հրավեր», «Ո՛հ, ինչ անուշ» և էլի ուրիշ երգեր, որոնք երգվել են և իբրև զենք ծառայել ազգային ազատագրական պայքարում... Մինչև այսօր էլ նրանք կան մեզ հետ: Չմոռանամ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի խոսքերով գրված նրա հայկական առաջին լավագույն, մեծապես սիրված «Գառուն» ռոմանսը:

Տիգրան Չուխաճյանի շիրիմը Ջնյուռնիայում

Թաղված է Ձմյուռնիայում: Կա՞, թե՞ չկա շիրիմը՝ անհայտ է: Բայց նա Հայոց հավերժության մեջ է կնքել իր անմահությունը:
Կարևորը սա է:

ՍԵՐՈՎԲԵ ՊԵՆԿԼՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ

Սերովբե Պենկյան

Ասել ենք արդեն, որ Տիգրան Չուխաճյանը իր իսկ ստեղծած թատրոնի ղեկավարությունը հանձնեց **Սերովբե Պենկյանին**, որի օգնությամբ էլ ստեղծել էր այն: Հիշո՞ւմ եք. տարբեր դերասանների մասին պատմելիս՝ առիթ ենք ունեցել հիշատակել և նրա անունը:

Պենկյանը բացառիկ տաղանդի տեր բեմական գործիչ էր, բայց զարմանալից այն է, որ նույնիսկ պատանեկության շենն անցած տղան գաղափար չի ունեցել հայ մշակույթի մասին առհասարակ: Ոչ միայն չի ճանաչել հայկական խազերն ու եվրոպական մոտանքը, այլ նաև չի իմացել հայերեն գրել-կարդալ, որ բացառիկ երևույթ է Կոստանդնուպոլսի դպրոցասեր հայ հասարակության համար:

Ծնվել է 1835 թվականին Բերա թաղամասում և ամենափոքր հասակից հետևել էր արհեստի՝ այն համոզմամբ, որ դա է իր կյանքի գլխավոր խնդիրը:

Բայց ահա 50-ական թվականների վերջերին, երբ պատահականության, թե՛ ճակատագրի կամեցողությամբ հայտնվում է թատրոնում և ներկա լինում ազգային-ազատագրական զարթոնքին նվիրված մի ներկայացման, որտեղ կատարվում էին հայրենասիրական երգեր՝ **Սերովբեի** հոգում այնպիսի մի շրջադարձ է կատարվում, որ սկսում է մասնակցել հասարակության հայկական ներկայացումներին:

Մեզ ծանոթ **Շարասանը** գրում է.

«Այս անուս երիտասարդը պարզապես ժամանակին խենթ հոսանքները թշված, եկած ինկած էր թատրոն, առանց նույնիսկ դույզն համոզումն ևս գիտակցությունը ունենալու բեմական արվեստի նշանակության ու կոչումին»:

Բայց նա համառ էր և աշխատասեր և **«Արևելյան թատրոնի»** ստեղծումից հետո իր բախտը կապում է հայ ազգային բեմի հետ: Դրամատուրգ **Ռ. Սետեֆյանը** նրան սովորեցնում է հայերեն կարդալ-գրել: Մինչ այդ նա իր դերը անգիր էր անում ուրիշներին կարդալ տալով:

Նրա բեմական նախասիրությունը բացասական, դաժան բռնակալների, իշխանավորների, վրեժխնդիր մարդկանց դերերն էին:

«Արևելյան թատրոնի» փակումից հետո **Ստեփան Էքշյանի** խմբի հետ մեկնում է Ձմյուռնիա: Վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ խաղում է տարբեր խմբերում, ապա միանում **Վարդուկյանի** խմբին, որտեղ մնում է տասը տարի և հասցնում խաղալ 40 դեր, որոնցով «բարձրացավ փառքի ու համբավի այն գագաթնակետը, որ ամեն մի արվեստագետի իդեալն է»:

1872 թվականին բեմադրվում է **Չուխաճյանի «Արիֆ»** օպերետը, որին **Պենկյանը** մասնակցում է ոչ միայն որպես դերակատար, այլ, մի երկու տարի առաջ մոտագրության մասին գաղափար չունեցող մարդը սկսում է մարզել երգիչ-երգչուհիներին՝ որպես խմբավար...

Հեռանալով **Վարդուկյանից՝ Տիգրան Չուխաճյանի** հրավերով դառնում է նրա հիմնադրած հայկական երաժշտական՝ օպերետային թատրոնի ղեկավար, ուր **Չուխաճյանը** դերուսույց-երաժշտապետն էր և դիրիժորը:

Խաղացանկում ունենալով 15 օպերետ, **Պենկյանի** խումբը մեկնում է Ադրիանապոլիս:

Այս մասին քիչ ավելի մանրամասն:

1878 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին ռուսական բանակը մտել էր Թուրքիա, հասել նրա եվրոպական ափերին գտնվող Ադրիանապոլիս քաղաք: Հայերը, որպես իրենց ազատարարների՝ անխոհեմության հասնող ցույցերով էին դիմավորել ռուսական զորքին, որ իրենց նման՝ քրիստոնյա էին: Շացերով էին դիմավորել ռուսական զորքին, որ իրենց սեղաններ բացեցին, լսեցին տերին հյուրընկալեցին իրենց տներում, խնջույքի սեղաններ բացեցին, իսկ ռուս հրամանատարների ոգևորող ճառերը Կարսի, Կարինի գրավման, հայերի տնտեսական ու մշակութային հեռանկարների մասին:

Մամուլը Կոստանդնուպոլսում ազատորեն գրում էր հայ ժողովրդի ընդհանուր ոգևորության մասին: Հավատում էին, թուրքական բռնակալությունը ծնկի է գալու: Փողոցներում երեխաները վաճառում էին **Վարդան Մամիկոնյանի, Տիգրան Մեծի, Լևոն Երկրորդի, Միքայել Նալբանդյանի** նկարները: Խանդավառ երիտասարդությունը թուրքական ֆեսի ու զգեստների փոխարեն զգեստավորվում էր Մուշի, Վանի, Բիթլիսի գավառների հայկական տարազով: Երեկոները **Պատկանյանի «Հիմի էլ լռենք»**-ը **Պետրոս Ադամյանը** բեմերից հնչեցնում էր **«Պատկանյանի «Հիմի էլ լռենք»**-ը կամ **Միքայել Նալբանդյանի «Ազատությունը»**:

...Ռուսական զորքի ետ գնալու մասին ոչ ոք չէր մտածում: Ես իր տեղում պատմել եմ, թե ինչպես ռուս դիվանագիտությունը ոգևորեց հայերին, ապա հանգիստ հեռացավ, նրանց թողնելով մեն-մենակ իրենց դյուրահավատ բնավորության հետ, և Ադրիանապոլիսում ռուսների հանդեպ ցուցաբերած խելքից-մտքից թյուրս խանդավառության համար պատասխան տալու բռնապետությանը:

Ի դեպ, Ադրիանապոլիսում ռուսական դեսպանը **Տիգրան Չուխաճյան** մեծ երգահանի կուրծքը զարդարեց ցարական շքանշանով:

Սուլթան Համիդը ռուս դեսպանից ետ չմնալու համար **«Լեբլեբջիի»** հեղինակին նույնպես պարգևատրեց շքանշանով: **Աբդուլ Համիդը** նման շքանշաններ տալիս էր պետությանը քաղաքական ծառայություններ մատուցողներին և հայ ամիրաներին, որոնք գտնվում էին պետական ծառայության մեջ և աչքի էին ընկնում իրենց ջանադրությամբ:

Ադրիանապոլիսի խանդավառության մարումից հետո **Պենկյանի** խումբը վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, ապա անցավ Կիլիկիա՝ Ադանա, Մերսին և նույնիսկ վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, ուր արդեն ծայր էր առել մշակութային գործիչների հալածանքը:

Այս ընթացքում էր, որ **ՊԵՆԿՅԱՆԻ** խմբի լավագույն ուժերը՝ **ՊԵՏՐՈՍ ԱՂԱՄ-ԵԱՆԸ** և **ՍԻՐԱՆՈՒՅԶ** ու **ԱՍՏՈՂԻԿ** քույրերը մեկնեցին Թիֆլիս:

ՊԵՆԿՅԱՆԸ իր հուսահատությունն ու հոգնածությունը մի կողմ դնելով՝ նա-
 իր երկու տարում կուտակած գումարները տրամադրում է քայքայված թատե-
 նմբի վերականգնմանը՝ նախապատրաստելով մեծ շրջագայության: Եվ դա
 նրան հաջողվում է: Կովկասից վերադառնում են **Սիրա-
 նույշը** և **Աստղիկը**, ապա՝ **Գարագաշյան** քույրերը, **Մար-
 տիրոս Մնակյանը**: **Պենկյանի** հետ էին նաև **Շաղիկը**,
Աղավնի Զապելը, **Օննիկ Կյուրեղյանը**: Ստեղծվում է
 օպերետային մի խումբ, որը չէր գիշում Եվրոպայի առա-
 ջատար խմբերին:

Աղավնի Ջապել.
Երժշտական թատրոնի
առաջավոր
դերասանուհի

Խմբի ղեկավարն էր **ՊԵՆԿՆԱՆԸ**, բեմադրիչը՝ **ՄՆԱԿՅԱՆԸ**:

Խուճըը մեկնում է Ջնյուռնիա և կես տարի ներկայացումներ տալիս այնտեղ:

Այս հյուրախաղերի առթիվ ականավոր գրող և հրապարակախոս **Մատթեոս Մամուրյանը** իր «Արևելյան մամուլ» պարբերականում գրում է.

«Արևելքի մեջ թերևս չկա ժողովուրդ մը, որ կարող լինի հառաջ բերել այնքան ընդունակ և ծարտար դերասաններ, որոնք հալ ազգը՝ արևելյան լեզվով և ոճով թատերախաղ մը ներկայանալու համար, թեև այդ լեզուն և ոճը իրենք չլինի»:

Խմբին նման խանդավառ գնահատականներ տվեցին հույները և ֆրանսիացիները:

ՊԵՆԿՎԱՆԻ խումբը Ձմյուռնիայից մեկնում է Արշիպե-
լագի Լեմնոս, Միտիլի, Սամոս և այլ կղզիներ: Կղզիներ,
որտեղ ապրում էին գերագանցապես հույներ, գտնվում
էին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ, սա-
կայն, հեռու գտնվելով կենտրոնից, կարողացել էին պահ-
պանել իրենց ազգային, դարերի խորքից եկող կենցաղն
ու սովորույթները:

Կղզիներում վաստակած մեծ հաջողություններից հետո **Պենկյանը** խումբը տանում է նախ՝ Աթենք, ապա Պիրեա նավահանգստային քաղաք:

Աթենքի հյուրախաղերի մասին կարդանք **Գառնիկ**՝
Ստեփանյանի «Ուրվագծեր Արևմտահայ թատրոնի պատմության» 2-րդ գրքից:

«Հունական մամուլը զարմանքով է նշում, թե մասնագիտական կրթու-

Ռոզալի Պենկյան.
Երաժշտական թատրոնի
առաջավոր
դեռասանուհի

Յոյն չստացած հայ դերասան-դերասանուհիները այդքան հմտորեն են կաստարում իրենց դերերգերը, հաճախ կարևորություն չտալով ոչ դիրիժորին, ոչ հուշարարին: Աթենքի աչքի ընկնող թերթերից մեկի՝ «Էֆիմերիսի» աշխատակից Իզիդորիսը իր «Հայերը Ֆալերոյում» հոդվածում զարմանալի հուզականությամբ պատմում է, թե ինչպես է ինքը տեսել «Լեբլեբի-ջին» և որքան է գոհ մնացել: Երբ իմացել է հայկական մի խմբի Աթենքում ներկայացումներ տալու լուրը, այն էլ օպերետային ներկայացումներ, զարմացել է հայերի հանդգնության վրա: Բայց երբ ծովափում սուրժ խմելիս լսել է անծանոթ երաժշտության մեղեդին, դերասանուհիներից մեկի զմայլելի ձայնը, ցնցվել է ամբողջ էությամբ: «Չէի կարողանում ստացած տպավորություններս հաշտեցնել նախապաշարումներիս հետ, սակայն հակառակ վատ տրամադրված լինելուս, իսկույն թողի սուրժի բաժակը ու գնացի թատրոն, առանց նկատելու, որ սուրժի արժեքն անգամ մոռացել էր վճարելու. «Լեբլեբիջի Հոդ-հոդ ասում» հաղթել էր ինձ»:

Հոգվածագիրը դրվատում է Հոր-հոր աղայի դերակատար **Պենկլյանի** արվեստը, գտնում, որ նա երգում է առանց ծիգի, **«խոսքերի ու չափի մեջ հրաշալի ծշտություն պահպանում»**։ Հետո անդրադառնում է մյուս դերակատարներին, ասում, թե իրեն ամենից ավելի զարմացրել է շարժումների, դիմախաղի ազատությունը, ներկայացվող տիպարների հոգեբանության պատճառաբանված ցուցադրումը, թե բեմական արվեստի նման կատարելություն ինքը տեսել է միայն ֆրանսիական բեմում. **«Այս երգչուհիները իրենց կատարողական արվեստով ամենախստապահանջ քննադատին անգամ կարող են զինաթափ անել։ Լսել էի, որ հայերը խելացի և ուշիմ ազգ են, բայց երբեք մտքովս չէր անցնում, որ թատերական արվեստի մեջ նրանք այսքան առաջադիմություն ձեռք բերած լինեին։ Ափսոս, հազար ափսոս, որ մենք այնքան ետ ենք մնացել»**։

...Բայց **Իգիտորիսը** հմայված է հատկապես գեղեցիկում մի ծայտով... Սոգա-
կան այդ ծայնը տաղանդավոր դերասանուհի **Սիրանուշի** ծայնն էր: Եվ հույն
քննադատը բառեր չէր գտնում հիացմունքն արտահայտե-
լու համար: «Մուսաներին սիրելի Արարատի այս աղ-
ջիկը հասարակ մի հոգի չէ: Այս հոգին արտահայտվում
է սրտահույզ, մաքուր ու վճիտ մի ծայնով: Գեղեցիկ է
բարձր ծայնը, որ սրի պես ճեղքում է մարդու սիրտը,
բայց ինձ համար նույնքան սիրելի է Սիրանուշի, հե-
տագայում իմացա նրա անունը, մեղմանուշ ու քաղցր
ծայնը, որ կարող է արցունքի հեղեղներ հոսեցնել խա-
ղաղ սիրո տենչանքով օրորվող հոգիներից...»:

Իգիտողորիսը հայկական թատերախմբին խոլորովի է տալիս համարձակ մեկնել Փարիզ:

Հունական «Բրոնյա» թերթը գրում է.
«Մաղթում ենք, որ այստեղի դերասանները սովորեն անմահ Լեւոն Բեքիջի այս ներկայացումից: Նրանք

Ֆրիցի Արզոն.
Երաժշտական թատրոնի
առաջավոր
դերասանուհի

թող գան ու տեսնեն, այս է բոլորիս ցանկությունը: Ամեն մի հույն, որ սիրում է դերասաններին, ուրիշ բան չի կարող մաղթել նրանց»:

Հունաստանում ձեռք բերած փառահեղ հաջողություններից հետո **Պենկյան** Նի խումբը մեկնում է Եգիպտոս:

Մինչ խումբը տեղ հասնելով դեռ կիողա իր առօրեական հոգսերը՝ մի քանի խոսքով պատմենք 19-րդ դարի Եգիպտոսի քաղաքական և տնտեսական իրադրության մասին: Եգիպտոսի մասին՝ կապված հայության խնդիրների հետ, մենք բավական առիթ ենք ունեցել խոսելու: Հիմա խոսքը միայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսին այստեղ տիրող թուրքական տիրակալության և օտար կապիտալի, մասնավորապես, ֆրանսիական ու անգլիական ընկերությունների տնտեսական շահագործման տակ կքած երկրի մասին է: Հայերը տնտեսության բոլոր ոլորտներում մրցում էին անգլիացիների և ֆրանսիացիների հետ:

Հայերը ստեղծել էին ծխախոտի առաջին գործարանները, նպաստում էին երկրագործության զարգացմանը և առաջնային դիրքեր էին գրավում առևտրի և արդյունահանման բնագավառում:

Հայերի դիրքերը նպաստավոր էին նաև երկրի ղեկավարման գործում: Հիշո՞ւմ եք. հայերը միշտ էլ խոշոր դեր են կատարել այս ասպարեզում: Հիմա էլ նույնը: **Մուհամմեդ Ալիի** օրոք Եգիպտոսի նախարարապետը **Արթին Չրաքյանը** էր, դիվանապետը՝ **Խոսրով բեյ Չրաքյանը**, երկուսն էլ եվրոպական կրթություն ստացած դիվանագետներ: Երկրի պետական կյանքում մեծ դեր էր կատարում **Պողոս բեյ Յուսուֆյանը** և մանավանդ **Նուբար Փաշան**, որը համարվում էր Եգիպտոսի խոշորագույն բարենորոգիչներից մեկը: Նա եղել է նախարարների խորհրդի նախագահ, Արտաքին և Դատական գործերի նախարար: Մեզ զբաղեցնող ժամանակահատվածում **Նուբար Փաշան** Եգիպտոսի վարչապետն էր... Իսկ **Տիգրան Փաշան** արտաքին գործերի նախարարի փոխանորդն էր, և **Չոհրապ Փաշան**՝ զինվորական նախարարի օգնական-խորհրդատուն: Ուրիշ այլ բազմաթիվ պաշտոններ կային հայերի ձեռքին ներքին գործերի և այլ նախարարություններում:

Եգիպտոսի մշակութային կյանքը նույնպես դատարկ չէր հայերից: Եգիպտական առաջին թերթի խմբագրապետը եղել է **Արիստակես Արթու Տյուրին**: Հետագայում էլ եգիպտական մամուլում բավական շատ հայեր են գործել: Եգիպտոսում գործել են տաղանդավոր հայ ճարտարապետներ, նկարիչներ, երաժիշտներ: **Սայիդ** և **Իսմայիլ** փաշաների փոխարքայության ժամանակ պալատական երաժիշտները հայեր են եղել:

Երբ 1870 թվականին **Վերդիի «Աիդա»** օպերայով բացվեց Կահիրեի օպերային թատրոնի շենքը՝ **Իսմայիլ փաշայի** հանձնարարությամբ մի հայ թարգմանեց իտալերեն լիբրետոն, որ հնարավոր լինի «Աիդան» հնչեցնել նաև տեղական լեզվով:

Այսպիսին էր Եգիպտոսի մշակութային մթնոլորտը, երբ **Պենկյանի** խումբը ժամանեց Կահիրե:

Խաղացանկում **Տիգրան Չուխաճյանի** բոլոր օպերետաներն էին, ինչպես նաև եվրոպական օպերետների ընտրանին:

Հյուրախաղերի առաջին ներկայացումը՝ «**Լեբլեբիջին**», տեղի ունեցավ 1885 թվականի հունվարի 20-ին:

Ներկայացումը իրենց ներկայությամբ պատվել էին հայ պաշտոնյաների ընտանիքները և փոխարքայի գերդաստանի շատ անդամներ:

Երեք օր անընդհատ լեցուն դահլիճի առջև խաղացվեց «**Լեբլեբիջին**»: Որից հետո միայն մյուսները:

Երկու ամիս անց նույն **Էգբեկիե** թատրոնում տրվեց **Սիրանուշի** բենիֆիսը, որն անցավ, ինչպես և սպասելի էր, բուռն խանդավառության մթնոլորտում:

Պենկյանի թատերախումբը մի քանի ամիս շարունակ Կահիրեի երաժշտասեր հասարակության ուշադրության կենտրոնում էր և այն աստիճանի, որ նույն ամիսներին Կահիրեում գտնվող ֆրանսիական մի խումբ, օպերային թատրոնում հանդիպելով դատարկ դահլիճի, դադարեցնելով հյուրախաղերը՝ վերադառնում է Եվրոպա:

...Կահիրեից վերադառնալու ճանապարհին խումբը որոշ ժամանակ կանգ է առնում Ալեքսանդրիայում և նույն հաջողությամբ խաղում իր ներկայացումները:

Ավարտելով իր ամեն իմաստով գեղեցիկ շրջագայությունը՝ **Պենկյանը** իր խմբի հետ վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս և այս ու այն թաղամասում փորձում է ներկայացումներ տալ, որը նրան երբեմն հաջողվում է և երբեմն՝ ոչ: Բանն այն է, որ այս թվականներին հայկական թատերախմբերին ոչ միայն արգելվում են հայերեն, այլև շատ անգամ նաև թուրքալեզու ներկայացումները:

Արշակ Պենկյան. երաժշտական թատրոնի առաջավոր դերասան

Պենկյանը հայացքը նորից ուղղում է դեպի Եգիպտոս, և 1887 թվականին թատերախումբը նորից գտնվում էր Կահիրեում:

Խմբին տրամադրում են արքունական օպերային շենքը: Փոխարքան 150 ոսկի է նվեր տալիս **Պենկյանին**, որ անմիջապես բաժանվում է խմբի անդամների միջև:

Բայց ահա, այս չարաբաստիկ 150 ոսկու պատճառով եղավ այն, ինչը անհամատեղելի էր **Պենկյան** արվեստագետի, տաղանդավոր դերասանի, անզուգական կազմակերպչի և սքանչելի մարդու բնավորության հետ:

Ես չեի ցանկանա պատմել այս մասին և տասնամյա նրա տառապալից գործունեությունը չաղարտել այս չարաբաստիկ միջադեպով:

Բայց Հայոց թատերական արվեստն ուսումնասիրողները առանց կասկածանքի կամ թեր ու դեմ կարծիքների գրում են, որ **Պենկյանի** տաղանդավոր խմբի քայքայումը կապված էր այս միջադեպի հետ:

Ինձ իրավունք չվերապահելով սեփական բառերով նկարագրել միջադեպը՝

հիմնում եմ **Գառնիկ Ստեփանյանի** գրքի 2-րդ հատորին:

«...Բայց այստեղ էլ սկսվում է թեքվել Պենկլյանի բախտի անիվը, այն էլ շատ տհաճ մի դեպքի պատճառով: Ստացված 150 ոսկին Պենկլյանը նախ բաժանում է խմբի բոլոր անդամներին, բայց հետագայում ինչ-որ մեկը հուշում է, թե նվերը տրվել է միայն իրեն: Նա դերասան-դերասանուհիներից ետ է պահանջում դրամը և քանի որ վերջիններս ծախսել էին, պահումներ է կատարում ռոժիկներից: Դա մեծ դժգոհություն է գցում ամբողջ խմբի մեջ: Մի օր էլ դարձյալ «Լերլերիջի» ներկայացման ժամանակ, նա իր դերի բերումով ինչ որ նվեր է բաժանում բեմում և, դառնալով փոխարքայի օթյակին, ասում է «Նվեր այսպես առատ կտան»:

Փոխարքան խիստ գայրանում է այս ամբարտավանության համար: Հաջորդ օրվանից արքունական օպերայի դռները փակվում են Պենկլյանի առաջ: Պենկլյանը շատ է զղջում, բայց արդեն ուշ էր, նա եզրեկիեի թատրոնում հազիվ կարողանում է մի քանի ներկայացում տալ: Հաճախումների թիվը արագորեն ընկնում է: Ամենայն հավանականությամբ այստեղ դեր են կատարել եգիպտահայ գաղութի վերնախավից փոխարքայի պալատի հետ կապված մարդիկ, որոնք միջնորդել էին փոխարքայի առաջ, որպեսզի ընդառաջի հայկական թատերախմբին և այժմ անախորժ վիճակի մեջ էին ընկել: Նրանք ոչ միայն չէին փորձում փրկել Պենկլյանի հեղինակությունը, այլ իրենք էլ անցնում են հարձակման: Կա վկայություն, որ կարծ ժամանակում բոլորը երես են դարձնում տաղանդավոր դերասանից:

Հայկական օպերետային խումբը քայքայվում է, դերասան-դերասանուհիների մեծ մասը վերադառնում է Պոլիս»:

Այսպես ավարտվում է հայկական օպերետային արվեստի փառքի շրջանը: Պենկլյանը որոշ ժամանակ մնալով Եգիպտոսում՝ վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս: Նրա կյանքի վերջին տարիների և վախճանի մասին կարդանք Թեոդիկի՝ 1924 թվականին հրատարակած «Ամենուն տարեցույց»-ում:

«Իր վերջին տարիներին աստանդական թափառումներ եղան: Չունենալով գործունեության որոշ կեդրոն, չունենալով տևական խումբ՝ ան քաղաք դեգերեցավ, հետզհետե նորանոր դերասաններու հետ գործեց, անփորձ աշակերտներ մարզելու և իր ապրուստը ծարելու առօրյա հարկին տակ և դեպի ծերույթ գլորվող իր կյանքը քաշկոտելով տեղե տեղ... Հոգեպես վիատ, նյութապես կարոտ և ֆիզիկապես ընկճված Պենկլյան վերջին հանգրվան ունեցավ Ալեքսանդրիան, ուր մեռավ 1900-ին, անծանոթ ու լքված»:

Թատրոն կոչվող արվեստին նվիրված խանդավառ այս ասպետներից շատերն այդպես: Իրենց կյանքի մի սքանչելի շրջան, անկախ դաժան փորձություններից ու դժվարություններից ապրում էին խանդավառ ոգևորությամբ միշտ դեպի վեր, միշտ դեպի կատարյալ բարձրանալով, ապա կնքում իրենց մահկանացուն երիտասարդ-թոքախտավոր, կամ ծերացած-լքված:

Նրանք գալիս էին ու գնում՝ Հայոց Ոգեղենի հավերժական ուղևորները, որպեսզի իրենց առաքելությամբ ժամանակի մեջ և ժամանակից դուրս ապահովեն Հայոց Լինելության մշտարթուն գաղափարը:

Ողորմի:

ԹԻՖԼԻՍ ԲԱՂԱՔԸ ԵՎ ԻՐ ՀԱՅԵՐԸ

Որքա՞ն անգամ ենք մտել ու ելել այս քաղաքը, պատմելու համար, թե հայերը վաղնջուց ժամանակներից սկսած ինչպես կառուցեցին, շենացրին այն և իրենց մտքի ու զգայնությունների հավաքական ուժով 19-րդ դարում Արևելքում հայության կուտակումների բազմաշերտ բնակավայր դարձրին, ինչպես Կոստանդնուպոլիսն էր Արևմուտքում:

Իսկ Թիֆլիս քաղաքից քիչ հարավ հայի երկիրն էր, որը դատարկ էր, իր՝ հայի տաղանդից, կառուցելու ու հարստացնելու, շենացնելու նրա միջոցներից: Եթե ոչ հեռու աշխարհներից այստեղ հասնեին ու իրենց տաղանդի և իմացության շնորհը բերեին թափառական հայերը, գաղթական հայերը, այլ միայն ու միայն Թիֆլիս ու Կոստանդնուպոլիս քաղաքից հավաքվեին երևանում և կավաշեն ու խղճուկ քաղաքը դարձնեին, եթե ոչ իրենց չունեցած պետության, այլ հավաքական հայության հոգու մայրաքաղաք և, ասենք, առաջին թատերական շենքը Անդրկովկասում Գաբրիել Թամաճյան մեծահարուստ հայը կառուցեր երևանում: Պատճառաբանություններ կլինեին առ այն, թե դեռ երևան ինչ էր, իսկ Թիֆլիսը... Ես էլ այդ եմ ասում... Եթե երևանը անտեր չթողնեին, եթե երևանում... Մի խոսքով. մոռանա՞նք երևանը: Մենք հիմա Թիֆլիսում ենք, ուր Գաբրիել Թամաճյանը երևանյան հրապարակում 1846 թվականին կառուցեց Անդրկովկասի առաջին թատերական շենքը: Կառուցեց հայկական ոճով և որպեսզի հայ ուսումնասիրողները չկոչվեն անտեղի ազգայնամոլ՝ այն անվանեցին արևելյան ոճ:

Երբ շենքն արդեն կառուցվել էր, հանում գեղեցիկ ներքին հարդարանքի՝ ջահերը, մոմակալները, ժամացույցները բերվեցին Փարիզից, Պետերբուրգից և Մոսկվայից:

Թատրոնը կոչեցին Թամաճյան: Բացումը կատարվեց 1851 թվականի ապրիլի 12-ին՝ պարահանդես-դիմակահանդեսով: Իսկ առաջին ներկայացման պատիվը տրվեց իտալացի Բարբիերիի օպերային խմբին, որը կատարեց Պոնիցետտիի «Լյուչիա դի Լամմերմուր» օպերան: Այս խումբը կատարեց նաև Թիֆլիսի Վերդիի, Բելլինիի, Ռոսսինիի օպերաները: Շենքը տրամադրվեց նաև Թիֆլիսում գործող ռուսական և վրացական դրամատիկական խմբերին: Ցնցող էր հատուկ կապես Անդրկովկասում առաջին անգամ բալետային ներկայացումը, որը կոչվում էր «Սիլֆիդա» և որի հեղինակն էր միանգամայն անծանոթ Շնայցհոֆֆերը:

1862 թվականի հունվարի 3-ին Խ. Գալֆաճյանի «Արշակ Բ» ներկայացումով իր գործունեությունն սկսեց Թիֆլիսի հայկական դերասանական խումբը:

Այս խմբի մասին դեռ առանձին կխոսենք:

Թե որտեղից էին նրանք գաղթել Թիֆլիս՝ հայտնի չէ: Բայց 18-րդ դարից սկսած նրանք հայտնի էին քաղաքում, որպես հարուստ վաճառականներ և բարեգործներ: Քաղաքի հասարակական կյանքում կարևոր դեր են խաղացել որպես ընտրովի քեղխուղաներ... Ինքը՝ Գաբրիել Թամաճյանը

նը Թիֆլիս քաղաքի պատվավոր քաղաքացի էր: Եվ կառուցելով Թամանշյան թատրոնը՝ նաև հայերին հնարավորություն տվեց մտածել թատերական արվեստի մասին:

Ասացինք, որ առաջին անգամ այս թատրոնում հայկական ներկայացում է խաղացվել 1862 թվականի հունվարի 3-ին: Թիֆլիսը հայ կյանքի նշանավոր կենտրոններից մեկն էր, ազգային համապարփակ մի իրականություն՝ իր բանաստեղծությամբ և երգով, վաճառականական և արհեստավորական խավերի ձևավորված սովորություններով ու մտածողությամբ: Համապարփակ այս իրականությանը պակասում էր հայերեն ներկայացումներով թատրոնը:

Թիֆլիսում առաջին անգամ հայերեն ներկայացումը տրվել է 1824 թվականին նոր բացված **Ներսիսյան** դպրոցում: Դպրոցի սաները, պարբերաբար, ըստ օրվա կարևորության, շարունակել են ներկայացումներ կազմակերպել, իսկ 1836 թվականից հայերեն ներկայացումներ են տրվել նաև Թիֆլիսի տարբեր դահլիճներում, ուր բեմադրվել են **Մ. Արամյանի, Մ. Պատկանյանի, Խ. Գալֆայանի** ողբերգությունները և **Գ. Սունդուկյանի, Մ. Տեր-Գրիգորյանի** կատակերգությունները:

1863 թվականին Թիֆլիսում հիմնվում է առաջին մասնագիտական (պրոֆեսիոնալ) թատրոնը: Այսինքն՝ թատրոն, որի դերասան-դերասանուհիները զբաղվում էին միայն իրենց արտիստական գործով, այլ ոչ համուն ինչ-ինչ մոլորների՝ իրենց հիմնական գործերի ընթացքում՝ նաև թատրոնով: Այս թատրոնի հիմնադիրը **Գ. Չմշկյանն** էր:

ԳԵՎՈՐԳ ՉՄՇԿՅԱՆ

Գևորգ Չմշկյան

«Իմ հիշատակարանը» գրքում **Գևորգ Չմշկյանը** գրում է.

«Ես փառահեղ չինովնիկ էի 1863 թվականին: Ունեի կոշիկներիս կրկներին մեխեր, կամ ինչպես ասում են մեզանում, չպորներ, իսկ գլխարկիս ծակատին՝ կոկարդ, մեկ խոսքով՝ գեղեցիկ, արծվաքիթ, մեծ հույսերով լի երիտասարդ էի և ունեի կապույտ դայթանով բոլորած գդակ:

Կապույտ դայթանը իմ ուսումնականության նշանն էր: Ես կատարյալ ուսումնական էի: Կարդում էի բելինսկի... հետո անցա դեպի Բոքլը, որից իմացա, որ ես սաստիկ կոսմոպոլիտ պիտի լինեմ... Մի խոսքով՝ սալ-

սափելի ուսումնական և գիտնական չինովնիկ էի: Այս իմ ազնվական և գիտնական չինովնիկությունով մեկ օր ամենադատարկ գրպաններով անցնում էի մեկ մեծ փողոցով, տեսա մեկ հայտարարություն՝ պինդ կպած պատին: Մոտեցա և կարդացի, հայտնի բան է, շատ դժվարությամբ, Արշակ Բ, գործող անձինք. Շահխաթունյան, Ամերիկյան, Մատինյան, Սուքիասյան և այլն և այլն... Տոմսակները ծախվում են այսինչ տեղը... ...Ձարմանալի բան, զարմանալի բան, -ասում էի ես ինձ, վա-

զելով այնինչ կողմը, - հայը հայերեն խոսի և այն էլ ինչ տեղ... հրապարակական թատրոնում...

...Ուսումնական կոսմոպոլիտս մտա հայկական թատրոն և զգացի, որ հայ եմ: Հայտնի բան է, ես նույն ժամին թեև շատ ամաչում էի իմ հայ լինելուցս, նամանավանդ որ դա իմ համազգակից ինստիտուտականների համար «զգվելի» էր, բայց ես նույն րոպեին երջանիկ էի իմ ծագումովս»:

Իսկ նրա ծագումը ավելի քան հայկական էր: Ծնվել է 1837 թվականի մարտի 7-ին Մուշից 20 տարի առաջ Թիֆլիս գաղթած **Չմշկյան** ընտանիքում: Հյուսն հայ-րը այստեղ դառնում է քահանա և փորձում հոգալ զավակների կրթությունը ըստ ժամանակի ընձեռած հնարավորության: Սկզբում **Գևորգ** որդին անցնում է ս. Սարգիս եկեղեցու ծխական դպրոցով, ապա կրթություն ստանում Ներսիսյան դպրոցում, որն ավարտելուց հետո հասնում է Պետերբուրգ և Մոսկվա ռուսական կամ Լազարյան բարձրագույն ուսումնարաններում սովորելու համար, սակայն անհաջողության մատնվելուց հետո վերադառնալով՝ ընդունվում է Թիֆլիսի հողաչափական ուսումնարան և ավարտելուց հետո դառնում պետական պաշտոնյա՝ հողաչափի մասնագիտությամբ, չինովնիկական փառահեղ հագվածքով:

«Ուսումնարանից դուրս գալու օրիցս, ես ստիպված էի թափառական կյանք վարել, դաշտեր և լեռներ մակարդակի առնել, ութ տարվա ընթացքում (1854-1862) պտտելով Կովկասի և Անդրկովկասի քաղաքների և գյուղերի մեծ մասը, հանդիպելով զանազան արկածների և հիվանդությունների, միշտ մասը, զգալով իմ երիտասարդական գործունեության աննպատակ էությունը»:

Եվ ահա **Գևորգ Չմշկյան** «սարսափելի ուսումնական և գիտնական չինովնիկը» առաջին անգամ ներկա է լինում հայկական մի ներկայացման:

«Վերջացավ առաջին հայկական ներկայացումը Թիֆլիսի քաղաքային թատրոնի բեմի վրա: Այդ ներկայացումից հետո ես վճռեցի... ի՞նչ եք կարծում, ինչ... նվիրել ինձ թատրոնին, մեկ կողմ թողնելով իմ փայլուն կոկարդս ու զնգզնգուն չպորներս»:

Գևորգ Չմշկյանը 26 տարեկան էր, երբ նվիրվեց հայ թատրոնին և կատարեց այն հեղաշրջումը, որը դերասանական արվեստը պիտի տաներ միայն իրականացման ուղիով, անխնա պայքար մղելով դասական-ռոմանտիկական, պաշտական ուղիով, անխնա պայքար մղելով դասական-ռոմանտիկական, ինչպես ինքն էր որակավորել՝ պերճական ոճի դեմ: Երկու ոճերն էլ ուժեղ էին ու կենսունակ, երկու ոճերն էլ ունեին իրենց ճանաչված վարպետներն ու հետևորդները, իրենց հանդիսատեսն ու կենսական հողը: Երկուսն էլ սրբագործված ու հովանավորված էին գործող ավանդներով: Դարավերջին այս երկու ոճերը միմյանց կողքի գոյատևելով, պիտի ծնեին ավելի արդիական մի ոճ՝ հոգեբանական իրականացումը, որը, սակայն, չպիտի մերժեր իրականության հայեցողական ընկալումը՝ ռոմանտիզմը:

Ի վերջո, արվեստը, որ ճյուղին էլ այն պատկանելիս լինի, իր ներսում իրավունք ունի ներառել այն բոլոր ոճերը, որոնք ամբողջովին կարող են բացահայտել արվեստագետի գաղափարները, նրա ապրումների ճշմարտացիությունը: Իսկուսքն, անշուշտ, **Արվեստի** մասին է և ոչ նրա նմանակեղծությունների, որոնք, դժբախտաբար, երբեմն ընդունվում են իրականի տեղ:

Ինչևէ: Խոսենք **Գևորգ Չմշկյանի** մասին, որ իր ողջ արվեստով, որպես դերասան, բեմադրիչ, դրամատուրգ և, ընդհանրապես, որպես թատերական գործիչ իր մնայուն տեղն ունի մեր Ոգեղենի անդաստաններում:

Այսպես. տեսավ առաջին հայկական մի ներկայացում և որոշեց ինքն իրեն գրել պետական չինովնիկի տաքուկ տեղից և զբաղվել թատրոնով, դառնալ, ինչպես ինքն է որակում՝ «համեստ գործիչ»:

Կարդում ենք «Իմ հիշատակարանը»:

«Մեր խեղճ ու աղքատիկ հայ թատրոնի պատմության էջերն այնքան տխուր և սրտաճմլիկ հանգամանքներ են պարունակում իրենց մեջ, որ մի որևիցե ուրախալի դեպք, մի առիթ, որ կարող է հիշեցնել տալ հայ թատրոնի գոյությունը՝ իր ձգտումներով դեպի հաստատուն գոյությունները, բերկրանքով է լցնում անկեղծ հայ թատերասերի հոգին:

Այն հեռու անցյալից հետո, 1865 թվականին, երբ մի քանի անհատներ միայն ոգևորված նորածին հայ թատրոնի գաղափարով, կռան տակը դրած մի քանի փթած պիեսներ թափառում էին քաղաքից քաղաք (Շուշի, Ալեքսանդրապոլ և Երևան), հիմնում էին ժամանակավոր թատրոնական բեմիկներ և հանդես հանում իրենց Շուշանիկ, Վարդան, Սամվել և այլն սրանց նման ողբերգությունները, երբ Թիֆլիսում անգամ հայ թատրոնի գաղափարի իրագործումը թվում էր մի տեսակ ցնորք, խիմերա, ահա, այդ ժամանակամիջոցին թափառական ինքնակոչ դերասանների գործունեությունը տալիս է իր պտուղը, ցանած սերմը ծլում է մի քանի տարուց հետո տալիս է իր բոլորջները: Ամեն մի հայաբնակ գավառական քաղաք ձգտում է ունենալ իր թատրոնական բեմը, կազմել կարելույն չափ ռեպերտուար, ստեղծել դերասանական ուժեր և այլն և այլն: Յոթանասունական թվականներից հայ թատրոնական գաղափարը սկսում է արդեն ինքնուրույն գոյության նշաններ ցույց տալ Թիֆլիսում, հիմնվելով Տեր-Գրիգորյանի և Սունդուկյանի, նամանավանդ վերջինիս բեղմնավոր թատերական աշխատությանց վրա:

Գավառների հայ երիտասարդության մեջ ծագում է մի նոր տենդային ձգտում՝ հետևել Թիֆլիսին, նմանվել Թիֆլիսին, ստեղծել իրենց Տեր-Գրիգորյանները, Սունդուկյանները»:

Բայց դեռ 70-ական թվականները չէին, որի մասին այստեղ խոսում է Չմշկյանը: Դեռ նա պիտի պատմի, թե ինչպես՝

«Հայոց թատրոնի քաղաքացիական գործունեությունը սկսվում է Թիֆլիսում 1863 թվականին, երբ այդ թատրոնը տեղափոխվում է Թիֆլիսի քաղաքային թատրոն, որտեղ և բուն է դնում և տարեց-տարի զարգանալով հասնում է իր այսօրվա ներկա դրությանը»:

Թիֆլիսի քաղաքային թատրոն ասելով Չմշկյանը նկատի ունի Թամանյան թատրոնը, որի դահլիճը ուներ 740 տեղ և որտեղ, հիշո՞ւմ եք, առաջին հայկական «Արշակ Բ» ներկայացումը բեմադրվեց 1862 թ. հունվարի 3-ին, որը և տեսել էր պետական ծառայող Չմշկյանը ու որոշել էր դառնալ դերասան:

1871 թվականին այստեղ բեմադրվել է նաև **Գաբրիել Սունդուկյանի** «Պեպոն»-ը: Դժբախտաբար, 1874 թվականի հոկտեմբերի 1-ին «Նորմա» օպերայի բեմադրությունն սկսվելուց առաջ Թամանյան թատրոնը հրդեհվեց և ամբողջությամբ կրակի ճարակ դարձավ:

Բայց շարունակենք **Գևորգ Չմշկյանի** խոսքը.

«Սկզբում նա համեմատ իր ուժերի, ուներ իր ողորմելի ռեպերտուարը, որը բաղկացած էր երեք-չորս արտասվալի ողբերգություններից՝ Սամվել, Արշակ Բ և այլն և միևնույն տեղական վոդևիլից Դալալ Դազո, որի մեջ մի կին էր դուրս բերված Սանդուխտ անունով, որը կատարում էր միևնույն դերասանուհի՝ անգրագետ, հանգուցյալ Սոփիա Շահինյանը:

Այն ժամանակվա գործող խումբը ձգտում էր կենսական պիեսներ ձեռք բերել բեմի համար, և ահա, երևան եկան և խմբին օգնության հասան երկու տաղանդավոր դրամատուրգներ՝ վաղամահ բժշկապետ Միքայել Տեր-Գրիգորյանը և Գաբրիել Սունդուկյանը»:

Տեր-Գրիգորյանը գրեց ծիծաղաշարժ պիեսներ, իսկ Սունդուկյանը բեմ հանեց Թիֆլիսի այն ժամանակվա հայ հասարակության համար մեծ նշանակություն ունեցող «Խաթաբալա» կոմեդիան:

Մի քանի խոսք Միքայել Տեր-Գրիգորյանի մասին: Նա բժիշկ էր, որը գերազանց գնահատականներով ավարտել էր Մոսկվայի համալսարանի բժշկական բաժինը, ապա վերադարձել Թիֆլիս և հիմնել իգական դպրոց: Եղել է Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձու, Թիֆլիսի կլասիկական գիմնազիային կից պանսիոնի ղեկավարներից, Կովկասյան բժշկական ընկերության իսկական անդամ... և, իհարկե, թատրոնի ջերմեռանդ նվիրյալ: Նա վախճանվեց 1869 թվականին, 40 տարեկանում և հասցրեց գրել տասը անուն կատակերգություններ, վոդևիլներ և դրամաներ: Միքայել Տեր-Գրիգորյանի անունը մշտապես կապվեց Չմշկյան թատերախմբի հետ:

Խումբը այն ժամանակ կազմված էր նվիրյալներից, որոնք էին՝ հանգուցյալ **Քեթևան Արամյանը, Սոփիա Մելիք-Նազարյանը, տ. Սաթենիկը, Ամերիկյանը, Սուքիասյանը, Չմշկյանը և Կարինյանը:**

Այս խումբը խաղաց «Խաթաբալան»՝ արժանանալով մեծ ընդունելության, և որը սկիզբ դրեց **Գաբրիել Սունդուկյանի** ապագա մեծ հեղինակությանը:

Այսպես, Հայոց թատերական այս փոքրիկ խումբը Թիֆլիսում քաղաքացիություն է ստանում: Նա զգում էր իր վրա վերցրած ծանրակշիռ պատասխանատվությունը: Նա գիտեր, որ ծառայում էր վսեմ մի գաղափարի:

Հոգով ու մարմնով հայ բեմին նվիրված դերասան-գործիչները Կոստանդնուպոլսում, թե Թիֆլիսում, կամ այլուր՝ առանց հանգստի, դատարկ գրպաններով, հաճախ հիվանդ դարի դաժան հիվանդությամբ՝ թոքախտով, չունենալով ոչ

Քեթևան Արամյան

մի հովանավորություն, ապրելով ամենաողորմելի պայմաններում՝ հայ հանդիսականին էին նվիրում ոգևորությամբ լեցուն իրենց ոգու փայլատակումները՝ ծանոթացնելով նրան աշխարհի դասական մեծերի և սեփական թատերգուների սքանչելի գործերի հետ:

Գևորգ Չմշկյանը իր շուրջը հավաքելով դերասան-դերասանուհիների վերը նշված խումբը, հակառակ այն բանին, որ նրանցից մի քանիսը «պերճական ոճի» դերասաններ էին, իսկ ինքը՝ «հակապերճական», սկսեցին աշխատել ոգևորությամբ և **Չմշկյան** դերուսույցի, բեմադրիչի համառ ազդեցությամբ ազատագրվեցին «պերճական» ոճից:

Մի հատված **Հայկական հանրագիտարանից**.

«...**Չմշկյանը** բեմում հաստատել է **Շեքսպիրի, Մոլիերի, Գոգոլի, Ա. Օստրովսկու, Սուևոուկյանի** դրամատուրգիան: **Չմշկյանը** պատմահայրենասիրական պիեսների դերը ժողովրդի դաստիարակության գործում՝ առավելությունը տվել է ժամանակակից կյանքն արտացոլող ռեալիստական դրամատուրգիային: **Չմշկյանը** որպես պրոֆեսիոնալ հանդես է եկել 1863-ին Վարդան Մամիկոնյանի դերով: 1864-90 -ական թթ. նա եղել է թիֆլիսահայ թատրոնի առանցքը, որի շուրջը համախմբվել են հայ թատրոնի կարող ուժերը: Մեծ դեր է ունեցել **Անդրկովկասի ժողովուրդների, հատկապես հայ-վրացական թատերական կապերի ամրապնդման գործում:** **Դերասանական տարբեր խմբերով կազմակերպել է հյուրախաղեր Շուշիում, Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Գորիսում, Բաքվում, և այլուր»:**

Վարդան Մամիկոնյան

Մի քանի խոսք Շուշի կատարած հյուրախաղերի մասին: 1868 թվականն էր: Երեք ընկերներ՝ **Չմշկյանը, Միհրդատ Ամերիկյանը, Սեդրակ Մանդինյանը** ճանապարհ ընկան դեպի Շուշի, որից հետո պիտի անցնեին Ալեքսանդրապոլ և Երևան: Իր «**Իմ հիշատակարանը**» գրքում այդ ճամփորդությունը նկարագրված է սքանչելի հուժկորով: Մինչ ձեռք կրերեք և կընթերցեք այս շատ հետաքրքիր գիրքը՝ մի հատված կարդանք այն ճանապարհորդության նկարագրությունից:

«**Երևակայեցեք եվրոպական հագուստով երեք ձիավոր, նորանց ետևից ջորիների քարշ գցած երկայն փայտեր (դեկորացիաների փայտերը), նիզակներ, խուրճիկներից երևող՝ փայլուն թղթերից շինած սաղավարտներ, հետո մեր Սանչո-Պանսաներին այդ ծուռ ու մուռ ճանապարհի վերա, և դուք կունենաք մի շատ թույլ պատկերն այն տեսարանի, որ մենք կազմում էինք մեր ընթացքով Շուշի բարձրանալու ժամանակ:**

Պատահողը կանգնում էր ու այդ տեսարանը հետաքրքրությամբ զննելուց հետո մնում էր տարակուսանքի մեջ, թե ի՞նչ երևույթ է տեսնում, և երկար ժամանակ ապշած նայում էր մեր ետևից: Մոտ մեկ վերստ բարձրանալուց հետո այդ հետաքրքրվողների թիվը շատացավ և նոքա

սկսեցին հարցնել իրարու մեկ ծայրից մինչև մյուս ծայրը. «**ա՛... հի՞նչ մարդիկ են, ա՛... հի՞նչ են գիտում**» պատասխանում է մեզանից մոտիկ գտնվող ապուշ կտրվածը մեկ վերստ հեռավորությամբ հարցնող ապշածին:

- **Քյանդրբազներ կլինեն, չվանների վրա պարողներ:**

- **Չէ հա, ջամբազներ են:**

Կնքված քյանդրբազ և ջամբազ օրինյալ անուններով վերջապես հասանք ամենաբարձր կետը, այսինքն մտանք Շուշի քաղաքի դռները:

Մենք կարծում էինք, որ քաղաք մտնելուն պես կազատվինք մեզ անտեղի շնորհած քյանդրբազ և ջամբազ տիտղոսներից, բայց իզուր:

- **Հո՞վ են հա, -սկսեցին հարց ու փորձ անել շուշեցիք:**

- **Քյանդրբազներ են, հինչ են, հի՞նչ գիտում... Եվ ներս մտանք մենք Շուշի փողոցները, կրելով մեր ծակատների վերա էկվիլիբրիստական վսեմ արվեստի նշանաբանը...**

Վերջապես մոտեցանք մեկ քարաշեն շինության, որ մեզ մատնացույց արին թե հյուրանոց է: Մենք կանգ առինք այդ շինության առաջ մեր բոլոր **Դոն-Քիշոտական պարագաներով և առանց այլևայլության մտանք մեր ձիերով, ջորիներով և Սանչո-Պանսաներով այդ երևակայական հյուրանոցի գավիթը...»:**

Վերջապես, երկար թյուրիմացություններ հաղթահարելուց հետո, տեղի վարժարանի ուսուցիչ **Տեր-Հակոբյանի** օգնությամբ մի մեծ «աղի մագաղին» փոքրիկ բեմով և 150 տեղանոց դահլիճով հարմարեցնելով որպես թատրոն և շուշեցի մի խումբ պատանիներ հավաքելով և նրանց պատրաստելով դերասանական արվեստի համար՝ երեք «Դոն - Քիշոտները» խաղացին իրենց անդրանիկ «Սամվել» և «Վարդան Մամիկոնյան» ողբերգությունները...

Խոսքն «**Իմ հիշատակարանին**» է...

«**Դահլիճի մեջ չմնաց դատարկ տեղ: Շուշեցոց համար դա բոլորովին նոր բան էր: Նոքա, որոնք չէին այցելել Թիֆլիս, և Շուշի մեջ առաջին անգամ էին տեսնում թատրոնական բեմ, հասկանալի է, որ շատ հավանեցին...**

Բեմից ամեն մեկ «կեցցե Վարդան» ասելու ժամանակ, որ ձշում էին բսան երևակայած հայ զինվորներ, բաղկացած մինչև 18 տարեկան դեռահաս երիտասարդներից, որոնց ես անվանում էի «իմ քաջ զինվորներ», հանդիսականները կրկնում էին «Իմ քաջ զինվորների» հետ միասին «Կեցցե Վարդանը»:

Այնքան հաճելի եղավ այդ ներկայացումը հանդիսականների համար, որ նորա վերջանալուց հետո նոքա «կեցցե Վարդան» աղաղակելով անշարժ մնալով էին յուրյանց տեղերում ու սպասում էին... որ շարունակվի ներկայացումը...

...Այդ երեկոն մեկ տոն էր մեզ համար, և սիրալիր քաղաքում այդպիսի երեկոներ կրկնվում էին մեր ամեն մեկ ներկայացումը տալուց հետո»:

Թատրոնի այն սերը, որ **Չմշկյանը** իր ընկերների հետ ներարկում էր արվեստից բոլորովին անտեղյակ ժողովրդին և որոնք նրանց հեռանալուց հետո իրենց

Ի դեպ, **Ֆասուլաճյան** անուսինները Թիֆլիսում աշխատակցել են **Չմշկանի** խմբի հետ՝ իրենց «**պերճական**» և Չմշկյանական «**հակապերճական**» ոճերի հակասություններով հանդերձ:

A black and white portrait of a man with a full beard and mustache, wearing a dark suit jacket, a white shirt, and a dark bow tie. The portrait is oval-shaped and appears to be a reproduction of a painting or engraving.

...Պարոն Սունդուկյանը պարապած յուր գեղարվեստական զննողությամբ, երբեմն լաց է լինում, երբեմն անողորմաբար հարվածում և մտրակում է կեղտի մեջ խեղդված որոշ շրջանի հայ քաղաքացիներին, հանգուցյալ Տեր-Գրիգորյանցը միևնույն ժամանակ ծիծաղում է յուր փրփրալի ծիծաղով... Մեկը խոսքով առաջինը զննում էր, երկրորդը ծաղրում, մեկը զարհուրում էր այդ փտած ուժի ազդեցությունից, մյուսը ծիծաղելով դոցա վրա, նորանց հանդես էր բերում կենսական ամենածաղրալի հանգամանքների մեջ: Սունդուկյանը սարսափում էր հայ բուրժուազիայի սերնդից և հալածում էր նորան, իսկ մյուսը ծաղրելով այդ սերնդին, ոչինչ բանի տեղ չէր դնում նորան... Մեկը ատում էր մարդկության փտած ուժը և ձգտում էր դեպի նորություն, պահպանելով և հնության առաքինությունը, մյուսը թեթև

Նա տաղանդավոր դերասան լինելով հանդերձ՝ թատերական մեծ գործիչ էր։
Եվ այս մղունով նա մեկնեց Կոստանդնուպոլիս՝ Թիֆլիս հրավիրելու **Պետրոս Աղաճյանին, Սիրանուշին և Աստղիկին**... Այս մասին մենք արդեն պատմել ենք,

Կարծում եք, դյուրին է ստեղծել մի բան, այս դեպքում թատրոն, որը մշտապես եղել է ողբերգականորեն հալածված օտար կառավարությունների կողմից, որոնք ազգիս տերերն են եղել... Այս հայ թատրոն կոչվածը մշտապես անպաշտպան է եղել... որք է եղել և նրան անմնացորդ ծառայողները նահատակներ են եղել: Նրանցից ոմանց անունը գիտենք, շատերինը՝ ոչ... Եվ **Զմշկյանի** խոսքի վերջաբանը ավելի քան խոսում է:

Հիմա մի քանիսի մասին, որոնք եղան Արևելահայ թանկուհի/համոզվածներ:

ՊՈՂՈՂՅԱՆԻ վկայությամբ, **Հովհաննես Ամերիկյան** կրտսերին Ներսիսյան դպրոցում լեցուն մի երիտասարդ... Երբեմն այդպես էլ է պատահում:

Իսկ 1865 թվականին **Զմէկյանը, Մանդինյանը և Ամերիկյանը** ճանապարհ-
վեցին դեպի Շուշի, Ալեքսանդրապոլ, Երևան՝ տանելով իրենց ջերմ հավատը
թատրոնի մեծագույն առաքելության հանդեպ: Այս հյուրախաղերի մասին արդեն

Արդյո՞ք ազգային բնավորության կարևոր հատկանիշ էր դարձել անըն-

Պ. Պռոշյան, Ա. Սուքիասյան,
Գ.Ադիրեդյան, Մ.Ամերիկյան

«Թե դերասաններից և թե հայ թատրոնի բեմը համակրող անձերից հավաքվեցինք քառասնաչափ հոգիք և վերցնելով դագաղն ուսերիս վերա, տա-

A black and white portrait of a man with a mustache, wearing a military uniform with epaulettes and buttons. He is looking slightly to the right.

Աստ իսանգչի...

Նրանցից շատերի մասին նույնպես պատմել ենք: Նրանք ազգային ինքնագիտակցության, ազգային փրկության ու նրա կեցության Ոգեղենի ջախը չեն թողել միայն դպրոցի, եկեղեցու, գրողի, հրապարակախոսի, երաժշտի, ճարտարապետի, գիտնականի ծեռքին, այլ տարել են նաև **Թատրոն** և նվիրյալների ջանադրությամբ պահպանել են **Ազգային Ոգու և Մայրենի Լեզվի** կենսունակությունը:

Նրանց բոլորի մասին թատերագիտական ուսումնասիրություններ կան: Նրանց մասին, որոնք տաղանդավոր էին և նրանց մասին, որոնք շնորհալի էին, սակայն միևնույն է՝ անմնացորդ նվիրումով էին ծառայում արվեստին, որ կոչվում էր **Թատրոն**:

Ազգային թատրոնը ազգային ինքնությունը հաստատող, ժողովրդին հոգևոր սնունդ տվող անուրանալի ուժ էր: Մանավանդ, եթե այն գործում է **Ազգային պետականությունից** զուրկ միջավայրում:

Գրիգոր Ավետյան

Կարդացեք նաև բեմական գործիչների՝ **Գրիգոր Ավետյանի, Օլգա Գուլազյանի, Միքայել Մանվելյանի, Հասմիկի, Վաղարշ Վաղարշյանի, Արտեմ Բերոյանի, Իսահակ Ալիխանյանի, Շարա Տալյանի, Վարդան Միրզոյանի, Վահրամ Փափազյանի** հուշերն ու օրագրությունները:

Նաև գրողներ և թատերագետներ **Դերենիկ Դեմիրճյանի, Լևոն Քալանթարի, Գառնիկ Ստեփանյանի, Սարգիս Մելիքսեթյանի, Ռուբեն Ջարյանի, Բաբկեն Հարությունյանի, Լևոն Հախվերդյանի, Վարսիկ Գրիգորյանի** ուսումնասիրությունները:

Անցնելով 20-րդ դարի սահմանից այս կողմ՝ ասենք. 1902 թվականին **Գաբրիել Սունդուկյանի** նախաձեռնությամբ Թիֆլիսում հիմնադրվեց **Հայոց դրամատիկական ընկերությունը**, որը վստահվեց ղեկավարելու հայտնի մշակութային գործիչ, իշխանուհի **Մարիամ Թումանյանին**:

Թիֆլիսում ընկերության կողմից հովանավորվող հայ թատրոնը, բովանդակ հայության թատրոնն էր, քանի որ սպասարկում էր համայն ժողովրդին, ուր էլ որ նա լիներ: Դարասկզբի հայ թատրոնը ենթարկվում էր ժամանակի հայկական իրականության գերխնդրին՝ գրականության հետ միասին մտնելով ազգապահպանության պայքարի ոլորտը:

Հայոց թատրոնի շարունակական երթը պիտի առաջ ընթանար, անկախ դժվարին վայրիվերումների, որոնք նրա մշտական ուղեկիցներն էին: **Պետրոս Ադամյանից, Սիրանուշից, Գևորգ Չմշկյանից, Միհրդատ Ամերիկյանից, Ռու-**

Մկրտիչ Ավալան

բերգական ու կատակերգական, հոգեբանական վերլուծությունների հենքի վրա կառուցվող կերպարներ կերտող մեծ դերասաններից բեմական արվեստի անմարելի ջախը վերցնելով առաջ ընթացան մյուսները՝ թատրոնի, հայ բեմի պատմության էջերը գրելով և դրանք զարդարելով իրենց անուններով՝ **Թատրոն-տաճարին** ծառայելու իրենց անմնացորդ ոգևորությամբ:

Ահա նրանց ոչ լրիվ անվանացանկը:

Կենցաղային իրապաշտումի վարպետներ **Գևորգ Տեր-Դավթյան, Վարդուհի Գեղեոն Միրզոյան, Արշակ Հարությունյան...**

Կատակերգական արվեստի վարպետներ **Պողոս Արաքսյան, Արամ Վրույր, 800 դեր կերտած Գրիգոր Ավետյան, Փառանձեմ, Ջաբել, Արշակ Մամիկոնյան...**

Ջորեղ դրամատիկական դերերի վարպետ **Հովհաննես Աբելյանը**, հուզական տարերքի դերասան, որի համար տեխնիկական վարպետությունը **«հուզմունքի ոչ թե փոխարինիչն էր, այլ հաղորդիչը միայն»**: Գրիգոր Ավետյանի կերտած դերերի քանակին չէին հասնում նրա մարմնավորած կերպարները, բայց դե 500-ն էլ պակաս քանակ չէ, որոնց մեծագույն մասը, ի տարբերություն իր տաղանդավոր արվեստակցի, խոշոր, կենտրոնական դերերի անձնավորումներ էին: Ի դեմս **Հովհաննես Աբելյանի**, հայ բեմը վորումներ էին: Ի գեղարվեստական մշակված ճաշակի տեր արվեստագետի տաղանդը, որը մշտապես ներկայանում էր հեղինակի հերոսից ավելի զորեղ հոգեբանական խոսքով:

Հովհաննես Աբելյան

Դերասան և բեմադրիչ **Արմեն Արմենյանը, Իսահակ Ալիխանյանը, Արտեմ Բերոյանը, Միքայել Մանվելյանը, Եկատերինա Դուրյան-Արմենյանը, Օլգա Մայսուրյանը, Հովհաննես Ջարիֆյանը, բեմադրիչ և դերասան Օվի Սևունյանը... Հասմիկը, Օլգա Գուլազյանը, Մկրտիչ Թաշյանը, Նինա Մանուչարյանը, Վարդան Միրզոյանը**:

Նրա և առավել ու նորից **Վահրամ Փափազյանը**: ...Ապա և նրանք, որոնք հետագայում եղան Խորհրդային հայ թատրոնի ոսկե-ճոծ սյուները... Փառք նրանց:

Ես կարծում եմ նրանց մասին իմ առանց այն էլ կիսատ պատմությունները, որովհետև վստահ եմ, որ շատերին պիտի հետաքրքրի նրանց արվեստի հետ մոտիկից ծանոթանալու ցանկությունը... և այս պարագայում նրանք առատ նյութ պետք է գտնեն գրադարաններում, առանձին-առանձին յուրաքանչյուրի մասին և թատերական պատմության հատորներում:

Ուրեմն ներողամիտ եղեք, եթե այս անավարտ պատմությունը վերջակետով սահմանափակեմ:

Արամ Վրույրը Պեպոյի դերում

Այս անգամ՝ Արևելահայաստանում:

Ալեքսանդրապոլը ուներ աշուղական համքարություն, Երևանը՝ նույնպես: Թիֆլիսից, Բաքվից, Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներից այստեղ էին գալիս անվանի արտիստներ՝ մասնակցելու համար հրապարակային մրցումներին: Եվ իրենք էլ իրենց հերթին մշտական շրջագայությունների էին գնում հեռու և մոտիկ վայրեր: Անհատ կատարողների կողքին գործում էին դուդուկի, զուռնայի, սազանդարների խմբեր, որոնք ծաղկեցնում էին ժողովրդական տոնախմբությունները, խնջույքներն ու հարսանիքները: Աշուղական երգերից և մեղեդիներից բացի կար նաև ժողովրդի բուն ստեղծագործությունը, նրա քնարական, ողբերգական, կատակերգական երգերը, որոնց հնությունը պարզելու համար ազգագրագետ գիտնականներից տքնաջան աշխատանք է պահանջվում:

Սակայն խոսքը հիմա 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին ծաղկում ապրող աշուղա-գուսանական արվեստի մասին է:

Նրանք շատ էին: Ամեն մեկը՝ իր տաղանդի չափով սիրելի ժողովրդին:

ԶԻՎԱՆԻ

Զիվանի

Սերովբե Բինգոյան-Լևոնյան, ծնված 1846 թվականին Ախալքալաքի Կարծախ գյուղում:

Վաղ մանկությունից համբավավոր աշուղ Ղարա Ղազարի մոտ սովորել է նվագել քյաման ու ջութակ, նաև աշուղական երգի կանոնները և վաղ հասակից գրել իր երգերը: Ապրել է Ալեքսանդրապոլում, Թիֆլիսում և շատ երիտասարդ դարձել «ուստա բաշի»՝ գլխավոր վարպետ: Նրա երգերը տպագրվել են տարբեր պարբերականներում և «Սոխակ Յայաստանի» երգարանի հատորներում:

Զիվանին առաջինն էր, որ երգերն ու բանաստեղծությունները հորինեց մաքուր գրական լեզվով: Նրա երաժշտությունը Յայոց երգի ու մեղեդիների ավանդական սքանչելի հորինումների տաղանդավոր շարունակությունն էին, իրենք՝ գուսան Զիվանուն միայն հարիր ինքնատիպությամբ ու առանձնահատկությամբ:

Նրա երաժշտության մեջ միահյուսվում են և աշուղական, և քաղաքայինը՝ ստեղծելով այն առանձնահատուկ ոճը, որը մինչ այդ չէր եղել, բայց որը պիտի բերեր ավելի կամ պակաս շնորհալի իր հետևորդներին:

Իր երգերի բովանդակությամբ Զիվանին սրտի բոլոր լարերով կապված էր ժամանակաշրջանի հայոց սոցիալական տառապանքների, հայ և օտար հարստահարիչներից մշտապես հալածական ժողովրդի ցավերի հետ:

*«Ամեն տեղ բռնություն, ամեն տեղ ճնշում,
երբեք խղճի ազատություն չկա, չէ,
Ամեն մարդ ընկճված, ամեն մարդ տրտում,*

Ցավոց բժիշկ, փարատություն չկա, չէ:

...Ով հզոր է, նա հարուստ, գործավոր

Բայց խեղճ աղքատն է միշտ հողին հավասար,

Մարդիկ կը խեղճանան, զրկելով իրար,

Բնականից աղքատություն չկա, չէ»:

Նրա ողբերգությունը իր ժողովրդի ողբերգությունն է, հասարակության ներսում տիրող անարդարությունը, ուր «Գայլը վրան ոչխարի մորթի հագած, գառներուն պահապան է դառած» և ուր «մեծամեծ մարդիկը հեռու են կանգնած, ասպարեզը համբակներուն են թողած» («Խելքի աշեցեք»): Բանաստեղծ և երգիչ գուսանը խորին դառնությամբ է վերապրում տնից-տեղից զրկված պանդուխտների և հազարներով ոչնչացող գաղթական հայության ողբերգությանը:

*«Ես մի դարիք բլբուլիկ եմ, վարդաստանից
հեռացել եմ,*

*Դրախտի պես հոտով անուշ բուրաստանից
հեռացել եմ,*

*Կոպիտ, անգութ, անհեռատես այգեպանից
հեռացել եմ,*

*Տունս - տեղս անտեր թողած՝ ամեն բանից
հեռացել եմ»:*

Եվ նրա մարդասիրությունը արժանի էր իր սքանչելի հորդորանքին, որով նա մխիթարում էր իր ժողովրդին... Թող նա նկուն չմնա, չվհատվի, որովհետև «ծախորդ օրերը ծմռան նման կուգան ու կերթան...», «փորձանք, հալածանք և նեղություն» թեև անպակաս են ազգերի գլխից, բայց նրանք էլ ճանապարհի քարավանի նման «կուգան ու կերթան»:

Նրա լավատեսությամբ շնչող էությունը հավատում էր, որ իր ժողովրդին սպասում են լուսավոր օրեր, որովհետև նա ճանաչում է իր ժողովրդի կենսափլիսոփայությունը, որով նա, անկախ որևէ զարհուրանքի՝ ապրել է, կառուցել է... երգել է: Երգել է և խրոխտ երգեր և քնարերգական ջերմաշունչ երգեր: Հիշո՞ւմ եք՝ «Ես մի ծառ եմ ծիրանի», «Այծյամ», «Ազգ իմ», «Ավարայրի դաշտ», «Սիրուն հավ», «Առավոտյան քաղցր հովիկ», «Անի քաղաք»:

Նա փիլիսոփա էր և բարոյագետ: Նրա 800 երգերը, որ հասել են մեզ, աշուղական արվեստը բարձրացրել են նոր մակարդակի... Նրա երգերը հեղինակից գրի են առել Կարա-Մուրզան, Եկմալյանը, Կոմիտասը...

Զիվանին իր ժողովրդի այն նվիրական զավակներից է, որը պաշտովեց նրանից և պաշտվում է մինչև այժմ և, վստահ ենք՝ ընդմիշտ: Փորձենք նորից լսել նրա երգերը, փորձենք հասկանալ սիրո և թախծի լուսավոր տողերից հառնող գուսանի էությունը, որն իր մահկանացուն կնքեց 53 տարեկան հասակում, ստեղծագործական վերելքի պահին: Հազար ափսոս...

Եվ Ողորմի:

Շերամ

Նա ծնվել է Ալեքսանդրապոլում, 1857 թ. մարտի 20-ին և անունն էր **Գրիգոր Տալյան**:

Նա սիրո երգիչ էր: Քնարերգակի իր հոգին մինչև այսօր հուզում է և դեռ որպես սիրո երկրային մաքրության անվերապահ պահապան՝ 21-րդ դարի խառնաշփոթ զգայնությունների մեջ իր կարևոր խրատն ունի տալու...

Սիրո մասին նրա 100-ից ավել երգերը հուզավառ մեմախոսություններ են ուղղված նրան, որի առջև բացում է իր սիրավառ հոգին անմնացորդ անկեղծությամբ, անմնացորդ զմայլանքով...

Ամեն մեկը **Շերամից** նախընտրելի մի երգ ունի շուրթերին: Եվ ամեն մի երգիչ կամ երգչուհի ժողովրդական իր կատարումների երգացանկում **Շերամի** երգերն ունի՝ որպես սիրո պայծառ խոստովանություններ, թախծոտ ապրումներ, ծնրադրումներ **Գեղեցիկի** հավերժական կերպարի առջև՝ որպես նրա սրբազան սարսուռների հետ առնչվելու հոգեզմայլում:

Հիշո՞ւմ եք. «**Դուն իմ մուսան ես**», «**Պարտեզում վարդ էր բացված**», «**Քեզանից մաս չունիմ**», «**Սիրուններ**», «**Ալ ու ալվան ես հագել**», «**Նա մի նազ ունի**», «**Սարեր կաղաչեմ**», «**Շորորա**», «**Էլի երկինս ամպել է**», «**Զով գիշեր**» և էլի 100 սիրող հոգուց բխած սքանչելի մեմախոսություններ:

Նա 12 տարեկանից է սկսել ստեղծագործել: Նրա առաջին վարպետ ուսուցիչը եղել է հայտնի քամանչահար **Զունգուր Հագոն**, որի հետ այցելել է հայաբնակ վայրեր և ամենուրեք արժանացել ժողովրդի հիացմունքին: Բանաստեղծ **Հովհաննես Հովհաննիսյանը** լսելով նրան, նրա «մետաքսի նման» հորինված նրբին երգերը՝ կոչել է **Շերամ**:

Նրա երգերը տպագրվել են ժամանակի մամուլում, երգարաններում և արագորեն տարածվել ժողովրդի մեջ:

Նա վախճանվեց 81 տարեկան հասակում, մինչև վերջ հորինելով իր սիրո սքանչելի երգերը, մինչև վերջ խնկարկելով սիրո աստվածուհու տաճարում:

Այսպես, ժողովրդական երգերը, գուսանների ստեղծագործությունները տոնախմբությունների, հարսանիքների, սիրո և ցավի, կարոտի և թախծի, ուրախության և տառապանքի պատմություններ լինելով, ամեն մի գավառի յուրահատկություններով հանդերձ՝ միասնական էին ազգային համընդհանուր ընկալման մեջ: Եվ որպեսզի մեր լեռնոտ երկրի դժվարանց ճանապարհները դուրին լինեն հաղթահարել և մի գավառից մյուսը **երգը** անցներ՝ չենթարկվելով օտարամուտ աղավաղումների, 19-րդ դարի կեսերից նրանք սկսեցին հրատարակվել հայկական ծայրամիջներով և եվրոպական նոտագրությամբ:

Ռաֆայել Պատկանյանը 1856 թվականին Պետերբուրգում հրատարակեց «**Ազգային երգարան Հայոց**» ժողովածուն: Այս երգարանի շնորհիվ շուտով տարածվեցին ամենուրեք... և սիրվեցին. «**Հայոց գինի**», «**Արաքսի արտասունք**», «**Կենաց բաժակ**», «**Եղբայրք մի շուրջ ժողվեցեք**», «**Երգ պանդուխտ պատանեկի**», «**Ծիծեռնակ**» և այլն, և այլն...

Այս երգերը շարունակ վերատպվում էին և մտնում ժողովրդի կենցաղ: Լույս էին տեսնում նաև մանկական երգարաններ, որոնք իրենց բովանդակությամբ և զգացումնայնությամբ մոտ էին մանկական հոգեբանությանը, ինչպես օրինակ՝ «**Մանկական երգեր**», «**Քնարիկ մանկական**» երգարանները:

Մի կողմից՝ Կոստանդնուպոլսից ներմուծվող, մյուս կողմից՝ Թիֆլիսում և այլ գաղթօջախներում ստեղծվող ազգային-հայրենասիրական երգերը տարածվում էին դպրոցների թատերական ներկայացումների և համերգների միջոցով: Պահպանվել են Ներսիսյան դպրոցի, Գևորգյան ճեմարանի, Լազարյան ճեմարանի ու սանոդների բազմաթիվ ձեռագիր երգարաններ, որոնք պարունակում են 19-րդ դարի վերջին քառորդում լայն տարածում գտած հարյուրավոր երգեր:

Զափազանց տարածված էին «**Վիճակի երգեր**», «**Ռամկական մրմունջներ**» երգերը: Վերջինս պարունակում էր նաև գուսանա-աշուղական երգեր:

Այս բոլորը՝ շատ լավ: Սակայն քաղաքային բարձրախաղ համարված ընտանիքներում ավելի ընդունված էր մոդայիկ դարձած «գնչուական» երգերը, սենտիմենտալ ռոմանսները: Այս արիստոկրատական համարված խավերի երիտասարդների ճաշակին միանգամայն անհարիր էր սեփական ժողովրդի երգն ու երաժշտությունը:

Կար նաև մյուս ծայրահեղությունը. հայերը դարեր շարունակ Թիֆլիսում, Բաքվում, Գանձակում, Արցախում, Ախալքալաքում, Ախալցխայում և այլուր ապրելով վրացիների և ադրբեջանցիների հետ կողք կողքի և հայ անվանի աշուղներն ու սագանդարները շրջելով քաղաքից քաղաք, իրենց երգի հետ խառնած տանում էին նաև այդ շրջանում Անդրկովկասում մեծ ծավալի հասած «**մուղամաթը**»: Հայ երգը աղավաղվում էր սրա կլկլոցներով և հայի ոգուն բացարձակ անհարիր «ճաշակով»:

Եթե այսպես շարունակվեր, անկախ բազմաթիվ երգարանների հրատարակումներից՝ հայ երգը կունենար երկարատև դժվարին հոգեվարք:

Սակայն ամենածանր պահին հայտնվել են **նվիրյալները**:

Մի քանի խոսք նրանց մասին:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԿԱՐԱ-ՄՈՒՐԶԱ

Հիշեցնեմ. Ղրիմի հայկական գաղութը հիմնվեց 12 - 13-րդ դարերում մոնղոլական արշավանքների հետևանքով Անի հրաշակերտ քաղաքից և նրա շրջակայքից այսօր տեղ հասած հայերի կողմից, որոնք իրենց բնավորության համաձայն շատ արագ շենացրին, կառուցեցին քաղաքներ՝ բարգավաճ, առևտրաշահ, արհեստների ու արվեստների կենտրոններ:

Բարձրաբերձ լեռներից եկած և Ղրիմի ծովափին հանգրվանած այս ժողովուրդը իր այս նոր հայրենիքը կառուցում է այնպիսի ջանադրությամբ, կարծես երբեք այլևս ստիպված չի լինելու հեռանալ այնտեղից, ինչ-

Քրիստափոր
Կարա-Մուրզա

պես, ասեմք, հեռացել է իր բուն Հայրենիքից:

Բայց ահա, 18-րդ դարում **Եկատերինա Երկրորդ կայսրուհին** որոշեց հայերին համել Ղրիմից և նետել ամայի տափաստան, որպեսզի այնտեղ ևս կառուցեն...

Այս մասին, իր տեղում, մանրամասն պատմել են: Ցանկացողները կարող են թերթել **«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»** վկայագրքի 4-րդ հատորը:

Այսպես, ուրեմն, տափաստանում կառուցվեց Նոր Նախիջևանը: Եվ երբ կառուցվել-ավարտվել էր, ամենահզոր կայսրուհին տեսնելով Ղրիմի տնտեսական քայքայումը՝ հրամայեց, որ հայերը նորից վերադառնան Ղրիմ: Վերադարձողներ անշուշտ եղան, որոնք լծվեցին վերականգնման ծանր աշխատանքին: Բայց խիջևանի հայկական գաղութները ապրել են միասնական կյանքով և սերտորեն կապված են եղել՝ միմյանց դպրության, արհեստների, առևտրի և, իհարկե, մշակույթի բնագավառի ձեռքբերումներով:

Խոսքն այն մասին է, որ այս գաղութները քաղաքական կյանքում, գրականության և արվեստի տարբեր բնագավառներում հայությանը պարզեցին նշանավոր անհատներ: Չհեռանալով 19-րդ դարից՝ հիշենք միայն մի քանիսին. **Միքայել Նալբանդյան, Ռաֆայել Պատկանյան, Սմբատ Շահագիզ, Հովհաննես Այվազովսկի, Վ. Մախոխյան, Վարդգես Սուրենյանց, Հովհաննես Նալբանդյան, Ալեքսանդր Սպենդիարյան, Քրիստափոր Կարա-Մուրզա** և էլի ուրիշներ...

Քրիստափոր Կարա-Մուրզան ծնվել է Ղրիմի Ղարասու-Բազար քաղաքում 1853 թվականի փետրվարին:

Մանկությունը, պատանեկությունը, ուսումնառության տարիները անցկացրել է իր ծննդավայրում և վաղ հասակից հասկացել, որ երաժշտությունը հենց այն է, որին պետք է նվիրվի ամբողջությամբ:

Սակայն իր քաղաքի մշակութային կյանքը հավասար չէր ընթանում: Ինչո՞ւ միայն քաղաքի: Հայ հասարակական կյանքի, գրականության և ամենատարբեր արվեստների բուռն զարգացման կողքին՝ երաժշտությունը բավական խղճալի վիճակի մեջ էր, հատկապես եվրոպական և ռուսական երաժշտության բարձրագույն նվաճումների հետ համեմատած: Հարկավոր էր հայերի մոտ ևս բարձրացնել երաժշտության հասարակական նշանակությունը՝ այն դարձնելով իր ժողովրդի գեղագիտական դաստիարակության հզոր ազդակ, ինչպիսին գրականությունն ու մյուս արվեստներն են: Եվ **Կարա-Մուրզա** պատանին հասակ էր առնում իր երազանքի հետ միասին: Իսկ երազանքը քառաձայն երգչախմբեր ստեղծելն էր... Ոչ մեկը՝ միակը, այլ ամենուրեք, ինչպես ստեղծվում էին թատրոնները: Կազմակերպել երգչախմբեր և կանոնավոր համերգներով իր ժողովրդին լսելի դարձնել բարձր արվեստը:

Իր քաղաքում նման բան իրագործելն անհնար էր: Եվ նա, երբ 29 տարեկան էր՝ մեկնեց Թիֆլիս, որն արևելահայության մշակութային կենտրոնն էր:

Պահանջվեց երեք տարվա նախապատրաստական աշխատանք, մինչև որ հաջողվեց կազմակերպել առաջին քառաձայն երգչախումբը և տալ հայկական բազմաձայն երգի առաջին համերգը:

1885 թվականի մարտի 15-ն էր: Համերգի ողջ ծրագիրը կազմված էր միմիայն ազգային-հայրենասիրական երգերից՝ մշակված քառաձայն երգչախմբի համար: Երգչախումբը ուներ արական կազմ, բաղկացած 15 երգիչներից, որոնք բեմ ելան ազգային տարազով: Այն ամբողջությամբ արտացոլում էր ազգային ազատագրական գաղափարներ, որոնցով ապրում էր հայ հասարակությունը:

Կարա-Մուրզայի քառաձայն երգեցողության առաջին համերգը անցավ բացառիկ հաջողությամբ և վերածվեց ազգային տոնախմբության:

...Իր համերգային գործունեության 17 տարիների ընթացքում **Կարա-Մուրզան** 50-ից ավելի քաղաքներում ու գյուղական բնակավայրերում կազմակերպել է ավելի քան 90 քառաձայն երգչախումբ և տվել մի քանի հարյուր համերգ: Նա ոչ միայն երգեր էր սովորեցնում ու համերգներ տալիս, այլև պատվաստում էր սեր հայկական երաժշտական մշակույթի հանդեպ, տարածում էր երաժշտական գրագիտություն, պատրաստում ղեկավարներ, որ իր հեռանալուց հետո երգչախումբը շարունակեր իր գոյությունը: Եվ կարևոր մի հանգամանք ևս. հայկական երգի միջոցով նա տարածում էր Հայոց լեզուն այն վայրերում, որտեղ հայերը... մոռացության էին մատնել իրենց մայրենին:

Ժամանակակիցները նրան անվանել են **«շրջուն դպրոց»**:

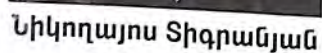
Նրա ստեղծագործության առյուծի բաժինը պատկանում է հայ ժողովրդական, գուսանական և ազգային-հայրենասիրական երգերի մշակումներին, հարսանեկան, ծիսական, կենցաղային, սիրային-քնարական, վիպական-առասպելական, պարերգային, երգիծական եղանակներին, հետո, մնացածը՝ օտար երգերի մշակումներին:

Օգտագործելով ժողովրդական երգերի արտահայտչականությունը **Կարա-Մուրզան** գրեց նաև, դժբախտաբար անավարտ, **«Շուշան»** օպերան: Գրվել է օպերայի միայն երգչախմբային նախերգանքը և երեք գործողություններից միայն առաջինը: Բայց նույնիսկ գրված մասերի ձեռագրերը մեզ չեն հասել: Նրանք կորել են երգահան-խմբավարին Մոսկվայից Մախաչկալա աքսորելու ճանապարհին: Մոսկվայում, **Կարա-Մուրզայի** երգչախմբի փորձերից մեկի ժամանակ, հեղափոխական տրամադրություններով համակված ուսանողները գաղտնի ժողով էին գուլիսում: Ոստիկանությունը հասնում է ճիշտ ժամանակին և ձերբակալում ժողովի մարել: Ոստիկանությունը հասնում է ճիշտ ժամանակին և ձերբակալում ժողովի մասնակիցներին, նրանց հետ նաև բանից անտեղյակ **Կարա-Մուրզային**:

Մոսկվայից արտաքսվելու պատճառը սա է եղել: 1892 թվականին նա հրավիրվեց Էջմիածին՝ **Գևորգյան ճեմարանում** երաժշտություն դասավանդելու: Նրա ցանկությունն էր Գևորգյան ճեմարանը դարձնել նաև խմբավարների պատրաստման դպրոց: Դա նրան չհաջողվեց: Մեկ տարի անց նա հեռացավ ճեմարանից, մեկնեց Թիֆլիս և այնտեղ կազմակերպեց խմբավարների կարճատև դասընթացներ:

Ժամանակին **Կարա-Մուրզան** հայտնի էր նաև իր երաժշտական հոդվածներ-

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Նա կարիք ուներ քիչ ավելի ընդարձակ աշխարհ դուրս գալու և ցուցադրելու այն ամենը, ինչ նա հավաքել էր, մշակել և զետեղել հրատարակված երաժշտական տետրերում: Եվ նա մեկնեց Պետերբուրգ: Այն համերգը, որ նա տվեց Պետեր-

Նա ավարտված համարեց իր արտասահմանյան ոլորտային գործունեությունը և վերադառնալով հայրենի քաղաք, որը խորհրդային շրջանում Ալեքսանդրապոլից դարձել էր Լենինական, սկսեց գլխավորել համերգային կյանքը, հիմնեց կույրերի դպրոց, որտեղ դասավանդում էր երաժշտություն, կազմակերպում և ղեկավարում է

երաժշտական խումբ... Մի խոսքով, ծավալում է հասարակական և մանկավարժական բուռն գործունեություն:

Ավելի ուշ նա տեղափոխվեց Երևան և մինչ իր վախճանը՝ 1951թ. փետրվարի 17-ը ապրեց և աշխատեց այստեղ: Խորհրդային կառավարությունը նրան շնորհեց հանրապետության ժողովրդական արտիստի և Աշխատանքային հերոսի կոչումներ և պարգևատրեց Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով... Արժանի էր:

Գրում է Մ. Յ. Մուրադյանը.

«Սովետական տարիներին Ն. Տիգրանյանի ստեղծագործական աշխատանքն ընթացել է ինչպես նոր գործերի ստեղծման, նույնպես և արդեն պատրաստի գործերի վերամշակման ուղղությամբ: Հատկապես 30-ական թվականների սկզբին նա ձեռնարկել է իր ծայնագրած և մշակած մուղամների փոխադրումը սիմֆոնիկ նվագախմբի, լարային կվարտետի և տրիոյի համար, մի բան, որ նույնպես նորություն էր արևելյան ժողովուրդների կյանքում: Նրա վերջին ստեղծագործությունը հանդիսացավ «Ի ննջմանեդ արքայական» երգի մշակումը քառածայն խառը երգչախմբի համար:

...Նիկողայոս Տիգրանյանը իր ստեղծագործությամբ նոր էջ բացեց արևելքի ժողովուրդների երաժշտության պատմության մեջ և ապահովեց իր տեղը XIX դարավերջի և XX դարասկզբի հայկական երաժշտության պատմության մեջ»:

ՄԱԿԱՐ ԵԿՄԱԼՅԱՆ

Մակար Եկմալյան

Հիշո՞ւմ եք. **Գևորգ Չորրորդ կաթողիկոսը** եկեղեցական երաժշտությունը կանոնավորելու մտահոգությամբ Կոստանդնուպոլսից էջմիածին հրավիրեց **Նիկողայոս Թաշչյանին**: Թաշչյանի օգնությամբ շարականները, պատարագը և ամբողջ ժամերգությունը ծայնագրել տալուց բացի, կաթողիկոսը հավաքել տվեց երաժշտական ընդունակություններով օժտված սաների մի խումբ, որի հետ **Թաշչյանը** պարապում էր **հայկական նոր ծայնագրություն** և երաժշտության տեսություն: Ահա, այս խմբում էր նաև **Մակար Եկմալյանը**, որի համար Թաշչյանը փաստորեն երաժշտության առաջին ուսուցիչն էր: **Եկմալյանը** այնքան վարժ տիրապետեց ծայնագրության արվեստին, որ **Շարակնոցը** հրատարակման պատրաստելու գործում դարձավ իր ուսուցչի օգնականը:

...**Մակար Եկմալյանի** ընտանիքը Վաղարշապատ էր գաղթել Արևմտյան Հայաստանի Ալաշկերտ գավառի **Եկմալ** գյուղից, որից և ընտանիքը վերցրել էր իր **Եկմալյան** ազգանունը:

Մակար որդին ծնվեց Վաղարշապատում 1856 թվականի հունվարի 21-ին: Իրենց համագյուղացի **Խոջա Մինասի** մոտ գրաճանաչ դառնալուց հետո, 9-ամ-

յա տղան ընդունվում է էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոց: Շատ արագ պարզ դարձան մանկան երաժշտական արտակարգ ընդունակությունները, և նրան դարձրին ժամերգությունների կատարման մասնակից: Ջգայուն և տպավորվող նրա հոգին ընթռշխնում էր հոգևոր ավանդական եղանակների գեղեցկությունը և ոգևորությամբ տրվում նրանց հմայքին: Բայց նրա ոգևորության աղբյուրը նաև ժողովրդական երգն ու մեղեդին էր: Էջմիածինը Հայոց հոգևոր կենտրոնն էր և այստեղ անպակաս էին ուխտագնացությունը, եկեղեցական տոնախմբություններն ու հանդեսները: Երկրի տարբեր կողմերից, տարբեր գավառներից գալիս էին ուխտավոր հայերը իրենց հետ բերելով տեղի երգն ու առանձնահատուկ նվագը: Պատանի **Եկմալյանի** համար սա ևս ոգևորության աղբյուր էր:

...1874 թվականն էր: **Եկմալյանն** ավարտել էր ժառանգավորաց դպրոցը: Բացվել էր **Գևորգյան ճեմարանը**, և նա այնտեղ նշանակվել էր **հայկական ծայնագրության** ուսուցիչ: Դասերին զուգընթաց նա կաթողիկոսի հետ միասին վերանայում է տպագրված պատարագը, ուղղում, վերացնում թերությունները և իրագործում է երկրորդ տպագրությունը:

Էջմիածնի եկեղեցական խորհուրդը 22-ամյա շնորհաշատ ուսուցիչ **Եկմալյանին** ուղարկում է Պետերբուրգի կոնսերվատորիայում բարձրագույն կրթություն ստանալու:

Նա հրաշալի թառ էր նվագում, բայց գաղափար չուներ դաշնամուրից: Իսկ բարձրագույն երաժշտանոց ընդունվելու համար դաշնամուրին տիրապետելը պարտադիր էր: Մեծ դժվարությունների գնով մի տարվա ընթացքում հաղթահարելով իր առջև ծառացած խոչընդոտները, փայլուն հանձնելով ընդունելության քննությունները ընդունվում է կոնսերվատորիա: Ընդունվում է որպես **անվճար** ուսանող: Այս բացառիկ պայմանը տրվում էր տաղանդաշատ և մեծ ապագա խոստացող ուսանողներին միայն:

Երաժշտանոցի նրա ուսուցիչներն էին ռուս ականավոր պրոֆեսորներ **Լյադովը, Իոհանսենը, Ռիմսկի-Կորսակովը, Սակկետտին, Գուբիցկին, Սոլովևը:**

Նա տասը տարի սովորեց Պետերբուրգում: Փաստորեն, սկսեց այբուբենից և ավարտեց բարձրագույն կրթությամբ՝ ստանալով **ազատ արվեստագետի** դիպլոմ: Որպես ավարտական աշխատանք ներկայացրեց ծավալուն մի կանտատ՝ սիմֆոնիկ նվագախմբի, երգչախմբի և մեներգիչների կատարմամբ, որ հնչեց հեղինակի ղեկավարությամբ՝ 1888 թվականի մայիսի 28-ին: Իսկ 31-ին նրան հանձնեցին իր դիպլոմը:

Նա դեռ մի քանի տարի մնում է Պետերբուրգում, ղեկավարում հայկական եկեղեցու երգչախումբը, մասնակցում քաղաքի հայկական գաղութի երաժշտական ձեռնարկումներին և, իհարկե, զբաղվում ստեղծագործությամբ:

Նա դեռ ուսանողական շրջանից սկսել էր **Հայոց Պատարագի** բազմաձայն մշակումը, որն ավարտեց 1892 թվականին, երբ արդեն Թիֆլիսում էր և ստանձնել էր Ներսիսյան դպրոցի երաժշտության դասավանդումը և երգչախմբի ղեկավարումը:

...Երբ Ներսիսյան դպրոցի խմբով Թիֆլիսի հայկական եկեղեցում առաջին անգամ կատարվեցին **Եկմալյանի** բազմաձայն պատարագի հատվածները՝ տպավորությունն աննկարագրելի էր...

Երկու տարի շարունակ կիրակի և տոն օրերին այն կատարվում էր եկեղեցում՝ գրավելով բազմաթիվ ունկնդիրների մահ հեռավոր վայրերից:

Մակար Եկմալյանի «Երգեցողությունը սրբո պատարագի» ծավալուն պարտիտուրը տպագրվեց 1896 թվականին: Այն նպաստեց, որ ամենուրեք կազմակերպվեցին երգչախմբեր, որոնց շնորհիվ Պատարագը կատարվում էր մահ համերգասրահներում: Կարա-Մուրզան ինքն ամենուրեք սկսեց կատարել այն:

Եկմալյանի աշակերտներից շատերը դարձան նշանավոր երգիչներ, երգահաններ, դիրիժորներ, մանկավարժներ. **Տիգրան Նալբանդյան, Արմենակ Շահմուրադյան, Շարա Տալյան, Մուշեղ Աղայան, Արամ Տեր-Յովհաննիսյան, Անտոն Մայիլյան, Ազատ Մանուկյան ...**

Եկմալյանի երգչախումբը մայր եկեղեցում երգելուց բացի, մասնակցում էր մահ տարեկան դպրոցական հանդեսներին՝ կատարելով միայն ժողովրդական և ազգային-հայրենասիրական երգեր: Նրա երգչախումբը երբեք հանդես չի ելել բաց համերգներում:

Պատարագն ավարտելուց հետո նրա ստեղծագործական կյանքը ընթանում է լարված, առանց ընդհատումների: Գրում է «**Մեր ազգն հալածված**» խմբերգը, «**Ոչ փող զարկինք**», «**Բլբուլն Ավարայրի**», «**Ով դու բարեկամ**», «**Տերունական աղոթք**», ապա ազգային - հայրենասիրական և ուրիշ հոգևոր երգեր, գրում է դաշնամուրային պիեսներ, որոնց նյութն ընտրում է ժողովրդական և ազգային-հայրենասիրական երգերից:

Նրա սևագիր ձեռագրերում պահպանվել են մահ ժողովրդական երգերի բազմաթիվ մշակումներ:

Նրա աշխարհիկ ստեղծագործությունները, հատկապես **Պատկանյանի, Պեշիքաշյանի, Ալիշանի** և հայրենասեր մյուս բանաստեղծների խոսքերով գրված մեներգերն ու խմբերգերը մեծ տարածում են գտել և կատարվել ու մինչև հիմա կատարվում են ազգային արժանապատվության խորին զգացումով:

Մակայն պետք է խոստովանել. նրա ստեղծագործական կյանքում **Պատարագը** առանձնակի տեղ է գրավում: Եվ, ընդհանրապես, հայերիս կյանքում Պատարագը բազմաթիվ սերունդների համար նույաես ծառայել է որպես բազմաձայնության ձեռնարկ:

Պատարագը դարերի ընթացքում կուտակված հոգևոր մեղեդիների սքանչելի միաձուլում է, ժողովրդական երաժշտության հետ իր նրբագույն առնչություններով կատարյալ ներդաշնակ:

Մակար Եկմալյանի Պատարագը 19-րդ դարի Հայոց հոգևոր երաժշտության վերջին խոսքն է, որն այսօր ևս, 21-րդ դարի այս խառնիճադանջ ըմբռնումների մեջ, հնչում է գեղեցկորեն ազնիվ, որպես Հայոց էության ու նրա բնավորության կատարյալ արտահայտություն... Բազմաթիվ անգամներ գնացեք լսելու այն եկեղեցիներում կիրակնօրյա պատարագի օրերին ... Գնացեք՝ ազատ-

վելու համար օր օրի մարդկային անպաշտպան հոգում կուտակվող բացասական էներգիայի կուտակումներից: Գնացեք խաղաղվելու և եկեղեցուց դուրս գալուց առաջ մի պահ հիշեք **Մակար Եկմալյան** հրաշալի հային և մտովի խոսեք նրա հետ. «**Օրհնված լինես, այսօր, և վաղը, ընդմիշտ ...**»:

...Ասում են, որ նա վարել է փակ կյանք և չի ծագել երաժշտական կամ հասարակական ընդարձակ գործունեության: Բնավորությամբ լռակյաց է եղել, սիրել է ռակական ընդարձակ գործունեության: Բնավորությամբ լռակյաց է եղել, սիրել է առանձնանալ... Նման մեկը խորթ կարող է թվալ միջավայրին... Միջավայրը երբեմն անգոր է հասկանալ հանձարեղ մարդու ինքն իր հետ լինելու ցանկությունը: Ինքն իր հետ, որի ընթացքում նա լսում է իր էության ներսում ծայնարկվող մեղեդիները...

Բայց, ասում են մահ, որ 1902 թվականի գարնանը նա կորցնում է հոգեկան հավասարակշռությունը: Բուժումը ոչ մի արդյունք չի տալիս:

1905 թվականի մարտի 6-ին **Մակար Եկմալյանը** վախճանվում է՝ հեռանալով անդեականի գաղտնի խորքերը, տանելով հետը իր էության ներսում կուտակված հոգևոր սքանչելի մեղեդիները...

Ողորմի:

ԿՈՍԻՏԱՍ

Կոմիտաս

Ես նրա մասին կպատմեմ, երբ հասնեմ 20 - րդ դարի Հայոց եղերական օրերին: Կպատմեմ **Մարդու** մասին, որի **Հանձարը** Հայոց մեռնող **Ոգեղենի** փրկության խարիսխը հանդիսացավ, որին փարվեցին տանջահար ազգի խլակները և ապրեցին՝ երբ ապրելու չէր... **Կոմիտասը** անպարագիծ ու տիեզերածավալ էություն է, որի կարիքը, որի օգնությունը անսահմանորեն զգացվում է այսօր: Զգացվում է նրա նմանի ներկայության կարևորությունը: Մենք կարոտում ենք այդ ներկայությանը, այսօր՝ 21-րդ դարի դեռ անհասկանալի ժամանակների ներսում, փոթորկվող կրքերի միջավայրում:

ՀԱՅ ԿԱՏԱՐԱՂՆԵՐԸ ԱՇԽԱՐՀԻ ԲԵՄԵՐՈՒՄ

Հիշո՞ւմ եք ճարտարապետ **Սինանին**, որը կեսարացի էր և գալով Կոստանդնուպոլիս՝ կառուցեց այն շքեղորեն, որովհետև նա տաղանդաշատ ճարտարապետ էր... Մենք գիտենք, որ **Սինանյաններն** ու **Պալանները** կառուցեցին Կոստանդնուպոլիսը և տվեցին այն ի վայելում նրանց, որոնք պիտի մշտապես տառապանքի ու չարչարանքի զարհուրանքի մեջ ընկղմեին ամեն իմաստով ստեղծագործ ժողովրդին, որը մեծապես ջանում էր բարբարոսին դարձնել քաղաքակիրթ:

ՍԻՆԱՆՅԱՆՆԵՐ

Գրիգոր Սինանյան

Կեսարացի ճարտարապետ **Սինանի** ընտանիքի ժառանգները դարձան երաժիշտներ: Նրանցից առաջինը՝ **Գրիգոր Սինանյանը**, թողեց իր մուշտակագործի արհեստը և, երեք տարի սովորելուց հետո, դարձավ հրաշալի ջութակահար: Նրա մենահամերգները մշտապես արժանանում էին ունկնդիրների խրախուսանքին: Ելույթներ էր ունենում նաև Կոստանդնուպոլսում կազմակերպված «**Քնար հայկական**» երաժշտական ընկերության նվագախմբի հետ: Հետո, կազմակերպելով և ղեկավարելով մի փոքրիկ նվագախումբ, մասնակցում է **Վարդույան թատրոնի** ներկայացումներին և միաժամանակ հանդես գալիս համերգներով:

հրաշալի ջութակահար էր և նվագախմբի ղեկավար: 16 տարեկանում էր արդեն հռչակվել: Կատարում էր ջութակի համար գրված դժվարին ստեղծագործություններ, սակայն կատարելապես տիրապետում էր նաև դաշնամուրին:

Հարություն Սինանյանը կազմակերպում է նվագախումբ՝ «**Սինանյան խումբ**» անունով: Այն իր ղեկավարի շնորհիվ դառնում է կատարողական բարձր արվեստի տեր երաժիշտների մի խումբ, որի համերգային շրջագայությունները Կոստանդնուպոլսի և Օսմանյան կայսրության շատ քաղաքների երաժշտական կյանքի համար դառնում են բացառիկ երևույթ:

Գրիգոր Սինանյանի կազմակերպած երաժշտական դպրոցում նրա որդի **Ջարությունը** ջութակի դասեր էր անցկացնում, մեծագույն ջանադրությամբ պատրաստելով ապագա երաժիշտներին: **Ջարություն Սինանյանը** նաև ժողովրդական և հայրենասիրական երգերի մշակումներ էր կատարում իր նվագախմբի համար:

Սինանյան նվագախումբը

1896 թվականի համիդյան Հայոց կոտորածների ժամանակ նվազախմբի երաժիշտներից երկուսը զոհվում են: **Սինանյան նվագախումբը** դադարում է գործելուց: Ջարդի և ողբի պայմաններում նվագախումբը կարծես կորցնում է իր գոյության իմաստը: Նրան իր նվագախմբի հետ հրավիրում են Թիֆլիս, սակայն չի համաձայնվում թողնել Կ. Պոլիսը, ուր իր ժողովրդի համար ստեղծվել էին ահարկու պայմաններ: Եվ, հեռանալով երաժշտական գործունեության ասպարեզից, առանձնանում է:

Բայց դեռ կային Հարությունի եղբայրներ **Անտոն** և **Հովսեփ Սինանյանները** և նրանց երկու քույրերը, որոնք հնուտ ջութակահարներ և դաշնակահարներ էին: Իսկ Անտոնի որդի **Գևորգ Սինանյանը** գերազանցել էր իր տոհմի բոլոր երա-

Իսկ Անտոնի որդի **Գևորգ Սինանյանը** գերա
ժիշտներին: Նա վիրտուոզ ջութակահար էր,
նրա ուսուցիչը իր հորեղբայր Հարություն Սի-
նանյանն էր, որ բացի տաղանդավոր ջութակա-
հար լինելուց, հիանալի մանկավարժ էր: Եվ
արտակարգ երաժշտական ընդունակություննե-
րով օժտված պատանին դառնում է կատարյալ
ջութակահար:

Սենահամերգով **Գևորգ Սինանյանը** բնն է բարձրանում 15 տարեկան հասակում: Նրա այս համերգը ընդունվում է բացառիկ խանդավառությամբ:

Յետո, 20-րդ դարի առաջին տասնամյակ-
ներին, **Սինանյան** ընտանիքի երաժիշտները
հանդես են գալիս միասնական համերգներով.
Հարություն Սինանյանը՝ դաշնամուր, **Գևոր-
գը՝** առաջին ջութակ, նրա հայր **Անտոնը՝** թավ-
ջութակ: Նրանց երգացանկը կազմված էր մեծ մասամբ համաշխարհային
ջութակ: Նրանց երգացանկը կազմված էր մեծ մասամբ համաշխարհային
երաժշտության դասական գործերից, որոնց կատարումներով փայլել են մեծա-
գույն մարտնչությամբ:

Այսպես կեսարացի ճարտարապետը Սյունիք է տեղափոխվել հուշահամալիրում՝ վաղ
անընդմեջ Հայոց ոգեղենի անդաստանում, սակայն օտար հողի վրա, իր կարևոր
տեղը հաստատեց... Եկե՛ք Հայաստանում:

Երանի թե նրանք գործեին Հայաստանում:

ՀՈՐՀԱՆՅԱՆՆԵՐ

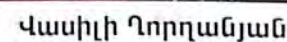
Հոգաբարձուհի:
Այս ընտանիքն էլ թիֆլիս քաղաքից էր:
Հովսեփ Հորդանյանը, որը Կովկասյան ռուսական բանակի գեներալ էր,
Նկատելով իր երեխաների արտակարգ սերը և ընդունակությունը երաժշտության
նկատելով իր երեխաների արտակարգ սերը և ընդունակությունը երաժշտության կրթությունը:

Հովսեփ Ղորղանյանի երեք որդիները և երեք դուստրերը սովորելով Պետեր-բուրգի, Փարիզի, Միլանի համրահայտ ուսուցիչների մոտ՝ հռչակվել են որպես երգիչ-երգչուհիներ Պետերբուրգում, Ռուսաստանի և Անդրկովկասի բազմաթիվ

Վերոնիկա, Անտոն, Հարություն,
Հովսեփ Սինանյաններ

Ղորղանյանների ընտանիքից էր **Դավիթի** որդի **Վասիլի Ղորղանյանը**:
Նա երաժշտագետ էր: Նրա երաժշտագիտական աշխատանքի գլխավոր ու-
սումնասիրության առարկան եվրոպական և ռուսական կլասիկ երաժշտությունն

Ուրեմն հարկ է հեռու ընդունել աստիճանով բավարարվենք:

Նաղեժույ Դապյան

...Ամենամեծ հաջողությունը
մատիկական խոշոր դերասանի խաղ էր, նրա ծայնի բոլոր նոտաները վե-
րին աստիճանի գեղեցիկ են և արժեքավոր: Բարձր ռեգիստրում ծայնը
հնչում է դուրեկան և հազվագյուտ արժաթային մաքրությամբ ունի: Դրա մեջ
է արտահայտվում արտիստուհու ուժը և նրա հաջողության գաղտնիքը...»:

Հիանալի օպերային երգչուհի էր, սակայն երբ հանդես էր գալիս համերգային ծրագրով՝ պարտադիր կատարում էր նաև հայ ժողովրդական երգեր և հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործություններ:

Անկախ այն բանից, որ հանդիսականը նրան ընդունում էր որպես բեմական արվեստի խոշոր տաղանդի, վոկալ կատարողական բարձրագույն վարպետության հասած անկրկնելի երգչուհու, նա չկարողացավ իրեն ապահովել Մարինյան թատրոնի անդրկուլիսյան խարդավանքներից... Օրիորդ **Պապյանը** աշխատում էր անբարենպաստ, իր արժանապատվությունը վիրավորող միջավայրում: Նա հեռացավ Պետերբուրգից և Թիֆլիսում, Բաքվում և այլուր սկսեց իր համերգային շրջագայությունը:

Հասունանում էր ընդմիջտ Փարիզ տեղափոխվելու ցանկությունը: Փարիզի օպերային թատրոնի հետ բանակցություն վարելու ընթացքն էր, երբ մեկնեց Աստրախան՝ ամռան ամիսները ծնողների հետ անցկացնելու և Փարիզ մեկնելուց առաջ նրանց հրաժեշտ տալու համար:

Աստրախանի տակաճրը մտածելով, որ աշխարհահռչակ երգչուհին պիտի անչափ հարուստ լինի, հարձակվում է նրա վրա և ծանր վիրավորում: Երգչուհուն տեղափոխում են հիվանդանոց, ուր և 1906 թվականի հունվարի 19-ին վախճանվում է Վիոլետայի արիան շուրթերին: Նա ընդամենը 38 տարեկան էր:

Պապյան. Մարֆա, «Թագավորի հարսնացուն» օպերայում

Նրանք ամենուր էին, բայց ոչ իրենց Հայրենիքում: Իրենց Հայրենիքում ոչ օպերային թատրոն կար, ոչ իսկ հանդիսական... որովհետև այդ հանդիսականը կուտակվել էր Կոստանդնուպոլսում, Թիֆլիսում, Բաքվում և այլուր... Նրանք հեռանում էին դեպի Եվրոպայի մեծագույն երաժշտական ավանդույթ ունեցող թատրոնները և գրավում էին իրենց տեղը, դառնում մեծ ճանաչում ունեցող երգիչ-երգչուհիներ, համերգային իրենց ծրագրերում ունենալով նաև հայկական ժողովրդական երգերի Կոմիտայան մշակումները... Նրանք՝ որոնց մասին պատմեցինք, ապա նաև երգիչներ **Բեգլար Ամիջանյանը**, **Ներսես Շահլամյանը**, **Արմենակ Շահմուրադյանը**, **Տիգրան Նալբանդյանը**... Վիրտուոզ ջութակահարներ **Հովհաննես Նալբանդյանը**, **Դավիթ Դավթյանը** և էլի ու էլի մյուսները, որոնցով մենք հպարտ ենք, որովհետև սրանցից շատերը՝ տաղանդաշատ, Եվրոպայում և Ռուսաստանում հետին աղքատությունից հասել են հաղթողի աստիճանի, ինչպես, օրինակ, **Արմենակ Շահմուրադյանը**: Մի քանի խոսք նրա մասին:

Պապյան. Սյուզաննա, «Ֆիգարոյի ամուսնությունը» օպերայում

ԱՐՄԵՆԱԿ ՇԱՀՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Արմենակ Շահմուրադյան

Ծնվել է Մուշ քաղաքում 1878 թվականին և վաղ մանկությունից զրկվելով հորից՝ ճաշակել էր դառն աղքատության տանջալից վիճակը, մանուկ հոգու չքավորության ճիրանների մեջ բզկտվող տառապանքը: Երևի այդպես էլ շարունակելու ապրել մինչև անհայտ ժամանակ, մի կերպ վաստակելով իր հացը: Բայց մանուկ հոգին փորձության ենթարկելով հանդերձ Արարիչ Աստված օրհնել էր նրան դեռ օրորոցում, նրան նվիրելով սքանչելի մի ծայն, որով աղքատ ու քաղցած մանուկը շարունակ պիտի գեղգեղար: Մի օր լսելի դառնալով՝ ծայնեղ որբուկը պիտի ուղարկվեր Էջմիածին՝ սովորելու Գևորգյան ճեմարանում:

Նրա երաժշտության ուսուցիչը **Կոմիտասն** էր: Երեք տարի նա վայելեց բարի, զգայուն ուսուցչի հովանավորությունը, հանձարեղ մարդու ընկերությունը, որովհետև **Կոմիտաս վարդապետը** իր սաների պահապան հրեշտակն էր, նրանց հայրը, մեծ եղբայրը և ընկերը, որ դասերից ազատ ժամերին նրանց հետ կարող էր խաղալ մանկական իրենց աղմկոտ խաղերը...

Հետո նրան տեղափոխեցին Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոց, ուր իր արտակարգ ծայնական տվյալների շնորհիվ դառնում է **Մակար Եկնալյանի** երգչախմբի մենակատար և խմբավարի օգնականներից մեկը:

Թիֆլիսում նա հնարավորություն ուներ հաճախելու օպերային ներկայացումների և լսելու դրսից եկած երգիչ-երգչուհիների, և **«անհուն սեր կծագի իմ մեջ՝ դեպի եվրոպական երաժշտություն»**:

Նրա երազանքն էր երաժշտական հիմնավոր կրթություն ձեռք բերել եվրոպական որևէ քաղաքում: Վերջապես, վեց տարի անց նրան հաջողվում է մեկնել Փարիզ և ուսանել հանրահայտ երգչուհի **Պոլինա Վիարդոյի** մոտ, որը հիացած էր նրա ծայնով:

Մեկ տարի անց, հաջող քննություններից հետո, **Արմենակը**, որին արդեն կոչում էին **«Տարոնի սոխակ»**, ընդունվում է Փարիզի կոնսերվատորիա: Դեռ ուսանողական տարիներին մասնակցելով կոնսերվատորիայի հայտարարած մրցանակաբաշխություններին՝ նվաճում է նախ՝ երկրորդ, ապա և՛ առաջին մրցանակը:

Փարիզի կոնսերվատորիայում նա սովորեց չորս տարի: Ավարտեց և անմիջապես հրավիրվեց Փարիզի օպերային թատրոն որպես պատասխանատու դերերգերի երգիչ:

Փարիզի **«Գրանդ օպերա»** թատրոնում նրա առաջին ելույթը կայացավ 1911 թվականի հունվարի 27-ին՝ **Գուլույի «Ֆաուստ»** օպերայի՝ **Ֆաուստի** դերերգով:

Հասարակությունը խանդավառությամբ է դիմավորում տաղանդավոր հայ երգչին, իսկ մամուլը խոսքեր չի խնայում գովաբանելու համար նրա սքանչելի արվեստը:

Բայց նա հեռացավ «Գրանդ Օպերայից» և զբաղվեց միայն համերգային գործունեությամբ: Այդ համերգները կարևորվում էին, որովհետև նա, որպես կանոն, իր ծրագրերում կատարում էր հայկական երգեր, հատկապես՝ **Կոմիտասի** մշակումները: Ամենատարբեր երկրներում ելույթներ ունենալով՝ տարածում էր Հայոց ազգային հայրենասիրական, ժողովրդական և հոգևոր երգերը:

1914 թվականին մասնակցեց Միջազգային երաժշտական ընկերության Փարիզի կոնգրեսի Կոմիտասյան համերգին: Երաժշտագետ **Մ. Յ. Մուրադյանը** գրում է.

«Փարիզում, ինչպես և այլ քաղաքներում, նա հանդես է գալիս Կոմիտասի կազմակերպած համերգներում և բացառիկ հաջողությամբ կատարում նրա մշակած ժողովրդական երգերը: Նրա ուժեղ ու գեղեցիկ տենորն իր քաղցր տենորով գրավում է ունկնդիր հասարակությանը: Նա մեկն էր այն երգիչներից, որոնք ամենուրեք հնչեցնում էին հայկական երգը, նպաստում այդ երգի ծանաչմանն ու տարածմանը և օգնում Կոմիտասին հայ ժողովրդի պանծացման գործում: Կոմիտասի նվագակցությամբ նրա երգած հայ ժողովրդական երգերի ձայնասկավառակները լայնորեն տարածվելով ամենուրեք, այսօր էլ շարունակում են հիացնումը պատճառել: Կատարման նրբությունը, մաքուր արտասանությունը, խորը և մտածված հնչերանգները, ոճի հարազատ վերարտադրությունը հանդիսանում են նրա կատարողական առանձնահատկությունները և դրանց մշակման գործում մեծ էր Կոմիտասի վաստակը»:

...Մենք դեռ կպատմենք Կոմիտասի մասին:

Արմենակ Շահմուրադյանը վախճանվեց Փարիզում 1939 թվականին, 61 տարեկան հասակում:

ՄԱՔԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Ես զգում եմ՝ երկարեց **վկայագրքի** այս հատորը: Փորձեցինք 19-րդ դարի սահմաններում մնալ, բայց շատ անգամ ստիպված եղանք անցնել 20-րդ դար՝ որևէ պատմություն ավարտին հասցնելու համար:

Հակասական ժամանակների թնջուկ էր 19-րդ դարի վերջին տասնամյակների և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակի շրջափուլը՝ մշակութային ամենատարբեր ոճական ուղղություններ. ռոմանտիզմ ու կենցաղային ռեալիզմ, հոգեբանական ռեալիզմ, նեոռոմանտիզմ, խորհրդապաշտություն, ապա նաև քաղաքական ամենատարբեր ձևավորումներ. պատերազմների, հեղափոխությունների, գործադուլների, տնտեսական մրցակցությունների, պետությունների՝ միմյանց հաշվին աղքատացման և հարստացման որոշակի խնդիրներով:

Այս համընդհանուր քաոսի ներսում գործում էր պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի մշակույթը՝ ազգային ինքնագիտակցության, մայրենի լեզվի պահպանման, քաղաքակրթվածության իր փայլը աշխարհին հավաստելու կարողությամբ:

Այս մշակույթը ծնել է մեծություններ, որոնք **Հովհաննես Թումանյանի** խոսքերով ասած՝ *«իրենց տաղանդով մրցում են ու հավասար են եվրոպական ժողովուրդների սիրված, հանրահռչակ հեղինակներին, տարբերությունը միայն սրանց ու նրանց բախտի մեջ է»:*

Նշված ժամանակահատվածում հայկական կյանքը գոհունակության քիչ հիմքեր ուներ և կարծես սպասելիքներ էլ չուներ իր քաղաքական կյանքի դրսևորումների հանդեպ: Սակայն, երբեմն իր չպատճառաբանված լավատեսությամբ կարող էր առանց որևէ որոշակի հիմք ունենալու, մամուլում, ասենք՝ *«Մշակի»* էջերում հայտարարելու, թե. *«Այսօր առավոտյան մենք անկողնուց վեր կացանք իբրև բոլորովին ուրիշ մարդիկ: Երեկ տասնիններորդ դարին էինք պատկանում, իսկ այսօր այդ հռչակավոր դարը անցյալ է, հնություն: Վերջապես եկավ քսաներորդ դարը, որի հետ այնքան հույսեր էինք կապում մենք բոլորս»:*

Սրանք ընդամենը արևելահայերի հուզական ակնկալություններն էին: Նրանք կարոտ էին հասարակական կյանքի դրական վերափոխումների: Դարեվերջին արևմտահայությունն անցել էր համիդյան կոտորածների զարհուրելի բավիղների և մխիթարվելու կարիք ուներ... Իսկ *«Մշակը»* անկեղծորեն հավատացնում էր, թե քսաներորդ դարը... Որտեղի՞ց իմանար հույսի դիֆերամբներով օրորվող հայությունը, թե հայության համար ինչ **Սարսափ** է քաոսային խավարում պահել 20-րդ դարը:

Դարասկիզբը Դարավերջի շարունակությունն էր: Այս մասին՝ քիչ հետո: Հիմա տեսնենք, թե հայությունից դուրս ինչ էր կատարվում ընդարձակ Աշխարհում:

Ժամանակին քննարկվող ամենալայնարձակ թեման միջազգային ասպարեզում դեռ իր վախճանից հեռու Գարավային Աֆրիկայի տարածքում բռնկված

անգլո-բուրական պատերազմն էր, որն առաջավոր մամուլը գնահատում էր որպես՝ **«ամբողջ լուսավոր աշխարհից դատապարտված բռնության պատերազմ»**, իսկ անգլիացի գաղութատերերի դեմ ելած բուրերի մաքառումը՝ **«անօրինակ հերոսական կռիվ»**:

Բուրեր

որի բացումը կայացավ 1902 թվականի ներկայությամբ:

Ասում են, այդ օրը ողջ Երևանը առավոտ վաղ կուտակվել էր կայարանում: Փոխարքայի բացման ճառը վերամբարձ էր՝ համապատասխան խեղճ Երևան քաղաքի կյանքում տեղի ունեցող այս շնչեղությանը:

Եվ **«Մշակը»** նորից արձագանքեց սրան՝ ոչ պակաս վերամբարձությամբ. **«Այսպիսով Երևանի վաղուց երազած ցանկությունը իրականացավ և նա այսօրվանից ոտք է դնում քաղաքակրթության առաջին աստիճանի վրա: Մենք այլևս կտրված չենք քաղաքակրթված աշխարհից, մեզ խոչընդոտ չեն հանդիսանում ոչ սարերը, և ոչ ձորերը. շոգին՝ այդ վիթխարի ուժը, մեր տրամադրության տակ է գտնվում»**:

Կարելի է հասկանալ «Մշակի» Երևանյան թղթակցի ոգևորությունը. գնացքը գավառական հեռավոր քաղաք մուտք գործելով՝ տնտեսական և մշակութային կյանքի մեջ բարեփոխումներ էր խոստանում...

Բայց մի՞թե երկաթուղին Երևան հասցնելով, Ռուսական կայսրությունը նպատակ ուներ այդ տարածքին հնարավորություն տալ տնտեսապես և մշակութային առումով բարգավաճել: Ինչին էր պետք հայերի բարգավաճումը... Երբ վաղուց կայսրության և իր հպատակ հայերի միջև կռիվը մշակութային հողի վրա էր ծաղկում: Համառ և անհավասար պայքար էր սա՝ կապված հայկական դպրոցների, մամուլի, եկեղեցու դեմ ծավալված հալածանքների հետ: Այդ պայքարը վաղուց էր սկսվել, և դրա վերջը չէր երևում՝ նույնիսկ 20-րդ դարի սկզբներին, որի հանդեպ խանդավառ հույսեր էին փայփայում հայերը:

Ռուսական մամուլը ինչ մահացու մեղքերի մեջ ասես չէր մեղադրում հայերին, ընդհուպ մինչև այն, թե հայերը որոշել են Կովկասը մինչև Վորոնեժ անջատել և այնտեղ անկախ պետություն ստեղծել: Պաշտոնական գաղտնի գրագրությունները լեցուն էին նման անհեթեթ մեղադրանքներով:

Ահա Թիֆլիսի ժամդարմական վարչության մի զեկուցագիր.

«Հեղափոխության գաղափարը ընդգրկել էր հայ ժողովրդի բոլոր խավերին՝ ունևորներին և չքավորներին՝ վաճառականից, հարուստից մինչև գյուղաբնակ ու քաղքենի և մանր առևտրականը, մտավորականությանը և լրիվ անկուլտուրական խավերին. արհեստավորի կամ գյուղացու կողքին աշխատում են խմբագիրն ու հայ մամուլի օրգանների աշխատողները, բժիշկները, երդվալ հավատարմատարները, համալսարանական ցենզով մարդիկ, համարյա ամբողջ ուսուցչական անձնակազմը»:

Իհարկե, այդպես չէր: Սա պարզապես պետական հոգեբանություն էր: Սրա վրա մշակվում էր պետական վերաբերմունք և գործի էր դրվում ցարական պաշտոնության վիթխարի մեքենան, իր արգելքներով, սահմանափակումներով, մերժումներով:

Սակայն՝ Ռուսաստանում ծայր առած և սաստկացող բռնության, հասարակական և տարերային աղետների, ռուս-ճապոնական ծախսորդ պատերազմի, Արևմտյան Հայաստանից լսվող չարագուշակ հեծեծանքների, Արևելյան Հայաստանում հայկական դպրոցների ու եկեղեցու ռուսական բռնադատումների դժվարին պայմաններում **Հայոց Մշակույթը** անում էր ամեն հնարավոր ու անհնարին բան՝ պաշտպանելու համար **Ազգային Ոգին** ու **Մայրենի Լեզուն**:

Երբ մենք անցնում էինք 19-րդ դարի քառուղիներով՝ հանդիպեցինք այն **նվիրյալներին**, որոնք **Հայոց Ոգեղենի** պահապան առաքյալներն էին:

Շատերի մասին պատմել ենք, շատերի մասին էլ մեզ չի հաջողվել պատմել: Բայց պատկերը պարզ է. դեռ հայության համար չէր սկսվել **Ոգու Սովը**: Հայությունը կարողանում էր շիտակ պահել ցավերից կռացող իր ողնաշարը: Որի ներսում նա գիտակցում էր դեռ առողջ **ողնուղեղի** ներկայությունը:

19-րդ դարի վերջին տարիներն էին:

Ապրիլի 6-ին Ե ՎԱՏՈՐԸ, ՀԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՅՈՐՈՂԻԿ

Ժամանակակից թատերգություններից և վիպակներից հետո Աննա Պետրոսյանը կտրուկ շրջադարձ կատարեց դեպի Հայոց պատմության խորքերը: Հայկական հեռուստատեսությամբ բեմադրվեցին նրա պատմական թատերգությունները՝ «Աբգար Դպիր Թոխատեցի», որի դեպքերը ծավալվում են 1562թ. և պատմում է Հայոց 2-րդ տպագրիչի մասին (1980թ.), «Եկա, որ մնամ...», 1199թ. Ջաքարյանների կողմից Անիի ազատագրման պատմությունն է (1982թ.): Հեղինակը այս վերջին գործի բեմադրիչն ու

1985 թ. Աննա Պետրոսյանը Լենինականում հիմնադրել է իր գեղագի-
տական խնդիրներով նախօրինակը չունեցող Առասպելի դպրաթատրոնը,
որի գեղարվեստական ղեկավարը, բեմադրիչն ու տնօրենն էր մինչև 1992
թ.: Թատրոնին կից դպրոցում թատերական արվեստին առնչվող դերասանի
վարպետություն, խոսքի արվեստ առարկաներից բացի Աննա Պետրոսյանը
դասավանդում էր «Հայ ժողովրդի պատմություն», «Համեմատական առաս-
պելաբանություն», «Հայոց լեզու և բանաստեղծություն», «Հին ու նոր հայ և
պեղծաբանություն», «Հայոց լեզու և բանաստեղծություն», «Հին ու նոր հայ և
արտասահմանյան մշակույթ» առարկաները: Առասպելի դպրաթատրոնի
նպատակն իր դպրոցահասակ սաների առջև հոգեբանական
վերլուծումներով հայ և օտար հնագույն և ժամանակակից մշակույթների,
նրանց ազգային բնավորությունների առանձնահատկությունները
բացահայտելն էր: Դպրաթատրոնի խաղացանկում էին Աննա Պետրոսյանի
«Մինուա», «Ինչպես Շարան եկավ Շիրակ», «Կաղանդ է, Կաղանդ...»
ծիսաներկայացումները, «Երբ մահն է մրցակից» ժամանակակից
հերոսապատումը, «Տիրամոր ճիչը» Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված
ողբերգությունը և առաջին մեծամասշտաբ բացօթյա «Զվարթնոց»
ներկայացումը (խաղացվել է 1990 թ. մայիսի 28-ի գիշերը՝ Զվարթնոց
տաճարի ավերակներում): «Զվարթնոց»-ը Հայոց հառնումի պատմությունն
է արաբական նվաճումների և նախճիրների դաժան ժամանակներում:

Առասպելի դպրաթատրոնի խաղացանկում էին նաև Եսթիլեսի «Պրոմեթևսը շղթայված» ողբերգությունը՝ բեմադրված Պրոմեթևսի պաշտամունքի հետ կապված ծիսական տեսարաններով, Անտուան դը Սենթ Էքզյուպերիի «Փոքրիկ իշխանը մարդկանց երկրում» հեքիաթը, Վիլյամ Սարոյանի «Հեյ, ով կա այդտեղ» թատերգությունը: Առասպելի դպրաթատրոնի վարագույրը բացվող-փակվող դարպաս էր, որի վրա դաջված էր Հայկական Լեռնաշխարհը՝ Հայոց մեծ և անբողջական Հայրենիքը:

Հայոց ցեղասպանությանն են նվիրված Աննա Պետրոսյանի չորս փաստագրական ողբերգությունները:

«Տիրամոր ճիչը» նա բեմադրել է Առասպելի դպրաթատրոնում 1989թ. և խաղացել կանացի գլխավոր դերը:

Հայոց ցեղասպանությանն է նվիրված նաև «Բանտախուց 7160» ողբերգությունը, որը 1999թ. բեմադրվեց Աննա Պետրոսյանի հիմնադրած «Հիշողության բեմ» թատրոնում: 2000 թ. «Բանտախուց 7160» ներկայացումը նկարահանվել է որպես հեռուստատեսային ֆիլմ:

«Արտոնված եղեռն» ողբերգությունը 2005 թ. ապրիլին Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին բեմադրվել է Արցախի Վահրամ Փափազյանի անվան թատրոնում:

Առհասարակ, Հայոց ցեղասպանությունը հատուկ տեղ է գրավում Աննա Պետրոսյանի պատմագրական գործերի շարքում: 2002 թ. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց Աննա Պետրոսյանի «Եղերապատում» վավերագիրքը: Գիրքն արագությամբ սպառվեց և 2005 թ. Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին թանգարան-ինստիտուտը նպատակահարմար գտավ վերահրատարակել ընթերցողի կողմից մեծ պահանջարկ ունեցող գիրքը, հեղինակի նոր, կարևոր լրացումներով:

«Եղերապատում» վավերագիրքը Հայոց մեծ ողբերգության և Հայոց հաղթանակի մասին է՝ հասցեագրված հայ պատանիներին և երիտասարդներին:

Գրական տարբեր ամսագրերում տպագրվել են Աննա Պետրոսյանի «Որպես հացն հանապազօրյա» և «Մինուա է անունը նրա» վեպերը, «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս», «Չվարթնոց», «Աղվիթա», «Մարիամ Մազ դաղինացի և Փիլիպպոս» թատերգությունները: «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս» թատերգությունը 2000 թ. բեմադրվել է Փարիզի Արբի Հովհաննիսյանի թատրոնում:

«Աղվիթա» թատերգությունը 260 թ. Հայոց նախարար Սուրեն Սալահուդնովի կողմից իշխանուհի Աղվիթայի կողմից Աղբեմուտ կոչվող ջերմուկներում առաջին բորոտանոց-հիվանդանոց հիմնելու պատմությունն է: Նման բժշկանոցներ Արևմտյան Եվրոպայում բացվել են Աղվիթա իշխանուհու

բժշկանոցից 300 տարի անց միայն: Այս մասին վկայում են օտարազգի գիտնականները:

1986 թ. «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայել Աննա Պետրոսյանի «Արևը քայլում է ինձ հետ» ժամանակակից վիպակը, «Սովետական գրող» հրատարակչությունը 1986 թ.՝ «Եկա, որ մնամ...» վեպական գրող» հրատարակչությունը 1986 թ.՝ «Եկա, որ մնամ...» ընդհանուր խորագրով պատմական թատերգությունների ժողովածուն («Ամազոններ», «Շիդարայի քրքիջը», «Եկա, որ մնամ», «Աբգար Դպիր Թոխատեցի», «Երկար վերադարձ»):

«Նաիրի» հրատարակչությունը 1990թ. լույս է ընծայել «Կումարի Մեծ Տիկնոջ պատմությունները» վեպ-ասքերգությունը, կազմված երկու՝ «Մինուա է անունը նրա...» և «Ռուսա Հրաչվի» վեպերից:

Վեպ-ասքերգությունը, պատմական փաստերով հիմնավորված, մ.թ.ա. 9-7-րդ դ.դ. Արարատյան թագավորության Արամյան արքայատոհմի Ասորեստանի զավթողական քաղաքականության դեմ տարած հաղթական պայքարի, ինչպես նաև կառուցողական հզոր գործերի, հայ ժողովրդի անընկճելի Հերոսական Ոգու և Արարման Ոգու պատմությունն է:

ՀԳՄ հրատարակչությունը 2004 թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Սերն աշխարհեն խռովել՝ կերթա» պատմավեպը: Գրքի հերոսը Նահապետ Քուչակ բանաստեղծն է, որ 16-րդ դարում օտարների լծի տակ բզկտված Հայրենիքի ճամփաներով փորձում է հասնել Սիրո հետևից:

Հաջորդը «Սոգ քաղաքի կործանումը» պատմավեպն է, որը 2004 թ. լույս է ընծայել «Նոր Դար» և «Ձանգակ-97» հրատարակչությանները: 8-րդ դարի մասին համակողմանի պատմող այս պատմավեպը նաև պարբերություն է հեռավոր անցյալում ապրած, սրբացած նախնիների մասին, որոնք եղան Հայոց մտավոր ու հոգևոր կյանքի անմնացորդ նվիրյալները: Մարդկային անանց արժեքների ներկայացնող այս պատմավեպը որքան պատմական, նույնքան էլ ժամանակակից է:

«Ձանգակ-97»-ը 2004 թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Կարոտների իր աշխարհը» գեղարվեստական էսսե-ալբոմը՝ նվիրված հայազգի աշխարհահռչակ նկարիչ Ոստանիկ Ադոյանին՝ Արշիլ Գորկուն:

«Քաջավարժներ» պատմվածքների ժողովածուն (Զրույցներ հնագույն Քաջավարժների մասին) 2005 թ. լույս է ընծայել «Ամրոց Գրուպ» հրատարակչությունը:

Տարբեր տարիներին հրատարակվել են նաև Աննա Պետրոսյանի մանկական «Մի քիչ արև», «Բյուրապատիկ», «Ծիածանի հետ ծնված բաղիկը» հեքիաթները:

2008 թ. «Ներաշխարհ» հրատարակչության կողմից հրատարակվել է Աննա Պետրոսյանի «Հայոց Լեռնաշխարհի հայտնի և անհայտ առասպելները» գիրքը:

2001 թ. փետրվարի 21-ից «Վասն Հայության» շաբաթաթերթի առաջին համարից շարունակաբար տպագրվել է Աննա Պետրոսյանի «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» մեծածավալ յոթհատորյա վկայագրքի առաջին հատորը:

2008 թ. պետպատվերով և «Դար» հիմնադրամի աջակցությամբ հրատարակվել է «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի Ա հատորը:

2009 թ. հրատարակվել է վկայագրքի Բ հատորը:

2010 թ. հրատարակվել է վկայագրքի Գ հատորը:

2011թ. հրատարակվել է վկայագրքի Դ հատորը:

2011թ. ՀԳՄ-ն հրատարակեց Աննա Պետրոսյանի ժամանակակից վիպակների ժողովածուի «Ինչպես ապրեցինք 20-րդ դարի վերջին տասնամյակներին...» առաջին գիրքը:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագիրքը հայ ժողովրդի մտավոր և հոգևոր դրսևորումների, աստվածապարզ և նաև Արարման Ոգուհնագույն ժամանակներից մինչև 21-րդ դարի լույս ու ստվերով լեցուն մեր օրերի պատմությունն է: Այն գրված է պատմության հանդեպ խորին հարգանքով և գրող-գեղագետի հոգեբանական նրբին վերլուծումներով:

Աննա Պետրոսյանը ունի այլ բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնք սպասում են լույս ընծայման իրենց հերթին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՍ ԳՆՈՒՄ ԵՄ ԶԵՅԹՈՒՆ 5

19-րդ դար. ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ, ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ

ՆՈՐ ՀՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 16

ՌՈՒՄ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ 23

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ, ԹՈՒՐԶԻԱՆ, ՆԱՊՈԼԵՈՆԸ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ, ԴԵԿԱԲՐԻՍՏՆԵՐԸ 25

ՌՈՒՄ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ 29

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ 30

ՌՈՒՄ -ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԸ 32

ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ԻՐԵՆՑ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 38

ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ 45

ՌՈՒՄ ԴԵԿԱԲՐԻՍՏՆԵՐԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ 47

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՎՈԼԽՈՎՍԿԻ 52

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԲԵՍՏՈՒԺԵՎ-ՄԱԼԻՆՍԿԻ 53

ԱԼԵՔՍԵՅ ՎԵԴԵՆՅԱՊԻՆ 53

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԳԱՂԹԸ 55

ԳՐԻԲՈՅԵՂՈՎԻ ՄԱՅԸ 59

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲՈՆԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 62

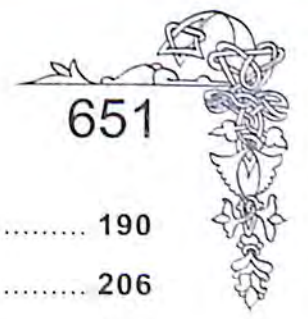
ՂՐԻՄԻ ԿԱՍ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. 1853-1856 թ.թ. 68

ՆՈՐԻՑ ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ 72

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆԻ ԿԱՍ ՂՐԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ 75

19-րդ դարի Տեխնիկական Առաջադիտությունները	78
ՆՈՐԵԼ ԸՆՏԱՆԻՔԸ	81
19-րդ դարի ՄՅՈՒՄ ԳՅՈՒՏԵՐԸ	83
ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ 19-րդ դարի Տեխնիկական Առաջադիտությունները	85
ՄԿՐՏԻՉ ՄԱՆԱՍԱՐՅԱՆ	95
ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՐԱՄՅԱՆՑ	97
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՆԹԱՇՅԱՆՑ	100
«ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ» ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ... ԵՎ	
ՄԱՆԹԱՇՅԱՆՑԸ	103
ԹԻՖԼԻՍ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽՆԵՐԸ	111
ԼԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐ	120
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱԼԱՄԴԱՐՅԱՆ	123
ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՆՔ ԼԱԶԱՐՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ	125
Ի՞ՆՉ ԷՐ 19-րդ դարը ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ	128
ՄԱՏԹԵՈՍ ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՏԵՑԻ ՉՈՒԽԱԶՅԱՆ	128
ԳԵՎՈՐԳ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ԵՎ ԳԱՌԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԸ	129
ՄԱԿԱՐ ԱՌԱՋԻՆ ԹԵՂՈՒՏՅԻ	134
ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆՅԱՆ	139
ՄԱԿԱՐ ԹԵՂՈՒՏՅՈՒ ԸՆԴՀԱՏՎԱԾ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ	141
ՄԿՐՏԻՉ ԱՌԱՋԻՆ ՎԱՆԵՑԻ ԽՐԻՄՅԱՆ	145
ՈՒՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅ ԶՈՐԱՎԱՐՆԵՐԸ	155
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑ	161
ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	166
ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑ	173
ՄԻՆՉԵՎ ԴԱՐԻ ԱՎԱՐՏԸ	189

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՔՈՎՅԱՆ	190
ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆ	206
ՊԵՐԳ ՊՈՒՇՅԱՆ	213
ՐԱՖԻԻ	220
ՊԱՏԿԱՆՅԱՆՆԵՐ	236
ՌԱՖԱՅԵԼ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆ	240
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ	253
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆՑ ԵՎ ՈՒՐԻՇՆԵՐ	261
ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆ	271
ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ	274
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ ԵՎ ԻՐ «ՄՇԱԿԸ»	295
ԳԱՔՐԻԵԼ ՍՈՒՆԴՈՒԿՅԱՆ	310
ՍՈՒՐԱՅԱՆ	321
ԱԶԳԱՍԻՐԱԿԱՆ ԶԱՆՔԵՐԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	333
ԳՐԻԳՈՐ ՓԵՇՏԻՄԱԼՅԱՆ	333
«ԴՊՐՈՑՆԵՐ ԱՄԵՆՈՒՐԵՔ» ԿԱՐԳԱԽՈՍԸ	334
ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՓԱԶՅԱՆ	336
ՌԵԹԵՈՍ ՊԵՐՊԵՐՅԱՆ	341
ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	341
ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ	344
ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՅԱՆ	354
ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿԱՇԱՇԼՅԱՆ	362
ՍՐԲՈՒՀԻ ՏՅՈՒՄԱՐ	366
ԹՈՎՄԱՍ ԹԵՐԶՅԱՆ	372
ՄԱՏԹԵՎՈՍ ՄԱՍՈՒՐՅԱՆ	381
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՎԱՅԱՆ	382
ԳՐԻԳՈՐ ՕՏՅԱՆ	

ՆԱԶԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆՅԱՆ	384
ՀՈՎՍԵԹ ՇԻՇՄԱՆՅԱՆ՝ ԾԵՐԵՆՑ	387
ՆՈՐԻՑ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՎԱՃՅԱՆ	389
ԹԵՈԴԻԿ	396
ՀԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆՅԱՆ	407
ՀՐԱՆՏ ԵՎ ԶԱՊԵԼ ԱՍԱՏՈՒՐՆԵՐ	421
ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐՅԱՆ	435
ՄԻՍԱԶ ՄԵԾԱՐԵՆՑ	447
ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՇՅԱՆ	461
ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ	467
ՏԻՐԱՆ ԶՐԱՔՅԱՆ. ԻՆՏՐԱ	469
ԼԵՎՈՆ ԲԱՇԱԼՅԱՆ	475
ՄԵԼՔՈՆ ԿՅՈՒՐՃՅԱՆ՝ ՀՐԱՆԴ	480
ԹԼԿԱՏԻՆՅԻ	484
ՈՐՊԵՍ ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ	490
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ	490
ՎԱՐԴԳԵՍ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑ	495
ԵՎ ՄՅՈՒՄՆԵՐԸ	500
ԳԵՂԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐ	502
ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՇԻՆՋԱՂՅԱՆ	504
ՓԱՆՈՍ ԹԵՐԼԵՄԵՋՅԱՆ	505
ՍՏԵՓԱՆ ԱՂԱՋԱՆՅԱՆ	507
ԱՐՇԱԿ ՖԵԹՎԱՃՅԱՆ	508
ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԽՈՒՅԱՆ	509
ՀԱՅՈՑ ԹԱՏՐՈՆԸ ԵՎ ԻՐ ԶԱՀԱԿԻՐՆԵՐԸ	513
ՎԱՐԴԱՎՅԱՆ ԿԱՄ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹԱՏՐՈՆ	513
ՄՐԱՊԻՈՆ ՀԵՔԻՄՅԱՆ	520

ՊԵՏՐՈՍ ՄԱՂԱՔՅԱՆ	521
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄՆԱԿՅԱՆ	525
ՖԱՍՈՒԼԱՃՅԱՆ ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄԲ	530
ՆՐԱՆՔ, ՈՐ ՆՈՒՅՆՊԵՍ ԿԱՅԻՆ	539
ԱՐՈՒՍՅԱԿ ՓԱՓԱՋՅԱՆ	541
ՍՏԵՓԱՆ ԷՔՇՅԱՆ	542
ԽԱԶԻԿ ՓԱՓԱՋՅԱՆ	542
ԱԶՆԻՎ ՀՐԱԶՅԱ	544
ԴԱՎԻԹ ԹՐՅԱՆՑ	545
ԵՐԱՆՈՒՀԻ ԳԱՐԱԳԱՇՅԱՆ	546
ՎԵՐԳԻՆԵ ԳԱՐԱԳԱՇՅԱՆ	547
ՄԱՐԻ ՆՎԱՐԴ	550
ԳԱՐԵԳԻՆ ՌՇՏՈՒՆԻ	551
ՄԱՆՈՒԿ ՄԻՍԱԿ	552
ԹԱԳՎՈՐ ՆԱԼՅԱՆ	553
ՊԻՍՏՈՍ ԱՐԱՔՄԻԱ	554
ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄՅԱՆ	570
ՍԻՐԱՆՈՒՅՇ	574
ԱՍՏՂԻԿ	574
ՆՈՐԻՑ ՍԻՐԱՆՈՒՅՇԸ	584
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ	585
ԳԱԲՐԻԵԼ ԵՐԱՆՅԱՆ	586
ԵՂԻԱ ՏՆՏԵՍՅԱՆ	588
ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԹԱՇԶՅԱՆ	591
ՏԻԳՐԱՆ ԶՈՒԽԱՃՅԱՆ	598
ՍԵՐՈՎԲԵ ՊԵՆԿԼՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ	598
ԹԻՖԼԻՍ ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ԻՐ ՀԱՅԵՐԸ	605
ԹԻՖԼԻՍ ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ԻՐ ՀԱՅԵՐԸ	606
ԳԵՎՈՐԳ ԶՄՇԿՅԱՆ	606

ՄԻՅՐԴԱՏ ԱՄԵՐԻԿԱՆ	615
ՆՈՐԻՑ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ	622
ԶԻՎԱՆԻ	622
ՇԵՐԱՄ	624
ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԿԱՐԱ-ՄՈՒՐԶԱ	625
ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ	628
ՄԱԿԱՐ ԵԿՄԱԼՅԱՆ	630
ԿՈՄԻՏԱՍ	633
ՀԱՅ ԿԱՏԱՐՈՂՆԵՐԸ ԱՇԽԱՐՀԻ ԲԵՄԵՐՈՒՄ	634
ՍԻՆԱՆՆՅԱՆՆԵՐ	634
ՂՈՐՂԱՆՅԱՆՆԵՐ	635
ՆԱԴԵԺԴԱ ՊԱՊՅԱՆ	637
ԱՐՄԵՆԱԿ ՇԱՅՄՈՒՐԱԴՅԱՆԸ	639
ՄԱՔԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ	641
ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	644

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»

Анна Петросян
“Армения всех времен”

Anna Petrosyan
“Armenia of all times”

Խմբագիր՝	Ա. Պետրոսյան
Գեղ. խմբագիր՝	Ա. Նախշբարյան
Սրբագրիչ՝	Լ. Մեհրաբյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝	Վ. Բաղդասարյան
Էջադրումը՝	Ա.Ուռուտյանի

Կազմի նկարը՝ Սվետլանա Հակոբյանի «Էրգիր» շարքից

Չափսը՝ 70X100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Տառատեսակը՝ Արեալ Արմենիան, ծավալը՝ 41 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 500
Գինը՝ պայմանագրային

«Դար» հիմնադրամ
Հեռ. +374 10 50 15 15, Էլ. հասցե info@armdar.am
Կայք՝ www.armdar.am
Фонд “ДАР”
Тел. +374 10 50 15 15, эл. почта info@armdar.am
Адрес www.armdar.am
“DAR” foundation
Tel.: +374 10 50 15 15, E-mail: info@armdar.am
Url.: www.armdar.am

«Տիգրան Մեծ» տպարան
ՀՀ Երևան, Արշակունյաց 2
Типография “Тигран Мец”
РА Ереван, Аршакуняц 2

